Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июль 4 среда № 151—152 (14353)

1925 чылдан үндезилеттинген Өртээ 6 көп.

ШИИТПИРЛИГ ХӨДЕЛИРИНИҢ ҮЕЗИ КЕЛГЕН

СЭКП-ниң XXVIII съездизи июнь 2-де Кремльде ажылын эгелээн.

Партияның соңгулда округтарының аайы-биле болгаш партия конференцияларынга 4683 делегат соңгуттурганын СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары **М. С. Горбачев** дыңнаткан. Съездиге 4657 делегат чедип келген. Чөптүг чылдагааннар-биле 26 кижи келбээн. Ажылдап эгелээриниң бүгү барымдаазы бисте бар-дыр деп, ол чугаалаан.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң дааскаңын ёзугаар съездиниң ажыттынганын Чиңгине секретарь чарлаан.

Эвилелдешкен бүгү республикалардан партия организацияларының чоруткан 350 ажылчыннарны болгаш тараачыннарны, СЭКП ТК-ның делегат эвес кежигүннерин болгаш кежигүнге кандидаттарны, Төп Ревизия Комиссиязының кежигүннерин, комсомол ажылдакчыларын (эвилелдешкен республикаларның комсомол Төп Комитеттериниң секретарьларын), төп органнарның, күрүне болгаш хөй-нияти организацияларының чамдык ажылдакчыларын съездиге чалаан.

Съездиниң удуртур органнарын — президиумну, секретариатты, редакция болгаш мандат комиссияларын соңгуурунче делегаттар кирген. Оларның составын талазы-биле саналдарны делегациялар төлээлекчилериниң чөвүлелиниң хуралынга чугаалажып көрген, съездиниң бүдүүзүнде партия организацияларынга илергейлеттинген санал-оналдарны барымдаалаан болгаш съездиниң делегаттары чугаалажып көөр кылдыр киирген.

Электронnуг системаның ажылдаарын контрольдаар комиссияны санаттa техниказын билир делегаттардан тургускан.

Кажан съездиниң удуртур органнарының түс-түс составын чугаалажып эгелээнде, микрофоннарга ээлчег манажыр чорук тып-тып келген. Президиумнуң, секретариаттың, комиссияларның составынга чаа кандидатураларны немей азы чамдыктарын солуур дугайында саналдарны киирип турган. Республиканың компартиязында бүгү агымнар президиумга төлээлекчилерлиг болур ужурлуг деп, Эстониядан келген чамдык делегаттар чугаалаан. Янзы-бүрү платформаларда турар коммунистерни чарылдырар эвес, а оларны сырый каттыштырар ындыг шиитпирлерни процедуралыг айтырыгларны чугаалажып көөрде хүлээп алыры чугула дээрзин кыска дискуссияның сөөлүнде дугурушкан.

Хүн чурумун чугаалажыры шала саадап эгелээн. Съездиниң секретариадынга кандидатураларның аразында ажылчыннар ээш-тир деп, Башкириядан делегат **Ю. А. Булатников** медеглээн. Хүн чурумун чугаалажырының өске киржикчилери ол-бо делегаттарга боттарының хуузунда таарзынмышкынын илереткен чаа кандидатураларны саналдааннар. Ынчан Калмыкиядан делегат **Д. Н. Кугультинов** үе-шакты камнаарынче делегаттарны кыйгырып, хүн чурумун чугаалажырының айтырыгларын онза чугула чылдагааннар чокка саадатпазын саналдаан. Съездиниң удуртур органнарын соңгуурун дүргедедирин даргалакчыдан дилээн. Ынчаарга М. С. Горбачев ораторнуң ындыг туружунга бүрүн катчыр-дыр мен, ынчалзадаа бүгү санал-оналдарны өөренип көөр херек, ынчангаш айтырыгларны чугаалажып көрүп турар үеде кирген эдилгелерни херекке албайн баар аргам чок деп чугаалаан. Ооң-биле черлелештир ооң сагындырганы болза, бир эвес делегаттар дискуссия үезинде чугаалажып болур айтырыглар талазы-биле боттарының үзел-бодалдарын илередиринге микрофоннарны ажыглааш туруп бээр чүве болза, «канчап тааржыр боор, черле шын эвес апаар» деп чугаалаан.

Съездиниң удуртур органнарын адак соонда соңгуп тургускан.

Ооң соонда делегаттар хүн чурумунуң дугайында айтырыгга келгеннер. СЭКП ТК-ның Пленумунга чугаалажып көрген хүн чурумунга делегацияларның төлээлекчилер чөвүлели чамдык өскерилгелерни болгаш немелделерни киирген-нер деп, даргалакчы медеглээн. Ынчалза-даа микрофоннардан база чаа саналдар үнген. Чижээ, Ленинградтан делегат **Ю. Ю. Болдырев** чоп мурнунга СЭКП-ниң политиктиг харысалгазының дугайында болгаш партияның бодунуң эт-хөреңгизиниң талазы-биле харысалгазының дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн саналдаан.

Узадап, саадай берген айтырыгны доозарын Воронежтен делегат **В. А. Волгин** саналдаан болгаш бодунуң облазының коммунистериниң чагыын барымдаалааш, «эмин эрттир хөй чүве чугаалап турган херээ чок», съездиниң ажыл-ишчи ёзу-биле органчастыг эрттирер, СЭКП ТК-ның Пленумунуң саналдааны хүн чурумун республика, край болгаш область парторганизацияларының делегацияларының төлээлекчилер чөвүлелиниң кылган эдилгелери-биле кады бадылаар деп саналдаан.

Янзы-бүрү эдилгелерниң, тайылбырларның, хүлээп алдынмайн барган саналдарның түңнелинде СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң хүн чурумунга дараазында айтырыгларны киирген: СЭКП-ниң съездизинге Төп Комитеттиң политиктиг отчёду болгаш партияның сорулгалары; Политбюро кежигүннериниң болгаш кежигүнге кандидаттарның, СЭКП ТК-ның секретарьларының отчёттары; СЭКП-ниң Төп Ревизия Комиссиязының отчёду; СЭКП-ниң бюджединиң болгаш эт-хөреңгизиниң дугайында; съездиниң «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп программныг медеглели; СЭКП-ниң Уставы; СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының дугайында дүрүм; партияның төп органнарын соңгууру; съездиниң резолюциялары, медеглелдери болгаш кыйгырыглары.

Ооң соонда делегациялар төлээлекчилериниң чөвүлелиниң киирип келген саналдарын үндезип кылдыр хүлээп алган.

Регламент талазы-биле санал-оналдар солчуушкуну боол турган үеде Политбюро кежигүннериниң болгаш кежигүнүнге кандидаттарның отчёттарын дыңнаарының чурумунуң база үезиниң дугайында саналдар кирген, СЭКП-де янзы-бүрү платформаларның төлээлекчилеринге съездиге сөс бээр база съездиде чалаттырып келген 350 ажылчынга болгаш тараачынга чөвүлээр эргелиг делегат статузун тыпсыр дугайында бодалдар илереттинип турган.

Кирген бүгү саналдарны Редакция комиссиязы чугаалажып көөр.

Съездиниң ажылынга хамаарыштыр ындыг принципиалдыг айтырыг тургустунуп келген: съезд ажылын каш хүн уламчылаарыл? Бо талазы-биле санал-оналдарны съезд мурнунда, баш удур солушкан турган, ынчангаш М. С. Горбачевтуң ынча деп чугаалааны «кончуг кызыы үени» — съездиниң он ажыл хүнүнде доозар деп саналды делегаттарга киирип келген. Съезд ол саналды хүлээп ап, бодунга сагылга-чурум талазы-биле бедиткен хүлээлгени алган.

Ол хүннерниң бирээзин секциялар аайы-биле ажылдаарынга тускайлаар. Съезд секцияларының саны делегаттарның саналдарын барымдаалап тургаш бадылаан: партияның чаартылгазы; идеология ажылы; партия, Советтер, хөй-нияти-политиктиг организациялар болгаш шимчээшкиннер; СЭКП-ниң социал-экономиктиг политиказы; СЭКП-ниң национал политиказы; СЭКП-ниң делегей ажыл-чорудулгазы; аграр секциязы.

Делегаттар СЭКП ТК-ның съездиге политиктиг отчёдун, а ол ышкаш СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннериниң база кежигүнүнге кандидаттарның, СЭКП ТК-ның секретарьларының, Төп Ревизия Комиссиязының илеткелин, СЭКП-ниң бюджединиң болгаш эт-хөреңгизиниң дугайында илеткелди дыңнаар, а ооң соонда оларны чугаалажып көөр деп шиитпирни хүлээп алган.

Съездиниң ажылын массалыг информацияның чепсектеринге чырыдарының дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. Материалдарны «Правдага» долузу-биле парлаар, өске төп болгаш чер-черниң партийжи солуннарынга допчулап бээр. Съездиниң ажыттынганын база хагдыннарын, илеткелдерни база отчёттарны Төп телевидение дамчыштыр долу хемчээлге көргүзер. Ооң ангыда съездиниң хуралдарындан хүн бүрүнүң телерепортажтарын кылырын көрген.

Чапсар соонда даргалакчы **Н. И. Рыжков** «СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң политиктиг отчёду болгаш партияның сорулгалары» деп илеткелди кылыры-биле СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары **М. С. Горбачевка** сөс берген.

Политиктиг илеткел доозулган соонда, Редакция комиссиязының даргазы **В. А. Ивашко** чүве чугаалааш, съездиниң ажылының регламентизиниң талазы-биле кирген саналдарны, сүмелерни сайгарып көөрүн саналдаан. Оларның чамдызын комиссия хүлээп алган, өскелерин анаа барымдаалап көрген деп, ол дыңнаткан. Даргалакчының саналы-биле регламентиниң пунктулар аайы-биле бадылап хүлээп алган.

Чижээ, регламентиниң бешки пунктузунуң — ТК-ның Политбюрозунда болгаш Секретариадында кирип турар удуртукчуларының отчёдунуң дугайында пунктунуң талазы-биле маргылдаа үнген. Съездиниң пленарлыг хуралдарынга ТК-ның комиссияларын удуртуп турар болгаш политиктиг ажыл-чорудулганың эң чугула угланыышкыннары дээш харыылап турар СЭКП-ниң 11 удуртукчузунуң — Л. Н. Зайков, Е. К. Лигачев, В. А. Медведев, А. Н. Яковлев, Г. П. Разумовский, В. И. Воротников, В. А. Крючков, Ю. Д. Маслюков, Н. И. Рыжков, Э. А. Шеварднадзе, Д. Т. Язов оларның отчёдун дыңнаар деп саналды киирген. Партияның оон өске удуртукчуларының отчёттарын секцияларга дыңнаарын шиитпирлээн. Тодаргай саналдарны болгаш сүмелерни чугаалажып көргениниң соонда съездиниң ажылының регламентизиниң бадылаашкынының хөй кезии-биле күштүг кылдыр бадылаан.

Бир дугаарында **Н. И. Рыжков** отчёт берип, сөс алган. Мендеи чүнүн-даа мурнунда партияның социал-экономиктиг политиказы амыдыралга канчаар боттанып келгениниң дугайында отчётту манап турар деп, ол чугаалаан. Ийи сорулганы шиитпирлээриниң эргежок чугулазынга үндезилеттинген ол стратегия беш чыл мурнунда тодараттынган. Бирээде — бар боол турар күчү-шыдалды эң долу ажыглавышаан, экономиканың хөгжүлдезин дүргедедир. Ийиги сорулга болза, ооң-биле черлештир ажыл-агый чорудулгазының принципиалдыг чаа экономиктиг аргаларын ажылдап кылыры болган. Нииттилел бүдүрүлгезиниң бар турган структуразын хевээр арттыргаш, дүргедээшкиниң стратегиязын чарлап тура, бис ооң бүгү аргалары төнген деп чүвени өөренип көрбейн барган бис. Ол структура моондак-доктар апарган. Ынчалзажок ол ам чаа тода билдинген.

Улус ажыл-агыйында эрткен чылдарда, ооң бодап турары-биле көзүлген эки талалыг чүүлдерни премьер база адаан. Экономиканың социал адырже кол углуг болуру тодараттынган, национал орулгада хереглел фондузунуң долу немей өзүлдези элээн улгаткаң, «Б» бөлүктүң үлетпүр продукциязының ындыг немей өзүлдези 1,4 катап өскен. Бүдүрүлгениң эвес адырларга ажыктыг кылдыр капитал салыышкыннарны эде хуваарының талазы-биле шиңгыы өскерилгелер кылдынган. Ынчалзажок ол бурунгаар идиглер кымны-даа өөртпейн турар, чүге дээрге ажыл-херектиң байдалын шиитпирлиг өскертир арганы бербейн турар деп, ол демдеглээн.

Айтырыгларның бүгү комплекизин үндезин экономиктиг реформаның чорул турар үезинде шиитпирлээр ужурлуг турган деп, чазактың баштыңы айыткан. Ону боттандырарының баштайгы базымнарындан эгелеп төпчүткен планныг эге-үндезиниң ролюн эрттир үнелепкен болган. Боттандырып турган чүүлдерниң дээштиин реформага эрге-хоойлунуң бызыг үндезиниң чедишпейн турганы кудулады келген. Экономиканы үндезини-биле эде тургузарының талазы-биле угланыышкынның дүрүм ёзугаар базымы болза рынок экономиказынче шилчилге болган.

Бис XXVIII съездиге чүгле хөй частырыглар болгаш күүсеттинмээн аазашкыннар-биле келген бис деп болбас деп санаарын түңнелинде Н. И. Рыжков чугаалаан. Беш чыл дургузунда дыка хөй чүүлдер кылдынган, ону партияның ачы-хавыяазы деп долу үндезинниг санап болур.

Амгы бо отчёттар партийжи амыдыралдың, ханылап турар демократчыдылганың база бир чаа чүүлү болур деп, **В. А. Медведев** чугаалаан. Партияның 1985 чылдың апрельде шилип алган угланыышкыны хара чаңгыс шын угланыышкын ол деп санаар мен. Мону байдалды чараш-чылар, частырыгларны, ооң иштинде мээң харыылап турар участогумда частырыгларны чазамыктаар дээш чугаалавайн тур мен. Кол чүүлдү — нииттилелдиң болгаш кижиниң хамык бектерден адырылганын, ооң сеткил-сагыжының, хамааты телептиг чоруунуң катап дирилгенин эскербейн барып болбас. Партияның идея-теоретиктиг ажылының күштелгенин, идеологияның чаартылгазын, эрткен үениң тапталган бодалдарындан ооң шиитпирлиг адырылганын, социализмниң амгы үелеги концепциязын ажылдап кылганын ТК-ның секретары эң чугула сорулгалар деп адаан. Ол дээрге бистиң идейлиг салгалывысты, социалистиг шилилгевисти, коммунистиг келир үевисти камгалаарының эң эки аргазы деп, ол айыткан. СЭКП-ниң угаан-бодал инициативазының ролю бедээн. Ынчалзажок бис теоретиктиг билиглерниң принципиалдыг чаа деңнелинче ам-даа үнмээн бис. Партияның чаа Программазын ажылдап кылыры-биле холбаштыр социализмниң чаа концепциязын тургузарының сорулгазы улам идепкейжиттинер апаар.

Идеология ажылының чаа моделинче шилчиишкиниң сорулгазы эрткен чылдарда чиди-биле тургустунуп келген. Моон мурнунда партия администратавтиг дужаап-башкарар системазын кол өөээ боол, сагыш-сеткил болгаш идеология адырларынга бүгү-ле чорудулгаларны дорту-биле удуртуп келген. Амгы үеде СЭКП ТК идеология министерствозу эвес апарган, бодунуң күжениишкиннерин идея-теоретиктиг аргаларны ажылдап кылырынче, массаларга коммунистер дамчыштыр ажылче мөөнээн. Бис өске бодаашкыннарга удур эптеш чок чүүлдерден ойталаан бис. Ол өскерлиишкиннерни шупту-ла эки угаап билбээн, СЭКП дугайында биеэдеги бодалдарга үндезилеп, бистиң шүгүмчүлей бээри ээзэш эвес. Ынчалза-даа бистер өске үеде чурттап турар бис, ынчангаш эрги чүүлдерже эглиишкин турбас деп, В. А. Медведев чугаалаан.

СЭКП-ниң удуртукчуларының чугааларының үезинде съездиниң президиумунче чагаа-бижиктер кээп турган. Бо бүгүден ап көөр болза, Политбюро кежигүннеринде партияга отчёт бээриниң дуржулгазы чок-тур деп оларның бижээнде бижээн болган. Шупту-ла сөс ап үнүп келгеннерге бодунуң угланыышкынынга ажылга хуудa салыышкынынче хөй кичээнгей салыр. Кандыг-бир шиитпирлер хүлээп алырда бодунуң хуудa туружунуң дугайын чугаалаар. Политбюрога ол бодунуң хуузунда кандыг тодаргай үлүг эгелээшкиннер азы саналдар киргениниң айтыр дугайында күзээшкин илереттинген.

Амыдыралдың болгаш ажылыштың беш чылын чээрби минутага сыныштырып киирери болдунмас. **А. Н. Яковлев** отчёдун ынчаар эгелээн. М. С. Горбачевтуң илеткелиниң кол бодалын болгаш түңнелдерин, ТК-ның кежигүннериниң болгаш ооң Политбюрозунуң нити отчёдун долузу-биле деткип турар болганымда, меңээ бодумнуң туружумну доораан илередип болур арга бар апарды деп, ол чугаалаан.

Сеткил-хөөн илерелиишкиннериниң изиг боол турарындан алыр болза, коммунистерниң съездилеринге база чаагай сеткил болгаш кээргел, ат-алдар болгаш арын-нүүр дугайында чугаалаарының, он-он чылдар дургузунда чыгдынып келген өжээнниг чоруктуң болгаш сезиглелдиң хирин дүжүр каттаарының үези келген дээрзинге бүзүрээр мен деп, илеткелчи чугаалаан. Оон канчаар-даа үнүп чадап турарывыс хамааты дайынны доозар үе келген. Бүгү-ле чүвени хаара тудуп турар чаартылгага чокта чурттуң-даа, партияның-даа келир үези чок, делегейге телептиг чер-даа турбас.

Бистер, бир кажан шыныг чорук болгаш акы-дуңмалышкы чорук дээш чонну революцияже көдүрүп үндүрген партия канчап барганыл? Халап болган, чүге дээрге, революстуң идеяның партиязы эрге-чагыргапын партиязы кылдыр өскерилген. Ыңында-ла, олар кажан-даа калы туруп келгеннер — идеяга бараан болган партия болгаш удур сөс сеглевезиниң, командаргалдың болгаш командыргалдың партиязы. Чогум-на идеяның партиязы Аал-чурттан өлүмнүг айыыл-халапты чайладыр дээш эде тургустунуушкунну эгелээн.

ТК-ның секретары отчёдунуң улуг кезээн СЭКП ТК-ның делегей политиказының айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы боор албан-хүлээлгезинге болгаш СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң репрессиялар-биле холбашкан материалдарны немей өөренип көөрүнүң талазы-биле комиссиязының ажылынга тураскааткан.

• • •

Кежээки хурал соонда бөлүк делегаттар съездиниң делегаттарының өмүнээзинден В. И. Ленинниң Мавзолейиниң баарынга венок салган.

(СЭТА).

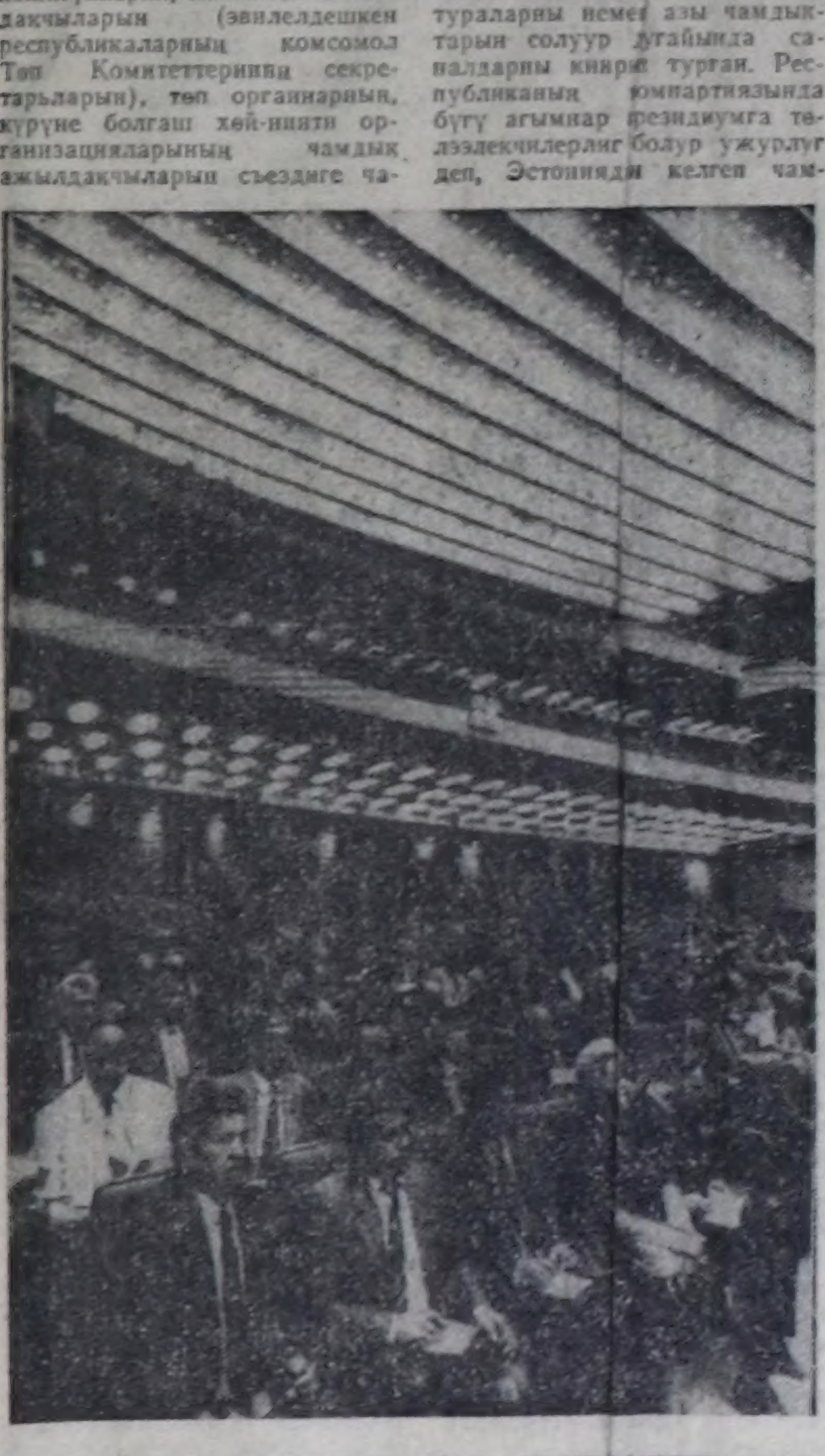

ПАРТИЯНЫҢ XXVIII СЪЕЗДИЗИНИҢ ПАРЛАЛГА ТӨВҮНДЕ

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң Парлалга төвүнге совет болгаш даштыкы журналистер Кремльден дорт теле-дамчыдылганы бүдүн хүн дургузунда көрүп, дыңнаан-даа болза, июль 2-ниң кежээзинде анаа партия ТК-ның Политбюро кежигүнү, ТК-ның секретары В. А. Медведев-биле ужуражылгага хөйү-биле чыылганнар.

— Съездиниң ажылын эгелээни — совет кижилериниң болгаш бүгү делегейниң манап турганы болуушкун-дур — деп, ол чугаалаан. Ол бистиң чуртувуска болгаш даштыкыга улуг манаашкыннар-биле холбашкан. Съездиниң баштайгы хүнүн чугаалаар болза, ол ажыл-херекчи болгаш боттуг байдалдарга эрткен, ону ынчаар эрттиреринге улуг белеткел ажылдары база дузалаан деп, ТК-ның секретары демдеглээн. Ылаңгыя органиазастыг айтырыглар шиитпирлээри дыш дүрген эрткен.

Ол дээрге Делегациялар төлээлекчилериниң хуралынга оларны бо удур хынамчалыг сайгарганының түңнели-дир.

СЭКП ТК-ның мурнундан М. С. Горбачевтуң кылганы илеткелди эде тургустунуушкунуң дээш угланыышкынны камгалаарының күштүг документизи-дир, деп ол санаан. Кризистен үериниң оруктарын илеткелде айыткан: ол дээрге эде тургустунуушкунуң чорудулгазын идепкейжидери база ону улам ынай чайгылыш чок хөжүдери-дир.

Съездиниң ажылынга чугула болгаш шынныы старт алдынган, ооң ажылын уламчылаарынга быжыг үндезин салдынган деп ТК-ның секретары оон ыңай чугаалаан.

В. А. Медведев журналистерниң хөй янныг айтырыгларынга харыылаан.

(СЭТА).

Чайлаглаларда

АЯН-ШИНЧИ КИРГЕН

Өвүрде «Ак-Чыраа» совхоз малдың чайлаглалашкынын органиазастыг эгелээн. Эң ырак чайлагда — Көжээлиг-Тээлиде 8 кодан хойну, сүт бараан фермазын июнь айның эгезинде көжүрүп чедирген. Ниитизи-биле 8900 ажыг хой, бир муң хире бода мал ында барган.

Совхозтуң тудугжулары малчыннарның чайлаан өй-шаанда септеп белеткээн. Чайлагларже почтаны хаая чедирип, автомагазинни база доктаамал чорутпайн турар. Ол ышкаш ырак-чак тайгада малчыннарның суур-биле аргыжылгазынга дежурный автомашинаны база тургусса эки дээрзин дирекция, профком өөренип көөр ужурлуг. Чайлагларга эзинде чаашкын болбаанындан оът-сиген арай орайтадыр үнген.

Найгыр-оол ДАМДЫН.
Өвүр район.

Кыргылда пунктуларындан медээлер

ӨВҮР. «Ак-Чыраа» совхозтуң Чалааты хойжу бригадазында 38 кыргыкчы ажылдап турар. Ооң иштинде электриниг хачылыг 24 кижи бар. Бо коллектив күрүнеге 8 тонна дүктү дужаар, ниитизи-биле 8 муң ажыг хойну кыргыыр. Пунктуда көргүзүг самбыразы, агитхуулустарны үндүрүп турар. Өске бригадада база кыргылданы эгелээн. Ниитизи-биле совхоз 9 тонна дүк садар планныг. Ам шупту 45 кижи ажылдап турар.

Кыргыкчылар аразында социалистиг чарыштыг, ооң түңнелин ийи хонгаш-ла үндүрер. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бо ажыл органиазастыг эгелээн.

Дамдын НАЙГЫН-ООЛ.

• • •

БАЙ-ТАЙГА. «Мурнакчы» совхозта кыргылда бо хүннерде кидин түлүк. Ажыл-агый каттышкаш 10 муң хойну база хураганнарны кыргыыр. Амгы үеде 3 муң ажыг хойну кырган. Төп пунктуда электриниг 8 хачы, ооң ангыда 40 кижи хол хачызы-биле кыргып турар.

Мында ажылдап дүрген болгаш шынарлыг доозары дээш, дирекция хемчеглерни ап келген. Малчыннар Наадымынга уткуштур чарышты кыргыкчылар ортузунда калбарткан. Ооң түңнелин 7 хонгаш үндүрер. Баштайгы хүннерден эгелээш-ле, Надежда Кендиван, Александр Чүскүк, Аймаа Хертек, Виктор Хертек олар мурнап турар. Кыргылдада школа коллективи, хову бригадазы, контора ажылдакчылары улуг дузаны бо хүннерде чедирип турар.

Совхоз күрүнеге бо чылын 19 тонна дүктү садар. Амдызында чүгле өшкү дүгүн бээн Оренбургка 10 тоннаны барып дужаагаш, оон 1,4 млн. рубль орулганы алган. Ам-даа 2 тонна ажыг өшкү дүгүн дужаар. Ынчангаш бо чылын дүк планын ажыр күүседириниң бүгү-ле аргалары тургустунган. Ол ышкаш чонуң хуузунда малының дүгүн совхоз база садып ап эгелээн.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Шуй суур.

• • •

«КАРА-ХААК» совхоз бо чылын 16,5 тонна дүктү күрүнеге дужаар, ниитизи-биле 22 кодан хойну кыргыыр. Амгы үеде бо чугула ажыл эгелээн. Пунктуда электриниг 12 хачы бар. Сесерлиг суурдан кыргыкчыларны база немей чалаан. Баштайгы хүннерде 3 коданны кыргып дооскан. Ортумаа-биле бир хойдан 2570 грамм дүктү кырган.

Кыргылда пунктузунда ажылды башкарары-биле Сергей Бүрүнейни быжыглаан. Белеткел эки болган. Арион Лендип, Николай Энчейбен, Хандыы Самдан, Марина Лендип олар баштайгы хүннерденне шылгарап, планын доктаамал ажыр күүседип турар. Учётчик дүктү хүлээп алгаш, дораан-на класстадыр, прессдедир. Ажылдың түңнелин бижип турар.

Поварлар Даный Норбужук биле Азиза Сарыг-оол кыргыкчыларны шынарлыг аъш-чем-биле өй-шаанда чемгерип турар.

Роман ОЧУР-ООЛ.
Черби суур.

ХУБСУГУЛ АЙМАКТЫҢ ТӨЛЭЭЛЕРИ КЫЗЫЛДА

Бо хүннерде бистиң республикада МАР-ның Хубсугул аймаанның төлээлери чедип келген. Делегацияның составында аймактың улус депутаттарының Хуралының Президиумунуң Даргазы **Увш Заяат**, Тайбын болгаш найырал федерациязының аймак чөвүлелиниң даргазының оралакчызы, моол-совет найыралдың аймак чөвүлелиниң даргазы **Пуревгийн Гэндэнсурэн**, МАР-ның Улус өөредилге министерствозунуң инструктору **Дашням Ганбаатор**, Цагааннуур сумузунуң аңныыр-иви ажыл-агыйлыг совхозунуң директору **Шугарын Лхагваа**, Цэцэрлиг сумузунуң «Энх амдырал» көдээ ажыл-агый каттыжыышкынының даргазы **Самбуу Даваадорж**, ивижи **Сандаг Чулуун**, аңчы **Ануагийн Дэлгэр**, чолаачы **Күндээ Дамдын-Сүрүң** олар.

Моол аалчыларны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** хүлээп алган болгаш республиканың амыдыралы-биле таныштырган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **Ч.-Д. Б. Ондар**-биле олар ужуражып чугаалашкан.

Аймак колдуу мал ажыл-агыйлыг деп, Увш Заяат чугаалаан. Ооң девискээриниң 80 хуузун арга-арыг ээлеп турар. Хөй хемнер, хөлдер бар. Мал бажының саны 800 муң чедип турар. Чурттакчы чону — 102 муң. Ийи хоорай, чээрби ийи суму бар. Ыяш болбаазырадыр бүдүрүлгелерлиг. Хубсугул хөлде даштыкы туризм хөгжүп эгелээн.

Моол өөнүктер үш совхоз-биле дорт харылзааны тударын, кожа районнарның аразында садыглажыышкынны, дуржулга солчулгазын органиазастаарын, студентилер солчулгазын чорудуп, культура харылзааларын быжыглаарын ханыладыр сорулгалыг.

Цагааннуур сумузунда 800 ажыг тывалар бар. Олар боттарының дылын школага өөренир кылдыр башкыларны, өөредилге номнарын белеткээринге дузалажырын моол эштер дилээн. Хубсугул аймакка Тыва АССР-ниң культура хүннерин эрттирериниң айтырыын база чугаалашкан. Хамаарышкан министерстволар, ведомстволар удуртукчулары-биле делегация ужурашкан. Аймак-биле бистиң республиканың аразында экономика болгаш культура харылзааларының талазы-биле кады ажылдажылганың кереээзи чардынган.

Моол өөнүктер найысылалда В. И. Ленинниң тураскаалынга боодал чечектерни салган. Ол ышкаш аалчылар Кызылдың тураскаалдыг черлери-биле база таныжкан.

ЧУРУКТА: Моол Арат Республиканың Хубсугул аймаандан келген төлээлер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ ОРУУ-БИЛЕ УЛАМ БУРУНГААРЛААР

«СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Политиктиг отчёду болгаш партияның сорулгалары»

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

Эштер! Беш чыл дургузунда бистер амыдыралдың бүгү талаларынга революстуг бурунгаарлаашкынны кылган бис. Ол чорук биске кол арттың кырынга үнүп кээр арганы берген. Бөгүн айтырыг мынчаар тургустунуп турар: чок-ла болза, совет ниитилел эгелээн ханы чаартылгаларның оруу-биле бурунгаарлаар — ынчан бистиң хөй национал-дыг күрүневис телептиг келир үелиг болур, анаа мен бүзүрээр мен; чок-ла болза, эде тургустунуушкунга удур күштер ажып тиилээр — ынчан, маңаа шынап чалданмайн дорт чугаалаал, чурт, чон дүмбей үеже кирер.

Ындыг болганда амгы бо чугаа ажыт-чажыт чок болур апаар. Боттарывыстың үнелелдеривисти болгаш түңнелдеривисти соңгаарладыр арга чок, эде тургустунуушкунуң бүгү-ле үндезин айтырыгларының талазы-биле хамык чүвени чиге чугаалаар апаар, а ол айтырыглар съезд мурнунуң дискуссияларының төвүнге турган болгай.

1985 чылдың апрельде эгелээн эргилде шынныг болган бе? Бөгүн «социализм» деп билиишкинниң ужур-утказын чүү деп көрүп турар бис? Иштики болгаш даштыкы политикага кандыг принциптерни удуртулга кылыр бодал турар бис? Чоннуң амыдыралынга дээп, оон чөптүг таарзынмастаашкынын болдуруп турар кризистиг болуушкуннарны канчап чок кылырыл? Бистиң Ада-чуртувустуң салым-чолу кандыгыл, суверенниг күрүнелерниң Эвилелин канчаар тургузар бис? Чаа байдалдарда партияның турар чери кайдал, политика, идея база организация талазы-биле ол боду кандыг апаарыл, чоннуң бүзүрелинге телептиг, ажылчы чоннарның революстуг организациязы болур СЭКП-ни катап тургузар дээш чүнү кылыр ужурлуг бис?

I.

Амгы байдал дугайында

Бистиң ниитилеливистиң келгени амгы байдал чидиг маргылдааларны, сагыш човаашкынны, а чамдыкта харын бот-боттарынга удурланышкак үнелелдерни тывылдырып турар. Бүгү-ле дүвүрелдерниң болгаш сагышсыралдың дазылдары амгы байдалда. Чүнү кылырыл, моон соңгаар канчаар чурттаарыл деп айтырыгга харыы база ында. Амгы байдалдың онзагай чүүлүн шын билип алыр дээр болза, ниитилелге сөөлгү беш чылда болган бүгү өскерилгелерниң ниити хемчээлин база хөй янзылыын чүтле барымдаалаар апаар. Шынап-ла, чуртта революстуг өскерилгелер болган, ынчангаш бис чаартылгаларның бүгү хевир-шинчизин көрген турар ужурлуг бис.

Социализмниң сталинчи хевир-майыының орнунга хостуг кижилерниң хамааты ниитилели тургустунуп турар. Политиктиг система үндезини-биле чаартынып, хостуг шилилгелиг, соңгулдалыг, хөй партияларлыг кижи эргелерлиг ёзулуг демократия бадыткаттынып, ылап-ла улус эрге-чагыргазы катап тыптып орар. Ажылчы чонну өнчүден, бодунуң күш-ажылының түңнелдеринден хооруллуруп турган бүдүрүлге харылзаалары чайлаттынып, социалистиг бараан бүдүрүкчүлериниң хостуг чаржыры аргалар тургустунуп турар. Хөлүн эрттир төпчүткен күрүне ёзулут-ла эвилелдиг кылдыр чаартынып турар, ол улустарның бот-тодараттынарынга база эки тура-биле каттыжарынга үндезиленир. Идеологтуг албадал-тергиидел байдалын хостуг бодаашкын болгаш ажык-чарлыг чорук, ниитилелдиң медээ талазы-биле ажык чоруу солуп турар.

Чаа политиктиг угаазылал делегейниң бир янзы көрүп, ону боттуг ёзу-биле үнелеп көөрүнге биске дузалаан, даштыкы политикага удур туржур аргадан хостаан. ССРЭ тайбынга болгаш кады ажылдажылгага ажык коргуушкунну эвес, а хүндүткелди база эп-сеткил каттыштырылгазын тывылдырып турар чурт апарган. 1985 чылдың апрель соонда бис кижилерге шынны чугаалаан бис, хоозун тогдунуушкунну ап октаан болгаш оларга телептиг амыдыралды хандырып шыдаванывысты билинген бис. Авторитар-бюрократчы тургузугнуң кемниг үүлгедиглерин шиитпирлиг-биле буруу шапкан бис. Хоойлу-дүрүм чок репрессияларга таварышкан хөй муң-муң кижилерниң чырык аттарын катап адаан бис.

Бо бүгү угаан-бодалдарга ёзулуг эргилдени болдурган. Амыдырал долу, ханы утказыг, солун апарган. Ынчалзажок ол бөдүүн-даа, чиик-даа апарбаан. Янзы-бүрү политиктиг агымнар тыптып кээп, харылзажып, демисежип эгелээн. Чоннуң эң-не янзы-бүрү бөлүктери болгаш кезектери шимченип үнүп, оларның эрге-ажыктары каккылажып турар апарган. Эде тургустунуушкун кижилерниң телепмөзүзүн катап тывылдырган, ооң-биле кады амыдырал деңнелиниң талазы-биле негелделерни бедиткен, эки талаже дүрген өскерилгелерни манаар байдалга эккелген. Моон мурнунда хилек чок шыдажып турганы чүүлдерге бөгүн совет кижи эптешпес апарган. Ол багай болуушкуннарны билдингир дүвүрел болгаш килең-биле уткуп турар, ол болуушкуннар алыс дөзү кадык эде тургустунуушкун чорудулгазы-биле, суг кырында көвүк ышкаш, капсырлажып чоруп турар. Угаанныарда албаарал, шугулдаашкын, ала-чайгаар митингилээшкин, чүүл-бүрү буруудадышкыннар болгаш негелделер оон үнүп турар. Ындыг чүүлдерни сөөлгү үеде мырыңай четчири-биле дыңнап келдивис, ооң иштинде — Россия Федерациязының Компартиязының съездизинге база.

Бир [illegible] амгы байдалдың чугула чөрүлдээзин херекке албайн баар болзувусса, ону эки сайгара албас бис, эштер. Бир талазында, бистиң ам кылып турар чүүлдеривис ниитилеливисти үндезини-биле өскертиптер, ол чорук оон чоокку чылдарда болгаш он-он чылдарда кандыг апаарын тодарадыр. Өске талазында, бистиң мурнувуста шиитпирлеттинмээн канчаар-даа аажок хөй айтырыглар бар, олар чоннуң хүн бүрү амыдыралынга аар үүле болуп келген.

Бо талазы-биле айыттынган диалектиканы чедип алыры чугула боор турар. Бистер төөгүнүң негелделерин ёзугаар чединишкиниг эгелеттингеш, ниитилелге хөй-ле чүүлдерни берип четтигипкен эде тургустунуушкун бодунуң хөй-хөй аарыгларындан чогум чүге экирбейн турарыл деп, айтырыгдан черле чайлап шыдавас бис. Байдал чамдык талалар-биле харын-даа дорайтаан боор турар. Ол бирги ээлчегде, хереглел рыногунга, ниити экономикага, хөй-ниитиниң корум-чурумунга, националдар аразында харылзааларга хамааржып турар.

Чогум чүге ынчап барганының дугайында айтырыгга тодаргай болгаш үндезинниг харыы моон соңгаар чүнү, канчаар кылырынга чугула боор турар. Ол кижилерниң эде тургустунуушкунга бүзүрелиң быжыглаарынга база эргежок чугула боор турар. Бистерниң амгы үеде бүгү чедимче чок чүүлдеривиске эде тургустунуушкун буруулуг дээн үнер, чаңгыланып, ол хамаан чок үзел-бодалдар тургустунуп келген болгай. Ынчалза-даа ол дээрге хей чүве-дир деп дорту-биле чугаалааны дээш, өршээн көрүңер. Кижи бүрүзүнүң-не караа-биле көрүп, билип турар факт-барымдааларны ажык караа-биле көөрүн күзевейн турар азы көрүп билбес кижилер ынчаар чугаалап турарлар-дыр. Азы тодаргай эчис сорулга салган кижилер ынчаар чугаалап турар база чадавас.

Бистерге дыка-ла аар-берге артынчы салгал таварышкан болгай. Ынчангаш ол дугайын кады бодап, чугаалажып көрээли. Ол дээрге көдээниң, көдээ ажыл-агыйның болгаш болбаазырадылга үлетпүрүнүң сандарааны-дыр, ол бүгү дүүн чаа-ла, азы 1985 чылдың соонда ынчап барганы ол бе? А ол байдал бөгүнгү аъш-чем кандыг боор турарын болгаш көдээде тараачыннарның байдалын, оларның бөгүнгү амыдырал-чуртталгазын тодаргай көргүзүп турар болгай. Энергетиканың талазы-биле шаандакы политиканың түңнелинде бистиң арга-ыяштыг черлеривистиң, хемнеривистиң, суг адаанда кирген үнүш-дүжүткүр миллион-миллион гектар черлеривис — сөөлгү чылдарның уржуу чүве бе? Экологтуг аар-берге байдал—чүс ажыг хоорайларның айыылдыг байдалда турары, ооң уржуундан ажылын соксаткан муң ажыг бүдүрүлгелер, Байкалдың, Аралдың, Ладоганың, Азовтуң таварышкан халавы; Чернобыль болгаш демир-оруктарга база газ дамчыдар хоорзаларга болгулаан өске-даа үрелиишкиннер, халаптар —бо бүгү сөөлгү он чылдарда чорудуп келген политиканың уржуктары эвес бе?

Үлетпүрнүң кылып үндүрүп турары бүдүрүлге фондуларының чүтле чединиң бир кезии боор турар экономиканың структуразы үжен чылдарда тургустунгаш, амгы үеде ол-ла олчаан боор турар эвес чүве бе? Азы Кузбасстың, Донбасстың, Тюменьниң, Воркутаның шиитпирлеттинмээн айтырыгларын ап көрээлиңер — ол черлерде тургустунган байдал он-он чылдарның иштинде чыгып келген эвес бе?

А ол ышкаш бөгүн националдар аразынга харылзааларда көстүп үнүп келгилээн бүгү чүүлдер шагда эрткен үеден бээр дазылдаттынып келбээн бе? Мен экономиканы шериглеткенин, ооң канчаар-даа аажок хөй, эң эки материалдыг болгаш угаан-бодал курлавырларын чип турганының дугайын чугаалавайн тур мен. Афганистанда дайын-биле холбаштыр кижилерниң дедир эгиттинмес амы-тынының дугайын чугаалавайн тур мен.

Ынчангаш боттуг болгаш принципиалдыг болуп көрээлиңер. Улуг политикага бичии-бичии үзел-бодалдарга алзып болбас-ла болгай. Чогум-на ооң ужурундан: бүгү бергелерни эде тургустунуушкунга шамнаарда, «эрткен үеже чууй каары болзун» — деп чугаалаары-биле чөпшээрежип болбас ужурлут-дур. Бистерниң силерниң-биле кады сорулгавыс — ажыл-херекти сеңнип, экижидери, бүгү чүүлдерни эки талазынче чайылдырары, кижилерниң амыдырал-чуртталгазын экижидери боор турар, ынчалза-даа бөгүн бистерде бар бүгү четпес чүүлдер— эде тургустунуушкунуң түңнелдери-дир деп, бадыткап болбас. Ынчангаш бистер чүвени үнелеп, тодарадырынга будулгаштың боттарывыстың хөделиишкиннеривиске-даа, херек кырында ажыл-чорудулгавыска-даа будулгаазынныг чүүлдерни кылып болур бис.

Эштер, бо бүгүнүң дугайын чугаалап тургаш, мен Төп Комитеттиң, Политбюронуң, республикаларда болгаш чер-черде партия, совет, ажыл-агый органнарында ажылдап турар коммунистерниң-даа ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр үнелелдерни кандыг-даа черге-биле кошкадырын күзевейн тур мен. Бистер хөй-ле чүүлдерни баш удур көөр, хамыктың мурнунда экономикага болгаш социал адырга, националдар аразынга харылзааларга, культура болгаш социал адырга болган чүүлдерни баш удур билип шыдаар турган болгай бис. Ол бүгү чедир көрбээн чүүлдер дээш харысалганы Политбюро бодундан чайлатпайн-даа турар. Илеткелдиң чоруп турарының чергези-биле боттуг айтырыгларны көрүп турарының үезинде ол дугайын тодаргайы-биле чугаалаарын күзеп тур мен. Бистер хүн чурумунга Политбюро кежигүннериниң, Политбюро кежигүннериже кандидаттарының болгаш ТК-ның секретарьларының отчёттарын алыр деп дугурушкан болгай бис. Ынчангаш партияның удуртукчу органнарының ажыл-чорудулгазының дугайында эргежок чугула информацияны алыр арга делегаттарда бар боор турар-дыр.

Ынчалза-даа съезд бүгү чүүлдерни дүвү-далаш-биле үзе шиитпирлеп каалтар дээш чыылбаан деп билип турар кижи мен. Ынчангаш бистерниң революстуг чаартылгаларны кылыры эргежок чугула апарганда чуртка тургустунган байдалдың чылдагааннарын анализтээрин, шын тодарадып, үнелээрин үргүлчүлээр ужурлут бис. Ооң-биле кады соңгаарладып болбас анализтерни кылыр херек, чүге дээрге, ССРЭ ийиги чергениң күрүнези кылдыр дыка дүрген хуулуп кел чыткан. Бистиң хоозун чаагай чоруувус бойдустуң болгаш кижиниң-даа курлавырларын кам-хайыра чок, төтчеглекчи ёзу-биле ажыглаарының күсели-биле туттунуп турары 80 чылдарның эгезинде-ле тодаргай көстүп турган. Ынчангаш бистерниң уржуктарын баш удур билип көөр арга чок, ындыг айыыл-халаптыг байдалга дыка дүрген таваржы берип болур турганывысты дорт чугаалап болур.

Ол ышкаш бистер партияның XXVII съездизиниң соонда эрткен беш чылдың иштинде кылган ажылдың түңнелдерин база ылаң тодарадып көөр ужурлут бис. Амгы байдалды шыны-биле билип көөр төлээде, эде тургустунуушкунуң бодунуң доостунмааның хамыктың мурнунда көөр арганы эрттирип болбас ужурлуг. Бистер мурнундагы системаны эдери болгаш чаа системаны тургузары-даа доостунмаан, ындыг шилчилге үе-чадазында туруп турар болгай бис.

Моон алгаш көөрге, улам-на шиитпирлиг-биле хөделир херек, чүге дээрге озалдаар болза, чуртта байдал улам-на чидигленир.

Эргелел структураларында болгаш оларның-биле холбаалыг социал күштерде бюрократчы кезектерниң талазындан удурланыышкыннар—дыка хөй чүүлдерни бистерниң бо хире улуг күш-биле чедип ап турарывыстың шылгыы чылдагааннарының бирээзи боор турар. Эрге-чагырга оларның холдарынга турган улус чоннуң өмүнээзинден ниитиниң байлаан холгаарлап турган кижилерниң эрге-ажыктарынга эде тургустунуушкунуң чайлаш чок дээрзин билип турган бис.

Удуртукчу кадрларның чамдык кезииниң — эргидеги чапчылдардан салдыммайн турарларының амгы туружу эде тургузукчу чорудулгаларга канчап-даа таарышпайн турар, оон туржук олар ону политика талазы-биле-даа, психологиязы-биле-даа хүлээп албайн турар, ындыг чүүлдер биске билдингир. Ынчангаш бистер ындыг ажылдакчыларның, олар эргелеп башкарар структураның бүгү звеноларында бар деп чугаалаан мен, туружун ажып эртпес болзувусса, эде тургустунуушкун чорудулгалары чидигленир дээрзин көөр ужурлуг бис.

Бо айтырыг талазы-биле СЭКП-ниң туружу принципиалдыг ужур-дузалыг. Бөдүүн түңнелдер кылып, харын-даа кадрларны үндүр-кыир ойладып туруп бербес бис дээрзи билдингир. Чуртка ажыктыг хөй чүүлдерни кылып берген бедик мергежилдиг кадрлар биске турган болгаш ам-даа бар. Олар ам-даа боттарының угаан-билиин, талантызын эде тургустунуушкунуң херээнге бараалгадып, эрткен бо чылдарда безин канчаар-даа аажок улуг чединишкиннерни чедип алганнар. Ындыгларга он-он, чүс-чүс эвес, а муң-муң кижилер хамааржыр. Ынчаарга мен эргидеги чүүлдерден быжыы-биле халбактанып, ниитилелде боор турар чаартылгаларга моондак апарган кижилерниң дугайын чугаалап тур мен. Олар ооң туржук боттарының шаптыланып, дөгейлеп берген туружун чоннуң эрге-ажыы, идеологтуг принциптерниң арыы дээш демиселдиң нүүрү-биле камгалаарын оралдажып турарлар.

Эде тургустунуушкунуң сорулгаларын боттандырарынга националисчи болгаш янзы-бүрү боттуг эвес күштерниң идепкейжип турары улуг нарыыдаашкынны таварыштырып турар. Олар хөй-ниитиниң энергиязын боттарының хууда эрге-ажыктарынга ажыглаарын оралдажып, байдалды улам нарыыдадыр дээш чүнү-даа ажыглап турарлар. Ынчангаш ол-бо черлерде чөрүлдээлер кыптыгып үнүп турар.

Бисти буржуаз тургузугже чыгап, амгы нарын байдалдан үнүп болурунуң оруу болза капиталистиг орукче кирери болур деп санап турар күштерниң ниитилелде тыптып келгенин чажырып болбас бис.

Амыдыралдың бүгү талаларынга чаартылгаларның шиитпирлиг үе-чадазынче үнүп турар амгы үевисте бот-боттарынга шуут удурланышкак болгаш боттут эвес агымнарның база экстремисчи күштерниң бир демниг кылдыр каттыжып, кады хөделип эгелээнин эскербейн барып болбас. Олар кижилерниң дедир сургаар, бисти эде тургустунуушкунуң кол угланыышкынындан өскээр чайладыр дээш каттыжып турарлар.

Ону бистер ханы угаап билип алыр ужурлут бис, чүге дээрге шиитпирлиг чаартылгаларның чаа үе-чадазынче үнүп тура, партия эде тургустунуушкунуң стратегтиг инициативаларын холга ап, чоннуң эрге-ажыынга хамаарыштыр харысалгалыг улуг шиитпирлерни саналдап кирип турар ниитилелдиң күш каттыштырыкчызы кылдыр бодун катап-катап көргүзүп турар.

Ниитизи-биле чугаалаарга, эштер, амгы байдалды үнелеп көрүп, кризисчи болуушкуннарның тыптып кээп турар чылдагааннарын билип алырын оралдажып тура, бо чүүлде эрткен болгаш амгы үелерниң, шилчиишкин үезиниң чөрүлдээлериниң база эрге-ажыктарының, политиктиг үзел-бодалдарның, боттут болгаш субъективтиг факторларның бир деңге илергейлеттинип турарын эскерип көөр ужурлут бис.

Бистер бүгү эки күштерни каттыштырып тургаш, хөгжүлдениң бо берге үе-чадазындан дүрген уштунуп алыр ужурлуг бис деп билиишкинниң партияда болгаш ниитилелде бар боор турарын онзалап демдеглексеп тур мен. Эде тургустунуушкунуң туружунда быжыы-биле турар демократчы күштерниң кайы-бир кижи чардыктырып ангылаптар болза, бистиң эде тургустунуушкунувус аштырыышкынга таваржы берип болур деп бодаар мен. Экономиктиг реформаны боттандырарынга дүүштүр бот-боттарының аразында тудуш харылзаалыг практиктиг болгаш ажыктыг хемчеглерниң комплекизи биске херек. Чуртта политиктиг болгаш социал байдалды турумчудуп быжыглаарының, эрге-хоойлуну база корум-чурумну быжыглаарының талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер негеттинип турар.

Бистиң хөй националдыг күрүневистиң ханы чаартылгаларының баазазы болу бээр чаа эвилел керээзин белеткээр ажылды чаңгыс-даа хүн соңгаарлатпайн эгелээр херек. Аъш-чем айтырыгларын шиитпирлээринче болгаш чонну үлетпүр бараанныры-биле хандырарын экижидеринче бирги ээлчегде онза кичээнгейни салыры чугула. Бүгү партия организацияларының кужениишкиннери чогум-на бо чугула сорулгаларны боттандырарынче мөөңнеттинген турар ужурлут.

Эде тургустунуушкун чуртту кандыг-даа силгиништер чокка социалистиг шилип алынышкынга дүүштүр чаа шынарже шилчиде бээр тайбың революция кылдыр хөгжүзүн дээш бүгү-ле чүвени кылыр херек, бир эвес ындыг силгиништер болу бээр болза, улуг когарал чүнүң-даа мурнунда чонга таваржыр. Ёзулуг-ла талантылыг, эде тургустунуушкунга бердинген, үениң негелдезин база массаларның сеткил-хөөнүн илергейлеп турар болгаш ажыл-херекти кылып шыдаар кижилер эрге-чагыргага ажылдап кээп турзун дээш бүгү демократчы байдалдарны тургузар херек.

Ниитилелге чөпшээрежилгениң корнуг бедик чалазы биске кажангызындан артык херек. Байдалды улам нарыыдадып, кижилерниң эки үреп турар негелде-албадалдар, чөрүлдээлер болгаш бодамча чок янзы-бүрү чүүлдер кылыр үе эвес-тир. Кужениишкиннерни каттыштырарынче угланган сеткил-хөөн ниитилелде быжыгып орар. Оларның тургусканы чөптүг айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле ажыл эчизинге чедир чоруттунар деп чүвени бодап көрбүшаан, ындыг сеткил-хөөнү деткииринче шахтёрлар коллективтерин бо индирден кыйгырыксап тур мен.

Чуртта тургустунуп келген амгы байдалга хамаарыштыр бодалдарны допчулап илередирге ындыг янзылыг болуп турар-дыр, эштер.

II.

Эде тургустунуушкуннуң политиказы: дуржулга болгаш перспективалар

Эштер! Партияның XXVII съездизиниң ажылдап кылган стратегиязының үндезин айтырыгларының бирээзи болза экономиканы социал талаже угландырар, ону кижиже көрүндүрер дугайында айтыышкын болур.

Бо талазы-биле чүү кылдынганыл? Чүнүң-даа мурнунда структура политиказында эдилгелерни кылган. Ооң түңнелинде бо беш чылда чоннуң хереглел бараанныарын бүдүрүп турар адырларның өзүлдезиниң темпилери, бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин бүдүрүп турар адырларга бодаарга, көскүзү-биле бедээн. Бистиң ниитизи-биле ажыглап турар сөстеривисти ажыглаар болза «А» бөлүкке деңнээрге «Б» бөлүк ам кээп эң баштай шапкыны-биле хөгжүп эгелээн. Капитал салыышкыннар кижиге хамаарышкан, кижиге чүве кылып берип турар адырларже колдады кирип эгелээн. Бистиң канчаар-даа аажок улуг экономикавыска бо угланыышкын дыка чугула, ынчангаш бистер ону чүгле быжыглаар эвес, а улам хөгжүдер дээш бүгү чүүлдерни кылыр ужурлуг бис.

Социал адырны артып калган акша-хөреңгилер-биле тудар дээр эргидеги принципти ажып эртери-биле бо беш чыл планының күүселдези чоруп турар үеде немелде хемчеглер алдынып турган. Дөрт чыл дургузунда бүдүрүлгениң эвес тудугларга беш чыл планының даалгаларында көрдүнгенинден арттыр 34 млрд. рубльди тускайлап берген. Ниитизи-биле ол сорулгаларга 246 млрд. ажыг рубльди ажыглаан, а бүдүрүлгениң эвес тудугларга салыышкыннарның өзүлдезиниң чылда ортумак темпизи барык ийи катап өскен — он бирги беш чылда 4.7 хуу турганындан бо беш чылда 8.8 хуу четкен.

Бо дээрге дыка улуг хемчээлдиг өскерилге-дир. Ол чорук беш чыл иштинде эрткен беш чылдыынга бодаарга 100 млн. дөрбелчин метр хөй чуртталга шөлүн ажыглалгага киирер арганы бээр; бис чуртталга тудуунуң мындыг хемчээлинче бир-ле дугаар үнүп турарывыс бо. Өске-даа социал-культура тудугларын ажыглалгага киирери көвүдээн. Эрткен беш чылдыынга бодаарга чуртта бо чылдарда олут, орун саны-биле школаларны ажыглалгага киирери чылда ортумаа-биле 38 хуу, уруглар албан черлерин —10, эмнелгелерни — 15, поликлиникаларны — 38, клубтарны болгаш культура бажыңнарын —51, садыг бүдүрүлгелерин —7 хуу өскен.

Чонну бараанныар-биле хандырарының айтырыын онзалап көргүзейн. Мында байдал эң-не берге. Бо талазы-биле чугаалап турар бүгү чүүлдерге каттыжып каап болур ийик мен — ийе, бо хүннерде база хөйнү чугаалаар боор — эң чидиг шүгүмчүлелге каттыжып каап болур мен. Ынчалзажок чүгле сеткиништиннеривисти улам чидигленидирер болзувусса — оортан бараанныар немежи бербес. Сарыылдыг үнелел, бодаттынган түңнелдер, практиктиг базымнар херек. Мээң билип турарым-биле совет кижилер бистен чогум-на ону манап турар.

Херек кырында мында чогум чүү болуп турарыл? Статистиканы ап көөр чүве болза, деңнештирилгени өртек-үнеге эвес, харын херек кырында бүдүрген хемчээлинге көргүзер болза, аъш-чем продуктуларының болгаш чоннуң хереглел бараанныарының дыка хөйүнге хамаарыштыр эки талалыг өскерилге илерээп турар. Чижээ, эрткен беш чылдыы-биле деңнээрге тарааны чылда ортумаа-биле 26.6 млн. тоннаны хөйнү алган бис. Бо дээрге дыка улуг өзүлде-дир. Коң дензи-биле эътти бүдүрери база көвүдээн — 2.5 млн. тонна, а ол ышкаш сүттү, чигир свёкладын, тарымал тооруктуу бүдүрери көвүдээн, ынчалзажок өзүлде көргүзүглери мында элээн эвээш. Сан-хемчээл талазы-биле пөстерни, трикотаж кылыгларын, өңнүг телевизорларны, магнитофоннарны, соодукчуларны, хеп чуур машиналарны, өске-даа амыдырал техниказын бүдүрери көвүдээн. Камгалал адырларын эде углааны баштайгы түңнелдерин берип эгелээн: бо чылдың январь-май айларында ол адырның бүдүрүлгелеринге чоннуң хереглел бараанныарын бүдүрери 22 хуу улгаткан.

Ооң мурнунда бараан саарылгазының чылда ортумак өзүлдези 10-12 млрд. рубль турган болза, бо беш чылда — 20 млрд. рубльге, а эрткен чыл дургузунда — 38 млрд. рубльге өскен. Кижи санынга хамаарыштыр хереглел база көвүдээн.

Бо бүгү шупту ындыг. Ынчалзажок оон кадында хереглел рыногунда байдал бөдүүнчүүр байтык, харын дыка хөй таварылгаларда нарыыдаан, шуут-ла шыдажыр аргажок байдалдыг апарган. Ол дээрге чурттуң байдалында социал-экономиктиг кестиң кырында келген байдал деп чугаалап болур ийик мен.

Мындыг чорук чүнүң-даа мурнунда акша орулгаларының бараанныар бүдүрерин ушчок мурнап өзүп турганының түңнелинде тургустунган. Херектиң ужуру чүдел?

Бирээде, бүдүрүлгелерниң ажыл-агыйжы эргелерин база бот-тускайлан чоруун калбартып турар үеде күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң база ажыл төлевириниң өзүлдезиниң дүүшкен турарынга шынгыы контрольду дужүргени-дир. Ынчангаш дыка хөй бүдүрүлгелерге ажыл төлевири күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезин дыка улуг мурнай берген. Ийиде, кооператившимчээшкинниң калбартып турар үеде дыка хөй чүүлдер чедир бодаттынып кылдынмаан. Кооперативтерниң кылып келгени база кылып-даа турары эки чүүлдер-биле чергелештир ында тура албас шилчидилге акша-хөреңгилериң туда холга алыр акша кылдыр хууллурарының оруу тургустунган. Мында чугаа болза миллиард-миллиард рубльдер дугайында чоруп турар эвеспе. Үште, капитал тудугда байдалды өскертир, корум-чурумну тургузар талазы-биле хүлээп алдынган шиитпирлер күүсеттинмээн. Тудугларның үр хуусаалыг тударының практиказы уламчылавышаан, ол материалдыг курлавырларның өлүгжүүрүнге чедирип, оларны рынокче угландырар арганы бербейн келген. Маңаа доозулбаан тудуглар дээш тудугжуларга ажыл төлевиринге чарыгдалдарны немептинер. Ол дээрге база миллиард-миллиард рубльдер-дир.

Акша орулгаларының өзүлдезинге башкыларга, эмчилерге, ажылчы чоннуң өске-даа категорияларынга шалыңны, пенсияларны база стипендияларны өстүрер талазы-биле хүлээп алган шиитпирлерни боттандырганы база салдарлыг болганы билдингир. Бо бүгүнүң түңнелинде чүгле чаңгыс эрткен чылда чурттакчы чоннуң акша орулгаларының немей өзүлдези — ооң мурнунда чылдарда ооң анаа хемчээли 12-15 млрд. рубль турда — 64 млрд. рубль четкен.

Мындыг айтырыгны салыры чөптүг: ажылга эндегни кылбайн баары, экономикага таарымча чок чүүлдерни болдурбазы болдунмас турган бе? Кандыг-даа таварылгада, дорту-биле чугаалаар херек, ол уржуктар бир эвес чазак экономиктиг реформаны чорударынга комплекстиг турушту хандырган, болуунуң туруштарын камгалап арттырарынче чүткүткен адырларның, эргелеп башкарылганың эрги структураларының ыйыышкынынга алыспаан болза, ажылдың административ-команда аргаларындан чайлаан болза дыка эвээш болур ийик. Маңаа ёзулуг-ла Политбюронуң талазындан чазакка дузалап кээри, аңаа улам улуг негелдени салыры, деткимчени көргүзери херек турган. Ону чугаалаар-даа апаар, ындыг сигналдар ниитилелден, экономиктиг албаннардан, оон иштинде ТК-ның Экономиктиг килдизинден кирип турган. Ынчалзажок бо талазы-биле чугаалар чаңгыс эвес удаа чоруп турза-даа, ону кылбааны харааданчыг, кылдынып болур турган чүүлдер чедир кылдынмаан. Ынчангаш бис чуртта бүгү байдалды нарыылаткан хереглел рыногунда байдалдың чидигленгени дээш дорт харысалгалыг бис.

Бо дээрге бистиң ажылывыска шынгыы кичээндиригдир. Чогум-на моортан экономиктиг реформаны дүргедедириниң база үндезини-биле шиитпирлиг чорударының шуут-ла эргежок чугулазы илерел турар. Ажыл-агый чорудулгазының эртем-техниктиг депшилгени, чаа технологияларны бодунче чоокшулатпайн турар, чарыгдалдыг принципти халбактандырып, самчыгдакчы чорукту чидириглерни тывылдырып турар системазы-биле халбактанчып чурттаары моон ынай болдунмас.

Чуртта мурнуку хевээр-ле материалдыг курлавырларны продукцияның бир единицазынга онааштыр чарыгдаары, сайзыраңгай чурттарга бодаарга, 2—2,5 катап, а одалга биле энергияны — 1,5 катап хөй боор турар. Дыка хөй бүдүрүлгелер карылгалыг ажылдап келген, күрүне талазындан акшаландырыышкын 23 млрд. рубль боор турар! Тарааның, цементиниң, металлдың, нефтиниң, минералдыг чемишчидилгениң, ыяштың болгаш өске-даа хөй-хөй курлавырларның канчаар-даа аажок улуг чидириглериниң дугайын чугаалавайн тур мен. Ажыл-агыйны шак мынчаар башкарып чорударының системазында күрүне бай боор, а чон бай-шыдалдыг боор шыдавас. Ажыл-херекти моон соңгаар шак мынчаар чорудуп шыдавас бис — ыраккы келир үеде эвес, а харын чоокку үеде чоннуң амыдырал байдалын дыка экижидерин хандырар дээш системаны солуур херек.

Ынчангаш ам, эде тургустунуушкунуң алыс утказы, чуртта социал-экономиктиг байдалдың чидиг экономиктиг системага үндезин өскерилгелерниң эргежок чугулазынга бисти чоокшуладып эккелген. Экономиканың чаа үлегер-майыы: хөй талалыг, өнчүнүң база ажыл-агыйны башкарып чорударының янзы-бүрү хевирлерлиг, амгы үениң рыногунуң иштики тургузуун хевирлээр дугайында чугаа болуп турар. Ынчангаш кижилерниң ажыл-ишчи идепкейин болгаш инициативазынга делгем орук ажыттынып, үре-түңнелдиг ажылга, экономиканың ажыктыының өзүлдезинге чаа күштүг барымдаалар тургустунар.

Шак мындыг сорулганы бистер эде тургустунуушкунуң эге үе-чадазында-ла идип үндүрген болгай бис. Ынчалза-даа ам кээп, кажан ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа хевирлерин ажыглаары-биле элээн дуржулга чыгдынганда, политиктиг реформаның талазы-биле улуг базымнарны боттандыргылаанда, хамыктың мурнунда өнчү дугайында, аренда дугайында, чер болгаш өске-даа чүүлдер дугайында чамдык эң чугула хоойлуларны хүлээп алганывыста, рынокче шилчилге талазы-биле сорулгаларны боттандырар дээш херек кырынга ажылдап кириптер бис.

Ынчанмыже ол дээш ам-даа дыка хөйнү кылыр апаар бис, ам ындыг ажыл чоруп-даа турар. Хереглел рыногун чогумчудар, акша массазының артыкшылдарын холбаштырар, күрүнениң бюджедин экижидер болгаш өске-даа хөй-хөй чүүлдер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер негеттинип турар.

Практиктиг сорулгалар кылдыр ам бистиң мурнувуста амгы ажыл-агый чылын чединишкинниг доозар сорулга туруп турар. Күш-ажылчы коллективтер инициативаны база тывынгыр чоруун көргүспүшаан, бо чылдың экономиктиг түңнелдери чуртта социал-экономиктиг байдалга чогумчалыг салдарны чедирген турзун дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр ужурлуг.

Кажан кижилер рынок экономиказынче шилчииринин оруктарының дугайында айтырыгны чугаалажып көрүп турда, ону — амыдырал деңнелиниң ол чорук чавызадып, ниитилелге социал башкаландырыгны болдура бербес бе, социал чөптүг чорук болгаш кижилерниң камгалалдыг чоруу хандыртынар бе деп чүүл сагышсыралы бербес бе?

Бо айтырыгларны коммунистер салып турар, олар шупту улусту — ажылдап турарларны болгаш пенсионерлерни, эр улусту болгаш херээженнерни, хоочуннарны болгаш аныяк кижилерни-даа дүвүредип турар. Чазактың программазын белеткеп турар үеде, оларны ылап-ла болур-чогууру-биле тодарадып кылбааны болганындан аңаа шак ындыг аажок шүгүмчүлелдиг байдал туруп келген. Маңаа бүгү-ле чүүл тодаргай турар ужурлуг.

Хамыктың мурнунда, рыноктуң бодунуң дугайында. Ол болза муң-муң чылдарда — бараанныарны ала-чайгаар-ла солчурундан бедик организастаттынган механизмге чедир чоорту хөгжүлдени эрткен. Бистер кара туразында шиитпирлерден ойталаар, өртек-үне хоойлузунга даянып алгаш, экономиктиг болуушкуннарны таарыштырып өөредир, ынчангаш ажыл-агыйжы шилчилиг идепкейлиг чорукка чаа күчүлүг идиг бериишкинни тургузар ужурлуг бис.

Рыноктуң байдалдарында хереглелдиң шын тодарадып илередириниң болгаш оларны чогумчалыг хандырарының аргаларын тывар, хереглел-биле хандырылганы деңнээр, бүдүрүлгени хөгжүдеринге чогумчалыг байдалды тургузар арга ажыттынар. Ниитизи-биле бистер рыноктуу ужур эрээн сорулга эвес, а экономиканың ажыктыын, чоннуң амыдырал деңнелин бедидериниң аргазы кылдыр көрүп турар бис. Ол болза бистиң экономикавыска социал угланыышкынны колдадыр, ону кижиниң эрге-ажыынга угландырар сорулганы дүрген шиитпирлээринге дузалаар ужурлуг.

Амгы үеде утказын барымдаалап алырга, рынок болза өнчүнүң чаңгыс-ла хевирин хүлээвес, оларның хөй янзы болуруң, экономиктиг болгаш политиктиг деңэргелиг болуруң негеп турар. Күрүнениң бүдүрүлгелери-даа, кооперативтиң азы акционер каттыжыышкынының коллективтиг өнчүзү-даа, фермерниң, үс-дарганның азы өг-бүлениң-даа күш-ажылчы өнчүзү — бир-тээ, ажылчы чон бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериниң болгаш күш-ажылдың түңнелдериниң ёзулуг ээлери болуп, ажыктыг күш-ажылга база бедик алыс түңнелдерге хууда сонуургалдыг апаар болганда, ол бүгү чүүлдер ниитилелдиң демократтыг үндезиннерин быжыглаар. Маңаа дарлаар чоруктуң үндезини турбас. Ынчангаш ам, бистер рынокче-ле шимчеп чоруп олура, социализмниң талазынче эвес, а ниитилелдиң аргаларының улам долу боттанышкынынче бурунгаарлап олурарывыс ол болур. Эде тургустунуушкунуң концепциязының алыс утказы ол болуп турар.

Узун хуусаада көрдүнген эртем-техниктиг улуг программаларның күүселдези, үндезин кол эртемнерниң, культураның хөгжүлдези, ниити күрүнениң социал болгаш экологтуг программалары рынокту кара туразында байдалга чедирбези билдингир болбайн аан. Ынчалза-даа ону административтиг доңгуун ыйыышкын-биле эвес, а үндүрүглерни, хуулуг төлевирлерни, чиигелделерни болгаш санкцияларны, таможня тарифтерин дамчыштыр хандырар ужурлуг. Күрүнениң экономиктиг политиказы ажыктыг болган турзун дээр болза, ажыл-агыйны башкарып чорударының комплекстиг бүгү-ле чепсектерин ол шиңгээдип алган турар ужурлуг.

Рынок харылзааларын киирериниң айтырыгларын эң-не ылавылап шиитпирлээри чугула. Кижилерниң күш-ажыл кылыр эргезин камгалап, ажылды шилип алырынга боттуг арганы тургузуп турар эрге-хоойлу актылары херек. Ажылдаксаар, ынчалза-даа таарыжыр черни түр үеде тыппайн чоруур кижиге күрүне материалдыг деткимче көргүзер ужурлуг. База бир эң чугула айтырыг бар — ол дээрге ниитилелде эт-хөреңги ангылаашкыны. Бир эвес олар күш-ажылчы салыышкынның, салым-чаяанның, эгелекчи чоруктуң, кижиниң чогаадылгазының байдалы болгаш хемчээли-биле холбашкан болза, эт-хөреңгиниң ангылаарының аргазы социализмниң принцивинден тургустунуп турар. Ынчалза-даа бис күш-ажылчы эвес орулгаларга болгаш дүрүмге таарышпас артык эргелерге үндезилеттинип башкаланыр чорукка шуут удур бис.

Өртектер дугайында айтырыг — онзагай айтырыг. ССРЭ-ниң Дээди Советинге чугаалашкан соонда чазак аңаа дүүштүр үнген саналдарга, хамыктың мурнунда өртек тургузарының реформазының дугайында болуунуң саналын ажылдап кылып турар. Ооң түңнелинде чогумчалыг шиитпир тыпты бээр дээрзинге идеген болур.

Үүрмектеп садар өртектерни социал камгалалдың бодамчалыг ажылдап кылдынган болгаш дилеп тыпкан аргалары чокта эде көөрүн эгелеп болбас дээрзин бодум таламдан база демдеглээр бодап тур мен. Өртектер өстүрери-биле рынок экономиказынче шилчилгени эгелеп болбазы база билдингир. Ол дээрге утка чок чүүл-дүр.

Ниитилелге-даа, Дээди Советке-даа шүгүмчүлел—бо айтырыгны албан-биле чидиглендирип тур мен, чүге дээрге ол ниитилелде чидиг тургустунуп турар — логика, тактика, мурнады хөгжүдер чүүлдер, рынокче оруктуң базымнарының кандыг болуру эчизинге чедир бодап кылдынмааны көргүзүп турар деп бодаар мен. Ооң түңнелинде өртек дугайында айтырыг рынокче шилчилгени эгелээр эң кол болгаш эң кара чаңгыс хемчег апарган ышкаш болган.

(Уланчызы 3-кү арында).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткелиниң уланчызы

(Эгези 2-ги арында).

Рынокче шилчилге-биле холбашкан хемчеглерниң комплекизи — ол дээрге төп пункттур. Ажыл-агыйны чорударының чаа хевирлеринче, экономика амыдыралының чаа хевирлеринче шилчилгениң берге үе-чадазында чоң социал камгалаттынган, ооң эрге-ажыктары магадылаттынган турар болур дээрзинге кижилер бүзүреллиг болур кылдыр бүгү чүүлдерни кылыр ужурлуг бис.

Рынокче шилчилге үезинде бирги чергениң хемчеглерин тускайлаар херек. Күрүне бүдүрүлгелериниң акционнаарын эгелээринге, тывынгыр чорукту хостуг тургузарынга, үүрмек бүдүрүлгелерни, магазиннерни арендаже дамчыдарынга, чурттаарга бажыңын, акцияларны болгаш үнелиг өске-даа саазыннарны бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериниң кезиин салып сайгарар алырже шилчиидеринге бөгүн кымга кым-даа шаптыктавайн турар.

Бараан болгаш фонд биржаларын тургузарын дүргедедир, банк системазын эде тургузар, хуу политиказын ажыглалга киирер, бүдүрүлгелерниң болгаш каттыжыышкыннарның, үүрмек болгаш ортумак бүдүрүлгелерниң, ылангыя чонниң херегел бараанарын кылыр бүдүрүлгелерниң аразында алааннажылганың байдалдарын тургузар херек.

Эргелеп башкарылга структуразынга хамаарыштыр алыр болза, рынок экономиказының негелделеринге дүүштүр оларны тургузар херек. Адырлар министерстволарын дүжүрериниң оруу-биле алызын көрүп чоруур ужурлуг бис, чоокку үелерде оларның санын кызырар апаар. Бүдүрүлгениң ажыл-агый чорудулгазын административтиг эргелеп башкарылгадан, ведомствонуң чагырып дужаар чоруундан эң долузу-биле адырар херек.

Ниитилелдиң экономиктиг чаа моделин тургузарынга онзагай черни республикаларның бот-тускайлаң чоруун болгаш тус черниң бот-эргелелин боттуг экономиктиг утка-шынар-биле долдурары чугула ужур-дузалыг болуп турар. Сөөлгү үеде нептереп турар кризистиг чоруктуң хөлегезинге ажыл-агыйжы башкаланчак чорук күштелип турар апарган. Девискээрлер аразының тургустунган харылзааларын, оларның тургузуп каан чүүлдерин үрегдээри эгелеп турар. Таарымча чок бо чүүлдерни сепаратисчи чүткүлдер хөөктүрүп, националисчи бөлүктер ажыглап турар.

Республикаларның экономиктиг эргелериниң, улус ажыл-агыйының чаңгыс аай комплекизинге оларның аразында харылзааларының принциптерин Эвилелдиң чаа керээзинге ылап тодарадыры чугула деп санап турар бис. Ынчалза-даа бо таварылгада бүдүрүлгелериниң экономиктиг хостаалгалары кызыгаарлаттынмас ужурлуг. Эвилел ведомствозунуң чагырып дужаар чоруун республиканың чагырып дужаар чоруу-биле солуп болбас, ындыг чүүлдер тургулаан. Бот-тускайлаң бүдүрүлгелерниң доот харылзаалары, бүдүрүлгелерниң, күш-ажылчы коллективтериниң боттарының тургузары чугула деп санааны ол ассоциациялары ажыл-агыйны чорударының үндезиннери болур ужурлуг.

Бистиң экономикавыстың чаңгыс аай, бүдүн-бүрүн чоруу — ниити-эвилелдиң бүрүн рыногун тургузарының сонгаарлаттынмас негелдези болур. Ону быжыглаары, монополизмден хостаары — эң бирги чергелиг сорулга. Республикаларның болгаш девискээрлерниң интеграцияга экономиктиг сонуургалы доктаамал ажылдаар фактор болур, келир үеде база ындыг болур. Аңаа удурланып турар кижи дээрге-ле ол шуут алдап турар кижи болур.

Экология айтырыынга доктаап көрейн. Мында байдал берге, чамдык девискээрлерде харын-даа кризистиг. Мынчага чедир ап келген хемчеглеривис чер албас болган, чуртта экологтуг байдалдың баксыраашкынын доктаадып шыдаваан. Бо айтырыгны чаа ёзу-биле көөр херек. Хамыктың мурнунда бүдүрүлгелерниң боттарының харысалгазын бедидер, эвилелдешкен республикаларның болгаш тус черниң эргелеп башкарылга органнарының эргелерин болгаш бүрүн эргелерин долузу-биле ажыглаар, бойдус камгалал хоойлужудулгаларын сагыыры дээш күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң шыңгыы контролюн тургузар херек. Оон-биле чергелештир бойдус камгалалынга демниг хөделиишкин херек — ол чүүлдер база Эвилел керээзинге көргүстүнген турар ужурлуг. Оон-биле чергелештир бойдусту камгалаарының башкартының турар ажылы херек — ону база Эвилел керээзинге киирер херек. Черниң экологтуг камгалалынга интеллектуалдыг болгаш материалдыг курлавырларны каттыштырары, оон иштинде делегей деңнелинге боттандырары — өске база бир сорулга болур. Бо бүгү чүүлдер экология талазы-биле ажылдап кылдынып турар национал программаның кол кезээ болур ужурлуг.

Совет экономиканы чогумчалыг болдурары хөй кезиинде ону делегейниң күш-ажыл хуваалдазының системазынче канчаар киргенинден база дыка хамааржыр. Мaңаа илеткейлиг чорук улуг болур дээрзин чугаалаар херек, бүдүрүлгелерге, девискээрлерге, республикаларга хостуг чорукту хөйнү берген түлүм — а ол орукту шын деп санаар бис; — ынчан ындыг идепкей, чаа идеялар хөй болур. Ынчалза-даа кичээнгейлиг боол көрээлинер, чүге дээрге бо бөдүүн эвес айтырыг болур. Кайы хамаанчок ойнаар чорук улуг чидириглерге чедирген болгай. Бистиң экономикавысты чогумчалыг болдурарынга, чаа технологияны шиңгээдип алырынга, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринге, адаан нажып шыдаар продукцияны бүдүрерин хандырарынга ам-даа хөй чүүлдер херек. Ынчалза-даа эң кол чүүл — орнаштырар акшаже кирери болур. Ол дугайын сөөлгү үеге чедир-ле ыракта келир үениң херээ кылдыр көрүп келген бис. Даштыкы садыглаашкынга күштүг идиг бериишкинни, ажык чок садыглаашкынныг даштыкы өрениң оруун дуглаары херек болуп турар. Даштыкы капиталды хаара тударынга бот-боттарынга ажыктыг байдалдарны тургузар херек.

Рынокче шилчиири-биле болгаш делегей ажыл-агыйының харылзааларынга киржири-биле холбашкан сорулгалар бистиң даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгавыска бедик негелделерни салып турар. Бо айтырыгларны сөөлгү үеде хөй шиитпирлеп, политиктиг чогуур айтыышкыннарны берип келгенивисти, бо адырга чазактың талазындан боттуг өскерилгелерни киирген демдеглээр херек. Ынчалзажок чогуур эргелерни алган даштыкы экономиктиг ведомстволарның, бүдүрүлгелерниң болгаш каттыжыышкыннарның ажылында сөөлгү үеде хөй четпестер бар.

Чиг эт бараанларының, хамыктың мурнунда нефтиниң делегей өртектериниң дыка чавызааны нити байдалга багай салдарлыг болган-на харын. Оон түңнелинде саарылга валютазынга бистиң орулгаларывыс барык ийи катап кызырылган. Бо байдалдарда киир садып алыр болгаш үндүр садыглаар талазы-биле улуг сайгарылганы таарыштыр кылыр ужурлуг турган. Бо бүгү чүүлдер багай уржуктарны чедирген болгаш ону көрүп турарывыс бо-дур. Машина тудуушкунуң чаартырынга хамаарыштыр — дериг-херекселдерниң хөй хевирлерин садар талазы-биле керээлерни соксадыр ужурга таварышкан бис. Ол чорук хереглел рыногунга салдарын чедирген, чүге дээрге саарылгалыг валютаның кезиин иштики рынокту бараанар биле хандырарынга оон мурнунда ажыглап турган болгай бис.

Даштыкы экономиктиг ажыл чорудулга-биле холбашкан айтырыгларның бүгү комплекизиниң талазы-биле саналдарны чазак ам белеткеп турар. Капиталистиг чурттар-биле харылзааларны калбартыр дугайында, ЭДЧ-ниң хемчээлинге акша салажылгазының талазы-биле делегей өртектеринче шилчииириниң дугайында чугаа болуп турар. Ол чорук «үшкү делегей» чурттары-биле бистиң кады ажылдажылгавысты эде бодаарынга болгаш тодаргай өскерилгелерни кылырынга база хамааржыр.

Ол бүгү ындыг болганда, байдал өскерлир апаар. Ынчаарга делегей рыногунга киржири, делегейниң ажыл-агый харылзааларынга ССРЭ-ни киириштирери бодаашкынга, бистиң кадрларывыстың ажылдаарынга үндезин өскерилгелерни, ажыл-херекти чаа ёзу биле чорудар талазы-биле чогуур билиглерлиг, делгем билиишкиннииг, мергежилдиг болурун негеп турар. Амдызында бисте бүгү чүүлдер чаңгыс аай болуп: акша курлавырларының үш беш, он хуузун бериир, оларны рынокка сайгарып, күзээнивисти садып ап болур ийик бис дижип турар. Кыры-биле кыдыра көөрге, ол бүгү черле апаа болгу дег. Эге үе-чадада ону кылып болур турган болгаш чамдык чүүлдерни кылган-даа бис. Ынчалзажок даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы эде тургузарының бүгү утказын шак ынчаар билир болза, черле ынчаш чүнү-даа билбээнивис ол болур ийик. Кадрларны катап белеткээр, оларның бодаашкынын эде тургузар, ажыл-херекти чаа ёзу-биле чорударынга мергежилдиг кылдыр өөредир херек. Олче кичээнгейни ам-даа ыракта четпес угландырып турар чорук даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы эде тургузарын саададып, хөй таварылгаларда дорт когаралдарга чедирип келгенин чугаалаар бодаан мен.

Оон ыңай — даштыкыдан садып алган бүгү чүүлдерни экономиканы чаартырынга ажыглаарын бистиң бүдүрүлгелеривис эрги ёзу биле көөр болза, ол хире хөй чарыгдалды үндүрүп турган, акша-биле садып алган чүүлдеривис мурнуку хевээр хөй чылдарда ыяа чыдып, үрелип, рынокка ажыглаттынмас болза, эки талаже өскерилгелерни, экономика талазы-биле делегей кады ажылдажылгазының [illegible] чүүлдерни болур чогууру биле ажыглаттынарын манаан-даа херээ чок.

Ниитилел-биле чугаалаарга, бо талазы-биле дүргеи, шиитпирлиг хемчеглер, делегей бодамчалыг, сарыылдыг болгаш харысалгалыг бодап көрүүшкүннер негеттинип турар.

Эштер! СЭКП-ниң XXVII съездизинге Отчёт илеткелге, ТК-ның март Пленумунга аграр айтырыг кажангызындан-даа ыракта чидии-биле тургустунган. Көдээниң бүгү салым-чолунуң, тараачыннарның салым-чолунуң төвүнге тургустунган. Аъш-чем айтырыын шиитпирлээриниң дулгуурү — база шак мында.

Техниктиг болгаш технологтуг кандыг-даа тус-тус хемчеглер чогуур түңнелдерни бистерге берип шыдавас болган. Ол дээрге ам тодаргай факт болуп турар. Принципиалдыг чаа туруштарны партияның ээлээни коллективизацияда эгелээш, бистиң амгы хүннеривиске чедир тараачын айтырыының болгаш аграр харылзааларының төөгүзүн дорту-биле аналиттеп көргениниң түңнели болган. Чүгле аграр адырны эвес, харын ниитизи-биле тараачыннарны, көдээни, ажылчын эңгиннин болгаш тараачыннарның аразында, хоорай болгаш көдээниң аразында харылзааларны канчаар көөрүнге хамаарыштыр өскерилгелер дугайында чугааны кылыры чугула дээрзин ол анализ бадыткап көргүскен. Херек кырында чүл дээрге аграр айтырыгны базиизинче, ленинчи билиишкиниинче ледир эглип киргенивис, көдээниң социал хөгжүлдезин чаа ёзу-биле көрүп, экономиканың кол секторларының аразынга деңсолчулганы кылырының, көдээде өнчүнүң чогум харылзааларын үндезини-биле чаартыпыныя эргежок чугулазын билип эгелээнивис ол-дур.

Бөгүн байдалды боттуу-биле көрбүшаан, дараазында чүүлдү хүлээп көөр херек, эштер: принципиалдыг ол шиитпирлерниң сөөлүнде практиктиг чогуур ажыл-чорудулга чазак деңнелинге-даа, республика болгаш чер-чер органнарының деңнелинге-даа кылдынмаан. Көдээ ажыл-агыйының, бүгү аграр секторнуң ажылдакчылары амгы үеде чүге ол хире чидиг шугумчулелчи, дорт болуп турарын билип тур мен. Социал эде тургузуушкунну кылыр болгаш материал-техниктиг баазаны быжыглаар талазы-биле шыңгыы хемчеглерни боттандырары көдээге амгы үеде чогум-на эргежок чугула болуп турар.

Аңаа хамаарыштыр чогуур турушту съездиге ажылдап кылыр херек. Көдээге, аграр секторга күчүлүг сан-хөө, материалдыг деткимчени көргүзериниң эргежок чугулазының дугайында айтырыгны хөй-ниитиниң язы-бүрү шуулганнарынга тараачыннарның тургусканының чептүг хүлээп көөр ужурлуг бис.

Ону канчаар кылза чогууру? Бисте мынчаар кылып чаңчыга берген: бер дээр, берип каарга, дагын хуваар, бюджеттен үндүрүп кааптар! Административтиг хуваахчы ындыг метод ам канчап-даа таарышпас.

Көдээни катап тургузарының айтырыын экономиктиг методтар-биле — хоорай болгаш көдээниң аразынга деңорнажылганы экижидери-биле көдээге, ниити агроүлетпүр комплекске ажыктыг кылдыр экономиктиг болгаш социал чүүлдерни колдадыр тургузары; көдээ ажыл-агый техниказын бүдүрүп турар үлетпүрнүң тергиидекчи чоруун соксадыры; ажыл-агыйны чорударының хөй хевирлериниң херегледеринге дүгжүр машиналарның системаларын тургузары-биле шиитпирлээр херек.

Эргежок чугула хоойлужудулга актылары болгаш чазактың доктаалдары хүлээп алдынган турар ужурлуг, оларны боттандырары көдээниң хөгжүлдезинче капиталдыч боттуу-биле эде салыышкынын хандырар сорулгалыг.

Бо айтырыгны ССРЭ-ниң Дээди Советиниң мурнунга тургузарын хоойлужудулга инициативазының чурумун ёзугаар саналдап тур мен. Ниитилел болза көдээге дузалаар ужурлуг. Бүгү партияның өмүнээзинден бистиң туружувусту бүгү чурттуң мурнунга мелеглээр ужурлуг бис деп бодай-дыр мен.

Оон-биле холбаштыр мындыг чүүлдү онзалап демдеглээр бодаан мен: экономиктиг хосталганы, ёзулуг рынок байдалын бистиң көдээ черивис, аграр секторувус ышкаш, улус ажыл-агыйының чаңгыс-даа адыры шак ынчаар шыңгыызы-биле хереглевейн турар.

ТК-ның март Пленуму өзек сорулга кылдыр көдээге бүдүрүлге харылзааларының үндезинин эде тургустунуушкунун идип үндүрген, ол чокка экономиктиг хосталга турбас. Экономиктиг харылзаалар өскерилбес болза, тараачын ажыл-иштин чаа идиг бериишкиннерин киирбес болза, тараачынның бодунуң байдалы өскерилбес; тараачын бодунуң черге ээ болбас болза, аңаа кандыг-даа инвестицияларны дузалап шыдавас деп чүвени бөгүн катап-катап мелеглээр апаар. Ынчангаш бис ТК-ның март Пленумунуң угланыышкынынга шынчывысты съездиге бадыткаар ужурлуг бис.

Оон-биле холбаштыр ону долгандыр чүгле маргылдаалар эвес, харын мен бодаарымга, ылап-ла соора ажыглаашкын чоруп турар бир айтырыгның дугайы. Ол чүл дээрге — колхозтарга база совхозтарга хамаарылга. Чаа аграр политиказы ёзугаар оларның турар-турбазы чигзиничиг дээр бадыткаашкынга безин чедип турар апарган. Ол политиканың утказы чүл дээрге, черге ээ болуруунуң бүгү хевирлериниң деңг аргаларын тургузары болур. Бистиң принципиалдыг туружувус — оларның кайызы-даа бодунуң амыдыралчызын база таарымчалыын бүзүредиир. Бистер «калбак коллективизацияны дүжүрериниң» негелдезин хүлээп көрбейн турар бис.

Ажыл-агыйын чогумчалыг чорудуп турар колхозтар болгаш совхозтар социал талазы-биле сайзырап, тараачыннарга амыдыраарының таарымчалыг байдалдарын хандырып берип, ниитилелге ажыктыг хөй продукцияны бүдүрүп турарынга бүзүрээр мен. Он-он чылдарда шүшпең ажылдап келген ол-ла колхозтар болгаш совхозтар өреленип, дотация ап турар, а ооң башкарылга аппарады ынчаймыже өнчү харылзааларын чаартырынга, ажыл-агыйжы болуруунуң чаа хевирлерин шиңгээдиринге шаптыктап турар — шак ындыг ажыл-агыйларны черле үндезини-биле эде тургузар апаар.

База бир эң чугула айтырыг — чер реформазының дугайы. Ажы-биле чугаалаайн: чер дугайында Хоойлу боттанмайн турар. Ол чүге ызыртынып чыдарыл дээрге чүгле башкарылганың тургустунуп келген структураларында, чагырып-дужаар ажыл-агый аппаратының туружунда эвес, харын эрги угаашкында, тараачынны чок болдуруп турар үеде тургустунган догейленген чүүлдерде, төнчү түңнелдери хамаанчокка, күш-ажылдың магадылалдыг телевириниң үезинде ажылчынны черден болгаш бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринден хоорулдурганында.

Шиитпирлиг хемчеглерни хүлээп алыры мырыңай чугула. «Калбак коллективизацияга» чүүлдештир «калбак арендизацияны» кым-даа саналдавайн турар болбайн аан. Аренда коллективтерин тургузар дээш даалга бээринге амдызында кым-даа четпээн боор деп бүзүреп тур мен. Амга чедир эдип ап шыдавайн турарывыс улуг чидириглер, ажыг-човуланнар боор төңгеп эң бак мелегей чорукту катаптаанывыс ол болур ийик. Үндезин айтырыг — чер дугайында Хоойлуну боттандырарының механизмин тургузары. Оон дугайында айтырыгны көдээ ажыл-агый ажылдакчылары, бирги ээлчегде, арендаторлар база арендатор бөлүксаалпар, ол ышкаш хөй-хөй удуртукчулар, специалистер чидин-биле тургузуп турарлар. Тараачын болуп хостуг ажылдаксаан-на кижи бүрүзүнге кандыг-даа шаптыктаашкынны болдурбас херек. Чер дугайында Хоойлу чайгылыш чокка боттаныр ужурлуг, мaңаа Советтерниң чаа бүрүн эргелери чүнүң-даа мурнунда ажыглаттынар болза эки. Ол дээрге оларның дорт хүлээлгези-дир.

Чер реформазын чорударының дугайында айтырыгны Президент чөвүлелиниң чоокку бир хуралынга көөрүнге белеткеп турарын дыңнадыксап тур мен.

Эштер! Отчёттуг үеде, ылангыя сөөлгү үеде, националдар аразында харылзаалар чидиглеңген. Ол айтырыгның ужур-утказын бис дораан-на угаарын болдавааныывыстан, мында чаштынып чыдар айыылды көрбейн барган бис. Шиитпирлериниң канчаар күүселтинигениниң ам санажып турарывыс XXVII съездиге ол айтырыгларны шагда-ла шиитпирлеттинген, байдал эки деп санап турганын сакты-дыр силер бе. Амыдырал биске дошкун кичээндирииги көргүзүп тур. Даштындан көөрге чогумчалыг чоруктуң үр-ле чыылган чүгүнге бастырган эң нарын айтырыглар частып, дашкаар деже теп үнүп кээрге, чүү болганын ийик, бис аңаа белен эвес болдувус.

Мында хөй-ле чүүлдер холушкан, мен-не херекти кыдыра көрбес ийик мен. Национал бот-медерелдиң тургустунарынга эде тургустунуушкун база ажык-чарлыг чорук таарымчалыг байдалдарны тургускан. Ол дээрге чогумчалыг чорудулга, аңаа чүгле байыр чедирер апаар. Бүдүрүкчү күштерниң таарыштыр тургузулгазында, культура-национал политиказында, чурттуң чамдык девискээрлеринде национал дылдарының хөгжүлдезинге хамаарышкан чүүлдерле, социал айтырыгларны шиитпирлеп турарында, оларның хөгжүлдезиниң деңдески эвес чоруунда, демографтыг база экологтуг өскерилгелерде частырыглардан укталган айтырыглар база чөрүлдээлер илереп үнүп келген. Мында чүдүлге талазы-биле чылдагааннар база бар. Бүдүн-бүдүн улустарга хамаарыштыр бир катап болган херек үүлгедиишкиннери дээш ам кээп санажыр ужурга таваржып тур ышкажыл бис.

Ажы-биле чугаалаар апаар: эрге-чагырганың төп болгаш чер-чер органнары баштайгы үелерде ол айтырыгларга таарымчалыг эвес, чогуур кичээнгей чок хамааржып турган. Шак ындыг байдалды хоралакчы күштер — чарылдырыкчылар, өжээтен националистер, саттыныкчы кижилер ажыглаан. Национал айтырыг база националдар аразында харылзаалар чамдык таварылгаларда чидиглеңгилээн. Этниктиг үндезинге хан төгүүшкүннүг үскүлежиишкиннер болгулаан, хөй-хөй кижилер өлүп хораан. Дескен кижилер тыптып келген, муң-муң кижилер ижиги чурттаан черлерин каггаш чоруур ужурга таварышканнар, кежүп түреп, аар кызамдаалдарны көрүп турарлар. Ол дээрге кижи шыдажыр арга чок чорук-тур, бүгү чуртта кижилер ол дээш дүвүреп турар.

Бистиң хөй националдыг күрүневиске тайбыңны база чөпшээрежилгени тургузарының хемчеглерин алыр талазы-биле эрге-чагыргаларның адрезинче үндезиниледиг негелделер киирип турар. Ынчалза-даа шак мындыг байдалдарда интернационализмге шылгалданы чамдыктар тудуп шыдаваан дээрзин хүлээп көөр апаар. Эвээш эвес коммунистер базымышкынга алзыпканнар, национал өжээннежилгениң күткүкчүлериниң база чарылдырыкчыларының кыйгырыгларын эдерери айыылдыг дээрзиниң барымдааларын бодунуң улузунга, ажылчы чонга көргүзүп шыдаваннар. Херек кырында мындыг барымдаалар хөй болгай. Политиктиг ажыл-чорудулгага частырыглары дээш база националдар аразында харылзааларының чидиглениир турары бо байдалдарда ону чогумчалыы-биле чорудуп шыдаваны дээш шугумчулелге партия органнарының таваржып турарын шын деп санаар мен. Дыка хөй чүүлдер талазы-биле бис бо таварылгада ойнадып алган бис.

Оон чогуур түңнелдер үндүртүнген, партияның национал политиказының талазы-биле платформазы ажылдаан кылдынган болгаш бүгү чон ону сайгарып чугаалашкан, а оон соонда, сентябрь Пленуму ону чүүлдүг деп көрген. Ооң кол-ла ужур-утказы — национал катап тургустунуушкунувун чорудуун чон бүрүзүнүң болгаш ниитизи-биле чурттуң эрге-ажыктарынга дүүштүр тургузукчу угланыышкынныг чорударының эргежок чугулазын хүлээп көөрү боор турар. Эде тургустунуушкунну уламчылавайн база ханылатпайн, национал айтырыгны шиитпирлээри болдунмас, чурттуң улустарының аразында харылзааларны чогумчудар айтырыглар шиитпирлеттинмес чүве болза, чедиишкинге ынаныры бо таварылгада болдунмас.

Ниити экономиктиг, политиктиг эрге-ажыктар-биле, төөгү талазы-биле холбашкан улустарның эки тура каттыжыышкыны болур эвилелдиң характериниң база хевириниң дугайында ленинчи бодалдарының ужур-утказын, мен бодаарымга, моон мурнундаазынга деңнээрге, ам эки билип эгелээн-дир бис. Сөөлгү үеде чурттап эрткенивис бүгү чүүлдер, болуушкуннарның ужур-утказы эвилелдиң чаартыры чүгле республикаларның болгаш автономияларының эргелерин, чежемейниң-даа бол, калбартыры-биле кызыгаарлаттынмас деп билиишкинге чедирип келген. Тускай догуннаан күрүнелерниң ёзулуг эвилели эргежок чугула боол турар. Чөрүлдээлерниң донун чеже тыртып шыдаар, чонуң кады ажылдажылгазын чаа деңнелге кодүрер, эвилелдиң политиктиг күчү-шыдалын, улуг эвилел күрүне боор каттышканнарының эрге-ажыктарынга дүүштүр экономиктиг болгаш угаан-бодал күчүзүн бедидер аргалыг шак ындыг национал-күрүне тургузуун бистиң чуртувуска тургузарының дугайында чугаа чоруп турар. Чурттуң айыыл чок чоруу бүзүрелдии-биле шак оон-биле хандыртынар, делегейге оон ат-алдары бедиир.

Национал бот-догуннаашкынның болгаш автономияның кандыг-даа эрге-ажыындан кижиниң эргелериниң улуунуң дугайында негелде хевээр артар. Эвилелдиң болгаш республика бүрүзүнүң конституция тургузуунга ол быжыглаттынган турар ужурлуг. Делегей ужур-утказыг байдалдарга-даа удуртулга болдуруп турарывыс ол принциптен чаңгыс-даа базым аткаарлап болбас.

Федерация чөвүлелиниң деңнелинге тургустунган тускай комиссия бистиң хөй националдыг күрүневистиң чаартылгазының үндезин комплекстиг айтырыгларын хаара тудкан чаа эвилел керээзин белеткээри-биле ажылдап турар. Бир эвес ол ындыг болза, херек кырында бис шын угланыышкынныг хөделип турар-дыр бис, чоокку келир үеде үндезин эки талаже өскерилгелерге идегээр болзувусса, националдар аразынга чөрүлдээлерни, коргуушкунну болдуруп турар чүүлдерни моон соңгаар уламчылаарының кедя чогун билиндирип, съездиниң мурнундан чурттуң бүгү чонунга кыйгырыг үндүрери чептүг ышкаш, күткүүшкүн кылып турарларны олар ат-алдарын, мөзүзүн кандыг-даа арга-биле камгалаарын болаза, оларны доктаадып, шиитпирлиг удурланыышкынны бээр. Мен бодаарымга, бо айтырыгга хамаарыштыр шак мындыг турушту чон бистен манап турар.

Хөй националдыг күрүневисте ханы өскерилгелер боол турар бо үеде, дүвүрээзин чок, тайбың байдал, кады ажылдажылга эргежок чугула. Съездиниң кыйгырыы бистиң хөй националдыг улуг чуртувустуң булуң бүрүзүнге дыңналыр боор дээрзинге идегээн-дир мен.

Эштер! Политиктиг реформа талазы-биле улуг, принципиалдыг чугула ажыл кылдынган. Ону боттандырарының эргежок чугулазын эде тургустунуушкунун чорудуунуң калбарган үезинде, кажан эгелээнивис экономиктиг чаартылгалар эрги политиктиг система-биле чөрүлдешкеш, доктаап туруптар орта, ынчан ону медереп билген бис. ТК ону бодамчалыг сайгарып көргеш, тургустунуп келген бүгү айтырыгларны үндезини-биле ажылдап кылырын холга алган. Мен чаңгаа СЭКП ТК-ның январь (1987 ч.) Пленумунуң улуг ужур-дузазының дугайын чугаалаксаан ийик мен. Аңаа бистиң политиктиг угланыышкынывыска партияның болгаш Советтерниң аңаа ролюнга хамаарыштыр шын үндезин анализти бир дугаар кылган. Шак ынчан улусчу эрге-чагырга дугайында ленинчи концепцияны амыдыралга боттандырарының эргежок чугулазының дугайын чугаалаан бис.

Ынчалзажок январь Пленумунуң идеялары партияга болгаш ниитилелге чаңгыс аай кылдыр хүлээп алдынмаан база чогумчалыг хөгжүлдени болгаш ханылаашкынны ол албайн барган. А кол-ла чүве — оон соондан практиктиг базымнарның кылдынмайн барганы. Чүге ынчап барганы ам тодаргай. Чүвениң чылдагааны чүдел дизе, кадрларның харысалгазының дугайында айтырыгны шак ынчаар дыки чидии-биле бир-ле дугаар тургусканында. Оларның чамдык кезии ындыг байдал кичээндириикен. Пленумнуң шиитпирлеринге оларның хамаарылгазынга ол салдарлыг болган. Шак мындыг байдалда

биле аан. Партияның XIX конференциязын эрттирер дугайында бодал шак ындыг байдалда төрүттүнген. Ооң хүн айтырыынга кол айтырыг — бүгүдени хаара тудуп турар политиктиг реформа дугайында болган.

Конференцияның ажылдап кылган принциптериниң үндезининге бис демократтыг соңгулдааларның түңнелинде тургустунган, үстүнден адаанга чедир эрге-чагырга талазы-биле чаа органнарлыг апарган бис. Ол болза эде тургустунуушкунну кол чаалап алыышкыннарының бирээзи, ниитилел чаартылгазының оруунда эң чугула базым, ол чокка ниитилелдиң революсчу чаартылгазының чаа үе-чадазынче үнүп шыдавас турган бис деп чугаалап болур. Политиктиг системаның реформазы нарын чоруп турар. Партия, күрүне, совет органнарның, хөй-нити организацияларының ролю болгаш хүлээлгелери өскерлип турар.

Ол бүгү чүүлдер аңаа-ла чиик чаагай чорбайн турар, чүге дээрге ол чүүлдер чурттакчы чонуң эң-не язы-бүрү социал кезектериниң болгаш бөлүктериниң эрге-ажыктарынга, чурттуң башкарылгазының бүгү системазынга, ук ажыл-херектерни кылып турар милион-милион кижилерге хамаарылгалыг. Ол бүгү чүүлдерни билип болур-ла болгай, эштер. Чүгле чаңгыс чүвени онзалап демдеглеп каайн, чүл дээрге бир эвес бис ындыг орук-биле чорбаан болзувусса, ниитилелдиң хайныышкынныг политикчиидилгези айыылдыг социал уржуктарлыг, кайы хамаанчок халаптыг чүүлдерге чедирип болур турган. Ниитилел хайнып, шимчеп, хөй-хөй дүвүрээзиннерге таваржып турар амгы бо байдалдарда бистиң съездивис бодунуң харысалгазын медереп билип, партияны-даа, ниитилелди-даа быжыктырып, мөөнээр эң чоокку сорулгаларны, ажыл-херектиң программазын тодарадыр болза, ынчан бодунуң хүлээлгезин күүседип шыдаар. Амгы үеде бот-боттарывысты чемелешпейн, а эде тургустунуушкунну бурунгаарладыр дээш практиктиг хемчеглерни алыр ужурлуг бис.

Политиктиг реформаның ийиги чадазы доозулган бо үеде партияның сорулгазы болза улусчу эрге-чагырганың чаа тургустунган органнарының хөгжүп быжыгарынга идиг болурунга боол турар. Амгы үеде эрге-чагырганың республика органнарының ажыл-чорудулгазында революсчу өскерилгелер боол турар, шаанда төпке шиитпирлеп турган айтырыгларның дыка хөй кезээ ам оларның эргезинче шилчээн. Ол чорук оларга чаа аргаларны берген, ынчалза-даа ажыл-херектиң байдалы дээш, чонуң хүн бүрү амыдыралынга хамаарышкан социал-экономиктиг болгаш өске-даа айтырыгларны шиитпирлээри дээш оларның харысалгазын бедидип турар.

Чер-чер Советтериниң болгаш бот-башкарылганың дугайында хоойлу ёзугаар чер-чер Советтериниң ажылы база үндезини-биле өскерлип турар. Оларның эргезинде ам улуг материалдыг курлавырлар бар апаар, ол курлавырларны районнарның болгаш хоорайларның хөгжүлдезинге таарыштыр чептүг ажыглаары чугула. Советтерниң ажылы чаа хоойлужудулга үндезининиг, чаа организастыг хевирлерлиг болур чорук Советтер аппаратының структуразын болгаш байдалын үндезини-биле өскертир, ынчан амыдыралга онза чугула хөй-хөй сорулгаларны шиитпирлээр апаар. Эрге-чагырганың чаа органнарының быжыгыышкыны дүргеи боттанырынга бис шуптудун онза сонуургалдыг бис, ынчангаш партия комитеттери демократчыдылганың чорудулгаларының хөгжүүрүнге, чаа эрге-чагырганы Советтерни шиңгээдип алырынга бүгү талазы-биле идиг болур ужурлуг.

Амгы үеде хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну камгалаарының сорулгазы бирги чергениң чугула херээ боол турар, эштер. Язы-бүрү чыыштарга болгаш партияга-даа, Совет эрге-чагырганың чаа соңгуткан органнарынга-даа кижилер шыңгыы негелдени тургузуп, кем-херек үүлгедиишкиннииң, ниитилелге удур бүгү херектерниң өзүүшкүнүн соксадырын, корум-чурумнуң шиитпирлиг камгалаарын негеп турар. Хоойлуну чер бүрүзүнге сагыыр херек деп айтыышкын биле съездиге кызыгаарланып болбас бис. Ол дугайын бис каш-даа катап чугаалажып келген бис, ынчалза-даа херек амдызында болур чогууру биле экиживейн турар. Ынчангаш бис тургустунган нарын байдалды ханыыр анализтеп көөр болгаш ол талазы-биле боттарывыстың үнелээшкиннеривисти, саналдарывысты бээр ужурлуг бис.

Мен ам силерниң кичээнгейиңерни дараазында чүүлче углаар көрейн. Корум-чурумнуң болгаш хоойлу-дүрүмнүң байдалы чуртта политиктиг база социал чурумнуң деңнели-биле дорт холбаалыг дээрзин тодаргай көөр ужурлуг бис.

лар манап олурган херээ чок, байдалды үндезини-биле экижидеринге политиктиг болгаш эрге аргалары бүрүнү-биле четчир боол турар. Ынчангаш чүгле деделир, шиитпирлиг хеделир херек. Дыка хөй Советтер ол дугайын билген болгаш ук айтырыгны шиитпирлээр дээш херек кырында ажылдап эгелээни кончуг эки. Чамдык Советтер ам-даа «митингилээшкинниң» чадазында туруп, турарын база уттуп болбас.

Ийиде. Дыка хөй чүүлдерни прокуратураның, ИХМ-ниң болгаш суд органнарының белиң ажылдакчыларының шала дидим эвес чоруу-биле тайылбырлап болур деп бодаар мен. Ындыг дидим эвес чорук мөттиигилээшкиннерниң, чыскаалдарының, язы-бүрү негелделериниң салдарының алаа-биле тывылган. Харын-даа мырыңай соңгулдалыг органнарның салдарының алаа-биле тывылган, ук органнар хоойлуларның күжүн хандырарынга прокуратурага, милицияга болгаш судтарга язы-бүрү чылдагааннар-биле шаптык кагып келгеннер.

Ындыг чүүлдер биле эптежип болбас бис, эштер. Ындыг язылыг ажылдаар чүве болза, чүү чүве бүдер боор. Ынчангаш корум-чурум камгалалының органнарын кандыг-даа арга-биле кызып-кыяр дээр чорукка удур бис деп партия организацияларын бистиң хөй-ниитивистиң мурнунга мелеглээр ужурлуг. Чурттуң хөй-ниитизи база-ла ындыг боладлыг дээрзинге бүзүрээр мен.

Үште. Корум-чурум камгалалының органнарын улам ыңай быжыглаары, оларны эргежок чугула бүгү-ле чүүлдер-биле хандырары, ажылдакчыларның материалдыг байдалын экижидери дээш туржуп турар бис. Ынчаарга ол угланыышкынга баштайгы базымнар кылдынган болгаш совет кижилер ону деткип турар. Милицияның, корум-чурум камгалалының органнарын херек кырында быжыглаар дээш дыка хөй Советтер боттарының девискээрлеринге чогуур курлавырларны дилеп тывар деп шиитпирлээннер. Ындыг болзажок ол бүгү чүүлдерни боттандырып тура, бистиң улузувус хоойлу-дүрүмнүң быжыглаар, кижи бүрүзүнүң эргелериниң болгаш хосталгаларын камгалаар талазы-биле административтиг органнарның улам дээштиг хемчеглерин манап турар.

Оон ыңай, эштер. Чуртка кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур эптешпес чок байдалды тургузары чугула. Бо талазы-биле дыка хөй чүүлдерни массалыг информацияның чепсектери кылып болур болгаш кылыр-даа ужурлуг.

Эштер! Эде тургустунуушкунну эгелеп тура, бис угаан-бодалга революция чокка, сеткил-сагышты өскертпейн тургаш, идея талазы-биле онза чаартылганы чедип албайн тургаш, кандыг-даа политиктиг, социал база экономиктиг чаартылгаларны чедип ап шыдавас бис дээрзин тодаргай медереп билген бис. Эде тургустунуушкуннуң мурнунда ниитилел кандыг идеологтуг хүлүглерге турганын, чонуң медерели кандыг хоозун чүүлдерге болгаш эргижирээн бодалдарга алыскан турганын улус утпаан боор деп бодай-дыр мен. Ындыгның төлээзинде эң-не эгезинден тура угаан-бодалды хостуг болдурары эргежок чугула турган. Ол болза эде тургустунуушкуннуң стратегиязының эң чугула чүүлү боол турган.

Угаан-бодал амыдыралында ужур-дүрүм чок хоруушкуннарны партияның инициативазын ёзугаар күш чок болдурган, сталинчи-ждановчу айтыышкыннарның кара хомудун ужулган. ТК эртемниг болгаш чогаадыкчы интеллигенция-биле каш удаа сүмележип келген, хөй-хөй ажыктыг болгаш утка-шынарлыг ужуражылгаларны, дискуссияларны эрттирген. 1985 чылдың июнь-да-ла эртем-техниктиг депшилге айтырыгларының талазы-биле чугула чөвүлел хуралды эрттирген. Партия организациялары-биле интеллигенцияның аразында он-он чылдар дургузунда тургустунган ангыланыышкынны ажып эртер дээш базымнарны кылган. Партийжи органнар чогаадыкчы ажыл-чорукту айлап башкарар, карактап хайгаараар чоруктан ойталаан. Эртем болгаш культураның хөй черге кызып-кыйдырган, азы шуут чүдек-бужар хөөлээшкинге таварышкан дыка хөй улуг ажылдакчыларының чаагай аттарын катап тургускан.

Угаан-бодал чогаадылгазының аддарлыг ажылдарын совет кижилерге эгидип берген. Партияның интеллигенция-биле чаа харылзааларының хевирлелиишкини — ол дээрге эде тургустунуушкуннуң чаалап алыышкыннарының чүгле бир талазы эвес, ооң бурунгаар хөгжүлдезиниң база бир чугула негелдези-дир. Бистиң чурттап турарывыс ниитилелдиң, ооң чаартыышкынының перспективаларын билиринге чаа базымнарны интеллигенцияның салыышкыны чокка кылып шыдавас турган бис.

Эде тургустунуушкун чыл...

(Уланчызы 4-кү арында).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткелиниң уланчызы

(Эгези 2-ги, 3-кү арыннарда).

ниитилел амыдыралынга киржир арганы берген. Ынчангаш ол талазы-биле чамдык таарымча чок, эвээш эвес чүүлдер бар-даа болза, эде тургустунуушкунга парлалганың кирген канчаар-даа аажок улуг салдыышкыны ында боор турар.

Амгы үеде, кажан бис ханы өскерлиишкиннерниң үе-чадазынче кирген үевисте, бүгү журналистер, коммунистер болгаш партия кежигүнү эвестер шуптузу чаа улуг сорулгаларны шиитпирлээринче ниитилелдиң бүгү чогумчалыг күштерин мөөннеп каттыштырар дээш улам улуг харысалга-биле ажылдаар дээрзинге бүзүрээр бис.

Эштер! Бистиң хөгжүлдевистиң келир үезин шын тодарадып алыр дээр болзувусса, боттарывыстың төөгүвүстү база сайгарып көөр ужурлуг бис. Ол болза, эң берге дээн, оон-биле кады эргежок чугула экижидилге чорудулгазы деп чүве чугаажок. Ынчангаш бо таварылгада партия эгелекчи чүүлдү бодунга алган. Октябрьның чеден чылы-биле холбашкан документилер маңаа эргилделиг чүүлдер болган.

Төөгүлүг шынны чоннуң билип алырының эң чугула кезээ сталинчи репрессияларның үезинде хоойлу-дүрүм чок үүлгедиглерден качыгдааннарның шуптузунуң херектерин эде көөрүнүң талазы-биле ажыл болган. СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязының ажылының түңнелинде муң-муң коммунистерниң, партияның болгаш күрүнениң көскү ажылдакчыларының, ажылчыннарның, тараачыннарның, интеллигенцияларның партийжи болгаш хамаатылыг ат-алдары өлгениниң соонда катап тургустунган. Албадалдыг коллективизастаашкынның политиказынга бүгү чуртка аар-берге уржуктуг болган кедээ суурларны тараачыннардан аңгылаашкынынга хамаарыштыр бодунуң принципиалдыг үнелелин Төп Комитет берген. Ынчалза-даа ол ажыл ам-даа төнмээн, ол ам-даа үргүлчүлээр ужурлуг деп санап турар мен.

Съездиге программныг медеглелдиң төлевилелинде, эде тургустунуушкун үезиниң өске-даа документилеринде болгаш илеткелдерде ышкаш, эрткен үевистиң чүзүнден шиитпирлиг-биле ойталаарывыстың, келир үеже чүну алыксавайн турарывыстың дугайын долузу-биле айыткан. Ынчалза-даа Октябрьның соонда бистиң чонувустуң кылганы бүгү-ле чүүлдерин ужур-чөп чокка хүлээп албазынга удур бис, ынчангаш социалистиг идеяларга сорук кирген совет кижилерниң салгал бүрүзүнге чогуур үнелелди берип турар бис. Олар чуртту бай-шыырак, культурлуг, чечектелип турар болдурарын күзеп турганнар болгаш ол дээш күжүн-даа, кадыкшылын-даа харамнанмайн келгеннер. Эң коргунчуг чаа-дайынга олар ону камгалааннар. Төөгүнүң мурнунга оларның арын-нүүрү арыг.

Төп Комитеттиң шиитпири-биле «СЭКП төөгүзүнүң очерктерин» тургузар талазы-биле авторлар коллективи амгы үеде ажылдап турар, оларга тодаргай документалдыг үндезинге, эртем талазы-биле ак сеткилдиг болгаш чөптүг-биле партияның амыдыралының болгаш демиселиниң шынныг талазы тургустунар боор дээрзинге идегеп турар мен.

Культура адырларынга ниитизи-биле, ылаңгыя эртемге болгаш улус өөредилгезинге хамаарылганың артыышкынныг принцивин ажып эртериниң сорулгазы XXVII съездиге салдынган турган. Ортумак болгаш дээди школаны чаартырының оралдажыышкыны кылдынып турган. Фундаменталдыг шинчилелдерни хөгжүдериниң, эртем-техниктиг хөгжүлдеге идиг бээриниң талазы-биле шиитпирлер-даа хүлээп алдынып келген. Ынчалза-даа маңаа бурунгаарлаашкын ам дээрезинде эвээш дээрзин дорт чугаалаар апаар, а чылдагааны — ол чугула айтырыглар талазы-биле хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүсеттиимейн турарында. Эртемге болгаш өөредилгеге онза кадаашкынныг хамаарылга чокта эде тургустунуушкун чогуур шимчээшкинни ал шыдавас, даңгаар-ла угаан-бодал күш-шыдалының челишпезинге үскен турар дээрзин чедир бодавайн турар ышкаш бис, эштер.

Бодувустуң төөгүвүстүң сөөлгү он чылдары ол дугайында херечилеп турар ышкажыл. Сайзыраңгай чурттар-биле деңнээр болза, дыка хөй угланыышкыннарга, ылаңгыя эң чаа технология талазы-биле олардан чыдып калганывыс чуртта эртем болгаш өөредилге талазы-биле чыдып калганывыс-биле тайылбырлаттынар. А ол-ла үеде, шуут-ла эң сөөлгү чылдарда, социал-экономиктиг хөгжүлде талазы-биле бурунгаар ушта халый берген кезек чурттар ол бурунгаар шураашкынны өөредилгеге болгаш эртемге хамаарылганы үндезини-биле өскерткенинден эгелээннер. Ол бүгүнү чугаалап тура, бис ам база-ла ол айтырыглар талазы-биле чүгле бот-шүгүмчүлээшкин-биле кызыгаарланып каарывысты күзевес ийик мен. Кылдынган түңнелдерниң улуг хемчээлдиг күрүне политиказынче шилчиттинген болуру чугула. Ынчангаш съезд, мээң бодап турарым-биле, бо чугула айтырыг талазы-биле тодаргай турушту ээлээр ужурлуг.

Ниитилел эртемнеринге хамаарыштыр каш сөс. Партия — оларның хостуг хөгжүлдезиниң чаныш чок талалакчызы. Эртемниң чөптүг херечилелдеринге болгаш үндүрген түңнелдеринге эргежок чугулазы-биле хереглелдиг бис, эртемденнерниң ажылдап кылыышкыннарынга болгаш сүмелеринге улуг бүзүрелдиг боор, оларның ажылының үре-түңнелдерин политикага болгаш чоннуң чаагай чорууңга ажыглаар ужурлуг бис. Угаан-сарыылдыг күрүне кажан-даа бодунуң угаан-бодал болгаш уран чүүл байлактарын үнелээр. Ынчангаш угааныг болгаш талантылыг кижилерниң чуртувустан дашкаар үнүп чоруп турарының чылдагааннарын чайладырының талазы-биле дарый хемчеглерни боттандырарывыс чугула боор турар.

Съезд партияның туружун көргүзер ужурлуг: ол — делегейниң болгаш чурттуң үнелиг чүүлдериниң бүгү байлактарының үндезининге культураның, литератураның болгаш уран чүүлдүң хостуг хөгжүлдези дээш. Культура адырынга угаан-сарыылдыг чогуур хемчээлге бот-орулга-чарылга, чарылгазын бодунуң орулгазы-биле дуглаар чүүл туруп болур. Ынчалза-даа ооң долу садыг-саарылгажыдылгазын негээн, уран чогаадыкчыны чаа бектелге болгаш өскеден чаа хамаарылгага, а ниитилелди — сагыш-сеткил чидириглеринге чедирип болур рынокка уран чүүлдү хээли кылдыр берген херээ чок. Чогаадыкчы хосталганы хүлээп албышаан, оон-биле кады кижиниң үрээр болгаш дорамчылаар уран чүүлге удур бис дээрзин партия медеглеп тур. Уран чүүлге цензура турбас ужурлуг, ынчалза-даа чурукчунуң чон мурнунга мөзү-шынар харысалгазы турар ужурлуг.

Совет культураның болгаш уран чүүлдүң ажылдакчылары съездиниң адынга дүүн парлаттынган чагаа-бижиинде партия бодунуң бүгү ат-алдарын, бодунуң бүгү моральдыг болгаш материалдыг күчү-күжүн ниитилелге эргежок чугула айтырыгларны шиитпирлээриниң чаа аргаларын быжыглаарынче угландырарын кыйгырганнар. Чоннуң сагыш-сеткил делегейи дээш дүвүрел болгаш сагыш човаашкын-биле сиңниккен ол кыйгырыгга харыы бээри — бистиң ыдыктыг хүлээлгевис. Культура болгаш уран чүүлдү, бир эвес ынчаар чугаалап болур чүве болза, сагыш-сеткил экологиязын бистиң бирги ээлчеглиг программныг сорулгавыс болдурар дугайында боттарының бодалдарын делегаттар илередир дээрзинге бүзүрелдиг мен.

Эштер! Эде тургустунуушкунуң программазын ажылдап кылып тура, бир эвес чурттуң амыдыралының даштыкы байдалдары өскерилбес болза, ол боттанмас дээрзин билип турган бис. Ындыг болганда боттарывыстың арга-хамаарылгаларывысты өскертип, делегейге чурттар аразының чаа политиказын саналдаар ужурлуг болган бис.

Делегейниң ийиги дайынының соонда канчаар-даа аажок улуг өскерлиишкиннер болган — социалдыг, националдыг, экономиктиг, политиктиг, технологтуг, эртем талазы-биле экологтуг, демографтыг-даа. 70 чылдарның ортузунга чедир олар кижи төрелгетенниң амыдырап-чурттаарының үндезиннерин өскертип, ооң бүгү хевир-дүрзүзүн чаартканнар. Чаа цивилизация төрүттүнүп турар. Бүгүдени хаара туткан аажок улуг кыжаныглафга күш четпейн өлүр дээш, азы чок-ла болза, кады чурттаарының мырыңай чаа дүрүмнерин, көңгүс чаа делегей политиказын ажылдап кылыр дээш төрүттүнүп турар.

Делегейде амгы байдалды сайгарарынга даянгаш, чепсегленишкинниң дужүрериниче угланыышкынны алгаш, даштыкы чаа политиканы чорудар талазы-биле элээн дуржулгалыг апаргаш, делегейге ажыл-чорудулганың үндезин негелдези болур үш чүүлдүң шынынга бүзүрээн бис.

Бирээде, бодунуң айыыл чок чоруун өскелерниң айыыл чок чоруунуң күседи-биле хандырып, өскелерниң эрге-ажыктарынга каражалыг кылдыр бодунуң эрге-ажыы дээш туржуп болбас, өске улустарның болгаш күрүнелерниң боттарының ажыл-херээн канчаар кылып таарыштырып алырын олардан эки билир мен деп ыналып болбас. Улус чон бүрүзүнүң шилилгени хостуг кылырын хүлээп көөрү делегейге чаа чурумну тургузарының үндезин негелдези болур. Ийиде, чечектелген, хостуг болгаш демократтыг ниитилелге чааскаан чедери болдунмас, маңаа ниитилел хөгжүлдезинге бодунуң оруун өскелерниң оруунга удурланыштыр тургуспас. Үшкү кол чүүлү болза кады хөгжүүрү, кады чогаадыры, кады ажылдаары болур. Үште, бистиң улус ажыл-агыйывысты делегей экономиказынче киириштирери чүгле бодунуң экономиказын чаартырынга херек эвес, а харын өске улустар-биле кады төөгүнүң чандырыг чок тайбың үе-чадазының материалдыг үндезинин тургузарынга, кижи төрелгетенниң бөмбүрзек черлиг айтырыгларын шиитпирлээринге база херек.

Бистиң интеграциявыстың эң кедилиг угланыышкыннарының бирээзи болза шериг бүдүрүлгезин конверсиялаарынга кады ажылдажылга болуп турарын маңаа демдеглеп каайн. Американнар, италилер, немецтер болгаш өскелер-даа-биле ол талазы-биле харылзажылгалар эгелээн. Бо адыр интеграция харылзааларында бир янзы «баштың» апарып болур, чүге дээрге бистерде эки технологиялар, депшилгелиг эртем ажылдары бар болуп, олар бистиң партнёрларывысты сонуургадып турар, а ол кайы-кайызынга-даа ажыктыг үндезинге кылдынган турары билдингир. Хамааты хереглелдерге продукция үндүреринге бистиң эртем болгаш техника талазы-биле эң-не чаа бүдүрүлгелеривисти эң кыска хуусааларда киириштирериниң дээштиг аргаларының бирээзи ол болуп турар. Делегей политиказынга хамаарыштыр алырга, боо-чепсекти эндере бүдүреринче ыдалап турган каразыыр база бүзүревес чоруктуң ол идегелдиг идиг берикчизи кошкап турары кончуг чугула.

Конверсия талазы-биле күрүне программазы кылдынып турар чүве болганда бо улуг айтырыгже дыка ханылавайн, бо дээрге кедергей улуг күрүне ужур-дузалыг херек дээрзин чугаалап каар бодай-дыр мен. Ол ханы боданттынган шиитпирлээшкинни негеп турар. Эртем-даа, кадр-даа, бүдүрүлге-даа күчү-шинээзин угааныг ёзу-биле ажыглаар херек. Баштайгы үеде кылдынган частырыгларны ам болдурбас дээш, маңаа эки ажылдаар апаар бис.

Чаа угаазылалды ёзугаар идип үндүрген чаа аргаларга, инициативага даянган политика делегей байдалын көскүзү-биле экижиткен, делегей дайынының айыылын сонгаарлатткан. Шериг чарыгдалдарын кызырар, акша-хөреңгини тайбың сорулгаларже угландырар арга биске ажыттынган.

Эде тургустунуушкунуң болгаш чаа угаазылалдың ачызында ССРЭ биле АКШ-тың аразында харылзааларга эргилде болган — боо-чепсекти эндере бүдүреринге чаржып, удур туржуп турганындан бот-боттарын билчиринче, а чамдык айтырыглар талазы-биле харын-даа партнёр болурунче. Ол чорук бүгү делегейге байдалды эки талаже өскерткен, кижи төрелгетенниң амыдыралынга ол хире үр туруп көрбээн тайбың үеже шимчээшкинниң эгезин салган.

Кыдат-биле харылзаалар чогумчалыг болдунган, ол чүүл ийи улуг улустарның боттарынга болгаш бүгү делегейге аажок улуг ужур-дузалыг.

Эң-не түрлүг «соок дайынның» болгаш чепсектиг удур туржурунуң шөлү болган турган Европага чепсегленишкинниң, ооң иштинде ядролуг чепсекти дужүрериниң чорудулгазы эгелээн. Диптиң чурттарының хөй кезиин-биле амгызы ышкаш ындыг эки болгаш эвилең чаагай харылзаалар бистиң күрүневистиң мурнундагы бүгү төөгүзүнде турбаан. Ниити Европа чорудуу делегей төөгүзүнде турбаан хевирин — янзы-бүрү он-он чурттарның болгаш улустарның күрүнелер аразынга харылзажырының хевирин тургузуп эгелээн. Экономика, культура, экология болгаш информация талазы-биле делгемни тургузары хүн айтырыында бир дугаар тургустунган. Бо бүгү бистиң чаа делегей политикавыстың болгаш кады ажылдажылганың ачызында болдунар аргалыг апарган.

Чөөн Европада ханы өскерлиишкиннер болуп турар. Ол дээрге «социализмниң буураашкыны-дыр» дижирге, кандыг «социализмниң?» деп удур айтырар бис. Боттарывыстың-на ойталап каапканывыс сталинчи авторитарлыг дужуметтиг системаның хевири бе? Бисти харын-даа «ооң демисел чокка үнүп турар» деп чемелеп турар болгай. Ынчаарга мурнунда ажыглаттынып турган, боттарывыстың үзе шапканывыс, буруудадып турарывыс бак ёралыг чүүлдерни ажыглазын деп сүмелээрлери ол бе?

Ийет, ол чурттар боттарының социал-экономиктиг хөгжүлдезинге кайнаар баарыл деп айтырыг тургустунуп келир. Ынчалзажок ол дээрге улустарның боттарының шилиишкиниң айтырыы-дыр. А бистер депшилгениң сүлдези болгаш амгы сайзыралдың бот-камгалалының негелдези болган хостуг шилиишкинниң принцивин шыңгыызы-биле удуртулга болдурбушаан, ажылдап келген болгаш моон соңгаар-даа ынчаар ажылдаар бис.

Бөгүн болгаш даарта боттарывыстың харылзааларывысты Чөөн Европа чурттары-биле канчаар тургузар апаар бис? Бисти чүгле география эвес, төөгү база эптиг кожалар кылып каан дег, ынчаар хевээр болур бис. Ында ылангыя дайын соонда, ылап-ла чаагай, үнелиг чүүлдер хөй. ССРЭ-ниң ол чурттарны фашизмден хостаарынга шиитпирлиг рольдуг болганы, ооң соонда-даа чаңгыс эвес удаа дузалап чораанны ук улустарның сагыжында артып калган болгаш моон соңгаар-даа бистиң харылзааларывысты хөгжүдеринге салдарлыг болур. Оон аңгыда — кол-ла чүве — бот-боттарывыстың аравыста экономиктиг-даа болгаш политиктиг-даа сонуургалдар бар. Тайбың Европаже, «ниити бажынче» шимчээшкинге бистиң олар каттыштырып турар. Ниити эрге-ажыктарывыс Варшава Керээзин чаартырынче чүткүл-биле дүгжүп турар. Ай мурнунда Москвага Политиктиг консультативтиг комитеттиң хуралынга ол дугайын чугаалашкан. Эң-не быжыг харылзаалар эки турага, бот-боттарының билчиишкининге, хүндүткелге болгаш кады ажылдажылгага тургустунар.

Партия болгаш чон чаа даштыкы политиканы бедиң-биле үнелээн, партияның XIX конференциязының документилеринде, ССРЭ-ниң улус депутаттарының бирги Съездизиниң тускай доктаалында деткиттинген болгаш бадылаттынган. Бистиң чаа көрүүшкүнүвүс болгаш практиктиг базымывыс улуг сонуургалды болдурган болгаш бүгү делегейде деткимчени алган. Партияның болгаш совет чазактың ажылдап кылганы база чорудуп турары даштыкы политиктиг угланыышкынның баксырадырының оралдажыышкыннарын шиитпирлиг-биле доза шаап турар бис.

СЭКП-ниң XXVIII съездизи бо чылдарда бүгү делегей аренازынга чедип алган көскү түңнелдерни үнелеп, бистиң чуртувустуң болгаш бүгү делегейниң улустарының мурнунга чаа үзел-бодалга үндезилеттинген даштыкы политиктиг угланыышкынның чайгылыш чогун база катап бадыткаар деп бодап тур мен.

Бистиң даштыкы политиктиг ол угланыышкынывыстың дээштии — чүнү-даа мурнай кижи төрелгетенниң дүвүрелдериниң база идегелдериниң ында сиңниккенинде. Ооң-биле кады бистиң политикавыстың дээштии күрүнениң күчүзү-биле хандыртынар. Ооң адырылбас кезээ — Чепсектиг Күштер. Чаа идеяларны тургузукчу эгелээшкиннерни улуг дээн күрүнелерниң бирээзиниң саналдап киирген онза ужур-утказыг болган. Ону ол чүгле медеглээн эвес, а харын-даа херек кырынга бодунуң чаа идеяларынга сундулуун бадыткаан.

Анаа бүзүрелдиг барымдаа — бистиң камгалал доктринавыска үндезилеттинген улуг шериг чаартылгаларже чорупп олурарывыс болур. Съездиниң программныг медеглелинге ооң кол-кол принциптерин кирген турар боор деп идегедим. Армия моон-даа соңгаар партияның деткимчезинге даяныр дээрзинге кым-даа чигзинмес боор. Бодунуң чуртталгазын Төрээн чуртунга бараалгадып, Чепсектиг Күштерге албан эрттирип келген кижилерге онза сагыш салыышкыны илергейлеттинген турар ужурлуг. Армия дээрге-ле нарын харысалгалыг, харын-даа чамдык таварылгада айыылдыг ажылды күүседип турар кижилер-дир.

Кылдынган ажылдың түңнелдериниң эң-не кысказы-биле чугаалаарга ындыг-дыр, эштер.

Бодувустуң чонувустуң келир үези, чаагай чоруу дээш бис ылап-ла кончуг улуг, туруп көрбээн ажыл-херекче хаара туттунган бис. Чедир кылбаан чүүлдер, частырыглар хожудаашкын турган — оларның дугайында чугааладым, бо айтырыг талазы-биле силерде немээр чүүлдер бар боор.

Ийет, амыдырал революсчу чаартылгаларны калбартып тура, болап турганывыс дег эвес, байлак болду. Ажык-чар болгаш демократчыдылга, миллион-миллион кижилерниң төөгүлүг чаартылганың аренازынче үнүүшкүнү чамдык маңааныныс хөй эки-даа, багай-даа чүүлдерни ниитилел хөгжүлдезинге төрүттүндүрген. Дуржулга чокта болгаш ылаңгыя бодувустуң ниитилелдивис дугайында ол чылдарда мөөңнеттинген билиглер чокта эде тургустунуушкунуң амгы шиитпирлиг чадазынга келбес турган ийик бис.

III.

Партия болгаш эде тургустунуушкун

Эштер делегаттар! XXVIII съездиниң кол онзагай чүүлү болза, эде тургустунуушкунуң болгаш социализмни шилип алырынга бистиң ниитилелдиң боттуу-биле өскерилгезиниң эргилделиг үе-чадазында бистерниң чыылганывыс болурун мурнунда чугаалаан болгай мен. Бүгү кижилерниң: революстуг чаартылгалар чүү чүвеге чедирерил, олар ажылчы чоннуң эрге-ажыктарынга чүү хире дүгжүп турарыл, социал чөптүг чорукту, демократияны, хостуг эрге-шөлээни быжыглап шыдаар бе деп айтырыглар сонуургадып турар.

Мындыг байдалда дыка хөй үзел-бодалдарның тургустунуп кээри билдингир. Бо бүгүнү силерге үлеп берген программныг медеглелдиң төлевилелиниң белеткээриниң үезинде барымдаалап көрген. Ында чон мурнунга бодунуң харысалгазын медереп билгеш, партия болза, эң чоокку перспективада программаны болгаш политиканы сүмелеп турар.

Съезд мурнунда санал-онал солчуушкунунуң чорул турарының үезинде партияның теоретиктиг ажыл-чорудулгазынче эң кол кичээңгей угланган турган. Партияның удуртулгазы теоретиктиг белеткел ажылдары, реформаларның угланыышкыннары чокка «бүгү-ниити шенелдезин» чуртка киирген дээр бодалды безин илередип турар. Ооң үргүлчү катаптаттынып турарының уржуундан эде тургустунуушкунга удур хөөннер тыптып келген.

Талтыг тодарадып көрээлиңерем. Хамыктың мурнунда, эде тургустунуушкунуң концепциязы дээрге, кижилерниң кандыг-бир бөлүүнүң тур үеле минниишкини эвес-тир деп чаңгыс эвес чугаалааныымны сагындырар бодай-дыр мен. СЭКП-ниң XX съездизинден-не эгелээш, партияга болгаш ниитилелге-даа шын орукту тывар дээш дилээшкин калбарган турган. Оларны деткивээни, харын-даа хөй нуруузунда базып турганы хараадачыг. Социализмниң сталинчи арга-хевирин агартырын оралдажып турган таптаашкын чылдарында албан ужурунда политиканы камгалап, хандырарының ролюн теорияга даасkan турган.

Эде тургустунуушкунну бистер бүгү күжүвүстү үндүрүп тургаш эгелээн бис деп долу үндезин-биле чугаалап турар бис. Ынчангаш ооң үндезини боор турар концепция ниитилелдиң, партияның, эртемниң, культураның алыс дезүнге шагда-ла тургустунуп, челишкен бүгү эң дээре чүүлдерни бодунга сиңирип алган боор турар. 1985 чылдың апрель Пленуму теоретиктиг шилээшкиннерге күчүлүг идигни берип, ниитилел амыдыралының аарыглыг айтырыгларын хостуу-биле чугаалажып көөр арганы ажыткан. Чуртка онза чугула ындыг тывынгыр, чогаадыкчы ажылды партияның, ооң Төп Комитединиң баштап эгелээш, анаа таарымчалыг байдалдарны тургусканы принципиалдыг чугула боор турар.

Ооң бирги үе-чадазында-ла бистер ниитилел үндезин чаартылгаларны негеп турар дээрзин билген бис. Эде тургустунуушкунуң кол угланыышкыны тургустунган — социалистиг шилип алыышкынның хемчээли-биле ниитилелди ханызы-биле демократчылар болгаш гуманизастаар, ону хостуг болдурар, кижиге телептиг амыдырал байдалын тургузар сорулга ынчаан салдынган. Ындыг бодалды боттандырып чорудуп турар үеде боттуг экономиктиг реформаларның, политиктиг системага, федерацияга үндезин чаартылгаларның, эрге-хоойлулуг күрүнени хевирлеп тургузарының идеяларын ажылдап кылган. Политиктиг чаа угаан-бодалдың үндезиннерин ажылдап кылган, бүгү кижилерниң үнелиг чүүлдери ооң кол өзээ апарган. XX чүс чылдың төнчүзүнге делегейниң четкени канчаар-даа аажок улуг үнелиг чүүлдерин бодап билбес болза, эде тургустунуушкунуң теориязы тургустунмас ужурлуг.

Бистер революстуг чаартылгаларның эчис сорулгаларының болгаш арга-методтарының дугайында билиивисти базым бүрүзүнде ханыладып келген бис. Ленинниң чугаалааны-биле алырга, ол чорук социализмни бистиң канчаар көрүп турганывысты эде көөрүн негеп келген турган. Ооң түңнелинде бистер эде тургустунуушкун болза чаа революция-дыр, ол Улуг Октябрьның эгелээни херектиң чайлаш чок үргүлчүлээшкини-дир деп чүвени билген бис.

Эде тургустунуушкунуң теориязын бүгү талазы-биле кылган чүүл, кандыг-ла-бир доостунган система, сөөлгү чергениң шынныг чоруу кылдыр көргүзерин күзевейн тур мен. Бот-шүгүмчүлекчи чорукка, чуртта болгаш делегейде-даа боттуг чорудулгаларга хамаарышкан теорияга болгаш политикага-даа эргежок чугула эдилгелер кылырынга белен болурунга бистерни дуржулга өөреткен.

Ындыг болганда, кажан биске социализмниң чаа шын теориязын угаадынар деп чугаалап турда, «социализм» деп билигни чаа утка-биле чүгле амыдырал, чүгле хостуг күш-ажыл, бот-башкарылга болгаш чоннуң чаагай чоруу илередип шыдаар деп бистер харыылап турар бис. Бир эвес ол ынчаар болдунмас болза, бир эвес ол билиг категорияларлар чогаадып тургузарынга күжүн шенээр дээн авторларның чүгле илеткелдеринге болгаш мурнуку чүүлдеринге кожуп чорупп бээр болза, социалистиг идея шуут-ла идегел чогу-биле кудулай бээр. Бодунар чуртунарга, бодунар чонунарга силер чүнү кылыр деп, турарыңарны баштай чугаалап көрүңер, ынчан силерниң чүнү кылыр деп турарыңар болгаш силерниң социализм деп сөстү канчаар билип турарыңар тодаргай билдине бээр. Бистер мынчаар чугаалап турар бис: социализм — ол дээрге боттуг шимчээшкин, массаларның диргг чогаадыкчы чоруу-дур. Шимчээшкинниң сорулгазы — гуманныг, демократтыг социализм деп СЭКП шын тодараткан дээрзинге бүрүн бүзүрээн мен.

Бо талазы-биле бистиң бодалдарывыс СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң программныг медеглелиниң төлевилелинде илереттинген. Олар марксизмге дүгжүп турар бе? Бо дээрге бистиң партиявыска принципиалдыг айтырыг болуп турар.

Маркс, Энгельс база Ленинниң тургусканы социал теорияның утказы XIX чүс чылдың боттуг чүүлүнүң анализиниң үндезининге, а Ленинде база XX чүс чылдың баштайгы он чылдарында база-ла ол үндезинге хевирлеттинип тургустунганы билдингир болгай. Оон бээр, ооң иштинде — марксистиг бодалдың бодунуң, Октябрь революциязының, делегейниң революсчу болгаш демократчы шимчээшкиннериниң салдары-биле бөмбүрзек аажок өскерилген. Бистер барык-ла он-он чылдарның дургузунда олар боттары — классиктер кандыг-даа теорияның төөгү-биле холбаалыг турарын барымдаалап көөрүн негеп турганын уттупкаш, классиктерниң сөс-домаандан амыдыралга болу бээр бүгү-ле таварылгаларга харыыларны тыварын оралдажып келген бис, марксизмни кандыг-бир ыдыктыг бижилге хевиринче шилчидерин оралдажып турган кижилерни куду көрүп, дорамчылап турган бис. Бистерниң ол дугайын сактып кээривисти болгаш марксистиг диалектиканың үндезин дүрүмнериниң ужур-дузазын чаа ёзу-биле үнелеп көөрүн амыдырал боду албадапкан. Бирги ээлчегде — тодаргай байдалдың тодаргай анализиниң негелдези. Чүгле ол үндезинге — политикага хамаарышкан түңнелдерни кылыр херек.

Эде тургустунуушкунуң концепциязы шимчээшкинде, бот-хөгжүлдезинде турар, ындыг болганда, бистиң бурунгаарлап бар чыдарывыстың шаа-биле чаа идеялар болгаш түңнелдер-биле байыыр ужурлуг деп база катап катаптап тур мен. СЭКП — догматизмге болгаш эрееңгейлээр чорукка шуут удур болгаш социализмниң теориязынга база практиказынга чайгылыш чок чогаадыкчы туруш, XX чүс чылдың төөгүлүг дуржулгазын болап көөрү, Маркс, Энгельс база Ленинниң, революсчу болгаш депшилгелиг бодалдарның өске-даа улуг угааныг кижилерниң салгалы дээш туржуп турар.

Бистиң эде тургустунуушкунувустуң концепциязын сайзыраңгайжыдарының талазы-биле ажыл уламчылап турар. Ынчангаш программныг медеглелди хүлээп алгаш, СЭКП-ниң амгы бар болуп турар программазы күштүг эвес апарган деп санааш, улам ынай — партияның чаа программазын тургузуп алыры черле шын апарган боор. Ынчангаш бо сорулгаларны боттандырары-биле тускай комиссияны съездиге тургузуп алыры чугула.

Эштер! Коммунистер болгаш бүгү ниитилел партияның бодунуң дугайында эң-не өзек айтырыгларга харыыны съездиден алырын манап турар. Он-он чылдар дургузунда тургузуушкунуң принциптери болгаш ажыл-чорудулганың методтары тургустунган ниитилелге ооң бодунуң ролюн эде угаадырының чайгаар болгаш ооң-биле кады берге чорудулгазы ам болуп турар. СЭКП дугайында моон мурнундагы бодалдарга шүгүмчүлекчи үнелел база шыңгыы өскерилгелер херек болуп турар.

Сөөлгү үеде партия шын-даа, шын эвес-даа — шыңгыы шүгүмчүлелге таваржып турар. Бистер боттарывысты безин кээргевейн турар бис. Бистерни база-ла кээргевейн турар. Маңаа мындыг чүве дугайын чугаалап каар бодай-дыр мен.

СЭКП хөй он-он чылдар дургузунда беляк дужаалдыг, бюрократчы системаны хандырарынга бараан болуп келген. Ынчангаш ол чорук иштики партийжи харылзааларга шыңгыы будалчак чүүлдерни чедирген, шиитпирлер ажылдап кылырындан миллион-миллион коммунистерни херек кырында чайлатканы кадрлар шилип алыышкынынга багай салдарны болдурган. Херек кырында партия организацияларынга чүве тоовас, чүге-даа хөөн чок болгаш идепкей чок чорукту ол тургускан.

Партияның удуртулгазы чүгаа-даа чок харысалганы хүлээр апаар чуртта болуп турар четпес чүүлдер кажан шүгүмчүлелге таваржып турда, ол дээрге ниитизи-биле миллион-миллион коммунистерниң бүгү-ниити буруузун илеретпейн турар ышкажыл. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде совет улустуң эрес-маадырлыг чоруунга коммунистерниң ёзулуг-ла маадырлыг ролюн кым-бир кижи хүлээп көрбейн баар бе ынчаш. Ийет, бистиң чуртувустуң бүгү күш-ажылчы төөгүзү коммунистерниң авангардчы ролюнуң чижектери-биле демдеглеттинген.

Ол бүгүнү бистер эки билир бис. Ынчалза-даа ол дээрге келир үеде политиктиг шын түңнелдерни үндүрер дээш бистиң ажыл-чорудулгавысты доктаамал болгаш шүгүмчүлекчи ёзу-биле угаап бодаарындан бисти канчап-даа чардыктырбас ужурлуг.

Съезд мурнунуң дискуссиязының амгы байдалдарда партияның тургузуунуң ажыл-чорудулгазының принциптеринге хамаарыштыр санал-бодалдарның хөй янзызын көргүскен. Ынчалза-даа санал-бодалдар каттыжып турар белдир база бар. Ол дээрге эде тургустунуушкунуң салым-хуузу дээш харысалганы партия бодундан дужүрер, бодунуң ролюндан чайлаар, хөй-ниити болуушкунунуң хажызынче сыныы бээр политиктиг-даа, моральдыг-даа эргези чок дээрзин билип турары-дыр.

Чаартынган СЭКП кандыг болур ужурлугул?

— Социалистиг шилилгениң болгаш коммунистиг перспективаның партиязы, бодунуң политиказынга ажылчын аңгының, тараачыннарның, интеллигенцияның эрге-ажыктарын илередир чаңгыс эп-сеткилдиглериниң эки тура эвилели болур.

— Ниити кижизиг, гуманистиг идеалдарга бердинген, национал чаңчылдарга болгаш күзел-бодалдарга сагыш човангыр база ооң-биле кады шовинизмге, национализмге болгаш расизмге, реакциялыг идеологияның болгаш дерзии чоруктуң кандыг-даа илерээшкиннеринге эптеш чок партия болур.

— Идеологтуг бок-чамдан, догматизмден хосталган, бодунуң политиказын бүзүредириниң, тайылбырлаарының методтары-биле ажылдавышаан, чурттуң депшилгелиг бүгү-ле хөй-ниити политиктиг күштери-биле аразында чугаалажырының, дискуссияның, кады ажылдажылганың болгаш демнежиишкинниң харылзаазын хөгжүтпүшаан, политиктиг база идеологтуг болуушкуннарга инициативтиг рольду ойнаарын кызыдар партия болур.

— Бодунуң кежигүннериниң аразында харылзааларны чүгле партийжи эш хуузунуң, кижи бүрүзүнүң санал-бодалын хүндүлээриниң, бот-хуу да турушка эвээш кезээниң эргелерин хүлээп көөрүнге, хөй кезиниң хүлээп алган шиитпирлерин бүрүн хостуг чугаалажып көөрүнге база ол шуптузунга албан болурунга үндезилеп тургускан партия болур.

— Иштики амыдыралга партия организацияларының бот-башкарылгазының, ажыл-чорудулгазының хостуун, программалыг чаңгыс аай сорулгалары база уставтыг негелделери-биле каттышкан эвилелдешкен республикалар компартияларының бот-тускайлаң чоруун бадыткап турар партия болур.

— Янзы-бүрү чурттарның аңгы-аңгы угланыышкынныг коммунистери, социал-демократтары, социалистери-биле, амгы үениң политиктиг база эртем бодалының хөй-хөй өске-даа агымнарының төлээлекчилери-биле харылзаа-холбаага, кады демнежиишкинге ажык партия болур.

Съезд мурнунуң дискуссиязы санал-бодалдарының үскүлежиишкиннерниң төвүнде апарган элээн каш белдир айтырыгларны илередип үндүрген. Бир-тээ, олар СЭКП-ниң реформазын билип алырынга үндезин дөс боор турар болганда, оларга хамаарыштыр тодаргай турушту тывар херек.

Авангардчы партия азы парламент партиязы. ССРЭ Конституциязының 6-гы база 7-ги чүүлдерин өскерткеш, күрүне органнарын солуурундан, администрация эргелел хүлээлгелериниден боду ойталаарын партия көргүскен. Янзы-бүрү документилерде, ооң иштинде XXVIII съездиниң программныг медеглелиниң төлевилелинде, ниитилелдиң авангардчы күжү кылдыр ленинчи билиишкинче партияның эглириниң эргежок чугулазының дугайын чугаалап турар.

Ынчаарга бистер кандыг-ла-бир онзагай байдалче кирерин база катап кордап, чүгле «удуртукчу рольду» «авангардчы» деп сөс-биле солуй бербээнивис ол эвесле — ындыг айтырыгларны база салгылап тургулаар болдур ийин. Маңаа тода харыы херек. Авангардчы рольду ниитилелге албадап болбас, ону чүгле ажылчы чоннуң эрге-ажыы дээш идепкейлиг демисел-биле, практиктиг ажыл-херектери, бодунуң бүгү-ле политиктиг болгаш моральдыг мөзү-чаны-биле чаалап ап болур деп санаар бис. СЭКП болза башкарыкчы партияның маңадын демократтыг депшилгениң, төпке база чер-черлерге даа хоойлужудулга органнарынче соңгулдаларның негелделеринге дүүштүр камгалап аттырар дээш бодунуң политиказын чорудар болгаш демисежир апаар. Бо талазы-биле ол болза анаа парламент партиязы болуп ажылдаар.

Ам партияга эң-не берге сорулга — политиктиг чаа болгаш организастыг аргалар-биле ооң салдарын дүүштүрери болур. Партия совет органнарның эрге-хүлээлгезинге киришпес дээрзин барымдаалап көөр ужурлуг. А ол чүү дээрге, оон-биле сүмелешпейн хүлээп ап турар ол ындыг шиитпирлер дээш ол харысалга чүъктевес болгаш ону эжы-биле шүгүмчүлээр эргелиг дээни ол-дур.

Партия эге организациялары херек кырында ам-даа болза, бүдүрүлгелерде болгаш организацияларда администрацияның ажыл-чорудулгазын, министерстволарның болгаш ведомстволарның, совет база ажыл-агый албан черлериниң аппаратының ажылын контрольдаарын боттандырар эргези чок, ону ынчал болур деп санавайн-даа турар. Ынчалза-даа партия организациялары күш-ажылчы коллективтерде болуп турар ийикпе, азы девискээрлерде болуушкуннарның хажызында хайгааракчылар болуп шыдавастар. Олар болза хөй талалыг сорулгаларны шиитпирлээринге коммунистерни, хамыктың мурнунда коммунист удуртукчуларны дамчыштыр политиктиг болгаш организастыг чаа методтар-биле салдар чедирип өөренир херек. Партия организацияларының чаа ролю чүл дээрге коллективтин-биле — хуралдарга, съездилерге, конференцияларга, пленумнарга ниитилелдиң эң чугула айтырыгларының талазы-биле турушту ажылдап кылыр, оларны күрүнениң база ажыл-агыйның чогуур органнарынга чедирер, ол туруштарны ажык дискуссиялар үезинде тайылбырлаар, практиктиг ажыл-херектери-биле оларны камгалап туржуру-биле коммунистерни утлап башкарары болур. СЭКП-ниң салдарының хемчээли, хамыктың мурнунда, партияның чарлааны идеяларының күжү-биле, ажылчы чонга оларның солун утказы-биле тодараттынар.

Политиктиг өске партиялар болгаш хөй-ниитиниң шимчээшкиннери-биле харылзаазының дугайында. Бистиң съездивис депшилгелиг угланыышкынныг бүгү-ле партиялар болгаш шимчээшкиннер-биле калбак кады ажылдажылга дээш, эде тургустунуушкунуң эрге-ажыктарынга, чоннуң эрге-ажыктарынга дүүштүр сырый каттыжылга дээш туржуурун илередир боор деп бодай-дыр мен. Ындыг кады ажылдажылганың кызыгаарынга хөй-ниитини дүвүредип турар янзы-бүрү айтырыгларны чугаалажып, дугуржулганың болгаш кады ажылдажылганың оруктарын дилеп болур. Политиктиг быжыгыышкынның, хамааты база нациялар аразында чөпшээрежилгелерниң байдалында төпте эрге-чагырга органнарының база чер-черлерде демократчы күштерниң, ниитилелдиң ханы чаартылгазынга ёзулуг сонуургалдыг кижилерниң коштажылгазы чуртка кончуг улуг ажык-дузаны эккеп болур ийик.

Массалыг хөй-ниити организацияларынга хамаарылга дугайында. Бистиң партиявыска профэвилелдер-биле харылзаа кезээде кончуг улуг ужур-утказыг турган. Бо дээрге ооң социал баазазының миллион-миллион ажылчыннар-биле удур-дедир харылзаазының, а сөөлгү чылдарда, кезээде профэвилелдер организацияларының тургустунганы-биле холбаштыр — тараачыннар-биле база харылзааның дугайында кол айтырыг ышкажыл.

Ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын болгаш эргелерин камгалаар, Ленинниң чугаалааны дег, «администрацияның соорадаашкынынга» удур демисел чорудар хүлээлгелиг ажылчы чоннуң организациялары бистиң ниитилелдиң амыдыралынга кезээде чугула черни ээлеп турган. Ынчалза-даа олар колдуунда дузалакчы хүлээлгени күүседип, чагыртырган байдалга турган. Профэвилелдерниң «быра», «хөделдирер баг» дээш оон-даа өске чаңчыл болган овур-хевири бо бүгүнге харыылап турар. Шак мындыг хамаарылга профессионалдыг эвилелдерниң хүлээлгезин тодаргайы-биле хаажылып турганы билдингир, ол эде тургустунуушкунуң, ниитилелдиң демократчыдылгазының байдалынга канчап-даа таарышпас.

Шынын чугаалаарга, партияның болгаш профэвилелдерниң аразында хамаарылгазы өскерлип эгелей берген. Оларның партийжи удуртуланың айтыышкынын чөпшүлү-биле күүседип, дыка хөй бүдүрүлге черлеринге администрацияның бир янзы кожуундаа болуп турган үелери эрте берген.

Профэвилелдерге эде тургустунуушкун озалдап эгелээн. Амгы үеде ол темпизин дүргедеткен. Ынчалза-даа чыдып калыышкын, кежигүн масса-биле удур-дедир харылзажылганың эрги методтарынга болгаш механизмнеринге сундугуушкун чамдык таварылгаларда ажылчыннарның профэвилел комитеттери оларның хоойлуда көрдүнген эргелерин камгалап шыдаарынга бүзүревезинге чедирген. Социал чидиглениишкинниң байдалында дужаашкак структуралап тургустувуп келген — база-ла эрге-чагыргаларның болгаш профэвилелдерниң күш чогунуң түңнелинде стачка комитеттери тыптып, боттарының ажыл-чорудулгазын калбартып эгелээн.

Совет Эвилелинде ажылчын шимчээшкинниң катап төрүттүнүп турарын херечилеп көрүп турар бис. Бо айтырыг аажок шыңгыы, партияның салым-чолу-биле дорт харылзашкак, маңаа үндезинниг сайгарылганы чорудары чугула.

Чагырып дужаар системаның он-он чылдарда тергиделли ажылчын аңгыны өнчүдеп, эрге-чагыргадан хоорган. Ооң мурнунда дег, чүгле тактиканы, харылзажылганың хевирин өскертип тургаш, оларны кажарлаар деп турар-дыр деп каразыг ажылчыннарда бар. Моон партияның чаартылгазының сорулгаларының бирээзи үнүп келир — ажылчын аңгы-биле удур-дедир харылзажылганың эрги командылап дужаар механизмин төнчүзүнге чедир узуткаар. СЭКП ооң эрге-ажыктарын болгаш чөптүг негелделерин бүгү-ле деңнелдерге камгалаарынга, эвилел болгаш чер-чер деңнелдеринде парламент демиселинге болгаш политиктиг ажыл-чорудулгага ооң дорт төлээлекчилерин деткииринге белен дээрзин ажыл-херектер-биле бадыткаар.

Рынок экономиказынче шилчиишкин үезинде ажылчы чоннуң, ылаңгыя эвээш төлевирлиг кижилерниң амыдыралының деңнелиниң кудулаашкынын болдурбазын партия чедип ап шыдаар бе деп чүүл оларның эрге-ажыктарын партияның камгалап шыдаар-шыда-

(Төнчүзү 5-ки арында).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткелиниң төнчүзү

(Төнчүзү. Эгези 2-ги, 3-кү, 4-кү арыннарда).

давазының илередикчизи болур.

Ажылчы чоннуң бир кезээниң, ооң отрядының эрге-ажыктары дээш туржуп туруп, бурунгаар депшилгеге, эде тургустунуушкунуң бурунгаарлаарынга чидириг чедирбези-биле, маңаа массалар-биле доктаамал дириг харылзаа, билдилиг болуру, политиктиг уран арга херек.

Партияның профэвилелдер-биле, өске-даа ажылчын организациялар-биле харылзаазы партнёржу, эш-хуу үндезинге тургустунар. Профэвилелдерниң иштики херектеринче канчап-даа холгаарлавайн турргаш, парткомнар оларның чөптүг негелделерин болгаш эгелээшкиннерин деткиири-биле бодунуң бүгү-ле салдарын ажыглаар ужурлуг.

Өске-даа хөй-нийти организацияларының аразындан комсомолдуң дугайында онзалап чугаалаары чугула. Ол — партияга эң-не чоок, харын-даа идей-политиктиг талазы-биле төрелдешкек организация-дыр. Комсомолда бистиң эштеривис берге үелерни чурттап эртип турар, ону чоокта чаа эрткен БАЛКЭ-ниң съездизинден көрүп болур турган. Аңаа изиг-биле эрткен дискуссияларга комсомолдуң турар азы турбазының дугайында айтырыглар шиитпирлеттинип турган, а бир эвес турар болза, кандыг янзылыг болурул: бодунуң чаңчылдарында чаагай, эки чүүлдерни арттырып албышаан, үндезини-биле чаартынып ап шыдаар бе.

Комсомол партия дег, херек кырында ол-ла бот-арыглаашкынның, эрткен үелерде турган бүгү-ле чедимче чок чүүлдерден хоорлуушкуннуң оруун эртер ужурлуг. Комсомолчуларның мээн-биле чөпшээрежир азы чөпшээрешпезин билбес мен, ынчалза-даа мен-не ол бүгүнү амдызында четче кылып чадап каан деп бодал бар. Ындыг-даа бол, комсомолду эде тургузарының, чаартыының талазы-биле ажыл эгелей берген, Комсомолдуң бодунга шиитпирлеп каавытканы база бир кол айтырыг — ол СЭКП-биле идея болгаш политиктиг талазы-биле тудуш, чаңгыс эптиг дониашкан болуп артып калган. Бо партияга принципиалдыг чугула.

Амгы байдалдарда комсомолду бүгү аныяктарның кара чаңгыс төлээзи кылдыр көөр чаңчылдан ойталаар ужурлуг бис. Чаа партиялар-биле кады аныяктар организациялары база тургустунар хире, аныяктар дээш идейлиг болгаш политиктиг демисел эгелээр. Комсомол организацияларынга, оларның тускайлан чорууну долузу-биле хүндүлевишаан, бүгү талалыг деткимчени бээр апаарывыс чугаажок. Ажыл-херектерни эрги ёзу-биле чорудары дээрге-ле аныяк салгалды чидирип алырывыс-тыр.

Чаартынып турар СЭКП-ниң өске хөй-нийти организациялар-биле харылзаа-холбаазының айтырыглары бисти улам калбак айтырыгга — партияның амгы үедеги социал базазынга чедирип кээп турар. Съезд мурнунуң дискуссиязынга мындыг чүүл дыңналып турган: партия кымның партиязыл дээрзин СЭКП тодарадып алзын. Ооң ниитилелдиң бүгү кезектериниң эрге-ажыктарының илередикчизи боол турар деп медеглели бүтпейн турар, чүге дээрге ук эрге-ажыктар үргүлчү-ле дүүшпейн турар, а чамдык таварылгаларда бот-боттарынга шуут удурланышкак болур-дур дээн чижектиг.

Ол шынныг бадыткал. Шынап-ла, моон мурнунда социал эрге-ажыктарның дүүшпейн, аңгы-аңгы боол турарын база чүвени аңгылай барымдаалап көөр чүүлдү биске хүлээп көрбейн турган болгай. Ниитилелдиң мораль-политиктиг чаңгыс эвиниң дугайында лозуң социал негелделерниң болгаш чүткүлдерниң боттуг хөй янзылыын барымдаалап көөрүн анаа-ла ап октап турган. Амгы үеде бистер ол фактыны чүгле хүлээп көрбейн, харын-даа аңаа дүүштүр янзы-бүрү эрге-ажыктарны барымдаалап көөр арганы берип турар политиктиг системаны тургузуп турар бис.

Оон-биле чергелештир профессионал, национал, назы-хар болгаш өске-даа онзаланчак негелде-хереглелдер-биле кады миллион-миллион кижилерни чаңгыс чон кылдыр каттыштырып турар нийти эрге-ажыктарның совет кижилерде бары база-ла тодаргай көстүп турар. Эде тургустунуушкунуң ындыктыг чаагай сорулгазын бистер демократчыдылганың дузазы-биле чурттуң канчаар-даа аажок улуг күчүзүн долузу-биле ажыдарында болгаш ооң үндезининге чоннуң эрге-ажыктарын болгаш негелде-хереглелдерин амгы үениң сайзыраңгай күрүнелериниң деңнелинге чедир хандырарында деп көрүп турар бис.

Бистер — эде тургустунуушкуннуң партиязы бис, ынчангаш СЭКП амгы үеде бүгү улустуң политиктиг организациязы боол туржуп турар. Маңаа мындыг чүүлдү онзалап демдеглеп каайн: чугаа болза чаа лозуңнарны ажыглап алгаш, ажыы чок, эрткен-барган тергиидекчи тогдунуушкунну катап эгидип кээриниң дугайында болбайн турар. Социалистиг шилип алыышкынның партиязы болур СЭКП ажылчын аңгыга, тараачыннарга, интеллигенцияга моон соңгаар-даа даяныр.

Херээжен чонга хамаарыштыр партияның туружун үндезини-биле өскертири негеттинип турар. Херээженнер дугайында айтырыг эң чидиг айтырыгларның бирээзи болур дээрзин бистер хүлээп көөр ужурлуг бис. Бир эвес «эде тургузукчу үе» дугайын чугаалаар чүве болза, СЭКП-ниң XXVII съездизинден эгелээш хөй-ле лозуңнар салдынып келген-даа болза, херээженнерниң күш-ажылының, амыдырал-чуртталгазының байдалдары амга чедир үндезини-биле өскертинмээн боол турар. Олче онза кичээнгей салыры чугула. Ол — кол айтырыгларның бирээзи. Ылангыя херээженнерден кончуг эвээш санныг кижилерниң политиктиг амыдыралга киржип турары канчап-даа таарышпас. Хөй-хөй чурттарда херээженнерниң улуг политикага идепкейлиг-биле киржип турарын көрүп көөр болзувусса, биске ындынчыг болур боор деп бодап тур мен. Бо залды безин көрүп көрээлиңер — мында чеже херээжен делегат олуржуп турар-дыр? Бо айтырыгны улам тодарадыры-биле Мандат комиссиязының илеткели болу бээрин манап көрээли. А чазакта оларның саны чежел? Бо херек бисте сандараан, сөөлгү үеде өскерлиишкиннер-даа болбаан. Төп Комитетке, Политбюрога болгаш Секретариатка херээжен чон төлээлези кирзин дээш бо съездиге боттуг базымны кылып болур бе? Партияның бодунуң эрге-хүлээлгелериниң өскерлип турарын өөренип көргеш, Төп Комитеттиң аппарадынга Херээженнер ортузунга ажыл талазы-биле килдисти тургузар дугайында айтырыгны бодап көрүп болур. Херээженнер ону деткиир боор; адыш часкап-даа турлар.

Ниитилелди демократчыдары-биле холбаштыр тыптып кээп турар чаа чүүлдерниң бирээзи болза херээженнер организацияларын быжыглаары болур дээрзинге чигзиниг турбас. Бистер ол чорудулгага байыр чедирер, ону бүгү талалыг деткиир ужурлуг бис. Херээженнерниң байдалын экижидеринге олардан хамааржыр бүгү чүүлдерни кылырының дугайында айтырыгның мындыг янзылыг тургустунуп турарын деткип үнелээри эр кижилерниң алдары болур! Бир эвес эки организастаттынып алыр болза, херээжен чон боду хөйнү кылып болур.

Партияның база бир социал кончуг чугула чилеңгиижиниң дугайында: дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының дугайы. Бо айтырыгга хамаарыштыр партия быжыг туружу ээлеп турар. Бистер хоочуннарның деткимчезин үнелээр, оларны партия болгаш өске-даа хөй-нийти ажылынга идепкейлиг кирриштирер ужурлуг бис. Олар дээрге эң берге үелерде боттарының патриотчу чоруун бадыткап көргүскен, барык шуптузу ёзулуг хамааты туружу ээлеп турар кижилер-дир.

Эвилелдешкен республикаларның коммунистиг партияларының дугайында. Бо дээрге амгы үеде эң-не чугула айтырыг боол турар дээрзинге съездиниң делегаттары каттыжар боор деп бодап тур мен. Харын чүгле организастыг айтырыг талазы-биле эвес, чүге дээрге ол интернационалчы организация болур бистиң партиявыстың алыс мөзү-шынарынга база дээп турар болгай. Партия Ленинниң тургускан шынары-биле каш он-он чылдарның дургузунда бистиң хөй националдыг күрүневистиң күштерин быжыктырып каттыштырар ролюн күүседип келген. Ооң ындыг бүдүжү камгалаттынып арткан турары кончуг чугула, оон башка чурт-даа, күрүне-даа, партия боду-даа улуг когаралга таваржыр, харын-даа эгиттинмес когаралдарга таваржып болур.

Тургустунуп кээп турар айтырыгларны шиитпирлээрин принципиалдыг ёзу-биле көөр дээрзинге кым-даа чигзинмейн турар боор. СЭКП-ниң бүдүн-бүрүн чоруу эвилелдешкен республикаларның болгаш автономияларның компартияларының эң делгем бот-тускайлаң чоруу-биле дүгжүп, оларның национал, төөгү, тус чер болгаш өске-даа онзагай чүүлдерин бодап көөр болгаш кадр, сан-хөө база боттарының ажыл-чорудулгазының өске-даа айтырыгларын шиитпирлээр аргаларын кызыгаарлавайн турар деп чүвени барымдаалап турар бис. Ындыг болзажок бо айтырыглар бистиң Эвилеливистиң чаартылгазының чорудулгазы-биле доңнаштынып эгелээн болганда партияны федерализастаарынга болгаш оон хоорлуп үнеринге чедир янзы-бүрү угланыышкыннар тургустунуп кээп турар. Прибалтика республикаларда байдалды билир силер. Төп Комитет кандыг-даа хемчеглерни ап турзажок, СЭКП-ниң платформазынга хевээр арткан болгаш оон үнген кылдыр партияның ийи чарлы бээрин болдурбазын чедип ап шыдаваан бис. Оон түңнелинде республикаларда коммунистиг шимчээшкин өске күзү-биле кошкаан, эрге-чагыргага өске политиктиг күштер келген.

Бир эвес бистер ам боттарывысты аңгыланып чорууруңга, буступ чарлырынга, тус-тус кылдыр аңгыланы бээринге таварыштыра бээр болзувусса, ол чорук коммунистиг шимчээшкинниң аштырыышкынга таварыштырар, өске политиктиг күштерниң туруштарының күштелиринге таарымчалыг аргаларны ажылда бээр. Бо бүгү болуушкуннардан шуптувус кичээндиригни кылыр, партияның интернационалчы бүдүн-бүрүн чоруун быжыглаарының чаа аргаларын дилеп тывар ужурлуг бис, мону ук республикаларның компартияларынга база хамаарыштыр чугаалап тур мен. Республикаларның компартияларының эрге-ажыктарын партияның нийти эрге-ажыктары-биле дүүштүрүп шиитпирлээриниң элээн хөй механизмнерин тургузарын Уставтың төлевилелинде көрген. Принципиалдыг политиктиг шиитпирлерни хүлээп алырының чогуур чурумунуң дугайын база бодап көөр херек. Чаңгыс-даа компартияның өскениң кырынга туруп, бодунуң күзел-соруун өскелерге албадап чыгай бээр аргалыг апаарын болдурбазы кончуг чугула.

Россия Федерациязының Компартиязының Тургузукчу съездизин кылдыр чарлаттына берген конференцияның ажылды кандыг боол турганын ооң ажылынга киржип турган болгаш ону көрүп турган өске-даа кижилер билир. Бистиң съездивистиң элээн хөй делегаттары оон ажылынга кириишкен болгай.

Чурттуң салым-хуузу, республикаларның берге айтырыглары дээш коммунистерниң дүвүрели. Россияның, ооң хөй санныг улустарының катап тургустунарынга, бистиң хөй националдыг күрүневисти быжыглаарынга республиканың чаа тургустунган партиязының аргаларын ажыглаар дээн чүткүлү ооч төвүнге турган. СЭКП-ниң нийти эвилелдиң чаңгыс аай партиязы кылдыр быжыглаарынга, өске республикаларның компартиялары-биле деңг эргелиг кады ажылдаарынга идиг бээр дээн Россия коммунистериниң күзел-чүткүлү съездиниң документилеринде киргенин демдеглээни чугула деп бодаар мен. Россия коммунистериниң ындыг принципиалдыг туружунга байыр чедирер ужурлуг бис деп бодаар мен.

СЭКП-ниң кол кезектериниң кады хеделиишкиннеринге хамаарыштыр алыр болза: күчүлүг политиктиг күштүг коммунистер кады тургузуп алыр, бир эвес олар национал аайы-биле башкаландыр кылаштажып чорүй баар болза, ону чидирип алыр деп чүүлдү утпас болзувусса, бүгү сорулгаларны шиитпирлеп шыдаар бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Девискээр азы бүдүрүлге принциви. Бүдүрүлгеге партия организациязы турар бе, турбас бе деп айтырыгга харыы тодаргай — турар ужурлуг. Бистиң партиявыстың ажылчын коллективтерге ажылдап келгени төөгүден бээр билдингир, ооң дазылы, үндезини ында. СЭКП-ниң бүдүрүлгечи тургузуунуң принциптери бар чаңчылга дүгжүп турар, оон хоорлур үндезин бисте чок боол турар. Оон аңгыда бодунуң организациязының хевирин тодарадыр эрге коммунистерниң боттарынга хамааржыр. Ол өске партияларның кежигүннеринге долузу-биле хамааржыры билдингир.

СЭКП тургузуунуң бүдүрүлгечи принцивин камгалап арттырарының дугайын чугаалап тура, чурттап турар черниң аайы-биле партия организацияларының ажылын база экижидери чугула. Девискээр принцивин практикада багай шиңгээдип алдынган дээрзин миннир херек. Ону, ылангыя, улус депутаттарының соңгулдалары көргүскен, тодаргайлаарга, — ындыг улуг политиктиг кампания үезинде политиктиг ажылдың төвү девискээрже шилчип кээп турган.

Ам өске айтырыг: күрүнениң эргелел органнарының, судтуң, прокуратураның, эрге-хоойлу камгалаар өске-даа органнарның, а ол ышкаш шеригниң политикадан дашкаарлаарының дугайында айтырыг тургустунуп турар. Каттыжар эрге политиктиг хосталганың чарылбас кезээнге хамааржыры-биле маңаа хамаарыштыр бистиң туружувус тодараттынар. Бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш өске-даа черлерге боттарының үүрүн тургузуп алырын партия кежигүннеринге кым-даа хорувайн турар.

Политикадан хоорук күрүне органы турар деп чүвени бодаарга безин берге, моральдыг сагыш-сеткилди деткиир, солдаттарны болгаш офицерлерни кижизидер талазы-биле органнар ажылдавайн турар шериг делегейде кайда-даа чок. Маңаа бодувуска онзагай чүүл албайн турар бис — ол дээрге биске хоойлу ёзугаар бүрүткеттинген турар бүгү партияларның чайгаар тургустунар эргези-дир. Бистиң туружувус ындыг.

Демократтыг централизм дугайында. Ленинчи бо принцип мурнуку чылдарда бюрократтыг централизм-биле барык солуттунган турган. Ол ам моон соңгаар кажан-даа ээлбес. Партияны эде тургузуушаан, партияның иштики демократиязын, бот-башкарылганы, медерелдиг сагылга-чурумну эки тура-биле болгаш сарыылдыг сагып тура, удурткучу органнарның ажыл-чорудулгазынга коммунистерниң контролюн бүгү талалыг хөгжүдер байдалдарны тургузуп турар бис.

Уставтың бо принцивин мурнуку бүгү практикада хажыдып келгенинден ону ап каптар дээн бодалдар партияда дыка күштүг чоруп турар. Ынчалза-даа дыка хөй кижилер камгалап арттырар деп турар, олар ону ап каапкарга партия дискуссия клувунче шилчиир деп каразып турар. Баштайгы таварылгада эштер мурнуку практиканың холбашканы ол сөстерден алыр-лырын болап турар хире. Ынчалза-даа ёзулуг коммунистерден кым-даа бистиң партиявысты дискуссияларга дүлдүне бээр анаа-ла бир туутай организация болу бээрин, политиктиг партия мурнунда тургустунган ол улуг сорулгаларны боттандырып шыдавас апаарын күзевейн турар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, съезд боду шилип алыр ужурлуг. Бо айтырыгны боттуу-биле ханы көрүп, чугаалажып көрээлиңер. Программның медеглелде-даа, Устав төлевилелинде-даа бо талазы-биле саналдар бар. Демократизмниң-даа, партияның арга-шиңээн-даа магадылаар, хөй кезиниң хүлээп алган саналының өске артканнарынга шуптузунга албан болур ындыг принциптер Уставка кирген турар ужурлуг.

Оон-биле принципиалдыг өске айтырыг — фракциялар дугайында айтырыг база холбашкан. Амгы үеде демократия болгаш партияның иштики ажык-чарлыг чоруу хөгжүп турар үеде улуг базымны кылган бис. Чөпшээрешпес кижилерни сы базар дээн янзы-бүрү оралдажыышкыннарны буруу шапкан. Ынчалза-даа артап болбас эргин бар, ону артаары дээрге-ле партияны бууратканы ол. Ол дээрге иштики онзагай сагылга-чурумнуг фракцияларны тургузары-дыр. Ындыг хевирлиг фракцияларны тургузарын болдурбазының дугайын чугаалап тура, ол-бо айтырыглар талазы-биле хөй кезиниң туружундан аңгы бодалдыг партия кежигүнү кижи бүрүзү болуунун бодалдарын хоорлуп дыңнадып база ноопаганналап, ол дугайын бүгүдеге, партия съездизинге чедир чугаалап болур дээрзин демдеглеп турарывыс ол. Бо талазы-биле чүвени билип турарывысты көргүзээлиңер.

Партийжи массаларның эрге-чагыргазының дугайында. Партияның реформазының утказы чүл дээрге, партийжи массаларның эрге-чагыргазын, партияның политиказынга коммунистерниң боттуг салдарын ажыл-херекке хандырары болур. Бо сорулга-биле партия эге организацияларында байдалды үндезини-биле өскертири эргежок чугула.

Бо талазы-биле съезд мурнунуң дискуссияларынга кирип турган бүгү чүүлдерни барык шуптузун СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелинге барымдаалаан. Боттарының иштики амыдыралын чорударынга олар шупту бот-тускайлаң деп тодараттынган. Бир эвес оларның шиитпирлери программныг эчис сорулгаларга болгаш СЭКП Уставының нормаларынга дүгжүп турар болза, оларны үстүнде турар органнар күш чок болдуруп шыдавас. Чүгле хуула херектер талазы-биле өске болур. Партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын кызыгаарлаар чорукту чайлаткан. СЭКП кежигүнүнге хүлээп алырын оларның эргезинче шилчиткен, партучетта турар кайы-даа коммунистиң ажыл-чорудулгазынга үзе үнелел бээр эрге оларда бар.

Сан-хөө хандырылгазының айтырыглары чаа ёзу-биле принципиалдыг шиитпирлеттинип турар. Боттарының структураларының, программаларының болгаш ажыл-чорудулгазының хевирлериниң айтырыглары партия эге организациялары боттары шиитпирлеп болур.

Партияның чугула айтырыглар талазы-биле шиитпирлерин коммунистер чугаалажып көөр кылдыр удаа-дараа кирер, дискуссияларны үргүлчү чорудар херек. Коммунистерниң күзел-соруун шалыпкын тодарадып алыры-биле СЭКП-ниң-даа, ооң организацияларының-даа хемчээлинге партийжи референдумнарны чорударының чурумун соңгаарладыышкын чокка ажылдап кылыры чугула.

Партияда соңгулда системазының демократтыг үндезиннерин быжыглаар херек. СЭКП-ниң съездизинге, эвилелдешкен республикаларның компартияларының съездилеринге, партия конференцияларынга делегаттарны дорт соңгуурунуң баштайгы дуржулгазы бисте бар. Партия секретарьларын шуут-ла хуралдарга, конференцияларга соңгуп алыры съезд мурнунуң үезинде нептерээн турган. Ону шилилгелиг чорудары норма апарган. Шак ол дуржулганы кичээнгейлиг болгаш таптыг өөренип көөрү негеттинип турар.

Партияның демократтыг хөгжүлдезинде чугула базым кылдынган. Ынчалза-даа соңгулданың ала-чайгаарлаашкыны ажылчыннарга, тараачыннарга, херээженнерге, аныяк коммунистерге көңгүс деткиишкин болбайн барган дээрзин эскет чокка эрттирери шын эвес болур ийик. Эге, өске-даа парторганизацияларның партияның үстүкү органнарынга дорт төлээлелдиг болдурарын доктаадып чурумчудар дугайында саналды кичээнгейлиг-биле хандыр бодап көөр апаар-дыр бис. Чугаалажып көрээлиңер харын.

Онзагай айтырыг — партияның төп органнарының структуразы. Бо талазы-биле Программныг медеглел болгаш Устав төлевилелдеринде айыттынган санал-оналдар, чамдык чүүлдер турза-даа, улуг дадагалзаашкын чок болган. Эвилелдешкен республикаларның компартияларының тускайлаң чоруу-биле холбашкан партия тургузуунуң чаа чүүлдери кошкак өөренип көрдүнген, ТК-ның Президиуму шалыпкын орган кылдыр чогуур деңнелге кээзүлбес-тир деп саналдар киргилээн. Бо айтырыгны съезд мурнуу чарыында делегациялар төлээлекчилериниң чөвүлелинге элээн тодаргайы-биле чугаалажып көрген чүве, ынчангаш оларның даасканын ёзугаар дамчыдарым бо. Чүл дизе, ук эштерниң санап турары болза, коммунистерниң хөй кезии Президиумну тургузары болгаш партияның Даргазының, ооң оралакчыларының албан-дужаалдарын доктаадып тургузары дээш эвес, а съездиден соңгуур Политбюрону болгаш Чигиине секретарьның албан-хүлээлгезин хевээр арттырары, партийжи удуртулгада ийиги кижи кылдыр Чигиине секретарьның оралакчызын соңгууру чугула деп санап турарлар.

Мен бодаарымга, делегациялар төлээлекчилериниң чөвүлелиниң санал-оналын олчаан илеткедим ышкаш. Партияга эргежок чугула шак бо айтырыгларны чугаалажып көөрүвүс чугула.

Партия ТК-зы съездилер аразындагы үеде. СЭКП ТК-ның амгы составы болуп турар болуушкуннар чаа-чаа аргаларны доктаамал дилеп тыварынче, угаап-бодаттынган болгаш тода билдингир болгу дег-ле чүүлдерни катап үнелеп көөрүнче албадаан байдалдарга тура эде тургустунуушкуннуң сорулгаларын шиитпирлээр ужурга таварышкан. Бөгүн партияның XXVII съездизиниң материалдарын кижи номчуп олура, ынчан бистерниң шуптувустуң кылып шыдапкы дег турганывыс эң-не дидим идеяларны амыдырал ыраңта четкеш, эрткен деп чүвени эскерер-дир. Бо эрткен үеде ТК эң күженишкинниг ажылдаан. Уставта беш чыл хуусаада көрдүнгенинден ийи катап хөй — 21 Пленумну эрттирген, оон аңгыда, бистер ол беш чыл хуусааны ам-даа дооспаан болгай бис. Оларның Пленум бүрүзү, мен бодаарымга, принципиалдыг, үе-чада ужурлузалыг. XXVII съездиниң соонда эрткен чылдарның дургузунда чүгле байдал эвес, харын чугаалажып көрүп турар айтырыгларның тематиказы, Пленумнарга дискуссияларның утка-шынары Төп Комитеттиң ажыл-чорудулгазының бүдүжүн үндезини-биле өскерткен. Сөөлгү бүгү Пленумнарга ажык, дорт, чамдыкта шуут арын-нүүр барымдаалавас чугааларны чоруткулаан.

Бо талазы-биле үнелеп көрүүшкүннер янзы-бүрү болуп турар, ынчалза-даа санал-оналдар, туруштарның тодарадылгалары болгаш харын-даа чөрүлдээлер янзы-бүрү болгулаза-даа — бүгү-ле принципиалдыг айтырыглар талазы-биле шиитпирлер Пленумнарга чаңгыс эп-сеткилдиг хүлээп алдынган, ынчангаш бистер чайгылыш чокка, базым бүрүзүнде бурунгаарлап келген бис дээрзин демдеглекседим. Ынчангаш Төп Комитет шүгүмчүлелге таваржып-даа турза, эде тургустунуушкуннуң политиказын, революстуг чаартылгаларның чорудулгазын хөгжүдер дээш хөйнү кылган дээрзин ол бүгү чүүлдер херечилеп турар-дыр.

Бистиң ниитилеливистиң хөгжүлдезиниң эң-не нарын үе-чадазын, ол үениң иштинде шиитпирлеп келгенивис чугула айтырыгларның чаа болгаш улуг хемчээлдиин, болуушкуннарның чамдыкта дүшкүүрлүг болуп келгенин барымдаалааш, СЭКП-ниң XXVII съездизинге соңгуттурган амгы ТК болуунга онаашкан сорулгаларны холдуунда база хөй кезиинде күүсеткен деп чүвени бүрүн харысаалгалыы-биле маңаа чугаалап болур бис.

Амгы Төп Комитет частырыгларны кылган, амыдыралдың негелделеринге чамдык таварылгаларда дыңнангыр болбаан, бистиң өскерилгелиг үевистиң идип үндүрүп келген чүүлдеринге шын шиитпирни чогуур өйүнде тып шыдавайн келген деп илеткелде айыттынган чүүлдерни бо бүгү агартып шыдаар бе, эштер? Чок болбайн канчаар! Ону партияның удуртулгазының, ол ышкаш ТК-ның хөй-хөй кежигүннериниң ажыл-чорудулгазының четпестери кылдыр көөр херек. Чүл дизе, чер-черлерге оларның ажылын коммунистер чидии-биле шүгүмчүлеп турганнар болгай.

Ниитизи-биле ТК-ның, албан-дужаалдарны ээлээн оон тус-тус кежигүннериниң ажылының дугайында боттарының бодалдарын делегаттар чугаалап бодурлар. Оон аңгыда, Политбюро кежигүннериниң чугааларын дыңнаанывыс соонда, оларның ажылының дугайында боттарыңарның санал-оналыңарны бээр аргалыг силер дээрзин чугаалаан болгай мен. ТК-ның болгаш СЭКП-ниң удуртулгазының кежигүннериниң, политиктиг ажыл-чорудулгазының түңнелдерин эде тургустунуушкуннуң хемчээлдери болгаш революстуг чаартылгаларга оларның салыышкыны-биле үнелеп көөр херек деп маңаа демдеглекседим. ТК чаартылгаларның политиказын саналдаар болгаш ону боттандырар талазы-биле улуг ажылды чорудуп шыдаан. Ынчалза-даа оон-даа хөйнү кылып болур болгаш ниитилелди социал талазы-биле дүшкүүрлүг чорукка чедирип, ооң үнериниң аргазын дилээринче албадаан янзы-бүрү таарымча чок чүүлдерден ниитилелди чайладып болур турган бис деп чүвени чугаалаар апаар.

Бистерниң дыка хөйүвүстүң адрезивиске шүгүмчүлелдиг эвээш эвес саналдар болгулаан, а съезд үезинде ындыг саналдар ам-даа немежир боор. Партияның болгаш ниитилелдиң байдалын илереткен маргылдаа, туруштарның чөрүлдээзи-даа шүгүмчүлелге илерээр болгай. Ынчангаш чүгле амыдырал кайы-бир дискуссияга долу тодарадылганы берип шыдаар.

Партияның бүгү звеноларынга эки байдалды моон-даа соңгаар камгалаары, дискуссиялар чорударын деткиири, оларның үре-түңнелдерлиг болурунуң дугайында сагыш салырывыс чугула. Ылангыя бо чылдарда бисте четпейн турган чүүл — партийжи эштежилге, партийжи этика дугайында сагыш салыры чугула.

Политиктиг культураны шиңгээдири чугула, чүге дизе, чүгле ол чедип алдынган турда, айтырыгларны боттуу-биле чугаалажып көөр болгаш эргежок чугула бир демниг шиитпирлерни ажылдап кылып болур. Черле ынчаш, ылангыя бо съезд ышкаш деңнелге бистиң шуулганнарывыска, бадыткалдарны болгаш аналистиг чүүлдерни чечен сөстер-биле чажыра солуваазы чугула.

Илеткелди доозуп тур мен. Бистиң мурнувуста эң-не берге сорулгалар туруп турар-дыр, эштер. Ынчангаш оларны шиитпирлээриниң, кризистиг байдалдан уштунуп үнериниң аргазы чүгле мурнувуста, демократчыдылганы улам ынай боттандырарында болгаш эде тургустунуушкунну ханыладырында деп партия көрүп турар.

Наадымга уткуштур

Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң малчыннары Наадымга уткуштур шалыпчы ажылдаарының социалистиг чарыжынга идепкейлиг киржип, бедик көргүзүглерни чедип алган. Ынчангаш ажыл-агыйның хөй жуларының хөй кезии СЭКП-ниң дүүн ажыттынган XXVIII съездизин база күш-ажылчы чедиишкиннерлиг уткааннар.

Ол совхозтуң хойжуларындан Олег Очурбалович Моңгуш, Моңгуш Аякаевич Өктек-оол, Петр Өктек-оолович Кууларбо чылын чүс баштан чүс чедир санныг хураганнарын менди өстүрүп алгаш, чарыштың мурнакчыларынга санатткан.

ЧУРУКТА: «Совет Тыва» совхозтуң мурнакчы хойжузу Чечек Уйнук-ооловна Моңгуш.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КОЛДУГ КЕЗИИ ЫШКАЖЫЛ

Тыва улустуң байырлалы — Наадым болурунга чедир санныг хонуктар артып калган. Кижи бүрүзүнүң сонуургалы аңгы болгай. Ынчалза-даа тыва хүреш тыва кижилерге кажан-даа солун болгаш олар ону көөрүнден черле ойталавас деп бодаар мен. Бодум тыва хүрешти дыка сонуургаар кижи мен. Ынчангаш чамдык бодалдарым бижип көрейн.

Наадымга 64 мөге хүрештирер дээнин солундан номчудум. Бодум хуумда аңаа каттышпас мен. Канчап черле бүдүн республикадан 128 мөге тывылбас болду? Сезен муң хире чурттакчылыг Моолдуң Завхан аймаа Наадым санында-ла чүгле 256 мөгени хүрештирип турарыл?

Бүгү Моолдуң Наадымынга муң чээрби дөрт, азы беш чүс он ийи мөгени хүрештирип турар. Аңаа беш кижи ажыларга Начын, чеди кижи ажыларга Чаан, бир катап шүглүрге Арзылан, ийи азы оон көвей шүглүрге Аварга деп аттарны тыпсыр. Ол аттар хүрештиң чонн болурунга идиглиг, мөгелерниң ат-сураан алдаржыдарынга дузалыг. Бистиң республикага ону ынчаар кылырының бүгү аргалары бар деп бодаар мен. Ол дээрге хүреш ёзулалының бир кезээ, ооң чедиишкинин ышкажыл. Шак ындыг арга тыва хүрештиң сайзыралынга, ооң чер-черге хөгжүлдезинге кончуг ужур-дузалыг, харын-даа делегей аренизынче тыва мөгелерниң үнеринге дыка салдарлыг дээрзинге бүзүрээр мен.

Мурнуу-чөөн Азия чурттарында мөгелерниң аллар-хавылазын оларның курларының өңү илередип турар болгай. Бо база мөге кижиге хамаарыштыр улуг хүндүткел, ооң чедиишкинин үнелээниниң демдээ-дир.

Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс Чаан Күдерек биле Начын Казанай Моолга хүрежип чеде бергеш, баштайгызы ийи чүс бежен алды мөгениң аразынга үжүүрлешкен, а ийигизи чүс чээрби сес мөгениң аразынга шүглүп үнген боол турар.

ТАР чазаа тускай шиитпирни хүлээп ап, мөгелерге хүндүлүг аттарны тыпсып турган. Ол аттарны Арзылаң Чамыяң, Начын Бегзи-Хуурак эдилеп чораан.

Бо бүгүнү эки бодап, сайгарып көрзүвүссе чүл? Хүреш дээрге ада-өгбелеривистиң хүндүлүг оюну, төөгүвүстүң, культуравыстың база бир колдуг кезии ышкажыл!

Дмитрий ДУРБУЯ.
Кызыл хоорай.

ЭРТКЕН ЧЫЛДААЗЫНДАН ХӨЙ

Бай-Тайга — өшкү талазы-биле республикада безин улуг районнарның бирээзи. Бо чылын бай-тайгажылар 127,5 тонна дүктү күрүнеге дужаар, ооң иштинде ангор өшкү дүгү 42 тонна. Совхозтар эрткен чылын ону Оренбургка барып саткаш, хөй орулганы алганнар.

Өшкү кыргылдазын район организастыг эрттирген, түңнел эки. Бир өшкүден ортумаа-биле 1048 грамм дүктү алган. Ынчангаш өшкү дүгүн алыр планын дыка ажыр күүсеткен. Чоннуң хуузунда ажыл-агыйындан 45 тонна ангор дүгүн садып алган.

Бо чылдың январь 1-де районга 20.533 өшкү турган, олардан 20240-ин кыргаан. «Кызыл-Даг» совхоз бир өшкүден 1310 грамманы, «Мурнакчы» — 1046, а «Бай-Тал» — 1044 грамманы кыргып алган. Ынчангаш үстүнде адаанывыс үш ажыл-агый өшкү дүгүн Оренбургче чорудуп турар. Бо чылын олар мурнукузундан-даа артык хөй орулганы алыр ужурлуг.

Амгы үеде районнуң өшкү малчыннары тайгалап чеде берген, малды турнуктур семиртип алыр дээш ажылдап турар. Өшкү кадарчыларындан эң-не шылгараннар малчыннар Наадымынга киржир.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

КИРЖИП БОЛУР

«Торгалыг» совхозтуң өшкү кадарчылары чаңгыс өг-бүле Марина биле Дун Болат-оол бо чылын республика Наадымынга киржир эрге дээш кызымак ажылдап турарлар. Оларның дуржулгазы-даа улуг. Эрткен чылын 100 өшкүден 92 анайны, бир өшкүден 700 грамм дүктү алган. А бо чылын көргүзүү улам экижээн: 100 өшкүден 98 анайны дорукттурган, бир өшкүден 850 грамм дүктү кыргааш, совхозунга дужаа-ган.

Амгы үеде сиген кезеринге белеткенип, шөлүн суггарган, аштап арыглап алган. Бо чылын 15 тонна сигенни, 7 тонна суланы белеткеп алыр сорулганы салган. Көжерниң мурнунда кажаа-хораазының көржениин хоорагаш, оларыры-биле курганып каан. Өдээн бөлген, үүрмек чүүлдерин септеп каан. Ам малын турнуктур семиртип турар.

Бо малчыннар онаашкан ажылынга кызымак болурундан аңгыда, хөй-нииттиң ажылынга кызымак. Марина Конгар кедээ Советтиң улус депутады болурундан аңгыда, Ирбитейниң өшкү бригадазында агитатор.

Өг-бүлениң амгы байдалын алырга, Наадымга киржип болурунуң бүгү аргалары бар.

Найгын-оол ДАМДЫН.
Өвүр район.

КЫРГЫЛДА КИДИН ТҮЛҮК

«Ак-Туруг» совхозтуң кыргылда пунктузунда ажыл-иш хайнышкынныг. Тургускан график ёзугаар хоюн кыргылдар дээн малчыннар аңаа хүннүң-не келир.

Кыргылда пунктузунда электриг 17 хачы бар. Ында 30 кыргыкчы доктаамал ажылдап турар. Ажылга кызымак, хойну шалыпкын кыргыыр кижилер ам безин илерен келген. Чижээ, сөөлгү хүнде Уйнук Чөржей-оол 30 хойну электриг хачы-биле кыргааш, оон 71, Сергей Сумбаа — 32 хойдан 81 килограмм дүктү ап, дүк класстакчызынга дужааган. Аныяк кыргыкчы Уран Сиирин база эки ажылдап турар.

Хойну хол хачызы-биле дүрген кыргыырынга Тоолай Комбу, Алдын-Херел, Мерген-Херел Бүрбүлер бедик мергежилдиин көргүзүп турар.

Кыргылда пунктузунда столовая доктаамал ажылдап турар. Поварлар Чечек Бүрбү, Светлана Балды оларның кылган чемниң шынары эки.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
Ак-Туруг.

Улус өөредилгезиниң тергиини

ЭЖИМ ДУГАЙЫНДА

Улус өөредилгезиниң хоочуну, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы Степан Чыдыгбаевич Комбунуң чурттап, ажылдап эрткен төөгүзүн шуптузун коптарар деп сорулганы автор салбаан. Ынчалза-даа 40 чылдар үезинде, Эрзинниң школаларынга ол ооң-биле кады ажылдап чораан болгаш бодунуң сактыышкынын редакцияже чоруткан. Амгы үеде оларның кайызы-даа пенсионер.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында-даа, оон соонда-даа берге үелерде Эрзин кожууннуң школаларынга эртем-билиивистиң хиреш-биле оон, күрүне мурнунга карак кызып, чүткүлдүг ажылдап чорааныйыс черле уттундурбас. Ынчангаш Комбу эжим-биле ында-хаая ужураажы бергеш, эрткен оруувусту бо-ла коптара бээр бис. Оо, амгы үениң школазы-биле ол үениң школазын кижи болганчок-ла деңнеп бодай бээр, та чүге ындыг чүве ыйнаан? Бүгү чуртталгавыс ниитизин кылып чораан ажылывысты хүндүлеп, үнелеп чорууравус ол боор деп бодаар мен. Шынап-ла, ол үениң школазын, өөреникчилерин, башкыларын ам бодап орарга, бирде кээргенчиг, бөдүүн-даа ышкаш, бирде харын солун, чоргааранчыг-даа ышкаш сагындырар.

Кыштың соогу, чайның изии-даа, ажылдың, үениң бергези-даа биске ынчан шоолуг-ла шаптык болбайн турган. Ынчалза-даа чамдык болуушкуннарны ам сактып көөрейн. Бир-ле катап кыжын чүве, Сарыг-Булуң чедиг чыл школазының өөреникчилериниң чиир чеми төне бээрге, школа эргелекчизи Комбу Тере-Хөл сумузунче школаның ажыл-агый башкарыкчызы Тойбааны чоруткан. Ол кижи үш хонук хире чорааш, мүн-не бир кырган буганы сүрүп алгаш келген. Буганы дораан соккаш, школаның «багай» столоваазынга ооң кадыг эъдин бүдүнге-даа хайындырып, мүн-даа кылып, уругларывыс — чемгерип турдувус. Кырган бута эъдиниң кадыын канчаар боор, оолдар суг тоор эвес, харын амырап чип-даа турдулар. Дайын үези болгаш ындыг таварылгалар чаңгыс удаа эвес болгулаан чүве. Школа ажылы шала «бергедей» бергенде, эргелекчи Комбунуң эртежизи, чүгүрүү аажок апаар. Школа, дазылгалар, столовая, кожуун черлериниң аразынга боду шала үзейипкен, арны шала ширний, шыңгыы аларган маңнап-ла турар.

— Оой, оолдар Дамдын, Таңгытпай, (бистер аныяк башкылар турган бис) бо уруг-дарыгның чиир чүвези ам база төнүп келди, канчаарыл чээ? Кайы сумуже, кым чорууруул? Бөгүн дүргедевес болза ат болду! Че, мен эртежик кожуун даргазынга барайн, силер дазылгаларга изиг-демирге, маңаа бажыңга база чыраа-биле камнай аарак, үлештирип хуваап тургаш, эки чылыдыр оттап салдырып турар силер, дүрген! — дипкеш, эргелекчи ынай-ла боор. Бистер ону кээргеп-даа турар бис.

Чүгле аъш-чем эвес, одаар ыяш база кончуг берге, сумулардан, арбаннардан ээлчег-биле шанактыг аъттарлыг ел, курган-даа холуй, чыраа, терек, дыт, хадың-даа сөөрткеннер үзүктелип келир. Арай деп бир шанак ыяш келирге, келеп тургаш, дазылгалар хунаажып каап-тар, мурнаан улустуң-на чолу... Ол үеде өөрком даргалары башкылар-биле дөмей ажылдаар: эртен түн эдерге-ле, дазылга аайы-биле чыскаалдырып алгаш, чемгерер, бот-кичээл кылдырар, столоваяга, класска, дазылгага дежурныйлар үндүрер, кежээ хамык черлерге ыяш кииртирер турган. Түн дээрге, ортузу долгашкак хос үттүг, улуг ак борбак сөөк, ону этсиптерге, ооң медээзи-биле өөреникчилер барып чемненир. Ол үениң «шагы» турган-дыр. Хүрээлерге турган эгги хөгжүм херексели-дир. Кежээниң чыгыы бир улуг дазылгага массалыг оюн башкаржыр, ниити корум-чурумну, арыг-шеверни-даа шуптузуң хайгаараар болгаш оон-даа эске ажылдарга олар идепкейлиг киржир.

Ол үеде массалыг оюн дээрге, аажок хөглүг, солун турган. Школа бүрүзүнге шуут доктаамал эртип турар апарган. Хылдыг хөгжүм — дошпулуур, мандолинаның үделгези-биле орус плясканы, кавказ лезгинканы теп ойнаар. Чаа-Хөл чурттуг Таңгыт башкы (ам пенсияда) самнай бергенде, хамык өөреникчилер, башкылар адыш часкап, хөлзеп-ле үнер, өөреникчи оолдар база ону өттүнүп, амырап самнап ойнаар. Чүгле ол эвес, билзек чажырар, кур кагар, «хүлүр-хүлүр» дээн ышкаш эске-даа тыва оюннарны база аралаштыр ойнаар. Чоорту үстүнде таныштарлардан аңгыда, «яблочко», «коробочка», вальсты ойнап өөренип бергеннер. Школа эргелекчизи Комбу боду таныштавас-даа бол, уруглар-биле хөглеп, өөрүп, магадап шаг боор. Хадыкай Соян, Саны-Маадыр Салчак, Мөңге Чооду деп кыс башкылар хылдыг хөгжүмге дыка ойнаар, уруглар база дораан ону өөренип алганнар.

Сагылга-чурум талазы-биле кол чүве — оолдарның «чанаттай» бербезин эки көөр. Кайы-бир сумуже оолдар дезипкен болза, дораан ылавылаар: кымнарыл, каш кижил, кайы хиреде чораанысыл?... Дораан сүрер, бир оол башкы, бир өөрком даргазы-даа кады хаактыг хаптар. Улус ыравааны-ла дедир школаже эккээр. Ол үеде аъш-чем болгаш таарымчалыг байдал школаларга хирелиг турганындан чанаттаар, «дүргүннаар» чорук бола таваржыр. Ынчан Сарыг-Булуң школазынга шору улуг оолдар Сүге Саяа, Мажаа Кыргыс, Иван Далаа, Иван Ойлуп олар өөркомнуң кол даргалары болуп, солчуп-даа, шынап-ла, школа эргелекчизиниң, башкыларының кол даянып, идегеп, бүзүрээр, дузалакчы «он холдары» турду ийин.

Дежурный өөреникчи кежээ хамык өөрүн ончалааш, удуду чыттыргаш, Комбуга кээп илеткээр, оон барып удуур, азы бистиң бажыңывыска изиг-демир долгандыр олуруп, чылынмышаан, даартагы ажыл дугайында шаг болгуже ижип кара чокка найыралдыг хөөрежип оргулаар чүве болгай. Ынчангы активчи оолдарның-даа, уругларның-даа төлептиг, бүдүштүг, кежээ турганын кайгаар мен. Боду ала-чайгаар тыптып тургустунган ёзулуг бот-башкарылга ол деп бодаар мен. Ол дээрге ол үениң өөреникчилериниң эки чаагай, чараш чаңчылдары-дыр. Амгы салгалга үлегер-чижек болзун!

Ынчан школаларның материалдыг хандырылгазы шуут аргажок, аъш-чем, идик-хеп, оран-сава, өөредилге херекселдери чедишпес-даа бол, мунгарап-сандараар хөөн-даа чок, дөмей-ле программа, негелде ёзугаар өөреникчилер, башкылар омак-сергек, шыдамыккай өөренип, чурттап турдувус. Бөдүүн ажыл-ишчилерден эгелээш, эртемденнерге чедир та чеже кижи Сарыг-Булуң школазының эжиин ажыдып, эртем-билигниң делгеминче кирбээн дээр.

Башкылар бистер кичээл планнарын колдуунда дүнелерде бижип, белеткенир бис, чүге дизе хүндүс кичээлдер эрттирериниң аңгыда, үргүлчү уруглар-биле ажылдаар, школаның ажыл-агыйынга дузалажыр. Дүне керосин лампазын кыпсып алгаш, бижиттинип, номчуттунуп олура, бир көөрге даң агарып-даа келген боор, ам канчаар, улаштыр ажылдай бээр бис. Ынчан назын аныяк, кадык эки турган болгаш шыдап турган боор бис. Кырында шекпен чоорганнар чада кагылап каан соок, ыяш «топчааннар» дээр оруннарлыг бис, өөреникчилеривис база дөмей ындыг. Дүне соогун канчаар, от өжерге-ле хей, ооң орнунга ээлчежип от салып, аңаа дегеленип оларга харын эки-даа ышкаш сагындырар.

Амгы ышкаш грипптеп, аарып турар өөреникчи, башкы-даа ховар боор чүве, бюллетень, шелээ деп чүве чок. Бүгү районга ийи-чаңгыс эмчилер четтикпес-даа, эживис Степан Комбунуң холунуң үжүүвүн шевер, чаражын кайгаар бис. Хей чүве-даа чугаалавас, дорт-дорт айтырышкын, сүме бээр, негелделиг-даа кижи. Ол биске бодаарга, Кызылга башкы техникумун дооскаш, Тес-Хемге ийи-үш чыл ажылдапкан, шору дуржулгалыг, бисти база ажылга өөредип, айтып башкарып турган.

Хоочун башкывыс Степан Чыдыгбаевич боду дыка бөдүүн, коңаргак, турамык-даа эвес, кижилерге ээлдек, чораан-на боду ол, бөдүүн кижи. Чүве чугаалаарда үргүлчү хүлүмзүрүп алыр. Чалыы назынының үезинде байгы-ла күжүн, билиин аныяк салгалдың өөредилгезиниң, кижизидилгезиниң херээнге харам чокка берип, чонунга бараан болуп чораан ядыы тыва араттың оглу. Степан Чыдыгбаевич Комбунуң үндүрген күжү, кылып бүдүрген ажылхерээ кажан-даа халас барбаан, ооң үре-түңнелин ам боду көрүп, өөрүп, эрткен оруунга чоргаарланып чорууру-даа чөптүг.

Алексей ДАМДЫН.
Хоочун башкы.
Эрзин район.

Хорум-Дагның хоочуну

АШТАКЧЫ

Тос уругларның иези, Хорум-Даг ортумак школазының аштакчызы Елизавета Хосхаайевна Донгак чаңгыс ол-ла ажылга үжен үш чыл ажылдаан.

Өөреникчилер кичээлден киргиленде, школаның коридорунда, башкылар өрээлинде тускай саваларда олурткулаан янзы-бүрү чечектерни суггарарындан эгелээш, соңга-хаалганы, шаланы ол пөс-биле чүлгүп аштаары аштакчы кижиге онаажыр, чамдыкта чайхос чок апаар.

11 класста төреддер комитединиң кежигүнү, районга чыл санында болуп эртип турар школа коллективтериниң концерттериниң идепкейлиг киржикчизи — Елизавета Донгак коллективиниң хүндүткелин чаалап алган.

Ол чүгле бодунуң аштакчы ажылы-биле кызыгаарланмайн, уругларының келир үезин дээш сагыш аарып чорууур. Хүндүткелдиг ие. Хөй санныг өртектиг белектерниң, хүндүлел бижиктерниң эдилекчизи боол чорууру дээрге-ле, ооң ажылынга бердингенинин ёзулуг балыткалы ол-дур.

Виктор ХОВАЛЫГ.

ЧУРУКТА: Е. Х. Донгак.
АВТОРНУҢ фотозу.

ӨШКЕН БЕ, ӨСКЕН БЕ?

СПОРТ

Хол бөмбүү сайзыравайн турар, а харын өшкен деп бодаар мен. Чээрби беш чыл бурунгаар көдээ суурларга, районнар төптеринге, республика найысылалынга аныяктар, улуг кижилер хол бөмбүүнге кончуг массалыг ойнап турган. Чижээ, Кызылда паркта ийи шелге, СЭКП обкомунуң, № 2 школаның, КПТУ-1-ниң, эмчи училищезиниң чанынга кежээниң-не улуг, аныяк кижилер командалар аайы-биле үстүп алгылаан, бөмбүк көзүлбезинге чедир ойнаар турган. Ам бөмбүк ойнаар-даа кижи чок, сугга эштир-даа аныяктар чок апарган-дыр.

Чогум баазавыс дыка экижээн. Кызыл хоорайда спорт залдарының саны көвүдеп орар, эки шынарлыг бөмбүктер тывылып келгилээн. Черле ниити хандырылга багай эвес. Ынчалза-даа ам кээп чалгаавыс кончуг апарган. Ооң кадында аныяктарны-даа, улуг улусту-даа эвилелдеп, организастаптар кижилер чок болу берген. Ооң уламындан олуувус өжүп бар чыдар. Тренер кадрларны өстүрер, кижизидеринче сагыш салбастаан.

Хол бөмбүкчүлери чүге Саян ашпастааныл, бо ажылды экижидер дээш деткимче көргүспейн турарыл?.

Амгы хол бөмбүкчүлери чээрби беш чыл бурунгаар ойнап чораан Маадыр-оол Коңгул-оол, Сергей Монгуш, Маадыр-оол Амыртаа болгаш оон-даа өскелерни билбес. А Алексей Кумаяк, Николай Кувезин, Седип-оол Аракчаа ышкаш аваангыр-кашпагай эрлер канчап барган?

Ам харын Кызылдың башкы институдунуң командазын (тренери Х. Д-Н. Ооржак) эки коллектив-тир деп үнелеп болур мен. Бо дээди өөредилге чериниң командазы республика маргылдааларынга шаңналдыг черлерни чаңгыс эвес удаа ап келген. Ооң кадында бистиң оолдар, уруглар командаларын зона маргылдааларынче чүге чорутпайн турарыл?

Ажыы-биле чугаалаарга, хол бөмбүүн республикага сайзырадыр, хөгжүдер талазы-биле ажыл кончуг кошкак тургустунганын билир бис. Ол чорук районнардан келген ойнакчыларның техниктиг белеткелиниң кошкаан көргүзүп турар. Хөй таварылгада шавылаар, чаңгыс буду-биле шурааш улдаптар аргаларны ажыглавайн турар.

Хар-назынывыс улгадып бар чыдыр. Өспейн-даа, хөгжүвейн-даа ол хевээр тапталып турар бис бе? Черле эде тургустунуп көрзүвүссе чүл?

Ча спорту база-ла шак ындыг ала-чайгаарлаашкынче кирген. Улуг тренер Владимир Сырат автоаварияга таварышкан соонда бо талазы-биле ажыл каракка көзүлдүрле баксырап эгеледи. Тывага спорттуң күрүне комитедин Н. А. Авдеев удуртуп эгелээн соонда күш-культура болгаш спорт ажылы кошкаш кынныл, сулараай берген. Мен бодум хуумда ынчаар бодаар мен.

Ол харысалгалыг ажылды холга алган кижи ам чок. Хууда саналым мындыг: спорттуң күрүне комитедин Владимир Биче-оол, Владимир Сүге-Маадыр, Херел-оол Ооржак удуртуп шыдаарлар. Аныяктарны удуртур ажылче дипшиткеш, хоочуннарны оралакчылары-даа кылып кагза кандыг боор ынчаш.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
«Совет Тыва» совхозтуң директору, спорттуң хоочуну.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮЛЬ 4
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Чериниң, далайның ырлары». Барымдаалыг фильм. 9.00 Уругларга дамчыдылга. 10.00 Бут бөмбүү. Делегей чемпионады. 12.15 Улусчу аялгалар. 12.30—13.15 «Үе». 15.45 Уругларга фильм. «Немо капитан». 1-ги сериязы. 17.00 Бут бөмбүү. Делегей чемпионады. 19.15 «Теле-ЭКО». Журнал. 19.50 «Хоозун сеткиништиннер». 3 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунуң хүн демдеглели. 22.15 Чугула интервью. 22.30 База катап Маяковский дугайында. 22.50 «Мени ДОТ деп адап болур силер». 23.30 — 23.55 Медээлер. 01.45 — 04.00 Бут бөмбүү. Делегей чемпионады.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.25 Бойдуста диириг амытаннар. 8.55 Чурукчулар дугайында рассказтар. Пабло Пикассо. 9.55 Л. Н. Толстой— «Чаш чорааны. Элээди назын. «Чалыы назын». Телешии. 1-ги кезээ. 11.15 Сугда цирк. 12.05 Уругларга фильм «Чүл ында, ээр чер ындында». 1-ги сериязы. 13.10 Политиктиг ыры дугайында фильм-концерт. 13.45 Барымдаалыг телефильмнер. 14.10 — 15.15 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 7-ги фильм. 2-ги сериязы. 17.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.15 Медээлер. 19.20 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Июль 7—Кооперацияның делегей хүнү». «Барлык» совхозта кижилерни хуула болгаш дузалал ажыл-агыйлары». Делегей байдалының дугайында беседа. Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Берге божуушкун». Ие-чаштың кадының дугайында (Чебоксары). 20.50 Коллаж. 20.55 Фильм-концерт. 21.45— 23.15 «Ынакшыл-биле чартыктажып». Уран-чечен фильм. «Мосфильм—«Бояна». (Болгария).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Теннис. Уимблдон турнири. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ИЮЛЬ 4-ТЕ

Видеозал: «Покойтесь в обломках» 9.00, 11.00, 16.00, 18.00, 20.00, **«Кто и как?»** (2 сериялыг) 13.00 шактарда. **«ПИОНЕР»: «Кошка, которая гуляла сама по себе»** 9.00, 12.20, **«Улыбка солнца»** 10.40, 14.00, **«Замужем за мафией»** 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

Видеозал: «Приключения Али-Бабы и 40 разбойников» (2 сериялыг) 12.00, **«Утро»** (2 сериялыг, Индия) 14.20, 18.40, **«Джинджер и фред»** (2 сериялыг) 16.30 шактарда. **«КАА-ХЕМ»: «Приключения гайдука Ангела»** 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда. **«ВОСТОК»: «Баловень судьбы»** 14.30, 17.00, 20.30 шактарда. **«ЛЕТНИЙ»: «Кодекс молчания»** (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

Дөрт хүннүң байдалы кандыгыл?

Июнь 27-ниң хүнүнде республикага 28 кем-херек үүлгедиишкини дансылаттынган. Оларның алдызын Кызылга бүрүткээн. Аар кем-херек үүлгедиишкини 4, оларның ийизи Бии-Хем районунга, арткааннары Барыын-Хемчикке, Эрзин районнарга болган. Күштеп-күчүлээшкинниң бирээзи Чөөн-Хемчикке, а өскези Каа-Хем районга болган боор турар. Тожу районга үптээшкин болган. Күрүнениң өнчү-хөреңгизин ол хүн 8 кезек черге оорлаан. Хамаатыларның хуу-да өнчү-хөреңгизин база 8 кезек черге оорлаан. Барыын-Хемчик районга хулиган херек кылганы илерээн. Кызылдан бир, а Барыын-Хемчиктен ийи-үш кижи ис чок читкен. Автотранспорт оорлаарын оралдашкан бир таварылга демдеглеттинген.

Милицияның дежурный черинге корум-чурум хажыдыышкынын кылгаш, 12 кижи, ээриктер сергедир черге 36 кижи кирген.

Хөй-ниитиниң корум-чурумун тударынга улусчу дружинаның 121 кежигүнү кириш-кен.

• • •

Кызыл хоорайның чурттакчызы С. А. Ковалёва бо чылдың июнь 25-те эжи Жанна Канзын-ооловна Оюн бажыңындан чоруткаш, амга чедир ээп келбээнин дыңнаткан. Ол 1972 чылда төрүттүнген, уран чүүл училищезиниң сургуулу. Барыын-Хемчик районнуң Ак-Довурак хоорайның чурттакчызы С. М. Мокураш бо чылдың июнь 11-де оон уруу Чодураа Алексеевна Мокураш бажыңындан чоруткаш, келбээнин дыңнаткан. Ол 1972 чылда төрүттүнген, он класс дооскан, ажылдавайн турган, көк өңнүг, хана-карак шокарлыг платьелиг, кызыл костюмнуг, ак туфельдиг.

Ак-Довурак хоорайда чурттап турар Ольга Сюрюновна Чирган бо чылдың июнь 24-те уруу Долаана Сюрюновна Чирган бажыңындан 10 шакта үнгеш, бо хүннерге чедир ээп келбээнин милицияга демдеглеткен. Ол 1971 чылда төрүттүнген, № 3 школаның 9 кла-зының өөреникчизи. Ооң тодаргай демдектери: уругнуң дурт-сыны 158—160 см, мага-боду арганзымаар, бажының дүгүн чаңгыс кылдыр өрүп алган, оозу курлак чедип чоруур. Карактарының өңү чырык хүрең, хавааңда 1 см сорбулуг, думчуунда секпилдерлиг. Кеткен хеви — юбкалыг, ак футболкалыг болгаш куу өңнүг джемперлиг, кызыл туфельдиг.

• • •

7.00 шакта Кызыл хоорайның чурттакчызы хамааты Г. В. Галочкинниң гаражын үрээш, мотоциклин оорлап апарганын хоорайның иштики херектер килдизинге дыңнаткан. Ооң мотоцикли ИЖ Юпитер 4К г. дугаары 53-07 ТВВ, көк өңнүг, шимчедикчи болгаш рамазының дугаары 40786, колясказының дугаары—279406.

Кызыл хоорайның чурттакчызы В. М. Доспан-оол 13 шак 35 минута турда, дүлгүүр таарыштырып тургаш, хүндүскү үеде, билдинмес улус хуу өнчүзү — «Ола—102» № 122833 дугаарлыг магнитофонун, 12 кассетазын болгаш спортчу костюмун оорлатканын демдеглеткен. Ниитизи-биле олар 968 рубльдиң эт-херекселин оорлаткан болган.

14.30 минута турда, тудуг кезектери комбинаттың ниити чуртталга черинден 207 рубльдиң шала шывыын (линолеум) оорлап апарган. Ону комбинаттың ийи ажылчыны алганын каразыттырып туттурган болуп турар.

Туранның район эмнелгезинге хамааты Смирнова хөрээнче аар бижектеткен келген. Ол өг-бүлезинге ээрик ашаа-биле кырышкан түңнелинде бижектеткени илерээн. Ону тудуп хоругдаан.

Бо чылын хоорайларның, районнарның иштики херектер органнарының истелге килдистеринге 820 кеземче хэрээн ажыткаш, улус судунче шилчиткен, ол эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 172 кеземче хэрээ хөй болуп турар.

Июнь 21-де «Тувинская правда» солунга үнген ИХМ-ниң парлалга бөлүүнүң материалында Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулу С. Доржу ээриктер сергедир черге кирген деп шын эвес медээ бердинген. Хыналдадаан алгаш көөрге, ээриктер сергедир черге кирген С. деп кижи меге фамилия адап берген болган. Уран чүүл училищезиниң администрациязынга ук частырыг дээш парлалга бөлүү буруузун миннип тур.

• • •

Бо чылдың июнь 28-те республикага 26 кем-херек үүлгедиишкини дансылаттынган. Оларның иштинде бир күштеп-күчүлээшкин, бир үптээшкин, хулиганзыг 6 херек, автомашина болгаш хамаатыларның хуу өнчү-хөреңгизин оорлаар 9 чорук болган.

Шагаан-Арыг хоорайның төп эмнелгезинге 02 шакта ээрик Т. К. Хүрен-оолду эккелген. Ол кудумчуга билдинмес үш кижиге таварышкаш, сүүр херексел-биле шаштырып балыглаткан. Кызыл хоорайның Дыштанылганың болгаш культураның паргынга бөлүк оолдар Ш. деп уругну күштээн, оларның бирээзи туттурган, өскелеринге хамааржыштыр фактылар база тодарап турар.

Таңдының Кочетов суурга хулиган чоруктуң түңнелинде, хамаатылар В. М. Оюн, З. Т. Оюн оларның бажыңнарының соңгаларын бускан. Болган ол хулиганзыг чорукка совхоз ажылчыны Ондар каразыттырып турар. Ол-ла суурнуң чурттакчызы А. Б. Оюнга хулиган үүлгедиг чедирген ХПТУ-4-түң сургуулу Р. П. Оюн туттурган.

Кызыл хоорайга Москвич-412 ак өңнүг автомашинаны оорлаан. Ол — А-79-94-ТВ күрүне дугаарлыг, кузовунуң дугаары 253293, шимчедикчизиниң дугаары — 246177. Хамаатыларның хуу өнчү-хөреңгизинден үш магнитофонну оорлаан.

Оларның аттары, дугаарлары мындыг: № 106097 «Карпаты», «Романтик—М306» № 813367, «Яуза—206» № 66538.

Тес-Хем районнуң Чыргый-оол аттыг совхозунуң «ГАЗ—53» автомашиназы Эрзин хемниң көвүрүүнге чорза мурнуку шилин билдинмес бөлүк оолдар даш октап, бускан. Ол-ла районнуң «Чодураа» совхозтуң чылгычызы В. Г. Захаровка билдинмес ийи кижи хулиганзыг чоруун көргүзүп тургаш, совхозтуң ийи аъдын хунаап алгаш барган. Шыңгыы истелгениң түңнелинде, кем-херек үүлгедиишкинниң сезин ажыткан. Бо-ла үелерде хоорайның дежурный черинге биче хулиган чорук кылган 10, ээрик 49, ээриктер сергедир черге 44 кижи кирген.

Эрте берген июнь 30-ның болгаш июль 1-ниң хүннериниң дургузунда республика иштинге 38 кем-херек үүлгедиишкини болгаш кемниг таварылгалар болган. Оон 10-у Кызыл хоорайга онаажып турар. Оларның аразында 1 өлүрүүшкүн, мага-ботка 4 аар кемдээшкин чедиришкини, 1 күрүне өнчү-хөреңгизиниң оорлаашкыны. хамаатыларның хуу өнчү-хөреңгизиниң 10 оорлаашкыны, 2 хулиганнаашкын, 1 автотранспорт оорлап мунар чорук база 10 янзы-бүрү таварылгалар болган.

Административтиг хемчегге 44 кижи онаашкан, 48 кижи ээриктер сергедир черге хонган. Хөй-ниитиниң корум-чурум камгалалынга эки тура улусчу дружиналарның 46 кежигүнү киришкен. Июль 1-де чаңгыс-даа дружинниик дежурныйлаашкынче үнмээн.

Июнь 30-ның хүнүнде 21 шак 30 минута турда, Бай-Хаак суурда аныяктар төвүнүң чанынга ук суурнуң чурттакчызы 1965 чылда төрүттүнген В. К. Ондарның күчүлээшкин им-демдектерлиг өлүг мага-боду тывылган. Истелге чоруп турар.

Ол-ла хүн Чадаана хоорайның эмнелгезинге кежээкиниң 22 шак 40 минута турда, иштинче балыглаткан 43 харлыг Л. К. Кускаайлы дээр херээженни эккелген. Балыглаашкынны оон ашаа турган кижи кады арага ижип турда кылган.

Июль 1-де Кызыл хоорайда республиканың эмнелгезинге Шамбалыг суурдан иштинче балыглаткан 25 харлыг Р. А. Ондар дээрзин эккелген. Хулиган Х. О. Ондар дээрзи кандыг-даа чылдагаан чокка бижектээн болуп турар. Истелге чоруп турар.

Ол-ла хүн Таңды районнуң Элегес суурунуң чурттакчызы И. С. Михалев июнь 29-та күш ажыглап тургаш, ооң «Восход-3М» мотоциклин былаап апарганын дыңнаткан. Үптекчи туттурган.

Владимир КУРЬЯНОВ.
Милиция капитаны.

Анатолий САДОВОЙ.
Милиция капитаны.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң чанында камгалал килдизи шынчы, дидим, кадык, шыырак, идегелдиг болгаш шеригге дадыккан оолдарны дүнеки милицияга ажылдаарынче чалап тур.

Ортумак эртемниг улусту удуртулганың биче составынга хүлээп алыр. Ол категорияга хамааржыр улус: чолаачы-шагдаа, кинолог-шагдаа, төп-чүттүнген камгалал чериниң таныыыл албанныг шагдаазы.

Албанның бирги чылында ажыл төлевири 240 рубль, хөй чыл ажылдаан дээш ажыл төлевири 330 рубль чедир улгадыр. Олча-ажык үндүрүүн шалыңдан тыртпас.

Ажылга хүлээп алган оолдар шагдааларның кедер хевин-биле халас хандыртынар. Хоорайларда чоруп турар транспортка халас чорууур эргелиг. Чылдың-на 30 хонук шелээ бээр, эске чер чорууур дээн улуска, орукка чорууур немелде хонукту кадар болгаш орук өртээн Иштики херектер министерствозу төлеп бээр. Тускай эмнелге черлери, санаторий болгаш дыштанылга бажыңнары бар. Аңаа дыштаныр күзелдиг улуска халас путёвканы бээр. Ажылдакчыларның өг-бүлези ИХМ-ниң поликлиниказынга эмнедир эргелиг.

Бир чыл ажыр ажылдапкан улус күзели-биле ССРЭ-ниң ИХМ-ниң дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң хүндүскү болгаш бот-өөредилге салбырларынга өөренип болур. Өөренип турар улуска өөредилгезин доозарынга чедир, мурнунда ажылдап турган чериниң шалыңын өскерилге чок төлеп бээр. Өөредилге чериниче орук өртээ халас. ССРЭ-ниң ИХМ-ниң дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче Тыва АССР-ниң девискээринде чурттап турар улус кирериниң экзаменнерин дужаагаш, конкурс чок кирер санадыр.

Иштики херектер органнарынга 25 чыл ажылдаан улус пенсияже үнер эргелиг. Тыва АССР-ниң девискээринге 1 чылдың албанын 1 чыл 6 ай стажтыг кылдыр санаар.

Ажыл кадыг-берге болза-даа солун болгаш романтикалыг ажылга бодун бараан болдурарын күзээн оолдарны чалап тур бис.

Бистиң адреривис: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың 16. Телефон: 2-25-10, 2-24-77.

Аныяктарны чалап тур

Пөс-таавы бүдүрүлгелериндүктен болгаш өске-даа чүүлдерден пөс бүдүрер фабрикаларны Кызылга, дүктү баштай болбаазырадыр фабриканы Шагаан-Арыг хоорайга, Кызылдың чаа пөс-таавы фабриказының салбырларын алды районнар төптеринге 13-кү беш чылдың дургузунда ажыглалга киирер. Тыва АССР-ге пөс-таавы кылыр чаа бүдүрүлгелер ынчаарда ажыттынар. Ынчангаш Москва хоорайның болгаш Москва областының дүктен пөс-таавы кылыр бүдүрүлгелеринге бедик мергежилдиг кадрларны белеткээрин аңаа организастаар.

Ниити өөредилге школаларын дооскан болгаш 30 хар чедир назылыг оолдарны база уругларны өөредилгеже Тыва АССР-ниң Күш-ажыл талазы-биле күрүне комитеди чалап турар. Пөс-таавы аймаан бүдүрер талазы-биле профессияларга оларны 1,5 чыл дургузунда өөреткеш, Тывага пөс-таавының чаа бүдүрүлгелери хоорайның болгаш Москва чоогунуң бүдүрүлгелеринге ажылдадыр.

Өөренип кирген аныяктарны чаагайжыды кылдынган ниити чуртталга бажыңы болгаш хүнде үш удаа чемненилге-биле хандырар, өөренип турган үезинде оларга 50 рубль стипендияны бээр. Өөренир черинге чедир орук шүүделин бээр болгаш өөредилге соолунде шалыны айда 250-350 рубль хемчээлдиг болур. Бөлүк бүрүзүнге Тыва АССР-ден кижизидикчи башкыны бижиглаар, ынчангаш кижизидикчи башкылар база негеттинип турар. Кижизидикчи башкыларга аңгы өрээлдерни бээр болгаш бүдүрүлге өөредилгезиниң талазы-биле мастерниң шалыңын тыпсыр.

Өөренирин күзээннер четчележири билек, оларны кайыдаа үеде 1990 чылдың июльдан эгелээш, кижизидикчи башкыларны баштадыр Москваже чорудар.

Пөс-таавычының тускай эртемин чедип алырын күзээннер Ажыл-биле хандырар республика төвүнге дилег кылыр, ооң адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 34, кабинет № 2, телефону 3-27-88, ук төптүң Чадаана хоорайда бюрозунуң телефону 2-60, Шагаан-Арыгда — тел. 2-12-52, Кызыл-Мажалыкта телефону —8-87. Өске районнарга — райкүүскомнарның «ону ажыл-биле хандырар комиссияларынга билдириишкиннерни киирер болгаш билдинмес айтырыгларның тайылбырын алыр.

УЛУС СУДУНЧЕ ШИЛЧИТКЕН

Бо чылдың май 20-ден 31-же дүне Таңды районнуң Элегес суурунга назы четпээн бөлүк оолдар баш бурунгаар дугурушкаш, хулиганзыг херекти үүлгедип, тус чериниң чурттакчыларының 11 бажыңының соңгаларының шиллерин буза шапканнар. Олар бо үүлгедиинге доктаавайн, бир бажыңны өрттеткеш, өске ийи бажыңны өрттедирин оралдажып тургаш туттурганнар. Мындыг дерзиин үүлгедигни кымнар кылганын дораан илереткен бис. Элегес ортумак школазының өөреникчилери болган. Ол бөлүк оолдар амгы үеде хоругдалда.

Эрткен айның июнь 2-ден 3-че дүне ол-ла районнуң Дүргең суурунга танцы соонда назы четпээн бөлүк оолдар база-ла баш удур дугурушкаш, тус чериниң орус чурттакчыларының 11 бажыңының соңгаларының шиллерин буза шапканнар. Ол хулиганзыг херекти Балгазынның КПТУ-2-де өөренип турар оолдар үүлгеткен болган. Үстүнде айыттынган кем-херек үүлгедиглериниң истелгезин республиканың ИХМ-ниң истелге килдизи дооскаш, улус судунче шилчидип берген.

Шой ШОЙЖУН.
Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң истелге талазы-биле оралакчызы.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25· идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрукчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн баргаңда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арназы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 441. ГС—01035

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июль 5 четверг

№ 153 (14353)

1925 чылдан үнүп эгелээн

Өртээ 3 көп.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи 1990 чылдың июль 3-те ажылын Кремльдиң Съездилер ордузунга үргүлчүлээн.

Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. И. Гуренко эртенги хуралга даргалаан.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннериниң отчёттарын съездиге дыңнаарын база катап эгелээн. Съезд хуралының киржикчилериниң мурнунга чүве чугаалааннар: Л. Н. Зайков болгаш Е. К. Лигачев — СЭКП ТК-ның секретарьлары, Э. А. Шеварднадзе — ССРЭ-нин даштыкы херектер министри, Ю. Д. Маслюков — ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң Күрплан даргазы, В. И. Воротников— моон мурнунда РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазынга ажылдап турган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң Секретариадының ажылының дугайында ооң удуртукчузу А. Н. Ильин дараазында дыңнадыг кылган.

Чапсар соолунде хуралды Казахстанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары Н. А. Назарбаев даргалаан.

Мандат комиссиязының илеткелин ооң даргазы Ю. А. Манаенков кылган. Үр эвес чугаалажып көрген соолунде илеткелди съезд бадылаан.

Ооң дараазында отчёттарын берип, чүве чугаалааннар: СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү В. А. Крючков — ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы; СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидаттар: Г. П. Разумовский — СЭКП ТК-ның секретары, Д. Т. Язов — ССРЭ-ниң камгалал министри.

Белоруссияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары Е. Е. Соколов кежээки хуралга даргалаан.

СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязының отчёдун съезд дыңнаан, ооң даргазының оралакчызы А. А. Низовцева илеткел кылган.

СЭКП-ниң бюджединиң болгаш өнчү-хөреңгизиниң дугайында Н. Е. Кручина илеткел кылган.

Кежээки хуралдың түңнел кезээн М. С. Горбачев даргалаан.

Партияның кол документилериниң төлевилелдерин белеткээр талазы-биле комиссияларны съезд тургускан.

ШЫННЫҢ ҮЕЗИ НЕГЕП ТУР

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң ийиги хүнү июль 3 херек кырында отчёттар хүнү болган. СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннериниң, кежигүнүнге кандидаттарның, партия ТК-ның секретарьларының отчёттары ооң бүдүүзүнде эгелээн болгаш Кремльдиң Съездилер ордузунга эртенден бээр уламчылаан.

Съездиниң хуралын даргалаан С. И. Гуренко бир дугаарында Л. Н. Зайковка сөс берген. Эде тургустунуушкунуң идеяларының шынныынга бүзүрел-биле апрель Пленумунуң соолунде ТК-га ажылдап кирген мен, чүге дээрге ажылчыннардан үнген болгаш директорлап, совет, партия ажылдакчызы болуп турган болганымда, чурттап турганывыс эрги системаның таарымча чогун көрген мен деп, ол чугаалаан. (XXVII съездиге Л. Н. Зайков Политбюро кежигүнүнге соңгуттурган, Камгалал адырларының айтырыгларын, чепсеглеништикни болгаш делегей политиказының шериг-техниктиг адырларының программаларын боттандырарын анаа даапкан турган).

80 чылдарның ортаа үезиниң эң берге турганын оратор демдеглээн. Афган дайынны чорупп турган. Бүгү делегейде, ылаңгыя Чөөн Европага, дүшкүүрлүг чорук күштелип турган. Бистер бүгү делегейниң мурнунга айыылдыг агрессор кылдыр билдинип турган бис. Байдалды кончуг дүрген болгаш үндезинни-биле өскертири негеттинип, камгалал тудуунга болгаш делегей айтырыгларынга чаа көрүүшкүннерни кылыры негеттинип турган. Партияның баштыны делегейде байдалды үндезинни-биле өскертиринге хамаарыштыр медеглел кылыр талазы-биле Политбюрога кайы хире дидим чорукту кылыры негеттинип турганын бодап көөрү безин берге. Ол дээрге амгы үеде делегейде ынча деп адай бергени чаа ёзу-биле политиктиг бодаашкын деп чүвениң эгези болган. Ооң кандыг янзылыг түңнелдерлиг болганы билдингир. Ол дээрге чүнүң-даа мурнунда Афганистанда дайынның доозулганы, бөмбүрзекке делегей байдалының ниитизи-биле экижип эгелээни ол болган.

Чамдык кижилер мынча деп бадыткап турар деп, СЭКП ТК-ның секретары чугаалаан: бистер Барыын талага, чүнүң-даа мурнунда АКШ-ка хөй дүжүп бериишкинни кылып турар бис. Ийет, бот-боттарынга дүжүп бериишкин кылып бербес чугаалажышкыннар турбас. Ынчаарга бистер чугаалажышкыннарны бистиң айыыл чок чоруувуска хора чедирбес деп эгелерге чорудуп турар бис. Амгы үеде ооң дузазы-биле кандыг-даа агрессорну кандыг-даа байдалдарда доктаадып болур эвээш хемчээлдиг чепсектиг турары чугула болур. Бистиң камгалал доктринавыстың үндезини-даа ында.

Горбачевтуң өөрү-биле ажылдаар аас-кежик менээ таварышкан деп, ТК-ның секретары түңнелинде чугаалаан. Бистер ак сеткилдиг болгаш кызымаккай ажылдаан бис, ынчангаш кижилер караанче көөрү меңээ ыядынчыг эвес.

Е. К. Лигачев болунуң ажылын ийи үе-чадага чижеглей хуваарган.

Политбюронуң даасканы-биле ТК-ның Секретариадынга ажылдап турган мен деп, ол чугаалаан. Кадрлар-биле ажылче улуг кичээнгей салдынып турган. Ол бөлүүн эвес сорулга турган, чүге дээрге эвээш эвес удуртукчулар боттарының ат-алдарын бахсыраткан турган. Партия организацияларының удуртукчуларынга ажыл-херекти эки билип алыык ажылдакчылар келгени, олар-даа тургустунуушкун чорудулгазынга идепкейлиг кирржип эгелээни. Частырыглар боор турган болбайн-аап. Бистиң кадрлар-биле ажылывыста кол четпес чүүл чүл турганыл дээрге, партийжи массаларның санал-оналдарынга, күш-ажылчы коллективтерге четпес даянып турганывыс болур. СЭКП ТК-ның сентябрь (1988 чыл) Пленумунуң соонда ТК-ның комиссияларын тургустуна бергенде, Секретариат үр үеде ажылдаваайн турган. Ол үеде бар аргалар чедир ажыглаттынмайн барган деп бодаар мен. ТК-ның Секретариады доктаамал ажылдаар орган болур ужурлуг дээрзин практика көргүскен.

Ийиги үе-чада СЭКП ТК-ның Аграр политика айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы боор ажылдап турган үем болур. Партияның аграр политиказы чүге ниитилелде чидиг шүүгүмчүлелге таваржып турарыл? Аъш-чем рыногунда байдал чүге кончуг шарыыдай бергениил? Чүге дээрге хамык херектиң ужуру болза ТК-ның март (1989 чыл) Пленумунуң ажылдап кылган программазының доп-дораан экономиктиг хемчеглер, материал-техниктиг курлавырлар, эртем хандырылгазы-биле хандыртынмаан болганында деп, оратор чугаалаан.

Өнчү дугайында айтырыгга хамаарыштыр туруштуп тодаратпышаан, ТК-ның секретарының чугаалааны: бүдүрүлгелерни хуу кижилерге садыптары социалистиг тургузугда салдынган аргаларны ажыдарынга канчап дузалаптарыл? Дузалап шыдавас. Өнчүнүң хевири дээрге тактика эвес-тир. Ол дээрге стратегиядыр.

Арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле демисел айтырыгларының талазы-биле 1985 чылдың майда хүлээп алдынган шиитпирлерге оратор доктаагаан. Айтырыг мындыг янзылыг турбаан: бо ажылды эгелээр бе, эгелевес бе? Арагалаашкынга удур демиселди чорудар бээрге, чоннуң ону кайы хире деткип, өөрүп турганын сактып көрээлиңер. Ындыг болзажок, бо чугула ажылды эчизинге чедир эки бодаваан болган, бүгү чүвени дүвү-далаш-биле шиитпирлеттеринге идегеп турган. Антиалкогольдуг кампанияны шүгүмчүлээр херек. Ындыг болзажок, бо айтырыг талазы-биле кочу-шоодуг кылыр, сеткил-сагышты хөрлээледип үндүрер эрге кымда-даа чок деп санаар мен.

Социалистиг тургузугга, Коммунистиг партияга удур демисежип турар күштер чуртта бар деп, ТК-ның секретары медеглээн. Езулуг социализмге, Коммунистиг партияның туружунга болгаш ролюнга хамаарыштыр мээң ажык болгаш харын-даа дүжүп берикчи эвес туружум мени политиктиг демиселдиң төвүнге тургуза бергенинин чылдагааны болган, «консерватор» деп адаттырып, эде тургустунуушкунуң удурланыкчызы кылдыр безин санадып турганым ол. Мен чүвени боттуу-биле көөр кижи мен. Кол-ла чүүл—эде тургустунуушкунну практиктиг ажыл-херекче шилчидери.

Э. А. Шеварднадзе эде тургустунуушкун дээш, Горбачев дээш, ниитилелди чаартыры дээш туржуп келген, туржуп турар болгаш туржур-даа апаар мен деп медеглээн. Партийжи ажылдакчыны-даа, дипломатты-даа, офицерни-даа хууда харысалга профессионал болдуруп турар. Шак ындыг медерел, а ол ышкаш моон соңгаар ынчаар чурттап болбас деп билиишкин эде тургустунуушкунну болгаш даштыкы херектер министри албан-дужаалды хүлээп алыр арганы берген. Ындыг медерел бодаашкын-биле мен чаа политиктиг ёзу-биле бодаашкының, кижи төрелгетенниң ниити үнелиг чүүлдериниң бирги чергелиг үнелээр идеяның идепкейлиг талалакчызы боор келген, боор турар болгаш боор-даа ужурлуг мен. Министр чурттуң айыыл чок чоруунуң айтырыгларынга доктааган. Бистиң күрүневиске күштүг Чепсектиг Күштер херек дээрзинге бүзүрээр мен. Ындыг болзажок, дишке чедир чепсегленип алгаш, халдаашкын болу бээринден коргуп болур. Ынчаарга сенче халдап шыдавас деп чүвеге база бүзүреп болур, чүге дээрге политикада чуртка удурланып келир удурланыкчылар болгаш дайзыннар чок болдуруп болурунуң аргалары бар. Биске удур халдап келир дайзыннар чок болзун, бистер бүгү чурттар-биле анаа, бот-боттарывыска ажыктыг харылзаалаларлыг болурувус дээш совет даштыкы политика хөй чүүлдерни кылган.

Совет дипломатия Чөөн Европага аар аштырышкынга таварышкан бе деп айтырыгга харылап тура министр бистер нацияларның дең эргезин, улустарның суверенитедин, оларның иштики херектеринге холгаарлап киришпезин, оларның шилиишкин кылып алыр хостуг эргезин сөс кырынга эвес, а херек кырында хүлээп көрген бис деп чугаалаан. Эвилелчи чурттарның улустарының салым-чолунга эргилделиг болуушкуннар боор турган үеде бистер туттунуп шыдаан болгаш оларның-биле кады чорууп орар бис. Чөөн Европага болуушкуннарның кандыг янзылыг апаарын дипломаттар, министр болгаш дээди политиктиг удуртулга баш удур билип турган бе? Ийе, билип турган. Бир эвес шиитпирлиг өскерилгелерни кылбас болза, байдал аар уржуктарга чедире бээр деп чүвени баш удур угаап билип турган.

Германия айтырыгга доктаагаш, оратор бо айтырыгны чогумчалыг кылдыр шиитпирлээри бистиң киржилгевис-биле кылдынып турар болгаш ССРЭ-ниң чөпшээрежилгези чокка кандыг-даа шиитпир хүлээп алдынмас деп демдеглээн. 39 чылдың катаптаашкыны болдунмас чаа Европага, ынчан турганындан өске янзылыг шериг-политиктиг байдалга чурттаар апаар бис. Совет Эвилели каттышкан Германия-биле политикага, экономикага болгаш өске-даа адырларга улуг хемчээлдиг, бот-боттарынга ажыктыг кады ажылдажылганы боттандырар.

Чаа ёзу-биле политиктиг бодаашкын эде тургустунуушкунга хамаарыштыр идепкейлиг ажылдап, ниитилелди чаартырының, катап тургузарының база ооң долу демократияже шилчииринин, эрге-хоойлуну боттуг болдурарының сорулгаларын шиитпирлээринге дузалап турар. Бистиң чедиишкиннеривис ниитизи болур, ынчангаш эде тургустунуушкунуң тиилелгези дээш демиселди бир демниг чорудар ужурлуг бис. Ынчангаш партияның эки күштерин каттыштырар ужурлуг бис деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Экономика хөгжүлдезиниң кол айтырыгларын база бүдүрүлге харылзааларын чаартып турарын кичээнгейге албайн турар кижилер чуртта барык чок. Ю. Д. Маслюков кичээнгейниң чогум-на ол айтырыгларже угландырган. Рынок харылзааларының концепциязын ажылдап кылырының, рынокче шилчииринин оруктарын дилеп тыварының айтырыгларынга ол тодаргай доктааган.

Бо ажыл-чорудулганың бүгү шарын, бергезин билип алыр төлээде, херек кырында ажыктыг чүүлдерни бербээн чамдык хемчеглерни өөренип көөр херек. Оларга чурттуң экономиказын бир дескизин-биле хөгжүдериниң дугайында айтырыгларны анаа бир чүве кылдыр тайылбырлап турганы, ниитилел бүдүрүлгезин эргелеп башкарарының моон мурнунда турган системазын кончуг дүрген солуп эгелээни, бүдүрүлгениң удуртукчу кадрларын соңгуп алыр системаны шиигээди бергени, арага аймаан хоруп эгелээн кампания болгаш оон-даа өске чүүлдер хамааржыр. «Хоойлуда хоруп кагбаан бүгү чүүлдерни ажыглаары чөпшээреттинген» деп лозуң база бодунуң ролюн ойнаан. Бо бүгүнүң түңнелинде күрүнениң эргелеп башкарыкчы структуралары экономика хөгжүлдезиниң хөй-хөй талаларынга боттарының контролюн херек кырында чидирген, оон иштинде чоннуң акша орулгаларынга таарыштырар аргазын база. Бо бүгүнүң эң аар түңнелдери чоннуң херегцел бараанарының рыногунга моон мурнуунда кёстүп көрбээн бергедээшкиннериниң тургустуна бергени болган.

Экономиканы божаңнадып эгелээн бо болгаш оон-даа өске таарымча чок чүүлдерниң үгдерен келгени дээш харысалганы ССРЭ-ниң Күрпланы болгаш ооң даргазы мен чүктээр ужурлуг бис.

Чуртту кризистиг байдалдан уштуп ап болурунуң айтырыгларынга ол доктааган. Мааа шиитпирлиг хөделиишкиннер кылыры негеттинип турар. Ындыг болзажок, ниитилелде шилип алдынган концепцияны долгандыр күштер каттышпайн, харын-даа бо кол сорулганы шиитпирлээринге хамаарыштыр янзы-бүрү көрүүшкүннер кылыр чоруктар көвүдеп турар. Эргидеги, деңдии төпчүттүнген системаже катап кирериниң дугайында саналдар ам-даа дыңналып турар. Ону катап ажыглап эгелээринге чедире берген үениң турганын Күрплан даргазы дыңнаткан.

Рынок экономиказынче шилчиир дугайында концепция улус ажыл-агыйын экижидериниң программазындан тургустунуп келген. Ындыг болзажок, чоннуң белен эвес чүүлдерин аңаа албадап болбас. Шилип алдынган хемчеглерни боттандырар механизмнерни ажылдап кылырын чогуур үезинде боттандырбааны төп план органнарының ажыл-чорудулгазында улуг четпестерниң бирээзи болур деп, Политбюро кежигүнү санаан. Ол чазактың ажыл-чорудулгазынга база хамааржыр. Ындыг байдалдарда кончуг шын шиитпирлер безин үнезин чидириптер. Бо бүгүнү өөренип көргеш, чазак бо чылдың июль—август айларында башкартынар рынок экономиказынче шилчииринин тодаргай хемчеглерин ажылдап кылыр.

Политбюро кежигүнү кижи болгаш, ол органның хүлээп алган шиитпирлери дээш, оон бүгү ажыл-чорудулгазы дээш харысалганы үлежип тур мен деп, В. И. Воротников чугаалаан. Элээн каш чылдарда Министрлер Чөвүлелин даргалап, ооң соонда Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумунга даргалап тура, ажыл-чорудулганың Россияга хамааржыр талаларын бирги ээлчегде харылап турганын ол демдеглээн.

Чамдык чүүлдерни бөгүнгү туруштардан көөрге, частырыглар-даа, чедир көрдүнмейн барган чүүлдер-даа бар болганын көрүп болур. Байдалды бүгү талалыг анализтээрин чамдыкта болдунмайн баргылаарындан байдал ынчап барган. Политиктиг чидиг айтырыгларны, экономиктиг амыдыралда бергелерни дүрген шиитпирлээр дээш чамдыкта бис ала-чайгаарлаарынче шилчип турдувус. Хүлээп алдынган шиитпирлерниң үндезин чогун бүзүреп көрүп тура, херек кырында ону эдерин өй-шаанда чорутпайн турганывыс хараадаачыг-дыр. Эң-не кошкак талавыс ол боор, хөй-ле шиитпирни хүлээп алыр база ону күүседир дээш ажыл эвээш болур— хоочураан аарыг мацаа илереп келген.

Удуртулга частырыгларда дүлдүне бергеен дээр бадыткаашкынга В. И. Воротников чөпшээрешпээн. Эде тургустунуушкун бүгү ниитилелге күчүлүг күш болганын эскербес дээр болза шын эвес апаар. Компартияда ханы кризис база ооң албан чарлырының дугайын чугаалап турарлар-биле чөпшээрежип шыдавас мен. Партия чоннуң идегелдиг баштакчызы болуп артарынга бүзүрээр мен. Нарын үе-чаданы партия ажып эртер база бодунуң дайынчы арга-шинээзин камгалап алыр деп, ол демдеглээн.

Ораторнуң санап турары-биле алырга, амгы үе-чадада өөек айтырыг— РСФСР-ниң тускай догуннаашкынын быжыглаары. РСФСР куруг черге тыптып келбээн, эрткен чылдарда ону ханы көрбейн келген. Россияның тускай догуннаашкынын быжыглаары дорт сорулга эвес, харын ниитилел хөгжүлдезиниң амыдыралчы чугула айтырыгларын шиитпирлээриниң чепсээ болур. РСФСР-ниң улус депутаттарының I Съездизинге хүлээп алган республиканың күрүне тускай догуннааштыынының дугайында Декларацияның эң онзагай чүүлдерниң бирээзи —Россияның база эвилелдиң бот-боттарынга хамаарылгалының дугайында бодал.

Съездиниң Секретариадының удуртукчузу А. Н. Ильин сөс ап, чүве чугаалаан. Секретариаттың чанында тургустунган информация-методика албанының дузазын ол делегаттарга таныштырган. «Съезд» деп социология бөлүү база органиcтаттынган. Ооң чорудуп турары айтырыгларының түңнелдерин делегаттарга дыңнадыр. Съездиниң адресинге кээп турар дыңнадыгларның, дилеглерниң анализин, сан-түңүн кылып турар. Делегаттарның база ниити съездиниң чедиишкиниг ажылдаарынга чогуур байдалдарны тургузарынга дузалаар дээш секретариат бүгү чүүлдерни кылып турарын ол демдеглээн.

Бижиктер, бижиктер... Коммунистерниң шуулганының ажылының баштайгы ийи шагында президиумга чагаалар хөй-ле келген. Делегаттар В. И. Куклин база В. П. Сенин олардан чугула санал кирген: Иранга чер шимчээшкининден качыгдааннарның эрге-ажыынга киириштир съездиниң киржикчилериниң ортузунга акша-хөреңги чыыры. Чаагай сеткилдиң ол кыйгызын алыш часкап хүлээп алган.

Чапсар соонда даргалакчы Н. А. Назарбаев Мандат комиссиязының даргазы Ю. А. Манаенковка сөс берген.

Съездиге делегат кылдыр соңгуткан 4683 делегаттың бүрүн эргелерин хынап көргеш, мандат комиссиязы күштүг деп санаанын илеткелчи чугаалаан.

Эвилелдешкен республикаларның делегацияларны боттарының составында: Россия —2574 кижи, Украина — 804, Казахстан — 207, Белоруссия —171, Узбекистан — 162, Грузия — 98, Азербайджан — 97, Молдавия — 49, Армения —48, Латвия — 41, Киргизия — 37, Таджикистан — 31, Туркмения — Эстония — 28—28, Литва — 10 кижи. Хөй делегациялыг партия организациялары: Москва — 278 кижи, Ленинград область — 147, Москва область — 126, Донецк—область — 87, Краснодар край —81.

Ниитилел амыдыралының бүгү-ле кол-кол адырларындан, ажыл-чорудулганың аңгы-аңгы участоктарындан коммунистер съездиге делегатка соңгуткан. Оларның иштинден 1005 кижи азы 21,5 хуузу үлетпүрде, тудугла, транспортта база харылзаада ажылдап турар. 483 делегат көдээ ажыл-агыйда ажылдап турар. Съездиде 543 ажылчын, база 255 колхозчу делегат кылдыр соңгуткан.

Съездиниң делегаттарының составының онзагайы — партия ажылдакчыларының калбаа-биле төлээлээни. Бо талда олар дөртен хуу ажып турар.

Делегаттарның аразында эртем база чогаалдыкчы интеллигенцияның 392 төлээлекчизи кирген, оон иштинде массалыг информацияның 53 ажылдакчызы бар. Съездиниң делегаттарында херээженнер 344 кижи азы ниити делегаттар санының 7,3 хуу болуп турар. Ол дээрге СЭКП-ниң составында херээженнерниң санындан дыка эвээш.

Үениң чугула демдээ болуп турар делегаттарның аразындан 2737 кижи азы барык 60 хуузу улус депутаттарынга соңгутканын комиссия көрген.

Делегаттарның билиг деңнели бедик. Оларның иштинден барык 99 хуузу — дээди, дооспаан дээди, ниити азы тускай ортумак эртемниг. Делегаттарның дөрттүң бири партийжи-политиктиг билиглиг.

Делегаттарның составы назы-хар аайы-биле мындыг: 30 харга чедир — бүдүн чартык хуу, 31-ден 40 харга чедир—25,1 хуу. Эң-не хөй санныг кижилиг назы-хар 41-ден 50 харга чедир — 43,7 хуу. СЭКП кежигүннериниң ортумак назыны — 46 хар. 51-ден 60 хар чедир назылыглар—26,8 хуу, 60 хардан өрү—2,9 хуу.

Бистиң партиявыс интернационалчы партия болуп келген болгаш артар деп, илеткелчи демдеглээн. Ооң дугайын СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң национал составы херечилеп турар. 63 нацияның төлээлери делегат болуп турар.

Мандат комиссиязының илеткелин съезд бадылаан.

Чурттуң 80 чылдарның ортаа үезинде четкени баш мунгаш байдалындан үнериниң кара чаңгыс болгаш чайлаш чок аргазы эде тургустунуушкун болур деп, ооң соонда сөс алган В. А. Крючков демдеглээн.

Бистиң хуу бажыңывыста национал эптежилгени дилээриниң дугайында чугаалаар апарган-дыр бис деп, ССРЭ-ниң КАК даргазы айыткан. Политбюронуң Националдар аразының харылзааларының айтырыгларының талазы-биле комиссиязының кежигүнү кижи болганымда, өөскүп кээп турар чөрүлдээлерни өжүрер дээш өртчүлер-биле дөмей ажылдап турар бис дээрзин чугаалаар апаар. Сепаратизмниң өзүлдези, националдар аразының үскүлежиишкиннери, кижилерниң өлүп турары — бо бүгү чүүлдер болгаш кижилерниң ажыг-шүжүү чекистерниң ажылының кол кезиин ээлеп турар. Бир эвес ол күш дөгээр чоруктуң чалгын доораа доктаатпас болза, ооң уржуу аар-ла болур. Эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылында четпестер бары чугаажок, ынчалза-даа ындыг таарымча чок чүүлдерге удур демиселди политиктиг принциптиг туруш-биле чорудар херек.

Съезд чурттуң коммунистерин каттыштырар, чидиг айтырыгларны шиитпирлээриниң оруктарын демократтыг өске күштер-биле кады дилээри, демократияны бүгү талалыг хөгжүдери болгаш корум-чурумну быжыглаары дээш шиитпирлиг саналдарны киирер ужурлуг деп, Политбюро кежигүнү санап турар.

(Төнчүзү 2-ги арында).

«РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 218 чүүлүн ажыглаарының дээштиин күштелдирер дугайында болгаш кижиге кемдээшкин таварыштырар шиш, бистиг мези аймаан болгаш өске-даа чүүлдерни чөпшээрел чокка ап чорааны дээш административтиг харысалганы хамаатыларга онаарының дугайында» Тыва АССР-нин Дээди Совединиң 1989 чылдың декабрь 26-да доктаалынга өскерилгелер киирер дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. Тыва АССР-нин Дээди Совединиң 1989 чылдың декабрь 26-да үнген доктаалының 2 биле 3 пунктуларын дараазында эдилге-биле киирер:

2. Тыва АССР-нин девискээринге хөй-ниитиниң черлеринге шиш, бистиг мези аймаан болгаш соок чепсекке хамаарышпас-даа болза, эрге-хоойлуга удур хөделиишкиннер кылырынче угланган (доңгурактар, аъш-чем аймаанга ажыглаар бижектер, шиштээр демирлер, шиш баштыг эдилелдер дээш өске-даа) чепсек-херекселдерни бодунга ап чорууруун база бүдүрүп белеткээрин хоруур.

3. Бо доктаалдың 2-ги пунктузунуң негеллелерин хажытканы дээш административтиг харысалга онаарда, ол эдилелдерин хавырбышаан, ийи чүс рубль чедир хемчээлге торгаарын, тургустунган байдалды барымдаалап көргеш доктаадыр.

Тыва АССР-нин Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың июль 3.

Республикада кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Кем-херек үүлгедиишкиннери сөөлгү үеде республиканың девискээринде дыка көвүдээнин, хөй-ниитиниң корум-чурумну болгаш хамаатыларның хуузунда айыыл чок чоруу четпес камгалаттынып турарын Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Суведи демдеглеп тур.

Кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел талазы-биле Тур комитет, Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлели, улус депутаттарының чер-чер Советтери болгаш оларның күүсекчи органнары кем-херек үүлгедиишкиннерин баш бурунгаар болдурбас талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни ап шыдаваан, оон түңнелинде республикада мораль-психологтуг байдал нарын болу берген.

Бо бүгү чүүлдер чоннуң болгаш хөй-ниитиниң талазындан чөптүг шүүгүмчүлелдерни болгаш хилеңнээшкинни болдуруп турар.

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. Эрге-хоойлу үрээшкиннериниң баш бурунгаар болдурбас талазы-биле чазактың кириип келгени соңгаарладып болбас хемчеглериниң программазын бадылаар (ону кошкан).

Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлели, улус депутаттарының чер-чер Советтери болгаш оларның күүсекчи органнары айыттынган программаның албан-биле күүселдезин хандырар ужурлуг. Бо сорулга-биле улус депутаттарының, күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-ниитиниң бот-башкарылга органнарының, республиканың бүгү чурттакчы чонунуң күжениишкиннерин калбаа-биле ажыглаар.

2. Эрге-хоойлу үрээшкиннериниң баш бурунгаар болдурбас талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер программазының канчаар күүсеттинип турарынга контрольду тургузарын Тыва АССР-нин Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш эрге-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязынга дагзыр.

3. Тыва АССР-нин Иштики херектер министерствозунуң органнарының, чер-чер Советтериниң күүскомнарының административтиг комиссияларының онааган торгаалдарының акшазын эрге-чурумну быжыглаар сорулгаларга ажыглаар кылдыр улус депутаттарының чер-чер Советтериниң хамаарычкан күүскомнарының эргезинче дамчыдып бээрин доктаадыр.

4. Дараазында хоойлужудулга актыларын Тыва АССР-нин девискээринге өскертир дугайында хоойлужудулга инициативазын ёзугаар РСФСР-нин Дээди Совединге дилег кылыр:

шиш, бистиг мези аймаан ап чорааны дээш кеземче харысалгазын доктаадыр болгаш оларны соок чепсекке хамаарыштыр киир санаар дугайында;

эрге-хоойлу үрээн назы четпээн кижилерниң ада-иелериниң административтиг харысалгазының хемчеглерин улам күштелдирер дугайында.

5. Кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселдиң айтырыгларының талазы-биле ай санында бүдүн неделя дургузунда боттарының соңгулда округтарынга ажылдаарын Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга сүмелээр.

6. Республикадан дашкаар чоннуң көзиниң үнүп чоруп турарының чылдагааннарын болгаш чылдактарын ийи неделя хуусаада Тыва АССР-нин Национал политика, националдар аразының харылзааларының талазы-биле доктаамал комиссиязы-биле кады өөренип көөрүн Тыва АССР-нин Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы эш В. С. Кажин-оолга дагзыр.

7. Мал оорлааны дээш, националдар аразынга өжээннежилгени өөскүткени дээш административтиг болгаш кеземче харысалгазын онаар негеллелерин, когараан кижилерге шүүделди эгидериниң чурумун, эрге-хоойлу үрээн назы четпээннерниң ада-иелериниң харысалгазын, хамаатыларның бот-камгалаашкын эргелерин массалыг информация чепсектерин дамчыштыр чонга тайылбырлаарын Тыва АССР-ниң юстиция министри эш Ю. Т. Стал-оолга дагзыр.

8. Тыва АССР-нин иштики херектер министри эш В. Б. Кара-Сал, Тыва АССР-нин юстиция министри эш Ю. Т. Стал-оол, Тыва АССР-нин Дээди судунуң даргазы эш А. Д. Ховалыг, Тыва АССР-нин прокурору эш С. С. Зотов республиканың девискээринде кем-херек үүлгедиишкиннерин 1990 чылдың төнчүзүнге чедир кызырарын хандырбас болза, ээлеп турар албан-дужаалдарынга оларның таарыжыр-таарышпазының дугайында айтырыгны Тыва АССР-ниң Дээди Суведи чугаалажып көөр апаарын оларга сагындырар.

Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демисел талазы-биле хоойлу-дүрүм камгалаар органнарга дузаны күштелдирерин Тыва АССР-нин Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы эш В. Н. Федосеевке дагзыр.

Тыва АССР-нин Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың июль 3.

ШЫННЫҢ ҮЕЗИ НЕГЕП ТУР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Күрүнениң айыыл чок чоруук органнарының ажыл-чорудулгазын эде тургузарының айтырыгларынга доктаап тура, ол ап турар үнелениң хемчеглер чекист органнарының ажылы хоойлуга дүүштүр боттанган турарынче, билдилиг болурунче, күрүнениң айыыл чок чоруунуң хандырылгазы ниитилелдиң демократчыдарының чорудулгазынга дүгжүрүнче, хамаатыларның Конституция ёзугаар эргелери болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыктары сагыттынарынче угланган дээрзин демдеглээн. ССРЭ-ниң КАК дугайында Хоойлузу ажылдап кылдынган болгаш чугаалажып көөрүнге белеткеттинген, ында ооң бүрүн эргелери болгаш хүлээлгелериниң хоойлу ёзугаар тодаргай бижиглээн. Үк органның кандыг болуру: күштүг болгаш ажыктыг бе азы кошкак болгаш ылбай болуру — ниитилел шиитпирлээр. Мээң туружум чүл дээрге бисте камгалаар чүүлдер бар, оларның камгалакчызы турар ужурлуг деп, оратор айыткан.

СЭКП ТК-ның Партия тургузуушкуну болгаш кадр политиказының айтырыгларының талазы-биле комиссиязының болгаш партийжи-организастыг килдизиниң ажыл-чорудулгазының принципиалдыг чугула талаларының дугайын чугаалап тура Г. П. Разумовский бүгү ле күжениишкиннер партияны тургустунган болгаш байлаштыттынган ленинчи принциптерге эде тургузар талазы-биле хемчеглерни ханы ажылдап кылырынче болгаш боттандырарынче, партийжи звенону бүрүзүнүн арга-шинээн, коммунист бүрүзүнүн идепкейин бедидер сорулга-биле ооң структуразын адаандан үстүнге чедир эчис сорулгалыг демократчыдарынче угланган дээрзин демдеглээн.

Партия организацияларынга оларның ажыл-чорудулгазының политиктиг эргелерин катап тургузарын, партийжи эштежилгени, СЭКП Уставының мурнуга партияның бүгү кежигүннериниң дең болур чоруун бадыткап тургузарын, коммунистерниң эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң бүгү комплекизин тодаргай утка-биле долдурарын, партия эге организацияларының эргелерин болгаш аргаларын дашты чаагай эвес, а ёзулуг партийжи үндезин болур кылдыр калбартырын ТК-ның комиссиязы болгаш килдизи үндезиннериниң үндезини деп санап турар. Чаңгыс сөс биле чугаалаарга партийжи [illegible] эрге чатыптарын бижиглээри [illegible] айтырыг кылдыр көрүп келген.

Партияның амыдыралында ескерилгелериниң темпизин, ооң кайы хире долузун болгаш ханызын аңгы-аңгы кылдыр үнелеп болур деп, СЭКП ТК-ның секретары демдеглээн. Шынын чугаалаар болза, амгы үеде мындыг деп болур: 1985 чылдың апрельде турган партия биле амгы партияның аразында улуг ылгал бар, ону кайы-даа талага — политиктиг, идеологтуг азы партияның иштики-даа айтырыынга чугаалажып көөр болза, ылгалдыг. Оон-биле чергелештир ниитилел база өске апарган дээрзин утпас херек. Партияны ёзулуг амгы үениң овур-хевирлиг кылыр дээр болза, туруштарны сайзырангайжыдары, чаа күжениишкиннер херек.

Чурттуң камгалалының болгаш айыыл чок чоруунуң талазы-биле партияның амгы үедеги политиказының үндезиннерин съездиниң делегаттарынга отчеттап тура Д. Т. Язов олар 1985 чылда СЭКП ТК-ның апрель Пленумунга үндезилеттинген [illegible] тодаргай чүнү кылганын съездиге илеткевишаан, министр хамыктың мурнунда төөгүлүг ужур-дузалыг ийи базымны — 1987 чылда ортумак болгаш биче ыраккылдыг ракеталарны дүжүрер дугайында АКШ-биле керээни чарганы база боттандырып эгелээни биле 1988-1989 чылдарда Афганистандан совет шериглерни үндүргени бо базымнарны демдеглээн. Удур-туржур чоруктуң чавырылганы, тайбың хөгжүлдениң чогумчалыг байдалының ханылааны шериг реформазын ханы эрттирериниң боттуг перспективаларын тургускан деп, министр демдеглээн, ол реформа 1987 чылдан эгелей берген.

Чепсектиг күштериниң мурнунда тургустунган кол сорулгалар ниитизи-биле чогумчалыг шиитпирлеттинип турар деп, камгалал министри съездиге илеткээн. Эде тургустунуушкунуң, демократчыдылганың болгаш ажык-чарлыг чоруктуң чорудулгалары Армияда болгаш флотта улам ханылап бар чыдар. Оон биле чергелештир дыка хөй айтырыгларны [illegible] турар бис. Армияны «политикадан дашкаарладыр», «партиядан дашкаарладыр» дээн тезистерни ол буруу шапкан, теорияга-даа дүүшпес, практикага-даа хоралыг чүүлдер деп санаан. Бистиң шериивис чүгле бодунуң хүлээлгезин күүседир эвес, социалистиг күрүнениң, ССРЭ-ниң айыыл чок чоруунуң болгаш чер кырынга тайбынның камгалакчызының идегелдиг магадылалы болур ужурлуг деп, ол чугаалаан.

Кежээки хуралга СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязының отчедун ТРК-ның даргазының оралакчызы А. А. Низовцева кылган (Илеткелди парлаан).

СЭКП-ниң бюджединиң болгаш эт-хөреңгизиниң дугайында илеткелди СЭКП ТК-ның Херектер эргелекчизи Н. Е. Кручина кылган. Ол 1989 чылда партияның кежигүн дадывырының кирген түңү 1,6 миллиард хире рубль болган дээрзин дыңнаткан. Партийжи парлалга черлери боттарының арыг орулгазындан 1,1 миллиард рубльди бюджетче тус кайлаан. Парбюджеттиң күзели-биле 2,3 миллиард рубльдиң ниити чарыгдалдарын үндүрген.

Чапсар соонда микрофоннар чанынга «чугаа чалгыы» өскүп эгелээн. Залдың аңгы-аңгы черлеринден айтырыглар салдынган, олар «СЭКП-ниң бюджединиң болгаш эт-хөреңгизиниң дугайында» илеткелге хамааржып турган. Партияда амгы үеде чиигелделер болгаш артык эргелер бар бе, оон агар санында валюта хөреңгизи бар бе деп айтырыглар салдынган. Ол дугайында илеткелдер болгаш отчеттарга дүүштүр сөөлзүредир делегаттарга дыңнадыр деп хурал даргазының саналынга съезд чөпшээрешкен.

Микрофоннарның бирээзинден чоруткан чагаа дугайында айтырыгны сагындырган, ында делегат СЭКП ТК-ның Политбюрозунда болгаш секретарианында кирип турар чамдык удуртукчулар партийжи шуулган мурнунда-ла халажыг дугайында айтырыг көдүрүп турганы шын бе деп айтырган. Даргалакчы ол айтырыгга харыылап шыдаваан болганда сөстү М. С. Горбачев алган. Халажыг дугайында чуганы организастыг айтырыгларны чугаалажып турда кылыры чогумчалыг бооп деп, ол айыткан. Ынчалза-даа ам даа харыылап болур деп, Чиңгине секретарь чугаалаан. Халажыларын кым дилээнил? Н. Н. Слюньков, ону Политбюро база эки билип турар аар аараан кижи-дир. В. И. Воротников, Г. И. Усманов. А. П. Бирюкова олар пенсияже үнер дугайында дилег кирип келгеннер. Эларны солуур кижилерни алаар дугайында делегаттың айтырыынга харыыны съезд тодарадыр деп, ол чугаалаан.

Съездиниң түңнел документилерин белеткээр талазы-биле комиссияның алын болгаш составын элээн маргылдаалыг чугаалашкан. Ийи шак хире санал-онал солчуушкунунга чурттуң дыка хөй регионнарының делегаттары киришкен соонда, дараазында комиссиялар тургустунган: «Гуманныг, демократтыг социализмче» программныг медеглелдиң телевилелиниң талазы-биле — удуртукчузу В. А. Медведев; СЭКП Уставының телевилелиниң талазы-биле — удуртукчузу М. С. Горбачев; СЭКП-ниң Төп Контроль комиссиязының [illegible] телевилелиниң талазы-биле — удуртукчузу Б. К. Пуго.

Экономиктиг реформаны эрттиреринге болгаш чуртка социал-экономиктиг байдалды чогумчалыг болдурар талазы-биле сонгаарлаттынмас хемчеглерни хүлээп алырынга СЭКП-ниң политиказының дугайында, СЭКП-ниң амгы агарар политиказын боттандырарының дугайында, СЭКП-ниң национал политиказының дугайында резолюцияларны белеткээр талазы-биле комиссияларның удуртукчуларынга тус-тузу Н. И. Рыжков, Е. К. Лигачёв, П. К. Лучинский олар базылаткан. Ол комиссияларның составын тургузар талазы-биле ажылды уламчылаар деп санал хүлээп алдынган.

Июль 4-те съездиге хүн айтырыының баштайгы дөрт пунктузунуң талазы-биле дискуссияны эгелээн.

(СЭТА).

СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ XXVIII СЪЕЗДИЗИНГЕ

СЭКП-НИҢ ТӨП РЕВИЗИЯ КОМИССИЯЗЫНЫҢ ОТЧЁДУ

ТРК-ның даргазының оралакчызы А. А. НИЗОВЦЕВАНЫҢ илеткели

Хүндүлүг эштер делегаттар!

Партияның XXVII съездизинден соңгуткан СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязының ажыл-чорудулгазы СЭКП-ниң Уставында болгаш ТРК-ның дугайында дүрүмде тодараттынган хүлээлгелерин боттандырарынче угланган турган.

Үк хүлээлгелер дараазында чүүлдерден тургустунган:

партия бюджединиң күүселдезиниң, оон иштинде партияның кежигүн дадывырын төлээриниң, хүлээп алырының болгаш учёдунуң шынныын хынаары;

СЭКП ТК-ның бүдүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң саң-хөө-ажыл-агый чорудулгазының ревизиязы;

херектерни чорударының доктааттынган чурумун сагып турарын, партияның төп органнарынга ажылчы чоннарының чагааларын, билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын көөр талазы-биле ажылды хынаары;

эвилелдешкен республикаларның компартияларының, партияның край болгаш область организацияларының ревизия комиссияларынга методиктиг дуза көргүзери.

Комиссияны 83 кижи кежигүннүг кылдыр соңгаан, ам ооң составында 70 кежигүн бар. Хуралдар аразында ажылды удуртуру-биле 5 кижиден тургустунган бюрону соңгаан. Чыл бүрүзүнүң планнарының күүселдезиниң, чоруттунган ревизияларның болгаш хыналдаларның түңнелдерин коллегиалдыг ёзу-биле чугаалажып көрген. Отчёттуг үе дургузунда комиссияның 12 хуралы болгаш ТРК-ның бюрозунуң 28 хуралы болган, ук хуралдарга 50 ажыг айтырыгны көрген.

Отчёттуг үеде Төп ревизия комиссиязы, бүгү-ле партийжи органнар-биле бир дөмей, партияны чаартырының, СЭКП-ниң демократчыдылгазын ханыладырының, ажык-чарлыг чорукту хөгжүдериниң талазы-биле ниити сорулгаларны шиитпирлеп турган. Бистиң ниитилелде болгаш партияда боор турар нарын, чөрүлдээлиг чорудулгалар Төп ревизия комиссиязының ажыл-чорудулгазының дорт холбашканы, партияның иштики амыдыралының талаларынга база-ла хамаарылгалыг болган.

Бирги ээлчегде, ол партияның саң-хөөзүнге болгаш материалдыг баазазынга хамааржыр. СЭКП-ниң бюджединге, ооң хевирлениишкининиң үнер дөстеринге, кежигүн дадывырының хемчээлдеринге, партияның чарыгдалдарынга коммунистерниң сонуургалы аажок улгаткан. Үк айтырыглар талазы-биле кол саң-түңнер силерде бар болгай.

СЭКП-ниң бүгү ажыл-чорудулгазы болуунун акша-хөреңгилериниң күзели-биле акшаландынып турарын билир болгай силер. Оларның 58 хуузу партияның кежигүн дадывыры, 41,6 хуузу — партияның парлалга черлериниң болгаш бүдүрүлгелериниң орулгаларындан кирген акша-хөреңгилер, 0,4 хуузу—оон өске кириилделер бооп турар.

Партияның бүгү акша-хөреңгилерин баштай СЭКП ТК-га чыгаарга, ооң соонда оларны ТК чер-черлериниң партия организацияларының аразынга куваап турар деп шын эвес чугаа сөөлгү үеде нептерээн.

Шынында мындыг эвес, шынында чүл дээрге девискээрлерниң парторганизацияларынга чыгдынган партия дадывырлары болгаш чер-черлерниң партия органнарының «парлалга черлериниң орулгаларындан» кирген акша-хөреңгилер республикаларның, крайларның болгаш областарның партия комитеттериниң агар санынче дорт кирип турар. Чогум-на ол акша-хөреңгилер чер-черлерниң партия организацияларының, оларның иштинде эге организацияларының ажыл-чорудулгазының саң-хөө үндезини бооп турар.

Чүгле чер-черлерниң хөй эвес партия организациялары боттарының чарыгдалдарындан арткан орулгаларының кезиин СЭКП ТК-ның санынче шилчидип турар. Төп Комитеттиң парлалга черлериниң болгаш бүдүрүлгелериниң орулгаларындан кириилделер база СЭКП ТК-га кээп турар. Ол акша-хөреңгилер канчаар ажыглаттынып турарыл? Оларның чамдык кезин ниити партийжи хемчеглерни (съездилерни, Пленумнарны, чөвүлел хуралдарны) эрттирерин-ге; СЭКП ТК-ның аппарадын; төп эртем, өөредилге, ол ышкаш эмнелге-кадыкшылга албан черлерин тударынга; партиялар аразында харылзааларны боттандырарынга эргежок чугула бооп турар. Партияның акша-хөреңгилериниң элээн хөй кезии боттарының чарыгдалдарын боттарының орулгаларының күзели-биле дуглап шыдавас чер-черлерниң партия организацияларынга дотациялар кылдыр бээринге ажыглап турар.

А мындыг парторганизациялар хөй [illegible] бооп турар. Чижээлээрге, 1989 чылда республикаларның, крайларның болгаш областарның 86 партия организацияларының 50-и, оларның иштинде республикаларның 4 партия организациялары ниити партийжи бюджеттен 160 миллион рубль дотацияны алганнар. Эң хөй саң-хөө дузаламчызын — оларның чарыгдалдарының 40-тан 75 хуузунга чедир — Киргизияның, Таджикистанның, Туркменияның компартияларынга болгаш РСФСР-ниң тос область парторганизацияларынга көргүскен. Даг-Карабах Автономнуг областының парторганизациязы болуунун ажыл-чорудулгазын база-ла СЭКП-ниң бюджединден дотацияның күзели-биле боттандырып келген.

Боттарының кирип алыр акша-хөреңгилериниң күзели-биле боттарының чарыгдалдарын бүрүн хандырып шыдаар республикаларның, крайларның болгаш областарның партия организацияларының саны бо чылын дыка кызырлыр. Партияның парлалга черлериниң орулгаларындан партия бюджединче кирер саңнаашкыннар база-ла дыка кызырлыр. Ол бүгү чүүлдер СЭКП-ниң саң-хөө байдалын дыка нарыыдадыр.

Ынчангаш партия организациялары боттарының эргелерин болгаш тускайлан чорууну ажыглап тургаш, боттарының чарыгдалдарын бот-акшаланыышкынның күзели-биле чедип алыры эргежок чугула. Төпке-даа, чер-черлерге-даа орулгаларның чаа үнер дөстерин дилеп тывары негеттинер апаар. Партияның чарыгдалдарын дыка кызырарын, ооң акша-хөреңгилерин камныг чарыгдаарын байдал негеп турар.

Партия органнарының бюджедин демократчыдарын моон соңгаар-даа калбартыры эргежок чугула деп хөй-хөй партия комитеттериниң саналдарын Төп ревизия комиссиязы шын деп санап турар. СЭКП-ниң бюджедин ТК-ның Пленумнарынга бадылаар дугайында Устав төлевилелинде көрдүнген чүүл партияның акша-хөреңгилерин канчаар чарыгдап турарының дугайында коллегиалдыг харысалгазын бедидер. Кежигүннерниң ону билген турарын чедип алыр деп санап турар бис.

Партия бюджединиң болгаш боттарының парторганизацияларының бюджединиң кандыг байдалдыын коммунистерге чедир дыңнатпас чорук янзы-бүрү чугааларның, даап бодаашкыннарның үнүп кээр чылдагааннарының бирээзи, а чамдыкта ону политиктиг спекуляцияларга болгаш хоп-нүүлдерни нептередиринге база ажыглап турар.

Мындыг кевин-херек чок чугааларны чүгле ажык-чарлыг чоруктуң хөгжүлдези чок кылып шыдаар. А калбак ажык-чарлыг чорук дээрге оон-биле чергелештир контроль база бооп турар. А амдызында ТРК-ның каш удаа рекомендациялары турбуже, дыка хөй парторганизацияларда ревкомиссияларының партия конференцияларынга отчёттарын безин бо черинин парлалгазынга парлаваан.

Эштер!

Төп ревизия комиссиязы бодунуң ажыл-хүлээлгезин күүседипшаан, доктаамал, чылда ийи катап СЭКП бюджединиң күүселдезиниң шын чоруп турарын хынап, кежигүн дадывырының төлелгезиниң база учёдунуң байдалын сайгарып турган. Ол хыналдаларның түңнелдерин партийжи Төп парлалгага чырыдып келген.

Эрткен чылдарның дургузунда партия бюджединче кириилделерниң түңү доктаамал өзүп келген. 1989 чылда ол 2 млрд. 695,8 млн. рубль болган, ол дээрге СЭКП-ниң XXVII съездизиниң мурнунда турганынга бодаарга, 25 хуу хөй. Оон иштинде партияның кежигүн дадывырының кириилдениң өзүлдези барык 30 хуу, апарлалга ажыл-чорудулгазындан орулга 17,4 хуу өскен.

Кежигүн дадывырының төлелгезиниң байдалының сайгарылгазынга доктаайн. Коммунистерниң шуут кол кезии кежигүн дадывырын чогуур үезинде база долу хемчээлге төлеп турар. 1989 чылда партия бюджединче 1 млрд. 578,5 млн. рубль кежигүн дадывыры кирген, ол дээрге көрдүнгенинден хөй. Дадывыр кириилдениң өзүлдези колдуунда-ла улус ажыл-агыйында ажыл төлевириниң өзүлдезиниң күзели-биле болдунган. Ынчалзажок чүгле ону демдеглээри-биле кызыгаарланырга шын эвес болур. Кежигүн дадывырының төлелгезинде чаа, таарымча чок болуушкуннар болгаш үг-шиг бар, олар сөөлгү үеде тыптып келген.

Партияның кежигүн дадывырын чогуур үезинде төлевейн турарынга баштай доктаайн. 1985 чылдың IV кварталында, СЭКП-ниң XXVII съездизиниң бүдүүзүнде, дадывырын чогуур үезинде төлевээн коммунистер партияга 31 муң кижи турган болза, эрткен чылдың IV кварталында олар 279 муң кижи, азы 9 катап хөй болган. А бо чылдың апрель 1-деги байдал-биле оларның саны 670 муң четкен.

1985 чылдың-биле деңнээрге, дадывырын долу эвес шалыңындан төлеп турарларның саны 1,5 катап көвүдээн. Эрткен чылын чедир төлеттинмээнин хынаттынган партия эге организацияларының үжүнүң бирээзинге-ле турган, мындыгларның саны 663 муң кижи. Ол дээрге СЭКП кежигүннериниң ниити санының 3,7 хуузу-дур. Чедир төлевээниң база дыка улгаткан (3 млн. рубль).

Чогуур үезинде дадывыр төлевээн болгаш чедир төлевээн партия кежигүннериниң сөөлгү үеде саны ол хире көвүдээни дүвүрелдиг болдурбас арга чок. Төп ревизия комиссиязы чогуур хемчеглерни алырының эргежок чугулазынче кичээнгейни чаңгыс эвес удаа угландырып келген. Бистиң инициативавыс-биле СЭКП ТК-ның килдистери-биле кады хыналданы кылып чоруткан, ооң түңнелинде «Партияның Чечен-Ингуш область организациязында кежигүн дадывырының төлелгезинде шынныг четпестер дугайында» СЭКП ТК-ның доктаалын хүлээп алган. Ол доктаал партия комитеттериниң чогуур кичээнгейинге четпээнин, манап турганывыс организакчы рольду ойнаваанын харааданчыг. Дыка хөй партия организацияларында кежигүн дадывырының төлелгезиниң айтырыгларынче мурнуку дег чогуур ужур-утканы салбайн турар, коммунистерниң Устав негелделерин хажыдары хемчег чок артып турар.

Партия дадывырының төлелгезинде четпестер партияда сагылга-чурумнуң элээн кудулааның, СЭКП Уставының негелделерин тоор көрбезин, болуп турар болуушкуннарга хамаарыштыр коммунистерниң-даа, партия комитеттериниң-даа аймаарааан байдалын илередип турар. Бистиң бо хүннеривисте, СЭКП-ниң чөптүг база чидиг шүгүмчүлээри-биле кады ниитизи-биле партияның төөгүзүн болгаш ажыл-чорудулгазын дорайтадып баксырадырынче угланган каржы халдаашкыннар, өжээтен чөңгээлээшкиннер хоовар эвес дыңналып турар. Мындыг байдалда коммунистерниң чамдык кезии үг-шиин чидирип, партияның салып келген сорулгаларынга бүзүрелин оскунуп, оортан организастыг болгаш идея талазы-биле хоорлуп эгелээн.

Сөөлгү үеде таарымча чок чаа чүүлдер база тыптып келген. Чамдык партия организациялары, колдуунда эге организациялар, ынчалзажок хоорай база район организациялары база бар, чыгдынган партия дадывырларын (бүрүнү-биле азы чамдызын) партия комитеттериниң агар санынче шилчидеринден ойталап турарын медеглээн. Ынчан олар янзы-бүрү хажык чокка күүседир дээр негелделерни колдуунда СЭКП ТК-ның адрезинге идип үндүрүп турарлар.

СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязының санап турары-биле алырга, мындыг хөделиишкиннер партия органнарынче күш дөгеп, негелде чедип алырының семээшкини, тодаргай чарылдырыкчы хөөннүг бооп турар. Бүдүн партия организациязының партия Уставын хажыдып турары — ол бөлдүүн эвес, эскертинмейн бардынмас болуушкун. Мындыг фактыларны партия комитеттери, ооң иштинде СЭКП ТК-даа, чогуур үезинде эскерип, үнелел бербейн турары хараадаанчыг. Бис ону частырыг деп санап турар бис. Кыдыында турар хайгааракчының туружу, чүү-даа болбаан дег кылдыр көөр чорук партия органнарының ат-алдарын бадырып, чүнү-даа кылып болуруунуң хөөнүнүң тургустунарынга салдарлыг бооп келген.

Ам база бир чыл дугайында. Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга кирген саналдарны өөренип көргеш, СЭКП ТК 1989 чылдан эгелеп СЭКП бюджединден партия эге организацияларының херегленинге кирген кежигүн дадывырының түңүнден 3 хуузун тускайлап бээрин шиитпирлээн. 1989 чылда ол сорулгага 39,7 млн. рубльди берген. Эге организациялар чыл дургузунда чүгле 27,8 млн. рубльди чарыгдаан. Оон чылдагааннары аңгы-аңгы. Партия комитеттериниң чамдызы ол хөреңгилерни партия эге организацияларынга хуваарын узамдыктырган, чамдык парторганизациялары ол акша-хөреңгилерни чарыгдаарының чурумунун база кайнаар чарыгдаарының дугайында тайылбыр албайн барган болгаш оон-даа өске.

Ынчангаш партияның эге организацияларында ажыглаттынмаан акша-хөреңгиден барык 12 млн. рубль артып калган. Бо чылын амгы күштүг бооп турар чурум ёзугаар оларга ам-даа 40 млн. ажыг рубль кирер апаар. Ол акша-хөреңгини шыгжаары, учёду болгаш чарыгдалы контрольга турар дээрзин черле билдингир, а коммунистер ол акша-хөреңгиниң байдалының дугайында доктаамал база шың медээни алган турар ужурлуг.

Партияның эге организацияларының бот-тускайлан чоруун бедидериниң эргежок чугулазын барымдаалавышаан, херек чугула таварылгаларда олар боттарының ревизия комиссияларын соңгуп алыр эргени бээриниң дугайында Устав төлевилелинде чүүлдү бистер деткип турар бис.

СЭКП-ниң бюджединиң орулгаларының ийиги кол кирер дөзү болза, партия органнарының ном үндүрер черлериниң орулгаларындан тыртар акша-хөреңги болур болгай. Амгы үеде партия органнары ниити партияның өнчү-байлаа болур төпте база чер-черлерде-даа 114 ном үндүрер черлиг бооп турар. Олардан эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының, партия крайкомнарының болгаш обкомнарының эргезинде 111 ном үндүрер черлер туруп турар. Эрткен чылын олар боттарының партия организацияларының бюджединче 346 млн. рубльди шилчиткеннер.

Партияның парлалга-полиграфия баазазын хөгжүдеринге үндүрүп берип турар акша-хөреңгизиниң шын ажыглалын СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязы доктаамал санап көрүп, партияның ном үндүрер черлериниң бүдүрүлге болгаш саң-хөө ажыл-чорудулгазын хынап турар.

СЭКП-ниң XXVII съездизинге Төп ревизия комиссиязы СЭКП ТК-ның Херектер эргелелиниң партияга хамааржыр ном үндүрер черлериниң бүдүрүлге килдизиниң база ном үндүрер чамдык черлерниң ажыл-чорудулгазында улуг четпестерни демдеглээни билдингир. Эрткен үеде чамдык четпестерни чайлаткылаан.

Ынчалза-даа СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязының бо чылдың март-апрельде чорудукан хыналдазы шыгыы четпестерни база катап тып илереткен.

Капитал салыышкыннарын чашканнап, объектилерни тударының хуусааларын саададып турар, доозулбаан тудугларның хемчээли дыка көвүдээн. Солуннар парлаар бүдүрүлгелериниң узун хуусаалыг эгиттиннер чамдык төлевилээрин болгаш тударын уламчылап келген, экономиктиг ажыктыывыс болгаш харын орулгада-даа чок болуп турар. Чижээ, партияның Гомель обкому биле Красноярск крайкомунуң 1986—1988 чылдарда ажылга киргени солуннар комплекстери 1989 чылда барык 780 муң рубль каражага чедирген. Мурнуку хевээр-ле дыка хөй чаа бүдүрүлгелериниң күчүзүн шиңгээдип алырының хуусаалары хөлүн эрттир узап, нормалыг хуусааларын 2-3 катап ажып турар.

Ном үндүрер чамдык черлер доктаамал үнер парлалганы, номнарны болгаш плакаттарны өй-шаанда парлап үндүрерин чамдыкта хандырып шыдавайн баргылаар. Оларның парлап үндүрүп турары чүүлдерде дыка хөй чугула темалар чырыттынмайн турар. Чижээ, Азербайджан, Таджикистанның компартияларының, Дагестан обкомунуң ном үндүрер чамдык черлериниң, продукциязының парлап кылган шынары куду, оларның чамдыктары артык чарыгдалдар үндүрүп, ажыл төлевириниң фондуларын ажыглаарын үреп, материалдыг өртек-үнелиг чүүлдерниң нормадан артык курлавырларын тудуп турар.

Шак-ла мындыг четпестерни СЭКП ТК-ның Политиздат базазы «Плакат» («Панорама») деп парлалга черлериниң бүдүрүлге болгаш саң-хөө ажыл-чорудулгазындан бистиң хыналдаларывыс илереткен. Оон түңнелдериниң талазы-биле СЭКП ТК чогуур доктаалдарны хүлээп алган. Тургустунган байдалды өскертир талазы-биле үндезин хемчеглерни ном үндүрер черлерниң коллективтери болгаш партия организациялары деңге кады хүлээп алгылаан. Чижек кылдыр, парлап үндүрүп турар ном-дептерлерниң тематиказы, чугула ужур-дузалыг өскерилген, а политиктиг ном үндүрер черниң орулгазы сөөлгү үш чылда барык үштүң бир кезээнге көвүдээнин чугаалап болур мен.

Эштер!

Партия бюджединиң акша-хөреңгизиниң күзели-биле 1989 чылда ниити чарыгдалдар 2 млрд. 273,2 млн. рубль болган.

Партияның, оон бүгү-ле органнарының, албан черлериниң болгаш бүдүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазын хандырарынга, материал-техниктиг баазазын хөгжүдеринге 1 млрд. 768,3 млн. рубльди чарыгдаан. Чер-черлерде партия организацияларының херегленделеринге чарыгдалдар партия бюджединиң бүгү-ле кезектери-биле 89 хуу, оон иштинде партия эге организацияларының херегленделеринге — 23 хуу болган.

СЭКП ТК-ның аппарадының талазы-биле чарыгдалдар 32,9 млн. рубль, азы бюджеттиң 1,9 хуузу болган. Партияның Ниитилел эртемнериниң академиязы, Марксизм-ленинизмниң институду, В. И. Ленин аттыг Төп музейи дээн ышкаш төп албан черлерин ажаап тударынга, а ол ышкаш кадык камгалал болгаш ажыл-агый черлерин ажаап тударынга 44 млн. хире рубльди азы 2,5 хуузун чарыгдаан. Бюджеттиң чарыгдал кезииниң чаңгыс-даа угланыышкыннарының талазы-биле бадылаан акша-хөреңгини арттыр чарыгдаваан.

СЭКП ТК-ның шиитпирлери-биле дүүштүр партияның бюджединден барык 505 млн. рубльди чоннуң эвээш хандырылгалыг кезииниң пенсиязын улгаттырарынга, Армян ССР-ге болган чер шимчээшкининиң уржуктарын узуткаарынга материалдыг болгаш саң-хөө дузазын чедирери-биле үндүрүп берген. Шак ол чорукту хүндүткелдиң шын, чөп демдээ деп, Төп ревизия комиссиязы санап турар. Ынчаарга ниити партияның эрге-ажыктарынга хамааржыр шак мындыг айтырыгларны партия организациялары-биле баш бурунгаар калбаа-биле сүмележип тургаш, улам демократчы ёзу база хөйү-биле шиитпирлээр ужурлуг.

СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязы төпке база ревизия комиссиялары чер-черлерге-даа партия пропагандазынга, кадрлар белеткелинге, автомобиль транспортун эдилеп тударынга, партия органнарының, партия албан черлериниң болгаш партияның парлалга черлериниң бажың-балгаттарын тударынга база септээринге, эмнелге херегленделеринге партия бюджединден үндүрүп бергилээни акша-хөреңгилерни ажыглааның сөөлгү чылдарда хынап көргүлээн. Партия бюджединиң талазы-биле үндүрүп берген акша-хөреңгини бадылаан акшаландырыышкыннар-биле колдуунда дүүштүр чарыгдап турар деп тодарадып көрген.

Оон-биле кады хыналдалар шыңгыы четпестерни база илереткилээн. Оларның бирээзи болза, партия пропагандазынга болгаш кадрлар белеткээринге үндүрүп берип турар акша-хөреңгини четпес болгаш шын эвес ажыглап турары. Чиктиг элдеп байдал бо. Бир талазында, партия ажылының угланыышкынының чаа байдалдарында шак бо чугула угланыышкынынче эвээш хевирлиг акша-хөреңгини, партия бюджединиң чарыгдалдарының 8,5 хуузун үндүрүп берип турар. А өске талазында, ону Төп ревизия комиссиязы, партияның чамдык организациялары-даа чаңгыс эвес удаа демдеглеп келген, ол акша-хөреңгиниң 40 хире хуузу безин ажыглаттынмайн баар-дыр.

Ол хиреде политиктиг чырыдыышкынның дыка хөй базыңнары, марксизм-ленинизмниң университеттери, партия болгаш совет ажылдакчыларының мергежил-билииниң бедидериниң курстары өөредилгениң база пропаганданың амгы үедеги техниктиг чепсек-херекселдери-биле кошкак хандыртынган, өөредилге болгаш методиктиг литература болгаш өске-даа чүүлдер талазы-биле кызыы бооп турар. Бо айтырыгның база бир талазы бар — ажыктыы. Өөредилгениң бо хевирлери чылдың-на чүс-чүс муң пропагандистерни, идеология ажылдакчыларын белеткеп турар. Ынчалза-даа оларның салдары партияга берге үеде эки-ле эскертинмес-тир.

Бис болзап көөрүвүске, партия пропагандазы, политиктиг өөредилге болгаш кадрлар белеткели, ооң иштинде дээди өөредилге черлеринге-даа, шуут чаа ёзуну негеп турар. Ол сорулга-биле чарыгдап турар акша-хөреңгиниң ажыктыы амдызында дыка куду.

Партияның материал-техниктиг баазазын хөгжүдеринче угландырып келген ол хөй акша-хөреңгини чарыгдааның хыналданың түңнелдеринге дөпчулап доктаар бодай-дыр мен. Партия органнарының, албан черлериниң болгаш ном үндүрер черлериниң бажың-балгаттарын тударынга болгаш септээринге, автомобиль транспортун ажаап тударынга 1989 чылда 475,5 млн. рубльди чарыгдаан.

Автотранспортту ажыглаарының чурумчудар талазы-биле хемчеглерни СЭКП ТК-ның Херектер эргелели база чер-черде партия комитеттери-даа хемчеглерни ап келгенин бистиң хыналдавыс көргүскен. Тус черниң партия комитеттеринде чиик автомобильдерниң санын 850 кылдыр, а СЭКП ТК-ның Херектер эргелелиниң транспорт кезээнде 15 хууга (30 автомашинаны) кызырган. Автомашиналарны ажыглаарында контрольду күштелдирген.

Оон-биле кады автотранспортту ажаап эдилээринге чарыгдалдар ниитизи-биле эвээжевейн турар. Автомашиналарны ажыглаарының ажыктыын бедидеринге, өртек-хөлезилиг ачы-дуза чедирериниң аргазы-биле орулгалар алырынга аргаларны төпте-даа, чер-черлерде-даа долузу-биле боттандырбайн турар. Оон-биле холбаштыр автомобильдерни конвейер хевирлиг бээриниң системазын калбартырын, СЭКП ТК-ның Херектер эргелелиниң транспорт кезээнге бот-орулга-чарылганы шиңгээдирин, амгы бар автомашиналарның чамдык кезээн улам камналгалыг маркалар-биле солуурунун дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн ТРК саналдап кирген.

Черле ынчаш ажыл-агый чарыгдалдары (транспортту болгаш бажың-балгаттарны эдилеп тудары, таныыыл хайгааралы болгаш өске-даа) партия бюджединде улуг бот-дензини ээлеп турар болгаш дыка-ла оожум кызыртынып турарын чугаалаар апаар.

СЭКП-ниң мурнунда эрткен съездизинге Төп ревизия комиссиязының илереткени капитал тудугга четпестерни чайладыр талазы-биле хемчеглерни партия Төп Комитеди алгылаан. Силер сактыдыр боор силер, Москвада «Октябрьская» гостиницаны, Крымда «Южный» санаторийни тудуп турар үеде артык чарыгдалдар дугайында чугаа ынчан болган чүве. Бо шүгүмчүлелдиң талазы-биле тудуг айтырыгларында корум-чурумну чогумчударынче угланган тускай шиитпирлерни хүлээп алган. Хары угла тудуп турар объектилерниң санын болгаш оларны тударының хуусааларын, улуг өртектиг шеверлел материалдарын база дериг-херекселдерни ажыглаарын кызырган.

1989-1990 чылдарның программазындан 163 млн рубль смета өртектиг 234 административтиг бажыңнарның тудуун ужулган. Бо чылын чүгле 34 объектини тудуп эгелээн, ол дээрге 1986 чылдаазындан 7 катап эвээш.

Ынчалза-даа бюджеттиң хөреңгилерин капитал тудугга чарыгдаарында дыка хөй четпес чүүлдер ам-даа артпышаан. Чамдык таварылгаларда чер-черлериң партия комитеттери эргежок чугула эвес тудуг объектилерин тударын албадал биле чедип ап келгеннер. Бодунуң ээлчээнде СЭКП ТК мындыг хевирлиг дилеглерни сайгарып көөрүнге быжыг туруушту көргүспейн баар таварылгалар турган.

4 чыл дургузунда 134 объект өй шаанда дужааттынмаан. Чедир кылдынмаан тудугларның хемчээли 26 хуу өскен. «Узун хуусаалыг тудуглар» партия объектилери Магадан, Ростов, Чита, Ташауз, Чарджоу областарда бар.

Төп ревизия комиссиязының бюрозу ревизия түңнелдерин чугаалажып көргеш, чедир кылдынмаан объектилерниң хемчээлин эвээжедирин, телевилел-смета документациязының шынары дээш контрольду күштелдирерин, СЭКП ТК-ның Херектер эргелелиниң бөлүктериниң ажылында чергелешкек чүүлдерни чок кылырын, партийжи өнчү-хөреңгиниң күзели биле туттунган тудугларны халаска дамчыдып бээрин ажык чок деп санаарын сүмелээн.

Сөөлгү сүмеге тайылбыр негеттинип турар. Партия комитеттери чер-чер Советтеринге болгаш өске-даа органнарга партияның өнчүзү болур ажыглаттынып турган, чаа, оон-биле кады туттунуп турар административтиг 250 бажыңнарны болгаш ажыл-агый объектилерин дамчыдып берген. Олардан баланс ёзугаар үнези 107 млн. рубль 200 тудугну халаска дамчыдып берген.

Ооң соонда чүү болганыл? Чамдык дамчыттынган бажыңнар баштай көрдүнген сорулгалардан өскээр ажыглаттынып турарын хыналда көргүскен. Чамдык бажыңнар үр үе дургузунда шуут ажыглаттынмайн келген. Чүге дээрге оларны эде дериири эвээш эвес хөреңгилерни негеп турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ол хемчег чедир бодаттынмаан болгаш ооң түңнелинде ажык чок болган.

Төп ревизия комиссиязы СЭКП-ниң өнчү-хөреңгизин үлежирин чедип аар дээш кызыдып турар чамдык партия кежигүннеринге хамаарылгазын илередирин бодунуң хүлээлгези кылдыр санап турар. Мындыг хевирлиг негелделер, бистиң бодап турарывыс-биле алырга, хоойлу-дүрүм талазы-биле үндезин чок болгаш мөзү чок чүүлдер бооп турар.

Партияның материалдыг баазазын коммунистерниң элээн каш салгаалары тургускан. СЭКП-ден аңгыланыр деп бодап турарларда мындыг эрге бар болбайн аан. Ынчалза-даа СЭКП-ден үнер дээн кижи бүрүзү-ле ниити өнчү-хөреңгиден болуунуң үлүүн негээр эргелиг дээр чүүл-биле чөпшээрежири болдунмас болгу дег. Партия — акционерлиг ниитилел эвес-тир.

(Төнчүзү 3-кү арында).

СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ XXVIII СЪЕЗДИЗИНГЕ
СЭКП-НИҢ ТӨП РЕВИЗИЯ КОМИССИЯЗЫНЫҢ ОТЧЁДУ

(Төнчүзү. Эгези [illegible]-ги арында).

Эштер! Өнгеттуг үе дургузунда Төп ревизия комиссиязы херектер эрттирилгезиниң доктааттынган чурумун сагып турарының, культура киллизиинге, күрүне-эрге-хоойлу болгаш аргар килдистеринге, СЭКП ТК-ның тайылбыр хүлээп алышкын черинге, «Советская Россия» солуннуң, «Коммунист», «Партийжи амыдырал», «Агитатор» журналдарының редакцияларынга ажыл-ишчилериниң чагааларын, билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын сайгарып көөрүнүң талазы-биле ажылдың ревизияларын чорудкан.

ТК-ның килдистеринде кирип турар материалдар-биле ажыл болгаш документилер белеткели хөй кезиинде негелделер-биле дүгжүп турар деп ниити түңнелди үндүрер арганы оларның түңнелдери берген.

Хыналдалар үезинде ТРК-ның кежигүннери илереттинген четпестерин чайладырының, документилер-биле ажылды экижидериниң талазы-биле тодаргай саналдарны киирген-нер. Партияның эде тургустунуушкунунуң, аппарат кызырылдазының болгаш оон албан-хүлээлгелерин өскерткениниң байдалдарында партия Төп Комитеди учеттуң чаа методтарын шиңгээдип алырынче, кирген информацияны болбаазырадырынче болгаш анализтээринче, компьютерлиг техниканы калбаа-биле ажыглаарынче улуг кичээнгейни угландырган.

Ам ажыл-ишчилерниң чагааларын, билдириишкиннерин болгаш хомудалдары-биле ажыл дугайында.

Партияның XXVII болгаш XXVIII съездилерниң аразында үеде СЭКП ТК-га кирген чагааларның саны ниитизи-биле эвээжевээн болгаш 4 миллион хире болган. СЭКП ТК-ның тайылбыр хүлээп алышкын черинге [illegible] Сөөлгү үеде Төп Комитеттиң алган чагаалының саны көскүзү-биле кызырылган. 1989 чылда оларның саны оон мурнундагы чылдарның [illegible] деңнээрге 2 катап эвээш болган. СЭКП ТК-ның тайылбыр хүлээп алышкын черинге келгеннерниң саны база кызырылган.

Коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң СЭКП ТК-га чагааларының, боттарының кээп турарының онзагай чылдагааны чагаа-дилеглерниң үтказының политизастаашкынының күштелгени боор турар. Дыка хөй чагаалар ниитилелди бүгү талалыг чаартырынче партияның угланыышкынын ажыл-ишчилерниң деткип турарын, СЭКП-ниң ат-алдарын быжыглаарынга оларның сонуургалдыг боор турарын херечилеп турар.

Ооң-биле кады чуртта политиктиг болгаш социал-экономиктиг байдалдың баксыраашкыны, аймак-сөөктер аразында харылзааларның нарыылаашкыны, ниитилелде дүшкүүрлүг чоруктуң күштелиишкини дээш дүвүрел база оларда илереттинип турар. Дыка хөй чагааларда кижилер оларның дилеглеринге чер-черлерде кичээнгей чок боор турарынга, ажыл чылдырар болгаш дужуметтиг чоруктарга хомудалын илередип турарлар. Кысказы-биле чугаалаарга, ниитилелде туруп турар айтырыгларның болгаш санал-оналдарның бүгү-ле талалары чагааларда тодазы-биле илереттинген.

СЭКП ТК-га, оон төп албан черлеринге болгаш парлалга органнарынга кээп турар чагаалар-биле ажылды сайгарып көргеш, Төп ревизия комиссиязы ажыл-ишчилерниң бижимел болгаш аас-биле кылган дилеглери ниитизи-биле [illegible] түңнелге келген.

Төп Комитеттиң Пленумнарының материалдарын белеткээринге, Политбюронуң болгаш Секретариаттың, СЭКП ТК-ның комиссияларының база килдистериниң хүн бүрү ажылынга чагаалар калбаа-биле ажыглаттынып келген. Оларда илереттинген саналдар болгаш күзээшкиннер партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының болгаш Уставтың төлевилелдеринге база ажыглаттынган.

СЭКП ТК-ның ниити болгаш өске-даа килдистери ажыл-ишчилерниң санал-оналдарының, дилеглериниң анализиниң болгаш оларны түңнээшкиниң үндезиннинге тематиктиг тайылбыр бижиктерин база медээлерни белеткеп, партияның удуртулгазынга чедирип турганнар.

Төп ревизия комиссиязының саналдарын өөренип көрүп, СЭКП ТК-ның шиитпирин ёзугаар бо чылдың февральдан эгелээш, тайылбыр-хүлээп алышкын черинге СЭКП ТК-ның кежигүннери болгаш кежигүнүнге кандидаттар хамаатыларны хүлээп ап эгелээн. 1990 чылдың июнь 1-ге чедир байдалды алыр болза, ындыг ажылга СЭКП ТК-ның кежигүннери болгаш кежигүнүнге кандидаттар боор 84 кижи киржип, 800 коммунисти болгаш кежигүн эвестерни хүлээп алган. СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери болгаш кежигүнүнге кандидаттар, СЭКП ТК-ның секретарьлары база ажыл-ишчилерни хүлээп ап турганнар.

Оон-биле кады ол ажылда четпестер ам-даа эвээш эвес, оларның чамдык кезиин кандыг-бир хууда четпестер, өскээр чугаалаарга, аппарат ажылдакчыларының кайы бирээзиниң чуруму [illegible] чок [illegible] эвес, а кандыг-бир өске чылдагааннар-биле тайылбырлаар апаар.

СЭКП ТК-га кээп турар кижилерниң дыка хөйү чер-чер органнарының болгаш төп министерстволарының, ведомстволарының болгаш организацияларының ажыл-чорудулгазынга киржирин дилеп, боттарының хууда бергелерин болгаш айтырыгларын (чурттаар оран-сава-биле кандырылга, күш-ажылчы маргылдаалар) судтарының болгаш административтиг органнарның шиитпирлери дээш оон-даа өске шиитпирлээринге деткимче көргүзеринге идегеп турарлар.

Ындыг турбуже, чагааларның болгаш дилеглерниң чартыындан хөй кезии СЭКП ТК-ның дорт бодунга шиитпирлеттинмес боор, чер-черлерниң ол айтырыгларны шиитпирлээр ужурлуг партия болгаш совет органнарынче, министерство болгаш ведомстволарже шилчиттинип турар.

Чагааларның дыка хөй авторлары харыыларны дилег киргени СЭКП ТК-дан эвес, а ол органнардан алгаш, боттарының сеткилиниң ханмазының илередип, негелделерин тургузуп турарлар. Оларның чагааларын чогуур органнарга шиитпирлээриниң дугайында дилег-биле чоруткан авторларга СЭКП ТК-ның дыннатпайн турары-биле ол хомудалдарының хөй кезиин тайылбырлап болур.

Өске-даа четпес чүүлдер бар: хомудалдарны болгаш билдириишкиннерни шиитпирлеп тура, оларны чиик көрүп, ужур элерткениниң ужурунда катап-катап дилеглер киирер таварылгалар, чагааларны сайгарып көөрүнүң доктааткан үезин сагывайн баары дээш оон-даа өске.

Бистиң боталывыс-биле алыр болза Төп Комитетке чагаалар-биле ажылды организастап турары хоойлужуглула актыларынга долузу-биле дүгжүп турар ужурлуг.

Эштер!

Төп ревизия комиссиязы партияга ревизия ажылын илеткейжидеринге бүгү талалыг идиг бээр деп оралдажып келген. ТРК-ның кежигүннери ревкомиссияларның ажылы-биле партия организацияларының боттарынга барып, таныжып, тодаргай саналдарны болгаш сүмелерни берип келгеннер. Партияның республика, край, болгаш область организацияларының 30 хире ревизия комиссияларының ажылын сайгарып көрген.

Доктаамал, чыл бүрүзүнде ийи катап Төп ревизия комиссиязынга республика, край болгаш область парторганизацияларының ревкомиссияларының актыларын анализтеп келген. Түңнээн справкаларны СЭКП ТК-же, оон-биле кады чер-черлерниң парторганизацияларынче чогуур түңнелдерни үндүрери-биле чорудуп турган.

Партияның республика, край, область организацияларының ревкомиссияларының даргаларының өөредилгези методиктиг дузаның бир хевири болган. 1986 болгаш 1989 чылдарда СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязының баазазынга бүгү-эвилел семинарын ийи катап ТК база ТРК организастаан болгаш эрттирген. Ол семинарларның материалдарын түс-түс брошюралар кылдыр парлааш, республика, край болгаш область партия организацияларының ревизия комиссияларынче чоруткан.

Эштер делегаттар!

Отчёттуг илеткелдиң түңнелинде эрткен ажылдың дуржулгазының [illegible] чамдык бодалдарны силер-биле үлежирин [illegible] деп көрүнер. ТРК-ның ажылының онзагай талаларын болгаш негелделерин долузу-биле билип аар дээр болза, даразында байдалдарны өөренип көөрү чугула. Бирээде, Төп ревизия комиссиязы хыналдаларның болгаш ревизияларның түңнелдери-биле оларны ыяап-ла күүседир ужурлуг бодунуң шиитпирлерин хүлээп ап эргези чок турган. Ол чүгле чогуур материалдарны СЭКП ТК-же бодунуң саналдары болгаш сүмелери-биле кады чорудуп келген.

Ийиде, доктааттынган дүрүмге дүүштүр Төп ревизия комиссиязы партияның республика, край болгаш область организацияларының ревизия комиссияларының ажыл-чорудулгазын удуртпайн келген. Ревизия ажылынга ниитизи-биле үстүнден чагырар чорук турбаан.

Үште, партияга бүгү ревизия ажылы чүгле хөй-ниити эгелерге чоруттунуп келген. Чүгле Төп ревизия комиссиязынга беш харысалгалыг ажылдакчыдан тургустунган аппарат турган.

Ынчангаш, эң сөөлүнде, алыс ужурун алыр болза, эң кол болур ужурлуг байдал. Ревизия ажылынга хамаарылга, оон-биле кады СЭКП ТК-ның болгаш ТРК-ның аразында, чер-черлерде партия комитеттериниң болгаш ревизия комиссияларының аразында удур-дедир харылзааларның дугайында чугааның чорупт турары бо. Бис бодап турарывыска, партияга дыка хөй чылдар дургузунда ревизия ажылын, партийжи чурумну быжыглаарынга, партийжи бюджеттиң өнчү-хөреңгизин улам чогумчалыг ажыглаарынга оон [illegible] чедир үнелевейн келген.

Ревизия комиссияларын хевирлеп тургузарынга чаңчыл болган хамаарылганы бежин ап көрээли. Ооң составынга кежигүннерни дешпидип үндүрүп тура, ревизия комиссияларының ажылынга киржип болур аргаларны, аңаа киржириниң чогуур белеткелин өөренип көрбейн баар таварылгалар хөй турган.

Оон ыңай. Партия комитеттери, СЭКП ТК-дан эгелээш, оларның адаанда турар ревизия комиссияларының хүн бүрү удуртулгазынче чогуур кичээнгей салбайн келгенин дорту-биле чугаалаар апаар. 1986 чылда СЭКП ТК-ның доктааткан республика, край, область, хоорай болгаш район парторганизацияларының ревизия комиссияларының дугайында дүрүмде ол хүлээлге айыттынган. Ол бодалды республика, край, болгаш область парторганизацияларының ревкомиссияларының даргаларының база кежигүннериниң хөй кезии деткип турарлар. Бис база оларның-биле чөпшээрежип турар бис. Ооң калында, бистиң кады чоруткан хыналданың түңнелинде хүлээп алдынган «Партияның Таджик республика организациязында ревизия ажылының байдалының дугайында» СЭКП ТК-ның доктаалында база ындыг үнелел айыттынган болгай.

Ол бүгүнүң дугайында чугаалап тура, ТРК-ның ажылында бодунуң четпестери чок турган деп съездиниң бүзүредирин оралдашпайн тур бис. Төп ревизия комиссиязы бодунуң ажыл-чорудулгазынга быжыг туруштуу болгаш чайгылыш чок чорукту көргүспейн баар чүүлдер тургулаан, илеткейлиг ажылга ооң бүгү составын киириштирерин болдунмайн келген. Төп Комитеттиң Пленумнарынга ТРК кежигүннериниң үнү ховар дыңналып турган.

Ынчалза-даа, түңнелдерин үндүрүп турда, чүү чедир кылдынмааны, чүү ынчаар эвес кылдынганы, бар аргаларны чүге долузу-биле боттандырып шыдаваанын чүден артык тода көстүп, эскертинип келир болгай.

Эштер!

Шиитпирлиг чаартылгаларның үе-чадазында контроль болгаш ревизия ажылынга чаа хамаарылганың эргежок чугулазын партияда болуп турар чорудулгалар негеп келген.

Төп ревизия комиссиязының кежигүннери Төп контроль-ревизия комиссиязының дугайында дүрүмнүң төлевилелин ажылдап кылырынга дорту-биле киржип, боттарының саналдарын киирип келгеннер. Чаа эргелерлиг болгаш хүлээлгелерлиг чаңгыс аай контроль органын тургузары ревизия ажылының дениелин бедидер, партияга демократчыдылганың хөгжүлдезинге эки салдар чедирер, ооң ат-алдарын быжыглаарынга болгаш бедидеринге идиг болур.

Чаа контроль органнарын тургузуп тура, оларга принциптиг чаа хамаарылгадан үнери, СЭКП Төп Комитединиң Политиктиг отчёдунда, бистиң съездивистиң ажылдап кылыры программныг документилерде салдынган ниити сорулгаларже чүткүлдүг болгаш чаңгыс ниити херекти бүдүрүп турар партияның чаартылга чорудулгазының долу эргелиг болгаш ажыктыг кежигүннери кылдыр оларны көөрү чугула деп санап турар бис.

Кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел талазы-биле түр комитетти Кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел талазы-биле доктаамал комитет кылдыр эде тургузар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаалдыры болза:**

1. Кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел талазы-биле түр комитетти Кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел талазы-биле доктаамал комитет кылдыр эде тургузар.

2. Кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел талазы-биле доктаамал комитеттиң даргазынга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы эш Чимит-Доржу Байырович Ондарны, дарганың оралакчызынга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы эш Шериг-оол Дизижикович Ооржакты бадылаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың июль 3.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының даргаларын ажылдап турар черлериниң аайы-биле албан-хүлээлгелеринден хостаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Чоннуң эрге-чагыргазын боттандырар, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының ажыл-чорудулгазын республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол сорулгаларын шиитпирлээринче угландырып мөөңнээр сорулга-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң **доктаалдыры болза:**

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының даргаларын ажылдап турар черлериниң аайы-биле албан-хүлээлгелеринден хостаары чүүлдүг деп санаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың июль 3.

ЧУРУКТА: (оң таладан) Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң орус дыл кафедразының улуг башкызы, педагогика эртемнериниң кандидазы Галина Седип-ооловна Базыр келир үениң башкыларын белеткээринге чогаадыкчы үлүүн киирип, бедик шынарлыг кичээлдерни эрттирип турар.

Педагогика айтырыгларынга хамаарышкан лекцияларны Кызылга өөренип келген башкыларга номчуп дооскаш, оларның сонуургаап айтырыгларынга харыылап турда, бо чурукту тырттырган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Ажылчын контрольдуң хыналдалары

ЧАЖЫРТЫНГАН БАРААННАР

Садыгның, ниитиниң чемненилге черлериниң болгаш өске-даа бүдүрүлгелериниң ажылында четпестерни чайладырынга ажылчын контролёрларның киржилгези улуг дээрзин амыдырал бадыткап көргүзүп турар. Ажылынга харысалга чок, бараанарны таныш-көрүштеринге садар азы боттары алыры-биле садып алыкчылардан бараанарны чажырыптар таварылгаларны республиканың дыка хөй садыгларындан ажылчын контролёрлар илереткенин мооң мурнунда-даа хыналдаларның түңнелдери-биле парлалгага чырыткан бис. Бо удаада ажылчын контролёрларның оруу Эрзин болгаш Тес-Хем районнарже углаан. Оларга Республиканың улусчу контроль комитединиң инспектору М. В. Переверзев каттышкан.

Эрзин районнуң садыгларынга кирип, оларның чамдыктарынга хыналдаларны чорудкан бис. Ынчалза-даа магазин бүрүзүнде-ле байдал аңгы-аңгы, чамдыктарында бараанар чедишпес, чамдыктарында бараанар бар, харын-даа хуусаазы безин эрте бергеннери бар. Районнуң чамдык магазиннериниң садыгжылары чоннуң чугула херегледиң бараанары-биле хандырар дээш кызып ажылдап, оларның чагыгларынга дыңнангыр болуп, боттарындан хамааржыр бүгү-ле чүүлдерни кылып турар. А чамдык садыгжылар чоннуң херегледиң тоомчага албас, харын-даа бараанарны садып алыкчылардан чажырар чүүлдер бар болганын хынал үезинде илереткен бис. Чижээлээрге, хуусаазы эрте берген чемнер-биле уругларны чемгерип турар фактылар бар болган. Эрзин суурнуң аъш-чем бараанар магазинин мүнге хөлүүрү-биле «Бонаны» садып турар, а оон хуусаазы 1989 чылдың апрель айда-ла төнген. Эрткен чылдың май айда-ла хуусаазы төнген чочак-тараадан кылган мүнү база ол магазинге садып турган. Ол продуктуларга акт тургузуп, тарылгадан ужулган бис. Магазинниң шыгжаг өрээлинде хуусаазы эрткен бараанар эвээш эвес, а ооң дугайын айтырарга, магазин эргелекчизи М. К. Калин-оол чүнү-даа чугаалап шыдаваан.

Ол-ла районнуң Нарын магазинге хынал кылып чеде бергеш, магазинниң эргелекчизи Р. Б. Колгтотайдан болгаш садыгжы Л. Н. Ензактан «Бараанар чажырбайн тур силер бе?» — деп айтырарывыска, олар чангыс үн-биле харыыладылар: «Чок». А магазинниң шыгжаг өрээлинге 2 хааржак ассортини чажырып алган чыткан олар чүнүң-биле тайылбырлаарлар ыйнаш?

Тес-Хем районнуң магазиннеринде база-ла чамдык хажыдыышкыннар бар болганын ажылчын контролёрлар илереткен. Район төвүнүң ясли-садиги нде турар чаштарга эртенги чемге ногаан чочак-тараазы берген, а районнуң № 3 складында голланд быштак кайы-даа магазинче үндүртүнмээн хевээр чыдар. Ол быштактың ниити деңзизи — 231 кг. Ону складка хүлээп алгандан бээр кайы-даа ясли-садка, школа чанының пионер лагеринге бербээн болуп турар. А 22 кг 600 грамм быштакты кым алганы шуут билдинмес — ис чок читкен. Ынчангаш складта чыдып турар быштакты ясли-садтарже болгаш школа чанының пионер лагерьлеринче чорударын районнуң садыг киллизиниң эргелекчизинге дааскан.

Ол-ла районнуң № 2 складынга хынал чорутканының түңнелинде, янзы-бүрү аттарлыг 18 аңгы бараанарны садып алыкчылардан чажырып турганы илерээн. Ол бараанарның ниити түңү — 1358 рубль. Оларны мааа каксы-даа бол, көргүзери чугула. Чажыртынган бараанарны көөрге, колдуунда-ла даштыкыга бүдүрген бараанар болуп турар болгаш чоннуң кол херегле турары бараанары-дыр. Чижек кылдыр чамдык бараанарны маңаа адап көргүзерге мындыг: Югославияга бүдүрген сапогтар (херээжен улуска) — 115 рубль, херээжен улуска кедери-биле Финляндияга болгаш Голландияга кылган сапогтар — 205 рубль. Моолга кылган уруглар идиктери, курткалар, уругларга хой кежиинден кылган тоннар, херээжен улуска пальтолар, баш чуур шампуньнар болгаш оон-даа өске аттарлыг бараанарны чажырып алган болган.

Ол бараанарны канчап улус көрбээнил, каяа шыгжап кааныл?

Складче кирер эжик аксында шил сугар хааржактар хир-чам апарган чыдар. Оларның адаанда эргижирээн, хиилиг, довурактыг пестер чыдар. Ону кым эскерер боор. А херек кырында алырга, ёзулуг-ла үнелиг эттер ында чыдар болганы ол-дур. А ол үнелиг эттерниң чанында — склад эргелекчизиниң столу. Ол бараанар складка күскү, кышкы, чайгы үелерде кирзе-даа, склад эргелекчизи ону кымга-даа бербээн — бодунга азы таныш-көрүштеринге-ле шыгжап турганы ол боор. «Мынча хөй бараанны канчап чажырып алган силер, кымга бээр бодап турганыңар ол чүвел?» — деп бистиң айтырывыска склад эргелекчизи А. К. Чамзы шуут харыы бербээн, а чүгле хааржактар адаандан, ооң столунуң иштинден ол бараанарның ушпут турганын элдепсинген-даа чүве дег, кайгаарынга өйлешкен. Ол складка бараанар чажырганының дугайында материалды райкүүскомнуң иштики херектер килдизинче киирген бис.

Ол-ла районнуң ном магазинниге хынал база эрткен. Магазинниң бараан шыгжаар черинге 154 рубльдиң номнарын садып алыкчылардан чажырып каан чытканы илерээн. А. Дюманың, В. Скоттуң, Юлиан Семёновтуң, А. Знаменскийниң, Джеральд Даррелдиң, Жюль Верниң болгаш өске-даа чогаалчыларның ам ном магазиннеринден тывылбас номнары «шыгжагга» чытканын ажылчын контролёрлар илереткен. А номнарны чажырып турганының чылдагааны чүгле магазин эргелекчизи А. М. Иргитке-ле билдингир боор.

Эрзин районнуң универмагка эрттирген хынал үезинде ол магазинге кирген 184 рубльдиң бараанарын база чажырып алган турганы илерээн. Ол бараанарга — чоорган хаптары, песец моюндуруктуг тоннар база хамааржыр. Ол магазинниң эргелекчизи Ш. Д. Тюлюштуң садыгжылардан негелдени кошкатканын, оларның ажылын контрольдавайн турарын бо чажыртынган бараанар херечилеп турар-дыр.

Садыгжы биле садып алыкчы. Чамдык бараанарның чуртта чедишпейн турарындан бо ийиниң аразында чөрүлдээлер сөөлгү үеде бо-ла үнүп келгилээр апарган. Садып алыкчылар садыгжыларны ла колдуунда буруудадып бээр таварылгалар эвээш эвес болгай. Шупту садыгжылар бараанар чажырып турар дивейн тур бис, ынчалза-даа үстүнде фактылардан алгаш көөрге, садып алыкчыларның хомудалында чөптүг чүүлдер база бар хевирлиг. Куруг черден чугаа үнүп келбес болдур ийин.

Лидия НАЗЫТЫ.

Профоблчөвүлелдиң ажылчын контроль инспекциязының кежигүнү.

Максим ПЕРЕВЕРЗЕВ.

Республиканың улусчу контроль комитединиң инспектору.

ОВААРНЫП КӨРҮҢЕР, ИЕЛЕР

Сөөлгү үеде аныяктарның Хову-Аксы, Межегей, Элегес-ке, өске-даа черлерге кылып турган үүлгедиглери: бажыңнар өрттедип, соңгалар бузуп, трассаларга бараан сөөртүп, пассажирлер чедирип чораан, могап-шылаан чолаачыларның машиналарының соңгаларын даш-биле буза шаап турарын солуннардан номчуп, улустардан дыңнааш, кижи хейде-ле улустан карак чажырып, куду көрнүр апаар чүве-дир. Бо херек үүлгедип турар аныяктарның ада-иелери, дөргүл-төрелдери та чүнү бодап турар чүве. Оларның ажы-төлү бүгү тыва чоннуң ат-алдарын бужартаткан деп чүвени бодап билирлер ирги бе?

Аныяктарның кем-херек үүлгедип турарының бир кол чылдагааны ада-иелери оларны кара чажындан күш-ажылга өөретпейн, ашкарарчемгерериндeн, арыг-силиг хепкерериндeн эгелеп кижизидилге ажылын чорутпайн турарында.

Чоокта чаа бистиң эргелелге Москвадан бир херээжен кижи сургакчылап келген. Ооң-биле кады Шагаан-Арыгга хыналда кылып чорувуста, дыка-ла эпчок чүве болган. Ол дарга бир тыва кижиниң бажыңынга киргеш, ооң херээжен ээзи-биле ужурашканын мензээ чугаалады:

— Хөй уруглардыг, бажыңының ишти, дашты хирлиг, боттары база ындыг, огороду чок, чүнү-даа тарып албаан. Ол чаш уруглар чүнү чиир ирги? Бажын иштиниң херексели чок.

Ынча дээрге мен мыттаар чүве тыппайн, харлыга берген олур мен.

— Холушкак өг-бүлелер (интернационал) огород, ногаа өстүрүп турар бе? — деп айтырды.

— Бо орган эш — дээш, менче айыткаш, — тыва кижи үргүлчү огородтуг — деп, бистиң улуг ревизорувус харыылады.

— Турум чурттап турар тывалар ногаа, картофельди тарып турар — деп чугаалаарымга, ол бүзүреведи.

Бир доскаар сүттү чангыс грамм керосин чүделип кааны ол-ла-дыр. Чаңгыс бажыңның чудунга бүгү тыва чон боражып чыдар деп бодап келгеш, мээң бажым дескинип, муңгарап келген мен.

Ядыы, чединмес кижилер чоруур. Мен база чамашкылыг өскүс оол өзүп келген мен. Ынчалза-даа хир чок, чуттуг болбас дээш кижи дыка-ла кызыдар боор чүве.

Суурлар, районнар төптеринде чурттап турар чамдык тываларның ногаа, картофель тарывазын кижи кайгаар. Оода-ла көк кулчадан тарып алза. Кулча үнмес чер Тывада чок. Көк кулчадан (согуна сывындан) салат, пироги дээш кандыг-даа чемни кылып чиир болгай. Картофель чүгле Мөңгүн-Тайга биле Өвүрнүң Саглыга үнмес. Суурларда чурттакчы чон чүге картофель олуртпайн турарыл? Кедээ Советтер, депутаттар чүнү көрүп турар ирги? Чалгаавыстан ындыг чадавас ирги бис бе?

Уругларны кижизидерде, не кижи кол хамаарылгалыг. Ынчангаш республиканың болгаш Кызыл хоорайның херээженнер чөвүлелдери, Тываның херээжен чогаалчылар хүрээлеңиниң не херээженнерге кыйгырыын черле чөптүг деп көрүп турар мен. Ону деткивишаан, бодумнуң саналымны аңаа немеп көрейн.

Ажылым аайы-биле республиканың бүгү булуңнарын кезип чоруур кижи мен. Бо чораашла, столовая бүрүзүнде сыңмарлашкан улуг, бичии кижилерни көргеш, ырмам сынар, чажым чанар. Думаазы уштунза берген бичиилерден эгелээш, бажы агара берген кырганнарга чедир шупту-ла тывалар. Шупту турум чурттакчылар. Оларның аразында херээженнер эмежок.

Ие кижи бажыңынга аъш-чем кылбайн, боду столоваяга иткилежип турарга, чаш уругларның ажаалдазы эки дээрзинге дадагалзаал туруп кээр. Өөнге чем кылып чивеске, кижи кайгаар, холу чемзиг эвезин кижи кажандаа бодап кээр чүве.

Улуг, бичии кижи деп хүндүлелди сагывайн, иткилежип турар чүве ында. Оларның аразында — ада-иелер. Ында ындыр дээр чүве чок. Оон эгелеп-ле, бичии чаштар белен чүвеге чанчыгып, ниити культуразы кудулап, улаштыр ресторанче сундугар чорук тыптыр. Чажындан кижини кижизидер херек. Эки үлегерни улуг улус көргүзер ужурлуг.

Хөй кижилерге чем кылып күш четпезиндeн столоваяларда кылып турар чемниң шынарының кудузу ында боор турар. Үш чыл бурунгаар Тоора-Хемде столовая эргелекчизи мензээ: «Дүштеки чем үезинде ийи совхозтуң улустары маңаа сыңмарлажы бээр, дүштеки чем кылыры-биле эвээш консерва бээр. Ынчаарга улусту куруг каап тар эвес, шуптузунга четчир кылдыр таарыштыр чемгерип чедиштирип көрүңер деп поварлардан шуут-ла дилээр кижи-дир мен. Мен ындыг айтыышкын бербес ужурлуг мен, ам канчаар, улусту көөрге, кээргенчиг-дир» — деп чугаалааны столоваяларда сыңмарлашкан улустарны көргениm санында-ла, сагыжымга кире хонуп келир.

Столоваяже шуут барбаңар дивейн-дир мен. Столоваядан чемнениры эң ылангыя далаш чоруктуг, командировкалаан кижилерге эптиг. Чамдыкта чем кылып четтикпес үелер база тургай-ла. Ынчаш столоваяже баары албан. Ынчалза-даа турум чурттакчыларның чем кылбайн үргүлчү столоваялаары чаржынчыг, чамдыкта суурларга чорумал кижиниң чемненип алыры берге апаар.

Бо хүн хүнүн бодап, столоваялап туру бис. Соң даарта канчаар бис. Столоваядан чем артыы чыыр бис бе? Чуртталга нарын болгай. Бот-орулга чарыылга, рынок системазы. Боданыр үе келген. Огород, ногаа өстүрүп билбес хиревисте, «төнмес-сарыг» кылып өөренип алганывыс чажыт эвес.

Баштарының дүктери седабаараа бергилээн, үш-баш чок чаннап чоруур херээженнерни Кызылга-даа, суурларга-даа кижи көөр чүве-дир. Ава бажыңның арыг-шевериин, аъжын-чемин, культуразын холга тутпаска канчаар. Ие кижиниң суда салдынганындан ажы-төлдүң кем-херек үүлгедип турары ол. Бичии кыстарывыс «дүнеки ховаганнар» деп аладып, чамдыктары кавказ чурттуг, кара салдыг «күдээлер» эдерип, тоzап турары-даа ол. Бо бүгү не кижиниң канчап черле дүвүретпес боор?!

Эде тургустунуушкун. Ажы-төлдүү ажыл-ишке, амыдырал-чуртталгага өөредирин үе негеп келген. Бо берге өйде ону кичээнгейге алза эки. Ажы-төлдүң хуу-салымы силерниң холуңарда, авалар. Оваарнып, шугдүнүп көрүңер, авалар. Кижини хүндүлеп билир кылдыр уругларыңарны сургап, эки үлегерден көргүзүп көрүңер.

Оолчугаш КАРА-ООЛ.

Уран чүүл болгаш амыдырал

ААС ЧОГААЛЫ—ВАЛЮТА-ДЫР

Тываның Композиторлар эвилели бот-тывынгыр 20 ажыг композиторларның чогаалдарын хүлээп алган. Эртем-методиктиг төптүң улусчу чогаадылга талазы-биле ажылдакчылары Сергей Байыр, Сергей Бадыраа, композитор Дамба Хүреш-оол, хүлээп алышкын комиссиязының ажылынга киришкен. Ол чыыштың кол сорулгазы — бот-тывынгыр композиторларның бижиин бедидери, чогаадыкчы ажылды ам-даа быжыглаары, сайзырадыры, дуза кадары. Хөгжүм талазы-биле чогаадылга ажылы бо хүнге чедир чугула негеттинип келген нарын айтырыг болуп артпышаан.

Бот-тывынгыр композиторларның чогаалдарында солун ажылдар бар. Ылангыя Солаан Базыр-оолдуң ырлары черле коңгуг таарымчалыг онзагай, Кан-оол Баазан-оолдуң, Каадыр-оол Бегзиниң, Илья Моховтуң хөгжүмге таарыштырган аялгалары, чогаалдары кижиниң сеткил-чүрээн ажыдыптар аян бар-дыр. Ынчалза-даа чамдык композиторларның бижээн чогаалдарын хөй кезиинде эстрадага киирип болур. Ындыг-даа болза чамдык кижилер чогаадылга ажылын аңгала чүве деп бодаар хөөн бар. Бир кижиниң чогаалын өттүне аарак, ужу-кадыын «оорлапкаш», мээң кылган чогаалым суг-суг дигилээр. Чок болза бажымга кирген аялганы экелдим дээр хөөннүг. Оозу композиторнуң шагда-ла чогааткан ажылы болгулаар. Ол ышкаш чамдык кижилер музыка школазын доозупкаш, ол дег талантылыг кижи чок кылдыр бодун санаттынар. Фортепианого ойнаптар, ырлаптар дээрге ол композитор кижи эвес-ле болгай. Кезек улустар моол аялгалар суг ойнап келир. Ынчап кээрге, тыва чоннуң бодунуң ыры чогаалы чок ышкаш сагындырар.

Сураглыг композиторувус А. Б. Чыргал-оолдуң ады-бажын чон шупту билир. Ол башкының чылыг чымчак арын-шырайы, оон улусчу чогаалдары чүректерде артып калган. Ында багай сеткил чок. Ону черле бодап, сактып чорза, бот-тывынгыр композиторларга ажыктыг деп бодаар мен. Композитор кижи дээрге-ле ол чоннуң арны-дыр, чоннуң оруу-дур. Эки чогааткан чогаалды дыңнаарга, Тываның агаар-бойдузу каракка көстүп, кулакка дыңналып кээр, хойну тоотпаларга, хой анаа таалааш, оглунга эде бээр. Хөгжүмчүнүң бижээн чогаалы шак ындыг таалангыр, уярангыр боор ужурлуг.

Ынчангаш бо чыыштың бир кол сорулгазы — аныяк-өскенни чогаадылга талазы-биле деткиири, сайзырадыры, ажылдың чурумун сагыыры, кижизидилге ажылының база бир хевири болуп турар дээрзиниң дугайында С. И. Бадырааның чугаазын деткиир апаар.

«Салым-чаяанныг композитор бир нацияга бир чүс чылда 1-2 кижи төрүттүнзе, эки-зи-ле ол»— деп, Е. Эпшай чугаалаан. Ынчангаш ындыг салым-чаяаннгыларны өөредип аары берге, 7 чыл музыка школазынга, 4 чыл училищеге, 5 чыл консерваторияга өөредип апаар. Ону өөредилгеге кызымак, төрүмел талантылыг кижилер-ле чедип алыр. Чоннуң уран чүүлүнүң ыраажылары, пианистери, композиторлары дээш өске-даа специалистери культураны хөгжүдүп юрууур. Чалгаа-шүшпең, анаа-ла ырлап, танцылаксаар улус анаа таарышпас. Анаа көөрге безин, 10 кижиниң өөредип чорудуптарга, талантылыг, бодунуң чедип алган эртемиңиң шугуму-биле 2-3 кижи ажылдап чоруур боор-дур.

Өске республикаларга баарга, музыка училищелерин, школаларын дыка эки тургускулаан боор-дур. Ынчаар салгыш салып, таарымчалыг байдалдарны тургузуп турда, чоннуң культуразы бедип турбайн канчаар. Бистиң профессионал ыраажывыс Н. Красная дыңнаар дээр болза, акша-хөреңгини төлеп тургаш, Москвадан чалаар, ол чүге ындыгыл? Шыны-биле алыр чүве болза, бистиң хоочун ыраажыларывыс, хөөмейжилеривис, сыгытчыларывыс тыва нацияның адын көдүрүп, кая-даа, кандыг-даа валютаны ажылдап ап шыдаар. Амгы үеде улустуң дүн-хүн чок чугаалашкан чүвези-ле валюта дугайы. «Тыва» ансамбль тургустунду. Бо хүнге чедир ансамбль черле өөделевейн, шуудавайн, деткимче чок болуп турар. Чамдык удуртукчу даргалар машина-хөлге бээрге, өскелери боттары алыр дээш кызар, чүгле шаптыктаар. «Тыва» ансамбльдиң хөөмейжилери чоннуң хөгжүм-чогаалын шуут өскертпейн, ол-ла хевээр аныяк-өскенге суртаалдазын дээш ону тургусткан. Ында бот-тывынгыр аян сүрүп өскерткен чүве чок. Ол ансамбльдиң черле кол сорулгазы ындыг. Культура министри Ч. Ч.-Д. Ондарның сыгыт-хөөмейге даянып алгаш, аңаа чыып, тургузуп каан чүве ышкажыл ол дээр хөөнүн кижи шуут кайгаар.

Тываның сыгыт-хөөмейи дээрге өртектиг валюта-дыр, ол дээш чоргаарланыр херек, оларның даштыкыже үнүп чалап турарынга олар буруулуг эвес, оларны деткивезинден болуп турар. Сыгыт-хөөмей чок болза, филармонияның ансамбльдерин кым тударыл? Ында ыраажыларның амыдырал-чурттаалгазынче чүге сагыш салбазыл? Олар база-ла төрүмелинден композиторлар-дыр. Хөөмейжилериниң пенсия айтырыын бо хүнге чедир чүге шиитпирлевейн турарыл? Акша-хөреңгизин тудуп турар, оларның ачызы-биле бүгү байырлалдар эрттирип турар улус хөөмейжилерниң кадыын чүге бодавазыл? Үрер хөгжүмнүң оркестриниң хөгжүмчүлери 15—20 чыл ажылдааш, пенсияже үнер эргелиг болгай. Сыгытчылар сыгыртып турда, өкпе-чүрээ, тыныш органнарының ритми өскерлип, үрелип, хан дамырлары безин боостаага салва хире чооннай бээр. Ону көөр, биле тура-ла, чүге тодаргай шиитпир чок, аңаа чугааже хуулдуруп, чылдан чылче пенсия дугайында айтырыгны көжүрүп келген чылдагаанын кым дорт шиитпирлээр чүве ирги?

Чамдык эртемденнер хөөмей Тываның эвес, Моолдан келген дээр. Моолдан келген чүве болза, буряттар, калмыктар чүге хөөмейлевезил? Моолдарда хөөмейниң сөзү бар бе? Чок. Сыгыт, хөөмей, каргыраа Тывада бар суг-суг дээр. Үешагда тывылган ээнгилээрин күүседири берге, сыгыт-биле дөмей, үн ааныг-даа болза, оон тургузуу өске. Стиль бүрүзү өске. Ийи-чангыс кижилер музыка тургузуун билбес-даа болза, шинчилел ажылын көрбейн чыткаш, чоннуң мурнундан шын эвес түңнел кылыры черле эпчок. Тыва ырлар, тоолдар, хөөмейлер тускай тургузуглуг болгай. Ону даап чугаалаарын черле соксатса эки. Күүседикчилер, кижи бүрүзү аңгы-аңгы күүседир. Ол база-ла чоннуң чогаадыкчылары-дыр. Бижик чокка күүседиинер профессионал музыка деп саттынар. Ынчангаш республиканың бот-тывынгыр композиторлары чоннуң уран чүүлүн сайзырадырынга улуг үлүгүн киирип турар. Оларны бүгү талазы-биле деткиир, өөредир, ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузар ужурлуг бис.

Зоя КЫРГЫС.
Тыва АССР-ниң Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы.

МАШИНАҢАР СЕПТЕДИП АЛЫҢАР

Машиналарның кузовтарын, оон иштин септедиринге машина-балгаттыг кижилер хөй үеи, харын-даа акша-төгерикти чидирип турары билдингир болгай. Чүге дээрге техниктиг ажаалда станциязы кижилерниң хууда машиналарын септеп күш четтикпейн турар, ынчангаш ээлчээн манаан кижилерниң дансызы узаан.

УАЗ, ЛУАЗ, ГАЗ-69 маркалыг машиналарның кузовтарын септээр цех республиканың амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынында тургустунган. Цехтиң ажылчыннары кижилерниң хууда база күрүнениң машиналарының кузовтарын септеп, оон иштин шевергин кылдыр шып, машинаны будуп берип болур. Оларның ажылының шынары эки.

Цехти хоочун, арга-дуржулгалыг септекчи Владимир Андреевич Горбунов удуртуп турар. Ол бодунуң Красноярск хоорайда септелге-техниктиг бүдүрүлгеге барып, чуга демир дуңзаалаарының тускай аргазын шиңгээдип алган. Бегүн цехтиң ажылчыннары кузовтуң ыйылган черлерин өске демир-биле солуп, каракка илдикпес кылдыр дуңзаалап, хоюглап, будуп турар. Оон ыңай ЛУАЗ, УАЗ, ГАЗ-69 маркалыг машиналарның кырын демир-биле база шып каап болур. Кузовтуң кырын демир-биле солуп каарга, оон өртек-үнези ортумаа-биле 700—900 рубль боор.

Амыдырал хандырылга бүдүрүлге каттыжышкыны чоңга ачы-дуза чедирерниң бо участогун алгыдып, машина будуур, машина олуттарының шывыын даараар, машиналарның кузовтарын чылыглаар дээш өске-даа цехтерни хосталган азы немей туткан бүдүрүлге шөлдеринге тургузар деп планнап турар. Автомобильдерниң техниктиг ажаалдазының болгаш септелгезиниң чамдык ажылдарын бо цехке чагыг киирип, кылдырып ап болур.

Келир үеде бо цех амыдырал хандырылга каттыжышкынының автомобиль септээр талазы-биле чоңга ачы-дуза чедирер септелге-техниктиг станция-даа апаары чадавас.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ЧУРУКТА: В. Горбунов биле С. Буянды ажыл үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«Ажыт-чажыт чокка чугаалажып көрээли»

АЪТТАРНЫ ЧҮГЕ АЖЫГЛАП БОЛБАС ДЕП?

Бо чылдың апрель 24-те үнген № 95 «Шын» солунда Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Салдың чүүлүнге хамаарыштыр мээң бодалдарым мындыг. 1963 чылга чедир бистиң Сүт-Хөл районга оорланыр чоруктар барык чок турган дээр болза, частырыг чок. Ол үеге чедир кым-даа инектерин хойгулаштыр кадарбайн чораан. Хойну шаандан тура черле кадарар чораан бис. Ол үеде бөрү-кокай коңгуг турган. Чылгы мал одарынга сула оъттап чоруур турду. Кижиниң ажылдаар аът-хөлү өөргеп-баглап каан черинге турар-ла боор чүве. Улус өглерин ажыышарын кажан-даа шоочалавас чораан. Кым бир кижиге аът, шары херек апарганда, ачылап алыр. Аъшчемнинге чединмейн барганда, шай, дузунга чедир диленип алыр. Ол дээрге, тыва кижилерниң чаагай чаңчылдары. «Чонү чорган, хөйү хейлен». Чону чорда кижи кая-даа ажырбас.

Оорланыр, кавырактаныр чоруктарның эгелээниниң бир чылдагааны мында деп бодаар мен. Тургустунгаш он чыл-даа эки-ле четпээн колхозтарны дүжүргүлээнинден ажыл чокталыр чоруктар тыптып, дузалал ажыл-агыйын тударын, азы мал-маган өстүрерин хораааны, арагалаашкынның массалыы-биле эгелээни шак мындыг байдалга чедирип келген. Бо талазы-биле хемчеглер алыры озалдап эгелээн. 70 чылдарны төнчүледир «Шын» солунга оорланыр чорукка удур чидиг шүгүмчүлелдиг материалдар үнүп эгелээш, ол ара соксап каан. Шак ындыг үнүп турган шүгүмчүлелдиг материалдарның күүселдезиниң талазы-биле контроль чок болган. «Шын» солунну ам-даа номчуп орарга, оорланыр чоруктар дугайында эвээш-биче материалдар үнгүлээр-дир харын. Ынчалза-даа бо талазы-биле кандыг хемчеглер алдынганы билдинмес боор-дур.

Күрүнениң болгаш хамаатыларның өнчү-хөреңгизин оорлаар, ону карак ажыттаар чорукларга удур демиселди чорударынга шагдаа ажылдакчыларының харыысалгазы улуг. В. Б. Кара-Сал сайыттың ынча дээнинге бүрүн каттыжар мен. Оон-биле кады мындыг ажылдар кылдынып турар бе деп айтырыг салыксап турар мен. Бир эвес ындыг ажылдар кылдынмайн турар чүве болза, ону практикалап көрзе кандыгыл? Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл районнарның иштики херектер килдистериниң ажылдакчыларының аразында кады ажылдажылганың дүүштүрүлгези амдыгаа чедир чок ирги бе деп бодаар мен. Бо айтырыгга холбаштыр чаңгыс бир чижектен киирип көрейн. «Алдан-Маадыр» совхозтуң малчыны С. О. Монгуш кадарып турар инектеринден 17 баш оорлатканы дугайында билдиришкин киирген. Барыын-Хемчик районнуң сарлык кадарчыларындан чидирген сарлыктарымның чамдызын тып алдым деп, ол билдиришкинге бижээн. Бо херектиң истелгезин чорударынга милицияның талазындан боттуг дуза чедирбээн. Барыын-Хемчик районнуң иштики херектер килдизиниң төлээлери кады ажылдажылга дугайында чугаа кылып кээрге, Сүт-Хөл райкүүскомнуң иштики херектер килдизин ынчан удуртуп турган В. К. Сымчаан-оол өске районда келген төлээлерни хүлээп алыр безин хөөнү чок болганын малчын хомудап чугаалап олурду.

Эге тургустунуушкунуң ажык-чарлыг амгы үезинде хоойлу органнарының ажылдакчылары, юристер чон, ылангыя аныяктар ортузунга лекция, беседаларны номчуп, телевидение, радио дамчыштыр дамчыдылгаларны кылыр болза эки деп бодаар мен. Телепчок ийи-чаңгыс хоойлу ажылдакчыларының, байысаакчыларның оорларны агартыр сорулга-биле херечилерни карартып, харын-даа дорамчылап, ажыл-агыйындан каш удаа чардыктырып, байысаап туруп бээринден улустуң ырмазы сынып каар таварылгалар коңгуг хөй тургулаан. Адак сөөлүнде ол херечилерниң карак-биле көргени, кулаа-биле дыңнааны херектери бадыткаттынмайн, херек үүлгедикчилериниң үүлгеткен херээ херек болбайн баары когарааннарны-даа, херечилерни-даа коңгуг-ла хомудадып чоруур. Оор херек болганда, ону дүрген илередип тывар талазы-биле милиция ажылдакчыларының шалыпкын хөделиишкини коңгуг куду деңнелде боол турар. Харын-даа оорлар милиция ажылдакчыларындан каш катап дүрген хөделип турар. Бо шүшпең чоруктан уштуннарының бир эптиг аргазы мындыг. Иштики херектер органнарынга аъттар тудар. Аңаа эң эки аъттарны шагның дөрт үезинде тургузар болза эки. Милиция аъттарны садып-даа алган болза, оларны эки ажыглап шыдавайн турар. Ажыл-даа кылбас, өөренип ол чадап каан, оорланыр, кавырактаныр кижилер, машина-техника чеде албас черлерде уяланып алганын чоң үргүлчү дыңнадып турар. Шак мындыг берге черлерде турумчуп, уяланып алган оорларга удур демисел чорударда, аъттарны чүге ажыглап болбас деп?

Бистиң район тургустунгаш чаа-ла чеди чыл чедип тур. Бо үениң иштинде райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң начальнигинге К. С. Баву, А. Е. Ондар, В. К. Сымчаан-оол деп үш кижи ажылдап каапты. Ам дөрт дугаар начальник келди. Иштики херектер килдизиниң начальнигиниң бир оралакчызы база солушту. Районга ажылдап келген шагдаа начальниктериниң кылып каан ажылы көзүлбейн чыдырда-ла, оларның эргезин майор кылдыр улгаттыргаш, өскээр чорудары-биле кызыгаарлаттынып турары канчап-даа таарышпас деп бодаар мен.

Сегбе ОНДАР.
Сүт-Хөл районв.

ДУЗАЛАЖЫР БӨЛҮК ТУРГУЗАР

Республиканың иштики херектер министри В. Б. Кара-Салдың «Шын» солунга парлаттынган чүүлүн сеткилдиң ханызындан деткип турар мен. Кем-херек үүлгедир, оон иштинде оорланыр чорук сөөлгү чылдарда харын-даа нарын, кажар аргалаар шилчип бар чыдары сагыш-сеткилди дүвүредип турар апарган. Сөөлгү үеде бистиң Бай-Тайга районнуң девискээринде бөлүк-бөлүк боол алгылаан боо-монгулуг оорлар дүне-хүндүс-даа чок чонну үптеп-тонаар, шуут-ла хунаап алыр апарган. Бо дээрге кайгамчык төөгүде турбаан бужар чүве-дир.

Чоннуң мал-маганын эъттевии оорлап турар кижилер дээрге-ле, чер-черден каттыжып алган, ийи-чаңгыс кижилер-ле болгай. Оорлар-биле демиселдиң кошкаан ажыглап алгаш, олар ол-бо аргыжып, оорлап алган мал-маганын районнар аразынга өттүржүп, садып-саарып турары чажыт эвес. Оорлар улам амдажып, карак көзүлбестеп бар чыдары илден. Оорланы бээр чоруктуң чылдагааннарын В. Б. Кара-Сал тода бижээн-дир. Оон ол саналынга катчып, ону деткивишаан, бодум хуумда саналым мындыг.

Ажыл чок кижилерни ажылга тургузары-биле бичче хемчээлдиг бүдүрүлге черлерин ийи кожа район катчып-даа алгаш, эң эптиг аргаларны дилеп тургаш, ажыдары чугула. Бо айтырыгны чоокку үеде чер-чер Советтери өөренип көөрү чугула.

Чон ортузунга кижизидилге ажылын шуут кошкаддыксывыс, янзы-бүрү дээштиг хемчеглерни чедир чорутпайн турарывыс канчап-даа таарышпас. Кем-херек үүлгеткен, оор-сук кылган кижилерни күш-ажылчы коллектив, чон мурнунга тургузуп, илереттинген оор херектерни хамаарышкан девискээрлеринге хөй кижи киржикчилиг ажык судтарга шиидип турар дээн чижектиг шак ындыг салдарлыг хемчеглерни моон соңгаар нептередири чугула.

Кем-херекти истеп хынаарда база судка көөрде, хоойлуда көрдүнген шыңгыы чурумнарны сагыыры чугула. Көрген, билген чүүлдерни чажырар, азы оор чорукту бүдүү төлежир, таныш-көрүш, дөргүл-төрел тыртыжар, хээлин алчыр-бержир чоруктарны болдурбазы-биле хоойлуда көрдүнген хемчеглерни шын ажыглаар херек. Чамдык шииткекчилер оор херек кылган кижилерни шөлдеге шиидип каар ийикпе, азы акша-биле торгап каар боор-дур. Ынчаар чиик хемчег онаарга, оорлар улам амдажып, биеэги-ле хевээр оорсук кылыр чоруун уламчылап чоруур боор-дур. Шак мындыг харысалга чок ийи-чаңгыс хоойлу-дүрүм ажылдакчыларының үржүүндөн чон сөөлгү үеде кем-херек үүлгедиишкиниңге хамаарыштыр көрген, билген чүүлүн чажырар, азы мал-маганын оорлаткаш, негелде-хомудал кылдырындан түвексинер апарган. Ынчангаш чоннуң хоойлу-дүрүм органнарынга бүзүрели кудулап турар.

Кем-херек үүлгедир чоруктарга удур бүгү чонну көдүрүп, оларның деткимче дузазынга даяныры черле чөптүг. Оорларга удур демисел чорудары-биле милицияга дузалажыр бөлүктерден чер-черге тургусса чүл? Ол бөлүктерге эң телептиг, бүдүрүлгениң мурнакчыларын хаара тутса. Шак ындыг бөлүктерни хамаарышкан бүдүрүлгелер, совхозтар машина-техника-биле хандырары чугула. Бай-Тайга районнуң Шуй кожээ Совединиң чанында 15 кижи составтыг ындыг бөлүктү чоокта чаа тургузуп алдывыс. Улус депутаттарының район Совединиң күүскому, оон иштики херектер килдизи ол бөлүктү тургузарынга улуг дузаны көргүскен. Ынчангаш өске районнарга суурларга ындыг бөлүктерден тургузуп, демниг ажылдаар болзувусса, оорнуң орну ынчан муңгаштадыр деп бодаар мен.

Чылгы малды оорлаар чорук аңаа бир акша саарылгазы-биле дөмей болган. Кайыдаа районнардан келген, өске им-демдектиг малдар оорларда бар болгулаар-дыр. Ынчангаш мал-маганны совхозтар, хуу кижилер аайы-биле демдектеп, хуу малды паспорттаары чугула. Чер-черде өске им-демдектиг малдарны хавыргаш, ажыл-агыйларга чүге дужаап болбазыл? Азы бир кижиге түр кадагалаткаш, өске районнарның милиция черлеринге дыңнадып-даа болгай-ла. Шак мындыг хемчеглер оорларга удур база бир дээштиг хемчег деп бодаар-дыр мен.

Очур-оол САРЫГ-ДОНГАК.
Күш-ажылдың хоочуну.
Бай-Тайга район.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮЛЬ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.40 «Хоозун сеткиишкиннер». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 9.50 «Ыракжы Чөөн түк». Киножурнал. 10.00 Бут бөмбүү. Делегей чемпионады. 12.15 Шүлүк чогаалының минуталары. 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.15 «Үе». 14.55 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 15.40 Мультфильм. 15.50 Уругларга фильм. «Немо капитан». 2-ги сериязы. 17.00 Бут бөмбүү. Делегей чемпионады. 19.15 Эрге-чагырганы — Советтерге. 19.45 «Хоозун сеткиишкиннер». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Сөс» деп литературжу-уран-чечен программа. 23.35 Чугула интервью. 23.50 — 00.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45 Мультфильмнер. 9.15 Литва ССР-ниң хөгжүмнүг аас чогаалының концерти. 9.55 Л. Н. Толстой —«Чаш чорааны. Элээди назын. Чалыы назын». Телешии. 2-ги кезээ. 10.55 Бичии концерт. 11.10 Ритмиг гимнастика. 11.40 «Морис Бежарның хореографиязы». Фильм-концерт. 12.15 Уругларга фильм. «Чүл ында, ээр чер ындында». 2-ги сериязы. 13.20 Концерт. (АКШ). 14.20 — 15.35 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 8-ки фильм. 1-ги сериязы. 17.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 18.50 Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунуң симфониялыг оркестриниң концерти. 19.20 Медээлер. 19.25 «Азия тевү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Июль 8 — Балыкчының хүнү». «Буруузун миннир бе?». «Хоорай тудугларының талазы-биле найысылалдың перспективалары кандыгыл?». Кызыл хоорай тудуунуң чиңгине планының дугайында чугаа. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Ритмиг гимнастика. 20.45 «Дүн ортузу болгаш катап даң бажы». Барымдаалыг фильм. 21.15 «Павел Аедоницкийниң ырлары». Фильм-концерт. 21.55 Коллаж. 22.00 — 23.30 «Клиника». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Теннис. Уимблдон турнири. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

«Тыва кобальт» комбинатдаг болгаш металлургия цехтериниң мастерлерин, ээлчег начальниктерин, котел-турбина цегиниң мастерлерин, капиталдыг тудуг участогунуң мастерлерин, прорабтарын, даг иштинге ажылдаар ажылчыннарны чалап турар.

Тайылбырны алыры-биле чагааларны, билдиришкиннерни **даараазында адресче чорудар:** 668330, Хову-Аксы, «Тыва кобальт» комбинат, кадрлар килдизи, телефоннары 3-33, 4-30.

Даштыкыдан садып алган аппаратурага кылган үн бижидер бедик шынарлыг пленка аймаан (бир дүргекте 550 метр бар) садып алырын **«Океан сервис» деп үн бижидер студия** сүмелеп турар. Студияның ажылын специализастаан, оон лозуңу: «Дискога херглээр пленка аймаан бүдүрер».

Студия-биле кады ажылдажылга азы харылзаа эгелээн сөөлүнде чаа пленкалар дисколарының дугайында тайылбыр бижимелдерни халас чорудуп бээр. Ында айыткан чүүлдерни шилип алгаш, чаа пленка аймаа-биле өг-бүлениң фонотеказын четчелеп болур.

Чагыгларны даараазында адресче чорудар: 142450, Москва область, Ногин районну, Старая Купавна, Комиссаровская кудумчу, бажың № 2, кв. 54, Фельдшеров И. Н. (студияның улуг инженери).

Оорга сөөктериниң, чүстериниң болгаш оларның-биле холбаалыг шынган эъттер аарыгларын дүрбүп болгаш суйбап эмнээр талазы-биле **тускай эртемниг эмчи хамаатыларны** Кадыкшылга төвүнге хүлээп ап турар. Хүлээп алырының баш бурунгаар бижидилгезин Кадыкшылга төвүнге **даараазында адрести ёзугаар кылып турар:** Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 10, телефону 2-23-87.

Бажын-Алаак ортумак школазын 1960 чылда доосканнарның ужуражышкыны 1990 чылдың июль 14-те эртенгиниң 10 шакта, ол-ла школага болур.

«Кара далайга солун көрүлделер» деп программа ёзугаар 1990 чылдың август 9-тан 19-ка чедир Румынияга чайгы дыштаныылгаларын эрттирериче республиканың үстүкү классчыларын комсомол Тыва обкомунуң «Спутник» деп аныяктарның делегей туризминиң бюрозу чалап турар.

Тайылбырны Политиктиг чырдышкын бажыңында № 16 кабинеттен билип ап болур.

«Тыва автотранстың» каттышкан автошколазын доосканы дугайында 1987 чылдың апрель 16-да Умар Шуурукуевич Девектен адынга тывыскан № 676293 херечилелдиң читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

1990 чылдың январь 1-ден эгелеп хамаатыларның бажын иштиниң эт-херекселдерин камгалаарының чаа чурумун ажыглап эгелээн.

Камгалалдың хевирлери:

камгалалдың нийти керээзи;

камгалалдың тускай (чамдык) керээлери.

Нийти керээге тускай керээ ёзугаар камгаладыр чүүлдерден аңгыда, бүгү эт-херекселди камгаладып болур.

Тускай керээ-биле эт-херекселдиң даараазында чүүлдерни камгалаар:

радио болгаш телеаппаратуралар, видеоаппаратуралар, компьютерлер, фото болгаш киноаппаратуралар, хөгжүм херекселдери, электроника аппаратуралары болгаш электроприборлар, кассеталар (кандыг-даа), бир муң рубльден ажыг өртек-үнелиг грампластинкалар;

транспорт аймааның артык кезектери, детальдары болгаш өске-даа чүүлдери;

чаа тудуг кылыр дээн тудуг материалдары;

коллекциялар, чуруктар, ховар дээн болгаш антикварлыг кылыглар.

өнүг болгаш улуг өртектиг металлдардан, даштардан кылган чүүлдер болгаш оларга дөмейлештир кылган чүүлдер.

Камгалалды 2 айдан 11 айларга чедир азы 1 чылдан 5 чыл чедир хуусаада кылдыртып ап болур.

Айыыл-халаптан, өрттен, аварияда, частывышкыннардан база оорлаар чоруктардан камгаладып ап болур.

Эт-херекселдерни кандыг янзылыг камгаладырының база керээни чарып алырының дугайын Күркамгалал инспекциязындан болгаш силерниң чурттап турар чериңерни харыылап турар агентиден билип ап болур силер.

Тыва АССР-ниң Күрүне страхованиези.

КИНО

ИЮЛЬ 5-те

«АЙЫРАЛ» Видеозал: «Покойтесь в обломках» 9.00, 11.00, 16.00, 18.00, 20.00, «Кто и как?» 13.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Улыбка солнца» 9.00, 12.40, «Капитан «Пилигрима» 10.40, 14.20, «Мой друг—предатель» 16.20, 18.40, 21.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Приключения Али-Бабы и 40 разбойников» (2 сериялыг) 12.00, «Супружеская жизнь» (2 сериялыг) 14.00, 19.35, «8½» (Феллини) 2 сериялыг) 17.20 шактарда.

«Каа-ХЕМ»: «Попутного ветра, Синяя птица» 11.00, «Замужем за мафией» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Кащей бессмертный» 10.00, «Транти-Ванти» 15.00, «Кодекс молчания» (2 сериялыг) 16.20 (кинопанорама), 19.30 (кинопанорама).

«ЛЕТНИЙ»: «Девять кругов ада» (2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Прогресс» (2 сериялыг) 16.30, 19.20 шактарда.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга хуудазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 441. ТС—01038

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июль 6 пятница № 154 (14354)

1925 чылдан үндүнүп турар

Өртээ 3 көп.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың июль 4-те эртенги хуралды РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары И. К. Полозков даргалаан.

Съездиге чугаалажып турар айтырыглар талазы-биле санал-онал солчуушкуну эгелээн. Даразында эштер чүве чугаалаан: С. И. Гуренко —Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, А. И. Скориков—Ставрополь крайның «Карачаев-Черкес тудуг» трестиниң монтажчылар бригадири, А. А. Порутчиков—Пенза областың Земетча районда «Кирилловский» совхозтуң директору, Ю. А. Прокофьев—СЭКП Москва хооркомунуң бирги секретары, Ю. А. Песков—Ростов область «Ростсельмаш» бүдүрүлге каттыжышкынының чиңгине директору, И. А. Каримов—Узбекистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Узбек ССР-ниң Президентизи, Ю. В. Архипов— Вологда областа Череповецтиң ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг металлургия комбинадының слесарьлар бригадири, Б. В. Гидаспов—СЭКП Ленинград обкомунуң бирги секретары, Г. Г. Гумбаридзе—Грузияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Грузин ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы, Е. Е. Соколов —Белоруссияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Б. М. Белоусов—ССРЭ-ниң камгалал үлетпүрүнүң министри, Н. А. Назарбаев—Казахстанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Казах ССР-ниң Президентизи, О. Азимов —Таджик ССР-ниң Душанбеде таксомотор бүдүрүлгезиниң чолаачызы, А. Х. Галазов—СЭКП Соңгу-Осетин обкомунуң бирги секретары, Соңгу-Осетин АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы, В. И. Перов—Москва областа СЭКП Калининград хоорcomунуң бирги секретары, А. И. Тепленичев—Липецк областа Новолипецкиниң Ю. В. Андропов аттыг металлургия комбинадының партком секретары, Н. И. Шляга—Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң Политиктиг кол эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы.

Чапсар соонда хурал Узбекистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Узбек ССР-ниң Президентизи И. А. Каримовтуң даргалаашкыны-биле үргүлчүлээн. Илеткелдер талазы-биле санал бергеннер: А. Ф. Пономарев—СЭКП Белгород обкомунуң бирги секретары, улус депутаттарының область Совединиң даргазы, А. В. Шутылева—Киров областа СЭКП Советский райкомунуң ийиги секретары, М. Г. Алиев—СЭКП Дагестан обкомунуң бирги секретары, В. А. Стародубцев—Тула областа Новомосковский районнуң Ленин аттыг уксаажыдылга колхозунуң даргазы, «Новомосковское» агроүлетпүр каттыжышкынының даргазы, А. А. Попов—Якут АССР-де СЭКП Сунтар райкомунуң бирги секретары, М. М. Бурокявичюс—Литваның Компартиязының (СЭКП) ТК-зының бирги секретары, Г. А. Ягодин—ССРЭ-ниң Улус өөредилгезиниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы, Б. П. Гуселетов—«Аныяк коммунистер» бөлүктүң координатору, Свердловскиниң инженер-педагогика институдунуң доцентизи, А. Н. Муталибов—Азербайджанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Н. Н. Сидоркин—Мурманск областа «Норильский никель» концерниниң «Печенганикель» даг-металлургия комбинадының партком секретары, В. Н. Швед — Литваның Компартиязының (СЭКП) ТК-зының ийиги секретары, Л. И. Абалкин—ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы.

Кежээки хуралга съезд партийжи документилер төлевилелдерин белеткээр талазы-биле комиссияларны тургузарын дооскан.

Съездиниң киржикчилери июль 5-те СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарының талазы-биле секцияларга ажылын уламчылаан.

АК СЕТКИЛДИГ ҮНЕЛЕП КӨРҮҮШКҮННЕРНИҢ ҮЕЗИ

СЭКП-ниң XXVIII съездизинде

Делегаттарның шиитпири ёзугаар «Донецкуголь» каттыжышкынның Челюскиннер аттыг шахтазының даг ажылчыны Г. А. Бухарковка июль 4-те СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң эртенги хуралынга ээлчег чокка сөс берген. Съездиге, чурттуң Президентизинге, чазаанга болгаш шахтёрларынга хөмүр-даштыг черлерден келген делегаттарның кыйгырыының текизин ол номчаан.

№ 608 билдиригир доктаалды күүседир талазы-биле чазактың турушчок ходелиишкиннеринге удурланыышкынның демдээ кылдыр июль 11-де политиктиг ажыл соксадыышкынын эрттирер дугайында чамдык шахтер коллективтериниң кыйгырыглары дыңналып турар деп, ол документиде айыткан. Шахтёрларның ол негелделериниң дүрүм ёзугаар шынныын хөмүр-даштыг черлерден келген делегаттар колдуунда деткивишаан, тургустунган социал-экономиктиг болгаш политиктиг байдалда улус ажыл-агыйының кандыг-даа адырының ажыл-ишчилери боттарының негелделерин, хомудалдарын шак ынчаар илергейлээринге ээзэш эвес үндезиннер бар ындыг фактыны хүлээп көрбейн барып шыдавас. Ынчалзажок олар шыдамыккай чорукту илергейлеп, байдалды билип, эң кызыкы хемчеглерни кылбайн, ук байдалдан уштунуп үнериниң аргазын тывар дээш болдунар бүгү чүүлдерни кылып турарлар.

СЭКП-ден ажылчыннарның үнериниң дугаңында, парткомнарны бүдүрүлгелерниң девискээрлеринден ыраарып, партияның өнчү-хөреңгизин национализастаар дугайында чурттуң шахтёрларының бирги съездизиниң шиитпирлери-биле болгаш ажылчын шимчээшкининге когаралды чедирер өске-даа шиитпирлер-биле чөп шээрешпезин делегаттар илергейлеп тур.

№ 608 доктаалды күүседир талазы-биле кылдынган бүгү чүүлдерниң дугайында медээлиг информация [illegible] дамчыдыр [illegible] болгаш шахтёрлар [illegible] съездиниң хөмүр-даштыг [illegible] делегаттары бо бедүүн эвес байдалдың үезинде чазактан [illegible] айыткан.

[illegible]

ларның аразында кол айтырыг — партия дугайында, ооң салым-чолунуң дугайында айтырыг. Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. И. Гуренконуң бодалын ёзугаар алырга, партия ниитизи-биле болгаш коммунист бүрүзү байдалды эки талаже угландырып шыдаар аргаларын ылаптыг шугдүнүп көөр ужурлуг шиитпирлиг үе келген. А ону кылырда СЭКП-ге болгаш чоннуң социалистиг шилип алыышкынынга өжээтен турушту ажыы-биле ээлеп турар кижилерден чарлыры, бот-буруудадыышкынны болгаш бот-узуткаашкынны соксадыры, херек кырында частырыгларны, соора кылыышкыннарны болгаш өжегерээн нүгүлдээшкинни ылаптыг ылгалдыр көөрү чугула. Залда олурганнардан делегат мындыг айтырыг салган: төнчү чокка бодун бактаар, амыдыралдан бодунуң хожудаашкынының дугайында үргүлчү медеглээр болгаш туруштарын беленибиле дужуп бээр партияны кым эдерер, ынчаш?

Идеологтуг ажыл дугайында айтырыгны Украинаның Компартиязының съездизинге чиди-биле тургусканын ол дыңнаткан. Идеологтуг аткаарлаашкынның байдалында коммунизмге удур пропаганданың калчаалыг халдаашкынынга СЭКП-ниң таварышканын съездиге база демдеглээн. Коммунистиг идея болза хостаалга болгаш демократияга удур угланган дээр хоозун болгаш нүгүлдээшкинниг бадыткаашкынны массаларның медерелинче сиңниктирер дээн оралдажыышкыннарга удур барык кандыг-даа согуушкуннарны таварыштырбаан деп, Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары чугаалаан. Партияның идеологтуг хүлээлгезин кошкатканы дээш бүрүү СЭКП ТК-ның Секретариадынга онаажып турар деп, ол демдеглээн.

Партияны демократчыдарынче угланыышкынны оратор деткээн болгаш ТК-ның составынга коммунистерниң бүгү категорияларын киирерин чедип алырынче кыйгырган. СЭКП-ге Политбюронуң, ТК-ның Секретариадының турары. Чиңгине секретарьны съездиге соңгуурун, ооң оралакчызының албан-дужаалын доктаадып тургузарын санал кылган.

Каракка көстүр багай чүүл [illegible] турар [illegible]

чаалап алыышкыннарын бадыткап турар. Ол чорук ТК-ның ажыл-чорудулгазын чүгээр деп үнелеп көөрүнге, ниитилелдиң чаартылгазынче угланыышкынны съездиге уламчылаарын чедип алырынга үндезинни биске берип турар.

Көдээде херек кырында байдалды ТК-ның Отчёт илеткелинде көдээ ажыл-агыйга хамаарышкан бөлүкте долузубиле көргүспейн турар-дыр деп, Пенза областа «Кирилловский» совхозтуң директору А. А. Порутчиков санап турар. Чер ажылын чорударының бүгү хевирлерин хөгжүдери — ол дээрге аъш-чем айтырыын шиитпирлээриниң үндезини дээрзи маргылдаа чок, ол дугайын илеткелде айыткан-дыр.

Көдээниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларының, тараачынга ёзулуг аас кырында эвес, а херек кырында эгидип бээриниң эргежок чугулазының дугайында оратор чугаалавышаан, чоокку ийи-үш чылда ажылдаарының даараазында кол угланыышкының демдеглээн: совхозтарның болгаш колхозтарның ооңда-ла төп суурларын газ-биле хандырар, быжыг шыныглыг ниитиниң ажыл-агый оруктарының тудуун доозар, чаагайжыдыр кылдынган чуртталга бажыңнарын болгаш социал-культура амыдыралдың тудугларын кылыр дугайында айтырыгны шиитпирлээр, таарымчалыг өртектер ёзугаар техниканы болгаш дериг-херекселдерни чорудуп бээрин, [illegible] болгаш үлетпүрүн аразында деңге оринажылганы чедип алыр.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының III съездизинге экономист Г. Попозтуң чугаазының чамдык кезиин совхоз директору сагындырбышаан, мынча деп чугаалаан: көрүнер даан, халдаашкын кылырының угланыышкынын ажыы-биле кайы хире тодаргайлаан-дыр? Шериг албаннарының болгаш шөйлту-дүрүм камгалаар органнарының ажылдакчыларының партияга кежигүн болуп турарын хоруур, бүдүрүлгеде болгаш албан черлеринде партия организацияларын дүжүрерин Г. Попов негээн. Ол дээрге коммунистерни бажыннарынче болгаш ниити клубтарынче сывыртаптар дээн ол-дур. Мындыг негелдениң алыс сорулгазы илден: партияны ыштындан чарылдырып, божаннадырып, ооң өнчү-хөреңгизин хуваарып, адыктыг эвелдүүде, эрге-чагырганы ээлеп алырын оралдажып турар [illegible]

таарзынмаан зал удурланып, адыш часкааш туруп берген. Компартияның Тургузукчу съездизинге болгаш ооң соонда калбарган дискуссия хоозун чидиг чөрүлдээлерни көргүскен, ынчангаш ук чөрүлдээлерни чүгле барыын болгаш чөөн үзелдиглерниң, консервативтиг болгаш демократтыг күштерниң аразында чөрүлдээлер-биле кызыгаарлап болбас, эде тургустунуушкуннуң четпестерин ҳаксы шугүмчүлээр чорук эде тургустунуушкуннуң политиказын шугүмчүлээринче шилчээн деп, оратор демдеглээн.

Найысылалды уш-баш чок чугаалар үндүрер хоорай, янзы-бүрү политиктиг шимчээшкиннерниң уязы деп болдаар чорук бар деп, Москваның партия организациязының удуртукчузу чугаалаан. Ниитилел чорудулгаларының хөгжүлдези төпке кезээде дүрген болур, ындыг болзажок ооң тывылган чалгыг эң-не ырак булуңнарга чедип турар, ынчангаш ол талазы-биле чогуур хемчеглерни ап, болуушкуннарның соонга чыдып калбайн, ооң бажынга турар херек деп, ол демдеглээн.

Санал берген делегаттың бодалы-биле алырга, партия үш оруктуң белдиринде туруп турар, чүл дээрге командылап чагырар системаже дедир эглир бе, үндезин демократчылганы боттандырар бе азы шуут чарылгаш, СЭКП-ниң бузундуларынга чаа структураны тургузар бе деп үш оруктуң белдиринде туруп турар. 90 чылдың «изиг чайынында» дыка хөй чүүлдер шиитпирлеттинер ужурлуг, ынчангаш чарлыышкынны болдурбазы эргежок чугула. Партияны демократчыдылганың оруу-биле чорудуп шыдаар сарыылдыг күштер четчир. Партияда бүгү агымнарның төлээлекчилериниң күжениишкиннерин каттыштырар херек.

Коммунистиг партия кончуг берге үени чурттап эртип турар дээр дугайында сагыш човаашкынның сестери «Ростсельмаш» бүдүрүлге каттыжышкынының чиңгине директору Ю. А. Песковтуң санаалынга дыңналган. Партия оң-даа, солагай-даа талазындан таваржып турар. [illegible]

ларын быжыглаары эргежок чугула деп демдеглээн.

Бистиң партияның таварышканы ханы кризистен ажып эртип болур арга бар дээрзинге Узбекистанның коммунистери чигзинмейн турар деп, ук республиканың Компартиязының ТК-зының бирги секретары И. А. Каримов медеглээн. Ук кризистен үнериниң принципиалдыг оруктарын СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының илеткелинде тодаргай айыткан-дыр. Бистер чаартынган партия дээш туржуп турар бис, чаартынган партия бүгү күштерни сырый каттыштырып шыдаар, кижилерниң херегледээрин илередир болгаш хандырар, социалистиг сорулгаларны болгаш идеалдарны чедип алыр дээш, ажыл-ишчилерниң шимчээшкинин баштаар ындыг күш болур ужурлуг деп, оратор демдеглээн.

Партияның структуразын тургузуунга хамаарыштыр ооң чугаалааны болза, СЭКП нииты программалыг, чаңгыс аай Уставтыг, чаңгыс аай Төп Комитеттиг республикаларның компартияларының эвилели болур ужурлуг, партияга девискээр-бүдүрүлге принциви эргежок чугула, ооң эге организацияларының эргелери кол черни ээлээн турар ужурлуг.

Национальдар аразында харылзааларга хамаарыштыр ол национал онзагайланыышкынның болгаш национал көөргеттиниишкинниң фактызы бар боор турарын айыткан. Национал айтырыг талазы-биле СЭКП ТК-ның Платформазы, өске-даа документилер ук чугула айтырыгны шиитпирлээринге болур-чогуур [illegible] көргүспээнин хомуданчыг. Кара чаңгыс арга болза республикалар-биле төптүң аразында [illegible] болур [illegible]

[illegible]

ажылдарның тодаргай программалары чок боор турар. Кижилер кылып турар чүвезинге безин бүзүрелин оскунган. Ынчангаш Коммунистиг партияның моон соңгаар кандыг болурунуң дугайында съезд сагыш салыр ужурлуг деп, ол чугаалаан.

Советтерниң быжыгып тургустунарынга партияның киржилгезинче, чаа байдалдарда оларның удур-дедир харылзаазынче кичээнгейни СЭКП Ленинград обкомунуң бирги секретары Б. В. Гидаспов угландырган. Ооң бодалы-биле алырга, бөгүн, кажан эрге-чагырганың структуразы кылдыр Советтерниң ындыг тургустунуушкуну оожум, бергедээшкинниг чоруп турар болганда, бүгү коммунистерниң, ылангыя партийжи органнарның талазындан оларга дээштиг дуза болза социал таарымчалыг болгаш хамааты тайбың чорукту камгалаарының чугула негелдези болуп турар.

Ындыг-даа болза шак мындыг сорулга ындыг-ла бөдүүн эвес, чамдык девискээрлерде, ооң иштинде Ленинградта, ындыг удур-дедир харылзаалар нарын болгаш ооскелип турар байдалдыг болуп турар. Ооң бир чылдагааны болза депутат корпузунуң чамдык кезииниң коммунистиг туруштарга удур болуп турары, партийжи органнар-биле удур туржурун бодунуң сорулгазы кылдыр көрүп турары. Партия комитеттериниң чамдык удуртукчулары боттарының иштээнде удур-дедир харылзааларның эрги системазын арттырарын кызыдып турарлар. [illegible]

[illegible]

(Төнчүзү 2-ги арында).

ДУГУРЖУУШКУН ДЭЭШ

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының болгаш ССРЭ-ниң Президентизиниң эрге-дужаалдарын чаңгыс кижи ээлээр ужурлуг деп Белоруссияның коммунистериниң хөй нурувузу санап турар. Ол дугайын Белоруссияның Компартиязының бирги секретары Е. Соколов СЭКП-ниң XXVIII съездизинде республиканың коммунистериниң делегациязының кежигүннери-биле совет болгаш даштыкы журналистерниң парлалга төвүнге июль 4-те болган ужуражылгазынга медеглээн.

Парлалга конференциязынга сөс алган партияның Гродно обкомунуң бирги секретары В. Семеновтуң демдеглээни болза: коммунистерни дүвүредип турар дыка хөй айтырыгларга харыылар Политиктиг илеткелде-даа, Политбюро кежигүннериниң отчёттарында-даа чок болду, ол чорук делегацияның кежигүннеринге кончуг дүвүренчиг боор турар. Эртемденнерниң, чаңгылел эртемнерниң талазы-биле специалистерниң политологтарның, социологтарның болгаш экономистерниң теоретиктиг бодалы херек кырында практиктиг ажылдан дыка чыдып каап турар деп, ол айыткан.

Белоруссияның тускай дугуржулгазының дугайында айтырыгны республиканың партия организациязы канчаар көрүп турарынга хамаарыштыр В. Семенов мынча дээн: Белоруссияның Компартиязының ТК-зының сөөлгү пленумунга доктаал хүлээп алган, ооң пункттарының биреэзинде ССР Эвилелиниң иштинге республикага политиктиг болгаш экономиктиг тускай дугуржулганы тып. сырының идеязын БКП деткип турар дээн.

Ол-ла теманы уламчылавышаан, Е. Соколов «литва вариантъ» Белоруссия республикага таарышпас деп демдеглээн. Бис совет чурттарының [illegible] [illegible] турар бис. Партия болгаш [illegible] талазы-биле быжыг тускай [illegible] [illegible] Болгаш партиялар-биле [illegible] үзерниде [illegible] боор турар.

* * *

Июль 4-түү [illegible] СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң парлалга төвүнге совет коммунистерниң [illegible] ажылдар [illegible] [illegible] түңнелдеринге хамаарышкан [illegible] болган. СЭКП ТК-ның Идеология [illegible] оралакчызы. парлалга төвүнүң удуртукчузунуң оралакчызы А. Лебедевтиң чугаалааны болза: съездиниң эге үелеринде болган санал-оналдардан онза түңнел үндүрерин амдызында эрте. Чамдык чүүлдер бар-даа болза, моон соңгаар дискуссия бир янзы эпарбас деп чугаалаары берге. Рынок экономиказынче шилчиишкинге удур [illegible] Кремльдиң Съездилер ордузунда база бар боор турар. Ынчангаш мен бодап көөрүмге, чуртка чугула шак ол айтырыгны чугаалажып тура, нарын үе-шагны эртери чугула болгаш экономикада кризистиг байдалдан үнериниң перспективазын ажыдып турар чаактыг саналдааны программаның чоттуун улуска тайылбырлаар херек. Амдызында ындыг тайылбыр чок. Ындыг болзажок партияда болгаш ниитилелде-даа күштерниң, бөлүктерниң демдигүрү кандыгыл дээрзин моон соңгаарғы санал-оналдар көргүзе бээр боор. Ол чорук дугуржуушкунга болгаш боттарын билчип алырынга чедирер боор деп, А. Лебедев түңнээн.

В. БЕЗБРЕЖНЫЙ, В. ДАНИЛЕНКО, В. ЖИЛЯКОВ.

(СЭТА-ның корр.).

АЖЫЛЫН УЛАМЧЫЛААП ТУРАР

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязы парламент ажыл-чорудулгазының хөй хевирлери-биле ажылын уламчылап турар.

Июль 4-те Б. Н. Ельцинниң даргалаашкыны-биле ээтиги палаталарының каттышкан эртенги хуралынга ооң мурнунда хуралдың хүн айтырыындан артып калган айтырыгларны чугаалашкан. Сессия бо хүннерде Дээди Советтиң комитеттерин болгаш комиссияларын четчелеп тургузуп турар. Каттышкан бо хуралга Көдээниң социал хөгжүлдезиниң, аграр айтырыглар болгаш аъш-чем талазы-биле комитетти тургускан. Кежээки хуралга палаталар тус-тузунда ажылдаан.

Россияның чазааның структуразының дугайында РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаевтиң кылыр илеткелиниң тезистерин депутаттарга үлеп берген. Ону комитеттерде болгаш комиссияларда чугаалажып эгелээн.

(СЭТА).

ТЕС-ХЕМНИҢ СИГЕН ШӨЛДЕРИНДЕ

«Таңды сыны» совхозтуң ажыл-ишчилери мал чеминиң белеткелинче районда бир дугаарында кирген. Кочанай Байлак-оол, Анатолий Сумуу, Владимир Сиилимей оларның звенолары кайызы-даа 850 850 тонна сигенниң белеткээш дужаары-биле керээ чарган. Ам оларның ажылы шуугаан. Каттышкаш 130 тонналы сараттаан. Ук звенолар удуртукчуларындан аңгыда, Юрий Дамчай, Шолбан Сырат, Орлан Билчир, Саян-оол Седен, Хапсаа Мөңге олар кызымак ажылдап турар.

Сигенчилерниң аъш-чем база техника-биле хандырылгазы эки, а кижи күжү-ле чедишпес, ынчангаш сигенни таараттаары саатап турар.

Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң Анатолий Далаа, Николай Далаа, Шири Оюн, Самбуу Чооду удурткан звенолар хөй чылдыг сиген кезиишкининче организастыг кирген. Ол коллективтер тус-тузунда 1000-1000 тонна сиген белеткээр хүлээлгелиг.

Бергелеп-ле турар чүүл болза, сиген кезер машиналарның артык кезектери чедишпес. Совхозтуң инженер-техниктиг ажылдакчылары оларны сурагдаан, Таңдыга, Кызылга база чорааны, шоолуг-ла түңнел чок. Ынчангаш артык кезектер-биле хандырар [illegible] мерген [illegible] негелдезин үлүг.

Кайы-даа совхозтуң сигенчилеринге кым-даа лекция, беседалар кылбайн турар, чаа солуннар-даа келбес, культура массалыг ажыл чок. Мал чеми белеткээриниң баштайгы хүннеринден-ле бедик темпылыыр херек. Ажыл-ишчилерни деткиири чугула.

Бичче-оол ДОЮНДУП.

Тес-Хем район.

Күскү дүжүтке белеткел

КЫСКА ХУУСААДА ДООЗАР ДЭЭШ

Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Арыг-Бажы кооперативи комбайннар септелгезин [illegible] Кыска хуусаада [illegible] [illegible] Бо коллективте [illegible] Долаат-Эзи Кырыыс удурткан турар.

[illegible]

зезин база кестирер болгай.

Септелгеде эки ажылдап турарлар Оюн [illegible], Максим Балыма [illegible] Хөмүр [illegible] дагдыныышкылар [illegible] арга сүмезин берип [illegible] турарлар. [illegible] Слава Ымбы, [illegible] Саады база эки ажылдап турар. Олар [illegible] ажылдаавышаан [illegible] комбайн [illegible]

Чамдык [illegible] чок болду [illegible]

Арыг-Бажы [illegible] күскү хоо [illegible]

Танов МОНГУШ.

Улуг-Хем район.

АК СЕТКИЛДИГ ҮНЕЛЕП КӨРҮҮШКҮННҮҢ ҮЕЗИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

национал, социал, мөөү-шынар вегелдеелери конгут улуг ниитилел кижизиниң катап тыптырынга четкен бис. Эрги ол чүүлдүг кызырыкның оралдажыышкыны национал айыыл болуп болуруун оратор демдеглээн. Оон бодалы-биле алырга, чурттуң чогумча ындыг хежүүлдезиниң чугулазын медерел билири—СЭКП-ниң апрель соондагы угланыышкынының кол түңнелдериниң бирээзи болгаш оон чугула ачыхавыязы болуп турар. СЭКП-ниң грузин отряды чаа чүвеге удур чоруктуг, догматизмни, эрге-дужаалзырак чорукту буруу шаап турар деп, ол медеглээн.

Съезд мурнунуң дискуссиязы чоруп турганының хүнүнде улуг хемчээлдиг эрге-ажыктар каккылажы берген деп, Белоруссияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **Е. Е. Соколов** санап турар. Мында кызыгаар социалистиг шилиишкинниң деңнелинде эртип турар. Съезд мурнунуң документилерин чугаалажып көрүп турда, анаа шынчызын Совет Белоруссияның коммунистериниң хөй кезии бадыткаан. Олар СЭКП-ниң чаңгыс эви болгаш чаартылгазы, оон марксизм-ленинизмге шынчызы, ону кижизиг бодалдың амгы чедиишкиннери-биле байыдары дээш туржуп турарлар. Олар идея талазы-биле чайгылчак болгаш хожудангай чорукка, чөпшээрежип каалтар болгаш аайынга кире бээр принцип чок чорукка удур бодалдарын илередип турганнар.

Башкарылгалыг рынок харылзааларынче шилчээриниң амыдыралчы чугула базымының эргежок чугулазын билири, тускай догуннаан Совет Социалистиг күрүнениң Эвилелин камгалап арттырары, социалистиг идеалдың тодаргай болуру ниитилелди быжыглаар, аңгы-аңгы политиктиг күштерни каттыштырар дээш бөгүн партияның чугуп турар ажылынга онзагай ужур-дузалыг болуп турарын оратор медеглээн.

Чуртта эге турггустунуушкуннуң чоруп турар байдалын анализтевишаан, мында бистиң чамдык чогумчалыг чүүлдеривис-биле кады кылыр ужурлуг турган ажылдарывыстың бүтпейн барганын ССРЭ-ниң камгалал үлетпүрүнүң министри **Б. М. Белоусов** демдеглээн. СЭКП-ниң XXVII съездизиниң чамдык программаларын күүсеттинмээн. Ниитилелде болгаш экономикада тедимчелиг эвес чүүлдер кескүзү-биле илереп келген.

Сөөлгү чылдарда үлетпүр, ниитизи-биле, чамдык таварылгада камгалал үлетпүрү (оон болуунга хамаарыштыр ол [illegible] айыылдыг чүве-даа) чамдык чигзиниг экономиктиг концепцияларны шенээр чер апарган деп, оратор демдеглээн. Экономиканың арга-жок багай байдалының чылдагааны — ажыл-агый реформазының болуушун чорудулгазында нарын чүүлдерин, турушту эвес, принцип чок, а чамдыкта чүвени ханы медереп билбезивистиң түңнелдери болганы чугаажок.

Шериг үлетпүрүнүң конверсиязының айтырыгларынга хамаарыштыр ол мынча дээн: бүдүрүлгениң хемчээлдерин кызырып тура, бистиң ниити концепциявыстың угланыышкынынга дүүштүр көрүп турган, ажылдап кылдынып турар шериг техниказының техниктиг деңнелин кудулатпас ужурлуг бис. Бир эвес бистер конверсиядан ажыктыг чүүлдү алырын бодап турар болзувусса, конверсия дугайында хоойлуну база камгалал дугайында хоойлуну хүреп-ле хүлээп алыры эргежок чугула.

Эге турггустунуушкунну тодаргай план чок хөделиишкиннерден эгелээнин эге турггустунуушкунну эгелээни партия болуунун мурнакчы туружун чидирип эгелээн деп, **Н. А. Назарбаев** санап турар.

Эге турггустунуушкун чедимчелиг эки чоруп турар ындыг аазыр бисте чок деп, Казахстанның КП ТК-зының бирги секретары, республиканың Президентизи эскерген. Бис дыка үр үениң иштинде ажык-чаяаг чорук болган [illegible] туруп алган бис. Кажан чаа амыдырал деңнелиниң кескү [illegible] бистиң политиктиг удурланыкчыларывыска ол чаагай чемиш болган.

Идеологияда байдал дүвүренчиг. Ленинизмни, партияның идеяларын арын-нүүр чок хажыдып, мугулдеп турда, анаа төлептиг ойтур шавыышкын берипттер кижи чок. Тодаргай концепция чогундан националдар аразында харылзааларга салдарлыг болуп турар. Бистиң туружувус—Совет Социалистиг Республикаларының чаартынган Эвилели, чаңгыс аай СЭКП. Эге турггустунуушкунда чүгле четпес талаларны көөр чорукту оратор, ындыг турбуже, хүлээп көрбейн, партийжи массаларның сырый каттыжылгазының эргежок чугулазын демдеглээн. Политбюро институдун арттырарын, М. С. Горбачевту Чиигине секретарь кылдыр соңгуурун Казахстанның коммунистериниң мурнундан ол чугаалаан.

Турггустунганындан бээр 87 чыл болуп турда, партия бөгүн база катап. каандыг [illegible], кымның эрге-ажыктаары, [illegible] коммунистер болгаш чурттуу кайнаар апаарыл деп айтырыглар турггустунуп турар. Бүгү партияның салым-чолунун шиитпирлээр өйде съезд болуп турар дыр. Ындыг бадыткаашкынындан болуунуң чугаазын Душанбениң таксомотор бүдүрүлгезиниң чолаачызы **О. Азимов** эгелээн. Беш чыл бурунгаар эге турггустунуушкунун угланыышкынын хүлээп алган, ажык-чаяаг чорукка берген партия ам бодун берге байдалда апарган деп, ол демдеглээн.

Ораторнуң бодап турары-биле алырга, ам хөделиишкиннериң тода, ханы бодаттынган тодаргай хуусаалыг программазы херек болуп турар. А партияның удурдуп [illegible] гуманныг сорулгаларынга бүзүрээр, чонун эрге-ажы дээш бүгү кужун болгаш дуржулгазын бээринге белен кижилер киргеп турар ужурлуг.

СЭКП Соңгу-Осетин обкомунуң бирги секретары **А. Х. Глазовтуң** бодалы-биле алырга, бистиң хамык бергелеривис хөлүн эттирер чоруктан болуп турар. Чагырып дужаар методтарны албадап тура, корум-чурум-биле холбашкан бүгү-ле чүвени дурзужок байдалга эккеп кааныныи үези турду. Ам болза демократчыдылганың болгаш ажык-чаяаг эки идеязын ужур-дүрүм чок кызыгаарга эккеп, кандыг-даа чурум болгаш культура чок болдуруп, чамдык регионнарда мыйнай анархияже шилчиде берген.

Турггустунган байдалдан үнериниң оруктарын саналдакчы дараазында хөделиишкиннерде деп билип турар. Бирээде, ревизияны чорудуп, СЭКП-ниң Платформазында турар кадык күштерни үндүрүп, ойнаалап алыр. Ийиде партияның дуу болган кижилерден, партийжи билеттиг болза-даа, биске өске партияның тарадыр чорууар, марксисчи-ленинчи өөредигни хей чүве кылдыр санап чоруурлардан адырлыры чугула. Үште, эрге-чагырганы дамчыдар дугайында төнместээн чугаалашкынны [illegible].

Республикаларның партия [illegible] эскертир дугайында чугааже [illegible] бис. Ол фактыдан болуунуң саналын СЭКП Калининград хооркомунуң бирги секретары (Москва областьтың организациязы) **В. И. Перов** эгелээн. Бо айтырыгны [illegible] партия кескү чидирерниң болган.

СЭКП башкарыкчы партия болганда, ооза-ла бо [illegible] чылдарда ниитилел хөгжүлдезинге хамаарыштыр бүдүн концепциялыг турар ужурлуг деп, оратор санаан. Программныг меделгелдиң төлевилели дээрге чүгле ажыл программазының үндезини болур.

Бир эвес партияның буступ дужерин сорулга кылып алыр болза, бүдүрүлге черлеринден партия организацияларының адырлыры дээрге эң-не кыска оруктур деп, Новолипецкиниң металлургия комбинадының партком секретары **А. Н. Тепленичев** санап турар. Кандыг-даа таварылгада партияны күш ажылчы коллективтерден [illegible] болбас ужурлуг. Партияның социал баазазы — ажылчыннар болгаш күш-ажылчы интеллигенция-биле харылзаазын чидирип болбас.

Партия ТК-ның эрги составы болуунуң сорулгаларын күүсетпээн деп, делегат медеглээн.

Совет Арымяның болгаш Шериг-Далай Флодунуң Кол политиктиг эргелелдениниң начальнигиниң оралакчызы **Н. И. Шляга** армияда партия политиктиг ажылдың дугайында чугаалаан. Сөөлгү үеде чамдык кижилерниң Чепсектиг Күштерни деидеологизастаарының болгаш деполитизастаарының дугайында кыйгырыглары армия база флот коммунистерин дүвүредип турар деп, ол демдеглээн. Армия политикадан дашкаар турупшыдавас. Ынчангаш бнеэлеги мышкаш. Чепсектиг Күштерге политиктиг ажыл кажан-даа күрүнениң чепсээ, политиканың чепсээ турган болгаш болур-даа деп марксисчи дүрүм [illegible] ужурлуг деп, генерал медеглээн.

Бистиң партийжи съездивис ниитизи-биле партияның болгаш чурттуң таварышканы нарын, берге байдалдан үнериниң оруун дилээриниң аажок нарын, дүшкүүрлүг үезинде эртип турар деп, СЭКП Белгород обкомунуң бирги секретары **А. Ф. Пономарев** демдеглээн. Канчаар-даа аажок дүшкүүрлүг апарган ниитилел байдалын чедир үнелеп көрбезиниң барымдаазы чок. Кувуг делгинерлериниң, бараанналлының чединмезиниң, өртектерниң чүден дүрген өзүлдезиниң үезинде экономиктиг бурулгаарлаашкынга кижилерниң анаа-ла бузурээри берге. Чонну ханы саандараашкын, чайлаттынмас халап-биле коргударың. Совет күрүнениң бүгү төөгүзүн буруу шаварың, партияны мугулдеп, бужартадыры кандыг-ла-бир ээв апарган.

Кежээде турггустунган канчаар-даа аажок нарын байдал дугайында чугаалааш, ажы-чем-биле хандырылганың айтырыглары съездиниң Программныг медеглелиниң төлевилелинде, өске-даа политиктиг белүглежиишкиннерниң программаларында чогуур илереди албаанынче санал беринип делегаттарның кичээнгейин угландырган. Оон сестери-биле алыр болза, сөөлгү үеде колхозтарның болгаш совхозтарның материал-техниктиг хандырылгазы көзүлдүр-ле баксыраан: техникага чемиштиилгелерге, материалдарга өртектер аажок дүрген өзүп турар.

Аграр политиказының айтырыгларынга партия чонунун [illegible] ажылдап кылганы. [illegible] делегат медеглээн.

[illegible] областа СЭКП Советский райкомунуң ийиги секретары **А. В. Шутылева** идеология ажылынга кылдынган чаттырыглар дугайында ханы дүвүрел-биле чугаалаан. Оон бодап турары-биле алырга, партияның ажыл-чорудулгазының ол чугула адырындан СЭКП Төп Комитеди бодуна тура-биле чайлаан. В. А. Медведевтиң отчёдун ол [illegible] гумтүлээш, партияның төп органнарының идеологтуг адырга ажыл-чорудулгазын четпес деп санаарын саналдаан. Ол кире канчаар-даа аажок улуг политиктиг, чогаадыкчы, эстетиктиг күш-шилалыг турган. Идеологтуг ажылга амгы ышкаш чүден дора түңнелдерлиг болуру [illegible] деп, депутат санап турар. Идеологтуг угланыышкынга кандыг-даа аткаарлаашкыннар, чөпшээрежилгелер турбас ужурлуг, ынчаар болзувусса боттарывыс-ла боттарывысты буураашкынга чедирер бис деп, ол демдеглээн.

Дискуссияга оон аңгыда, М. Г. Алиев — СЭКП Дагестан обкомунуң бирги секретары, В. А. Стародубцев — Ленин аттыг уксаажылга колхоз заводунуң директору (Тула областьть), А. А. Попов — СЭКП Сунтар райкомунуң бирги секретары (Якут АССР), М. М. Бурокявичюс — Литваның компартиязының (СЭКП) ТК-зының бирги секретары, Г. А. Ягодин — ССРЭ-ниң Улус өөредилгезиниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы, Б. П. Гуселетов — «Ажык коммунистер» деп бөлүктүң координатору, А. Н. Муталибов — Азербайджанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, республиканың Президентизи, Н. Н. [illegible] — «Печенганикель» [illegible] металлургия комбинадының партком секретары, В. И. Шимко — Латвияның Компартиязының (СЭКП) ТК-зының [illegible] киржип, чугаалааннар.

[illegible] бүгү [illegible] съезд-биле холбашкан [illegible] делегаттарының саналдарынга демдеглеттинип турган. Аграр секторунче, улус өөредилгезиниң системазының материал-техниктиг хандырылгазынче кичээнгейни шиитпирлиг-биле күштелдирериниң эргежок чугулазы демдеглеттинип, националдар аразында харылзаалар, күш-ажылчы коллективтерге партия организацияларының салдарын күштелдирериниң айтырыглары көдүртүнүп турган.

Хуралдың төнүүзүнде академик Л. И. Абалкинге сөс берген. Башкарылгалыг рынок экономиказынче шилчиишкин талазы-биле эң баштайгы боттуг базымнарның болгаш оон ужурунда туруп кээп болур айтырыглар дугайында делегаттарга ол чугаалап берген.

Чамдык комиссияларның составынга эдиглер кылдынган.

Июль 5-те съезд темалыг секциялар аайы-биле ажылдаан.

Наадымга уткуштур

ААЛЧЫЛАРНЫ ЧАЛААН

Бо чылдың март айда СЭКП Бай-Тайга райкомунуң бюрозу районга малчыннар наадымын июль айның 7-де эрттирер дугайында доктаалды хүлээп алгаш, ону белеткээр база организастаар талазы-биле агроүлетпүр каттыжыышкынның даргазы И. С. Идам-Сүрүң баштаан оргкомитетти тургускан.

Ажыл-агыйлар, күш-ажылчы коллективтер, кооперативтер, аренда болгаш өг-бүле керээзи-биле ажылдап турар звенолар аразынга социалистиг чарышты калбарткан. Анаа чедиишкинниг болур дээш малчыннар кызымак ажылдап келген. Ам бо хүннерде күш-ажылчы маргылдаа улусту хайныктырган. Наадымга киржир, анаа эки көргүзүглерлиг болур дээш күзел малчыннарны сорук кирип турар. Оон түңнелинде район чартык чылда күрүнеге 150 тонна эът планын 153 тонна кылдыр, а 320 тонна сүттү база күүсеткен. Чоннуң хуузунда дузалал ажыл-агыйындан артыкшылдыг сүттү дужааган.

Бай-Тайганың ажыл-агыйлары бо чылын өшкүлерин кажангызындан-даа артык хөй дүктү кыргып алгаш бир өшкүден ортумаа-биле 1044 граммны кыргаан. Бо дээрге өшкү кадарчыларының кызымак ажылының түңнели дир. «Кызыл-Даг» совхоз бир өшкүден 1310, «Мурнакчы» 1046, а «Бай-Тал» 1044 грамм аңгор дүктү кыргып алыр аргалыг болган. Эң-не шылгараан малчыннар республика Наадымынга барып киржир.

Районнуң совхозтары өшкү дүгүн 65 тонначаны Оренбургтуң чуртта сурагжыг өөк аргыыр фабриказынга аппарып дужааган. Оон хөй орулганы түңнел санаашкын-биле алырлар.

Мал бажын камгалап алыр талазы-биле районнуң көргүзүглери база багай эвес шээр мал 8,9 хуу, мыйыстыг бода 7, а чылгы 2,5 хуу өзүп көвүдээн. Малдың өлүп хорамзаар чоруу эрткен чылдың бо үезинден 14,5 муңга эвээжээн. «Бай-Тал» совхоз 100-ке онаашпыр 83 хураганны, 92 анайны камгалап алгаш, районда эң дээре түңнелдиг болган. Ниитизи-биле бай-тайгажылар малдың чаш төлүнүң 79,1 хуузун доруктуруп турар.

Амгы үеде районда хөй кыргылдазы кидин түлүк. Хоюн баштай-ла кыргызып, чугдуруп алган кадарчылар чайлагларында барып хонгулаткан.

Мурнунда чылдарда наадым районга база республикага-даа кезек үеде үзүктелген турган. Ам ону доктаамал эрттирер дээш малчыннарның күш-ажылчы тура-соруун, хей-аъдын көдүрүп, ажылга харысалгазын, бот-идепкейин бедиткен.

Эрткен чылын районга болган наадымда четпестерни бо чылын катаптавас дээш, оргкомитет база совхозтар-даа чогуур хемчеглерни ап турар. Чоннуң санал-оналдарын, сүмелерин, күзелдерин барымдаалаан. Сес кижи составтыг оргкомитет район наадымынга оюн-тоглааларны, спортчу маргылдааларны тыва национал чаңчылдар, утка-шынар сиңниккен байырлал кылдыр бедик деңнелге организастап эрттирер сорулганы салган, ажылды ынчаар башкарып-даа турар. Аас чогаалының байлак эртинелерин ажыглап турагаш, күш-ажылдың мурнакчыларын алгап-йөрээр, аът чарыжын, мөге хүрежин шаандагы тыва чаңчылдарга үндезилеп эрттирер. Ол ышкаш наадым хүнүнде национал чем аймаанның дээжилерин делгеп садыгаар. Бо талазы-биле совхозтарга тускай планнаалганы баш удур-ла берген.

«Мурнакчы» биле «Бай-Тал» совхозтар кожавыс Моол Арат Республиканың кызыгаар чоогунда ажыл-агыйлары-биле найыралдыг харылзааны тудуп, дуржулга солчуп турар. Ынчангаш олар боттарының өннүктерниң төлээлерин — ажыл-ишчилерин база мөгелерин, оон аңгыда район наадымынга Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Өвүр, Чөөн-Хемчик районнардан спортчуларны база чалаан. Ниитизи-биле 128 мөге хүрежир. Шүүлген мөгениң аът-биле шаңнаар деп шиитпирлээн. Мурнакчыларны база спортчу маргылдааларның тиилекчилерин шаңнап мактаарынга агроүлетпүр каттыжыышкынының фондузундан 5,2 муң акшаны тускайлаан. Чарышка эрткен аъттарның ээлерин база мунукчуларын катай шаңнаар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чокта чаа Шемиге. Кызыл-Мажалыкка мөге хүрежинден элээн дуржулганы өөренип алган болгаш оон дудак чокка эттирер дээш, оргкомитет хемчеглерни ап турар.

Аас чогаалының чевирлеринден алган, национал чаңчылдар сиңниккен, кижиниң чоргааралын хайныктырып келир кескү агитацияны, чуруктарны стадионга делгеп азар. Мурнакчыларга, мөгелерге аян туткан ыры-шүлүктер, сыгыт-хөөмей, алгаг-йөрээлдерни маргылдаа үезинде микрофон-биле дамчыдар. Салым-чаяаннг бот-тывынгыр артистер, мөгелерге аян тудуп, музыкалыг байыр чедирер.

Ат-сураглыг малчыннарның, артистерниң болгаш төрел салгаан уран шеверлерниң чурту — Бай-Тайгага наадым үезинде кээп, районнуң ажыл, амыдыралы-биле таныжып, байырлаалга киржири-биле олбо районнардан мөгелерни, чүгүрүк аъттарның ээлерин тыва чоннуң хүндүткелдиг ёзузу-биле чалаан.

Моңу бай-тайгажыларның өмүнээзинден, районнуң удуртур органнарының даалгазы-биле бижидим.

Седип-оол ИРГИТ.
«Хемчиктиң сылдызы» солуннуң корреспондентизи.

ЧУРУКТА: Улуг-Хемде Тулуш Кечил-оол аттыг совхозтуң Арыг-Бажы сүт-бараан фермазының комсомолчу саанчызы Марта Кенден. Авазы ол фермага хөй чылда саанчылааш, ам пенсияга барган бээрге, уруу оон орнунда ажылдай берген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Хоойлу-дүрүм үрээшкиннерин болдурбас талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер

(1990 чылда база 1991 чылдың бирги кварталында)

Тайылбыр: 1—хемчеглер, 2—күүселдезиниң хуусаалары, 3—күүселдир харысалгалыг кижилер

1	2	3
I. Организастыг хемчеглер		
1. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок II сессиязының түңнелдерин улус депутаттарының сессияларынга, күш-ажылчы коллективтерге болгаш хамаатыларның чыыштарынга чугаалажыр.	1990 чылдың июль 15-ке чедир.	Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүскомнарының даргалары, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның күш-ажылчы коллектив чөвүлелдериниң даргалары.
2. Районнарга болгаш республика деңнелинге хөй-ниитиниң үлегерлиг корум-чурумнуг база бедик культуралыг чурттакчылыг пунктузу дээш чарышты организастаар.	1990 чылдың июль.	Министрлер Чөвүлели (эш А. А. Мельников), райхоорküскомнар (даргалары).
3. Хоойлу-дүрүм үрээшкиннери-биле демисел талазы-биле бааза совхозтарны, кожуун, хоорай Советтерин республиканың зоналарынга тургузар.	1990 чылдың III кварталы.	Министрлер Чөвүлели (эш А. А. Мельников), райхоорküскомнар (даргалары), Агроүлетпүр эвилели (эш В. О. Оюн).
4. Ажылчы чонун ортузунга кижизидилге ажылын организастаар талазы-биле күш-ажылчы коллективтер удуртукчуларының мурнакчы дуржулгазын өөренип болгаш тарадыр.	1990 чылдың июль 15-ке чедир.	Министрлер Чөвүлели (эш Д. С. Монгуш), райхоорküскомнар (даргалары).
5. Хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаар талазы-биле чурттуң өске девискээрлериниң мурнакчы дуржулгазын өөренип түңнээш, ону нептередири-биле хемчеглерни алыр.	1990 чылдың III кварталы	Министрлер Чөвүлели (эш Ш. Д. Ооржак)
Күш-ажылга кирериниң айтырыглары		
1. Улусту күш-ажылга кирериниң талазы-биле тускай хемчеглерни ажылдап кылыр.	1990 чылдың декабрь	Министрлер Чөвүлели (эш В. Б. Салчак), Күш-ажыл талазы-биле күрком (эш С. Б. Аракчаа). Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели (эш В. Б. Салчак).
2. Ажылчын күжүнүң шимчээшкиниң планнаар болгаш чурттакчы чонну ажыл-биле хандырарын организастаар сорулга-биле каттыжыышкыннарның, бүдүрүлгелерниң, организацияларның кадрларга негелдезиниң дугайында амыдыралдыг айтырыгны чүгле улусту күш-ажылга кирер талазы-биле органнарны дамчыштыр шиитпирлээр.	1990 чылдың июль 1-ге чедир.	
3. 1990—1995 чылдарда күш-ажылчы курлавырларны ажыглаарының ажыктыын бедидериниң ажылдап кылган программазын ёзугаар ажылдаар черлерни немей тургузар талазы-биле ажылды уламчылаар.	Доктаамал	Министрлер Чөвүлели (эштер А. А. Мельников, В. А. Паруякин, В. П. Болбат), райхоорküскомнар (даргалары), каттыжыышкыннарның удуртукчулары.
4. Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның каттыштырган акша-хөреңгизиниң күчезин-биле [illegible] чок кижилерни үүрген ажылдадырының-биле [illegible] бүдүрүлгеге штаттыг ажылдакчыларны күш-ажылга улусту кирер талазы-биле бюроларны тургузар.	1990 чылдың III кварталы.	Министрлер Чөвүлели (эш В. Б. Салчак), райхоорküскомнар (даргалары), районнарның бүдүрүлгелер болгаш организациялар удуртукчулары.
5. Республиканың ажылдавайн турар улустуң үлегерин тоолаар.	1990 чылдың июль 15-ке чедир.	Министрлер Чөвүлели (эш В. Б. Салчак), райхоорküскомнар (даргалары), бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчулары.
6. Кадрларга негелделер, ажылга хүлээп алырының чурумунуң билиг-мергежил бедидериниң база күш-ажылчы керээлер чаргазының перспективазының дугайында чурттакчы чонга чайыылдыр шыныптыр сорулга-биле бүдүрүлгелерге болгаш чурттакчылыг черлерге «Ажык эжик хүнү» үнергелээ бичиин ээлчеш эвес эрттирер.	1990 чылдың август — ноябрь, 1991 чылдың февраль—май	Министрлер Чөвүлели (эш В. Б. Салчак), министерстволар, ведомстволар, чер-чер Советтериниң күүскомнары, бүдүрүлгелер, ажыл-агыйлар (удуртукчулары).
7. Аныяктарны ажылга кирер талазы-биле [illegible] квоталарны доктаадыр (капсырылга № 1)	1990 чылда база 1991 чылдың бирги чартынында	Министрлер Чөвүлели (эш В. Б. Салчак)
8. 1990 чылда база 1991 чылдың бирги чартынында улус ажыл-агыйының чаа ажылдаалга кирер объектилеринге кадрларны белеткээри болгаш ажылга кирери. (№ 2 капсырылга-биле).	1990 чылда база 1991 чылдың бирги чартынында.	Курплан (эш В. Б. Салчак), Күш-ажылдың күркому (эш С. Б. Аракчаа).
9. Специалистерден аңгыда республикадан дашкаар ажылчын күжүн чалаарының чугулазы чугула эвезин өөренип көөр.	1990 чылдың август 1-ге чедир.	Күш-ажылдың күркому (эш С. Б. Аракчаа).
10. Чурттуң мурнакчы девискээрлериниң дуржулгазы-биле көдээге бичии хемчээлдиг бүдүрүлгелерни тургузар талазы-биле планны чогаадып тургускаш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиге чугаалажыры-биле кирер.	1991 чылдың октябрь.	Курплан (эш В. Б. Салчак), Агроүлетпүр эвилел (эш В. О. Оюн)
11. Элээдилерни, а ол ышкаш тускай школаларның база профессионал-техниктиг училищелерниң доозукчуларын ажылга хүлээп ап турар, ажылдаар черлерни эттырып каан турар бүдүрүлгелерге үндүрүгнү эвээжедип тургаш, экономиктиг шаңналды доктаадыр. Ол бүдүрүлгелерден күш-ажылчы курлавыр дээш төлевир тывар.	1990 чылдың III кварталда.	Министрлер Чөвүлели (эш Д. С. Монгуш, Курплан (эш В. Б. Салчак), Кадык-камгалал министерствозу (эш К. Д. Ондар).
12. Назы четпээннерниң эрге-хоойлу кижизидилгезиниң оларның эрге-хоойлу үрээрин болдурбазының, кижизидилге талазы-биле салдынчак элээдилер база таарымча чок өг-бүлелер-биле ажылдың методиказының болгаш теориязының талазы-биле тускай эртемнерни Кызылдың күрүнениң педагогика институдунга база педучилищеге өөредир дугайында айтырыгны шиитпирлеп чугаалажыр.	1990 чылдың июль.	Кызылдың күрүнениң педагогика институду (эш А. В. Набатов).
13. Келир үениң хамаатыларын болгаш адамелерин кижизидериниң эң чугула кезээ болур «Өг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы», «Совет эрге-хоойлу болгаш күрүне» деп эртемнерни школаларга башкылаарының шынарын бедидер хемчеглерни алыр.	1990 чылдың июль — август	Улус өөредилге министерствозу (эш Н. С. Конгар).
14. Ниитилелге кижизидилгеге херек апарган бичии уругларны база элээдилерни тып илередир талазы-биле ажылды чорудар. Оларны школа-интернаттарга, тускай школаларга, профтехучилищелерге кирер.	1990 чылдың июль — август.	Улус өөредилге министерствозу (эш Н. С. Конгар), райхоорküскомнар (даргалары).
15. Өөреникчилерниң мергежил шилилгезинге ажылды база күш-ажылчы кижизидилгезин экижидер-биле школаларга немей: а) 195 кижиге 4 мастерскаяларны; б) сүт-бараан фермаларынга 150, совхозтарның мастерскаяларынга 60, Кызылдың бүдүрүлгелеринге 100, Шагаан-Арыгның—30, Ак-Довуракның—30 ажылдаар черлерни тускайлаар.	1990 чылдың III кварталы.	Курплан (эш В. Б. Салчак), Улус өөредилге министерствозу (эш Н. С. Конгар), Агроүлетпүр эвилел (эш В. О. Оюн), хоорайкүүскомнар (даргалары).
16. Өөренип турар аныяктарның интернационалдыг кижизидилгезин экижидер сорулга-биле [illegible] болгаш орус национальдыг школаларының өөренип турар школаларының коллективтериниң аразында мурнакчы дуржулгазын өөренир талазы-биле херээлиг кады ажылдарны калбартыр.	1990 чылдың августта	Улус өөредилге министерствозу (эш Н. С. Конгар).
17. Кызылдың пединститудунуң болгаш башкы училищезиниң баазазынга күш-культура болгаш спорт башкыларын белеткээрин уламчылаар.	1990 чылдың сентябрьда.	Улус өөредилге министерствозу (эш Н. С. Конгар), Кызылдың пединститудуу (эш А. В. Набатов), [illegible] (эш А. С. [illegible]).
18. Элээдилерниң болгаш аныяктарның спорт школаларының чамдыызын күш-дамыр бе[illegible] клубтарны кылдыр эде тургузар.	1990 чылдың июль — сентябрь.	Курспорткомитет (эш С. Ы. Ооржак), Улус өөредилге министерствозу (эш Н. С. Конгар).

(Төнчүзү 3-кү арында).

Хоойлу-дүрүм үрээшкиннерин болдурбас талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

19. Тываның дыл, литература болгаш төөгү-нүң эртем-шинчилел институдунуң баазазынга оон эртем ажылдакчыларының аразындан кем-херек үүлгедиршиин чыдагааннарын өөренип көөр болгаш оны болдурбазының талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр бөлүктү организастаар.	1990 чылдың август.	ТДЛТЭШИ (эш Ю. Л. Араңчын).
20. Кызыл хоорайга хөгжүм-шии театрының баазазынга аныяктарның хостуг үезиниң күүсе [illegible] организастаар.	1990 чылдың июль 15-ке чедир.	Культура министерствозу (эш Ч. Ч.-Д. Ондар). Сан-хөө министерствозу (эш К. Д. Ондар).
21. Күрүнечиниң аңгы видеосалоннарының ажыл-чорудулгазын хоруур.	1990 чылдың август 1-ге чедир.	Культура министерствозу (эш Ч. Ч.-Д. Ондар). Иштики херектер министерствозу (эш В. И. Лужашов).
22. Тыва АССР-ниң профессионал коллективтериниң база чагаттырган коллективтерниң күжү-биле хөй-ниити чурттакчыларының культура таныжылгазының көдээ Советтер айы-биле графигин ажылдап кылыр болгаш ону массалыг информацияның чепсектерин дамчыштыр чарлаар.	1990 чылдың август.	Культура министерствозу (эш Ч. Ч.-Д. Ондар).
23. Кызылдың Культураның болгаш дыштаныышкының Гастелло аттыг паркынга 1000 кижиге чайгы танцы шөлүн, хеме станциязын ажыдар.	1990 чылдың июль 1-ге чедир.	Культура министерствозу (эш Ч. Ч.-Д. Ондар). Кызыл хоорайкүском (эш В. Х. Кара-оол). ДОСААФ (эш Н. М. Коротаев).
24. Кызылдың каттышкан техниктиг школазының чанында спортчу секцияларга кирер аныяктарның чылдагын эттирер: автомобильчи — 30, мотоциклчи — 30, дельтапланеристер — 30, мотодельтапланеристер — 30, планерчи-делетчиктер — 30, ырак чалгыглыг радиоспортчулар — 30, хөй хевирлиг автомобиль спортунга — 30 кижиге.	1990 чылдың июль 10-га чедир.	ДОСААФ (эш Н. М. Коротаев).
25. КАИ-ниң [illegible] техниканы ДОСААФ-тың хөй-ниитиниң [illegible] болгаш бөлгүмнеринге дамчыдар.	1990 чылдың июль 20-ге чедир.	Иштики херектер министерствозу (эш В. И. Лужашов), райхоорайкүскомнар, ДОСААФ (эш Н. М. Коротаев).
26. Республиканың районнарынга спорттуң техниктиг хевирлериниң талазы-биле спортчуларның көргүзүглүг үнүүшкүннерин организастаар.	1990 чылдың июль — октябрь.	ДОСААФ (эш Н. М. Коротаев).
27. Республиканың районнарынга бүгү категорияның чолаачыларын болгаш мотоциклчилерин белеткээр талазы-биле курстарны ажыдарының айтырыын КАИ ажылдакчылары-биле кады сайгарып көөр.	1990 чылдың июль 15-ке чедир.	Иштики херектер министерствозу (эш В. И. Лужашов), ДОСААФ (эш Н. М. Коротаев).
28. 1991 чылдан эгелээр [illegible] Кызылдың каттышкан техниктиг школазының [illegible] 198 кижи чурттаар общежитиениң тудуун [illegible] айтырыын сайгарып көөр.	1990 чылдың август 20-ге чедир.	Күрплан (эш В. Б. Салчак).
29. Бүгү категорияның чолаачыларын белеткээр [illegible] районнар төптеринге Хову-Аксы, Балгазын, Чаа-Хөл суурларга ажыдар.	1991 чылдың январь 1-ге чедир.	ДОСААФ (эш Н. М. Коротаев).

Автомашиналарны оорлап мунарын база оорлаарын болгаш орук-транспорт озал-ондаан болдурбазының хемчеглери

1. Республиканың хоорайларынга болгаш хоорай хевирлиг суурларынга автомототранспорт тургузар төлевилиг туразы черлерни тывар болгаш тывар.	1990 чылдың июль.	Министрлер Чөвүлели (эш В. П. Болбат), райхоорайкүскомнар (даргалары).
2. Машиналарның хоруглуг ажыглаар херектелдерни кылып бүдүрер автотранспорт база гараж эдилекчилерин [illegible] организастаар.	1990 чылдың II чартыы.	Министрлер Чөвүлели (эш В. А. Парунин), машина тудуунуң заводу (эш А. Н. Тимохин), республиканың Садыг министерствозу (эш П. Н. Хотыпев).
3. Республика албанының күжү-биле районнарда орук-таңныыл албанын четчелээр.	1990 чыл.	Иштики херектер министерствозу (эш В. И. Лужашов).
4. ИХМ-ниң удуртулгазы, райхоорайкүскомнар Кызыл, Шагаан-Арыг, Туран, Ак-Довурак хоорайларга, Балгазын, Самагалдай, Эрзин суурларга КАИ-ниң доктаамал таңныыл черлерин бижиктирер талазы-биле хемчеглерни алыр, чарылгазын үндүр, оларның бүдүн хонукта ажылдаарын хандырар.	1990 чылдың август.	Министрлер Чөвүлели (эш В. А. Парунин), райхоорайкүскомнар (даргалары). Иштики херектер министерствозу (эш Д. Д. Дажымба).

Эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылын экижидер талазы-биле хемчеглер

1. Тывылбаан база истелгеде узамдыккан херектерниң санын 1990 чылдың июль-декабрьда база-ла шаа-биле кызырар болгаш кылган ажылдың дугайында республиканың ИХМ-ниң удуртукчуларының отчёдун дыңнаар.	1990 чылдың август.	Иштики херектер министерствозу (эш В. Б. Кара-Сал).
2. 300 олуттуг эмнелге-күш-ажыл профилакторийниң төлевилелин кезер, оон тудуунга акша-хөреңгиниң ретин тывар.	1990 чылдың июль — август.	Министрлер Чөвүлели (эш В. П. Болбат), Иштики херектер министерствозу (эш В. П. Сосков).
3. «Тыва АССР-ге оперативтиг ужур-дузалыг херектерни тургузарының дугайында» 1988 чылдың декабрь 16-да РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң айтырыышкынын боттандырар милицияның тускай моторажыглыг ротазын тургузары-биле 100 кижиге тургузар казармазының тудуунуң төлевилел-смета документизин белеткээрин түргедедир.	1991 чылдың январь 1-ге чедир.	Министрлер Чөвүлели (эш В. П. Болбат), Күрплан (эш В. Б. Салчак), Иштики херектер министерствозу (эш В. П. Сосков).
4. Өөреникчилер тежүнүң бажыңның сергээр черинге [illegible] столоваязын уламчылап тудар, таныышкылдыг албанының 100 кижилиг ротазын тургузары [illegible].	1990 чылдың август 1-ге чедир.	Министрлер Чөвүлели (эш В. П. Болбат), Иштики херектер министерствозу (эш В. П. Сосков), Кызыл хоорайкүском (эш В. Х. Кара-оол), Күрплан (эш В. Б. Салчак), Сан-хөө министерствозу (эш К. Д. Ондар), Иштики херектер министерствозу (эш В. Б. Кара-Сал).
5. ССРЭ-ниң ИХМ-ниң [illegible] милицияның тускай ортумак школазын Кызыл хоорайга ажыдар дугайында айтырыгны чугаалажып шиитпирлээр.	1990 чылдың август 1-ге чедир.	
6. Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң чанынга стационар-суд-психиатрия экспертизазының салбырын тургузар.	1990 чылдың II чартыы.	Кадык камгалал министерствозу (эш О. Х. Ондар).
7. Бажыңгаалыг ревизиялар, контроль хемчээлдер, экспертизалар чорудар талазы-биле бухгалтерга-чарылгалыг албан черин ИХМ-ниң чанынга тургузар.	1990 чылдың август 1-ге чедир.	Иштики херектер министерствозу (эш В. Б. Кара-Сал).
8. Иштики херектер органнарының ажылдакчыларынга чемиш черлерин бажыңнарын [illegible] дугайында айтырыгны чугаалажыр.	1990 чылдың июль 30-ге чедир.	Министрлер Чөвүлели (эш Ш. Д. Куулар), райхоорайкүскомнар (даргалары).
9. Кем-херек үүлгедиишкини-биле, оон иштинде мал оорлаашкыны, наркомания-биле демисел чорудар сорулга-биле техниктиг база тускай дериг-херекселдерни садып алырынга республиканың корум-чурум фондузун тургузар.	1990 чылдың июль 15-ке чедир.	Иштики херектер министерствозу (эш В. Б. Кара-Сал), Күбанк эргелели (эш В. А. Балуев).
10. Улуг-Хем райкүскомунуң милиция килдизин, хоорай хевирлиг Хову Аксы суурга милиция салбырын тургузарынга, республиканың КАИ-зин быжыглаарынга күштүг болгаш акша-хөреңгини үндүрүп бээр дугайында РСФСР-ниң ИХМ-инге дилегни киирер.	1990 чылдың июль.	Министрлер Чөвүлели (эш Ш. Д. Ооржак), Иштики херектер министерствозу.
10 а. Муниципал милицияның дугайында дүрүмнүң төлевилелин белеткээр.	1990 чылдың август 1-ге чедир.	Юстиция министерствозу (эш Ю. Т. Стал-оол), Иштики херектер министерствозу (эш В. Б. Кара-Сал).
11. Административтиг хоойлужудулганың үрекчилеринден тыртып турар акша-хөреңгиниң 50 хуузун республика бюджедиге киирер дугайында айтырыгны шиитпирлээр.	1990 чылдың июль 20-ге чедир.	Министрлер Чөвүлели (эш Ш. Д. Ооржак), Сан-хөө министерствозу (эш К. Д. Ондар).
12. Кызыл, Шагаан-Арыг, Ак-Довурак хоорайларга оперативтиг чарыы байдалды барымдаалааш, милиция килдистериниң дежурный кезектеринге ажылдаары-биле ол хоорайларның организациялары график езугаар хүнүн-не 1-2 автомашинаны үндүрүп бээрин көөр.	1990 чылдың июль 15-ке чедир.	райхоорайкүскомнар (эштер В. Х. Кара-оол, Б. С. Седей, С. И. Ильенков).
13. Чажыды-биле эвилеп турары янзы-бүрү бөлүктерниң, састып чүүлдерин тывкаш, хавыраа талазы-биле рейдилерни доктаамал чорудар. Шииң бистиг мозу аймаан хөй-нииити черлеринге ап чоруур кижилерни илередир талазы-биле ажылды идепкейжидер.	Ай санында.	Иштики херектер министерствозу (эш В. Б. Кара-Сал), милицияның районнар килдистери (даргалары).
14. Улусчу эки туралы дружинниктерниң, милиция дузалакчыларының ажылчын отрядтарының кежигүннерин материал талазы-биле шаңнап магадаарын көөр, оларны эргежок чүгүл тускай херекселдер-биле хандырар.	1990 чылдың август 1-ге чедир.	Министрлер Чөвүлели (эш Д. С. Монгуш), райхоорайкүскомнар (даргалары).
15. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1987 чылда № 99 доктаалын ёзу-биле милицияның бажың хереглээр бүгү-ле участок инспекторларын чурттаар оран-бажың-биле хандырар.	1990 чылдың II чартыы.	Министрлер Чөвүлели (эш Ш. Д. Куулар), райхоорайкүскомнар (даргалары).
16. Бүдүрүлгениң акша-хөреңгизи-биле тудуп турары милицияның сержант составының участок инспекторунуң күш-ажылының 100 рубль түңнүг (бирги офицер дужаалга ылгалы) немелде төлевириниң дугайында айтырыгны чугаалажыр көөр.	1990 чылдың июль 20-ге чедир.	Сан-хөө министерствозу (эш К. Д. Ондар), Иштики херектер министерствозу (эш В. Б. Кара-Сал), райхоорайкүскомнар (даргалары).
17. Эзирик чораан тутсурган чолаачыларның машина башкарар эргезин казыыр ийикпе оларның эргезин казыттырган хуусаазын кызырар дугайында айтырыг талазы-биле организацияларның болгаш албан черлериниң талазындан дилеглерни хандырганы дээш экономиктиг санкцияларны көөр. Ындаалдыр алган акша-хөреңгини корум-чурум камгалалының республика фондузунче шилчидер.	1990 чылдың август 1-ге чедир.	Сан-хөө министерствозу (эш К. Д. Ондар).
18. Хуу база күрүне малын учётка алырын паспорттаарын, таңмалаарын чурумнуур. Хуу ажылдардан мал хүлээп алырынга чурумну тургузар.	1990 чылдың август 1-ге чедир.	Министрлер Чөвүлели (эш А. А. [illegible]), райхоорайкүскомнар (даргалары).
19. Мал оорлаашкыны болу бериш болгу дег чылдагааннарның тургустунуп келгенинин дугайында эрге-хоойлу камгалаар органнарының медээлеринге ажыл-агый органнарының кандыг хамаарылгалыг боор турарының дүржүлгезин байысылаар.	1990 чылдың август 1-ге чедир.	Иштики херектер министерствозу (эш В. Б. Кара-Сал), Юстиция министерствозу (эш Ю. Т. Стал-оол).
20. Элээдилерниң мөзү-шынар кижизидилгезиниң комплекстиг программазын ажылдап кылыр, маңаа милицияның башкылар коллективтери база массалыг информация чепсектери-биле кады ажылдажылгазын экижидерин баш удур көөр.	1990 чылдың август 1-ге чедир.	Улус өөредилгезиниң министерствозу (эш Н. С. Конгар), Юстиция министерствозу (эш Ю. Т. Стал-оол).
21. Суттарның ажыл-чорудулгазының золу анализин чорудар, оларның бүрүнүнүң ажылдын анализтээр. Оон түңнелдерин Дээди Советке, Министрлер Чөвүлелинге дыңнадыр.	1990 чылдың июльдан 1991 чылдың январьга чедир.	Юстиция министерствозу (эш Ю. Т. Стал-оол).
22. Улус суттарның кадалар-биле четтиниг профилактика ажылын база хоойлу пропагандазын чорударынга оларга дузалаар.	1990 чылдың август.	Юстиция министерствозу (эш Ю. Т. Стал-оол).
23. Кызыл хоорайга Улуг-Хем, Өвүр, Тес-Хем районнарга суд бажыңнарын тудар хемчеглерни организастап чорудар.	1990 чылдың июль — сентябрь.	Министрлер Чөвүлели (эш В. П. Болбат), Юстиция министерствозу (эш Ю. Т. Стал-оол).
24. Чон-биле тарылгааны быжыглаары, ажылдың ажык-чаңдыг чоруун хандыры-биле эрге-хоойлу камгалаар органнарның отчёттарын ажыдаар, оларның рейтингизин тодарадыр черлерни тургузар: Иштики херектер министерствозунуң — Кызылдың № 1 АТБ-да, бажың иштинге «Шеңгээр» совхоз, «Тыва кобальт» комбинаттың гидрометаллургия цеги; Дээди суттуң — Кызылда № 48 тудуг эргелели, СЭКП-ниң XXII съездин аттыг совхоз, Ак-Довуракта № 2 школа, Самагалдайның сельхозтехника бүдүрүлгези; Прокуратураның — Красноярскийниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалы, «Найырал» совхоз, «Сүт-Хөл» совхоз, Бии-Хем районну.	Чылда бир катап.	Министрлер Чөвүлели (эш Д. С. Монгуш), райхоорайкүскомнар (удуртукчулары).
25. Эрге-хоойлунуң бүгү ниити өөредилгезиниң тускай программазы-биле совет активтери улус депутаттарын өөредир. «Билиг» ниитилелиниң республика организациязы-биле кады эрге-хоойлу билиглериниң улусчу университеттериниң ажылын катап эгелээр.	1990 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп айда бир катап.	Юстиция министерствозу (эш Ю. Т. Стал-оол), Дээди суд (эш А. Д. Хуваалык), улус суттары.
26. Юстиция министерствозунуң улус суттарын, иштики херектер органнарын кадрлар-биле четчелээр.	1990 чылдың декабрьга чедир.	Юстиция министерствозу (эш Ю. Т. Стал-оол), Иштики херектер министерствозу (эш В. Б. Кара-Сал).
27. Эрге-хоойлу камгалаар органнарның кадрларын белеткээринге дуза көргүзерин РСФСР-ниң дээди болгаш ортумак өөредилге, Иштики херектер, Юстиция министерстволарындан, Прокуратуразындан дилээр, өөредилге черлеринге ыңнактыдаар болгаш курсулар хүлээп алырының чижелделерин көөр.	1990 чылдың июль.	Министрлер Чөвүлели (эш Ш. Д. Ооржак).
28. Демократтыг турар бергер херектерни истээр ажылдары-биле чурттуг эвес черлерниң специалистерин сурагжылдадып чорудар тургадыр. Практиктиг дузаны черлерни РСФСР-ниң ИХМ-ден болгаш Прокуратуразындан дилээр.	1990 чылдың июль.	Министрлер Чөвүлели (эш Ш. Д. Ооржак), Иштики херектер министерствозу (эш В. Б. Кара-Сал), Прокуратура (эш С. С. Зотов).
29. Республиканың прокуратура органнарынга немелде автотранспортту, штаттыг единицаларны үндүрүп бээрин РСФСР-ниң Прокуратуразындан дилээр.	1990 чылдың июль.	Министрлер Чөвүлели (эш Ш. Д. Ооржак).
30. Кызыл хоорайның байдал нарыыдап турар черлеринге: автовокзалга, дыштанылга болгаш культура паркынга, № 8 школага, «Восток» кинотеатрынга, № 4 школага, школа-интернатка, № 9 школага, эмнелге комплекизинге, «Огонек» кафеге, аэропортка хоорайның милиция чери-биле дорт харылзаалыг 10 телефонну тургузар.	1990 чылдың август 10-га чедир.	Министрлер Чөвүлели (эш В. А. Парунин), харылзааның бүдүрүлге эргелели (эш Д. Б. Чокуум).
31. Корум-чурум үрел болгу дег элээдилерниң учёдун эгелеп тургузар.	1990 чылдың сентябрь 1-ге чедир.	Министрлер Чөвүлели (эш Д. С. Монгуш), Иштики херектер министерствозу (эш В. Б. Кара-Сал).
32. Милицияның дежурныйлаашкын черлеринге телефоннарның санын көвүдедир.	1990 чылдың август 10-га чедир.	Министрлер Чөвүлели (эш В. А. Парунин), харылзааның бүдүрүлге эргелели (эш Д. Б. Чокуум).
33. Хоорайның нииги ажыглаал автобустарын радиожудар.		Иштики херектер министерствозу (эш В. Б. Кара-Сал), «Тыва автотранс» каттыжыышкыны (эш А. В. Рудзинский).
34. «Арага ишпес чорук зоналарын» дүжүрериниң база чурттакчылыг бүгү черлерге талон-биле арага айыылдыг саларын организастаарын өөренип көөр.	1990 чылдың июль.	Министрлер Чөвүлели (эш В. А. Парунин).
35. Неделяда бир удаа-даа эвээш эвес катап оперативтиг байдалды парлалгага чырыдар, кем-херек үүлгедиишкиннериниң, эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылының херек сайгарган суттарның дугайын тайылбырлаар.	1990 чылдың июль 1-ден эгелеп.	Телевидение болгаш радио дамчыдылгазының талазы-биле күрүне комитеди (эш Т. Ч. Салчак), Иштики херектер министерствозу (эш В. Б. Кара-Сал), Юстиция министерствозу (эш Ю. Т. Стал-оол), Дээди суд (эш А. Д. Хуваалык).
36. Чаа хоойлу актыларын ажыглаарының дугайын орус, тыва дылдарга массалыг информация чепсектерин дамчыштыр тайылбырлаар.	Доктаамал.	Юстиция министерствозу (эш Ю. Т. Стал-оол).
37. Участок инспекторунуң, эки тура дружиналарының, эш-хуу суттарының, ог-бүлелерниң, школаларның, күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-ниитиниң кем-херек үүлгедиишкиннерин болдурбас дээш кылып турар ажылының дугайында рубрикаларны массалыг информация чепсектеринге ажыдар.	1990 чылдың июль 15-ке чедир.	Күртелерадио (эш Т. Ч. Салчак), «Тувинская правда» (эш А. Г. Богдановский), «Шын» (эш В. Ф. Чадамба), «Молодежь Тувы» (эш А. В. Шкоркин), «Тываның аныяктары» (эш С. С. Монгуш) солуннар.

Аныяктарның идей-политиктиг, мөзү-шынар болгаш эстетиктиг кижизидилгезиниң айтырыглары

1. Тыва улустуң амыдыралынга Улуг Октябрьның, Ленинниң партияның ролюнуң дугайында эрге тургустунуушкунунуң ужур-утказының дугайында айтырыглар талазы-биле аныяктарның өөренип чилээниниң түлээгиллерин, дайынның болгаш күш-ажылдың, революцияның болгаш партияның хоочуннары-биле ужуражылгаларын организастаар.	1991 чылдың июньга чедир доктаамал.	Министрлер Чөвүлели (эш Д. С. Монгуш), шериг комиссариады (эш В. И. Козлов), дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының чөвүлели (эш Т. Ч. Норбу).
2. Республиканың девискээринде чурттап турар улустарның эки чаңчылдарын болгаш ёзулалдарын катап тургузарының айтырыгларын өөренир, түңнээр болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң сессиязынга тургузар, «наадым», «шагаа», кышты үдээри дээн ышкаш база өске-даа эки чаңчыл-ёзулалдар талазы-биле доктаалды хүлээп алыр.	1990 чылдың сентябрьда.	Министрлер Чөвүлели (эш Д. С. Монгуш), ТДЛТЭШИ (эш Ю. Л. Араңчын).
3. Чогаадыкчы эвилелдерниң кежигүннеринден — чогаалчылардан, композиторлардан, чурукчулардан, артистерден, культура болгаш уран чүүл ажылдакчыларындан тургустунган ажылчы бригадаларның, республиканың күш-ажылчы коллективтеринге ужуражылгаларын организастаар, ук коллективтерге дуза көргүзер, ук эвилелдерниң коллективтер-биле кирээлиг үлежиинге кады ажылдажылгазын быжыглаар.	1990 чылда доктаамал.	Министрлер Чөвүлели (эш Д. С. Монгуш), Культура министерствозу (эш Ч. Ч.-Д. Ондар), чогаадыкчы эвилелдер (оларның даргалары).
4. ССРЭ-ниң улустары-биле интернационалчы харылзааларны быжыглаар сорулга-биле Тыва Арат Республиканың тургустунганының 70 чылы болгаш Совет Тываның 50 чылын байырлаарының белеткелин тускай программа ёзугаар чорудар. Сибирьниң регионнары-биле, Москва, Ленинград хоорайлар-биле, Красноярск болгаш Алтай крайлар-биле, Бурят болгаш Якут АССР-лер-биле, Хакас болгаш Даг-Алтай автономнуг областар-биле, Иркутск область-биле экономика, эртем болгаш культура талазы-биле кады ажылдажылгазын быжыглаар сорулгалыг кирээлиг ажылдарны организастаар.	1990 чылдың августа.	Министрлер Чөвүлели (эш Ш. Д. Ооржак).
5. Мадагысталчак чорук-биле, күш-ажылчы эвес орулгалар-биле, спекуляция-биле демиселдиң катап чорудар. Янзы-бүрү ямбылар-биле демиселдиң байдалын база катап анализтеп көөр болгаш ол талазы-биле бүгү чүүлдерни чаа хоойлулар-биле, өске-даа нормативтиг актылар-биле дүүштүрер, чер бүрүзүнге социал чөптүг чорукту батыткаар.	1990 чылдың июльдан 1991 чылдың июльга чедир.	Министрлер Чөвүлели (эш Ш. Д. Ооржак), Юстиция министерствозу (эш Ю. Т. Стал-оол), Иштики херектер министерствозу (эш В. Б. Кара-Сал).
6. Ажылчы чоннарның экономиктиг кижизидилгезин чер бүрүзүнге калбартыр. Рынок харылзааларынче болгаш регионалдыг бот-орулгажыышкынче, бот-хандырылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче республиканың шилчииринин белеткелин чорудар.	1990 чылдың июльдан 1991 чылдың июльга чедир.	Күрплан (эш В. Б. Салчак), Сан-хөө министерствозу (эш К. Д. Ондар), Күртелерадио (эш Т. Ч. Салчак), «Тувинская правда», «Шын», «Молодежь Тувы», «Тываның аныяктары» солуннар (эштер А. Г. Богдановский, В. Ф. Чадамба, А. В. Шкоркин, С. С. Монгуш).
7. Тывада чурттап турар янзы-бүрү национальностарның болгаш биче улустарның төлээлекчилериниң «Тайбың болгаш Найырал дээш» деп хемчеглерниң чаңгыс чаа программазын ажылдап кылыр талазы-биле ужуражылгаларын организастаар болгаш ол дугайын парлалгага калбаа-биле чырыдар.	1990 болгаш 1991 чылдарда.	Тыва АССР-ниң улус депутаттарындан тургустунган тускай комиссиялар.
8. Уругларның литературазының тыва дылга үндүрүлгезин организастаар.	1991 чылдың I кварталында.	Парлалга күркомитеди (эш М. М. Сүге-Маадыр).
9. «Школа — микрорайон» деп программа талазы-биле РСФСР-ниң школаларының дүрүмүлгазын өөренир болгаш нептередир. Социал педагогтарның болгаш психологтарның ажыл практиказын школага чорудар (бааза болур школаларга).	1990 чылдың октябрьда.	Улус өөредилге министерствозу (эш Н. С. Конгар).

Чер-черден медээлер

ШИНЧИЛЕЛ ШӨЛҮНДЕ — ӨӨРЕНИКЧИЛЕР

Бай-Хаак ортумак школазының өөреникчилериниң бүдүрүлге бригадазының кежигүннери «Сосновка» дужуунга бүдүрүлге ажыл-агыйының шөлүнде 10 га черде картофельди тарып өстүрүп турар. Өөреникчилерниң күш-ажылчы коллективи 140 тонна экиы шынарлыг картофельди тарып өстүрер дээн дугуржулгага ажыл-агый-биле чарган. Оолдар, уруглар чайгы дыштанылга үезинде кылып турар ажылы дыка харысаалгалыг. Чүге дээрге картофельдиң дужүдүн бедидер, шынарлыг экиижидер талазы-биле эртем-шинчилел ажылдарын эртемденнер өөреникчилерге быжыглаан шөлде чорудуп турар.

Бөгүн бүдүрүлге бригадазының кежигүннери картофель шөлүн бок үнүштерден арыглап турар.

Алдын-оол АЖЫ.
(«Красное знамя» солуннуң корр.).

◆

ФОТО-ЧУРУКТАР ДЕЛГЕЛГЕЗИНДЕ

Владивосток хоорайга Сибирьниң. Забайкальениң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн зоназы-биле чурук тырттырыкчыларының фото-чуруктарының делгелгези болган. Аңаа он хире крайларның, областарның, АССР-лерниң төлээлери боттарының ажылдарын делгеп, киришкеннер. Бистен база хөй фото-чуруктар делгеттинген турган.

— Тывадан фото-чуруктар бирде шуут чаа ажыдыышкын бооп көзүлдү — деп, ССРЭ-ниң фотография ассоциациязының президентизи А. И. Пальяков ындыг үнелелди берген.

Тывада фотоклуб кежигүннериниң ажылдарын аңаа ындаа үнелээни, шынап-ла, чөптүг болган болгаш, шаңналдыг черде кирген. Ол делгелгеге эки шынарлыг, ужур-утказыг ажылдарны киириштирген дээш жюри дөрт чогаадыкчы коллективке лауреат атты тывыскан. Ол болза Приморье крайдан, Тывадан, Чита болгаш Иркутск областан чогаадыкчы клубтар-дыр.

Тывадан фотоклубтуң ажылынга, ооң чедиишкиннерлиг болурунга, ылаңгыя Н. Н. Куликова, Д. Н. Шаповалов олар эң кызымаккай, төлептиг улуг-хуузун киирген. Эң эки фото-чуруктарның авторларынга дипломнар болгаш өртектиг белектер тывыскан.

Сергей ОСЕРЦОВ.
Культура министерствозунуң чанында методиктиг төптүң килдис эргелекчизи.

◆

ЧАЖЫТ ЭВЕС БОЛГАЙ

Делегей чемпиону чораан, сураглыг шыдыраачы Михаил Таль, ыраажы Роза Рымбаева Тывага чедип кээр деп бодаваан дүжээзин мен. Оларның уран талантызын улуг-биче кижилер улуг сонуургал, магадал-биле көрген. Ынчангаш ам та чеже кижиниң уруг-дарыын «Таль мен» деп шыдыраалап, «Рымбаева мен» деп ырлап турлар ыйнаан. Мону ынчаар бижий бергенимде ужур бар. Мээң беш харлыг уруум безин Рымбаеваны өттүнүп, холдарын чада салып турган ырлаар, кижи сеткили өөрүүр-дүр. «Михаил Таль ышкажыл мен» деп, нарын кештерин кылып, аппай ажыг харлыг Даңгаа угбайның шыдыраалап оргазын көрген мен.

Бистиң Тывада шыдыраага сонуургалдыгларның саны хөй. Ынчалза-даа бо спорт шооруг хөгжүлде, сайзырал албайн турарындан бирги разрядтылар бар-даа болза, спорт мастеринге кандидат кижилер барык чок. Бар-даа болза, олар бир-ле чыл болгаш оон ажыл катап камгалап шыдавайн баары чажыт эвес болгай.

Ынчангаш бо талазы-биле боттуг ажылды кылып чоруулуң, Кызыл хоорайга шыдыраа клуву ажылдаар бис деп сураглыг шыдыраачыга аваазан сеткүсту ажыл-херек кырынга боттандырар ужурлуг бис.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Каа-Хем район.

Күш-ажыл кижизидилгези болгаш бааза бүдүрүлгелер

Күш-ажыл кичээлиниң башкылааштыгның улам экижидер, уругларны күш-ажылга өөредип, кижизидер сорулга хүнүнүң чугула айтырыгларының бирээзи деп чүвени Кызыл районнуң башкылары эки билип, ону ажыл-херээ-биле бадыткап турар.

Районнуң 11 школаларында өөредилге мастерскаяларын чугула херек эт-херекселдер-биле бүрүн хандыртынган, ылангыя Кара-Хаак, Черби, Кур-Чер, Сукпак, Көк-Тей, Элегес-Аксы ортумак школаларының база Чербиниң дузалал школазының өөредилге мастерскаялары күш-ажылдың техниктиг болгаш бүдүрүлге кичээлдерин эрттиреринге таарымчалыг болганы-биле өөреникчилер улуг күзелдиг-биле кичээлдерге кээп, күш-ажылдың чаңчылдарын билдилиг-биле шиңгээдип ап турарлар. Ылаңгаа Кара-Хаак школазының күш-ажыл башкызы Ангыр-оол Танович Монгуш мастерскаяны негелде ёзугаар эки дерээн. Өөреникчилер кичээлдерге янзы-бүрү чүүлдерни станоктарга кылып өөренип алган, ясли-садтарга бичии хемчээлдиг эт-херекселдерни кылып берип турарлар. Черби ортумак школазында хоочун башкы Юрий Яковлевич Брюханцевтиң ажылы өскелерге үлегерлиг. Күш-ажыл кичээлдеринге дагыгыышкынның түңнели — Черби школазының өөреникчилери районга болгаш республикага 1986—1990 чылдарда эрттирээн школачыларның техниктиг чогаадылгазының делгелгелеринге шаңналдыг 1-ги, 2-ги черлерни ап келгени. 1989 чылда бүдүрген продукциязы 1690 рубльге саартынган.

Сукпак школазында даарааннының болгаш аъш-чем кылырының башкызы Любовь Михайловна Тажкиттиң эрттирип турар кичээлдери программа ёзугаар бедик деңнелде. Кабинедин четчелеп дерээни эки. Даараныр машина, соодукчу четчир.

Кур-Чер ортумак школазында күш-ажыл башкызы Сарыг-оол Шавыраевич Куулар өөредилге херекселдерин чыпарлыг кылгаш, 1990 чылдың мартта болган республиканың школачыларының техниктиг чогаадылга делгелгезинге шаңналдыг черни алган.

Күш-ажыл өөредилгезиниң баазазы, бистиң районнуң бааза бүдүрүлгелери-биле школаларның аразында харылзаазы чылдан чылче быжыгып турары күш-ажыл өөредилгезин экижидеринге улуг идиглиг.

Ол талазы-биле Сукпак школазы-биле «Сукпак» совхоз (директору В. Бессонов) аразында быжыг харылзаазы тудуп, 1990 чылда школага ногаа өстүрер черни тударынга 28 муң рубльди, автомашинаның прицептиг тракторун болгаш чыл иштинде кывар-чаар [illegible] Ли) Кур-Чер ортумак школазынга үлегерлиг хаван кажаазын, теплицаны, автомашинаны болгаш 55 муң рубль өртектиг дизельдиг клазын дериир херекселдерни садып берген, школачылар төрээн совхозунга дузалажып турар, 10 класс доозукчулар чолаачылар, трактористер, комбайнерлер болуп, кедээ ажыл-агыйда ажылдап артып каап турар.

Школа амыдыралы

материалды школага халаска берген, компьютер клазын тургузарынга 38 муң рубльди, школа гаражын тударынга 6,3 муң рубльди берген, ол теплица тудуу бо чылын ажыглалда кирген, гаражты февральда ажыглап эгелээн.

«Тере-Хөл» совхоз (директору Сергей Седен-оол) Кундустуг ортумак школазынга ЮМЗ маркалыг тракторну садып берген. «Х Улуг тургал» совхоз (директору Чамыт-оол Монгуш) Баян-Кол ортумак школазынга ГАЗ-66 маркалыг автомашинаны садып берген.

«Тииелиг» совхоз (Т. С. [illegible]) лар. Бо школаның бүдүрүлге бригадазы эки дериттинген, районда эки ажылдыг.

«Көк-Тей» совхоз (директору Е. В. Горялый) бодунга быжыглаан Көк-Тей ортумак школазының күш-ажыл өөредилгезинге ГАЗ-52 автомашинаны болгаш телевизор-биле тутсан (280000 руб.) күш-ажылдың болгаш дыштанылганың лагерин өөреникчилерниң эргежинге бергени өөрүнчүг! Ол ышкаш школа септелгезинге тудуг материалдарын, кывар-чаар материалды, будук, шилди халаска берген. Бо чайын өөреникчилер «Көк-Тей» совхозтуң ногаазын ажаап бээрлер.

Черби ортумак школазының күш-ажыл өөредилгезиниң материалдыг баазазы шыырак. Автомашиналыг, 1,2 га шөлде огородтуг, хаваннарлыг. 1989 чылда 16 хаван азырааш саткаш, ол акшазы-биле өөреникчилер Шушенскоеже, Ульяновскиже экскурсиялаанныр.

Сукпак школазында бүдүрүлге бригадазы (удуртукчузу М. И. Оюшовоа) база Черби школазының уламчызы 1989 чылда республикага шаңналдыг черлерни ээлээннер.

«Шамбалыг», «Кара-Хаак», «Х Улуг тургал» совхозтар материалдыг дузаны школаларга көргүзүп-даа турза, өөреникчилерниң бүдүрүлге өөредилгезинче кошкак салыш салып турар.

Кедээ Советтер бистерге багай дузалажып турар, ооң чижээнге Шынаа, Баян-Кол, Кара-Хаак кедээ Советтерин (даргалары Б. Хомушку, А. Хопенчик) адап болур.

Доржу ЧЫМБА.
Кызыл райкүүскомунуң улус өөредилге килдизиниң инструктору.

Ооң үнү хоюг, чымчак

Монгуш Шадынович Дырышпан школачы чылдарында-ла уран чүүлге ынак болгаш концерттерге бо-ла киржип бээр, ырлаар, шүлүктээр, шиилерге-даа ойнап бээр. Ол ам бежен хар ажып, аллан харже чоокшулап орза-даа, сценадан душпаан. Концерттерге ол ырлаар, шүлүктеринден аңгыда, сыгырты бергенде, база дыңнаксаңчыг-ла. Тыва хөгжүм херекселдеринге ол база ойнап билир, ооң үнү хоюг, чараш.

Ол амгы үеде Барыын-Хемчик районнуң Культура ордузунда улусчу театрның режиссёру бооп ажылдап турар. Монгуш Дырышпан ээзин хөй шиилерни бот-тывынгыр артистерниң күжү-биле сценага тургускан. Ам-даа чаа-чаа шиилерни тургузарын планнап турар.

ЧУРУКТА: бот-тывынгыр артист Монгуш Дырышпан.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ тырттырган фото-чуруу.

КҮЗЕЛ БОЛГАШ ЧҮТКҮЛ ТУРДА

Чөөн-Хемчикте «Искра» совхозтуң төвүнде кедээ Культура бажыңы чүгле ол районда эвес, республикада безин дээре ажылдыг культура одагларының бирээзи. Мурнунда чылдарда ол Культура бажыңының ажылы багай, ажылдакчылар ызыртынмас, иштн-дашты чуттуг, караңгы, соок, соңгалары бузук, үрелип калган сандайлардан өске залга чүү-даа чок турган. Аңаа кежээлерде кинодан өске кандыг-даа оюн-тоглаа болбайн, эжиинден кара шоочча душпас турган чүве-ле болгай.

Ынчангы багай клуб-биле амгы ооң ажыл, амыдыралын деңнээр ужур чок. Ону ында клубтуң ёзулуг ээлери тып-тып, чонунуң культурлуг дыштаныгазын чөптүг эрттирип турары, клубтан улуг-биче чонуң үзүлбейн турары, Культура бажыңының эжиниң кандыг-даа үеде ажык турары херечилеп турар. Ооң директору коммунист Галина Думен-ооловна Монгуш, уран чүүл удуртукчузу Федосья Чодуровна Сат — кайызыдаа тывынгыр, сагынгыр, оюн-баштактыг, хөглүг, ырлаар, танцылаар, баянга ойнап билир анаа кыстар-ла болгай. Кайызы-даа школачы чылдарындан-на оюн-концерттен, фестивальдардан чыда калбас чораанныр.

Галина Монгуш 1972 чылда Бажың-Алаак ортумак школазын доозааш, ол-ла школазынга кижизидикчи башкы болуп ажылдап артып калган. Ооң уран талантызын чону билир болгаш 1985 чылда Культура бажыңының директорунга томуйлап алган. Ооң бээр ол багай ажылдыг клубту бүт кырынга тургузуп, чонунуң идегелин, хүндүткелин чаалап алган. Чүвениң бележи, чиигин сүрээр кижи турган болза, ол багай клубту анаа көргеш-ле ынавайн баар турган боор, а Галина черле бүдүштүг кижи болгаш бодун көргүзүп шыдаан. Ол ажылды сегирип ал-ла, чүден эгелээрин, кандыг айтырыг-биле кымга баарын баш удур планнаан аш, чүткүлдүг ажылдап кирипкен. Аныяк кыстың тывынгыр-сагынгыры, оюн-баштаа кижилер-биле харылзажырынга идиг болган.

Кижилер аразынга кандыгдаа улус чоруур: бодунуң дыл-домааның чечени-биле, угаан-бодалының чаражы, мергени-биле, черле ынчаш, ниити билиг сайзыралының бедии-биле улус чонну бодунче хаара тудуптар талантылыг... Галина Монгуш ындыгларның бирээзи. Ынчангаш ону Культура бажыңының директорунга томуйлааны-даа таварылга эвес. Ооң директорлааны Культура бажыңы 1986 чылдан бээр культура одагларының аразынга чарышка тиилекчи болуп келген.

Чедиишкиннерниң чажыды чүдел?

Ажылы дээш кезээде сагыжы аарып чоруур кижи бодунуң күзелинге кажан-даа чедер. Галина Монгуш бодудан-даа, өскелерден-даа негелделиг кижи. Клубтуң арыг-силии, чылыг, чырыы, иштики-даштыкы каастанылгазы аңаа кирген кижиниң сонуургалын хаара туда бээр. Солун, хөглүг темалыг кежээлерни тускай сценарийлиг кылдыр таарыштыр тургускаш, чонунуң кичээнгейинге эрттирип турар. Баштайгы улаада чон клубче шоолуг кирбес турган. Хөй чон чыып, оларны хаара тудары-биле тускай чалалгаларны тарадып, агитквартиралар аразынга социарышты чарлап, демдеглел экранын кылган.

Совхозтуң директиязы, парткому, кедээ Совет, херээженнер чөвүлели, комсомол организациязы-биле быжыг харылзааны тудуп, олар база клуб ажылдакчыларынга деткимчени, дузаны көргүзүп келгени оларның демниг ажылдаарынга идиг болган. А чамдык черлерде клуб ажылынче кичээнгей салбас, ында ажылдакчыларны деткивес, дузалавас боору чажыт эвес.

Культура ажылдакчыларынга бир идиг болган чүүл болза, [illegible] алкоголизмге удур демисел талазы-биле доктаалдың үнгени, культура албан черлериниң ажылын экижидер, чонунуң культурлуг дыштаныгазын чедип алыр сорулганы салганы. Ынчангаш культура ажылдакчылары ол доктаалды үдуртулга болдуруп, күжениишкиниг ажылдап турары ол.

Клуб ажылы харысаалгалыг болгаш берге үүле. Аңаа чон-биле чугаалажып билир, бүгү-ле тала-биле сайзыраңгай кижи ажылдап шыдаар. Чон аразында кандыг кижи чогул, эзирик, элээри-даа клубка кээр, ынчангаш культура ажылдакчызының кижизи бедик мергежилдиг, чонну бодунче хаара тудуптар тывынгыр-сагынгыры, уран талантызы улуг рольду ойнаар. Клубту бичии-даа ээн каап болбас, чонуң-биле ойна, хөгле, ёзулуг культураны көргүс, ынчан чон ала-чайгаарда боттары клубка кээрлер.

Культура бажыңының репертуары кончуг байлак. Ында аныы-бүрү бөлгүмнер доктаамал ажылдап турар. Галина Монгуш боду танцы бөлгүмүн удуртуп турар. Ооң тургусканы «Баян-Дугайның эдегинде», «Арыкпыгаш» деп танцыларны чараш. Бо Культура бажыңының ажылдакчылары бот-акшаланыышкынның деткип, ону херек кырында боттандырып эгелээн.

Кедээ Культура бажыңының чанында 12 кижилиг «Шилбан» агиткультбригада Федосья Саттың удуртулгазы-биле ырак-чоок малчын коданнарже, фермаларже, бригада типтеринче концерттиг аалдап чедип, лекция, беседаларны кылып турарлар.

Эрткен чылдың октябрьда улусчу театрны тургузуп, ону клубка бергени улуг идегел. Ооң режиссёру чогаалчы Таспай Өдербеевич Саая.

Сөөлгү үш чылда культура ажылдакчыларының район, республика масштабтыг семинарлары «Искра» совхозтуң кедээ Культура бажыңынга эрткилээн.

Раиса ОНДАР.

ТЫВАЖЫДАР, ТЫВА СӨСТЕРНИ НЕМЭЭР

Мынча чылдарда тыва дылдың орфографтыг словарын (1967 чылда бешки үндүрүлгезин) тыва дыл башкылары, парлалга ажылдакчылары бо хүнннерге чедир холдан салбайн ажыглап турар.

Словарьда 25 муң хире сөстерлиг дээн. Бир эвес ында, амыдыралга ажыглавайн турар кылдыр В. Г. Ж. З. Р. Ф. Ц. Щ. Ю. Я деп үжүктер-биле эгелээн, үнелези тыва эвес, сөстерни санавас чүве болза, дыңза-ла эвээжээр турган боор. Ол-ла үжүктер-биле эгелээн сөстерде тыва дылче очулдурup болгу дег сөстер база бар. Визит, яблоня, юмор, факел, рабкоол, ленка, парад, забойщик, жаргон, егерь, гигиена, ветеран чижектиг сөстерни чон тывалап адап турар. Каш-ла сөстерни чижек кылдыр киирдим, олар хөй.

Гагауз, гетто, фабула, кегли, бензол дээн ышкаш сөстерни бис тыва чугаада ажыглавайн турар бис. Ындыг сөстер үстүнде эге үжүктериниң одуругларында хөй таваржып турар. Чамдык сөстерни, чижээлээрге волость (чүнүң? — волостуң, чүү — аллооп), кекс (чүнүң? — кекстиң; чүзү? — кекизи) дыгалаа каан-дыр. Ооң херээ чүү боор, бис оларны ажыглавайн турар бис.

Тыва словарьның тургузуу мынчап баарга, ында утканыңнар кудулааны билдинип. Чамдыкта кижи бир-ле тыва сөстү шын бижиирин көөр дээш диилээрге, чок болгулар-дыр. Мени ындыг таварылгалар болгулаан.

Ынчангаш тыва дылдың сайзыралынче, сөс курлавырының байындарынче кичээнгейни углаңдырза. Чаа тыва сөстер чүге немешпес деп. Мен адрезин орус дылга-даа бижээнимде, Чадаана хоорай дээр мен, Чадаан дивес. Кааызыр эвзе эки деп санаар мен «Каа» дивейн. Чүге дизе үлегер [illegible] даа алган болза, тыважаан сөс-тур.

Ол ышкаш өк-биле адаар казыг ажык үнмелиг сөстерни казыг демдекти кежеглеп бижизе эки деп саналым бар.

«Өлең хадыжынга сөс ыдан кыштаан» дээни ыв ажыглаза эки. Сөс кадан кыштаан дээрге, хой деп чүве билдинир. Ол чижектиг өске-даа сөстер, чижээлээрге, даг дазыйн даг кара дизе. Черле ынчаш, тайылбырлыг словарьны үндүрер деп турар болганда, үстүнде эге үжүктер биле адаан орус болгаш өске-даа, тыва дылче очулдуртунмас сөстерни аңаа киирзе эки хире.

«Тыва дылдың орфографтыг словарынга» чаа тыва сөстерни, эстигип калган тыва сөстерни киирер болза эки деп бодаар мен. Мээң бодалдарым ындыг.

Чаң-оол ОНДАР.
Сүт-Хөл районда улус өөредилге килдизиниң методизи.

КУРСТАРДА ӨӨРЕДИЛГЕ

Тыва АССР-ниң культура болгаш уран чүүл ажылдакчыларының билиг бедидер курстары чыл саринда план ёзугаар өөредилгени организастап турар.

Майның ийиги чартыында республиканың клуб ажылдакчыларының агиткультбригадаларының (АКБ), улуг методистериниң өөредилгезин эрттирген.

Аңаа колдуунда район бүрүзүнден методистер билиин бедидер дээш чыглып келгеннер. Дыңнакчылар ийи неделя иштинде лекциялар дыңнап, практиктиг ажылдарга кирипкен. Баштайгы неделяда дыңнакчылар-биле республиканың эртем-методиктиг төвү ажылды чорутканнар. А ийиги неделяда Якут АССР-ден чалаттырган М. И. Горохова — агиткультбригадалар курстарының директору, З. И. Саввинов — АКБ-ниң улуг методизи, О. Н. Федорова — Оңдажоңнадаг районнуң Ооңбиже АКБ-ның улуг методизи болган Е. А. Григорьева — Суктарск АКБ-ның улуг методизи олар улуг дузаны чедирип, солун лекцияларны номчувушаан, боттарының ажылының дээн-биле практиктиг арга-дуржулгазын солушканнар. Аалдылар-биле кады дыңнакчылар солун кичээлдер, арга-дуржулга солчурундан аңгыда, хөгжүм-шии театрынга болгулаан шиилерни болгаш концерттерни көргүлээн. Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге, Чурукчулар бажыңынга болгаш база Гастелло аттыг паркка чорааннар. Оон аңгыда Таңды районнуң Тел сүт-бараан фермазынга боттарының күжү-биле каттыш, кан солун номерлерлиг концертти база көргүскеннер.

Дыңнакчыларның өөредилгезиниң сөөлгү хүннеринде Тээли суурже үнүүшкүнү кылбышаан, арга-дуржулгазын солушкан болгаш районнуң культура ажылы-биле таныжканнар. Ооң соонда тептем ырак эвес черже Ээр-Хавак сүт-бараан фермазынга болгаш «Кызыл-Даг» совхозтуң чурттакчы чонунга концерттерни бараалгатканнар. Чыылган чонунуң болгаш бичии [illegible] республикадан барган аалчылар боттарының уран талантызы-биле хайныктырган болгаш олар солун номерлерни база катап күүседирин адыш часкаашкыны-биле дилеп турганнар.

Чижээ, Самсон Ооржак биле Мерген Монгуштуң «Аржаана», Клара Шойжунуң күүселдези-биле «Бай-ла Хемчиим» болгаш моол улустуң «Хатта-Дугаа» деп ырларын болгаш оон-даа өске.

Бай-Тайга районнуң культура ажылдакчылары республиканың курстарының дыңнакчыларын черле доктаамал эки деңнелге хүлээп ап турар улус. Кажан курстарның дыңнакчыларының районга барып турар үезинде культура килдизиниң эргелекчизи болгаш Культура бажыңының директору шелдээ турар болган. Ындыгдаа болза килдистиң эргелекчизиниң хүлээлгезин күүседип турган Тамара Хертекке болгаш Культура бажыңының методистериниң бистиң чылыг уткуп алганынга республиканың курстарының ажылдакчылары болгаш дыңнакчылары улуг-биле четтиргенивисти илереттивис.

Амгы үеде республиканың курстарынга музыка школаларының тоорук башкылары боттарының билиин бедидип өөренип турарлар.

Мария АРАНДОЛ.
Культура болгаш уран чүүл ажылдакчыларының билиг бедидер курстарының методизи.

ИХМ-ниң аразынга бээр дыңналып тур

Июль 3-те, республика девискээринге 24 кем-херек үүлгедин болгаш хоойлу-дүрүмнүң чамдык өске-даа хажыдыышкыннарының болганы демдеглеттинген. Ооң 11-и Кызыл хоорайга болган.

Хандырылганы сурбуруң эмнелгезинге бижикте бадыткаан Р. А. Куулар, Т. Ш. Монгуш [illegible], оларның каңызы-даа [illegible] болганнар. Аңаа хамааржыштыр айтырыг сайгарылып турар.

Демдеглеттинген херектерниң аразында бир куштээшкин, үттеп дээрбедээшкинниң ийи фактызы бар. Июль 3-те Кызыл хоорайга, 21 шак үезинде, билдинмес ийи аныяк уруг назы четпээн А. Оюнну [illegible] ажыл-биле уштуп алган. Ол талазы-биле истелге чоруп турар. Июль 2-ден 3-че дүне «Чодураа» совхозка хамааржыр малчын коданга аныяк үш эр кижи тракторлуг келгеш, малчынның бодунуң ийи өшкүзүн чүдүрүп алган. Дораан хемчег алганындан, үүлгедиг кылган кижилер туттурган.

Күрүне өнчү-хөреңгизин оорлаан 4 факт республикага демдеглеттинген, ону хамаатыларның [illegible] хамаарыштыр чугаалаар болза тос таварылга. Биче хулиган херек дээш 10 кижи туттурган, 22 кижи [illegible]. Ол үениң дургузунда хөй-ниитиниң чурум-чурумуну камгалалынга 92 дружинник киришкен.

Медээниң үндүрүлгезинге харысалгалыг милицияның капитаны Владимир КИРЬЯНОВ.

СЕСТРА

[illegible] Лариса Монгушевна Куулар-дыр. Боду 28 харлыг, аныяк эмчи сестразы. Кызылдың № 2 школазын дооскаш-ла, эмчи училищезинге кирген. Ооң соонда улаштыр-ла республиканың кеш аарыглар диспансеринге ажылдай берген. Ам-даа ында ажылдавышаан.

Аарыг кижилерге ээлдек, чымчак хамаарылгазы-биле, бүзүрелдиг чоруу-биле хүндүткелди чедип алган. Кезээде ажык, [illegible], [illegible], эргелеп, аргалаар чаңныг. Бо сестра ээлчегже үнүп кээрге, шынап-ла, кижи сеткили сергеш дээр, эминээшкин-даа чайгаар-ла [illegible] сагындырар.

Кижилерниң салым-хуузу аңгы-аңгы болгулаар. Назынымның бо бежен [illegible] чылында барык үштүг бирин янзы-бүрү аарыглар ужун эмнелгеге эмчи хайгааралынга эрттирер ужурга таварышкан кижи мен.

Ачы-буяныы көрүп келген эмчилерим-не хөй. Оларның аразындан чаңгыс кижиниң дугайында бижикседим. Кымыл [illegible]

Четтирдивис, Лора!

Даваазан ОНДАР.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

ИЮЛЬ 6

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Сөс» деп литературжу уран-чечен программа. 10.35 «Хоозун сеткиишкиннер». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 11.45 «... 16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Үе». 13.30—13.50 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 15.45 Уругларга фильм. «Немо капитан». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 16.50 «Бир эвес силерниң харынар...» 17.35 «Интерматрешка-90». Делегей фестивалы. 18.30 «Үе». 19.00 Философчу чугаалар. 19.45 «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». Фотоконкурс телефильм. 14.05 — 15.10 «Кутуг [illegible]». Бир фильм. 2-ги сериязы. 17.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 18.30 «Үе». 19.00 Теннис. Уимблдон турнири. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

19.50 «Хоозун сеткиишкиннер». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.30 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 22.45 ССРЭ-ниң улустуң артизи композитор И. Лученок дугайында телефильм. 00.05 Чугула интервью. 00.20—00.45. Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 Н. Лесковтуң чогаалын РСФСР-ниң улустуң артизи Н. Гундарева номчуур. 9.25 Концерт. 9.55 Л. Н. Толстой — «Чаш чораанны. Элээди назын. Чалыы назын». Телешии. 3-кү кезээ. 11.25 «Радуница» ансамбльдиң концерти. 11.45 Уругларга фильм. «Сүг дүвүнче дүже берген хоорайның дилекчилери». 12.55 «Чүрээ оттуг клоун». Л. Енгибаров. 13.45 Барымдаалыг

КЫЗЫЛДАН

20.15 Медээлер. 20.20 Медээлер. 20.25 «Овур-хевир» видеоканал. «Дилээшкин» өг-бүле клуву. 21.15 Чарлаалдар. 21.20 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

Бүтүдеге спорт. 21.45 Чалыы назын танцылап, ырлап тур. 22.00 — 00.15 «Бирде эр кижи, бирде херээжен кижи». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 РСФСР улустарының хөгжүмнүг аас чогаалы. 21.00 — 21.30 Бойдус дуза дилеп турар.

КИНО

ИЮЛЬ 6-ДА

«ПИОНЕР»: «Волшебное наследство» 9.20, «Улыбка солнца» 11.00, «Капитан «Пилигрима» 12.40, 14.40, «Мой друг—предатель» 16.40, 19.00 шактарда.

Видеозал: «Приключения Али-Бабы и 40 разбойников» (2 сериялыг) 12.00, «Супружеская жизнь» (2 сериялыг) 14.20, 19.35, «8½» «Феллини» (2 сериялыг) 17.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Замужем за мафией» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Кодекс молчания» (2 сериялыг) 14.30, 17.20, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Соль Чжук Хва» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к 6: «Баловень судьбы» 17.10, 19.30 шактарда.

1990 чылдың январь 1-ден эгелеп хамаатыларның бажың иштиниң эт хөреңгилерин камгалаарының чаа чурумун ажыглап эгелээн.

Камгалалдың хевирлери:

камгалалдың ниити хереэзи;
камгалалдың тускай (чамдык) хереэлери.

Ниити херээге тускай хереэ ёзугаар камгаладыр чүүлдерден аңгыда, бүгү эт-херекселдер камгаладып болур.

Тускай хереэ-биле эт-херекселдиң даразында чүүлдерни камгалаар:

радио болгаш телеаппаратуралар, видеоаппаратуралар, компьютерлер, фото болгаш киноаппаратуралар, хөгжүм херекселдери, электроника аппаратуралары болгаш электроприборлар, кассеталар (кандыг-даа), бир муң рубльден ажыг өртек-үнелиг грампластинкалар;

транспорт аймаанның артык кезектери, детальдары болгаш өске-даа чүүлдери;

чаа тудуг кылыр дээн тудуг материалдары;

[illegible], чуруктар, ховар дээн болгаш антиквардыг кылыглар.

өңнүг болгаш улуг өртектиг металлдардан, даштардан кылган чүүлдер болгаш оларга дөмейлештир кылган чүүлдер.

Камгалалды 2 айдан 11 айларга чедир азы 1 чылдан 5 чыл чедир хуусаада кылдыртып ап болур.

Айыыл-халаптан, өөттен, авариядан, частышкыннардан база оорлаар чоруктардан камгаладып ап болур.

Эт-херекселдерни кандыг янзылыг камгалалдырының база хереэзин чарып алырының дугайын Курагамгалал инспекциязындан болгаш силерниң чурттап турар черинерин харыылап турар агентиден билип ап болур силер.

Тыва АССР-ниң Күрүне страхованиезы.

[illegible] садып алган [illegible] бедии шиилердиң пленка аймаан (бир дүргекте 550 метр бар) садып алыр «Океан сервис» деп үи бижилер студия сүмелеп турар. Студияның ажылын специализастаан, ооң лозуну: «Дискога херегээр пленка [illegible] аймаан бүдүрер».

Студия-биле кады ажылдажырга азы харылзаа эгелээн сөөлүнде, чаа пленкалар дисколарының дугайында тайылбыр бижимелдерин халас чорудуп бээр. Ында айтыкан чүүлдерни шилип алгаш, чаа пленка аймаа-биле өг-бүлениң фонотеказын четчелеп болур.

Чагыгларны даразында адресче чорулар: 142450, Москва область, Ногин районну. Старая Купавна. Комиссаровская кудумчу, бажың № 2, кв. 54, Фельдшеров Н. Н. (студияның улуг инженери).

«Шын» солун редакциязынга корректорлап ажылдаар тыва дыл болгаш литература талазы-биле дээди эртемниг кижи дарый херегленттинип турар.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ улетпүр — 3-34-49; 3-38-73; ◆ агроулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга лист

Тиражы 28000 экз

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгларының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июль 7 суббота
№ 155 (14355)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың июль 5-те Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи ажылын үргүлчүлээн.

Съездиниң мурнуку хуралынга тургускан секцияларга партияның организас-идеологтуг чаартылгазының, ооң идеологтуг ажылын сайзырангайжыдарының, Советтер-биле, хөй-ниити-политиктиг организациялар болгаш шимчээшкиннер-биле дем каттыштырып ажылдаарының айтырыгларының талазы-биле санал-онал солчулгазы болган.

Амгы үе-чадада СЭКП-ниң национал политиказының айтырыгларын ханы сагыш човаашкын-биле бодамчалыг чугаалажып көрген.

Эде тургустунуушкун үезинде партияның социал-экономиктиг болгаш аграр политиказының айтырыгларының талазы-биле чидиг маргылдаалыг саналдар үнгүлээн.

Даштыкы чурттарның депшилгелиг партиялары-биле болгаш шимчээшкиннери-биле харылзааларны калбартырынче база быжыглаарынче угланган СЭКП-ниң делегей ажыл-чорудулгазын бүгү талалыг чугаалажып, ханызы-биле анализтеп көрген.

Делегаттарның ажылдап кылган сүмелерин болгаш саналдарын съездиниң пленарлыг хуралынга чугаалажып көөр.

Туская ном кылдыр парлаан

Июль 2-де М. С. Горбачевтуң съездиге кылганы «СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Политиктиг отчёду болгаш партияның сорулгалары» илеткелин тускай ном кылдыр парлап үндүрген.

Ол номну Политиктиг литература үндүрер чер үндүрген болгаш хөй тиражтыг кылдыр «Кызыл пролетарий» типографияга парлаан.

(СЭТА).

Партияның ажыл-чорудулгазының дугайында дискуссия

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң секцияларында

Июль 5-те СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттары секцияларга ажылдаан. Дискуссиялар түңнелинде тыптып келген сүмелер болгаш саналдар пленарлыг хуралга сайгартынып көрдүнер.

Ажып эртер ужурлуг арттың эге точказы — партияны чаартырынга белен чорукта дээрзин съездиниң ажылының баштайгы хүннери көргүскен. Чаартынган партияның кандыг болур ужурлуу съездиге СЭКП ТК-ның отчёдунда тодазы-биле айыттынган. Ынчалза-даа ооң-даа өске хынамчалыг өөренип көөр ужурлуг дыка хөй чүүлдер, альтернативалыг саналдар бар. Эң шын шиитпирни хүлээп алырынга ол бүгү ажыктыг болур.

Эң хөй санныг — «Партияның чаартылгазы» секцияның киржикчилери делегаттарның сеткилинден берген саналдарынга салдынган сорулгаларның аажок нарын боор турары илереттинип турган. Ооң ажылынга киржир күзелин 1200 ажыг кижи илереткен.

Б. К. Пугонуң болгаш Ю. А. Манаенковтуң хүн чурумунда көрдүнген отчёттарын [illegible] оларга чүгле айтырыглар салыр дээн саналдар безин тургулаан. Ынчалза-даа чөптүг бодал ажып үнген.

СЭКП ТК-ның чанында Партийжи контроль комитединиң бүдүн чартык чыл дургузунда удуртуп келген Б. К. Пуго бодунуң отчёдунуң эгезинде партияның аарып турары бүгү-ле аарыглар комитетте база бар дээрзин демдеглээн. Дыка хөй чылдар дургузунда ажылагый контролюн чорудуп, янзы-бүрү организациялар орнунга ажылдап келген. Кол айтырыглар — партияда ажыл-херектерниң байдалы, ооң одуруңларының арыы болгаш кан кадыы ийиги ээлчегде барган.

Ынчангаш чаа дарганың мурнунга дараазында сорулга салдынган турган: ПКК-ның ажылынга шынар талазы-биле чаа онзагай байдалдарны тургузары. Алдынган хемчеглерниң түңнелинде салдынган сорулгаларның чамдык кезии боттанып эгелээн.

Партияга эң ат-алдарлыг күш чер-черлерде партия органнары болур деп, Ю. А. Манаенков санап турар. Ынчалза-даа кол эргелериниң хемчээл-көргүзүглерниң бирги чергезинге херек кырында партия эге организацияларын салыры чугула деп, ол медеглээн. ТК-ның Секретариадының ажыл-чорудулгазында эң улуг кошкак чүүл — өскелерни мурнай ажыл чорудуп эгелээрин ам-даа өөренип албаавывыста болгу дег.

Чүректер аңгыланып турда, чүвт аңгыланып эгелээр деп бурун шагның чөптүг шыны бар. Партияны хүлээп албаан турарлар база бар. Ынчалза-даа чүгле партия, база катап чүгле ол янзы-бүрү чөрүлдээлерже алыскан, аарыг Төрээн чурттуң амы-тынын ап шыдаар. Ынчангаш кандыг-даа платформалардан, бөлүк болгаш хууда таарзынар азы таарзынмас чүүлдерден хамаан чокка бүгүдевис партияга дузалаар ужурлуг бис деп, СЭКП ТК-ның секретары чугаалаан.

Секцияга дискуссия хайныышкынныг байдалга эртип турган: кол айтырыглар — партияның Уставын канчаар чаартыр, чаа Программа кандыг болур ужурлугул, партияның төп органнарының болгаш эге организацияларның ролюнуң чаа чүүлү чүдел? Ооң-даа өске янзы-бүрү айтырыглар хөй боор, ооң-биле кады санал-оналдар, бодалдар-даа аңгы-аңгы боор чүүлдер эвээш эвес болган.

Чүгле чаартынган партия эде тургустунуушкунуң херээн эчизинге чедирип болур аргалыг кадык күштерни каттыштырып шыдаар. Ол кол бодал делегаттарның санал-оналдарынга бо-ла дыңналып турган. Ол чаартылгага кол доктар партияның идеологтуг ажылын чедир угаап билбээнинде, чорутпааны, догматизм, партия удуртукчуларының политиктиг болгаш идеологтуг чорудулгаларның эгелекчилери боор шыдавазы чурттуң бүгү-ле депшилгелиг ниитилел-политиктиг күштери-биле чугааларны, кады ажылдажылганы чорудуп билбези боор турар деп олар санап турарлар. «СЭКП-ниң идеологтуг ажылы» деп секцияга дискуссия бо чугула айтырыгның чаартылганың талазы-биле тодаргай саналдар-биле сиңниккен турган.

Секцияга И. Т. Фролов отчет кылган. Ниитилелдиң амыдыралынга партияның салдарын болгаш ролюн бедидериниң дугайында чугаалап тура, партияны чаартывып турар, чаа, шалыпкын партия кылдыр көрүп турарын ол чугаалаан. «Правда» солуннуң ажыл-чорудулгазының келир үезиниң дугайында чугаалап тура, бодунга чамдык партия солуннарын, аныяктар үндүрүлгелерин, журналдарны болгаш ылап-ла телевидениени киириштирип турар «Правда» деп бот-башкарлыышкынныг, бот-акшаландырыышкынныг, бот-орулга-чарылгалыг каттыжыышкынны тургузарының эргежок чугулазын ооң кол редакторы айыткан.

Дискуссияларның киржикчилери съездиниң пленарлыг хуралынга санал бээрин секцияның даргаларының бирээзинге дааскан.

Ниитилелдиң келир үезин, эде тургустунуушкунуң салым-чолун шиитпирлээринге хөйү-биле хамаарышкан айтырыгларны «СЭКП-ниң социал-экономиктиг политиказы» секциязынга чугаалашкан.

Партияның дээди удуртулгазының кежигүннериниң отчеттары секцияның ажылының үезинде уламчылаан. А. П. Бирюковага баштайгы сөстү берген. Партияның болгаш күрүнениң политиктиг удуртулгазы артынчы барымдаалаар принциптерден туруштуу-биле ойталааш, экономиканың социал адырларынче быжыг угланыышкынны алган деп, ол чугаалаан. Шаптараазыннар болгаш бергелер турза-даа, кол чүүл беш чыл дургузунда чурттуң улус ажыл-агыйының социал угланыышкын чорудулгазының эгезин, ооң хөгжүлдезин бистиң чонувустуң амыдырал байдалдарын экижидериниң агымынче долузу-биле углаары херек кырында салдынган деп, ол медеглээн.

Эде тургустунуушкунуң сорулгазының болгаш ооң кол утказының шынныын премьерниң оралакчызы бүзүреллиг-биле илереткен. Демократчыдылга, ажык-чарлыг чорук, экономиктиг болгаш политиктиг реформалар, ССРЭ-ни чаартыры — бистиң үнелиг болгаш эглиш чок чаалап алыышкынывыс деп, ол чугаалаан.

СЭКП-ге бүгү чогумчалыг күштерни сырый каттыштырарының, ооң одуругларынга чогаадыкчы, идепкейлиг аныяктарны хаара тударының чугулазынга ханызы-биле бүзүреп тур мен деп, О. Д. Бакланов медеглээн.

Политиктиг чаа угаазылал бистиң камгалал талазы-биле ажыл-херектеривисче өске арга-биле көрнүрүн негеп келген деп, ол уламчылаан. Бир талазында, совет тайбың инициативалар чепсегленииышкинниң кызыраарының боттуг бадымнарынга чедирген. Өске талазында — дайын айыылы ам-даа читпээн. Амгы үениң эртем-техниктиг аргаларын болгаш совет ниитилелдиң демократчыдылгазын барымдаалап тургаш шериг реформазын чорудар херек.

Социал-экономиктиг бергедээшкиннериниң чылдагааннарының, кризистиг байдалдардан үнериниң оруктарының дугайында ийи удуртукчунуң саналдары съездиниң хөй делегаттарының бодалдары-биле долу дүүшпейн турар. Чугаа болза, катап-ла үстүкү черде өскерлиишкиннер дугайында болуп турар, а херек кырында бүдүрүлгечи харылзааларны үндезини-биле өскертиринде болгай деп, Узбекистанда металлургия заводунуң директору А. М. Анохин илдирден чугаалаан.

Рынокта альтернативалыг программаларның чаңгызында амгы кризистен үнериниң оруктарын айытпайн турар деп, экономист П. Г. Бунич айыткан. Рынок экономикалыг чурттарның шуптузу бай эвес-ле болгай деп биске чугаалап турарлар. Ындыг-даа болза мындыг факт бар: экономиканы чагырып дужаар чаңгыс-даа бай чурт чок. Улус ажыл-агыйының Академиязының проректору чазактың рынок байдалдарынче шилчииринин концепциязын шүгүмчүлээш, экономиканы үндезини-биле эде тургузарының дугайында бодунуң программазын саналдаан.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, чазак баштыңының бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң Күрплан даргазы Ю. Д. Маслюков тайылбыр кылыры-биле сөс алгаш, эртемденниң чамдык бодалдарын шын эвес деп санаан.

Ол талазы-биле тодаргай саналдар, сүмелер съездиниң резолюция ажылдап кылыр комиссиязынга шупту кирер.

«СЭКП-ниң аграр политиказы» секцияның хуралынга 850 хире делегаттар келген.

Айтырыгларны чугаалажып көргени сонуургалдыг, а чамдыкта эмин эрттир пэнглениишкин характерлиг болган. Ол черле билдингир: аграр политика амгы үениң негелделерин кайы хире боттуг болгаш долу илергейлээр болдур, совет өг-бүлеге аъш-чемниң чедингирин, чоннуң чаагай чоруу оортан хамааржыр.

Колхозтардан болгаш совхозтардан келген коммунистер, фермерлер болгаш арендаторлар, болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелерниң болгаш көдээ ажыл-агый машина тудуунуң төлээлекчилери, эртемденнер, партия, совет, ажыл-агый черлериниң ажылдакчылары көдээде партия организацияларының ажылынче, экономиканың ол адырынга сөөлгү чылдарда мөөңнелген хөй айтырыгларны херек кырында шиитпирлээринче улуг кичээнгейни угландырган. Кол айтырыгларны төп министерстволарның, ведомстволарның болгаш оларны шиитпирлээринге хамаарылгалыг черлерниң секцияга келген төлээлекчилеринге дамчыдып берген.

Бурятияда «Коммунизм» колхозтуң даргазы Л. Д. Ныбикжапова көдээде амгы үеде боттуг байдалды тодаргай айтып чугаалаан. Аграр айтырыгны ТК-ның Политиктиг отчедунда чидиг-биле тургусканы өөрүнчүг-дүр. Ол черле таварылга эвес. Көдээ ажыл-агыйның эң чугула херегледерин, көдээ кижилерниң негелделерин болур-чогуурун-биле хандырар дугайында хөй доктаалдарны чазак хүлээп ап келген. Көдээ ажыл-агый шыдаар шаа-биле чуртту чемгерип турар болгай деп, ол демдеглээн. Ынчалзажок ук шиитпирлерни боттандырар талазы-биле практиктиг чогуур ажылдар чазактың, республиканың, чер-чер органнарының деңнелдеринге чоруттунмаан. Көдээ ажыл-агыйда байдал херек кырында эки талазынче өскерилбейн турар.

Хуралдың түңнелинде М. С. Горбачев, Н. И. Рыжков, Е. К. Лигачев чүве чугаалаан болгаш делегаттарның айтырыгларынга харыылаан.

«Партия, Советтер, хөй-ниити-политиктиг организациялар болгаш шимчээшкиннер» секцияның хуралын СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов ажыткан. Совет эрге-чагыргазының органнары-биле болгаш хөй-нииттиниң янзы-бүрү организациялары-биле хөй партиялыг чоруктуң, Советтерниң эрге-чагыргазын быжыглаарының байдалдарында Коммунистиг партияның дем каттыштырып ажылдаарының эң чугула болгаш нарын айтырыгларын секцияның хуралынга чугаалажып көрген.

Партияның удуртукчуларының отчеттарынга бо айтырыгларны база көрдүрген турган. Съездиге оларның отчеттарын дыңнаан чорук — ол дээрге, партияның амыдыралынга демократчыдылганың боттуг илерээшкини кылдыр А. В. Власов санап көрген.

Чер-черде, национал автономияларда көдээ ажыл-агыйның, тараачыннарның амыдыралын РСФСР-ниң чазаа өөренип, экономиктиг анализке үндезилээш, Россияның айтырыгларын партия ТК-га тодаргай тургусканын А. В. Власов дыңнаткан. Ынчалзажок, хөй айтырыгларны озалдааш-кын-биле көдүргенин ол демдеглээн.

Отчедун бээри-биле А. И. Лукьяновка сөс берген. Кандыг-даа чугула реформа ышкаш, политиктиг реформа — ол дээрге, коллективтиг шиитпирлээр херек-тир деп, оратор айыткан. Чурттуң политиктиг удуртулгазының кежигүнү болганымда, ниити харысаалганы база үлежир апаар мен деп, А. И. Лукьянов демдеглээн. ССРЭ-ниң улус депутаттарының үш съездилериниң, чурттуң Дээди Совединиң үш сессияларының дуржулгазын аңгы-аңгы бодалдар-биле үнелеп көрүп турар. Ынчалзажок бистиң ниитилелививистиң амгы байдалын Советтер кайы-даа органдан дээре билип, илергейлеп турар деп, ол медеглээн.

СЭКП-ниң болгаш Советтерниң аразынга харылзаалар амгы үеде кол айтырыг болуп турар деп, секция хуралының киржикчилери ниитизи-биле санап көрген. Советтерни партия удуртуп турар дээр эгиджирээн бодал ниитилелде ам-даа бар болуп турарын секцияга демдеглээн. Ынчаарга хамык ужур чүдел дизе, эрге-леп башкарарының хүлээлгелерин Советтер ам-даа холга чедир албаан болгаш митинг шуугаашкыннарының аспаанга чамдыкта алзып турар. Ынчангаш бүгү Советтер боттарының хүлээлгелерин херек кырында болур-чогуур-биле күүседип эгелээри эргежок чугула.

Кол чүүл талазы-биле секция хуралының киржикчилери бир эп-сеткилдиг болган: органзас болгаш чогаадыкчы, тывынгыр чорук талазы-биле мөңгештелыышкындан СЭКП-ниң дүргени уштунуп үнери, хөй-ниити-политиктиг өске-даа организациялар-биле демнежип алгаш, ниитилелде байдалды чогумчалыг болдурарын чедип алыры негеттинип турар.

«СЭКП-ниң национал политиказы» секцияга ажылдаан делегаттар амгы үе-чадада партияның национал политиказының айтырыгларын чугаалашкан.

А. Н. Гиренко бодунуң ажылының талазы-биле кылган отчёдунга мынча деп чугаалаан: улус бүрүзүнүң ботбашкартынар эргезин бүрүнү-биле хүлээп көрбүшаан, тургустунуп кээп турар айтырыгларны болгаш чөрүлдээлерни чүгле хоойлу-дүрүмге дүүштүр шиитпирлээр ужурлуг дээрзинге бүзүрээр мен.

Националдар аразында харылзааларның тыптып кээп база чидиглениип турары дээш республикалар удуртукчуларындан негелдени күштелдирер херек деп, ол онзалап айыткан. Ынчалзажок, ол дээрге ССРЭ хамаатызы кижи бүрүзүнүң ат-алдарын, эргелерин камгалаарынга төптен магадылал боор болбас дээни ол эвес. Ынчаарга кайы-бир черде боор эгелээн чөрүлдээлерни чүгле төптүң кырынче чүүй каггаш, түс черниң удуртулгазының кандыг-даа хемчег албайн олуруп бээри дээрге, ол дугайында сөөлгү үеде хөй чугаа боор турар, суверенниг чорукту шынгыы сагып көрбейн барганы ол болур.

Эвилелдешкен республикаларның ажыл-чорудулгазында кандыг-даа национал онзагай чүүлдерни өөренип көрүп тургаш, СЭКП интернационалчы характерин кажан-даа чидирбес ужурлуг, ооң башка ол коммунистиг партия эвес апаар деп, ТК-ның секретары демдеглээн.

Россия Федерациязында национал айтырыг Эвилелде байдалдан база-ла дудак чок боор турар деп, Г. И. Усманов бодунуң отчёдунга чугаалаан. Ынчаарга Россияда бо айтырыг өске черлерде боор турарындан бир янзы боор турар. Ол төөгү болгаш бодунуң онзагай чүүлдериниң аайы-биле илергейлеттинип кээп турар. Бо айтырыг талазы-биле Россия Федерациязынга СЭКП-ниң Платформазынга дүүштүр тускай программаны ажылдап кылза чогуур. Анаа республикада чурттап турар чүс ажыг улустарның түс-түзүнде социал-экономиктиг хөгжүлдезин барымдаалаар турары чугула.

Ооң соонда партияның национал политиказының талазы-биле санал-онал солчуушкуну болган. Санал бээри-биле беш ажыг кижи адын бижиткен. Дискуссияның киржикчилери партияның программныг медеглелинге болгаш СЭКП-ниң Уставынга хамаарыштыр боттарының бодалдарын илереткен.

Национал чөрүлдээлерниң тургустунуп кээп турар кол чылдагааны болза Сталинниң үезинде национал политиказы каржызы-биле үреп, кара турада үүлгедиишкиннерни кылып турганында деп түңнелди кылып турган. Манаа мындыг санал тургустунган: Сталинниң бо съездиге СЭКП кежигүнүнден үндүрер.

Чамдык девискээрлерде национал чөрүлдээлерниң чидиглениип турарынга чурттуң күрүне болгаш партия удуртулгазы база буруулуг деп делегаттар санаан, чүге дээрге олар бо айтырыгга принципиалдыг болгаш шиитпирлиг чорууп көргүспейн турар. Элээн хөй делегаттар Эвилел керээзиниң үндезиннерин ажылдап кылырын дүргедедир, анаа националдар аразында харылзааларның кандыг эгелээр үндезилеттинип тургустунарын база боттарының девискээрлеринде чурттавайн турар кижилерниң болгаш эвээш санныг улустарның эргелерин камгалаарының боттуг механизмнерин тодаргай көргүзер деп саналдаан. Национал эвээш санныг улустарның эргелерин камгалаарынга Президентиниң салдарын күштелдирер деп саналдар база тургустунуп кээп турган.

«СЭКП-ниң делегей ажыл-чорудулгазы» секцияга отчётту Е. М. Примаков кылган. Эрткен чылдарда партияның делегей политиказы чүгле шын боттанып келген эвес, а харын улуг тиилелгелерлиг болганынга долу бүзүрээр мен деп, ол чугаалаан. Ужуражыышкыннарны, чугаалажыышкыннарны доктаамал чорудуп, бот-боттарының эрге-ажыктарын барымдаалап көрүп келгениниң түңнелинде делегейниң чурттары ийи аңгы кылдыр [illegible] алгаш, бот-боттарынга [illegible] күжү-биле удур тур[illegible] турган чоруу чоорту [illegible]. Ооң ачызында кайы-[illegible] шериг чарыгдалынга үнүп турган кончуг хөй акша хөреңгилерни тайбың продукция бүдүреринге, кижилерниң амыдырал-чуртталгазының байдалынга ажыглаар аргалыг болган.

Президент чөвүлелиниң кежигүнү ооң ынай чуртта болгаш партияда байдалдың чидиглениип турарының кол чылдагааннарынга тодаргай доктааган. Ол үш айтырыгга доктааган: бирээде, ниитилелге демократчыдылганы партия эгелээш, а бодунуң иштики амыдыралынга ону боттандырарын саадаткан. Демократчыдылга ниитилелге болгаш партияга деңге эгелээр ужурлуг турган. Ийиде, чагырып-дужаар системаның дүрүм езугаар ойталап эгелээн-даа болза, эрге-хоойлу болгаш корум-чурум камгалалынче чогуур кичээнгей салдынмайн турган. Үште, экономиктиг политикага болгаш күрүнениң келир үезинге хамаарыштыр болдунган частырыглар. Каш чыл бурунгаар девискээрлер бот-орулга-чарылгазы дээш ооң-даа өске янзы-бүрү шенээшкиннерни кылбайн, рынок экономиказынче чоорту шилчип эгелээн болза, чурттуң хөгжүлдези көскүзү-биле бурунгаарлай берип болур турган.

Делегаттар генерал М. А. Моисеев, генерал И. И. Мисүдин бо айтырыг талазы-биле боттарының бодалдарын илереткен.

Пленарлыг хуралдар июль 6-да уламчылаар.

(СЭТА).

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында

ЧАЗАК РЫНОК БАЙДАЛДАРЫНДА

Россия чазааның структуразының төлевилелиниң дугайында республиканың Дээди Совединге РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаевтиң июль 5-те кылган илеткели диссертация камгалаан дег болган. Президиум артында ватман саазынга эргелелдиң схемазын чуруп каан, чазак даргазы ооң чанында туруп алган, эргежок чугула тайылбырлар берип, чогуур реформаларны ол структура ёзугаар амыдыралга канчаар боттандырар деп бодап турарын чугаалаан.

Структураның үндезининде киирген принциптериниң иштинден ол Россияның тускай догуннаашкынын болгаш чоннуң янзы-бүрү кезектерин социал камгалалын онзалап айыткан. Ынчалзажок, кол идея чүдел дээрге, рынок экономиказынче шилчиишкин үезинде чазактың чогумчалыг ажылдап шыдаарында боор турар.

Республиканың министерстволарының, комитеттериниң болгаш ведомстволарының саны 51-ден 28-ке чедир кызырлыр, оларның сези чаа, ол чаа органнар экономиканы рынок харылзааларынче шилчилгери-биле болгаш РСФСР-ниң девискээринге Эвилел министерстволары-биле болгаш оларның бүдүрүлгелери-биле харылзаа тударын хандырары-биле холбашкан. Төп аппараттарның ажылдакчыларының саны 20 муңдан 10 муңга чедир эвээжээр, а оларның ажыл төлевириниң фондузу 117 миллиондан 62 миллион рубль чедир кызырлыр. Министерстволар аппаратынга хамаарышпас, бистиң практикавыска чаа чүүл болур министрлер органын 20 кижи чедир референтилиг тургузар, ону дашкы чурттарда «портфель чок министрлер» деп адап турар. Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының 12 оралакчыларының алдызын арттырар деп бодап турар, ол алды оралакчыларның дөртү хары угла министерстволарның болгаш комитеттерниң удуртукчулары болур.

Экономиканы удуртуруу И. С. Силаев хамыктың мурнунда экономика талазы-биле комитетке дагзыр деп саналдаан. Ук комитет республиканың Күрпланының, Өртектерниң күркомитединиң болгаш чамдык өске-даа ведомстволарның баазазынга тургустунар. Хуваалданың төпчүткен системазын узуткаар, ооң чамдык хүлээлгелерин, ылангыя баштайгы үеде, күрүне боттандырар кылдыр доктаадыр. Күрүне ол ышкаш бүдүрүлгелер болгаш организациялар-биле харылзааларга улуг чагыкчы боор артар. Ук ажылды материал-техниктиг хандырылганың күрүне деткимчезиниң талазы-биле комитет чорудар. Чамдык өске-даа айтырыгларны шиитпирлээри, ооң иштинде республикалар аразында бараанныр хандырылгазының чамдык хевирлерин тодарадырынга киржиири, курлавырларны тургузары база-ла ук комитетке хамааржыр.

Рынок харылзааларынче шилчилгениң дорт удуртуруун болгаш таарыштырарын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң экономиктиг реформа талазы-биле комиссиязы харыылаар. Ындыг болзажок, илеткелчиниң бодалын ёзугаар алырга, экономиканы күрүнениң талазындан командылаар чорукту соксатпас болза, ук программаны боттандырары болдунмас. Ынчангаш күрүнениң эт-хөреңгизин башкарар комитетти чазактың структуразынга тургузарын көрүп турар.

Рыноктуң негелделери болгаш монополиялар кады турүп шыдавас. Ынчангаш рынокче шилчиишкин монополияларга улуг хемчеглерни алырын, конкуренцияга [illegible] чугула байдалдарны тургузарын болгаш ону деткиирин көрүп турар. [illegible]

[illegible] министерстволарның хүлээлгелеринге ылангыя, күш-ажыл курлавырларының чөп ажыглаарының, кижилерни ажыл-биле хандырарының айтырыгларын шиитпирлээри, чоннуң социал камгалалының талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыры болгаш боттандырары хамааржыр. Чөп реформаның талазы-биле комиссия чүгле [illegible] хөй хевирлерлиг [illegible] болгаш көдээ ажыл-агыйны чорударының хөй хевирлерлиг системаларын тургузарынче шилчиишкинни эвес, харын амыдыралдың өске-даа адырларынга [illegible] черге хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр.

Премьер-министрниң илеткелин чугаалажып көрүп тура, чазактың саналдаан структуразын «шору система» деп адаан. Министерстволарны адырлар аайы-биле эвес, оларның хүлээлгелериниң аайы-биле тургузарының концепциязы, хурал даргалакчызы Б. Н. Ельцинниң чугаалааны-биле алырга, «Россия парламентизиниң сессиязының бир дугаар дыка чугула болгаш дыка шынгыы шиитпири» болган.

Экономиктиг айтырыглар депутаттарның талазындан улуг дагалгазаашкыннарга таварышпаан. Республиканың амыдыралының өске адырларын канчаар удуртуп башкарарынга хамаарыштыр харын иштиг чугаа болган. Оларның аразында — Соңгу чүк регионунуң, экологияның айтырыглары, Чернобыль халавының уржуктарын узуткаар талазы-биле тускай ведомствону тургузары, көдээ ажыл-агый дээш ооң-даа өске айтырыглар... Эргелелдиң структуралары бүгү айтырыгларның шуптузун — Россияның орук-харылзаа байдалындан эгелээш турум чурттап турган черлерни каар ужурга таварышкаш, өске черлерже көжүп турар кижилерниң дугайында чоокта чаа тывылган айтырыгны шиитпирлээринге чедир — шуптузун хаара тудар ужурлуг деп депутаттар чугаалааннар.

Сессияның ажылын массалыг информация чепсектеринге канчаар чырыдарының дугайында айтырыг база катап көдүрүлген. Каттышкан хуралдарны телевидениеге дамчыдарга, ооң [illegible] өртээ 85 муң рубль, ынчалзажок мындыг улуг өртектиг болзажок, ол хуралдарны эгелезин телевидениеге дамчыдар деп дыка хөй депутаттар санаан. Чамдыктарның бодалы-биле алырга, ооң орнунга ук акша-хөреңгини чурттаалга [illegible] тудуунга чарыгдаза эки. Ооң бир депутат тургаш «телевидение ол бүгү акша-төгерикти [illegible] «Изаура деп кул херээжен» чижектиг чартык порнография фильмнерин дамчыдарынга чарыгдаар, көөр-даа силер. Ынчангаш палаталарның каттышкан хуралдарын шуптузун телевидениеге дамчыдар херек» дээн. Ынчаарга, телекөрүкчүлерниң хөй нуруузу чүү дээрин билбес, оларның чүнү көрүксээрин республиканың Дээди Совединде канчап айтыр боор. Сессияның ажылын массалыг информацияның чепсектеринге чырыдарынга хамаарыштыр А. Любимовтуң элээн тарымчалыг саналын кымның-даа дыңнаваанын хомуданчыг. Чүл дээрге ол сессияның ажылын чырыдарын телевидениеге репортаж-тар-биле хыйгаарлангаш, а долу дамчыдылганы радиога кылза кандыгла дээн.

Чазактың структуразының төлевилелин чугаалажып көөрү хүнүң ийиги чартыында РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга уламчылаан. Ук чугаалажыышкынга И. С. Силаев, ол ышкаш база ук төлевилелге хамаарыштыр [illegible] Министрлер Чөвүлелиниң бүрүнү-биле [illegible] тургузарда, депутаттарның хөй рекомендацияларын өөренип көөр апаар деп республиканың [illegible] медеглээн.

С. ЖАРКОВ.
Т. ИВАНОВА.
СЭТА-ның парламент корр.

ТЫВАНЫҢ ДЕЛЕГАТТАРЫ

СЭКП-ниң XXVIII съездизи бодунуң ажылын Кремльдиң Съездилер ордузунда уламчылавышаан.

Ол улуг шуулганның ажылында Тываның партия организациязындан соңгуткан делегаттар — СЭКП Кызыл хоорккомунуң бирги секретары В. Г. Вальков, Тожуда «Тоора-Хем» совхозтуң сүт-бараан фермазының бригадири М. Б. Давик, Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору Т. Д. Чечек-оол, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин киржип турар.

Ооң аңгыда, республиканың ажылчын аңгызының, тараачыннарының өмүнээзинден «Тыва тудуг» каттыжыышкынның № 48 тудуг эргелелиниң шеверлекчизи Нина Саая биле Таңдыда «Революцияның чаабыжы» совхозтуң хову бригадири Иван Кудрявцев олар съездиниң аалчылары болуп олуржуп турар.

— Тываның партия организациязының делегаттары съездиниң ажылында идепкейлиг киржип турар — деп, СЭКП Кызыл хоорккомунуң бирги секретары В. Г. Вальков бистиң корреспондентивиске дыңнаткан. — СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин съездиниң Редакция комиссиязының кежигүнүнге соңгуткан, ооң ажыл-чорудулгазы хөй талалыг болгаш нарын, хүлээлгезин ол ак сеткилдии-биле күүседип турар.

Июль 5-те съездиниң делегаттары СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарының талазы-биле секцияларга ажылдап хүнтээн. Г. Ч. Ширшин партияның чаартылгазының, идеологияның ажылының, М. Б. Давик биле Т. Д. Чечек-оол аграр секцияның, Н. С. Саая СЭКП-ниң национал политиказының, И. С. Кудрявцев партия, Советтер, хөй-ниити-политиктиг организациялар болгаш шимчээшкиннерниң секцияларының ажылынга киришкен.

КОММУНИСТ АДЫН БЕДИК ТУДАР

Ажыл-агыйны доругумчудеринге, коллектив кежигүннериниң амыдырал байдалдарын экижидеринге, оларның ажыл-кижинге, амыдырал-чурталгазынга кандыг хамаарылгалыг болурунга партия эге организацияларының кончуг улуг рольу...

— Саны хөй, шынары багай болурунуң орнунга эвээш саныг даа болза эки шынарлыг болуру дээре — деп, бүзүрелдиг ол харыызынга илереттии. — Коммунистер колдуунда 30 хар иштинде аныяк улус. Токарь Леонид Оюн, слесарь Иван...

Надежда ЭРГЕП.

Элегес - Аксында тууйбу кылыр кооперативтиң ажылчыннары Алексей Араптаң биле пресс-тээр цехтиң оператору Владимир Маркелов шалыпчы ажылдааш, социалистиг чарышка тиилекчилерге санадып келген.

Алексей Араптаң бо бүдүрүлгеде чеди чыл чедир тууйбуну кылып турар. Оператор Владимир Маркелов база «хүнде үлүүн доктаамал ажыр күүседип, ай санында мактадып келген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

АРГА-ДУРЖУЛГАЛЫГ

...гаалап олурар. Партия эге организациязының ролюн, коммунистерниң ат-алдарын чон ортузунга көдүрер дээш ол бар-ла аргаларны ажыглап турар.

Каадыр-оол ТУВАК.

КИЖИ БОЛГАНГА БҮЗҮРЕП БОЛБАС,

азы Бир арендаторнуң төөгүзү

Сандро МААДЫ, «Шынның» корреспондентизи.

КӨРГҮЗҮП ЧОРУП ТУРАР

Фергана областың күрүнениң М. Горький аттыг орус театрының артистери Кызыл хоорайга аалдап чедип келген.

Олар июль 14-ке чедир улуг улустарга болгаш уругларга чеди хире шиини, комедия-гротескилерни, музыкалыг тоолдарны көргүзүп чоруп турар. Анаа үжен ажыг артистер киржир. Келген бөлүктү ук театрның директору Вячеслав Владимирович Пукин удуртуп чоруур.

Бөгүн «О ревуар, товарищи» деп комедия-гротеск-биле эгелээн. Ол комедияны Б. Рацер биле В. Константинов чогаадып турган.

ХҮЛЭЭЛГЕЗИН АЖЫРГАН

Геннадий Сыратович биле Мария Көк-ооловна Кара-Саллар Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта төрүүр хойну дөрт чыл бурунгаар хүлээп алганнар. Аныяк кижилерниң ажылга кызымаа баштайгы чылда-ла кестү берген. Мал ажаарының аргаларын шиңгээдип ап, кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенип, мал төлүн негелде ёзугаар доруктуруп, олар бо аразында 100 хойдан 85-тен 105 чедир хураганнарны ап келген. Ол ышкаш дүк алыр планын база-ла ажыр күүседир апарганнар.

Төрүүр 373 хоюндан ол 365 хураганны алган. Ол дээрге 100-ке 93 хураган онаажып турар-дыр. Бир хойдан 2,1 килограмм дүк планын 2,2 килограмм кылдыр күүсеткен.

Амгы үеде олар Шуурмактың Улуг-Оймак деп черде чайлаглап турар.

Бо кадарчылар аренда керээзи-биле нйи чыл ажылдааш. Ооң ажык-дузазын биле бергеннер.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем району.

Деңнештирип көрүңер

Чартык чылда эът биле сүт дужаалдазы (1990 чылдың июль 1-де, центнер).

Районнар	1	2	3	4	5	6
Бай-Тайга	1500	2174	144.9	3200	3215	100.5
Мөнгүн-Тайга	400	420	105.0	200	265	132.5
Барыын-Хемчик	4800	4419	92.1	8000	8271	103.1
Өвүр	1800	2490	138.3	1800	1881	104.5
Сүт-Хөл	5300	3663	69.1	7400	7325	99.0
Чөөн-Хемчик	3700	4500	121.6	14700	15137	103.0
Улуг-Хем	6800	7724	113.6	22700	20595	90.7
Таңды	9700	11237	115.9	37500	38481	102.6
Бии-Хем	7200	6422	89.2	33400	20341	60.9
Тожу	1000	1026	102.6	2150	1547	72.0
Каа-Хем	7200	5497	76.4	23100	20667	89.5
Тес-Хем	3800	3998	105.2	3500	4080	116.6
Эрзин	3900	4335	111.2	3250	3445	106.0
Кызыл	16700	17510	104.9	15500	16476	106.3
Кызыл хоорай	1200	2356	196.3	—	—	—
Республика	75000	77771	103.7	176400	161746	91.7

Тайылбыр: 1—эът дужаарының планы, 2 — ону дужаарганы, 3 — хуузу; 4—сүт дужаарының планы, 5—ону күүсеткени, 6—хуузу.

ҮРГҮЛЧҮЛЕП ТУРАР

«Улуг-Хем» солуннуң корреспондентизи Кежик-оол Чөревениң телефон-биле дамчыттканы:

«Ак-Туруг» совхозтуң кыргылга пунктузунда ажыл-иш хайнышкынныг. Тургусказ график ёзугаар хоюн кыргылдар дээш малчыннар анаа ... келир.

Кыргылга пунктузунда электриниг 17 хачы бар. Ында 30 кыргыкчы доктаамал ажылдап турар. Ажылга кызымак, хойну шалыпкын кыргыыр кижилер ам безин илерей келген. Чижээ, сөөлгү хүнде Уйнук Чөржей-оол 30 хойну электриниг хачы-биле кыргааш, оон 71. Сергей Сумбаа—32 хойдан 81 килограмм дүктү ап, дүк класстакчызынга дужааган. Аныяк кыргыкчы Эран Сиирин база эки ажылдап турар.

Хойну хол хачызы-биле дүрген кыргыырынга Тоолай Комбу, Алдын-Херел, Мерген-Херел Бүрбүлер бедик мергежилдиин көргүзүп турар.

Кыргылга пунктузунда столовая доктаамал ажылдап турар. Поварлар Чечек Бүрбү, Светлана Бады оларның кылган чемниниң шынары эки.

«Шынга» парлаттынган соонда

ХОВАР БАРААННАР САДАРЫН ХАЖЫТКАНЫ ДЭЭШ

«Бо чылдың май 18-те үнген «Шынга» «Сөйфте платьелер, барааны чок фактуралар» деп материалдың ...

РЕДАКЦИЯДАН. Солунга парлаттынган шүгүмчүлелге харыының улуг садазы чокка чорутканы эки. Шак мындыг аймактыг чорук ... райоинарга, садыг четкилеринге болгулай бээр болза. ... ховар барааннарны садарының чурумун хажытканнарга хамаарыштыр хемчеглер шиитпирлеттинер. ... резакцияга база көөп турар ...

КАРА БААРЫМ ХАЛАШ ДИДИ

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ,
Партийның, күш-ажылдың хоочуну.

Бөгүн — Кооперацияның делегей хүнү

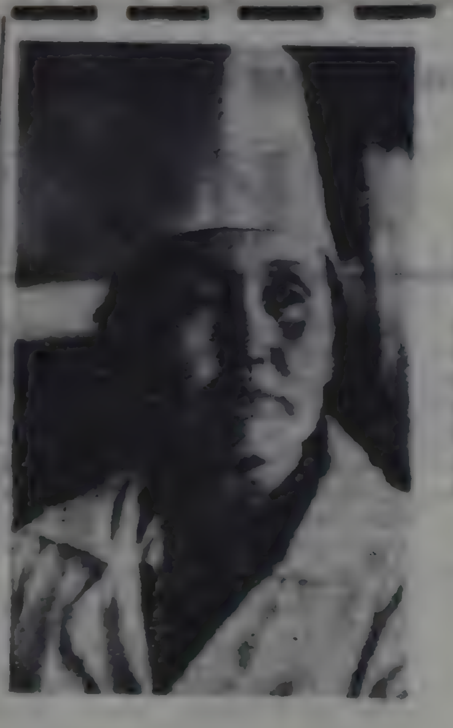

ЧУРУКТАРДА: Чазааналa столовая повары бешки разрядтыг Монгуш Шыырапoвна Кертинна-дыр (солагай талада). Ол он чыл дургузунда чаңгыс черге ажылдап, чонга бараан болуп келген. Ол-ла хоорайда «Хадыңчыгаш» адыг-чем магазининиң садыгжызы Валентина Сүүр-ооловна Куулар 25 чыл иштинде чаңгыс ол-ла черге ажылдаан.

Оннар ОХЕМЧИК болгаш Виктор ХОВАЛЫГНЫҢ фотолары.

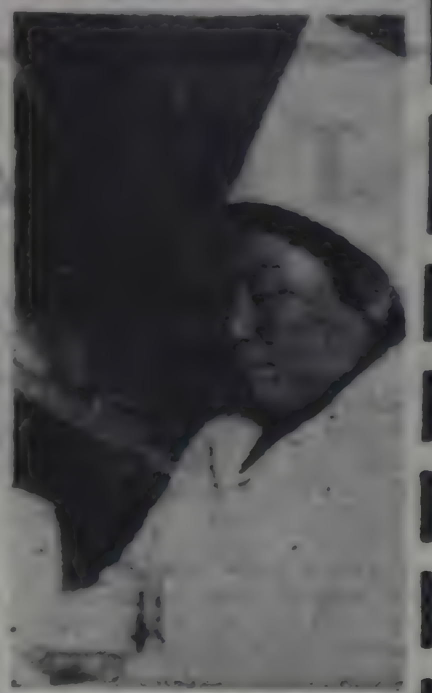

КӨДЭЭ САДЫГ: ооң айтырыглары

Делегейниң бүгү кооператорлары июль 7-де Кооперацияның делегей хүнүн демдеглеп турар. Совет кооператорлар [illegible] ... ажылдың бай [illegible] демдеглеп турар. Чурттуң социал-экономиктиг, политиктиг болгаш угаан-бодал хөгжүлдезинге [illegible] ... [illegible]

Тываның хереглекчилер кооперациязы бөгүн республиканың [illegible] ... [illegible] 600 ажыл.

Республиканың хереглекчилер кооперациязының [illegible] ... 44,2 [illegible] ... 60 [illegible]

[illegible] ... түңнер мадый көрүп кээрге, Кооперацияның садыгжыларының бараан саарылгазы 1989 чылда 163,6 млн. рубль болган. Оон мооң мурнунда чыл-биле деңнээрге ол 13 хуу өскен. [illegible] ... 106,9 хуу күүсеттинген, а [illegible] ... 102,2 хуу күүсеттинген. [illegible] ... 18 хуу өзүлделиг болуп турар. [illegible] ... 14,5 хуу көвүдээн. Көдээниң ишчилериниң садыг хандырылгазын [illegible] чамдык хемчеглер бистиң талавыстан алдынып турза-даа, кылыр, шиитпирлээр ужурлуг чүүлдер эвес хөй, амгы байдалда ажылдаары белен эвес дээрзин чугаалап каары, мен болгаарымга, черле артык эвес боор. Ол болдуунда чугула барааннарның [illegible] ... 2000 [illegible] ... 1200-у [illegible] ...

[illegible] ... Хонуш-оол МОНГУШ.
Респотребсоюз баштаар черинин даргазы.

Айтырыглар—харыылар

ЭЗЕР ЧОК КАНЧААРЫЛ?

Бо чылын Сүт-Хөл районунда «Октябрь 30 чылы» совхозтан [illegible] ... Чамдык малчыннар ону дыка хереглеп турар, садып алыр [illegible] тывылбас, чок боор. [illegible] ... Аныяк бир малчынның мынча деп органын дыңнаан мен: «Ыжык ооргалыг чазыдак аъттан мундургаш, бир хүн инек кадартылса, ол талазы-биле хамысалгалыг ажылдакчылар эзер дугайын сактып кээлер дир ийин, [illegible] болза, ындыг алга херек кылынза болгу[illegible].

Кижилерниң эзерге хереглединиң чедир хандыртынмайн турары хомудаачыг. Оон ыңай магазиннерге сала бээр чеппелерниң шынары дыка багай, бажы хээлек, дораан-на тыгылап каар, дергилери чок, чонаа чуга. Ынчангаш эзерниң амгы үеде кайда кылып турарыл? Тывага чүге кылып болбазыл, ынаа ажыглап болчу дег материалдар бисте чок эвес. Бо дугайын Респотребсоюзтуң ажылдакчыларындан айтырап бодап турар мен. Солун дамчыштыр харыы бээрлер боор деп идегеп олур мен. Черле ынчаш ооң амгы шериг, национал хевиниң, харын-даа ооң эн-не кылдынганы — эрги, бурунгу хевиниң кылза кандыг дэп бодап чоруур мен. Ол талазы-биле бүдүрүлге чери чок турзуп болбазыл?

РЕДАКЦИЯДАН: Бо айтырыгны оон-даа өскелер сонуургап турар, ол дугайын редакцияның почтазы херечилеп турар. Номчукчуларга ынаа хамаарыштыр харыы бээри, тайылбыр кылып бээрин Респотребсоюзтуң ажылдакчыларындан дилээр солунга-биле үстүнде чагааны олар[illegible] [illegible].

ТАЙЫЛБЫРЛАП БЭЭРИН ДИЛЕДИМ

Садыг ажылынга хамаарыштыр садып алыкчы кижи бодумнуң хууда бодалдарымны ынаа киирип көрейн.

Чүгле Эрзинге-даа эвес, өске-даа районнарга эки бараннар садып алыры дыка берге апарган. Бараан келген деп медээни улус баш удур-ла билип алган болур боор-дур. Чамдык кижилерни көөрге, үргүлчү оочур бажында турар. Садыгжы таныш-кырышты-ле болза, эки идик-хепке чедип болур хире, херек кырында ындыг-ла болгай харын. Кандыг кижи болурга, ажыл-төлүнге таарышпас деп садып алыксавас боор. Ынчангаш кижи барааны кажан садып эккелерин садыгжылардан айтырып алыр ын болдаар. Ындыг таварылгада, сенээ чогумчалыг харыы бериптер кижи тывылбастай бээр, бирээзи билбес боор, өскези — шуут ыттавас, аңы чок болза, ынчап-ынчап садар бис деп кижилерни маадып шаг-ла болур. Ынчан [illegible] ... кижилер ажыл-шагын кааптааш, магадап кадарган турууптар. Ол ындыг-дыр аа улаштыр база бир айтырыгга доктаап көрейн, садып алыкчыларга [illegible] ... дугайында.

Бараан [illegible] ... [illegible]

Екатерина ЧЫПСЫНАК.
Эрзин суур.

ЧЕМ ӨРТЭЭНГЕ ХАМААРЫШТЫР

Бай-Тайга районудан С. Кунгааның солун дамчыштыр харыылап бээрин дилээн айтырыы столовая ажылдакчыларынга ону эки чедир билип алырынга ажыктыг боор болур. А оон чогум утказы — Респотребсоюзтуң кол бухгалтериниң оралакчызы А. Оидарның харыызындан билдине бээр.

— Айтырыгга [illegible] ... [illegible]-биле ажылдап турар повар кижиниң столовайга чемненгениниң өртээ [illegible] ... ыш бот-үнези-биле ийикте, аңы он хуу чиигеделдиг болур. Ынчангаш улуг повар чемниң учётун кылгаш, [illegible] ... га актызынга киирер. Чемненген кижилерниң [illegible] ... Аъш-чем улуг поварның отчедунда чүве болганда, чарыгдал тыртпышкан ол акша-биле төлеттинер.

Чагаалардан одуруглар

Өг-бүлевис шуптуу чеди кижи бис. Ававыс — пенсионер. Бис бо чагааны угбавыс дугайын чугаалаар дээш бижип олурарывыс ол. Оон ады Светлана Калчан-ооловна Салчак дээр садыгжы кижи. Ол бо хүннерде Бай-Тайга райпозунуң изиг-чем барааннар магазининге садыгжылап турар.

Угбавыс бистерни, дуңмаларын, ада-башка өглеп-баштап каан-даа болза, амыдырал чурттаалгавысты айтырып, доктаамал харылзажып, чагып, сургап чоруур. Сагыш човангыр кижи. Ол боду ийи оолдуг, бир кыстыг өстүрүп олурар. Ажылынга багай эвес дир тип чоруурун билир бис. Ону оон шаңнал-макталы, «Коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы» деп херек демдээ бадыткап турар. Чонунга ак сеткилдиг бараан боор чоруур угбавыстың ижинге чоргаарланып, Кооперацияның хүнүн таварыштыр ынаа солун дамчыштыр байыр чедирип олур бис.

Дуңмалары Сергей, Валя, Алик, Казимир САЛЧАКТАР
Каа-Хем район.

• • •

Бай-Тайга райпозунга 1962 чылдан 1987 чылдың төнчүзүнге чедир үзүктел чок ажылдап турган, кадыым аайы-биле ам ажылдавастааныымдан бээр үш чыл чедип тур. Пенсия ап олурар мен. Чүү деп чүү дээрил, кады ажылдап чораан эш-өөрүмнүң аразынга олар-биле кады чораан болза, деп бодал сагышка бо-ла кирип кээр-дир. Ынчангаш ынаа олурупчалааш, барып ажылдаарын шенеп көрдүм-даа. Кадым багай кижиге бергези кончуг, хорчок болган. Мээң байдалымны коллективим эскерип турган, ынчангаш сагыш-сеткилимни көдүрери-биле мени доктаамал каап турарлар, материалдыг дузаны-даа кала бээрлер. Ынаа өөрүүр кижи-дир мен. Бак төреллериниң орнунга, хары кижи дээре дижири шын-дыр деп чүвеге амыдыралдан бүзүреп чор мен.

Хүргүл-оол КАН-ООЛ

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден шаңнаары болза:

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Юрченко Зоя Георгиевна — Респотребсоюзтуң [illegible] ажылдакчызы.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Шишкова Надежда Васильевна — бажың ээзи.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Черинская Надежда Николаевна — № 1 [illegible] ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Баскакова Алефтина Ивановна — бажың ээзи.

Иргит Зоя Донзиевна — хлеб комбинадында хлеб быжырыкчызы.

Трифонова Тамара Константиновна — Тываның геология-шинчилел экспедициязының № 6 ясли-садиинде эмчи сестразы.

Түлүш Фаина Балчыевна — Девискээр-тудуг каттыжыышкынының «Тыва тудуг» трестизиниң № 48 тудуг эргелелиниң шеверлекчизи.

Чаш-оол Зоя Эмилевна — Кызылдың септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң ажылчыны.

Шилкина Татьяна Афанасьевна — божудулга бажыңының акушерказы.

Шут Лариса Николаевна — хоорайның НХК-ның чарлыызы [illegible] ... ажылдакчызы.

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Кара-Донгак Екатерина Кок-ооловна — «Тээли» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Алдай Дарья Ситтиевна — Шуй ортумак школазының [illegible]-машинисткази.

Суур-оол Дарья Дарымаевна — бажың ээзи, Тээли суур.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Куулар Ирина Чачыровна — Тээли ортумак школазының башкызы.

Очур Ольга Кавыл-ооловна — «Тээли» совхозтуң ажылчыны.

Хертек Вера Шыырапоовна — «Кара-Хөл» совхозтуң [illegible].

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Донгак Марина Эзир-ооловна — «Большевик» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Атаманчук Нина Платоновна — [illegible] садикте няня, Чадаана хоорай.

Куулар Сата Серен-ооловна — «Большевик» совхозтуң [illegible] кижизидикчизи.

Монгуш Кызаа Оюновна — «Большевик» совхозтуң кассири.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Донгак Елена Комбуевна — «Большевик» совхозтуң [illegible] кижизидикчизи.

Куулар Татьяна Чимбаевна — «Большевик» совхозтуң ажылчыны.

Ондар Сата Балдыйевна — Шемн ортумак школазының башкызы.

Сарыглар Валентина Маадыевна — Шемн ортумак школазының башкызы.

Тас-оол Татьяна Шуур-ооловна — ажыл-агыйлар аразында кожуун чоруур механизастаттыраан колоннаның ажылчыны.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Монгуш Вера Ооржаковна — республиканың эмнелгезиниң [illegible], Кызыл хоорай.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Монгуш Айа Сиидиновна — «Тээлиг» совхозтуң ажылчыны.

Темир-Хаа Лидия Чикаловна — «Х Улуг хурал» совхозтуң [illegible].

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Куулар Татьяна Тас-ооловна — «Шамбалыг» совхозтуң [illegible].

Сарыглар Чечек Самбуевна — «Шамбалыг» совхозтуң [illegible].

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Довуй Рахиля Ивановна — «Х Улуг хурал» совхозтуң ажылчыны.

Иргит Ульяна Доржуповна — «Сукпак» совхозтуң ажылчыны.

Маадыр-оол Клара Шаалыевна — Бай-Хаак ортумак школазының ажылчыны.

Монгуш Антонина Ажыкмаевна — районнуң [illegible] ... [illegible].

Ооржак Елена Иргитовна — Кызылдың бажыңнар ажылчыны, Кара-Хаак суур.

Сержин Людмила Кодараевна — [illegible] ... ажылчыны.

МӨНГҮН-ТАЙГА РАЙОНДАН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Маргыс Чайлакмаа Дежеевна — бажың ээзи, Мугур-Аксы суур.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Хертек Дарья Хунан-Караевна — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң ажылчыны.

СҮТ-ХӨЛ РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Ондар Зоя Доржуевна — ажыл-агыйлар аразында кожуун чоруур механизастаттынган колоннаның ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Монгуш Зинаида Кууларовна — «Октябрь 30 чылы» совхозтуң ажылчыны.

Ооржак Полина Саңнай-ооловна — Ак-Даш ортумак школазының ажылчыны.

Сарыглар Анна Дечеевна — «Алдан-Маадыр» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Донгак Зинаида Сарыг-ооловна — районнуң төп эмнелгезиниң бухгалтери.

Монгуш Татьяна Уйнук-ооловна — «Алдан-Маадыр» совхозтуң ажылчызы.

Ондар Лариса Алексеевна — районнуң [illegible] библиотекарь.

Ондар Светлана Чүргеевна — «Алдан-Маадыр» совхозтуң ажылчыны.

Сапыглар Татьяна Владимировна — Бай-Тайга ортумак школазының башкызы.

Ховалыг Лариса Лопсановна — «Сүт-Хөл» совхозтуң [illegible].

ТАНДЫ РАЙОНДАН

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Соян Зоя [illegible] — «[illegible]» совхозтуң садыгчызы.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Ондар Зифара Юрьевна — бажың ээзи, Элегест суур.

Ооржак Тамара Сергеевна — ажыл-агыйлар аразында кожуун чоруур механизастаттынган колоннаның шеверлекчизи.

Сат Наталья [illegible] — бажың ээзи, Элегест суур.

Сеин Маргарита [illegible] — «[illegible]» ажыл-агыйлар кооперативиниң садыгчызы.

Христолюбова Валентина Матвеевна — С. К. Тока аттыг совхозтуң ажылчыны.

Чамыян Зоя Михайловна — Хову-Аксы ортумак школазының башкызы.

ЭРЗИН РАЙОНДАН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Ламажап Тамара Чендуевна — «Нарын» совхозтуң ажылчыны.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Балдан Валентина Шимит-Сереновна — «Чаа орук» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Дамба Нина Мамыевна — райпо магазининиң садыгжызы.

Димчит Роза Сарыговна — «Чаа орук» совхозтуң диспетчери.

Маажый Зоя Намчыловна — «Нарын» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Дирчинчап Татьяна Севээновна — «Чаа орук» совхозтуң ясли-садиктиң няняzы.

Крылова Нина Седип-ооловна — «Чаа орук» совхозтуң ясли-садиктиң няняzы.

Сундуй Розалия Лопсаевна — районнуң кино четкизиниң ажылчыны, Эрзин суур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч. Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай.
1990 чылдың июнь 22

Наадымга уткуштур

МАЛЧЫН БОЛУП ЧУРТТАКСААР МЕН

Таңды-Уула сыннарындан эгезин тыпкаш, даглар аразын чара шаап баткан Кызыргайның Шивилиг хемнериниң эргий чурттаан, ажыл-ишчи малчыннарның аразында чүү-даа чүвээ торлуш дивес чүткүлдүглер эвээш эвес.

Бажы бедик Бегаалыгга
Малдар харап үнүксээр
мен.
Маадырывыс Сафонов дег,
Малчын болуп чурттаксаар
мен.
Сиген, кевү чиндиленнээн
Шивилигге чурттаксаар
мен.
Чиңге дүктүг ангорлардан
Шилип алгаш малдаксаар
мен.

Шак мынчаар ырлажып турган аныяктар ам күзээнин чедип алыр, сураанын тып алыр дээш ынчаар, малчынның чылын чытпас чымыштыг ижин бижиы-биле сегирип алгаш, мактал-шаңналдыг чедип, харын мурнуу баштай холдан алгаш, оон соонда билектен алыр дээш-биле домей, районнуң мурнакчы малчыннарының озулуунче үнүп турары оларның күш-ажылчы коллективинге, эш-өөрүнге өөрүнчүг болбайн канчаар. Оларга Тес-Хем районда «Таңды сыны» совхозтуң өшкү кадарчылары Окчаа Сыкыраровна Душпун-оол биле Михаил Маадыр-оолович Борбак-оол олар хамааржыр. Ийи уругларының ада-иези, чаа-ла үжен хар чедип чоруур ол аныяк малчыннар үш чыл бурунгаар ходан өшкүнү хүлээп алгаш, баштайгы чылындан-на эгелеп, багай эвес түңнелдерин көргүзүп эгелээн. 1989 чылда төрүүр 100 өшкүге оңаштыр 90 анайларны доруктуруп, өшкү бүрүзүнден 0,950 килограмм дүктү кыргып, дүк бүдүрер планын күүседипкен. Бо чылын олар төрүүр 370 өшкүзүнге оңаштыр 106 анайны мендикамгалап ап, бир өшкүден-не бир килограмм дүктү кыр[illegible] ... [illegible] ... республиканың Наадымынга уткуштур үре-түңнелдиг ажылдаан.

Аныяк малчыннар [illegible] ... [illegible]

Малчынның ажылының [illegible] ... малзы түлүүр семиртип алырында дээрзин олар эки билип турарлар. Аныяк кадарчылар одарларны элээн хөй катап солуурун планнап турар.

— Мал арган турда кышты уткуур болза, оон [illegible] чүве чок. Арган малдан төл-даа, дүк-даа алдынмас. Ооң бодун безин кыш ажарла бергедээр болгай. Мал семис турда ол хөй продукцияну харам чокка бээр — деп, Михаил Борбак-оол чугаалап турар.

Малчыннар аренда керээзи-биле ажылдап турар. Езулуг өшкү кадарчызы хүлээлгени күүседириниң кайы хире бергезин, беш чүс баш малды ка[illegible] ... дарын — ол дээрге ынча кайы сагыш човаашкын-дыр дээрзин, чеченчиңа чугаалаарга, эптежир-ле болза, оларны бээзиниң адаанга туруп алган, оътарап, сугарар, шыдаттынар-ла чүве болза, сиртиниң адаанга [illegible] ... [illegible]

Бичe-оол ДОЮНДУП.

ОНУ БАЗА БАРЫМДААЛААН БИС

Оолак Саая Наадымга киржир эргени чедип алган. Оон кыштаа Чинге-Дагда. Төрээн Бай-Тайгазынга боларга, ол дээрге аъттар чарыштырар таглар-дыр. Эрткен чылын ол кураган алыр, дүк кыргып тужаар даалгазын күүсеткен-даа болза, малчыннар Наадымынга киришпээн. Чүге дизе ооң кожалары Куулар биле Монгуш Өтек-оолдар ону бодап [illegible] ... [illegible]

... хойдан 2,8 килограмм дүктү кыргаан. Ынчангаш совхоз чартык чылдың түңнелин үндүрүп турда, Оолак Саая малыпчыларның бирээзи болуп, 400 рубль-биле шаңнаткан. А республиканың малчыннар Наадымынга киржир эргени ынчаар чедип алган.

Бо өг-бүлениң ажылынга кандыызын билир мен. Бир-ле катап баарымга, та кайыын тып алганы ол «Улуг-Хем» деп солунуң 1980 чылда үнген бир номерин тудуп алган ында «Малчыннар! Хойдан-на кураган алыр дээр болзунарза, үнүгүлдерни [illegible] ... [illegible]

Чок, бо өг-бүле чүгле Наадымга киржир эрге дээш ажылдааш, ындыг бедик түңнелдерни чедип алган дээр болзувусса, шын эвес. Ынчалза-даа ынаа киржир дээш чарыш кижилерниң чөөле бир ындыг «чушкурувтар» боор чүве-дир дээрзин бо-ла ажылдап келген чылдарымда көрүп-даа келдим, бүзүредим. Ол дугайын Оолак Саая-даа чугаалаар кижи. Ол ам малчыннарның хоглуг-омак Наадымынче түтсүп олурар. Оон-биле мээ ажылчын дээш [illegible] катап [illegible]. Чугаа-сооттуг, хоглуг-даа кижи, Төрээн Бай-Тайгазындан Каа-Хемге келге-ле үр апарган. Ам бо чениин каларжап ажылчыны малчыны болду. Ооң төрээн черинге эш-өөрү, дөргүл-төрели Оолак Төмүровичиниң шак ындыг чедиишкиниг [illegible] ... [illegible]

[illegible] ... [illegible]

Бичe-оол МОНГУЛ-ООЛ.

ТОРГАЛЫГНЫҢ ЧАЙЛАГЛАРЫНДА

Чай дургузунда солуп турар

Малды чайлагладыры дээрге, келир кышка белеткелдиң эң чугула кезээ. Ону Өвүрде «Торгалыг» совхозтуң малчыннары эки билир. Чоза хойжу бригадазының кежигүннери А. Анай-оол, С. Кыдыя-оол, Ю. Донгак, инек кадарчылары С. Шагар-оол, А. Монгуш олар Сарыг-Хелдиң тайгаларында чеде берген. Ында оъттуг эки үнүп чыдар. Хоюн кыргыткан малчыннар чоорту чайлаглап турар. Оларның шуптузунуң сорулгазы — малды чайын эки семиртип алыры. Оларның кыдырын турар, чай дургузунда оларны солуштурар.

Мартина КУУЛАР.

Төөгүден чугаа

ДЫҢГЫЛДАЙЛААН ТЫВАЛАР БИС

Парижте Эйфел телесуургазының сурва бөмбүрзекте дар-гын тараан. Оран-делегейниң кайы-даа катаптаттынмас онзагай шынарзарлыг, ынчап шаштыккан бо телесуурганы чедип барып көргенивис Тывавыста санныг-даа бол. бар. А ону эге баштай барган харамдыгып көрүп тура, чоорту анаа чаңныгып, ону эм хөй-ле даңның көрүп өөрениң калганындан эригип, ам безин бажын безин көдүрбестеп калган бир тыва кыс барын билир силер бе, эргим номчукчу? Бо назын өйү аныяк тыва — «француз» кысты Лариса-Сат дээр. Ол этнограф тускай мергежилдиг.

Землини туржук, бөмбүрзектиң кайы-кайы булуңнарында, чурттарында тыва келин кыстар, кудээ оолдар чок дээр боор! Чижээ, Виктория Чүлдүм Чер ортузу далай хаажылаан онза чараш тропиктиг бичии ортулук-күрүне Мальтага барып чурттаа-ла. элээн каш чылдарның нүүрүн кылып берген. Роза Саттының адазы Будапештиже, а Татьяна Оюнарның Варшаваже турум ажылдап, чурттаары-биле үлеп чоруткандан бээр үе узамдыкшкен Москваның М. В. Ломоносов аттыг Күрүне университединиң доозукчузу, кожа-хелбээ Моол Арат Республиканың найысылалы Улаан-Батор хоорайның чурттакчызы, мында орус дылда парлаттынып үнүп турар «Новости Монголии» солуннуң тускай корреспондентизи Светлана Миндирнаның дугаар аал-оранынга кирип, амыр-мендизин айтырып, ак сүттүг чиш сарыг шайын бир шагда аартап органым дүүнгү чүве дег сагындырар ийин. Тыва, орус, моол дылдарга «холуксаа чок» чугаалаар Эрзии чурттуг башкы Мария Сотпа Улаан-Батор хоорайның төп Сүхэ-Батор шөлү-биле кожа ортумак школада орус дыл башкылап ажылдап турар чоруктуг.

Үезинде эвээш-биле чижектерге алганым улус бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс, ССРЭ хамаатылары-дыр. Маңаа эпти-ле «чурттажывыс» деп адап, чаңчыга бергенивис, дыл-домаавыс чаңгыс, үнелээн тыва сөөктүг улус оран-делегейде база хөй. Олар чүгле Цэнгэлде эвес, а Ховду аймактың Буянт сумузунда, оон дашкаарлаарга Тибетте, Кыдаттың бистиң-биле кызыгаарланчак Синзян-Уйгур автономнуг можузунда хөй-хоойу-биле чурттап чорууурлар. Бистиң Кыдат Улус Республика-биле найыралчы харылзаавыс тургустунганы, чоокта бээр Алма-Ата — Уоумчи аразында агаар оруу ажыттынганы мында «төреллеривис» биле бир шагда бисти харылзаштыра бээри чугаажок. Америк анчылар-биле кереэ чарып алганывыстан чоокта чаа олар борта кээп, Тывавыстың бойдус-байлаан, аң-меңин магадап чаңганнарын республика солуннары бижээн болгай. Ам баштайгы австрий туристерни хүлээп алыры-биле республикада белеткел ажылдары чорүп турар. Ындыг болганда даштыкыда тывалар чоорган деп.

Олардан бижке чер-девискээр, доктаамал харылзаа даа тудуп турар талазы-биле чоокту Баян-Өлгий (Бай кавай) аймактың Цэнгэл сумузу болуп артгышаан. Моол күрүне Совет Эвилели-биле бир домей, соолгу үеде чурттуг ээлерин биче буураай улустарының төрээн дылын сайзырадыр талазы-биле хемчеглерни база ап чорудуп эгелээн. Ындыг үр эвесте Цэнгэлден ийи тыва башкы бистиң республикага кээп, тыва кичээлдер эрттиреринин арга-методиказын шиңгээдип алгаш барганын телекөрүкчү сактыр. База бир өөрүнчүг медээ эрткен Шагаа дамчыштыр Цэнгэлде Д. Шанагаштан келген. Элээн каш чыл үзүктелиишкин соонда цэнгэлчилер Тыва АССР-де парлаттынып турар тыва республика солуннарын номчуп, мында чуртталга, культура, экономика талазы-биле чединишкиннерни билип алыр аргалыг болганнарын автор бижикрге, бо-ла «Шын» солун ол чагааны парлаан чүве.

Борта үк айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээриңге бир идиг берген кижи эрткен күскү «Тыва чаңчылдарны болгаш культураны аныяктар кижизидилгезинге барааалгадыыл» деп темалыг эртем эртем-практиктиг конференцияның аалчызы, орта сөс ап чугаалап турган, Дархан хоорайдан келген журналист Баатарын Зоригт (Баадыр Соруктуг) чүве. Ол ынчан конференцияның илеткелинде «Моолда тывалар чурттаваан турар чаңгыс-даа аймак чок» дээн кижи болгай. Бүгү Моол эвес-даа бол, өске-төрээн Цэнгэлинде, Улаан Баторда. оон болуунун амгы ажылдап, чурттап турары Моолдуң ийи ийи улуг хоорайы болур Дарханда санныг тывалар тыва солуннарны номчуп дээш ол СЭКП Тыва обкомунуң чаңгыс удуртукчуларынга, «Шын» солуннуң редактору В. Чадамбага, республиканың харылзаа-техниктиг бүдүрүлгениң эгелелиниң кол инженери Э. Монгушка киргеи кижи.

Оон Тывага бир дугаар кээп турар, хар-назыны база хөй дээн чалыы, ам даштыкы кижи хирезинде канчап мынчаар тыва дылын өөренип алганы ынчан сонуургаваас, айтырбас кижи-ле чок чораан. Хамык ужур кырган-ачазында чүве боор-тур. Дарий кырган ажы-төлүнге төрээн дылын утпас кылдыр чагып, сургап, өөредип чораан. Иштики, даштыкы-даа тыва чоннуң чаңчылы чаңгыс: «Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас», «Ада сөзү — алдын». Моон уламындан боор, бичии Соруктуг сургуулга кирерде чүгле тывалаар турган. Цэнгэлде «кол» диртиен калга, казах дылдарының кайызын-даа билбес. Анаа көөрде адазы Дарийн Баадыр дыл башкызы кижи болгаш, моол, тыва, орус дылдарга илдик чок чугаалаар.

Үезинде ады үнген Дарий ашактың ортун оглу, Соруктугнуң адазы Баадырның дуңмазы Дарийн Мөнхзүк база бирге класска өөренип киргеш, кезек үеде аксын «ажыл» алгаш олурза-ла олурган кижи чүве-дир. База-ла төрээн тыва дылындан өске дылга омаа хөн. Чоорту моол, казах дылдарны саат чокка билир апарган. Чер-ле дылдар өөренириниң база. Ынча, онза салым-чаяанныг кижи боор-тур. Ол ортумак школаны төгүн эки демдектер-биле доозкаш, тостап-яның ортулуу Кубаның найысылалы Гавана хоорайда Хосе Марти аттыг күрүне университединге өөренип кирген. Бир-тээ, Гавана хоорай Моолда эвес, а Америка дип-биле кожаланчак күрүнеде туруп турар чүве болганда университетти испан дылга өөренип доосган. Улаштыр өөредилгеге сундулуг, дылдар өөрениринге салым-чаяанныг тыва эрни Моолдуң Кубада элчин чериниге ажылдаары-биле арттырган. Кысказы-биле чугаалаарга, дипломатиже оруку ажыттынган Каш чыл болганда ону Моолдуң Даштыкы херектер министерствозу Москвада дипломаттар академиязынче өөренири-биле аъткарган. Бо удаада португал дылды шиңгээдип алырын анаа сүмелээннер... Шак ынчаар тыва национальдыг, моол хамаатызы Д. Мөнзүк Кубага, Анголага, Мозамбикке болдунум чурттун тыңналып хөй чылдар улай элчин болуп ажылдааш, амгы үеде Улаан-Батор хоорайда даштыкы чурттарда консул черлерин харылзаа эргелелде удуртукчу албан-дужаалдыг ээлеп ажылдап орар дээрзин дыңнаары өөрүнчүг чорду.

Цэнгэл суму чурттуг тыва чуртташтарывыстан Моолда херегжеттиниң болур бүгү-ле мергежилдиг кижилери үнген. Демги дипломат Мөнзүктүң аттажы, арта чаңгыс классчызы Т. Мөнзүк бүгү Моолда билдингир шүлүкчү, журналист болган А. Чынатгиң Кадлаан—чогаалчы. Моолдуң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү бедик атты эдилеп чорур чаңгыс тыва кижи ол. Боду Берлинге өөренип чораан. Ынчангаш Моолда тываларның үк төөгүзүнүң дугайында номну немец дылга бижээш, ГДР-ге парлаткан. Бо салымныг моол тыва чогаалчы, амгы үеде Моолдуң Араттың Революстуг Намының төп органы «Үнэн» солуннуң харыысалгалыг секретары болуп ажылдап турар. Өскен черинин келир үезинге, чаартылгазынга идепкейлиг киржип чорур, демгилерин салгаан бөгүнгү аныяктар база мында кайы хөй дишти. Гагаагийн Золбаяр — оларның чүгле бирээзи. Ол чалыы тыва оол бо хүнневде Моол Арат Республиканың Күрүне университединиң дыл факультединде өөренип турар. Золбаяр тыва, моол дылдарның кайызынга-даа шүлүк бижиир. Алыс күзели — университетти дооскаш, төрээн черинге ээп кээп, Өлгий хоорайда казах дылда үнүп турар солунга неделяда бир үнер тыва арынны ажылдаары. Бо талазы-биле чаңгыс чер-чурттугларының анаа әдегели улуг.

Ам бо чүүлдүң төнчүзүнде Моолда чурттап чорууур, Цэнгэл чурттуг, ам үстүнде ады үнген шүлүкчү Түлтенгийн Мөнзүктүң тыва дылга бижээн бир шүлүүн номчукчуга эдилге чокка бараалгадып көрейн.

БИСТЕР ТЫВАЛАР БИС

Ыжыкта чашта болза,
Ынтым бо өртемчейге
Кайын дыңналчык?
Ууу өөү дүңзүк чалагай
Тыва өрген.
Давыыргак болгужа
Доругуп өскен
Уям чүү ийик?
Уюн даңны адыр чайгадыр
Ыяш кавай.
Аязатпай ынчаш дилениң,
Аска сугарга ыылым чидер
Эмискиим чүү ийик?
Иэттин кудурү.
Хайыракан, Беш Богда,
Хомду, Харааты
Чурттаан чурт бир,
Чуглап суг бир—
Бис тывалар бис...

Седип МОНГАЛ.

СОНУУРГАКТАРГА

ЭЛДЕПТИГ ТАВАРЫЛГА

«Кежээликтей орай апарганда чүнү кылыр боор?» деп үлегер чугаа бар. Нальчик хоорайның чоогунда Майский суурнуң чурттакчызы, ортумак профтехучилищениң өөреникчизи Наташа Баринова агаарлап алыр дээш анаа-ла дашкаар үнүп келген. А удавааанда урутнуң хенертен кыпсынчыг алгырганының бажында улус дыңнап каан.

Уругнуң алгызын дыңнаан улус анаа дузалажыр дээш үнүп келгеш көөрге, каракка көзүлбес бир-ле чүведен ол азырал алыр дээш кедергей оралдашкан турган. Наташаның бажынга кирип келгеш, ооай боорда оожуктурув алганнар. «Бажынар, холунар, будунар амдызында будуп турда, томааныг олурунар» дээш демир даажы дег үнүг чугааны уруг дыңнап кааның чугаалаан. Ынчаарда кылаплнаш четкиниң Наташа көрген, каракка көзүлбес элдептиг күш ону өрү көдүрер деп барганын эскергеш, чанынга турган чадаг-терге тудазын сегирип алырын оралдашкан. Ынчалзажок холу, буду билиимес болу берген. Ол аразында уругнуң холу демги четкиге дээпкен: ону электри тогу соскан ышкаш болган... Удавааанда Галя күүйүнүң маннап кел чорууруң көрүп каан. Кадай чедип келирге, демги четки дээрже көдүрлүп, хенертен чиде берген.

Галя күүйүнүң бадыткаазының ёзугаар алырга, Наташаның салааларында бичии эртең изи бар болгаш бир шак ажыг үеде оон холдары сириңейнип келген. Майский суурнуң чурттакчыларының чугаалап турарын ёзугаар, ол үеде Наташаның бажыпының кырынга чырыткылыг борбак шар ужуп чоруп турганы ылап.

ТЕВЕГЕ ТУРАСКААТКАН ШҮЛҮГЛЕЛ

Аравия чартык ортулукта хөй эвес чурттакчылыг Кувейт деп күрүнениң девискээри нефть талазы-биле кедергей байлак. Ынчангаш нефть аймаан садыглаанындан ол чурт байып алган. Ыңаарга теве болза, үнелиг бүгү чүүлдериниң хемчээкчизи болу бээр деп ол үеде кым-даа бодавайн турган чүве-дир. Көшкүн амыдыралдыг араб соолдуң шилип алган кызының чаражын; ук кысты садып алырынга четчир тевелериниң саны-биле Кувейттиниң хөй черлеринде ам тодаргайлап эгелээн. Араб дылды ёзугаар алырга, «теве» болгаш «чараш чорук» деп сөстерниң дазылы дөмей болуп турар.

Кувейттиниң чурттакчыларының элезинниг ховуларынга хөй чүс чылдар дургузунда теве мал кижилерниң транспорт аймаа болбушаан, оларга эътти, сүттү, дүктү берип келген. Ынчангаш арабтар теве дугайында тоолдарны, шүлүктерни, ырларны чогаадып турары таварылга эвес. Ону кедергей хүндүлээр Теве малга турасхааткан чаа шүлүглел чоокта чаа Кувейтиле чогааттынган.

Теве ажыл-агыйының айтырыгларының талазы-биле эртем семинары бо чылын болган. Чуртта амгы үеде чүгле 10 муң хире теве арткан, ол малдың эм шынарлыг сүдүнүң сүүзүнү кудулааның анаа демдеглээн. Теве 17 хонукта суг ишпейн барып болур, хары угда 120 литр сугну ижиптер. А кончуг изигде эъдиниң чылыы 41 градус чедип турда безин кеңгүс тоовас. Чер иштиниң сугларын кайда барын теве эскерип, суглуг черни элээн каш километр ырактан-на билип каар. Ынчангаш ол малдың камнаарын эртемденнер сүмелеп турар.

(Парлалгадан алган).

Ондар ОХЕМЧИКТИН «Чигирзини» деп фотоэтюду.

ШААЖАҢДЫР

Че, харын, мындыг-дыр.
Четтирдим, эш, байырлыг.
Буу-хаа туткан кежиивис—
Буступ дүшкен шааждандыр.

Сотка дүшкен чуртталгам
Соондува дүкпүрбе.
Ырай берген эмиик аът,
Ылгын-на-дыр, ылгын-на.

Ыглап каапкан дамдылар,
Ыжа берген карактар,
Буу-хаа туткан кежиивис—
Буступ дүшкен шааждандыр.

Роман ЛУДУП.

ЧҮГЕ-ЛЕ ИЙИК

Кижилерге бак чүве күзевейн,
Хирем-биле бодум шаамда чурттап чор мен.
Ынчалза-даа чүге ийик, чамдык улус
Ызырар ыт сагындырып, «балдырлай» бээр.

«Хат чок болза, сиген бажы кайын шимчээр.
Хамык ужур бодунда боор чадавас» деп
Харым дыңнааш, удурланып маргышпас мен,
Харын мындыг база магат, чүү-даа тургай...

Чазыгларны кылып чордум, мындыг-даа бол,
Чамбы-диптe аллаг кылбас кижи бар бе?
Чазыглардан өөренир, а мен база
Чандыр базып, шынның оруун дилеп чор мен...

Ынчалзажок чамдык улус, чүге-ле ийик,
Ызырар ыт сагындырып, «балдырлай» бээр...
Кижилерге бак чүве күзевейн
Хирем-биле бодум шаамда чурттап чор мен.

Бады-Байыр ТАРААЧЫ.

Кыска шоодуглар

Башкы:
— Александр Сергеевич Пушкинниң кандыг-кандыг шүлүктерин номчаан силер?
Студент:
— «Руслан биле Людмила», «Евгений Онегин», ... ыы-ыы, дем... «Хүрең аъттыгаш».
— Кайы. «Хүлер аъттыг кижи» дээрниңер ол бе?
— Аът доруг, шавыдар, бора-ла, ояла, хүрең, кыр, ала болгу дег, хүлер база болур боор чүве-дир аа, башкы?

• • •

Ынчаарга «Руслан биле Людмила» деп шүлүглелле чүү (кандыг болуушкун) болуп турар ийик?
— Төнмес-батпас куда-ла ышкаш чүве, башкы.

• • •

— «Хүлер аъттыг кижи» деп поэманың кол утказын конгуг допчузу-биле чугаалап көрүнерем.
— Караңгы дүн. Петербургту озурту кончуг улуг доругт аът мунуп алган бир-ле кижи шаап турар, мындыг... Оон ыңай чүнү-даа сагынмайн дыр мен.

Сергей ХОЖУЯ.

• • •

СӨСТЕР, СӨСТЕР...

Эң-не илегелдиг кижилер багай сеткилдиг кижилер болур. Чүге дээрге олар сеткил-сагыжын эки талазынче дөмей кажан-даа өскертип шыдавастар.

• • •

Кандыг-даа дылдан очулдуртунган чогаалдың номчуттунгур болгаш номчуттунгур эвези оон очулдурукчузунга чеже гонорар (төлевир акша) төлеттингенинден хамаарыжыр.

• • •

Ол ышкаш амы-хууда салымчолдуң чаңгыс-даа «номчукчузу» редакторлар болгаш корректорлар чокка бижиттинмес.

• • •

Ол боду: «Хээлл алыкчыларының холдарын, бутталын [illegible] ... ыңай ... алган [illegible] ... тадарыкырга, чандыр ...

КУДАРАЛДЫҢ КАРГЫРААЗЫ

Кежээ имирде тракторнуң даажы хоочун хөөмейжиниң каргыраазының үнү-биле муңгаранчыг, килеңниг дыңналып турар.

Бурун шагның тураскаалы—даш көжээни демир трос-биле быжыглааш, күчүлүг трактор-биле тыртарга шыдашпас.

Шаг-шаандан бээр чүс-чүс чылдарда туруп келген, бурунгуларывыстың арттырып кааны, күдүлүг даш кожээ черинден турар хөңнү чок. Суурнуң чоогунда хөөрлер. Бурун шагдан бээр көшкен суурларның ада-өгбелери төрел чону мында хөөржүттүнген.

Он минута ажыг көргүзер бо киножурнал көрүкчүнүң кол кичээнгейин хаара тудуптар. Тыва кино ажылдакчызы, ССРЭ-ниң Кинематографистер эвилелиниң кежигүнү Шамиль Юрьевич Селен-оол «Суг алыр девискээрде» деп барымдаалыг кинофильмни тырттырып тургускан.

Саян ГЭС—чаа далай. Бо сестер каш чыл бурунгаар бүгү Тывага чаңгыланып турган болгай. Каас-чараш чурумалдыг Чаа-Хөл, Шагаан-Арыг, Кок-Чыраа дээш өске-даа суурларны көжүрүп, бузуп, өттедип турда көөрге, дыка комузанчыг, муңгаранчыг. Кижиге төрээн чурту дег, эргим үнелиг чүү-даа чок. Үреп, көжүрген суурларның чурттакчыларынга кончуг-ла аар качыгдал.

Он-он минута үеде болган кинону көөрге, шак-шагы-биле болганы-биле дөмей. Мергежээн кинорежиссёр, кино тырттырыкчызы Шамиль Селен-оолдуң бо кылган ажылын телекөрүкчүлер дыка сонуургап көргеннер. Каш-ла минута иштинде эртер бо кинофильмни тургузуп тырттырарынга дыка үр үе, кызымак, чогаадыкчы күш херек.

Ынчангаш Ш. Селен-оол—Чөөн Сибирьниң киностудиязының кол кино операторы, кино режиссёру. Боду тыва болгаш кол темазы Төрээн Тывазы, оон каас-чараш бойдузу, ону камгалаары база Тываның культуразын пропагандалап, чонга көргүзүп турары болур.

Удавас Ш. Селен-оол «Хайыракан даа» деп кинофильмниң доозарын база солунга бижээн. Оон тургускан «Мегениң девии» деп журнал база чединишкиниг болган. Тыва кино ажылдакчызы Ш. Селен-оол кино уран чүүлүнге кызымаккай чоруун көргүскен. Ол кино уран чүүлүнүң дылын эки билип, мергежилин чечектелип орар.

Кинооператор Ш. Селен-оолга кино уран чүүлүнге Тываны көргүзүп келгени бистерге дыка өөрүнчүг. Шамиль Селен-оолга культура талазы-биле алдарлыг ат азы Тываның күрүне шаңналынга кирерин күзедим. Өске-даа көрүкчүлер мону дыка-ла күзээр боор-дур.

Амырта ЛОПСАН.
Каа-Хем район.

АДЫГ БИЛЕ ДИЛГИ

Тоол

Бир катап кырган адыг аарый берген. Хамык араатаннар салгадаан күжүрге ижерчинир чемни шыдаар шаа-биле тыпчып берип турган ирги.

Аарыг адыгга койгун биле бөрү чедип келгеш, аар-саар чүве чугаалажып ора, дилгини нүгүлдей бергеннер:

— Буяныыг адыг! Аарый бээринге, хамык аң-араатаннар сеңээ сагыш салып, дузалап кадып, кээргеп турлар. Чүге чаңгыс чашпаа дилги ачы-буяныңны уттуп алган. Ол кудуруун сыдзыл, харын мырай каннарап барды!

— Эмин эрттир эшкедевенер, хопчу дилгиниң ырмазын сыптар күжүм бар-ла болгай. Хопчу дилгиниң узун кудуруун мээң чоллак кудуруумдан кыска кылдыр үзе соктаар мен — деп, кырган адыг кыжанган ирги.

Хопчу дугайында каралыг чугаа кырган адыгга чеде бергени былдамышы дилгиге чооку билдине берген. Оптуг дилги бурунгу адыгга чеде бергеш, бодунуң шынчызын улуг иргекке барааалгаткаш, куурумчу шивишкинерден өжээн негеп аарын бодай берген.

Ижээн аксынга чылбыртып келген.

Аарыг адыг дилгиже хыйыртай каапкаш, херээн киргиретпен. Кажар дилги сөгүрүп ёзулааш, сагыш салган амытан боор бажылаңы берген.

— Хайыраатыг ирээзвис! Аарый бергениң хамыкты мурнай эскерип каан мен. Оран ээзи салгадай бээрге, бир чамдык араатан аннап эмнениг сестерни чүлүтүрүй бээр чорду. Сеңээ күштүг эм чалап эккээр болгаш, арай саатай келдим. Хөөкүй мени кончуваайн көрем!

— Кандыг эм тып эккелдиң? — деп, адыг күүгүргей берген.

— Күштүг эмни кайызын эккээр ийик мен, ол эмниң турар черин билип алдым. Ол эмни четтирер ужуру мындыг деден: даңгаар эртен койгун биле бөрүнүң соодун каан чүрээн, баарын чооглаар болзуңза, каң-кадык апаар сен. Сөөктерни база ужурлуг деден: чаа сойган кештиң кырынга чүрек биле баарны салгаш, арыг агаарлыг черге бир хондур шаңналгыже чыттырар.

Дилгиниң медээзин дыңнааш, даг иргек амыраан ырлап бадырып эртен.

— Хамык аң-араатаннарның эң-не сарыылдыгы сен-дир сен. Меңээ кээп турган амытаннар аразында эм дугайын ыым-даа сөс эттеди. Эки-ле үүме каттым, дилги, сагыжың сыгыым болза.

Аарыг адыгның чанынга олурган дилги тура халааш:

— Сегип ап көрем! — дигеш, ынай болган.

Бир хонганда койгун биле бөрү кырган адыгга чедип келгеннер. Хоразаан иргек койгун биле бөрүнү өлүр алгааш, кештериң соя тыртылаш, оон кырынга чүректер биле баарларны салгылааш, ижээн аксынга хыраалап соодун каан. Аарыг адыг арбактарын чылгагылап, даң адарын манап чыткан.

Даңгаар эртен авыяастыг дилги ижээн аксынга чылбыртып келгеш, соодун каан чүрек биле баарны сыырыпкан ирги. Хыны тоткан оптуг дилги арга иштинче чаштыы кирген. Хамык аң-араатаннарга кырган адыгны эмин эттир бактап, аарыын айтырып чеде берген койгун биле бөрүнүң кей черге өлүргени деп мөге чар тарадып, кагып ыргыл чулчуруп туруп берген чүвең ирги.

Ол хүнден эгелээш, арга-арыгның аң-мени адыг ижээнинче чагдавас апарган ирги.

Кырган адыг аптап алган.

Орузундан Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН очулдурган.

Чарлалдар бюрозу

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮЛЬ 7

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Барымдаалыг фильм. 9.05 Авам, ачам база мен. Уруг ийи харже кынның. 9.45 «Хөгжүм сетчиишкиннер». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 10.40 «Чыл үелери». Июль. 11.40 «Бурда моден» сумелеп тур...» 12.15 «Партнер». Коммерция медээзини. 12.45 «Бүдүрүлгеде болза, эдилери». 13.45 Барымдаалыг телефильм. 14.50 «Он ийиги дүн». Фильм шии. 17.25 Политиктиг чугаалар. 18.25 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 18.45 Делегей панорамазы. 19.35 Н. Губенконуң фильмнери. «Дыштанып турарларның амыралындан». 21.00 «Үе». 21.50 Шүлүк чогаалының минуталары. 21.35 Улуг кижилерге мультфильм. 22.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунуң хаактаныры. Байырлыг хурал. 22.45 Чугула интервью. 23.00 Медээлер. 23.25 — 00.45 Нептерелсей хөгжүмнүг чаа чүүлдер. «А» программа. 01.45—04.00 Бут бөмбүү. Делегей чемпионады.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Флоризель тажыңның ужурадарлары». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы 9.20 Орус чугаа. 9.50 Мультфильм. 10.00 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 11.00 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Кажан чаңгы дыңналы бээрге». Уран-чечен фильм. 12.15 В. Губарев — «Саркофаг». Телешии. 14.30 «Совет Россия» видеоканал. 17.00 «Бухарест паспорту» Уран-чечен фильм. (Румыния). 18.10 Коллаж. 18.15 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 19.45 «Парнасче чада». 20.00 «Тамчыктыг улучар, чаштар!». 20.15 Теннис. Уимблдон турнири. 21.00 «Үе». 21.30 Н. В. Гогольдуң «Думчук» деп чогаалын экранчыткан. 23.05 Теннис Уимблдон турнири. 00.05 — 01.40 Дүнеки сеанс. «Пан Воктуң кудалайлары». Уран-чечен фильм. (Чехословакия).

КИНО

ИЮЛЬ 7-ДЕ

«ПИОНЕР»: «Волшебное наследство» 9.20, 12.40, «Золотой ключик» 11.00, 14.30, «Подпольщики» 16.00, 17.50, 19.40 шактарда.

Видеозал: «Мультсборник» (США) 11.00, «Смертельная игра» (США) 12.30, 18.30, «Танцуй, танцуй» (2 сериялыг, Индия) 14.30, «Шаровая молния» (США) 16.50, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мой друг — предатель» 12.20, 14.40, 17.00, 19.20 шактарда.

ССРЭ-ниң Күрханзырылгазының Тывада кол девискээр эргелели слесарь-мотористи, чудурукчулерни, ажыл-агый эргелекчизин, чаганыкчыны, бараан башкарыкчызын, бухгалтерни, экономисти, склад эргелекчизин, фактура машиналарының башкарыкчызын ажылга чалап турар. Кварталда болгаш чылда ажыл түңнелдерин ёзугаар шаңналдарны тывсыр. Ажылдаар черге чедир болгаш дедир чанарын албан черинин автобузу-биле хандырар, буфет болгаш Дус-Хөлде дыштаныр чер бар.

Эргелелдиң адрези: Кызыл хоорай, Тайбын кудумчузу, бажың № 15, Тыва колханзырылганың кадрлар килдизи, телефону 2-28-21.

Үш өрээлдиг, коридорлуг, кладовкалыг болгаш верандалыг, кухнялыг улуг ыяш бажың садып тур мен. Бажыңның чанында машина гаражы, чунар-бажың дээш оон-даа өске ажыл-агыйга херектиг тудуглар бар. Огород болгаш садтың үнүш-дүжүдү эки.

МЭЭН АДРЕЗИМ: Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, 328. Айтырыгны № 3-02-68 телефондан база билип ап болур.

Моолдуң күрүне университединиң дыл-төөгү факультединге өөренир күзелдиг кижилер 1990 чылдың июль 25-те Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дээди өөредилге черлеринче кирерде херек бүгү документилерин алгаш келирин чалап тур.

ЧАА ШКОЛА ТУДУУНДА

Чадааның № 2 ортумак школазында класстар чедишпезинден өөреникчилер сыңышпастай бергенин барымдаалааш, анаа немей тудугну тударын шиитпирлээн турган. Ынчангаш ол тудугнуң телевидел-сметазын ажылдап кылган. Тудугнуң ниити өртээ смета ёзугаар 600 муң рубль.

Ам ол тудугга 12 тудугжу ажылдап турар. Тудугжулар Тыва АССР-ниң Улус өөредилгезиниң министерствозунуң чанында тургустунган «Школьник» деп кооперативке хамаарыжырлар. Бригаданың (бригадири Матвей Чарматов) кежигүннери эртенден эгелээш, кежээ орайга чедир ажылдап, тудугну орту кире бергеннер.

Каадыр-оол ТУВАК.

1969 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, Октябрь Революциязының орденниң, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдың эдилекчизи, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны

Осур-оол Чалзыпович
ТУМАТТЫҢ

мөчээнин партия Өвүр райкому, район Советиниң күскому, «Ак-Чыраа» совхозтуң дирекциязы, парткому болгаш профкому [illegible] кижиниң төрелдеринге база [illegible] ханы кажыыдалын илерегеп тур.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ экономика — 3-34-40; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ тывдырыкчылар — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга хуудазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулары, бажың № 1.

Чагыг № 142 — ІС-00045

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июль 8 воскресенье № 156 (14356)

1925 чылдан үндүрүлгетинген

Өртээ 3 кеп.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи 1990 чылдың июль 6-да ажылын Кремльдиң Съездилер ордузунга үргүлчүлээн.

Эртенги хуралды Грузияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Грузин ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Г. Г. Гумбаридзе даргалаан.

Чугаалажып көөрүнге киирген айтырыглар талазы-биле санал-оналдар съездиге катап эгелээн. Съезд хуралының киржикчилериниң мурнунга чүве чугаалап, санал бергеннер: П. К. Лучинский—Молдавияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Е. В. Максимов—чогаалчы, Смоленск область, В. А. Гайворонский—Донецк областа «Азовмаш» бүдүрүлге каттыжыышкынының электросварщиги, А. П. Рубикс—Латвияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, М. Т. Кабелькова—Күрүнениң Абаканда башкы институдунуң кафедра эргелекчизи, Хакас автономнуг область, Д. Н. Кугультинов—чогаалчы, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүнү, Калмык АССР, А. М. Масалиев—Киргизияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Кыргыс ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы, Л. Д. Заковряшина—Алтай крайда «Боровой» совхозтуң арендада бызаа ажаакчызы, К. Махкамов—Таджикистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Таджик ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы, М. А. Ульянов—РСФСР-ниң Театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар чериниң даргазы, Евг. Вахтангов аттыг Күрүнениң академиктиг театрының уран чүүл удуртукчузу, Москва хоорай, В. М. Мовсисян—Арменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Б. Н. Ельцин—РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы, С. А. Ниязов—Туркменистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Туркмен ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы, Б. А. Кустов—Барыын Сибирьниң Улуг Октябрьның 50 чылы аттыг металлургия комбинадының чиңгине директору, Кемерово область, В. М. Зюкин—ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары, В. И. Потапов—СЭКП Иркутск обкомунуң бирги секретары, улус депутаттарының область Совединиң даргазы, А. В. Бузгалин—СЭКП-де марксисчи платформадан, Москваның Ломоносов аттыг күрүне университединиң экономиктиг факультединиң доцентизи, Москва хоорай, В. Н. Шостаковский—партияның Москвада дээди школазының ректору, А. А. Сергеев — ВЦСПС-тиң профэвилел шимчээшкининиң дээди школазының кафедра эргелекчизи, Г. И. Янаев — ВЦСПС-тиң даргазы, Ч. Т. Айтматов — чогаалчы, Э.-А. А. Силлари — Эстонияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Н. Н. Герасимов— Комң АССР-ден делегат, А. А. Малофеев — Белоруссиядан делегат, Л. П. Кравченко — СЭТА-ның чиңгине директору, И. К. Полозков — РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Г. А. Першин — «Братск хоорай тудуг» каттыжыышкынының электромонтёру, В. С. Белоусов — Семипалатинскиниң цемент заводунда кержээлиг коллективтиң бригадири, Л. П. Родионова—Калининниң «Химволокно» бүдүрүлге каттыжыышкынының контролёру, А. С. Камай, А. Д. Лизичев—съездиниң резолюцияларын белеткээр комиссияларының удуртукчулары.

ПОЛИТИКАНЫ ЧҮГЛЕ ЧАРЛААР ЭВЕС—БОТТАНДЫРАР

Съездиниң делегаттары болгаш аалчылары Кремльдиң Съездилер ордузунга ээлчеглиг хуралга база катап чыылган. Хүн чурумунуң баштайгы дөрт айтырыгларының талазы-биле санал-онал бериишкиннери үргүлчүлээн. ол айтырыгларның иштиндеп эң-не чугулазы — СЭКП-ниң XXVIII съездизинге Политиктиг отчёт болгаш партияның сорулгалары.

Молдавияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары П. К. Лучинский санал-онал бериишкинин эгелээн болгаш мынча деп медеглээн: чуртта амгы байдал болза чагырып дужаар системадан демократтыг ниитилелче, буянныг социализмче чайлаш чок шилчилгениң колдуунда түңнели болуп турар. Ынчангаш бүгү бергелерниң уржуктары дээш М. С. Горбачевту, оон угланыышкынын буруудадыры чөптүг эвес болур. Сарыылдыг уран арга чүдел дизе, политиктиг янзы-бүрү шимчээшкиннер-биле ниити дугуржулганы тыварында болур. Ам соңгудар чаа Төп Комитет бүгү партиялар-биле болгаш шимчээшкиннер-биле Бүгү-эвилел ужуражыышкынын кылыр дугайында инициативаны съездиниң сөөлүнде дораан эгелээрин оратор саналдаан.

Россияның көдээ черлеринде берге байдалдың дугайында Смоленскиниң чогаалчылар организациязының коммунистеринден делегат Е. В. Максимов сеткил дүвүрээшкини-биле чугаалаан. Көдээге чеже-даа берге байдалдар таваржып турзажок, көдээ ажыл-ишчилер чыскаалдарны, митингилерни, үреглээшкиннерни, дезиишкиннерни кылбаан деп, ол медеглээн. Көдээниң партия организацияларынга дузалаарының программазын СЭКП ТК-ның Политбюрозу соңгарладыышкын чокка хүлээп алырын делегат саналдаан.

Партия бодунуң авторитединиң төөгүнүң дензизинге чиңги-биле салып турар-дыр деп, Донецк областан келген делегат В. А. Гайворонский медеглээн. Партияның авторитедин дүүн чаа-ла кудулап эгелээн эвес-ле болгай. Кризистиг байдалдан уштунуп үнер төлээде, чүгле бурунгаарлаар херек. Чер-черде байдалды чурттуң удуртулгазы чамдыкта чедир көрбейн турган деп, ол санап турар.

Республикада тургустунган байдалдың дугайында Латвияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А. П. Рубикс чугаалаан. Бистиң делегациявыс оппозициялыг партияның төлээлекчилери болуп, бо съездиге келген, бистиң партиявысты республикада хоруур деп кыжанып турар деп, оратор демдеглээн. Эде тургустунуушкунуң угланыышкынын Латвияда хажыткан чорук бистерни мындыг байдалга чедирип келген.

Национал айтырыгның шиитпирлээриниң тодаргай программазы Россияга соңгаарладыышкын чокка негеттинип турар деп, Абаканның башкы институдунуң кафедра эргелекчизи М. Т. Кабелькова (Хакас автономнуг область) медеглээн. Национал айтырыгны хевек кылыында амыдыралга шиитпирлээринге партия организацияларының кол рользу ойнаар ужурлуг деп, оратор демдеглээн.

Совет ниитилелде тургустунган амгы байдал дээш чурттуң удуртулгазын буруудадыр чорук дээрге аарыг кижиниң байдалын шыны-биле тодаргайлап айыткан эмчини буруудатканы-биле дөмей-дир деп, делегат Д. Н. Кугультинов медеглээн. Үлегерлеп чугаалаарга, ниитилелдиң аарыын шыны-биле тодаргайлап илереткен эмчи дээрге эде тургустунуушкун-дур. Партияның кол ажылы — кижилерниң сагыш-сеткилин шаптыг билип алыры, олар-биле сырый харылзаалыг ажылдаары болур. Коммунистиг идеялар муң-муң чылдарда чурттап келген болгаш кезээде чурттаар апаар.

Партия кандыг болур ужурлугул деп айтырыгны тодаргайлаары эргежок чугула деп, Киргизияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, республиканың Дээди Совединиң Даргазы А. М. Масалиев санап турар. Оон бодалын ёзугаар алырга, партия болза ниитилелди сырый каттыштырар идепкейлиг политиктиг күш болур болгаш марксисчи-ленинчи туруштардан ойталавас ужурлуг.

Алтайда «Боровой» совхозтуң арендада бызаа ажаакчызы делегат Л. Д. Заковряшина санал берген. Эргежок чугула техниканың көдээде чедишпейн турарын, хол-биле кылыр ажылдарның хемчээлиниң улуун, социал-культура айтырыглары чедир шиитпирлеттинмээн ужуунда аныяктар көдээден чоруп турарын ол чугаалаан.

Партияның чаартылгазын дамчыштыр ниитилелди болгаш күрүнени чаартыры — амгы үеде коммунистерниң кол сорулгазы-дыр деп, Таджикистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. Махкамов санап турар. Националдар болгаш регионнар аразының харылзааларының айтырыгларынга оратор оон ыңай доктааган.

Коммунист бүрүзүн дайзын кылдыр санаар үзел-бодалдарны массаларның медерелинге сиңниктирерин оралдажып турар күштерниң ондактыг хөделиишкиннериниң дугайында делегат М. А. Ульянов сеткил дүвүрээшкини-биле чугаалаан. Ниитилелде тургустунган амгы байдалдың бүгү буруузун чүгле коммунистерже чүүй каарын оралдашкан күштер чуртта көвүдеп турар.

Чурттуң хөмүр-даш үлетпүрүнүң ажылдакчыларынга съездиниң делегаттары — демир-орукчуларның болгаш металлургтарның кыйгырыгларын съездиге номчаан. Ол кыйгырыгларны съездиниң делегаттары деткээн.

Партияны чаартыр талазы-биле съездиниң ап чорудар шиитпирлиг хемчеглери чуртта күштелген дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырып болур деп, Арменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары В. М. Мовсисян санап турар. Партияның авторитедин декларациялар-биле эвес, а тодаргай ажыл-херектер-биле быжыглаар апаар деп, ол чугаалаан.

Партия болза берге айтырыгларның аар чүъгү-биле съездиге келген деп, бодунуң чугаазын Б. Н. Ельцин эгелээн. Консервативтиг күштер эде тургустунуушкуннуң баштайгы үе-ладазында камгаланып турган, сөөлзүредир шавар халдаашкынче шилчээн деп, ол медеглээн. СЭКП-ниң демократтыг социализмниң партиязы деп адаарын, армияда, күрүнениң айыыл чок чорук органнарында, күрүне албан черлеринде партия организацияларын чок кылып дүжүрерин ол саналдаан. Б. Н. Ельцинниң бодалын ёзугаар алырга, бүдүрүлге черлеринде партия организацияларының салым-чолун күш-ажылчы коллективтер болгаш ында коммунистер боттары шиитпирлээр ужурлуг. Партия кежигүннериниң дадывырының хемчээли кызырылган турар ужурлуг деп, ол негелде кылган.

Парламент хевириниң партиязы — чурттуң демократтыг күштериниң эвилелиниң кезии, ол ниитилелдиң адаангазы болу берип шыдаар деп, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы санап турар.

Туркменистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, ол республиканың Дээди Совединиң Даргазы С. А. Ниязов партияны чаартырының болгаш оон хүрээлээн [illegible] сырый каттыштыр [illegible] эргежок чугулазының дугайын чугаалаан. Бистер амгы үеде тайбың [illegible] демократияның оруунче чаа кирген болгаштың, амыдырал оон дыка мурнап чорүй барган боор турар.

Компартияның секретарының болап турары-биле алырга, демократия дээш демиселди политиктиг культура-биле холбаштырары, экстремизмден, бот-боттарынга удурланчыр чоруктан адырлып алыры чугула боор турар.

Барыын Сибирьниң Улуг Октябрьның 50 чылы аттыг металлургия комбинадының чиңгине директору Б. А. Кустовтуң саналы партияның эртемнериниң бакысырадырын оралдашкаш, олче шоглап турарларны буруу шапкан. Бистер Ленинни, ленинчи партияны дорамчылап турар кижилер-биле черле кады чорбас бис деп, ол медеглээн. Кижиниң эрге-ажыкка дүшкен, а ону камчыштыр — ниити күрүнеге бараан боор турар экономиктиг угланыышкынныг хоойлужудулга актыларын тодаргай болгаш күштүг кылдыр хүлээп алыры чугула деп, чиңгине директор чугаалаан.

ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары В. М. Зюкин съездини партия-ажыл-агый активинге дөмейлээн. Көдээниң-даа дугайында, экология-даа дугайында болгаш социал четпестерниң-даа дугайында сеткилдиң ханыызындан хараадашкын-биле чугаалап-даа турар болза, эге организацияларның үннери дыка ховар дыңналыр, партия хөгжүлдезин чогум кым аткаар тыртып турарын дээрзиниң дугайында айтырыгларга харыы чок боор турар.

Хөй-хөй он чылдарның иштинде БАЛКЭ партия съездизин канчаар көрүп турарының талазы-биле бир-ле дугаарында болу тускай туруштуг болганын оратор дыңнаткан.

Ол, июль-августа чурттуң кризистен уштуп үндүрериниң боттуг программазын ажылдап кылыры-биле съездиниң комиссиязын тургузарын саналдаан. Ол программаны чаа составтыг ТК ССРЭ-ниң Дээди Совединиң дөрткү сессиязынга чугаалажыры-биле киирген туруп болур.

Бөгүн бистиң бо бүгү айтырыгларывыс эде тургустунуушкунну [illegible] хаңы стратегтиг белеткел чокка эгелээнин, оон тактиказынга эвээш [illegible] чүстырыгларның кылдынгаанын ужурунда [illegible] тургустунганы СЭКП Иркутск обкомунуң бирги секретары В. И. Потапов чугаалаан.

Партияның кадр ажылының [illegible] идеологтары болгаш организакчылары салдынган [illegible] күүселдези шыдавааны [illegible] болганы, М. С. Горбачеака чаа политиктиг бөлүктүң херек боор турарынга бүзүрелин обком секретары илереткен.

МКУ-нуң съездиге чалаттынган доцентизи А. В. Бузгалин «СЭКП-де марксисчи платформаның» төлээлекчилериниң өмүнээзинден санал берген.

Саналдакчы партияны чаартырының эң чугула айтырыгларының талазы-биле болуннуг бодалдарын илереткен. Партия дадывырларының 50 болгаш оон-даа хөй хуузу партияның эге болгаш регионнар организацияларынга артар ужурлуг.

Москваның партияның дээди школазының ректору В. Н. Шостаковский «СЭКП-де демократтыг платформаның» кол-кол негелделерин тайылбырлааш, бистиң эң чоок эчис сорулгавыс — хамыктың мурнунда хамааты ниитилелдиң хевирлээн тургузары боор турар деп санаарын чугаалаан. Ындыг ниитилелге кижиниң социал, политиктиг болгаш экономиктиг амыдырал-чурттталганы хостуу-биле шилип алыры дүрүй ёзугаар болур ужурлуг. Бистер кижиниң эрге-ажыктарынга дүүштүр боттуг хөделиишкинниң партиязы дээш туржуп турар бис деп, ректор түңнелинде чугаалаан.

ВЦСПС-тиң профэвилелчээшкининиң дээди школазының кафедра эргелекчизи А. А. Сергеев Россияның коммунистериниң инициативчи съездизиниң оргбюрозунуң даскаалы ёзугаар съезд болгаш оон артында турар коммунистер-даа боттары СЭКП-ниң мировоззрениезинге болгаш стратегиязынга чөрүштүр тургускан кандыг-ла-бир онзагай платформалар болбайн турарын медеглээн.

Ниитилелде, күрүнеде болгаш партияда бир консервативтиг болгаш ийи радикалдыг элээн каш альтернативтерниң демисели чоруп турар. Ораторнуң бодап турары-биле алырга, оларның биогизиниң талалакчызы—чазак чеди боор турар. Ийиги туруш— ажылбиле-ле реакциялыг, буржуаз-радикалдыг бөлүк боор турар. Ону партияның эң бедик [illegible] безин чөөн боттаны демократтыг үзелдиглер дээ адап турары элдептиг.

ВЦСПС-тиң даргазы Г. И. Янаев амгы үе-чаданы болгаш партияда байдалды чугаалааш, чурт 1917 чылдың соонда эң нарын байдалда таваржып турарын медеглээн. Ниитилелде бүгү-ниитиниң кризизи диргелип келген. Бистер кризис дугайында чугаалаар дээн болзувусса, эң баштайгы-ла партияның удуртулгазын чемелээр ужурлуг бис.

СЭКП-ниң сырый каттыштырып быжыглаарының дугайында чугаалааш, саналдакчы, партия-биле профэвилелдерниң аразында холбааның аргаларын тывары, ажылчын коллективтерге партия ажылын идепкейжидериниң чугулазын демдеглээн.

Эде тургустунуушкунуң философчузу болгаш мөзү-шынар талаларын чогаалчы Ч. Т. Айтматов чугаалааш, бистер эде тургустунуушкун чокка, мурнувуста шыканы чүнү-даа билбейн чурттап болур турган бис бе?—деп айтырыгаш, ынчаар чурттап шыдавас турганын демдеглээн.

Даразында Эстонияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары Э.-А. А. Силлари СЭКП-ниң, Совет Эвилелиниң коммунистиг шимчээшкининиң, коммунистиг болгаш ажылчын партияларның моон соңгаар хөгжүүрү, салым-хуузу съездиниң түңнелдеринден дыка хамаарыжыр апаарын медеглээн.

Санал-онал солчуушкуннарының үезинде «микрофондан сес алыры» чаңчыл апарган. Элээн каш делегаттар микрофон дамчыштыр боттарының санал-оналын илереткен.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары И. К. Полозков СЭКП-де ажыл-херектиң байдалын анализтээш, СЭКП-ниң чаартырының оруунуң РСФСР-ниң Компартиязы тургузарынга чедиргенин демдеглээн. Федерацияның коммунистериниң амгы эң чугула сорулгазы — хөделиишкиннерниң тодаргай программазын тургускаш, ону идепкейлиг-биле боттандырып чорудары болурун чугаалаан.

Хуралга ол ышкаш «Братскгорстрой» каттыжыышкынының электромонтеру Г. А. Першин, Семипалатинскиниң цемент заводунуң кержээ коллективиниң бригадири В. С. Белоусов, Калининниң «Химволокно» бүдүрүлге каттыжыышкынының контролеру Л. П. Родионова олар саналдаан.

Даразында съездиниң тургузар комиссияларының составын чугаалажып көргеш, хүлээп алган.

• • •

Кремльге М. С. Горбачевтуң Съезд делегаттары — партия эге организацияларының секретарьлары-биле ужуражыышкыны болган. Өөта партияның чаартылгазының болгаш ниитилелде [illegible] дугайында чугаа болган.

• • •

Июль 7-де съезд ажылын үргүлчүлээн.

(СЭТА).

Чурттуң хөмүр-дашчыларынга кыйгырыглар

Июль 6-да СЭКП-ниң XXVIII съездизинге ук съездиниң делегаттары — демир-орукчуларның болгаш металлургтарның чурттуң хөмүр-даш үлетпүрүнүң ажылдакчыларынга кыйгырыгларын номчаан.

Июль 11-де шахтёрларның сагындырыкчы ажыл соксадыышкыны болур деп турарын бис массалыг информацияның чепсектериниң дыңнадыгларындан билип алдывыс деп, демир-орукчуларның Кыйгырыында чугаалап турар. Силерниң аар-берге күш-ажылыңар, бүдүрүлге социал айтырыгларын шиитпирлээр дугайында, күш-ажыл камгалалының болгаш озал-ондак болдурбазының техниказының дугайында сагыш човаашкыныңар бисте база билдингир. Шахтёрларның социал-экономиктиг байдалын экижидер талазы-биле чазактың хүлээп алган шиитпирлери чурттуң аар-берге экономиктиг байдалы-биле каңнышкаш, бүрүнү-биле күүсеттинмейн турарын бис база билир бис.

Демир-орук транспортунда байдал база-ла дыка нарын. Демир-орукчулар база-ла аар-берге байдалдарда ажылдап турар.

Чуртта тургустунган айыылдыг байдалды бис хамыкты-биле медерел билип турар бис. Ынчангаш ажылдап чурттаарынга эки байдалдарны чүгле бедик бүдүмчүлүг күш-ажыл-биле чедип ап болур деп санап турар бис.

Ажыл соксадыр дугайында силерниң шиитпириңер чуртта байдалды улам дам нарыыладыр, оон экономиказынга аар когараллы чедирер. Демир-оруктарның ажылын үзер, ону катап тургузарынга үр үе негеттинер. Национал болгаш күш-ажыл [illegible] чурттуң янзы-бүрү регионнарынга болгулаан болуушкуннар ол дугайын тодаргай көргүскен болгай. Ындыг үзүктелиишкиннерниң ужуруттарының үзүткээрынга бүгү демир-орукчуларның кужениишкиннери кандыг [illegible] мобилизастаар ужурга таваржыкан, а анаа чарыгдаан саң-хөө чииңгилерин катап тургузар арга чок болган. Ол чорук вагоннар, рельстер, шпалдар болгаш өске-даа материалдар садып алырынга канчаар-даа аажок улуг бергедээшкиннерни тургускан, ооң түңнелинде хөмүр-даш бассейннеринден хөмүрнү үндүр сөөртүрүн үзүктелдирер чорукка чедирген.

Эргим эштер! Демир-оруктарда байдалды анализтеп көргеш, бис даразында түңнелге келдивис, чүл дээрге чуртта туруп турар нарын-берге байдалда олаар чүүлдүң хандырылгазын кандап-даа соксадып болбас. Ынчангаш чурттуң экономиказын шыңгызы-биле экижидериниң, социал негелделерниң дендии чидаглеингениниң байдалында СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттары — демир-орукчулар бистер кажан орукчуларның хөй миллион коллективиниң, оларның өг-бүлелериниң өмүнээзинден хөмүр-даш шахталарының болгаш уургайларының хүндүлүг ишчилери силерни кыйгырарывыс болза, угаан-сарыылдыг болуңар, боттарыңар туттунуп көрүңер, сеткил-сагыштың [illegible] ажылдаары чуртка эргежок чугула хөмүр-даш тывыжын соксатпайн көрүңер. Силерниң бедик күрүне харысалгаңарны болгаш угаан-сарыылдыыңарны билир болгаш бүзүрээр бис, ынчангаш амыдыралдың судалы болур хөмүр-даш дамының агыныы чаңгыс-даа хүнде, чаңгыс-даа шахта үзүктелбес дээрзинге идегээр бис.

Демир-орукчулар [illegible]

• • •

Бо чылдың июль 11-де [illegible] СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттары — металлургтар [illegible]

Бо чылдың эгезинден бээр алырнык заводтары чүс-чүс муң тонна коксту, шойну, каныы, прокатты бүдүрбээннер. Июнь айның планынга хөмүр-дашчылар 0.7 миллион тонна хөмүр-дашты чедир бербээннер. [illegible] болгаш Караганда бассейни бисти конкурт багай хандырып турар. Чүгле июнь айда тургустунган байдалдың ужурунда улус ажыл-агыйы бистиң продукциязыты чүс-чүс миллион рубльге [illegible] албаан.

Хүндүлүг эштер! Металлургтарның күш-ажылы берге, ынчангаш бис социал камгалалче болгаш чөптүг чорукче силерниң чүткүлүңерни эки билип тур бис. Ынчалза-даа ук сорулганы чедип алыр дээш силерниң шилип алган оруңар-биле чөпшээрежип шыдавас-тыр бис. Ажыл соксадыышкыннары хамык айтырыгларны шиитпирлээриниң аргазы эвес-тир. Чурттуң улус ажыл-агыйының хаңы холбаашкан нарын комплекизиниң кандыг-даа азыынга үзүктелиишкин ук комплекстиң шын эвес ажылдаарынга [illegible].

Экономика багай болза, социал айтырга кандыг-даа [illegible]. Чурттаар дээр болза, ажылдаар апаар. Ол дээрге ында-бир хөй ноуун эвес, а херек кылыында байдал-дыр. Ынчангаш бис ол байдалды барымдаалап көөрүнче силерни кыйгырып тур бис, хүндүлүг эштер!

• • •

Съездиниң делегаттары ийи Кыйгырыгны кады-даа деткээннер.

(СЭТА).

ТЫВА АССР-НИҢ ПРОКУРАТУРАЗЫНДА

Националдар аразының харылзааларының дугайында хоойлуларны күүседип турарын хайгааралдары-биле Тыва АССР-ниң прокурорунуң дужаалын ёзугаар ажылчын бөлүктү тургускан. Оон составынга даразында ажылдакчылар кирип турар:

Н. А. Ондар — Тыва АССР-ниң прокурорунуң бирги оралакчызы, бөлүктүң удуртукчузу (телефону 3-22-20);

Э. Б Германова — республика прокурорунуң организастыг айтырыглар болгаш күүселде контролюнуң талазы-биле улуг дузалакчызы, удуртукчунуң оралакчызы (телефону 3-34-60);

Т. Х. Ондар — бойдус камгалалы болгаш чуртталга хоойлужудулгазы база социал чөптүг чорук кылдызының улуг прокурору (телефону 3-30-87);

Р. А. Мельникова — республика прокурорунуң назы четпестер дугайында хоойлужудулга күүселдезиниң талазы-биле улуг дузалакчызы (телефону 2-48-98);

Г. Н. Шиирилей — республика прокурорунуң судтарга кеземче херектерин көрүп турарының хайгааралының талазы-биле улуг дузалакчызы (телефону 3-15-14);

Г. Р. Маташ — республика прокурорунуң статистика болгаш эрге-хоойлу пропагандазының талазы-биле улуг дузалакчызы (телефону 3-34-60).

Националдар аразының харылзаазының талазы-биле бүгү айтырыгларны хамааты-лар республика Прокуратуразынга тургузуп болур.

Наадымга уткуштур

АРЕНДАТОР МАЛЧЫН

Оюмаа [illegible] Саақ хой кадарып эгелээнден бээр ам 22 чыл болуп турар. Ол колдуунда-ла төрүүр хой малдап келген. Кандыг-даа ажылда каалама оруктар кайын турар. Эң ылангыя баштайгы чылдарда бергелеп турганы [illegible].

Ынчалза-даа Саақ бергелерге чидаравазы, мурнунда бода малга ажылдап чораан болгаш мал ажылынга [illegible] ол адаа [illegible] болганы чугаажок. Бо [illegible] иштинде Оюмаа Саактың совхозунга [illegible] 1989 чылда чедип алган [illegible] 129 хураган [illegible] 83 хураган алыр турган, 95-ти [illegible].

[illegible] Саактың уйгу [illegible] Сымчаанович Саактың [illegible] Саак [illegible] республика Наадымынга [illegible] Наадымга Саактың [illegible]

Срат-оол КЕНДЕН

Каа-Хем районнуң СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозу.

АРЫГ, ШЫНЧЫ АДЫН КАМГАЛААР

СЭКП-нин XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Политиктиг отчёду болгаш партияның сорулгаларының дугайында СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң илеткелин база СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннериниң, кежигүнүнге кандидаттарның, партия ТК-ның секретарьларының отчёттарын съездиге дыңнаан. Ол чугула партийжи документилерге хамаарыштыр боттарының бодалдарын, саналдарын «Шын» солунуң номчукчулары редакцияже бижип турар. Оларның бирээзин силерге таныштырааалы.

СЭКП ат-алдарын, удуртукчу рольун оскунгаан, чоны аңгы-аңгы туттурган. СЭКП эге тургустунуушкунун ожаап-[illegible], чүгле [illegible] дээш-ле, бистиң ленинчи партиявысты карарткан, [illegible] бузагладаш, Үнезинин чаа черге бургу шапкан, совет хөй-ниитиниң соора ыгаадырын, СЭКП-ге бузуревес хөөннерни кабартырын, партиядан совет кижилерни ырадырын оралдашкан өжээнниг үннер бары чажыт эвес болгай. Ындыг пессимистиг болгаш авантюристиг шүгүмчүлелдер-биле совет кижилер черле чөпшээрешпестер!

Чүү-даа чүвеге чүгле СЭКП бурууңнуг дээрге чүвениң алыс шынынга кажан-даа дүүшпес. СЭКП-нин съездилериниң болгаш Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлериниң күүселдезин СЭКП-ниң күүседикчи органы — Төп Комитеттиң Политбюрозу болгаш Секретариады ажыл-херек кырынга боттандырар хүлээлгелиг. Ынчангаш бүгү-ле негелделерден СЭКП хамыктың мурнунда ол күүседикчи органнарның удуртукчуларынга тургузары дүрүм ёзугаар болур ужурлуг.

СЭКП ТК-ның Политбюрозу болгаш Секретариады, Төп Комитеттиң киилдистери партияның дээди органы — СЭКП-ниң съездилеринге болгаш Бүгү-эвилел конференцияларынга боттарының отчёдун берип, күүседиишкин шиитпирлерниң харысалгазын олар хуузунда тус-тузунда хүлээри чайлаш чок болур.

Ол ленинчи принципке баримдалаш, СЭКП-ниң XXVIII съездизинге Төп Комитеттиң Политиктиг отчёдун дыңнаан аңгыда, Төп Комитеттиң Политбюро кежигүннериниң, кежигүнүнге кандидаттарның, партия ТК-ның секретарьларының отчёттарын тускайлап дыңнап, чугаалажып турары [illegible] [illegible] үези партияның ажыл-чорудулгазының практиказынга бир чаа эгелээшкин болур. Ону партияның дээди удуртукчу ажылдакчыларының хууда харыысалгазын бедидип чаа-же көдүргени чугула шиитпир-дир деп санаар мен.

Ол чаа эгелээшкин ёзугаар, партияның XXIII область конференциязынга СЭКП Тыва обкомунуң отчёду-биле черге лештир область комитединиң бюро кежигүннериниң, обком секретарьларының, ооң тураскаал килдистер эргелекчилериниң хууда отчёттарын дыңнаарын чурумчутса артык эвес деп санап турар мен. Ол хевирлиг отчёттарны СЭКП-ниң хоорай болгаш район конференцияларынга доктаамал дыңнаарын чурумчудары күзенчиг-дир.

Эле тургустунуушкунну СЭКП оожумнаткан дээр шүгүмчүлеллер-биле ёзулуг коммунистер кажан-даа чөпшээрешпес дээрзинге бүзүрээр мен. Эле тургузуушкунуң ара дүжүп, чамдык чугула айтырыгларның, чижээ, Аъш-чем программазының күүсеттинмээни. 2000 чылга чедир өг-бүле бүрүзүн аңгы квартира азы тускай бажың-биле хандырарының программазы оожум боттанып келгениниң харысалгазын СЭКП эвес, а партияның удуртур органнарынга чүдүрер, олардан шынгы айтырып шүгүмчүлээр болза, чүвениң ылаптыг шыны ынчаарда тыптыр.

Ол ышкаш эле тургустунуушкунуң темпизиниң оожумнап, бирги черге амыдыралчы чугула айтырыгларының күүсеттинмейн турарын чаңгыс-ла Чиңгине секретарь М. С. Горбачевтуң кырынче чуве каап, «албан-хүлээлгезинден дүш!» дээрге чүвениң ылаптыг шынынга канчап дүгжүрүл? Өске удуртукчу коммунистер кайдал? Ийет, Чиңгине секретарь ол бүгүнү долузу-биле харыылаары черле чайлаш чок. Чамдык «удуртукчуларның» тургустунуушкунну соктадыр, таптаашкын үезинче дедирлей дээн катын боттары ол авантюристиг кыйгырыы-биле чаа тургустунуушкунуң революстуг улуг бурунгаарлаашкынның хөөрүжүлерин оралдажып, авантюризмче чүткүп турарлар. Кайнаар аткаарлаар бис? Аткаардаар орук большевиктерде чок. Ол кара чаңгыс шыныг болгаш чөптүг оруктан кажан-даа ойталавас бис.

Бистиң ленинчи партиявысты ат-алдарын оскунмаан болгаш оскунмас-даа! СЭКП улам чаартынып, бөгүнгү чаңгыс эвин быжыглап, хүрээлениң арыглап, чаа күчүлүг агымнар-биле күштелдел кирип, ажылчыннар, тараачыннар болгаш улусчу интеллигенция-биле чаңгыс демниг революстуг чаартылганың оруу-биле бурунгаарлавышаан турар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге Политбюро кежигүннериниң, оларга кандидаттарның болгаш партия ТК-ның секретарьларының берген отчёттарын съездиниң делегаттары сеткилинде ыракта-ла ханмаваның илередип, үзе кирип, ажыш часкап, шимээргеп турганы, эле тургустунуушкунның, СЭКП-ниң чаартып чалыткадыр программаны ол удуртукчуларның багай күүседип келгениниң бадыткалы болгаан деп санаар мен.

«Мурнакчы» совхозтуң партком секретары С. Н. Самбуу-оолдуң партияның XXII область конференциязынга «Чамдык партия ажылдакчылары 15-20 чыл иштинде чаңгыс олла албан-дужаалын ээлеп олуруп бээр. Ынчангаш ийи хуусаадан эрттирбейн, ол кижилерни халап, көдээже ажылдадырын...» саналдаан «Кирбиниче эвес, караанче» [illegible]

Артем БОРБАК-ООЛ.
Партияның хоочуну.

XXVIII СЪЕЗД: саналдар, бодалдар

Аъш-чем болгаш үлетпүр бараандарының ховартап кызыдааның буруузун хамыктың мурнунда СЭКП ТК-ның Политбюрозу болгаш Секретариады, эвилелдешкен республикаларның компартияларының Төп Комитеттери, СЭКП районкомнары, хооркомнары, обкомнары, крайкомнары болгаш партия эге организациялары совет улустуң мурнунга бүгү хемчээли-биле долу харыылаар ужурлуг. Бир эвес ол органнарның удуртукчулары эле тургустунуушкунуң болгаш совет ниитилелдиң үнелезиниңден чаартылганың реформазын СЭКП-ниң негелдезинге чедир хажык чокка күүсеткен болза, магазиннер курутлавас, совет кижилерниң амыдыралы чылдан чылче чагайжып турар ийик. Националдар аразында харылзаалар бөгүндээзи ышкаш каржылапмаан турар ужурлуг. Хамыктың мурнунча күүседикчи сагылга-чурумну ажаап ап үстүнге чедир быжыглаары хүнүнүң негелдези болуп часпаян салган шын шүгүмчүлел кылдыр деткип турар мен. Шынап-ла, соңгуткан албан-дужаалынга кырыыр дээр сагыштыг удуртукчулар бистиң Тывада бар болгай. Ындыг «даргалар» холдуунда-ла назы-хары улгаткаш, кадыкшыл байдалы кошкааш, шимчеңгир-шапыңгыр эвес болуп, республикада тургустунган байдалды чанчыккан аайы-биле чүгле «эки» деп көрүп, четпестерни ожаавайн эртип турары чажыт эвезин билир бис.

Бистиң ленинчи партиявыс тургустунган эге бажындан-ла күчү-шыдалдыг, бедик ат-алдарлыг, чонунуң бүзүрелинге деткидип чалгынналган, 70 ажыг чылдар дургузунда Советтер чуртунуң авангарды болуп, революстуг чаартылгаларны чедиишкиннг бурунгаарлатпышаан турарын кымдаа карартып шыдавас болгаш ындыг күш кайда-даа чок.

Артем БОРБАК-ООЛ.
Партияның хоочуну.

Наадымга уткуштур

ЧУРУКТА: Каа-Хем районнуң хойжузу Монгуш Монгушовна Монгуштуң ажыл-ишчизин «Совет Тыва» совхозтуң малчыннары мактап турар. Чүс баш хойга онаалтыр бо чылын малчын тозан хураганны менди өстүрүп алган. Эрткен 1989 чылда чүске онаалтыр тозан үш баш хураганны доруктурган.

Малчынның өөнүң ээзи Монгуш Аякаевич Өктек-оол база кызымак кижи. Бо хойжу аал Каа-Хем кыдынынга хойларын одарладып, чайлаар. Хем кыдынында шынааларны, келээзинде кадар оъттуг дагларны мал одарладырынга ажыглаарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Кунгуртугдан медээлер

БАЛЫКЧЫ БРИГАДА

«Торе-Хол» совхозтуң Сании Лопсанович Магбыңга удурткан бот-оруна-чарылгалыг бүдүрүлге цегиниң балыкчылары 25 муң рубльдиң балыын тудар онаалдалыг. Чели балыкчының ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургускан. Чурттаар бажыңны, балык ыштаар черни тудуп каан. Кунгуртуг суурнуң чонун балык-биле хандырарындан аңгыда, продукциязын Кызылдың балык заводунче база чорудуп турар. Самолёт хонар шөлдүг кылган соонда, неделяда бир рейс кээп, балыкты ап турар кылдыр дугуржуп турар.

Үжен ажыг чыл балыктап келген хоочуннар Шимит Чемнович Санчит, Сергей Иванович Боранак олар аныяктарга мергежилин дамчыдып турар. Аныяктар Николай Дагба, Олег Сурунгур ажылынга мактадыг.

Цехте он кижиден тургустунган аңчы бригада база бар. Аңчылар 65 муң рубльдиң өлүүн дужаар хүлээлгелиг. Аңдан аңгыда 10 тонна тооруктуу, 5 тонна кат аймаан, эм оъттарны чыып дужаар сорулгалыг.

Өгбелерниң бурунгу мергежилин уламчылаары-биле бригадаларже аныяктарны хаара тудуп, Москваның, Хабаровскинин институттарынга өөредип турар. Балык ажыл-агый таразы-биле специалистерни белеткээрин планнап турар.

МАЛЧЫННА-ВЫШААН ХЕВЭЭР

Кунгуртугнуң малчыннары ышты хүр ашкан Совхозтуң башка онаалтыр тозан хураганны камгалап алган. Чүстен ажыр алган малчыннар [illegible]. Оларның аразында Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Константин Балчыр-оолович Сурунгур. Малчын эм Чыргаландыда чайлаанда малдың күш-дежингизин кирр геминдир кадарып турар. Пенсияже үнгеш, дөрт чыл эрткенде, ол ынак ажылын каг[illegible] малчынна-вышаан хевээр.

ШЕВЕР ХОЛДУГ

Пенсионер Кежик Хандысуруң шевер холдуг. Ол кадыг идик, шыва тон даараарынга аажок мергежээн. Ооң сарлык дугундан дөрт буттап өрүп кааны аът кончу, чел[illegible] хөөржүлерниң удаан кылыглар делгелгезинге салган. Кырган Баян-Колдуң вышак чылгычызы Галина Сендаа-Хүүракка ол кылыгларын белекке берген. Тыва хеп, эдилелдер даарап кылырынга ол аныяк өскенни өөредип чорууп.

(Бистиң корр.).

БАЙ-ХӨЛДЕ ПРОФИЛАКТОРИЙ

«Чодураа» совхозтуң ишчилери боттары профилакторий тудуп алган. Анаа чай дургузунда малчыннар, механизаторлар, тудугжулар болгаш өске-даа мергежилдиң кижилери вадыын өкикидип алыр. Үш сезоннуг ажылдаар бо профилакторийже дыштаныкчыларга таарымчалыг байдалдарны тургускан.

Бичежек моторну тургускан. Ооң дузазы-биле электри чырыын корпустарже киирген. Телевизор ажылдап турар. Дыштанып келгеннериниң кадыкшыл байдалын доктаамал хынаар кылдыр ында бир эмчини тургускан.

Поварлар Александра Монгальбин, Светлана Седей аъш-чемни шыгарлыг кылып, кызымак ажылдап турарлар. Профилакторий эргелекчизи Валентина Чикей оон-тогдаазы организастап эртирип турар.

Владимир КАРТЫ.
Тес-Хем район.

АМЫДЫРАЛ ХӨЙ ӨҢНЕРЛИГ

Чоокта чаа ажыл-херээм аайы-биле найысылал Кызылга чораш, дедир чанары-биле автовокзалга эртен эртежик чедип келгеш, чоруур автобузум шагын манап тур мен.

Аргышкан чоннуң аразында кырган, чалыы, уруг-дарыг туткан нелер дээш, кандыг кижилерни чок дээр. Өру-кулу чоруур дээш ында ажылдап олурар кассир, дежурный ажылдакчыларның эчок сөзүн дыңнап, каржы-хажагалыын көрүп, узун ээлчегде турар чонну көөрге, сагышка эгенчиг-даа.

Чоннуң аргыжылгазын экижилер дээш сорулгаларны салып-ла турар бис. Ол хирезинде ээлчегде турган чонну дүргел эрттирип, билет бар-чогунга чөптүг, топтуг харыы бээр, эптиг-эвилең кассир кижилер «тывылбас» болганы ол бе? Улуг-биле чонну хоректеп, чаңгыс чаттылар ийи-чаңгыс, мындыг ажылдакчылар нациялар аразында эп-найырал чок чорукту тывылдырып турары база чажыт эвес болбайн аан. Ынчаар-ла эчок чүүлдерин хөйнү көрүп, дыңнап турувуста, автобусче олурарын чарлай (чалап эвес) берди.

База-ла ам бо удаада чолаачының эрбенниг сөзүн дыңнай-дыңнай автобусче кирип, олуттарывысты. соңнуг-мурнуг ээлеп, олуруп турувуста, олурган автобузувус дужунга Абакан баар автобус кожалаштыр туруп-ту. Демги автобуста олурган даады дөңгүр баштыг оолдар шериг албанынче чоруур ийдең. Шуптузу соңга өттүр бисче, чонче байырлап, таныыр, билир улузун дилегзинген хевирлиг соңгада турлар. Оларга өскен-төрээн Тывазы, төрел чону ол хире эргим болгаш чоок болганы оон-на илдең. Келир үеннан солдаттары-биле соңга өттүр байырлашкаш, ыдыктыг шериг хүлээлгезин ак сеткилдиг эрттирип, төрээн Тывазынга өөрүшкү-маңнайлыг ээп чанып кээрин оолдарга күзевишаан чоруптувус.

Орук ара бодалымга алзып, шериг чоруур дээн биеэги оолдарны чаңгыс куштарга дөмейлеп ордум. Күзүн куштар ындыг боор ийин, ыяңгылыг кылдыр эдип, оолдарын ужудуп өөредип тургаш, байырлашкаш, изиг оранче арлы бээр. Амыдырал шынап-ла хөй өңнерлиг. Демги чыпык бодал кудараан сеткил-сагыжымны дораан арыдыр ширбий шаап апарды.

Раиса МОНГУШ.

Чугула айтырыг

ДҮВҮРЭЭЗИННИ БОЛДУРБАС

ЧОН ЫНЧАН ҮНЕЛЭЭГ

«Чыраа-Бажы» совхозта партия комитеди чон ортузунга идеология ажылын чорудар талазы-биле элээн ажылдарны кылып турар. Совхозтуң ажылчыннарының ортузунда политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгени дээштиг организастаан. Ол чорук совхозка дыка ажыктыг болган. Кижилер ажылының түңнелин санап өөрени берген.

Совхоз-кооперативтиң суурларында, ында албан организацияларда, бригадаларда кескү агитацияның янзы-бүрү хевирлерин амгы үениң негелдезинге дүүштүр кылгаш аскан.

Ооң-биле кады бо ажылда чедир кылдынмайн турар чүүлдер база бар. Кедээ Совет конторазының чанында стенд эргижирээн, чамдыктары кээп дүшкен. Өскээртен келген чонгун кирааңга ол илдиге бар. Ынчангаш бир-ле болза, ону дүжүргеш, чаартса эки. Бирле болза, шуут-ла дүжүрүп каапкаар дээре болгу дег.

Совхоз конторазының чанында кылдынган «Күш-ажылчы алдар тугунда» алдаржыткан кижилер чок. Хову ажылдары кадып турук үеде анаа алдаржылдар мурнакчылар тывылбазы ол бе? Совхозтуң корпуустарының самбыразында «Бүдүрүлгениң мурнакчылары» деп стенд база кургаан. Совхозта партком, профком болгаш комсомол комитеди социалистиг чарышты бригадалар, фермалар аразынга тунистерни мурнакчыларны шаңнап мактаза, ынчаарга кижилерниң хей-аъды көдүрлүп, ажылдың бүдүрүкчүлүү бедивес деп бе?

Бригадалар төптеринде радиоприёмниктер, телевизорлар чок, солун, сеткүүл кээп көрбээн. Ынчангаш ында ажылдап турар кижилер күштүн чугула медээлерни дыңнавайн, көрбейн турарлар. Шыны-биле алыр болза, партия комитединиң (Т. Ш. Сарыглар) кол-ла кылыр ужурлуг ажылы ол эвес деп бе? Таптаашкынның четпирип дужаар үези эрткенде, ынчангаш партия организациязы идеология ажылын чон ортузунга үениң негелдезинге дүүштүр чорудуп турза, оларның ажылын чон чүгле мактап үнелээр апаар.

Кадыр-оол ТУВАК.
Чөөн-Хемчик район.

Июль 4-те Кызылдың Политиктиг чырыдышкын бажыңынга хоорайның күш-ажылчы коллективтериниң төлээлериниң хуралы болуп эртен. Сөөлгү үеде республикада кем-херек үүлгедир чорук көвүдеп турары-биле холбаштыр бир ай бурунгаар ындыг хурал база болган. Анаа тускай резолюцияны хүлээп алган. Ажыл чок чорук көвүдеп, чон ортузунга ажылдарны идеология ажылдакчылары чедир чорутпайн турар деп, төлээлер демдеглээн.

— Кем-херек үүлгедикчилериниң болуп турар чылдагааны Кызыл хоорайда болгаш районнарда дружинниктерниң кежээки дежурныйлаашкынынче үнмейн баар чорукта база болуп турар. Бөгүн мында чедип келгени ышкаш, хөй чон дежурныйлаашкынче үнүп турган болза, хоорайга кем-херек үүлгедир чорук кызырлыр турган ийик — деп, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар чугаалаан. Ынчангаш ол чыылган чонну мурнунга сорулгаларны салган. Күш-ажылга тургустунарының талазы-биле районнарга тускай комиссиялар тургузарын сүмелээн. Август 1-ге чедир контроль-пост албанын тургузарын даскан. Ол ышкаш кижиниң амы-тынынга айыылдыг кезер-шаннар соок чепсекти ап чоруур кижини мооң мурнунда 50 рубльге торгаар турган болза, ам 200 рубльге торгаарын чугаалаан. Бир эвес назы четпес кижилер чурум үрээп каар болза, кижиниң кемдедип каан болза, эмчиге четкениниң дугайында бюллетеньни ада-иезинге төлеттирер. Ада-иелер юридиктиг литератураларны номчуур болгаш өөренип алыр ужурлуг. Эки-хоойлу талазы-биле бижиттинген чүүлдерни шоолуг билбес болгаш чон аразынга пропаганда ажылын чорудар кижилер ээвеш болур турарының чылдагааны-биле кем-херектиң хөй болуп турары ында.

• • •

Республикада кем-херек үүлгедиишкиннер кудулавайн турар. Районнарда болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда профилактика ажылдары чоруп турарын демдеглээр апаар. Кызыл — Тээли, Кызыл — Эрзин, Кызыл — Арадан аразында КАИ-ниң дежурныйлаашкынын эртенгиниң 4 шакка чедир организастап турар.

Ол оруктарга чоруп турар чолаачылардан 11 кижи эзирик чорааш туттурган. Оларның хемчээн алыры-биле албан организацияларның удуртукчулары-биле беседаны чорудуп.

Мал оорлаашкыны, бичежээ үдиген чорук кылыр чүүлдер ам-даа уламчылап турар. Ону болдурбазы-биле чер бүрүзүнде тускай постуларны, дежурныйлаашкынны тургускан. Кызыл хоорайның общежитиелерин, подвалдарын хынап көрүп турар. Ол ажылдар ам-даа уламчылавышаан.

Ш. Д. Ооржак, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы:

— Силер билир силер, Чоокта чаа Москвага РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизи болуп эрткен болгай. Мен РСФСР-ниң Дээди Совединиң депутаттары кижи болгаш база албан-ажылым аайы-биле элээн үр үеде анаа турдум. Ынчалзажок ол республика-биле меңээ харылзаа чырыптырым дээш эвес. Чаа кежигүннери, бодум оралактыларым-биле дааны доктаамал телефон харылзаалап турдум. Ол бүгү мында амыдыралды, болуушкуннарны доктаамал хайгаарап, шиитпир хүлээп алырынга дегдим болуп турду. Келгеш дораан Хову-Аксы четкеш келдим. Орта болган болуушкун кемчеглерни ап, тургустунган байдал талазы-биле сайгарылганы кылдым. Анаа болган чүгаа бистиң бөгүнгү бо көрүп турарывыс корум-чурум айтырыы-биле сырый холбаалыг чугаажык.

Черле ынчаш партия болуп дорт хулээлгези — совет кижилерни коммунистиг үзел-бодалдарга кижизидерин. Ол ханыланкирер үе келген. Ажыл-агыйжы айтырыгларны бис шиитпирлеп көрээл. Ынчалза чагырыл дужаар арга-мегелер таптаашкын үезинде чепсэээ боол теңгүже кирзин. Чон-биле бир демниг, сырый ажылдаалы. Чонче көрүнмес чүве болза, чүү-даа бүтпезин билдинигир. Удавас рынок экономиказы бодунуң эргезинче кирер. Чажыргаш канчаар, бистиң республикада ажылчы чоннуң амыдырал-чурттаалгазының деңнели Россияның 73 регионнарының барык кудурузунда турары бисти кичээндирбес аргажок.

Корум-чурум алдап турарывыс чаңгыс эвес, а хөй чылдагаанналыг, талалалыг. Ону кичээнгейлиг өөренип тургаш хемчеглерни дарый алыр болзувусса, эки талаже өскерлиишкиннер болур ужурлуг. Амдызында саннар, фактылар бисти дүвүредип турар. 1989 чылда республикага ниитизи-биле 2260 кем-херек үүлгедиишкин болган. Ооң иштинде 1409 херек сайгартынган. Ол-шаанда чедир истеп, хынавааны-биле дедир эгиттинген кемниг херектер безин хөй. Үстүнде саннар дүвүреди хайныктырбас аргажок. Ынчангаш хамыктың мурнунда административ органнар ажылын чүму-биле эде тургузар, дайынчы ёзу-биле ажылдаар херек. Милицияның албанынга мергежилдиг кадрлар четпейн турар.

Чүгле Кызыл хоорайга 40 хире участок төлээлери ажылдаар турбуже, мында чүгле 29 кижи бо хүннерде хаара туттунган. Байдалды экижидер, тургустунган айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээр дээш хемчеглер алзыыын турарын меңээ мурнунда чүве чугаалаан харысалгалыг эштерниң дыңнадыр. Ийде, оларга ажылдар негелдези чогумчалыг байдалдарны оларның ажыл-чорудулгазынга, амыдырал-чурттаалгазынга тургузар ужурлуг бис. Ол бир дугаарында, чурттаар оран сава, ясли-сад болгаш өске-даа шиитпирлеп чогуур айтырыг. Дээрзи Бистиң республиканың Иштики херектер министерстволунга боттуг дуза дилеп РСФСР-ниң ИХМ-ниң министри эш Трушкин-биле чоокта чаа барык үш шак дургузунда ажыт-чажыт чокка чугаалаштывыс. Ынчангаш бөгүн мында чыылган хөй ниити организацияларының төлээлекчилерин кем-херек үүлгедиишкиннерниң талазы-биле тургустунган байдалды чавырылдырар, чогумчалыг болдурар дээш кандыг-кандыг дээштиг хемчеглер алза эки дээрзиниң талазы-биле ажыктыг арга-сүмелерни база ажыт-чажыт чокка бээрлер боор.

В. И. Кирокозов, РСФСР-ниң прокуратуразының килдис эргелекчизи:

— Чүве чугаалаан эштерни дыңнап, орарга кижи бүрүзү. Кызылдың албан, организациялары кем-херек үүлгедиишкинин болдурбас дээш кандыг-бир тодаргай салымшыныы кирип турары өөрүнчүг-дүр. Силерде байдал дүвүренчиг болбастыг аргазы чок. Харын 1987 чылдарда бичэ соксаш кылгап ышкаш болган соолунде кем-херек үүлгедиишкиннери дааш дедир таламынче өскерлип келген болду. Чаңгыс эрткен 1989 чылды алгаш көрээлиңер даан. Силерде кем-херек үүлгедиишкиннери ол үеде 38,6 хуу өскен, а Россия Федерациязын бүдүүге алыр болза безин бо сан-чурагай, 31,2 хууга деп. А РСФСР-де чеже силер чижектиг АССР-лер, край, областар бар деп бодаар силер. Үстүнде сан өскээртен түр келген кижини безин ханы бодандырар, дүвүредир, кээредир дээрзи чугаажок.

Кем-херек үүлгедиишкиннерни аназ-ла кылыр чүве чогундан чанныг тыптыр келир дээр болза шын эвес. Ол бир дугаарында, социал байдалдың, социал чөптүг чорук түң деңнелинден тыптыр. Ийи чылдааганың дем кезы чугаалардым. Ажыл чок чорук көвүдеп. Ындыг хирезде социал чайгылыг мергежилдиг ажылчыннар харын-даа тараал чыгыттаар чартык келээрелиг тайылыгкан херектенер кижи чанатур чогумка чоннуң таарымчалыг тыыннарын илередир турары чөптүг деп болбаан мен. Ол ышкаш бот-боттарывысты деткижиишкин, ээ көөр соок-язы ылгаксаар хөөннер нацияналдар аразынга чамдык чорукталгазын тывыптырар дыш турар. Чамдык кем-херек үүлгедиишкиннерин тодарадап, тыппас, кеземче харысалгаже киирбес чорук катап херек үүлгедиишкининче чаа орукту ажыдып турар. 1985 чылдан бээр силерде ажыттынмаан кем-херектер 3 катап өскен. А чамдыкта шииткел үндүрүп тургаш, хоойлу хажыдып, чиик шииткел берип каар таварылгалар база хөй. Ол соң даарта барып, кем-херек үүлгедикчизиниң бажын «эргеледип» суйбаанывыс болур эвеспе. Иштики херектер министерствозу болган кем-херек бүрүзүн кичээнгейге ап, ханы анализтээр, чогуур түннел үндүрер түрбүже, чартык-чамдыызын тоомчага албас таварылгалар база бар.

Силерниң Тыва республикада корум-чурум үрээшкиннериниң удаа-дараа болуп турарынга прокуратура ажылдакчылары бир дөмей харысалганы хүлээр апаар. Оларбиле бо келгеш шыңгы чугааны чоруткан бис. Республика прокурору эш С. С. Зотовтуң ол албан-дужаалга 1,5 чыл ажылдап турарын барымдаалааш, ажыл-ижин эки талаже чүму-биле өскертир арганы, үени тускайлап бергенис. Ооң башка ооң бо органны удуртур-удуртказынга чедир айтырыгны шыңгызы-биле тургузар турган бис. Бир сөс-биле, багай ажылдап турар-дыр бис. Милиция, суд, прокуратура органнары демнивис кызып алгаш таптыг ажылдаалыңар. Ынчан кандыг-бир чогуур түңнелге келирлевис албан.

Игорь Тулуш, урал чүүл училищезиниң сургуулу:

— Июнь 28-те митингиге дыңнап турарымга орус эштер дыка-ла сагышка кирбес багай чүвелерни чугаалап турлар. [illegible] шынчы националдар аразындагы найыралын кажан-даа быжыглавас. Сүт-Хөлге болган халап [illegible] өөрүнчүүлерниң хүлээткен херээ кырган [illegible]. Ону бүгү тыва чоннуң ат-алдарынче чүүл хаарга таарышпас. Мооң соңгаар ындыг митинги силер эттиреде хыналгалыг болза эки мооң. Ол митингиниң тараа митинги та кым эрттирерин чөпшээрээн чүве. Та кандыг утказыг, чүү чүвеге тураскаадып эрттирген чүве, бистерге аныяктарга билдинмес боор арткан. Харын-даа бир чонну өскезинче ыдалап турар митинг деп билдивис. Ооң-биле чергелештир Тывада чоруп турар орус чонга мону чугаалаксаан ийик бис: «Чеже-чеже чылдар иштинде кады-кожа чурттап келдивис. Эки-багывыс-даа бир дөмей. Чорбанар! Дугээ баарынарга амыдырал дөмей. Бажың болгун денге арыдаалы»...

Хуралга санал берген эштерниң чугаазындан алырга Кызылга болуп турар митингилерниң утка-шынары шоолуг эвес, чаңгыс таланың кижилери киржип, хөй-ле негелделер кылып турарын шүгүмчүлээн. Июнь 28-те болган митинг чүнү көргүскенил? Нациялар аразында харылзааны кошкадыр дээш чамдык кижилер уш-баш чок чулаачыруушкуннар кылып, чон аразынга дүрбүүшкүн кылырын оралдажып.

Орус хамаатылар Саян артынче көжүп турарының чылдагааннары чүдел, оларны кым ойладып турарыл дээн айтырыглар база хуралга тургустунуп турган. Оларны кым-даа сывыртаваан. Боттарының эки туразы-биле көжүп, ол черлерде ажыл тып ап турар. Ынаар чоруп турар улустуң аразында специалистер-даа, бедуун ажылчыннар-даа бар. Ол чоруп турар улустуң хөй кезии хуузунда транспорттуг болуп турар. Ынаар чоруп турар кижилерни тывалар ойладып турар дээр болза, шын эвес. Бистиң орус хамаатыларывыстың талазындан ындыг чуганы үндүрүп турарынга чамдык санал берген [illegible].

Саян артында тывалар дугайында багай чуга тарадып турар ийи-чаңгыс кижилер база бар. Тыва чоннуң хүндүлүгчел, бичии сеткилдиг чорукту уттуп ап турар кижилер-дир. Моон чоруп турар чон ону утпас ужурлуг.

Кызылдың күш-ажылчы коллективтериниң төлээлери ам ийи удаа хуралдап келгеш, тыва аныяктарны дүвүредип турары хомудаачыг. Июль 4-те болуп турган хуралга ийи чүс хире тыва оолдар чыглып алгаш, кежээкиниң беш шак ажып турда, Политиктиг чырыдышкын бажыңынга чедип келген. Олар анаа келгеш, кандыг-даа шуугаазын үндүрбээн. Орус, тыва кижилерниң чугаазын дыңнап, харын-даа чамдык кижилерниң шын эвес чугаазын буруу шаап турганнар.

Бистиң аныяктарывысты шуптузун буруудадырга кайын боор. Кандыг-даа нацияның аразында культуразы чавыс кижилер бар болгай. Оларның-биле тускай чугаа кылып, суртаал ажылын чорудары идеология ажылдакчыларындан хамааржыр.

[illegible] болуп эрткен хурал-даа. Кызылга болган митинг-даа эки түңнелге келбээн магат. Чамдык кижилерниң саналдарын херекке албайн, оларны буруу шаап, дүвүрээзинниг чорук кылып турар улустарга удур согуғну бээр ужурлуг бис. Бир нацияны [illegible] [illegible] аразынга чөрүлдээлерни тургузуп турар. Ийи чаңгыс медээ кижилерни бир демниг бурууланмас [illegible].

Республикада байдал дүвүренчиг деп чугаалап турбаан [illegible]. Бо хурадын түңнелин үндүрүп, [illegible] [illegible]. Херек үүлгедиикчилерни [illegible] [illegible].

[illegible] хуралдың кижикчилери кайгамчыгын болгаш резолюцияны хүлээп алган. Ол талазы-биле тургустунган комиссия ажыл [illegible] апаар. Ооң даргазынга Г. А. Самбуу томуйлатын.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
Седип МОНГАЛ.

Ховар таварылга

МИНУТА БҮРҮЗҮ ҮНЕЛИГ ТУРГАН

[illegible]

А. СОЛОВЬЕВ.

Воронеж хоорай.

Болуушкуннар, таварылгалар

АНЮТА АРЫГГА ЧОРААН...

Келир август айның 14-те дээрт харлаар бичии Анюта Тоора-Хем суурда чурттап турар. Оон авазы Татьяна Васильевна чеде бо чер чуртталы... районнуң кургтаховалние кызымында экономист. Ачазы Сергей Васильевич Тожута 1971 чылда келген, районнуң ... электростанциязынга ажылдап турар. Өг-бүле үш уругулуг. Улуг оглу Сережа 8 харлыг, ийигизи — Анюта, оон дуңмазы Дима чаа-ла алды айлыг. ...

[illegible]

Чоодуу КАРА-КУСКЕ.

Журналист, В. И. Ленин аттыг Совет урудар фондузунуң Тыва салбырының президиумунуң кежигүнү.

ЧАҢГЫС ТЕРЕК

[illegible]

Өлет ЧИНМИТ.

ТАНЦЫ ЛАУРЕАТТАРЫ

Танцы болгаш балет уран чүүлүнүң күүседикчилериниң бирги Бүгү-россия конкурузу Куйбышев хоорайга июнь 24-тен эгелээш, бо айның эгезинде доозулган. Ол конкурска бистиң республикадан ыры болгаш танцының «Саян» күрүне ансамблиниң аныяк балет артистери — Алексей Оюн, Татьяна Ондар, Орлан Монгуш, Олег Артына, Начын Наважап олар киришкен. Оларның уран чүүл удуртукчузу Вячеслав Брусник конкурска алды танцыны киириштирген.

Конкурс үш хевирге чаңгыстың, ийиниң болгаш хөйнүң танцыларынга болган. Тывадан барган «Чурттаалынар», «Хам», «Иви», «Чечектиң частыры», «Мыйгак болгаш аңчылар», «Наадымчылар» деп танцылардан үшкү чадаже «Чечектиң частыры» деп танцы эртпейн барган. Чаңгыстың танцызындан Орлан Монгуш «Хам» деп танцыны ойнааш, бирги черни ап, лауреат болган. Ол ышкаш Алексей Оюн Оренбургтан, Башкириядан келген артистер-биле ийиги черни үлешкеш, лауреат болбушаан, ийиги черниң шаңналын алган. Хөйнүң танцыларындан Татьяна Ондар «Мыйгак болгаш аңчылар» деп танцыны күүседкеш, конкурстуң дипломантызы болган. Ол дээрге улуг конкурска бистиң танцычыларывыстың чогаадыкчы чедиишкини-дир.

Сергей ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Тыва филармонияның хөгжүм редакторы.

«ХӨЛЕГЕДЕН ДЕСКЕШ...»

[illegible]

Сандан САНДЫЮ.

Чаа ном

[illegible]

(«Өн-баазын чечектер»).

[illegible]

ОРЕЛ ОБЛАСТЬ. Урицкий районнуң СЭКП колхозунга арендатор Петиннерниң өг-бүлези чурттап, ажылдап турар Финн төлевилел-биле тудуп каан бажыңның, сааң 30 инектиг фермазының, шиңгелге механиктиг саалда аппараттарлыг, сүт соодар дериглелдиг. ... 232 муң рубль. Павел — хуу ажылгалыг механизатор, кадайы — Тоня бухгалтер. Петиннер үш уругулуг.

Колхоз-биле керээни 20 чыл чурттаалыг чарган, баштайгы дадывырын 1991 чылда төлээр, оон түңү чыл санында 10 муң рубль болур. Арендаторларда 21 гектар оъттары, 7 гектар тарылга шөлүн бижиглээн.

ЧУРУКТА: Петиннерниң 279 ... бажыңы. Ол ... ажыл-агый ... картофель шыгжамыры, сауна, душевая, гараж бар.

СЭТА-ның фотохроникази.

Шулуктер кыдырааҗындан

ЧАЛЫЫ НАЗЫН ХАЛЫЫНЫНДА

[illegible]

ХУУЛА БЕРЖИК

[illegible]

ЧОРГААРААР МЕН

[illegible]

Маады БОЛАТ.

ОДАГГА

Тайга хайгаараалдарындан

[illegible]

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ.

Бөгүн—Балыкчының хүнү

АК-КӨК ХЕМНИҢ ИШЧИЛЕРИ

Тываны ак-көк хемнериң чурту деп адаар. Ол ылап-ла ындыг. Чүс-чүс ак-көк хемнер, хөлдер тыва черни угулзалай кааскан. Шаг шаанда ол хемнерге, хөлдерге балык кара шаап апарган өөү, куду кежүп чоруп турар дээр чүве. Кижи белен чедип албас ырак узак черлерде хемнер, хөлдерде ам-даа ындыг хевээр дээр. Балык — тыва чериниң тайга-таңдызының кижиге сөңнээн байлааның бирээзи ол.

Балыкчыларны ак-көк хемнерниң ээлери деп адаар. Тываның хемнер, хөлдериниң балыын тудуп турар улустар мөңгүнүнга балык заводунуң балыкчылары. Бөгүн олар, бүгү чурттуң балыкчылары-биле бир демей, боттарының профессионал байырлалы — Балыкчының хүнүн кылган ажылын түңнеп, эрттирип турарлар.

Үстүү Улуг-Хем балык заводунуң балыкчылары Тываның хөлдериниң балыын тудуп, ону дузап, ыштап, хемнелеп турарлар. Чылда ортумаа-биле 180 тонна хире балыкты магазиннерге киирип келгеннер. Эң хөй балыкты Тожунуң хөлдеринден тудуп турар. Чижээлээрге, Азас хөлде балыктап турар балыкчылар бригадазы чылдың-на 80 тонна хире балыкты тудуп келген. Ол дээрге балык заводунуң чылда планының мырыңай барык чартыы-дыр. Бо бригаданы дуржулгалыг хоочун балыкчы А. П. Булатов удуртуп турар. Бригада 4 балыкчыдан тургустунган. Азас хөлден ырак эвесте Ноян-Хөлде Г. Г. Шестаковтуң бригадазы ажылдап, планныг онаалдаларын күүседир дээш кызып келген.

Балыкчыларның ажылдаарынга болгаш чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузар дээш хемчеглерни балык заводу ап келген. Бригадалар балык заводу-биле харылзааны радиостанциялар дамчыштыр тудуп турар. Балыкчылар чурттаар бажыңнарны туткан, балык шыгжаар черлерни база кылган. Балыкчы бригадаларны моторлуг хемелер, балык тударының дериг-херекселдери-биле хандырып турары база багай эвес.

Заводка эккелген балыкты Елена Ховалыговна Даларооллуң удуртканы бригада аштап, дузап, ыштап турар. Заводтуң коллективиниң алыс дээрү күш ажылдың хоочуналары. Хоочуннарның хөй кезии балык заводунга чээрби чыл ажыг ажылдап келгеннер. Балыкты болбаазырадыр ажылды олар кончуг эки билирлер. Чижээлээрге, Наталья Калиновна Блинова, Лидия Григорьевна Вяткина, Лидия Сергеевна Леденева суглар балык болбаазырадыры ышкаш берге ажылды барык бүгү назынында кылып, ажыл-ишке дадыккан кижилер. Олар чүгле Тываның хөлдеринден туткан балыкты эвес, а Красноярск крайдан эккелген балыкты база болбаазырадып турарлар. Эң ылаңгыя кышкы үеде сут болза Красноярск крайдан сөөртүп эккелген балыкты колдады болбаазырадып алаар, чүге дээрге кыжын Тывага балык тударының хемчээли дыка эвээжей бээр. Кышкы үеде балык тударын чүгле Тожунуң хөлдеринде чорудуп турар болгай.

Ажыл-агыйны чорударының эде тургустунуушкунну үезинде балык заводунуң коллективи бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарының чаа оруктарын дилеп эгелээн. Мурнуку үеде балык заводу план ёзугаар карыылгалыг бүдүрүлгеге санаттынып турган. Чылдың-на 40 муң рубльди баш бурунгаар-ла карыылга кылдыр планга салып каар үе эрткен. Бо гүн завод бодунуң чарыгдалдарын боду дуглап эгелей берген. Орулгалыг ажылдап болуруунуң идегелин коллективтиң кежээгүннериниң сагыш-сеткилинге ол быжыктырып турар.

Орулгалыг ажылдап болуруунуң кандыг оруктарын заводтуң коллективи көрүп алганыл? Маңаа кол чүве чүгле орулга алыры эвес, а Тываның балык курлавырын чеп-түг ажыглаары, ынаа боттарының үлүүн киирип болур күштерни каттыштырары. Ону чедиишкинниг боттандырып болурунуң бир аргазы заводтуң баазазынга акционер ниитилелин тургузары база бооп болур. Амгы үеде заводтуң удуртулгазы акционер ниитилелдерин тургузарының аргадуржулгазын, ажыл-чорудулгазын өөренип көрүп эгелээн. Бир эвес бо орук бодун бадыткап болур чүве болза, чогуур документилерни белеткеп эгелээрин пландап турар. Акционер ниитилел болуп ажылдаар бөлүрүнүң ора-сомазы база бар. Чижээлээрге, Тере-Хөлге балык тударының талазы-биле «Тере-Хөл» совхоз-биле чамдык кады ажылдажылга бар. Совхозка үш хөлдү быжыглаан. Хөлдүң ээзи — совхоз. Балык заводу бо хөлге балык тударын организастаарынга дериг-херекселдер-биле дузалажып турар. Совхозтуң балыкчыларының туткан балыының чамдык кезиин тургускан керээ ёзугаар балык заводу садып ап турар. Совхозка-даа, балык заводунга-даа ындыг кады ажылдажылга ажыктыг болган. Өске ажыл-агыйлар-биле чүге ынчаар ажылдап болбас деп? Балык заводунуң Тожуда балык тудар участогунуң баазазынга кооперативти тургузар деп бодал база бар. Оон ыңай, чамдык кижилер-биле дорт керээни чарып, олардан чүге балык садып ап болбас деп. Бо ажылды балыкчы кооператив дамчыштыр чорудуп болгай. Тываның хөлдериниң хемнериниң балыы «солагай талазынче» чоруп турары чажыт эвес болгай. А бир эвес акционер ниитилелди таварыштыр балыкчыларның ажылын эвилелдээр болза, балык тудары көвүдээри чугаажок.

Шак ындыг ажыл, келир үеде боттандырып болур сорулгалар-биле Үстүү Улуг-Хем балык заводунуң коллективи профессионал байырлалын демдеглеп эрттирип турар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Танцычылар

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотоэтюду.

ИХМ — ниити парлалгага бүдүү дыңнадыышкын тур

Июль 5-те республикага 21 кем-херек үүлгедиин, хоойлу-дүрүм хажыткан өске-даа болуушкуннар демдеглеттинген, оон 4-ү Кызылга бүрүткеттинген. Хамаатыларның хуузуда өнчүзүн оорлаан 12 таварылга болган, кеземче херээнге онаажыр 4 хулиган херек болган. Автотранспорт оорлап мунган ийи таварылга, автотранспорт озал-ондаа, өрт болганы демдеглеттинген, кижиниң ис чок читкенин дыңнадып, дуза дилээн бир билдириишкин киирген.

Самагалдай суурда чурттап турар Л. Н. Положинская Тес-Хем райкүүскомунуң иштики херектер килдизинге билдириишкин киирген. Оон кол утказы мындыг: июль 3-түн дүнезинде 2 шакта, оон удуур өрээлиниң соңгазын буза шаапкан, национализчи утказыг бижикти чаза кырында арттырып каан болган. Шак-ла ындыг утказыг бижиктиг сөзүнүң оон кожазы Н. А. Глухих база тып алган. Бо чүүлге хамаарыштыр кеземче херээн оттурган, буруулуг кижилерни тодараткаш, кеземче харысаалгазынга оларны онаары-биле истелгени чорудуп турар.

Июль 5-те Шагаан-Арыг хоорайга чурттаар бажыңынга өрт болган. Бажыңның херээжен ээзи Р. К. Сат угарлааш, амы-тынындан чарылган. Бичии кижиниң от-биле ойнааны — ындыг түңнелге чедирген.

Бичии хулиган херек дээш 8 кижини туткан, ээриктер сергедир черже 37 кижи кирген. Транспортту ээрик башкарып чораан 10 чолаачыны КАИ ажылдакчылары илереткен, орук шимчээшкининиң чурумун хажыткан 80 таварылга демдеглеттинген. Транспорт оорлап мунган бир кижи туттурган. Хөй-ниитиниң чурум-чурумун быжыглаар хайгааралдарга 96 дружинник киришкен.

Красноярск хоорайга дөрт абитуриент өлүрткен, а Абаканга шеригден халашкан тыва оолдарны эттеп каан деп чугаа республикада тарай берген. Ону барымдаалап көргеш, Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозу Красноярскиниң болгаш Абаканның иштики херектер эргелелдеринден албан ёзузунуң негелдезин кылган. Милицияның подполковниги Раковенскийниң дыңнадыында тыва националдыг кижилерге хамаарыштыр эрткен хонуктарда кандыг-даа таварылга, кемниг үүлгедиг апаа болбааның, демдеглеттинмээнин тайылбырлаан. Красноярскиден шак ындыг медээни бисче база-ла подполковник Некрасов чоруткан, тыва хамаатыларга хамаарыштыр кемниг үүлгедиг болбааның ол ында дыңнаткан.

Владимир КИРЬЯНОВ.
Милицияның капитаны.

Чарлалдар бюрозу

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Театрның, музыканың болгаш кинематографияның Ленинградта институтунга өөренип кирерин күзээн үндезин националдың аныяктарын шилип алырын Тыва АССР-ниң Культура министерствозу уламчылап турар. Тускай эртеми — шии болгаш кино артизи.

Түңнел шилип алыышкын 1990 чылдың июль 10-да эртенгиниң 10 шакта Кызылдың урап чүүл училищезинге эгелээр.

Чыылдачын үш ээлчеглерин эрткен болгаш күзелдиг бүгү аныяктарны чалап турар.

• • •

Кызылдың № 4 ортумак профессионал-техниктиг училищези 1990-1991 өөредилге чылында дараазында мергежилдер талазы-биле өөреникчилер хүлээп алырын чарлап тур.

Сес чыл школазын доосткан өөреникчилер (өөренир хуусаазы 3 чыл).

1. Чазаныкчы, тудугжу, бызанчы.
2. Шевергелчи, тудугга будукчу, штукатур.
3. Кадң болгаш демир-бетон конструкциязының монтажниги.
4. Сантехниктиг дериг-херекселдер монтажниги, газ кайнаакчызы.
5. Электри, газ кайнаакчызы.
6. Янзы-бүрү кранарга машинист.
7. Автомобиль кранынга машинист.
8. Кадң болгаш демир-бетон конструкциязынга дашчы монтажник, бызанчы.

Ортумак школа доосткан аныяктарның өөренириниң хуусаазы 1 чыл.

1. Штукатур, облицовщик, плиточник.

Долу эвес ортумак школа доосткан аныяктар өөренир хуусаазы 1 чыл. (Аңаа өөренгеннер ортумак эртем чедип албас).

Штукатур, дашчы, тудугжу, чазаныкчы.

Хүлээп алырының чуруму:

Өөренип кирер кижилер училищениң директорунуң адынга билдириишкин, аңаа кожар документилери: эртеминиң дугайында документ, № 286 майык ёзугаар эмчи шинчилгезы, 3х4 см хемчээлдиг алды чурук, өөренип турган черинден характеристика.

Документилерни июнь 1-ден эгелеп хүлээп ап турар. Өөредилге сентябрь 1-де эгелээр.

Бистиң адреривис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажыы 1, хүлээп алыр комиссия, телефон: 3-40-56.

• • •

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу Москвада күрүнениң А. В. Луначарский аттыг театр урап чүүлүнүң институтунуң хүндүскү салбырынга студентилерни немей хүлээп алырын чарлап тур. Мергежили: шии режиссуразы, театроведение.

Айтырыглар тодарадып кээр чери: **Кызыл хоорай, Советтер бажыңы, Тыва АССР-ниң Культура министерствозу, кадр килдизи, телефону 3-23-83.**

Телевидение

ИЮЛЬ

Понедельник

ИЮЛЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.50 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга. 11.05 С. Орехов ойнаар (7 хылдыг гитара). 11.25 «Бузуренчиг-даа болза, эдилгиг». 12.30—13.05 «Үе». 15.50 Уругларга фильм. «Пан Тау». 1-ги сериязы. (ЧСФР). 16.20 Компьютер-биле чугаа. 17.05 Л. Киселева чурукчу дугайында барымдаалыг фильм. 17.30 Уругларга дамчыдылга. 18.30 «Үе». 19.00 «Бис болгаш экономика». 19.30 «Поэзияның минуталары». 19.35 «Азияның үнү». Аныяк ыраажыларның 1 делегей телеконкурзу. 20.00 «Сагыш-сеткил кижизидилгези». 5 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. (Франция). 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Москва — Брюссель» теле-көвүрүг. 22.00 Игорь Масловтуң кайгамчык чечказы. 22.05 «ХТК-90». Донецкиниң политехниктиг институдунуң база Горький автозаводунуң командаларының ужуражыышкыны. 23.40 — 00.05 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Концерт. 8.55 Уругларга фильм. «Сен база дээрни көрүп кааб сен». 10.00 Кол инженер В. Н. Кулецкий дугайында барымдаалыг фильм. 10.35 «Клиника». Уран-чечен фильм. 11.50 «Фредерик Шопен». Телефильм. 12.50 «Тулган дангалар». 13.20 «Соломонуң кыдыган-авайының тоолдары». Барымдаалыг фильм. 13.40—14.55 Уран-чечен фильм «Катап амыдырал». 17.00 П. И. Чайковский аттыг 9 делегей конкурузунда. 17.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Час» (Мурманск). 17.55 Бойдус дуза дилеп тур.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Саян электериндэ кежээ». 19.15 Медээлер. 19.20 «Тыва кежээ». Үндүрүлгеде: «Улус депутадының индири». РСФСР-ниң улус депутаты К. А. Бичелдей-биле интервью. «Туберкулёз эмнээр санаторий 50 харлаан». Тыва АССР-ниң КАК-тың дыңнадыы». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Эфирде дамчыдылга». 20.40 Хөгжүм телеабонементизи. Концерт. 21.40 «Рязань чурттуг кадайлар». Уран-чечен фильм. 23.05 — 23.55 Теннис. Уимблдон турнири. Англиядан дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Теннис. Уимблдон турнири. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Вторник

ИЮЛЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Дайын хоочуннарының дугайында барымдаалыг фильм. 9.15 РСФСР-ниң улустуң артизи А. Стрельченко дугайында. 9.55 Мультфильмнер. 10.20 «Делегейниң дескиндир». Альманах. 11.20 Уругларга дамчыдылга. 12.20 Коллаж. 12.30—13.15 «Үе». 15.50 «Пан Тау». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 16.20 «ТелеЭКО». 16.50 «Объектив». 17.25 «Поэзияның минуталары». 17.30 «Экии, хөгжүм!». 18.30. «Үе». 19.00 Н. Латинский (скрипка) ойнаар. 19.30 «Ужуражыышкын соонда ужуражыышкын». 20.00 «Сагыш-сеткил кижизидилгези». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Аргентин танго». 22.25 «Сес». Литературжу уран-чечен программа. 00.25 — 00.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Кроштуң каникулдары». 4 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 9.35 Ритмниг гимнастика. 10.05 «Рязань чурттуг кадайлар». Уран-чечен фильм. 11.30 Барымдаалыг фильмнер. 12.15 «Дириг амытаннар шиғиги». 13.00 «Уруглар ырларының Москва конкуржузу». 13.45 — 15.05 «Хүлээлге». Уран-чечен фильм. 16.55 Г. Малоп Концерт.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Көдээ амыдыралы». «Хөй ажылдың хогжулдезиниң чарык айтырыглары». Специалистерниң болгаш малчыннарның «Тегерик столу». «Малдың чайгы семиртилгези». 19.25 «Азия тону». Үндүрүлгеде: Медээлер. «07 дыңнап тур». Солун кижи-биле ужуражыышкын. 19.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 «Мен 37 чылдан мен...» 20.55 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 21.40 «Берге чылдар». Уран-чечен фильм. «Полицияның телефону 110» деп бөлүктен. 1-ги сериязы. (ГДР). 23.20 — 00.25 «Бирги одуругже билет». «Хөгжүмнүг гороскоп».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Ритмниг гимнастика. 19.30 «Катап тургустунуушкун». «Бажыңым кайы?». 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Среда

ИЮЛЬ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.25 «Сес». Литературжу уран-чечен программа. 10.35 «Экии, хөгжүм!». 11.40 Барымдаалыг фильм. 12.00 Фильм-концерт. 12.30 — 13.15 «Үе». «Пан Тау». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 16.30 Хөгжүм эртемнери. Концерт. 17.30 Уругларга дамчыдылга. 18.30 «Үе». 19.00 «Сеул дугайында чүнү билир бис». 19.15 Политиктиг чугаалар. 20.05 «Сагыш-сеткил кижизидилгези». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Мыы 90». 22.35 В. Баженов архитектор дугайында барымдаалыг фильм. 00.05 — 00.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Кроштуң каникулдары». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.25 «Буланнар». 10.00 Барымдаалыг фильм. 10.20 «Берге чылдар». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 12.00 «Кижиже баар бир бе?» Фильм-шии. 13.25 Концерт. 14.05 — 15.10 Уран-чечен фильм. «Игорь Саввович». 1-ги сериязы. 17.00 «Дедко ээп келгени». Москва чоогунда Чехов хоорайның салым-чолу. 17.40 Титаг телевидение программазы. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва кежээ». «Наадым ырлары». [illegible] база литератураның хөгжүлдезиниң парык айтырыглары». 19.35 Медээлер. 19.40 Чарлалдар, реклама. 19.50 Киножурнал.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Концерт. 20.40 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

21.05 «Кежегe». Барымдаалыг фильм. 21.35 «Берге чылдар». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 23.00 — 00.55 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Черноморец».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Гобой» ансамбльдиң концерти. 19.25 «Свердловскиниң опера театры». «Антигона» операдан үзүндүлер». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15—21.05 «Мээн өңнүктеримниң кайгамчык онза арын-шырайлары...».

Четверг

ИЮЛЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 В. Баженов архитектор дугайында барымдаалыг фильм. 10.05 Мультфильмнер. 10.30 Касьян Голейзовскийниң хореографтыг композицияларлы. 11.20 Уругларга дамчыдылга. 12.20 Коллаж. 12.30 — 13.15 «Үе». 15.55 «Пан Тау». Уран-чечен фильм. 5-6 серияларлы. 16.55 «Хумагалап ап база дамчыт». Өг-бүле байырлалы. 17.35 Мультфильм. 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 «Үе». 19.00 Депшилге, информация, реклама. 19.30 «Көрүкчүлерге сонуургал талазы-биле шанналга» кинофестиваль. «Беловодьеже оруг». Барымдаалыг фильм. 20.00 «Сагыш-сеткил кижизидилгези». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 [illegible]. 22.50 Валентина Пономарева ырлаар. 00.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Кроштуң каникулдары». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 9.20 Концерт. 10.15 Ритмниг гимнастика. 10.45 «Берге чылдар». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 12.10 Барымдаалыг фильм. 12.20 [illegible]. 13.30 [illegible]. 13.50—15.00 «Игорь Саввович». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.00 [illegible]. 17.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Ингерманландия» (Ленинград). 18.00 Ритмниг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Овур-хевир» Видеоканал. «Ада-чурттуң байлаан чидирбес». 19.20 Медээлер. 19.25 «Азия тону». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Банкылар болгаш рынок экономиказы». «Чербиниң ыяш белеткекчилери». «КАИ экраны». «Ачы-буянны чедирилгези» 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Бир эвес силерниң харынар...» 21.35 «Ерма». Уран-чечен фильм. (Венгрия). 23.00 — 00.55 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Торпедо».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Коллаж. 19.05 «Кадык болуңар, доктор Сарчук». 19.50 Озал-ондак чок [illegible]. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

ИЮЛЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Аргентин танго». 9.20 Барымдаалыг фильм. 9.30 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 10.15 [illegible]. 11.30 «Чыл үелери». [illegible] 12.30—13.15 «Үе». 15.50 «Пан Тау». 7-ги сериязы. 16.20 Барымдаалыг фильм. 16.40 «Овур-хевир». Үстүкү класс [illegible]. 17.20 Мультфильм. 17.30 «Чурттар, чоннар». 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильмнер. 19.10 А. Макаров аттыг [illegible]. 20.00 «Сагыш-сеткил кижизидилгези». Уран-чечен фильм. 5-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Чугула интервью. 21.45 «Ол болган... болгаш...». 22.05 «Улегерлер». Барымдаалыг фильм. 22.55 — 02.15 «Хөгжүм ээргилээ». «Мен база ооң «Мен»» Чалгаадан (01.05) — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кроштуң каникулдары». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.25 Концерт. 9.50 Барымдаалыг фильм. 10.15 [illegible] 90». 10.45 [illegible]. 11.10 Ф. Амиров. Концерт. 12.40 [illegible]. 13.15 [illegible]

Суббота

ИЮЛЬ 14

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң сагывыс. 9.00 Кижи. Чер. Октаргай. 10.00 «Партнер». Коммерция медээчизи. 10.30 «Дириг амытаннар оранында». 11.30 «Өг-бүле экраны». [illegible] Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 14.00 Останкинонуң Концерт студиязынга ССРЭ-ниң алдарлыг артизи А. Гомельский-биле ужуражыышкын. 14.55 Мультфильм. 15.05 Политиктиг актуалдар. 15.25 [illegible]. Уран-чечен фильм. 17.15 «Делегей панорамазы». 18.00 Франциянын «Канал плюс» компаниязының шоу телевидениезинге кежээзи. 21.00 «Үе». 21.30 «Канал плюс» компаниязының [illegible]. 00.00—00.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 [illegible]. Уран-чечен фильм. 10.25 [illegible]. Барымдаалыг фильм. 10.45 Мультфильм. 10.55 Коллаж. 11.00 Бүгүдеге спорт. 12.00 Барымдаалыг фильм. 12.30 [illegible]. 12.50 [illegible] барымдаалыг фильм. 13.10 [illegible] XIII-түү чемпионады. 14.10 Коллаж. 14.15 [illegible]

[illegible] уругларга. 14.30 Видеоканал «Совет России». 17.00 Депшилге. Информация. Реклама. 17.30 Украина болгаш Молдавия театрларының бүгү-республика фестивалы. 19.00 Хол бөмбүү. Бирги чер дээш делегей лигазы. Эр кижилер. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Шолоховтуң чазы». (Донда Ростов). 21.00 «Үе». 21.30 «Парламент клуву». 23.30 —01.40 «Инженер Баркасовтуң чымыштыг хүнү». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары.

Телефильм. 14.15 —15.25 «Игорь Саввович». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 17.00 Таджик ССР-ниң Күртелерадиозу. Таджик телевидение программазы. 17.30 «Көвүрүг».

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 «Тыва телевидение чалап тур». Эрге-хоойлу видеоканалы. 19.45 Медээлер. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 «Ужуп чоруур тавактар, дыңнатпааны барааалгаашкын». 21.10 Бичии концерт. 21.25 Бүгүдеге спорт. 21.40 —01.00 «Пи» демдек адаа-биле

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Бистиң чурттап турар оранывыс». 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Воскресенье

ИЮЛЬ 15

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниң программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 «Хөгжүмнүг киоск». 13.45 Д. Биссеттиң тоолдарын ёзугаар мультфильмнер. 14.15 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литературжу дамчыдылга. 15.30 «Көдээден дамчыдылга». 16.45 «Тоолдар болгаш ужурадыр оранында». «Дацгына биле хем». Уран-чечен фильм. (Ирак). 18.20 Поэзия минуталары. 18.30 «Миниңниң күзеп тур мен». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 Мөңге чүүлдер дугайында болзалдар. 21.45 «Москва — Брюссель» телекөвүрүг. 22.25 — 00.30 «Парнасче чада» телефестивалы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

9.00 Эртенги гимнастика. 9.15 [illegible]. 11.45 [illegible] клуву». 12.45 [illegible] ДОТ деп адап болур...» 13.30 «Өг-бүле». Телепрограмма. 14.30 «Совет России» видеоканал. 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 «ТФ студиязы». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «ТФ студиязы». 21.00 «Үе». 21.30 «ТФ студиязы». [illegible]. Уран-чечен телефильм. 00.30—01.30 Хол бөмбүү. Бирги чер дээш делегей лигазы. Эр кижилер. [illegible] дамчыдылга.

КИНО

ИЮЛЬ 8-ТЕ

«ПИОНЕР»: «Волшебное наследство» 9.20, 12.40, «Золотой ключик» 11.00, 14.40, «Подпольщики» 16.00, 17.50, 19.40 шактарда.

Видеозал: «Мультсборник» 11.00, «Смертельная игра» 12.30, «Изумрудный лес» (США) 14.30, «Шаровая молния» 18.30, 20.30, «Танцуй, танцуй!» 16.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Транти-Ванти» 11.00, «Мой друг—предатель» 12.20, 14.40, 17.00, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Соль Чжук Хва» 10.00, 11.50, «Колесо молчания» (2 сериялыг) 13.40, 16.30, 19.20 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Замужем за мафией» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» д/к: «Попутного ветра, Синяя птица!». 13.00, «Девять кругов ада» (2 сериялыг) 15.00, 17.40 шактарда.

ИЮЛЬ 9-ТА

«ПИОНЕР»: «Садко» 9.00, 12.30, «Морские рассказы» 10.50, «Кинг-Конг» (2 сериялыг) 14.20, 17.10, 20.00 шактарда.

Видеозал: «Преступить черту» (2 сериялыг) 14.00, «Танцуй, танцуй!» (2 сериялыг) 17.00, «Артист» (2 сериялыг) 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Девять кругов ада» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Киночыынды» № 14 10.00, «Приключения гайдука Ангела» (Румыния, до 16 лет) 15.00, 16.40, 18.30, 20.20 шактарда.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ хлеттуур — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агропромышленность — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга хуудазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулары, бажыы № 1.

Чагыг № 443. ТС — 01048.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июль 10 вторник № 157 (14357)

1925 чылдан үндүрүлеттинген. Өртээ 3 кап.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың июль 7-де Москвага, Кремльдиң Съездилер ордузунга Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи бодунуң ажылын уламчылаан.

Эртенги хуралды С. А. Ниязов — Туркменистанның Компартиязының бирги секретары даргалап эрттирген.

Съездиниң киржикчилериниң мурнунга Гомель областың Хойникиниң № 2 ортумак школазының директору В. Л. Юрченкова чүве чугаалаан.

Ооң соонда съездиге ажылдап турган секцияларның төлээлекчилериниң дыңнадыгларын дыңнаан.

Илеткел кылганнар:

«Партияның чаартылгазы» секциядан — И. И. Мельников, Москваның Ломоносов аттыг күрүне университединиң партком секретары;

«Идеология ажылы» секциядан — И. Т. Фролов, СЭКП ТК-ның секретары, «Правда» солунуң кол редактору;

«Социал-экономиктиг политика» секциядан — С. И. Гуренко, Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары;

«СЭКП-ниң аграр политиказы» секциядан — В. А. Стародубцев, Тула обласга Ленин аттыг уксаажыдылга завод-колхозтуң даргазы, ССРЭ-ниң Тараачын эвилелиниң даргазы;

«Партия, Совет, хөй-ниити политиктиг организациялар болгаш шимчээшкиннер» секциядан — В. А. Купцов, СЭКП ТК-ның Хөй-ниити политиктиг организациялар-биле ажыл талазы-биле килдизиниң эргелекчизи;

«СЭКП-ниң национал политиказы» секциядан — А. Н. Гиренко, СЭКП ТК-ның секретары;

«СЭКП-ниң делегей ажыл-чорудулгазы» секциядан — В. М. Фалин, СЭКП ТК-ның Делегей килдизиниң эргелекчизи.

Илеткелдер соонда съезд санал-онал солчулгазын соксадыр дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Ооң улаштыр съездиниң киржикчилериниң айтырыгларынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери: Н. И. Рыжков — ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, В. А. Медведев, А. Н. Яковлев — СЭКП ТК-ның секретарьлары олар харыылап, чүве чугаалаан.

Кежээки хуралга Молдавияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары П. К. Лучинский даргалаан.

Санал-онал солчулгазынга киришкеннер: В. Н. Шостаковский — СЭКП-ниң демократтыг платформазындан, Москвада партияның дээди школазының ректору, А. А. Сергеев—Россияның коммунистериниң инициативчи съездизинден, профэвилел шимчээшкининиң Шверник аттыг дээди школазының кафедра эргелекчизи.

Ооң соонда СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң адрезинге келген чагаа-бижиктерниң уг-шиңниң дугайында дыңнадыгны съездиниң Секретариадының удуртукчузу А. Н. Ильин кылган.

Оон улаштыр саналдар уламчылаан. Съездиге санал бергеннер: Г. И. Янаев — ВЦСПС-тиң даргазы, Ч. Айтматов — чогаалчы, «Иностранная литература» журналдың редактору, Кыргыс ССР. Э.-А. А. Силлари — Эстонияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, И. К. Полозков — РСФСР-ниң Компартиязының бирги секретары, Г. А. Першин — «Братскгорстрой» төлевилел-тудуг каттыжышкынының электромеханизация эргелелиниң электромонтёру, Иркутск область. В. С. Белоусов — цемент заводунуң бригадири, Семипалатинск хоорай, Л. П. Родионова — Калининниң «Химволокно» бүдүрүлге каттыжышкынының контролёру, Калинин область.

* * *

1990 чылдың июль 8-те Москвага Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи ажылын уламчылаан.

Кремльдиң Съездилер ордузунга М. С. Горбачевтуң болгаш Н. И. Рыжковтуң партияның XXVIII съездизиниң киржикчилери ажылчыннар болгаш колхозчулар-биле ужуражылгазы болган.

Съездиниң даасканың ѳзугаар Редакция комиссиязы партия Төп Комитединиң Политиктиг отчёдунуң талазы-биле резолюцияның төлевилелин ажылдап кылырын катап уламчылаан.

САНАЛ-ОНАЛДАРНЫҢ КАЛБАК ХӨЙ ЯНЗЫЛЫЫ

Партияның иштиледдиң, чурттуң таварышканы кризистиг байдалдаң уштунуп үнериниң аргаларын дилеп тыварынга хамаарыштыр санал-оналдарның калбак хөй янзы хевирлиг съездиниң дискуссияларынга илергейлеттинген. Июль 7-де, субботада съездиниң делегаттары база ажылдаан.

Белоруссиядан келген делегацияның дилээнии ёзугаар Гомель областа Хойникиниң № 2 ортумак школаның директору В. Л. Юрченковага эгелей чокка сөс берген. Чернобыль халавының болгаш ону дооганыр амгы үеде турустунган байдалдың дугайында ол чугаалаан.

[illegible]

ШЫННЫГ ЧОРУККА ЧЕДЕР

Партия эге организацияларының секретарьлары-биле М. С. Горбачевтуң ужуражылгазындан репортаж

[illegible]

Е. ПЕТРЕНКО.
В. САКЛАЗОВ.
СЭТА-ның тускай корр.

Наадымга уткуштур

УКТУГ МАЛЧЫН

Орукту-Шыпааның унунда Чеди-Кара бутазының шазыңда аалга чон чоокта хей-ле чыылган, кижи бажы кииргит, аът бажы хоорлур [illegible] рылга анаа болган «О Шынаа» совхозтуң албан хаайчылары, ажыл ишчилери, өг хүн ээзиниң дөргүл-төрелдери, ажы-төлү ынчан аът-хөлдүг, машина балгаттыг чыылып келген. Шулуу Сүрунович Шалык 60 харлааның демдеглели, аяк шайже оларны чалаан.

Алдан артты ажып келген болгаш ооң хаваан ханы-ханы сыгыглар хээлээн. Карактарының ырак ханызында хөйнү көргени амыдыралдың бергелери, өөрүшкү-даа билдирер-билдирбес чырып турду.

Шулуу Шалыктың эрткен оруун, амыдыралын, ооң күжениишкинин [illegible] хүн йөрээл салып, чыылган чон ону мактап, өөрүп четтиргенин илередип, улуг-хүндүт челдиишкиннерин, кадык шыырак болуруун күзеп, курлак медир мөгейип турдулар. Эки кижиге эш хөй.

Алдан чыл мурнунда Шулуу Сүрунович малчын арат кижиниң өг-бүлезинге, Шалыктар чуртунга төрүттүнген. 1947 чылда база-ла бодунуң мышкаш ажыл-ишчи кыс Шимитмаа-биле өг-бүле туткан. Шалыктар 1948 чылда Ленин аттыг колхозка киргеннер. А бир чыл болгаш олар Берт-Дагга [illegible] кежиктиглер [illegible] биле [illegible] туткан. 1950 чылда [illegible] киргеннер. Удаваанда аныяк өг-бүлеге чаш кижи көстүп келген. Аас-кежиктиң чырыткызы ажы-төл дижир болгай. Чаа амыдырал Терек-тиг-Хемниң унунга хайнып, а Шимитмаа биле Шулуу ооң терезинче эштип кирипкеннер. Шулуу Шалык балгы-биле чөпсеглеп үнген. Бызаанчы апарган. Көдүрлүүшкүнүңг чон-биле ажылдап, чаа амыдыралды эгелээн араттар даштаң ажылдыга чүден артык сонуургалдыг турган.

[illegible] дындан келдириишкин келген. Шулуу хоойлу езугаар шериг албаның эрттирер апарган. Өөрүнчүг-даа, муңгаранчыг-даа. Бажыңында каланы биче кызы-биле келээн канчаарыл? Оларның от-көзү, аъш-чеми херек. Ынчалза-даа кайызының-даа ада-иези бар. Олар анаа. Шулуунуң ынак эжинге, чаптанчыгбайынга карак-кулак, хол-бут. Сагышсыраза, уруувус, кеннинвисти ...туретпес бис деп олары Шулууга ынча дээннер.

Курильдиг ортулуктарынга артиллерия кезээнге ол ынчан 3,5 чыл болган. Ол хойнуң көрген дадыкчан. А Шимитмаа [illegible] кады [illegible] мал кадарып үрүүн чүктеп алгаш белин аныяктарның хуралдарынга барып киржип, хойнуң базымы-биле чурттап, ажылдап турган. Буянныг кыргаңнар, алыс-ла малчыннар уруунга чоргаарланыыл. Ооң баштайгы уруун карактап, өстүрүшкен.

Шулуу Шалыктың халажыр үези келген. Дөрт-сыны улам деңү апарган. Хып дээн аныяктарның ынакшылы, амыдыралче чүткүлү улам кайныгып, удаваанда колхозтуң бир колан хоюн хүлээп алган. Алыс-ла мал аразынга өскен. [illegible] Шулуунуң ада-иезиниң чурту Негерди [illegible] бээр ам 35 чыл болган.

Октаргайга оргу, делегейге деске чүве турбас. Ооң уругларының ынак иези, кады чурттап келген эжи 41 чыл кады чурттааш, хевертен чок апарган. Шулуу Сүрунович ажыг-шүжүгге алыспаан, бергелерге торулбаан. Ынча чыл дургузунда өг-бүле туткан эжи чокка, еле баштыг апарган малчын улуг оглу Артем-биле ам 5 чыл хойжулаан.

Санап-түңнеп келген болза, ол малчын та чеже хураганны чеже дүктүг дужааган бүүнү ажылдап келген өг-бүле [illegible] өстүрген Тывантигтер малчыннар болгаш [illegible] ваа — оларның мергежилиндыг. Хүндүлүг кырганның юбилейинде чыглып келгеннерниң аразында ажы-төлүнүн уругларын ынчан, ол хүн хой чанынга халчып турбуктар. Чараштарын! Олардан келир үеде кырган-ачазы, кырган-авазы ышкаш малчыннар үнер-ле эвеспе деп көрүп турдум. Шулуу Сүрунович — он үш кижиниң кырган-ачазы.

Бо чылын ададышкылар 380 ырттиг. Оларын кыргыткан. Бирээзинден-не 1,5 кг дүктүг кыргааш, совхозунга дужааган [illegible] Малчыннар Наадымынга белээ ол Мал-маганың [illegible] ол хойжуну, чоокта чаа 60 харлаан кижиниң совхозу Наадымче чорудар чадавас он! Шулуулар ам Шивилиг-Хемниң бажында ирттерни семиртип кадарып турар. Күзүн оларын күрүнеге дужаар.

Бедүүн малчынның юбилейинге чорааш, ооң ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы-биле шак ынчалдыр таныштым. Өг-бүле кержээ-биле ажылдап турар чорду. Кырганның бир онзагай чүүлү — [illegible] шилээзинде бежик кожуу [illegible] дыштанмаан. Ынча чыл дургузунда Бистиң мынча чылдар бар-дыр. Бо «О Шынаа» хоорайга электри база чок. Район төвүнден ону [illegible] бер дугайында айтырыгны тургускандан бээр 6 чыл болган.

Шулуу Сүруновичиден чаңгыс-ла айтырыг салган мен:

— Ам моон соңгаар канчаар силер, акым?

— Сагыш-сеткилди чырыдып, амыдыралды эки кижилер чүве болза, чүге малчынявас боор — диди.

Малчынның аяк шайынга чыылган хөй чон-биле казы оон ажылын магадап, кадыкшылды күзеп, моон соңгаар-даа хой чылдарда кадык болурун йөрээген ийик мен.

Бодум туумаа база бир улуг күзелим: ол сураглыг малчынны Наадымче аъткарза! Ынча хой чылдарда кызымак ажылының үнелели болгай-ла. А бо чылын база көргүзүү эки ышкажыл. Ол шаңнал-мактал дээш ажылдавас кижи. Ынчалза-даа байырлалга киржир төлептиг аа?

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

ЧЕРИВИСТИ ЫНЧААР АЖЫГЛАП БОЛУР БЕ?

«[illegible]» совхозтуң мал-маганы [illegible] ооң продукту-луг [illegible] чавызап турарының бир кол чылдагааны — мал чемниң курлавыры чок. Чүге ынчап барганыл? Шөлдерин, алаактарын четче [illegible] тур.

Мурнунда бо ажыл-агыйның тарааа сиген шөлдериниң. Чадаана хоорайның үстүү бажынга — Бош-Даг-га четкен, а хем унунда Дон Сайның ары азырап алаактарының дүвүнге чедир турду. Хүрээ-Шыгы биле Белдир-Бажының сиген кажааларынга тейлер дег сарааттарны көөрге магалыг ийик чоп. Ол чоокка турган өдек-кыштаглар ам эннизирээн, оларны үрел-тонап каапкан.

Искражылар мал чемниң улуг курлавырын Хүрээ-Шыгы, Чиңге-Алаак, Кош-Дыт, Белдир-Бажының сиген шөлдеринден ап турду. Ам ол шөлдерде Чадаана хоорайның чурттакчыларының [illegible] олардан турар. Олар көвүдээн-даа. Улуустуң хууда малын хоорлуусун кадарып пайн турар, черни чугаалажып, дугуржуп кагбаан.

Амгы үеде хоорай кавызы ховуларның оъттуг-сигени чок. Ынчангаш мал алаактарже кирип, сиген шөлдерин саза базып туруп берген. Ол чорук кымны-даа дүвүретпестээн.

Чүнү канчалза экил? Бирээде, тарааа, сиген шөлдерин карактаар, көөр аъттыг таңнылдарны тургузаар. Херек таварылгада олар чогуур документилерни кедээ, хоорай Советтеринче киирер. Ийиде, хөй малдыг [illegible] же чайлаглап ундурер. Оода тоңүвес малды черле ынчаар оддолдадырының арказы бар. Үште, Арыг-Бажы сүт-бараан фермазының кыжын сүүрүңга таңнылдыг турузаар. Ол кижи тараа, сиген шөлүн хайгаараар кылдыр дугуржур. Дөртте, совхозтуң чамдык малчыннары тайгалаан аттыг боор, чүгле кыштаандан өскээр хонуп алгаш чайлаар. Ол шын эвес, оларны база кежүрер херек.

Шээнде канчап совхозтуң хөй малы тайгалап турганыл, оларлар четчир.

Хоорайның чурттакчылары Сандыжап Куулар, Донду Күлүш Беган Өнгек оол Саттар, Борис Бүүбү, Чыттан [illegible] Ондар Чиниң-оол Монгуш болгаш өскелер-даа [illegible] өг-биле [illegible] алган 200 ажыг [illegible]. Оларын СЭКП ниң XXII съездинден база «Искра» совхозтарның сиген, тараа шөлдеринге [illegible] дугуржулга чокка кадарып турар. Ылангыя Сандыжап Куулар эртпен кууну «Искраның» арендатор малчыны Балыкшай Ондарга сиген кезилдезиниң үезинде шаптыктап, ооң хепээннериниң аразынга [illegible] кадарып турган, ынчангаш хайырааны ол сигенни тоттеглээн. Ооң ыргайын ам чадаанажылар «Кош-Дытка хоюн, өшкүзүн, инектерин четиргеш, ында чадырланып алган, хелестенип чыыптар [illegible] апарган.

«Искра» совхозтуң сиген шөлүнүң девискээринде Чадааның ыяш ажыл-агыйжының ары азыраар чери турар. Ооң уламындан совхоз ол чоокта сиген кезип [illegible]. Мурнунда анаа ыяш ажыл-агыйының бир кодан өшкүзү база турду. Ону харын сөөлгү үеде өскээр көжүрген. Ынчан ооң кадарчызы Чаш-оол Монгуш чазын улуг өрт үндүрген, оон хайынзан Чадаана унунун талдары, чыжырганазы, ыжы шилтү өрттенген болгай.

Районнуң суггарылга системалар эргелелиниң күжү-биле 20 ажыг чыл мурнунда «[illegible]» шөлүн суггарар буганы казып берген. Ам ону ажыглавайн турар. Шынары багай болган. Ону катап ажыглаар талазы-биле амдызында кандыг-даа кемчег алдбайн турары элдептиг. Ында бир улуг курлавыр бар. Ол дугайын мурнунда солунга база бижээн. Черле улустуң ындыг-мындыг саналдарын, шүгүмчүлелдерин дыңнаар, четпестерни чайладыр талазы-биле хемчеглерни алыр, ол дугайын карын кылдыр [illegible] бижип, дыңнадыр [illegible] бар болза экиндир ийин.

Совхозтуң сиген, тараа шөлдеринге аңаа-ла [illegible] чок чорзун [illegible]. Оларның [illegible] ол база шын эвес, чүге дизе олар тараа, сиген саза базарындан аңгыда оскундуруп, чидип, оорлаа таварыжыры чажыт [illegible].

Кош-Дытта Чадааның улуг суун суггарылга системазының улузу өскээр үстүрүп каапканындан ол суг харын дуза кадар хамаанчок, «Искраның» сиген шөлүнүң ортузундан куду хоорлгалдай чире шаап аппарган. Херзуинуң чемиштиг каъдын база үрел каапкан. Чамдык черлерде суг хелдентен. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, сиген шөлү [illegible] үрелип турар. Ол суугун бир хамы тура [illegible] ийи чыл бурунгаар Чадааның үстүкү кудумчуларының чурттакчылары дүүреткен. Кыжын шыктың суу үндүреш, бажыңнарны чайынды алыр чыгаан турган.

«Искра» совхоз база-ла бот-оругла-чарылгаже кирип, арендалыг, кержээлиг звенолары тургузуп эгелээн болганда, бо кыжын харын сүүр чоогунда алаактарының чамдыктарынга культура-техниктиг ажылдарны кылган, ол эки-дир. Ол ам-даа четпес. Чер дугайында Хоойлу үнген. Черниң ээзи Советтер болур ужурлуг. Ынчангаш Бажың-Алаак кожуун база Чадаана хоорай Советтеринде ол чоок-кавы черлерни канчаар ажыглаарын «Искра» совхозтуң дирекциязы-биле кады дарый шиитпирлевес болза хоржок. Черни ынчаар үрел болбас. Гектар бүрүзү учётка турар, ону негелде езугаар ажыглаар херек.

Александр МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

КАНЧААР ЭРТТИРЗЕ ЭКИЛ?

Республика Наадымы тыва чоннуң национал байырлалы болганда, оларны улуг-биче кижилерге, бүгү хөй национал чонга канчаар ажыктыг, солун, өөредиглиг болгаш амгы үеге шыгыдыр хүн бүрүде шагнып турар хөй янзы негелделеринге дүүштүр эрттирериниң дугайында анаа эвес нарын айтырыглар амгы үеде кижи бүрүзүн сонуургадып турар.

Чоокта чаа Мөңгүн-Тайга районга чорааш, мында ССР Эвилелиниң 60 чыл оюн аттыг совхозта малчыннар, чолаачылар, сарлык кадарчылары, идеология ажылдакчылары-биле чугаалажып, Наадымны канчаар эрттирзе эки дээрзиниң талазы-биле оларның бодалдарын сонуургаан мен.

Маадыр-ле Дыртык Оолдаковна биле Серен Сүгүрович Доңгактар ол совхозка ам 32 чыл малчынныдап, эрткен кыжын чүс хойга онаашпыр 98 хураганы алгаш, № 2 бригадада 22 хойжудан чарышка ийи дугаар черни алгаш, бо чылгы республика Наадымынга киржир эргени алганнар. Ол бригадада эң-не үстүкү көргүзүгнү аныяк хойжу Ангыр-оол Иргит чедип алган, үшкү черде Бораргаан Кан-оол, оон ыңай Тас Салчак, Анчы-оол Кан-оол.

Олар эрткен чылын база республика Наадымынга киржип чораан. Оларның бодалы мындыг:

— Концертке сыгыт, хөөмейни дажок сонуургадывыс. Ынчалза-даа аът чарыжы, хүрештен аңгыда, тускайлаан шөлчүгештерге, залдарга хөй янзы тыва оюннарын организастаар болза эки деп бодаар-дыр бис. Наадым улуг байырлал болганда, чүгле спорттуг маргылдаалар, оонтоглаа-биле кызыгаарланмас, садыг-наймааны база кылыр ужурлуг. Чижээ, малчын кижиге кончуг херек чүүлдер аът, сарлык, тевe херекселдери-биле амыдыраар улус болганда, терге, шанак, хомус, ...ээр, чүгеn, майгын, кидис болгаш өске-даа чүүлдерни база тускай садыгларга чүге садып болбас деп.

Ындыг чүүлдер садыгларга турар болза, күзелдиивис-биле садып алыр бис.

Чижээ, чүгле ол дериглер чүүлдерин садып саарар эвес, Наадым үезинде тус-тус районнар херегден организациялары-биле белүглежип алгаш, делгелгелерин чүге организастап болбазыл, өглерин бүгүле иштики, даштыкы дериг-херекселдери-биле бүрүн дерип кылгаш, малчыннарга чүге садып болбас деп.

Районда бот-тывынгыр урал чүүлдүн хоочуннарының бирээзи, ынчангыс ыраажы Хуңан-Кара Даржаевич Хертектиң мынаа хамаарыштыр саналы мындыг.

Мен бодум бичиимде Наадымны көрүп чораан кижи мен, ооң соонда дээрбин хире чыл көрбээним бо. Ынчаарга эрткен чылын келген малчыннардан дыңнаарымга, Наадымның эрткен байдалы шала шоодуг эвес-тир деп турар.

Бир талазында, садыг талазы-биле кончуг четпес боор турар. Байырлал болган шөлдерге, ийи-үш хире садыг кылып каар, анаа хөй улус сынмарлашкаш, орта бараан-даа садып албас. Садыгжыларны өөн, барыын, мурнуу зоналар айы-биле организастаза кандыгла дев саналым бар, чүге дээрге ол зоналарда ажыл-агыйлар бүрүзүнде онзагай чүүлдер бар.

Ынчаарга Наадымга урал чүүл талазы-биле элээн киржип келген кижи мен. Борта районнарның урал чүүлүнүң хоочуннарын, республикада билдингмейн турар аныяк салым-чаянныг кижилерни илередип, оларны чыыгаш, ырак программалыг концерттерден турарга кандыг дев саналымны Культура министерствозу болгаш ооң эртем методиктиг төвү черле өөренип көөр болза деп бодап турар мен.

Наадым 2-3 хүн иштинде уламчылап келир болгай, ол үеде көрүзнин урал чүүл артистериниң көргүлдезин, чүгле ырлаар артистериниң эвес, чонну иштинден шылгарап үнүп келгилээн тоолчулар, тывызыкчыларын, сыгыт, хөөмей кижилерниң киржилгези-биле организастаар болза эки. Чижээ, бистиң районда өлчей барып боор улустар Мөгенбүренде кончуг шыырак ырлаар ыраажы, бодум шагшандаң бээр урал чүүлге киржип келген Хертек Дизенмаа, тоолчу Хертек Шой, Мүгүр-Аксындан сыгыртыр хөөмейлээр Валерий Саая бар-дыр.

Район бүрүзүнден талантылыг бот-тывынгыр артистер, хоочуннар тыпты бээр. Бир талазында, күүседикчилериниң чогаадыкчы өзүлдезинге ындыг көрүлделер улуг дузалыг болгай, ийи талазында, ол дээрге көрүкчүлерге улуг сонуургал, эстетиктиг таалалдыр.

Чылдың-на Наадым боорда «Саян», «Аян» ансамбльдериниң бөлүк артистери [illegible] программа-биле концерт көргүзерге, чонга улуг сонуургал чок апарган.

Партияның Мөңгүн-Тайга райкомунуң идеология килдизиниң инструктору Любовь Хөлдээновна Иргит:

— Мен бодум база Наадымга хамаарыштыр Хертек Хуңан-Караның саналынга каттыжып, Наадым үезинде районнардан келгилээн аас чогаал ансамбльдериниң концерттерин Кызыл хоорайның ээнингей турар культура бажыңнарынга, [illegible] бажыңнарынга, агитация урал чүүл шөлчүгештеринге база, ясли-садтарга чүге көргүзүп болбазыл деп саналдыг мен.

Бистиң чонувус хөй национальдыг болганда, ол аас чогаал ансамбльдери тыва, орус, хакас, бурят болгаш өске-даа хөй национал киржикчилиг болур аргалыг. Чоннуң идей-бейин көдүрер, аныг бүрү национал кижилериниң демниг кады ажылдаарынче эвилелдээр хуулгаазынныг болгай бис.

Амгы үеде бистиң социал-культура амыдыралывыстың дыка хөй айтырыглары алаңгаараашкынче кирип, хожудап, чыдып каап турар чүүлдер бар-дыр.

Сыгытчыларның, тоолчуларның, тывызыкчыларның, тыва, орус, хакас, татар, бурят болгаш өске-даа аас чогаалдарының тергиинеринин көргүзүглерин организастаар болза, кижилер хар-назынының айы-биле сонуургаан черлеринге көрүп, хостуг үезин ажыктыг эрттирип дыштанып ап болур.

Оон аңгыда, районнарның тыва, орус, хакас, татар, бурят болгаш өске-даа аъш-чем аймаанның делгелгелерин, чемненилге черлерин организастап, [illegible] сонуургадып, оларны чемгерер болза, ында багай чүве чок.

Оон ыңай тыва чаагай чанчылдарын тургузуп, аныяк өөренни чаагай чанчылдарга кижизидер, мен болгарымга, школаларга, уруглар ясли-садтарынга, бүдүрүлгелерниң, организацияларының кышкы бүлүннарынга, культура бажыңнарынга, театрларга, [illegible] кижизидилгени утка-шынарлыг, кижилерге билдингир болгаш чоок, шаңнаашкын үлегер домактарны, чечен сөстерни [illegible] ажылдаар болза, амгы үениң дээш чок, эренгей [illegible] боодарга, кижи бүрүзүнге дээштиг, кижизидилгези шынарлыг болурунга бүзүрээр мен.

Бо бүгү дээрге тыва чонувустуң национал культуразының хүндүткел көргүзүүнүң база бир тодаргай, боттуг херечизи болур ийик.

Анай-оол ДАРЖАА.

Дүвүренчиг медээ

АЛДАР КӨШПЕСТЭЭН, КАНЧААРЫЛ?

Бистер, бо чагааны бижээн 2 кижи, Чоза ховузунда аренда-биле 45 гектарда хөй [illegible] база [illegible] 13 гектарда картофельди чазын тарып [illegible]. Шөлүвүстү чазын эрте суггарып алган бис. Бо хүннерде суланың үнүп [illegible] багай эвес. [illegible] дүжүт [illegible] ле бар. Ам ийи [illegible] суггарары-биле [illegible] тур бис. Ынчалза-даа шынаа хөй [illegible] калды. Чүге дизе ону кезер [illegible] билбес-тир. Чем хөй тараларда хем унундан бүгаже ону чавып алыр. Бульдозер херек. Ону совхозувустуң инженер-[illegible] лардан дилеп чадаштывыс. База бир чүвеге дүвүреп эгелей бердивис: үнүп олурар суланы алдаадан инектери [illegible].

«Торгалыг» совхозтуң малчыннары [illegible] ам-даа «чайлаглавышаан». Чай ортузу эрткен. Хүн дургузу [illegible] ол малдар хөй кыргылдазы, чуулда манап турлар. А ол ажылдарның темпизи дыка [illegible]. Ол дээш совхозтуң [illegible] ам-даа [illegible] аалдар база-ла [illegible].

Мындыг [illegible] Советтиң [illegible] талазындан [illegible] Чүгле [illegible] эдерин торгаар [illegible] шиитпир үндүрүп бээрин Оозу [illegible].

[illegible] малдар мынчап ойлап туруп бээрге, ооң чамыза аалдарны кежүрер дугайында [illegible] Бисти [illegible] ... Чүгле аавар, бисти [illegible].

Оон аңгыда, бир [illegible] совхозтуң мал [illegible] ол талазы-биле совхозтуң [illegible] шөлээн [illegible] кайгаар.

Совхозтуң директору Сесерлиг Донбиле Чоза бригадазының [illegible] Виктор [illegible] ... бистиң [illegible] Тарылга шөлүнүң [illegible] дугайында ийи дартавыс база [illegible].

[illegible] «Торгалыг» совхозтуң [illegible] аргы? Манаарының [illegible]

Борис ТЕЖИК, Депил-оол САНЧЫ.
«Торгалыгда» арендаторлар.

ИНЕКТЕР САЗА БАЗЫП ТУРУП БЕРДИ

Бистиң «Өөк» совхозтуң, ооң иштинде Тарлаг салбырының девискээринде июнь айның 18-тен бээр чаашкын дыка-ла чаап тур. Оът-сигенниң тараазы үнүжү эки. Өөрүнчүг боор-тур. Ынчалза-даа Тарлаг фермазының эргелекчизи Мария Дежүнмейниң айтышкыны-биле 200 хире саар инек Тарлаг аксында тараа, сиген шөлүнүң ортузунда чайлаглап туруп берди. Мурнунда суурдан ырайыых Ажык-Аксы деп черге доктаамал чайлаглап турган мал чүве бо. А. М. Дежүнмей бодунуң кара туразы-биле чоок дээш, ам фермазы ол черде чайлаглаткан. Мурнунда [illegible] база бар. Чайгы турлаг-биле суур аразынга чоруп турду.

Чоокта чаа Өөк суу улгаткаш, одарларның чамдызын хөме алы бээрге, хөй инектери сиген, тараа шөлүнүң кызыынга дун-хүн чок кадарыпса, ооң [illegible] каапты. Харааданның чүү дээр.

Өөк бажында хөйнүү инектиг [illegible] кадарып [illegible] Амражаан [illegible] Аксы Сара-Алаак, [illegible] Калбак-[illegible] деп чайлаглар бар. Шаанда анаа аалдар дыка хөй [illegible] А бо бистиң Мария Дежүнмей фермазы эргелекчилеп берген соонда, ырактап [illegible] турарга болур бе? Совхозтан кидээ Советтен [illegible] турар улус [illegible] чоор бе?

Чолдак-Кара МАРТЫП-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Бүрен-Аксы суурга совхозтуң маёвказы көктүг-шыктыг чөөгe болуп эрткен. Анаа аъш-чемин-даа эдбедин саткан. Спорттуг маргылдаалар даа болгулаан. Хол бөмбүүнге ийи аңгы — эр болгаш херээжен

ШАҢНАЛЫ — ХОЙ

улустуң коллективтери ойнаан. Бо чылдың баштайгы чартыында совхозтуң ишчилери багай эвес ажылдаан деп анаа демдеглээн. Ол дугайын «Бүрүнгаар» совхозтуң директору Хуваскаал Сарыглар чугаалаан.

Чартык чылдың чарыш тиилекчилерин шаңнал мактаан. Оларның аразында Оолакай Сандый-оол, Илья Долгар, Юрий Цедендоржуев бар.

Маёвка үезинде меге хүрежи база болган. Ол хүрешке өске совхозтардан келген мөгелер база киришкен. Анаа «Совет Тыва» совхозтуң аныяк мөгези С. Караадай штүүлгеш, хой-биле шаңнаткан.

Галина САНДЫЙ-ООЛ.
Каа-Хем район.

Бир чагааның изи-биле

КЫЗЫГААР ЗОНАЗЫНГА АҢНААШКЫН

Өвүр районнуң Ак-Чыраа суурнуң чурттакчызы Ч. К. Туматтан чагаа келген.

«1989 чылдың август 26-27 хүннеринде Амдайгын хеладүа чөөн болгаш мурнуу талазынга боолар даажы дыңналдыңнып-ле турду. Бөлүк хаак арaзынга турган дөрт чиик машиналарга чеде бердивис. Орус национал 9 кижи бар болду. Ында-мында өлүрген, кас-ыштар-хырны октагылаткан чыдыр. «Кайыын келген, кымнар силер?» деп айтырыгга орта харыы бербедилер. Оларның улуу турганш: «Шупту чөпшээрелдиг улус бис Кызыгаар районче кирер эрттирилгевисти ат кырында кызыгаар шериниң нарядны август 25-те чыраш, эрттирген чүве» — диди. «Совхоз конторазынга баргаш, анаа чугаалажыылынар» — деп сүмеледим. Машиналарынга олуруп каш, карак ажыт дезиптилер. Сактып ап четтикпейм ол машиналарының дугаарлары бо: «Нива» А 11-41 ТВ, ийи «Москвич», бир «Жигули», оларның дугаарлары А 16-51 ТВ, А 04-90 ТВ, А 24-87 ТВ.

Август 27-де хөлдүң чөөн талазында талдар аразынга чажыпа тургузуп каан ГАЗ-53 маркалыг 79-69 ТВЛ дугаарлыг аът машиназынга чеде [illegible] 47 өдүрек [illegible] Ыяш [illegible] хой-ле ок-чемнер [illegible] Үзүргүнкээзүнүң бергени [illegible] бо: «Мени Хорунжий Виктор Алексеевич дээр. Бай-Хем районнуң улуг ... эргелиг кижи мен. Мээң эштерим Сорокин Владимир Константинович, Крешенков Геннадий Андреевич... Бистиң-биле кады ИХМ-ниң ажылдакчылары майор Николай Алексеевич Зырянов, Валерий Николаевич Чернышев».

— Хоойлу дүрүм камгалаар ажылда бо эштер күрүне машиназын мунуп алгаш, эргелдүжаалын ажыглап, тоттеглекчилеп турда, өске кижилерниң дугайында чугаалаандаа херээ бар бе» — деп, бодал-биле Чактаржап Кыспаавич чагаазын доосkан.

Чагаада машиналарның дугаарлары бар боорга, КАИ-биле харылзажып, ук машиналарның ээлери кымнарыл дээрзин тодарадкан бис. А 11-41 ТВ дугаарлыг «Нива» Бай-Хаак чурттуг Сергей Валентинович Сапелкинниң, А 16-51 ТВ дугаарлыг «Москвич» Сосновка чурттуг Виктор Афанасьевич Никипенконуң, А 04-90 ТВ дугаарлыг «Москвич» Кызыл хоорай чурттуг Виктор Васильевич Коротковтуң, А 24-87 ТВ дугаарлыг машина Бай-Хаак чурттуг Владимир Петрович Даниловтуң дээрзи илерээн.

Чагаада ИХМ ажылдакчыларының аттары база кирген чүве болганда, чагааны ИХМ сайгарар болза эки деп бодал-биле ук чагааны ИХМ-ниң политиктиг килдизинче чоруткан бис. Политиктиг килдистиң ажылдакчылары чагааның кaксы сайгарылгазын чорудкан. Ооң түңнелинде Виктор Алексеевич Хорунжий ИХМ органнарындан үндүрткен кижи болган. Ооң аттаның азааны кижилерден Каа-Хем районнуң иштики херектер килдизиниң начальнигиниң кителге талазы-биле оралакчызы Николай Алексеевич Зыряновтуң ол үеде дарып турганы, Владимир Константинович Сорокинниң ИХМ органнарындан үндүрткени, а Валерий Николаевич Чернышевтиң ийи чыл бурунгаар өлгени илерээн.

Хорунжий дээрзи чүге ИХМ ажылдакчыларының аттарын тудуп турганыл? Оларны аттарын [illegible] дээн бе?

Каксы сайгарылганы чорутурган ажылдакчыларга В. А. Хорунжий тайылбырны бижип берген. Сүт аңнаарының сезону ажыттынмаанда аңнаар күзелдиг кижилерниң данзызын тургускан, Валерийниң ГАЗ-53 деп маркалыг чүък машиназын чөпшээрелдиг алгаш, аңнап чорупканын ол тайылбырынга айытканы. Машина хөлезизин Туранныг оргу-сентелге-түдүг эргелелдиң профэвилел комитеди төлээн. Август 27-ниң эртенинде аңнааш келгеш, машинаның эжиниде чагаа кыдырып каан турган. Чагааны номчуп көөрге, оларны совхозтуң конторазынче «алаан» болган. Мегеде бээрге директор, егерь кедээ Советтиң күүседикчи ажылдакчызы манап орган. Тус чериниң девискээринге куштарны аңнаары хоруглуг дээш, тыва дыл кырында тургускан бир-ле документти көргүзеш, совхозка эът ааздорну бергеэзнщиннер бар [illegible] азып алган өтүрректерниң чартыын арттырып каапкан кижилер. Хорунжий даары база ооң эштери өдүрректерниң чамдызын конторага арттырып кааш, чанып каннар. Аңнаарынга, ок-чеппек ап чорууруунга чогуур чөпшээрел документилер оларга бар турган. Тайылбырның кыска утказы мындыг. А тайылбырга оргу-сентелге-түдүг эргелелдиң таңмазын салган протоколду кошкан. Ол протоколдан үзүндүр алырга, дыштаныылга зоназынче коллективтиг үнүшкүнге 79-69 дугаарлыг ГАЗ-53-түү тускайлап, ооң хөлезизин төлээринге 43 рубль 60 көпеек түңнүг акшаны үндүрүп бээр деп шиитпирлээн.

Үстүнде тайылбырны, протоколду номчуурга, даргазында айтырыглар тыптып кээр. Тайылбырынга эш Хорунжий шагдаалар көрбээн мен дээн. А бир эвес ол бодун шагдааларның аттарын адап бербээн болза, чагааның автору Ч. К. Тумат оларның аттарын канчап долузу-биле бижип алганыл? Туранныг оргу-сентелге-түдүг удаатолуун коллективтиг дыштаныр зоназы чүге-ле 200 ол ораан кыдыында Өвүрге Амдайгын хөл апарганы ол? Дыштаныг-га чүге аңнаашкын болу бер-гениыл? Ооң ыңай Бии-Хем районнуң иштики херектер килдизиниң кызыгаар районнарже эрттирилге бээр ажылдакчылар-биле харылзажыышкынга, эрткен чылдың август айда В. А. Хорунжийниң өңнүнга кызыгаар районнарже баар эрттирилге берген дугайында демдеглел делгерде чок болган. Хорунжий-биле кады эштен кижи аңнап чорааны оон бодунуң тайылбырындан болдуригин.

Боттарының хууда чиик машиналарын мунуп алгаш, Амдайгын хөлге август 26-27 хүннеринде аңнап турган кажаттылгаже эдип көрээлиңер.

Таңды районнуң иштики херектер килдизиниң кызыгаар районнарже эрттирилге бээр ажылдакчызы-биле харылзажып көөрүвүске, эрткен чылдың август 23-те В. П. Даниловка биле С. В. Сапелкин Таңды районнуң ыяш ажыл-агыйындан Тес-Хем районче командировкалап чоруткан болганнар. А чүге олар ол районнуң эртип, Өвүрнүң Амдайгын хөлге аңнап турганнары ол? Мында база сезиктиг бар.

Кызылда өрттен камгалал чериниң ажылдакчызы Виктор Васильевич Коротковка хамаарыштыр мындыг. ИХМ-ниң бухгалтериязы-биле харылзажып көөрүвүске, июль, август айларда ол Тес-Хем Өвүр районнарже командировкаже чорбаан болган. Ол дугайында чогуур документилер чок. Коротков Тыва АССР-ниң өнүнүң ажыл-агыйының бүдүрүлге каттыжыышкынының охотоведи М. А. Дежнев-биле кады Амдайгынга чораан. Михаил Агафонович редакцияга келгеш, тайылбыры берген. Ол мынчаар: «Коротков кызыгаар районнуң баар доктаамал эрттирилгелиг кижи, кады бараалы деп дилээн мен. «Доктаамал эрттирилге бар-даа болза, [illegible] кызыгаар районче бар чугаазын документизи чок болза, эрттирбес эвес чүве бе?» деп айтырыгга «Ажыл аайы-биле чорааан деп документилерлиг турган ышкаш кижи» диди. Михаил Агафонович тайылбыры.

Ак-Чыраа суурдан ырак эвес, хем унунга аңнаан кижилер «Шынаа» чораан, Дежнев дээрзи тываларга баарын ужурашканын чугаалады. Ол тывалар келгеш, аңчыларны хынаан, айтырыглар салып, конторага баарын негээн, аңчыларны тывап бодарның документилерин бээрин көргүзээннер. «Аңнаар ажыл-агый чериниң ажылдакчылары, холунда шынзылга документилиг силер. Силер чүге оларны көрүп, хынапча кылып чоруур кижи мен деп чугаалавааан силер?» деп айтырыгга «Сагыжымга кирбейн барып-тыр» деп, Дежнев харыылаан.

Амдайгын хөлге аңнап турган Сапелкин, Данилов, суглары, Виктор Бережневтүң ол [illegible] Дежнев көрген. Оларны хынаарга, чүгүм үзээшкини чок болган. Хорунжий дээрзиниң мунуп алгаш чораан чүък машиназының бараанын база көргейн кылыр болду. Бергтар кымның дээрге, тудаа шаптыктап каан кемчеглиг кылыр тайылбыр чок.

Үстүнде ады үшкен кижилерниң тоттеглекчилер деп хорлу бүгүзүнге бодалуу. Аңнаар бүгүмтин үрел турган деп бижип чаттаар херек болза, Ынчалза-даа бо... Хорунжий кызыгаар районче эрттирилге бээр деп [illegible] чок кижи эрте бергени ол? Таңды районнуң иштики [illegible] ажылдакчызы Тес-Хемче командировкалап чоруткаш, канчап Өвүрге «аңнап» чоруп бергенниң харыызы кымда? Харын ыңай ажылдакчылардан өскээр, аңчылар «чалап» бергенирерин та... Ынчалза-даа чаңгыс айтырыгга харыыны берип болур: Кызыгаар районнарже эрттирилге бээр ажылдакчылар кызыгаар шериниң контрользу туру ам-даа ажыл-агыйларга кижилер эрте беринерин-дир.

«Амдайгын хөлүн чөөн болгаш мурнуу талазынга боолар даажы дыңналдыңнып-ле турду...» деп, Чактаржап Кыспаавич бижээн. Боолар даажы ооң хөлүнүң ужурлуу дириг чок. Амдайгын хөлге чүгле чеңнерниң кижилери ынчаар аңнап турганнар бе?

«Аңчы кижи бүрүзү бир хүнде 8 өдүректи, черлик 4 кааты, хүрмек куш кижири 12-ни адып ап болур. Доктаатынның чуруму ындыг» деп Тыва АССР-ниң аңныыр ажыл-агый бүдүрүлге каттыжышкынының охотоведи М. А. Дежнев тайылбырлады. Бергтар (4) хонуп хире хлампылаар аңныыр сезонда чаңгыс айтыг хүнүнге аңнаар болза, 480 өдүректи, черлик кааты 240-ны, хүрмек куш кижири 720-ни адып ап болур. Хорунжийниң машиназында кырында 47 ле бодаж өдүрек чыдааш-тыр. Ол дээрге шоодуг эвес чүве ышкажыл. Хейде дүвүреп турар эвес силер бе, бижикчи Тумат?

Шыңыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.).

Эки кижилер дугайында

МЕРГЕЖИЛИНГЕ БЕРДИНГЕН

«Шеми» совхозтуң бурунгаа-ы-дыр болгаш шылгаранчыг чолаачыларының бирээзинге Анатолий Монгуш хамааржыр. Ооң техникага сонуургалы школага-ла эгелээн. Анаа, бир талазы, ооң даай-авазы, ынчангы районнуң чаңгыс-ла херээжен тракторизи турган З. К. Монгуштуң улуг салдары чедирген. Бо аразында ол трактористтен биле чолаачының мергежилиң чедип алган. Шеритте база-ла автомашина мунуп турган.

Ол ажылдан дүвүревес. Машина-техника талазы-биле шыырак бооргa, оон эш-өөрү бо ла дуза көөр. Ол шажам дивес. Совхозтуң директорлары анаа ынаар Актыы, Баян-Көл, Чер-Адырның өөңү кайар-берт боорга, ону ында малчыннарже дузалажыры-биле чорудар. Ол хамаанчок, Красноярск, Томск, Абаканче херек бээр аңаарга-ла база А. Монгушка-ла идегээр. Техниканы билир, камныг-даа.

Оон өг-бүлези үлегерлиг. Үш уруглуг, оларны шупту школага 4-5-те өөренип турарлар.

А. Монгуш амгы үеде чайлагларже малчыннар кожурген, чүък сөөртүп, улуг ажыл-үүрелинге шымналган.

Доңгак ДЫРТЫК.
Барыын-Хемчик район.

Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлели «Хоойлу-дүрүм үрээшкиннерин болдурбас талазы-биле сонгаарладып болдурбас хемчеглерни» ажылдап кылган болгаш бадылаан, ону июль 6-дагы № 154 «Шында» парлаан. Ол хемчеглерге капсырлаштыр аныяктарны ажыл-биле хандырарының даалга-пландарын бөгүн парладывыс.

1990 чылдың ийиги чартыында аныяктарны ажыл-биле хандырарының даалга планы

№№	Министерстволар, эргелелер	Дагзылга кирген ажылдакчыларның ортузунда биле саны (кижи)	Чергелеттинери (кижи)	Ажылының кужун хемчеглээни биле ажылдаар аныяктар	Аныяктарны ажылдаар черлер
1.	Кадык камгалал министерствозу	9200	44	44	—
2.	Культура министерствозу	2430	27	27	—
3.	Садыг министерствозу	3800	100	100	—
4.	Улус өөредилге министерствозу	15620	300	300	—
5.	Күртелерадио	246	—	—	6
6.	Агроүлетпүр эвилели	39112	—	—	873
7.	«Тыва чурт үлетпүр» каттыжыышкыны	841	30	30	—
8.	«Тувашвейобувьбыт» каттыжыышкыны	1727	—	—	32
9.	Тыва орук тудуг чери	1441	—	—	38
10.	Чуртталга-коммунал ажыл-агыйның девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны	2819	52	52	—
11.	Хлеб продуктулар эргелели	462	[illegible]	[illegible]	—
12.	«Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкыны	2773	925	925	—
13.	«Тыва тудуг материалдар» каттыжыышкыны	455	—	—	10
14.	«Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкыны	1131	211	211	—
15.	«Тыва автотранс» каттыжыышкыны	3088	—	—	68
16.	«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны	2890	25	25	—
17.	«Тыва агроспецмонтаж» трест	619	26	26	—
18.	Харылзаа эргелели	2090	15	15	—
19.	Ыяш ажыл-агый каттыжыышкыны	1392	15	15	—
20.	«Тыва хамааты тудуг» трест	1043	20	20	—
21.	Тыва респотребсоюз	5609	—	—	125
22.	«ТЭС тудуг» эргелели	146	10	10	—
23.	«Кодээ электри тудугнуң» № 118 механизастаттынган колоннazы	103	10	10	—
	Шуптузу	51768	1813	1813	1152
	Оон аңгыда:				
1.	Ажылдалга кирер черлерни четчелээри	964			
2.	Программалар езугаар немелде ажылдаар черлерни тургузары	471			
3.	Пөс-таавы бүдүрүлгелеринге ажылдаар аныяктар чыылдазы	1500			

Улус ажыл-агыйының болгаш социал адырларның чаа ажыглалга кирер тудугларынга ажылчын күштүң хереглели

Объектиниң ады, чер, будуу-чуру	Тодаргайлал бүдүү	Ажылдаар турарларның саны 1991 ч.		Шупту
1	2	3	4	5
I. Бүдүрүлге угаанныышкынның объектилер:		78	1659	17[illegible]
оларның:				
1. Алгы-тон фабриказы, Кызыл хоорай	Ток дээрбек 150 муң алгы 340 муң эттиг кааң алгы 350 муң рубльдиң ус-тывыш кылыглары		545	548
2. Ус-тывыш, сүй белек фабриказы, Шагаан-Арыг хоорай			100	100
3. Чартык фабрикаттар болгаш кулинар кылыглар фабриказы, Кызыл хоорай	Эзилчегде 5 тонна		130	130
4. Кондитер кылыглар цеги, Кызыл хоорай	1 муң тонна кондитер кылыглар		40	40
5. Макарон кылыглар цеги, Кызыл хоорай	3 муң тонна макаронну кылыглар		63	63
6. Сүт заводу, Шагаан-Арыг хоорай	Эзилчегде 10 тонна сүт продукциязы		30	30
7. Сүт заводу, Кызыл хоорай. (Эде дериишкин)	Шакта 6 муң шил ажыг сүттен кылган продукция. Шакта 2,5 тонна творог		20	20
8. Тууйбу заводу, Кызыл хоорай. (Эде дериишкин).	26 муң штук тууйбу		150	150
9. Тууйбу заводу, Кызыл-Мажалык. (Эде дериишкин).			50	50
10. Кызылда ТЭС-тиң тудуг эргелелиниң демир-бетон кылыгларының цеги.	10 муң кубометр кылыглар		150	150
11. «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының демир-бетон кылыглар цеги, Кызыл хоорай.	15 муң кубометр кылыглар		150	150
12. «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының демир-бетон кылыглар цеги, Шагаан-Арыг хоорай.	15 муң кубометр кылыглар		150	150
13. Кызылда ТЭС (Эде дериишкин).		40	40	80
14. Типография, Кызыл хоорай.	чылда 70,8 млн. базып парлаан ама саазын		80	80
15. «АвтоВАЗ»-тың техниктиг хандырылга станциязы, Кызыл хоорай.		38		38
II. Социал адырлар объектилери:		886	492	1373
1. Амыдырал хандырылга бажыңы, Кызыл хоорай.	чылда 1,65 млн. рубльдиң хандырылгазы	168		168
2. Чунар-бажың, Кызыл хоорай.	100 олуттуг	62		62
3. II категорияның аптеказы, Кызыл хоорай.			110	110
4. Эштир бассейнниг спорт комплекизи, Кызыл хоорай.		30		30
5. Школалар—шупту		60	150	210
Владимировка суур	624 өөреникчи олуттуг	40		40
Адыр-Кежиг суур	160 өөреникчи олуттуг	20		20
Кызыл хоорай	1176 өөреникчи олуттуг		75	75
Сосновка суур	944 өөреникчи олуттуг		50	50
Элегес-Аксы суур	345 өөреникчи олуттуг		10	10
Бүрен-Аксы суур	392 өөреникчи олуттуг		15	15
6. Уруглар садтары — шупту		415	266	681
Кызыл хоорай	3—280 олут, 320 олуттуг	146	68	214
Ак-Довурак хоорай	280 олуттуг	68		68
Шагаан-Арыг хоорай	140 олуттуг	34		34
Хову-Аксы	320 олуттуг	78		78
Сүт-Хөл суур	50 олуттуг	14		14
Берт-Даг суур	140 олуттуг	34		34
Арыг-Үзүү суур	50 олуттуг	14		14
Мөген-Бүрен суур	50 олуттуг	14		14
Аржаан суур	50 олуттуг	14		14
Чадаана хоорай	140 олуттуг		34	34
Самагалдай суур	140 олуттуг		34	34
Мугур-Аксы суур	140 олуттуг		34	34
Саглы суур	90 олуттуг		22	22
Кызыл-Даг суур	90 олуттуг		22	22
Бүлүн-Бажы суур	90 олуттуг		22	22
Ишкин суур	50 олуттуг		14	14
7. Клубтар—шупту		40	17	57
Ишкин суур	300 олуттуг	20		20
Бүрен-Бай-Хаак	250 олуттуг	20		20
Торгалыг суур (Өвүр район)			17	17
8. Профтехучилище, Кызыл хоорай	720 өөреникчи олуттуг		60	60
Шупту		964	2171	3135

БОДУМ КӨРДҮМ

Амыдыралда хереем аайы-биле чурттуңуң найысылалы — Москвага чоокта чаа чоруп келдим. Чоруур мурнунда, Москвада амыдыралды бир-тээ, аъш-чем болгаш өске-даа бараан өртээ улгадыр, сен чүгле ол черниң чурттакчызы болза, турар шын ... мен.

А Москвага келгеш, ... чылдыр ... Садыг магазиннер ... болгаш бараанның өртээ улгатканын шоолуг-даа эскербедим. Чижээлээрге, эът өртээ 2 рубль 90 көпеек боор чорду. Колбазаның — 2 рубль 20 көпеек. Сүт аймаандаан, доңгандаан кылган чемнер, картофель, капуста эзбек чорду. Картофельдиң бир килограммы өртээ 20 көпеек чорду. Ынчангаш аъш-чем талазы-биле амыдырал ында дыка берге деп чамдык улустуң чугаалажып турары шын эвес.

Ноланың хөөр бараан-дүнү ... Самагалдайда ... садыг ... Ында ол хонуп чурттадым. ... нация ... өөредилге ... Тываже ... автобуска-даа ... болду.

Ындыг-даа болза, солунарның номчуурга ... амыдыралдың ... чем-херек ... болгулаар болур чорду.

Тываның төлээзи К. А. Бичелдей баштаан бөлүк депутаттар тыва студентилер-биле ужуражып, Тываның интернационалдыг демократтыг шимчээшкиниң дугайында тайылбырлап турган болду.

Каадыр САЛЧАК.
Самагалдай суур.

ҮШ КАТАП ТҮҢНЭЭР

«Октябрь 30 чылы» совхозта профком (даргазы К. Б. Монгуш) ажылчыннар ортузунга социалистиг чарышты организастаарын болгаш ону түңнээрин үениң негелдезинге дүүштүр эде көрген. Соцчарышты чылда үш удаа организастааш, түңнеп турар.

Бирги кварталда хой куралган, бызаа, кулун камгалап алган малчыннарны, сакманчыларны, эки ажылдаан чолаачыларны, механизаторларны тодаргайлааш, шаңнап мактаан. Социалистиг чарыштың ийиги түңнелин июль айда чартык чыл түңнели-биле үндүрер планнаан. Аңаа хой кыргылдазының, мал чеминиң белеткелиниң түңнелдеринге мурнакчы болган звенолорну, бригадаларны шаңнап мактаар. Сөөлгүзү — октябрь айда Кодээ ажыл-агый ажылдакчыларының хүнүн уткуштур үндүрер.

Бот-ораяга-чарылга үезинде социалистиг чарыштың түңнелин 7-10 хонуктан үндүрерге таарымчы чок болган. Мурнакчыларны тодараткаш, шаңнапче киириптерге, совхозтуң агар саңнында акша база чок болур. Ынчангаш мурнакчыларны ...

Каадыр-оол ТУВАК.

ДАШТЫ ЧААГАЙ, А ИШТИ...

Кодээ Совет депутады кижи болганымда, хөрек өйгеш айтырыгны мааңа биживес арга чок. Мээң чугаалаксаан бо чүүлүм моон мурнунда хурал-суглаага көдүргүлүп турган. Ону район чергелиг хуралдаага көдүрүп келген ындыг айтырыгның бирээзи деп билип чорур мен. Бистиң Чаа-Хөл суурда чаа ажыткан комплекстиг хүлээп алыышкынның суктузун көрүп көрээлиңер. Даштын көөрге, ол ыяш кижилер кичээнгейин хаара тудар бөр бажың суурда чок. Шынап-ла, кедергей чараш, ийи каът бажың.

Чонга ачы-дуза чедирер черниң бажыңы ындыг бозурга, эки болбайн канчаар, ынчалдажок оон иштинче кире бээрге, байдал сыр өске, чонга ачы-дуза чедиритер хире таарымчалыг байдалды аңаа тургузарын кичээнгейлеп кошкадыпкан. Бирги каъдынга ...

Зоя МААДЫ.
Кодээ Советтиң улус депутаты, коммунист.
Улуг-Хем район.

Номчукчунуң саналы, бодалы
ЧӨПШЭЭРЕШПЕС МЕН

Каңдыг-даа чурт боду девискээрлиг, кызыгаарлыг болгай. Ындыг болганда, оон ажык байлаан боттары ажыглаар, ...

Оолчукай МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

БРИГАДИР

Чадаана хоорайның ыяш ажыл-агый черинде Хунай Хүргүлович Ховалыгга удуртткан оттуларынга база дилиг материалдарынга херегжээр ыяш белеткекчилери бо чылдың бирги чартыында Хөндергейге үре-түңнелдиг ажылдаан. Тодаргайлаарга, чеди кижиден тургустунган бригада 1430 кубометр ыяшты белеткээр турган болза, оңу херек кырында 1488 кубометр кылдыр күүсеткен.

Ажылчыннар Төгүс-оол Ооржак, Василий Монгуш, Валентин Донгак олар дүн үлүүн куудулатпайн, өске эштеринге үлегерин көргүзүп келген. Бригада чартык чылдың бүдүрүлге планын күүседип, ийиги чартыының үлүүнче кирген.

ЧУРУКТА: бригадир Х. Х. Ховалыг.

Сөзү болгаш фотозу
Виктор ХОВАЛЫГНЫЫ.

ОВААРНЫП КӨРЭЭЛИҢЕР, АЖЫ-ТӨЛҮМ!

Чырык өртемчейде 70 ажыг чылдар чурттап келдим. ...

... бөзе, ол база мезередиг кижилер ышкажыл. Ол ышкаш аржаан чөвүлели бар. ...

... биле демиселди күштелдирер дугайында айтырыгны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ...

... гаже, бот-орулга-чарылгаже шилчиир ужурлуг. Совет Эвилелиниң составынга бактаавышаан эан. ...

... СЭКП Тыва обкому, республиканың Дээди Совединиң Президиуму, Министрлер Чөвүлели Тываның бүгү коммунистеринге, ажылчы чонунга кыйгырып үндүрүү. ...

... Шын харын, Тыва база-ла Совет Эвилелиниң өске булуңнары дег, бот-башкарылгаже ...

Алаш ИРГИТ.
Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны.

ЫНДЫГ ЭВЕС ЧҮВЕ, УЛУС БИЛИР

Мен бо чүүлдү билир улус чүвениң ужурун шын чугаалазын, менээ болушсун дээш бижип олур мен. Херектиң ужуру мындыг чүве бо: 1990 чылдың май 26-да «Тываның аныяктары» солунга Чымба-Доржу Салчак деп мында бистиң «Коммунизмче орук» колхозка зоотехниктеп турган кижиниң материалы парлаан. Ында мени улуглар ... Ходуп-оол Монгушту «ажыдыпкан, хоптак» деп би-...

... жээш, оон балыткалы кылдыр 2 хойнуу бүзүрүп ап турган дээн чорду. Мээ чүүлдү бижээниниге дыка-ла хомудап ... «Өлген дээш алыг бажы артай баспас ...» ... Чымба-Доржу чогуш та кайы чылда зоотехниктеп турган кижи. ... 1955 чылда 7 дугаар ...

... ну божаан чылын ол чүве. Ол чылын Монгуш Сенден колхозтуң бухгалтери. Тамур Кызыл-оол ындан Хандагайтыга садыгжы, Монгуш Калга-оол ... Самбаалдай турду. Колхозтуң «Коммунизмниң херели» деп ... Чымба-Доржу ...

Ат-алдарывысты камгалап көрүңер

... турбас. Өөм иштиң ажыдыпкан, хоптак деп бак сөглээрге, менээ дыка-ла эпчок чүвелер. ...

... мен. Өөм эзин, уруглар-дыңнаан ...

... 1940 чылда ол-буле тутказ бис. Өлгенгеш, бар чыд болганывыста-ла, ...

... турду. Ынчалдыр дайынны ... 1950 чылдың чарлында колхоз тургустунган. ...

Мээн бо бижип олурарым улус шын дээрини бадыткап болур, бистиң эки билир улустан ам Монгуш Сендендаа бар, Дамба-Лама, Тамур Кызыл-оол-даа, Калга-оол Монгуш-даа бар-ла-дыр. ...

... деп изеген олур мен. Өлгендаа болза ... ат-алдарым бар. Ажырымны, хоптак кижилерни сөйгелааларны шын-дыр харын, ... Аңаа чоргаар кижилерден ынчаар бак сөглээрге кайдыы боор!

Мандан МОНГУШ.
Хандагайты суур.

РЕДАКЦИЯДАН: Бир-тээ бо чагаа «Шынга» келген болганда, ону парладывыс. «Тываның аныяктары» солунун ажылдакчыларынга мону көргүскен бис. Автор Чымба-Доржу ол материалында, шынап-ла, Ходуп-оол Монгушту ийи хой чажырган деп буруудаткан. Кымның шыны? Солунга материал бижиир кижиниң харыысалгазы бар, бир эвес шын эвес боор болза, хомудаан кижи судка чедир чаргылдажып болур. Ийи кижиниң маргышкан чүүлү шын бе азы меге бе дээр дугайында билир улус бар-дыр. Оларның сөзүн дыңнаары-биле манап тур бис. Бижип көрүңер, эштер. Арын-нүүр деп чүве бар. Бир эвес шын болза, ол кижиниң арын-ат-алдарын тургузар, а меге болза база бижиир авторга болур апаар.

ШЫН — 4 ку арын. 1990 ч. июль 10.

БУЯННЫГ БУЛУҢ

Совет Тываның найысылалы Кызылды каастап, кызылчыларның сагыш-сеткилин өөртүп турар Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг паркызы чээрби чылдарның төнчүзүнде үндезилеттингени, 60 ажыг чыл болуп, калыкчыларның дыштанылганың, культураның буянныг булуңу апарып, чоңга бараан болбушаан турары биске өөрүнчүг, чоргааранчыг.

Бо буянныг булуң Совет Тываның найысылалының шиңчи кежир каастап турар, бойдустуң чаагай бүткен хайыралы, өртээ турбас эртинези-дир. Найысылалга бир дугаар кээп турар аалчылар ол сесерликке баргаш, «Швейцариядан дудак чок чараш булуң-дур» деп мактаар, магадаар.

Шынап, бо чоок-кавыда бистиң бо паркывыс ышкаш чараш, чаагай булуңнуң чогу-ла шын!

Паркта улуг-биче ыяш бүрү [illegible] 90 ажыг [illegible] болу, кымның-даа ажаалдазы чок [illegible] арыг агаарын биске берип турар. Бо хире үр чылдарда чурттап турар сесерлиивисте каракка илдигер [illegible] чүү барыл? Чүнү кылып алган бис? Ажыы-биле, [illegible] кара чокка саналга-ла [illegible] бис кызылчыларны чалазым.

Кызылдың Гастелло аттыг паркызы чүгле найысылалдың эвес республиканың чараш арын-нүүрү. [illegible] болуп турар бе? Бо айтырыгга [illegible]

[illegible]

Ажык чугааже чалап тур бис

[illegible]

Иван КОМБУ,
Пенсионер.
Кызыл хоорай.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

ИЮЛЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.40 120 минута. 8.40 Дайын [illegible] 9.13 РСФСР-ның [illegible] 9.55 Мультфильмнер. 10.25 «Делегейни ... » Альманах. 11.20 [illegible] 12.20 Концерт. 12.20—13.45 [illegible] 15.50 «Пан Тау». Ужран-чечен фильм 2-ги сериязы. 16.20 «ТелеЭКО». 16.50 «Объектив». 17.25 [illegible] 17.30 [illegible] 18.20 «Үе». 19.00 [illegible] 19.20 [illegible] 20.00 [illegible] Ужран-чечен фильм 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 [illegible] 21.40 «Аргентин танго». 22.25 «Сес» [illegible] 00.25 — 00.50 Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 [illegible] 4 сериялыг ужран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 9.45 Ритмниг гимнастика. 10.05 [illegible] Ужран-чечен фильм. 11.30 Баримталыг фильмнер. 12.15 [illegible] 13.00 [illegible] 13.45 — 15.05 [illegible] Ужран-чечен фильм. 16.55 [illegible] Концерт.

КЫЗЫЛДАН

18.30 [illegible] 19.25 [illegible] 19.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг улуг чаштар». 20.15 Концерт. 20.20 [illegible] П. И. Чайковский аттыг [illegible] 21.40 [illegible] Ужран-чечен фильм [illegible] 1-ги сериязы (ГДР). 23.20 — 00.25 [illegible] «Хөгжүмнүг гороскоп».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.20 «Үе». 19.00 Ритмниг гимнастика. 19.30 [illegible] 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуур чаштар».

КИНО

ИЮЛЬ 10-ДА

«ПИОНЕР»: «Садко» 9.00, 12.20 «Морские рассказы» 10.50, 14.20, «Ответь мне» [illegible] 15.00, 18.20, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Девять кругов ада» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Приключения гайдука Ангела» 15.00, 15.40, 18.00, 20.20 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Мой друг — предатель» 14.00, 16.20, 18.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Кодекс молчания» 16.30, 19.20 шактарда.

«МИР» к-б: «Капитан Пилигрима» 14.00, «Сталинград» 18.00 шактарда.

Бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш кооперативтерниң кичээнгейинге

СССР-ниң 1990 чылда [illegible]

СССР-ниң Агропромстрой банкызының Тывада республика эргелели.

СССР-ниң Улетпурстрой банкызының Тывада республика эргелели.

Кызылдың № 4 ортумак [illegible]

[illegible]

7. Автомобиль крандынга машинист.

8. Кан болгаш демир-бетон конструкцияларынга дашчы монтажник, бызанчы.

Ортумак школа дооскан [illegible]

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 1, хүлээп алыр комиссия, телефон: 3-40-56.

«Шын» солун редакциязынга корректорлап ажылдаар тыва дыл болгаш литература талазы-биле дээди эртемниг кижи дарый херегдеттинип турар.

Бажың-Алаак ортумак школазының 1975 чылда доозукчуларының ужуражылгазы июль 14-те ол школага болурун чарлап тур.

Бай-Тайга районунуң Шуй ортумак школазының 1970 чылда [illegible] июль 21-те Шуй суурга болур ужуражылгага кирижиринче чалап тур.

Оргкомитет.

[illegible]

Кызыл-оол Чымба
ХОМУШКУНУН

[illegible]

ХҮРЕШ КӨРГЕШ...

Бодалдар, саналдар

[illegible]

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Каа-Хем район.

БАЖЫҢГА ЧЕТКЕН

[illegible]

Услун-Доржу ИРГИТ.
Мөңгүн-Тайга район.

БОТТУГ ХЕМЧЕГЛЕР... ТҮРЕҢГИ БАЙДАЛ

[illegible]

Шойгар-оол АЛА,
Эрзин районнуң спорт комитет даргазы.

ЧАЙГЫ

АЯН-ШИНЧИЛЕР

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ [illegible] — 3-45-93 ◆ [illegible] — 3-36-82, 3-36-25 ◆ [illegible] — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23 ◆ [illegible] — 3-34-49, 3-36-73 ◆ [illegible] — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ [illegible] — 3-39-03, 3-34-39 ◆ [illegible] — 3-34-93 ◆ [illegible] — 3-37-11 ◆ [illegible] — 3-31-41 ◆ [illegible] — 3-32-75 ◆ [illegible] — 3-43-41

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга хуудазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 444 ТС-[illegible]

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июль
12
четверг
№ 159 (14359)
1925 чылда үндүрүлеттинген
Өртээ 3 кап.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың июль 10-да Москвага, Кремльдиң Съездилер ордузунга Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи ажылын уламчылаан.

Эртенги хурал Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. И. Гуренконуң даргалаашкыны-биле эрткен.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Политиктиг отчёдун чугаалажып көргениниң түңнелдериниң талазы-биле М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

Ооң соонда съезд Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Политиктиг отчёдунуң талазы-биле Резолюцияны хүлээп алган.

Чапсар соонда съезд СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары албан-хүлээлгеге кандидатуралар депшидеринче болгаш чугаалажып көөрүнче кирген.

Саналдап киирген кандидатураларны чугаалажып көргениниң түңнелинде чажыт бадылаашкын данзызынга Т. Г. Авалианини болгаш М. С. Горбачевту киирген.

Съезд соңгулда эрттирер талазы-биле саналга комиссиязын тургускан.

Кежээки хуралга делегаттар СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Программныг медеглелиниң төлевилелин белеткээр талазы-биле комиссияның удуртукчузу В. А. Медведевтиң дыңнадыын дыңнаан.

Ооң соонда СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарын соңгуурунуң талазы-биле бадылаашкын эрткен.

Оон улаштыр съездиниң киржикчилери СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң Программныг медеглелиниң төлевилелин чугаалажып көөрүн уламчылаан.

Кежээки хуралдың төнчүзүнде саналга комиссиязының даргазы бадылаашкынның түңнелдерин чарлаан. Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Чиңгине секретарынга М. С. Горбачев соңгуткан. Делегаттар саналга комиссиязының протоколун күштүг кылдыр бадылаан.

Съездиниң киржикчилериниң мурнунга СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев кыска чүве чугаалаан.

Михаил Сергеевич ГОРБАЧЕВ

Михаил Сергеевич Горбачев 1931 чылдың март 2-де Ставрополь крайның Красногвардейск районнуң Привольное суурунга тараачын өг-бүлеге төрүттүнген. 13 харлыындан эгелеп үе-үеде колхозка, 15-тиинде — МТС-ке комбайнерниң дузалакчызы болуп ажылдаан. Москваның М. В. Ломоносов аттыг Күрүне университединиң юридиктиг факультедин өөренип дооскан (1955 ч.), Ставропольдуң күдээ ажыл-агыйы институдунуң экономика факультедин бот-өөредилге-биле дооскан (1967 ч.).

Университетти дооскан соонда төрээн чери Ставрополь крайга — эгезинде юридиктиг тускай эртемниң айы-биле ажылдаан, улаанда комсомол ажылынче депшиттирген.

1962 чылдың мартта Ставропольдуң колхоз-совхоз девискээр-бүдүрүлге эргелелиниң парторганизаторунга соңгуткан, а ол чылдың декабрьда СЭКП крайкомунуң партийжи органнар килдизиниң эргелекчизинге бадылаттырган. Партияның Ставрополь хоорkомунуң бирги секретарынга 1966 чылдың сентябрьда соңгуткан. 1968 чылдың августан бээр СЭКП Ставрополь крайкомунуң ийиги, а 1970 чылдың апрельден соңгаар — бирги секретарынга ажылдаан.

1978 чылда СЭКП ТК-ның секретарынга, 1979 чылда — СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнүң кандидадынга соңгуткан. 1980 чылдың октябрьда СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү кылдыр ону шилээн. 1985 чылдың мартта СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарынга соңгуткан.

1988 чылдың октябрьдан бээр — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы, 1989 чылдың майдан бээр — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы. 1990 чылдың мартта Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизинге соңгуткан.

1990 чылдың июль 10-да СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарынга база катап соңгуткан.

Күрүнениң элээн хөй шаңналдарын алган.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Политиктиг отчёдун чугаалажып көргениниң түңнелдериниң талазы-биле М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Дискуссия чаа-ла калбарып эгелээн, мурнувуста хөй-ле чүүлдер турup турар. Дискуссия болза маңаа, бо залга база оларның ажылынга съездиниң делегаттарының идепкейлиг киржип турары секцияларга болгаш комиссияларга база чоруп келди. Бир эвес оларга делегаттар — ажылчыннар, тараачыннар-биле, партия организацияларының, партияның районнар база хоорайлар комитеттериниң секретарьлары-биле, аграржылар-биле саналдарын солчулгаларын казыптар чүве болза, ам съезд дыка хөй чүүлдү көргүзе берген деп чугаалап болур. Бир талазында, чуртта боop турар болуушкуннарның дугайында бистиң билип турганывыс чүүлдер базыткаттынган. Оон-биле кады бир эвес кандыг-бир угланыышкыннар бистиң чуртувуска хөгжүп эгелээр болза, эң ылаңгыя болуп болгу дег уржуктарның канчап баарын баш удур көөрүнүң талазы-биле съезд хөй-ле чүүлдү немеди.

[illegible]

ПАРТИЯНЫҢ КЕЛИР ҮЕЗИ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА

Партияның XXVIII съездизиниң ажылының сес дугаар хүнүнде болган онзагай чүүл болза СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарынга М. С. Горбачевтуң катап соңгуттунганы болган. Бадылаашкынның түңнелдерин вторникте болган кежээки хуралга дыңнаткан.

Съездиниң июль 10-да болган эртенги хуралы Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. И. Гуренконуң даргалаашкыны-биле эрткен. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Политиктиг отчёдун чугаалажып көргениниң түңнелдерин СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев кылган.

Ооң соонда Редакция комиссиязының даргазы В. А. Ивашко ТК-ның Политиктиг [illegible]

[illegible]

(Төнчүзү 2-ги арында).

(Төнчүзү 2-ги арында)

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазының төнчүзү

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арынга).

алырга, бис аграр азырның талээлекчилери-биле ужуражылдыышкынга аграр политиказының талазы-биле канчаар ходелиоштуң ут-шиин дыка эки билип ап, ам безин тодаргай хемчеглерин хүлээп ап эгеледивис. Дугуй Н. И. Рыжков көөзүнүң өөрелерин ундур бижир дугайында шиитпирге ат салдым. (Адыш часкаашкыны).

Мен болуумнуң хамаарылгамны чугаалазым: бис бо съездиге анаа-ла аъш-чем айтырыының талазы-биле эвес, а тараачыннарга, кодээге хамаарылгалыг политиктиг туруштуг тодараазын, ээлээр ужурлуг бис. Аъш-чем айтырыы дээрге айтырыгның ...

...

> Тексттиң өскелери кызыгаарлыг чырыдыышкынның ужурундан номчуттунмас.

ПАРТИЯНЫҢ КЕЛИР ҮЕЗИ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арынга)

ажыг сагал киргеш. Чурттуң бүгү ажылчы чонун болгаш миллион-миллион коммунистерни дуурзедип турар айтырыгларны бүрүн-биле өөренип көөрүнүве делегаттар улуг кичээнгейни салып турган. Делегат И. Т. Фролов идеология ажылының талазы-биле сек...

...ажылында бригадир В. А. Калюта сөс алгаш, делегацияларның төлээлекчилериниң саналының сөзүгээр СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарынга М. С. Горбачевту сонгуур дээн саналды киирген. Партияның амгы үеде күштерин каттыштырып шыдаар кандидатура ол. Ыңчангаш мени деткиириңерге кыйгырып тур мен дээн, ажылчын чугаалаан. Чангаче...

...

КОРУМ-ЧУРУМНУ АНЫЯКТАР БОТТАРЫ ТУТСУН

[illegible]

Надежда ЭРГЕП.

ПАРЛАКЧЫ

Парлакчының ижи белен эвес мергежил. солуннарны, чагыгларны параап үнзүреринге оол киирип турар үлүү бар. Ажылдың шынарын эки-жидип, үезинде кылыры парлакчыдан кол хамаарыжыр. Людмила Санчай «Улуг-Хем» солуннуң типографиязының парлакчызы. хөй чылдар иштинде ажылдап келген дуржулгалыгларның бирээзи.

ЧУРУКТА: Людмила Санчай.

Карыма ТҮЛҮШТҮҢ фотозу.

«ШЫНГА» ХАРЫЫ

БЕШ АЙ ЭРТКЕНДЕ

[illegible]

Төп солуннарда үнген чүүлдерге хамаарыштыр

ХӨЛҮН ЭРТТИРГЕН ЧҮҮЛДЕР ХӨЙ

[illegible]

ХАРЫЛЗААЧЫЛАРНЫҢ КЫЙГЫРЫЫ

Тес-Хемниң аныяктарын олар шефке алган

[illegible]

Кемниг херектерниң санының өзүп көвүдеп турары бо үеде, ону доктаадыры чүгле Иштики херектер министерствозунга күш четтирбес деп чүве билдингир. Ындыг болганда, хөй-ниитиниң, чурттакчы чоннуң талазындан иштики херектер органнарының ажыл-чорудулгазынга бөдүүн дуза деткимче эргежок чугула бооп турар, чүгле бо херекке ынчангаш күш-ажылчы коллективтер киржилге чок арттпас ужурлуг.

Аныяктарның талазындан кемниг херек үүлгедир, корум-

[illegible]

«УЛУГ-ХЕМ ХЕРЭЭ»

(Эгези № 158 «Шынада»).

2. Ийизи өчүк бербээн

[illegible]

Төөгүнүң балалчак арыннарындан

[illegible]

Эдуард ДОНГАК.
(Уланчылыг).

АВАМГА

Эртken дүне, эки көрген,
Эргим авам дүшке кирди.
Тавaар, шолээн өлүрупкаш
Даараныл орар болду.
Авам сени көре каапкаш,
Амыраанымчүге дениэзэр!
Удур көрген шырайыңда
Уяң, чассыг кады чыраан.
Аяк шайны сунар частым,
Атпаш диреш, оттуп келдим.
Хензиг-даа бол сени көргеш,
Кедергей-ле таалал алдым.
Уран-шевер авайым сээн
Удазыныц ужуу тонмаан.
Уругларың чагыың утпайн,
Уламчылап сагып чорлар.

Бие МОНГУШ.

ТАНЫЖЫҢАР: чаа ат

Раиса Ховалыг—Сүт-Хөлдээ «Чемчиктиң чаптыгдары» [illegible] чогаал [illegible]. [illegible] оңу Тываның херээжен чогаалчыларының [illegible] ассоциациязының [illegible] конференциязының делегадынга база сонгаан. Ол район эмнелгезинде он бес чыл ажылдап турар. Уругларының уживизинде [illegible] эмчиниң [illegible] ажыл-биле холбаштыр ол чогаал бижиир үени база тып ап турар.

АВА ДАҢГЫРАА

● ЭЛЕГИЯ ●

Чурттап чораан үевисте хомудал чок.
Чуруттуммас аас-кежии хүлүмзүрээн.
Черим каазы чечектер дег амы-толдуг.
Сен, мен дишпейн, хүндүлежип чурттаан эжим
Айымл-халап аспаандыва кире дүшкеш.
Аныяк чаш назынындан чарлы берген.
Бажын чечээн кышкы соокче үндүрген де-
Бажы черже халаш кынган эжим кончуг.
Ханы ынаам чынчак караа уттундурбас...
Хайыралыг кайыраалдың хомудалчыын!
Артып калган дазылдар дег, оглум, кызым
Адазынга, мезинге дыка дөмей.
Омакшылым чангыс дөзү болу берген
Оларымны түретпес дээш ыглыр мен.
Адазының часкыныы мен доллурар мен —
Ава кижи дагырагамга шынчы боор мен.

Уильям ШЕКСПИР.

СОНЕТ

Амгы шак бо делегей мээ чөрчээн өйде
Алыс изиг ынакшылын өжери дег,
Эрээ-хинчээм эң-не сөөлгү дамдызы эвес,
Эчис арыг карамам боол артып каап көр.
Ажыг-шүжүүм ажып-ла алыр салым турза,
Ажыт черден аар согуг менээ кылба.
Дүннүн дурту дүшкүүревейн эртер-даа бол,
Дүлүскектиг, чаъстыг болуп даңы атсын.
Хамык үүрмек айымыл-халап чайлай бергеш,
Хармксыраан сөөлгү шакта мени кагба.
Ам бо дораан, сен дээш кидээм ажалының
Аагын хандыр билгенимде мени каап көр.
Оон берге, чүден аар чангыс халап—
От дег ынаам кеззэ мөнге оскунарым.

Екатерина МЫНДРИМА очулдурган.

ТӨЛҮҢ КАГБА

Ак [illegible] казактар-лыг. Бодум кырлаң [illegible], [illegible] ак [illegible] бажыңның дүктери [illegible] ажыр галып алган. Болгаштың-ла мен [illegible] Эки [illegible] чаштар-ның ыглажып турар ыыдыг болурга ийикле, аны мен ыы [illegible] уругларым [illegible] сагыжым аарып чоруур болгаш уругларымга дөмейлээш ийикле эмнелгеге ажылдай берген хүннеримден эгелээш-ле, ону эскерип каан мен.

Ынчан мен Ленинград хоорайның Н. К. Крупская аттыг уруглар эмнелгезинге ажылдап турдум. Мени аттыым [illegible] база [illegible] Мария Арноль-[illegible] эмнеп турган урге [illegible] каан.

Бичии-ле бергезимээр азы билдинмес чарыш аарыглаарлыг [illegible] болурга ийикле, азы [illegible] ажылдаан дуржулгалыг эмчилерге бээр турган. Эмнелгеде [illegible] бичии [illegible] оларның кадыын сонуурган, эмнеп турар эмчилер-биле чугаалажыр. Көрүп турарымга, чангыс Элижик-ла [illegible] Оон [illegible] көрүр уруглар ба-жыңындан келген деп бижип каан.

Эки бичии-ле чай кадынга ном номчаан ийикле, онаалгазын кылгап орар. Ол аймда-[illegible] аал-ле чокка аар-бер-гезин чажыктап тура көрген болгаш хөй номчуттунарындан бодунун өөрүнден утаанныг, топтуу-биле, уян-чымчак сеткилдиң-биле ылгалып турган. Эләны чазамыктаары-биле чардыктырын, чугаа эрээримге, ол экизи көрген, чазык, чугаа-кыр уруг болду.

Ол харлыг чаштың болуунуң дугайында көөргенчиг чугаазы бо: «Билип кээримге-ле, ачам-даа чок бичии казанак бажың-га авам-биле [illegible] чурттап турган бис. Авам болган-да [illegible] [illegible] бажың [illegible] Ол [illegible] бажының бир куу туман кылдыр таакпылап, чамдыкта чокшу-даа бээр. Ол бүгү хөрлээ-[illegible] мээң авам-биле [illegible] талгам ол бичии казанакка шыдашпас апаарга, кожалары мени өскүстер бажыңынга аппарып каан».

Элээн болгаш ол уламчылаар: «Чок, мээң авам үргүлчү-ле ындыг турбаан болгай. А ол дээрге эң-не чараш, эң-не эки херээженнериң бирээзи турган. Ол меңээ аажок ынак, а мен база ааа ынак мен. Ам-даа мен оон мени канчаар эргеледип, чассыдып турганын [illegible] мен. [illegible] бажыңга удуурунга ынак болгаш турар дөңмүм чок, а авам менче [illegible] «[illegible] уйгу хавы болбас» дээш, чагымдан чыттап-чыттап, оттургулаар турганын ам-даа дыка эки сактып-дыр мен. Ооң чүге ынчаар арагалаар апарганын айып тыппас мен. Чежемейниң авамны арагачы, төлүн каггаң деп чемелеп турза-даа, мен дөмей-ле ачаа ынак мен. Оон эргим кижи чок, ол дөмей-ле меңээ чедип кээр...»

Ынча дээш, ооң ак-көк карактарындан чаштар [illegible], ынаңның ыглай бээрге, ону кээргээш, сагыш-сеткилим хөлзеп, [illegible] арай боорда туттунуп алгаш, ону база оожуктурдум: «Ийе, аваң чедип кээр боор, мунгарава».

Оон өске чуну чугаалаар мен ам, идегели оскундурбаан чаш кижиге. Ооң кара бүүректерин хоочурап аараан болгаш, ажыг дустуг чем чиирин хорууп каан турган. Чоорту эмнээшкинниң түңнелинде, ол сегип эгелээн, уруглар-биле ойнап, шору сергелең апарган. Сагыш ышкаш чүве болза ава-[illegible] келген болза. [illegible] рентгенниң бүдүүлерин [illegible] удурар [illegible].

Чырле ынчаш, [illegible] авазы [illegible] ийи дүүн [illegible] Тываа [illegible] 13 хардан 17 хар чедир кыс уругларының салым-чолу таан кээр-[illegible]. Чүге дээрге [illegible] ының бымыкпаан органнизм, күзелдиг чаа төрүттүнген чаш, шупту-ла чаа амыдыралга чаңчыкпаан, не-чаштың оюр-хевиин дүрзүлеттинмээниниден оларның келир үези күзел, малавааны каранкы дүн дег сагындырар.

А 30 хардан ынай болурга таарыжыр эр кижиге тавананган, бугу [illegible] часкаан артарындан корткаш. Ооза амыдыралының [illegible] болза уруглуг [illegible] күзээш, божуп аап херээженнер база бар болгай. Оларның салым-[illegible] 13-17 хар үезинде [illegible] берге-даа болза черле чүгээр.

Базылаан чок төрүттүнүп турар уругларының 20 хуузу Тываага, 20 хуу — [illegible], 8 хуу — [illegible] Совет [illegible] ийи-даа [illegible] бо-лур, мени оскунуң хууу ээп [illegible] ол [illegible] төрүттүнген чаштарының келир үезе салым-[illegible].

Мээң бо бижээним Эли Ленинградта чурттап турар, а мээң төрээн Тывамда Элижиктиң салым-чолу-биле дөмей чеже уруглар чогул.

Ынчангаш чарлыя турар өг-бүлелер ийикле, бадылааныш [illegible] чүгле боттарының дуйчууң бодап, а ооң соонда аннг кижи ажылып ажыл, өскүс-сургей артып каар ажы-төлүн херекке албайн артып каары, оларның сагыш-сеткилин канчаар-даа [illegible] уярадыр, [illegible] каары ол чаштарга камааржыштыр кем-херек [illegible] дөмей [illegible] [illegible] бугуге бистиң чаштарывыс буруулуг бе, ынчаш?

Эли ышкаш салым-чолдуг чаштарның карактарының чажы төгүлбезин дээш, чүректерин [illegible] Ооза-ла төрүп каан пезн төлүн кагбас болза деп күзел-биле дараазында одуруглар төрүттүнду.

Эмнелгеде дарааш сегээн уруглардан
Элижик-ла кара чаасказ аажок мунгак
Эштеринче адааргаанзыг көрүп орар —
Эргеледип, чассыдып кээр ава келбес...
Бичии бажын соок болгаш эмзирейгей
Билип кээрге, ада-даа чок келээ-ле.
Бир-ле кижи авазынын оңугүү апаар.
Бирде-бирде арагалааш улажы бээр.
Алгы-кышкы, чогуш-содаа, таакпы ыжы...
Аштаанындан оттуп кээрге, ава ушкан.
Чашкы шаанын коргунчуг ол хүннери ам
Сагыжынга өйлеп-өйлеп чуруттунар.
Ынчалза-даа авазын ол ам-даа утпаан
Сактырга-ла чанынга кээп, ээгип келгеш,
«Ынак кызым, уйгу хавы болбас»—дигеш,
Чаагындан чыттап-чыттап оттургулаар.
Дайынн-даа өлген болза харын канчаар
Кайбың өйде өскүс каары—салым багы
Иезинге кагдыртыпкан чашты көргеш,
Ишти-хөңнүм уяраксап, кударалдым.
Чежемейниң «арагачы», төлүн каггаң
Чемелеткен авазы аа дөмей эргим.
Идегели оскундурбаан чашты көргеш,
Ие кижи оваартыпып орталанза.

Зоя ДОНГАК.

КАРА-ООЛ БИЛЕ БАГАЙ-ООЛ

ПАРОДИЯ

Каймын-на ийик, бир-ле черден бурган оршээп,
Кара-оолга кара-таакпы чорудупкан,
Тыртып аар дээш күжүр Кара
Дылынга кээп маңнап келген.
Канчангаш-ла көрүптерге, бак чаланыг,
Кайгал Багай маңнап орган,
Кара-оолдан карак салбайн мактай берген:
— Кайгал эрни, кайымн ону ечаскайэ каантын,
Харам эвес, экиргек эр, сагыжы ак...
Казы тыртып көрбес бис бе?
Кара-оол-даа шыдашпайн,
Кармаанындан ушта тырткан.
— Кады тыртаал, хамаан эвес.
Кара турда, эжиң турда,
Кара-таакпы кай баарыл ол—дээш.
Кежээликтей апарганда,
Хербектешкен, туткулашкан,
Аза-буксуг алгыргылаан.
Алаак сынмас чаргырашкан.
Ачылктар бодалынар,
Аарыгдан кичээнинер!

Раиса ЧУДАК.

Чемпионат доозулган

ГФР-НИҢ КОМАНДАЗЫ— ЧЕМПИОН

Бут бөмбүүгке бараш бир ай үргүлчүлээн делегей чемпионады доозулган. Бо улуг маргылдаага делегейниң аңгы-аңгы диптериндең 24 шилиндек команда киришкен.

Бистиң чуртувустуң Валерий Лобановскийге удурткан шилиндек командазы ынаа баргаш, чер албаан. Чемпионат эгелээрнинң бүзүүзүнде миллион-миллион совет көрүкчүлер улуг идегел турган. «Командавыс шыырак. Азап-ла дээрге [illegible] команданың аразынга артар бот» деп улуг [illegible] «[illegible]» турганы билдинип болгай. Ынчалза-даа команданың дыка багай бе-летпезиниң барганың баштайгы ужуражылгалар көргүскен. Аргентина биле Румынияның командазынга уламчыр утуртурган, чемпионат барып чаадап эгелеп чедир чинар ужурга таварышкан. Команданың чүге чедишкин чок ойнаанының чылдагааннарын чоорту сайгарып, хөй-ниитиге дыңнадыр деп турар.

...Эң сөөлгү, түңнел оюн Италияның найысылалы Рим хоорайда «Олимпико» стадионга июль 8-те болган. Ол солун ужуражылганы 73 муң кижи көрген, миллион-миллион дарыкчылар ону телевизордан сонуургаан. Түңнел оюнга ГФР биле Аргентинаның командалары ужурашкан. ГФР-ниң командазы удурланыкчызын 1-0 санга уткаш, делегей чемпиону атты чаалап алган.

Түңнел оюн канчаар эртке-нил? Специалистерниң санал турары-биле алырга, ол корүштүг, чараш эвес болган. Чүге дээрге аргентинчилер [illegible] ойнакчызы чок ойнаан-биле шөлге [illegible] [illegible] көргүзүп [illegible] Оон мурнунда ужуражылгалар үезинде [illegible] эгезин [illegible] оюн ажыр [illegible] ры түңнел маргылдаага киришпейн баарга, ынчаар ойнаар ужурга олар таварышкан.

Бо оюнга колдуунда-даа ГФР-ниң командазы хөй атакалап, артык күштүүн көргүзүп турган. Ынчалза-даа удаа-дараа болуп турган ол шавар халдаашкыннар түңнел чок артып каап, баштайгы тайм хайым болуп доозулган. Ужуражылганың ийиги чартыында аргентин ойнакчы Монсон Барыын Германияның бут бөмбүкчүзү Клинсманнга удур каржы ойнаптарга, мексикан арбитр Эдгардо Кодесал оюнун 60-гы минутазында шөлден ону үндүрүпкен. Аргентинчилер бир кижи эвээш составтыг арткан.

ГФР-ниң ойнакчылары [illegible] ланыкчыларын оларның хаалгазының [illegible] «[illegible]» берген. Ынчалза-даа база бир халдаашкынын үезинде. Аргентинаның командазының [illegible] шөлүнге ГФР-ниң ойнакчызы Феллерни ужур «деглээлепкен». Арбитр он бир метр шиитпел тевер кылыр чорже [illegible]. Ынчалза-даа ол шиитпел хөй-хөй кижилерге [illegible] кылдыр көзүлген. Арбитр-биле маргыжар ужур чок чүве болганда, ол тевиг-ни күүседиин. Чемпионаттың эң сөөлгү бөмбүүн Бреме [illegible] [illegible] командазынга чемпион атты чаалап берген. Ол чемпион — ГФР-ниң командазы болган.

Бут бөмбүүгке чаа делегей чемпионады 7 ужуражылга үезинде чүгле чаңгыс сан чидирген. Бо чурттуң шилиндек командазының спортчуларының [illegible] [illegible] кээр тепкен бөмбүү база өскелериниинден хөй.

Болуп эрткен чемпионатка киришкен командаларның ээлээн черлерин ол-ла дараалашкаа-биле киирерге мындыг: ГФР, Аргентина, Италия, Англия, Чехо-Словакия, Югославия, Бразилия, Камерун, Испания, Ирландия, Бельгия, Коста-Рика, Румыния, Колумбия, Голландия, Уругвай, ССРЭ, Австрия, Шотландия, Египет, Швеция, Мурнуу Корей, АКШ, Каттышкан Араб Эмираттар. Бистиң шилиндек командавыс оон мурнунда чемпионаттарга ээлээн шыырак ойнап турган болза, бо удаада чүгле 17 дугаар чер ээлээр ужурга таварышкан.

Бразилияның шилиндек командазы бо чемпионатка дыка эки белеткелдиг келген. Ол команданың ойнакчы бүрүзү тактика талазы-биле эки ойнап билирин, [illegible] белеткелдиин бедиин ужуражылга бүрүзүнге көргүзүп турган. Оларның ол чараш техниказын, дүрген болгаш шалыр дамчыдылгалар кылыр билиин [illegible] миллион-миллион көрүкчүлер телевизордан көрүп, магадап турганнар. Ынчалза-даа, ол шыырак команданың [illegible] улуг күзели — чемпион атты база катап чаалап алыр деп идегели боттанмаан. Олар сөөлгү [illegible] [illegible] Аргентинаның командазынга уттурүп каан.

Шак ындыг «оржээл чок» ужуражылгаларга делегейде сурагжый берген коллективтер — Голландияның, Бельгияның, Англияның, Испанияның болгаш өске-даа чурттарның командалары таварышкан. Чүү-даа канчаар: Камерунуң шилиндек командазы кавтагайны кайгаткаш барган. Сек [illegible] команданың составынга киргени — бо улуг чедиишкин, спортчу аас-кежии болган.

(СЭТА).

АЯН ТУДУП

Тываның культура ажылдакчылары — артистер, сыгытчылар, ыраажылар республиканың бөгүнгү амыдыралынга идепкейлиг киржип, чоннуң дыштанылгазын организастаарынга, ону ажыктыг болдурарынга эвээш эвес үлүүн киириштирип турар.

«Азия товү» шаңнал дээш хостуг хүрешке Бүгү-эвилел маргылдаазынга, хүрештиң национал хевирлеринге Тыва АССР-ниң спартакиадазынга тыва улустуң хөгжүм херекселдериниң «Тыва» ансамбли, профэвилелдиң «Радость» ансамбли болгаш оон-даа өске коллективтер эки киришкенин демдеглээр апаар. Кыска концерт-

терге сыгытчылар Кайгал-оол Ховалыг, Конгар-оол Ондар, Улуг-Хемнен каргыраажы Владимир Ойдупаа болгаш оон-даа өскелерниң күүселделерин дыштанган чон улуг сонуургал-биле көрүп дыңнаан.

ЧУРУКТАРДА: аныяк тыва кыстар национал хеви-биле; «Тыва» ансамбльдың бөлүк сыгытчылары.

Владимир МОНГУШТУҢ фотолары.

ТЫВАГА—БИОСФЕРА ЗАПОВЕДНИГИ

Тыва биле Моолдуң аразында чыдар Убса-Нур оргулаажын эртемденнер агаар-бойдустуң биосферлиг лабораториязы деп адай берген. Биосфераның агаар-бойдузунуң барык бүгү байдалдары Убса-Нур оргулаазында турупкан дег, олар санап турар. Элезинниг хову, [illegible] хемнер, хөлдер, бедик дагаар, [illegible] дээш агаар-бойдустуң [illegible] байдалдары мында бар. Бөмбүрзекте болуп болгаш болуп турар агаар-бойдустуң өскерлиишкиннерин Убса-Нур оргулаажындан [illegible] Бөмбүрзек-тиң биосферазын шинчилээр талазы-биле комплекстиг методиктиг аргаларны чорден база [illegible] байдалдарны [illegible] турар [illegible] эртемденнер боттарының [illegible] салган.

[illegible] «Убса-Нур» деп [illegible] ажылдарынга ССРЭ-ниң болгаш МАР-ның эртемденнеринден аңгыда АКШ-тың, Италияның, Францияның дээш, өске-даа чурттарның эртемденнери киржип турар. «Убса-Нур» [illegible] ажылдарының киржикчилери чурттарының эртемденнериниң [illegible] эртем чуулган [illegible] Тывага [illegible] [illegible] эрттирери-биле даарта база катап Кызылга эртемденнер чыглып келир. Бо удаада эртемденнер «Убса-Нур» биосфера заповедниниң тургузуп болурунуң айтырыгларын чугаалажыр.

ССРЭ-ниң болгаш МАР-ның эртемденнеринден аңгыда, АКШ-тың, Италияның, Францияның, Кандатның эртемденнериниң хуралдың ажылынга киржири-биле чалаан. АКШ-тан Джерри Бартон, Джон Таунсенд, Франциядан Жильберт Сайнт, Италиядан Жань-Поль Сенуэ дээш өске-даа эртемденнерниң [illegible] манап турар.

Шагаа-оол МОНГУШ.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Июль 5-те кем-херек үүлеткен, хоойлу-дүрүм хажыткан өске-даа болуушкуннар дансылаттынган. Тандының Владимировка суурга 15 шакта бөлүк аныяктар мыла школа тудуп турар тудугжуларны бижек-биле коргудуп турган, акшазын болгаш эт-севин уптеп апарган. Оларның бирээзи караалттырып турар 16 харлыг Александр Сартыл туттурган. Кызыл хоорайның Кая-Хем кудумчузунга 20 шакта хамааты Н. Г. Горликов бижектеткен. Анаа караалттырып турар Кызылдың чурттакчызы Николай Нанчирай туттурган.

Июль 6-да Ак-Довурак хоорайның [illegible] эмнелгезинге Кызыл-Мажалык чурттуг, бижек-биле балыглаткан 27 харлыг Адыгы-оол Ооржакты эккелген. Ол Хөндөлен — Кызыл-Мажалык оруунга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] хоорайның чурттакчызы М. Л. Степанкова райкүүскомиин иштики херектер килдизинге келгеш, чурттап турар бажыңының соңгаларын билдинмес кижилер даш октап буспушкан, кыжаныл турганын дыңнаткан. Абакан хоорайның чурттакчылары 34 харлыг В. Н. Лилюра база 36 харлыг С. Н. Макаревич олар чинжен өртенке водка садып турган, туттурганнар. Олардан 105 шил водканы хавырган, кеземче харысалгазынга оларны онзалы-биле истелгени чорудуп турар.

Июль 7-де Ак-Довурак хоорайның чурттакчызы В. Н. Иванов Хемчик хемге балыктап турда, назы четпээн алды оол келгеш, олче даш дажап, оон «Восход» мотоциклин былаажып турган. Ол хулиганныг херекти кылган Ак-Довурак [illegible] [illegible] [illegible] ажылдап турар 22 харлыг А. Н. Лирак [illegible] Бай-Тайгаэвин Тээли суурга М. Ш. Херелдиң үезинде эт-севин ооргаан. Ону Каа-Хем [illegible] [illegible] [illegible] чилери Саян Иргит, Руслан Хомушку олар оорлаан деп караалттырып турар.

Кызыл районнуң Суксак суурда Кечил-оол кудумчузунда дугаары 14 бажыңның № 1 квартиразының чурттакчызы К. Ф. Маадыр-оолдуң өг-бүлезинге ийи кижи келгеш, бижек-биле коргудуп, хулиганныг херекти кылган. Ол-ла суурнуң чурттакчылары Аяс Кыргыс биле Александр Кыргыс оларны база-ла ындыг хулиганныг чорук дээш туткан.

Июль 8-те 16 шакта Улуг-Хем районнуң «Чодураа» пионер лагерьинге үш оол бижек-биле кижизидикчи башкыны коргудуп турган, акшазын уптаап алган. Ол үүлгедигни кылганнарны дилеп турар. Ол-ла районнуң Хайыракан суурга 4 шакта Е. А. Кичиниң бажыңынга боо чазылдырган. Оон түңнелинде бажыңның болгаш верандазын [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Мария КУЗЬМИНА.

ИХМ-ниң парлаалга бөлүүнүң инструкторы.

телевидение

ИЮЛЬ 12

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 В. Ба-[illegible] [illegible] дугайында барымдаалыг фильм. 10.05 Мультфильмнер. 10.30 Катина Голейзовскаяның хореографтыг миниатюралары. 11.20 Уругларга телевидение. 12.20 Коллаж. 12.30 — 13.15 «Үе». 15.35 «Пан Тар». Уран-чечен фильм. 3-6 сериялары. 16.55 «Хумагалап ал база дамчыт». Өг-бүле байырлалы. 17.35 Мультфильм. 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 «Үе». 19.00 Демшиляге, информация, реклама. 19.30 «Көрүкчүлерге сонуургал талазы-биле шаңнал» кинофестиваль. «Беловодьеже кокпа». Барымдаалыг фильм. 20.00 «Сагыш-сеткил кижизидилгези». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Силер мону шылдаар силер». 22.50 Валентина Пономарева ырлаар. 00.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Кроштуң каникулдары». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 9.30 Концерт. 10.15 Ритмниг гимнастика. 10.45 «Берге чылдар». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 12.10 Барымдаалыг фильм. 12.20 «Бис диис эвес [illegible] бис». Уран-чечен фильм. 13.30 «[illegible] [illegible] турда». 13.50—15.00 «[illegible] Саввович». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.00 «Ак ивиз» (Якут тоол). 17.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «[illegible]» (Ленинград). 18.00 Ритмниг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Овур-лешир». Видеоканал «[illegible] байлаза чоорбүс». 18.20 Медээлер. 19.25 «Азия товү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Банкылар болгаш рынок экономиказы». «Чербиниң мал белеткелчилери». «КАИ экраны». «Ачы-буян чедирилгези». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Бир эвес силерниң харыңар...» 21.35 «Ерма». Уран-чечен фильм. (Венгрия). 23.00 — 00.55 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Торпедо».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Коллаж. 19.05 «Кадык болуңар, доктор Сарчук». 19.50 Оваа-оңгак чок шимчээшкин дээш. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

ИЮЛЬ 12-ДЕ

«ПИОНЕР»: Киносборник № 14 9.00, 12.20. «Дикая собака Динго» 10.20, 13.40. «Отпетые мошенники» 15.40, 18.00, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Остров лебедей» 11.00. «Большое приключение Зорро» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: Киносборник № 2 9.00. «Подпольщики» 15.00. «Мой друг — предатель» 16.30, 19.10 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «След сокола» 14.00, 15.00, 18.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к/ф «Соль Чжэк Хаа» 17.20, 19.40 шактарда.

Бажың-Алаак ортумак школазының 1975 чылда доозукчуларының ужуражылгазы июль 14-те ол школага болур. [illegible]

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34; ● оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ● ответственный секретарь — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● орланчылары — 3-45-93. Кидистер: ● партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-38-25; идеология — 3-34-57; ● совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ● үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73; ● агроүлетүүр — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; ● информация — 3-37-11; ● чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ● огуула — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ● хүлүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун келбейн барганда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлаглга хуудас
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 446. ГС—00623

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июль 13 пятница

№ 160 (14360)

1925 чылдан үнүп турар.

Өртээ 3 көп.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи 1990 чылдың июль 11-де Москвага, Кремльдиң Съездилер ордузунга ажылын үргүлчүлээн.

Эртенги хуралды Азербайджанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Азербайджан ССР-ниң Президентизи А. Н. Муталибов даргалаан.

Резолюциялар төлевилелдерин чугаалажып көөрүн съездиге үргүлчүлээн.

СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының оралакчызының албан-дужаалынга кандидатураларны делегаттар чугаалажып көрген.

Чажыт бадылаашкын кылырының даңзызынга А. С. Дудырев, В. А. Ивашко, Е. К. Лигачев кирген.

Төп Контроль Комиссиязының даргазының албан-дужаалынга депшиттирген кандидатураларны делегаттар база чугаалажып көрген. Чажыт бадылаашкыннарны кылырының даңзызынга В. А. Прохоров болгаш Б. К. Пуго арткан.

«Гуманныг, демократтыг социализмче» деп программныг медеглелди съезд кежээки хуралынга чүүлдүг деп көрген. СЭКП-ниң чаа Программазы хүлээп алдынгыже чедир XXVIII съездиниң программныг медеглелин удуртулга болдурарын бүгү коммунистерге дааскан доктаал ооң дараазында хүлээп алдынган.

Кежээки хуралды А. И. Лукьянов даргалаан. СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының оралакчызын болгаш Төп Контроль Комиссиязының даргазын соңгуур талазы-биле чажыт бадылаашкыннар болган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизи июль 12-де ажылын база уламчылаан.

ҮЕНИ ХАЛАС ЭРТТИРБЕЙН, АЖЫЛДААР

Партияда, чуртта амгы үеде байдалдың эң чугула айтырыгларынга, кризистиг байдалдан уштунуп үнериниң сорулгаларынга хамаарыштыр коммунистерниң туружу съездиниң документилеринде илергейлеттинип турар. Ынчангаш программныг медеглелдиң, съездиниң резолюцияларының бүгү чүүлдериниң талазы-биле чидиг маргылдаалар кыптыгып турган.

Документилер төлевилелдериниң талазы-биле санал-оналдарны эгелээр мурнунда июль 11-де делегат Д. И. Кугультинова сөс берген. Ужудукчу Анатолий Грищенконуң мөчээни-биле холбаштыр сактыышкының ёзулалын кылыр дугайында коммунистерден болгаш өске-даа хөй хамаатылардан телеграммаларны кээп турарын ол дыңнатпышаан, маадырлыг ужудукчунуң турасказының сактыышкын ёзулалын кылырын саналдаан. Съездиниң делегаттары сактыышкының ёзулалын туруп келген, ыржым байдалга кылган.

Ооң дараазында делегаттар хүн чурумунуң айтырыгларын чугаалажып көөрүн үргүлчүлээн.

«СЭКП-ниң бюджединиң болгаш эт-хөреңгизиниң дугайында» Резолюция төлевилелиниң талазы-биле эдилге комиссиязының даргазы В. А. Ивашко тайылбыр кылып, чүве чугаалаан.

Төлевилелге хамаарыштыр саналдарны чугаалажып көрген соонда «СЭКП-ниң бюджединиң болгаш эт-хөреңгизиниң дугайында» Резолюцияны делегаттар хүлээп алган.

Экономиктиг реформаны чорударынга хамаарыштыр СЭКП-ниң политиказының дугайында айтырыг талазы-биле резолюция төлевилелин делегаттар съезд эгелээр мурнунда белеткеп, сайгарып эгелээнин оңу белеткээр талазы-биле комиссияның даргазы Н. И. Рыжков дыңнаткан. 70 хире саналдарны, сүмелерни, дээштирилгелиг дээвилелдерни барымдаалап көрген. Рынок харылзааларынче шилчивейн, экономиканы экижидерниң аргазы чок деп, [illegible] комиссия кылган. Ажыл-агыйны башкарып чорудар экижидер талазы-биле тодаргай бүгү саналдарны чактыг ажылынга болдунарла шаа-биле [illegible] көөр.

«Марксчи платформаның» болгаш эгелекчи съездиниң өмүнээзинден кирген резолюцияның солуур төлевилелиниң кол чүүлдерин А. А. Сергеев делегаттарга таныштырып тайылбырлаан.

Ооң дараазында В. Н. Лысенко сөс алган. [illegible] көрүүшкүнүнүң кол айтырыгларын [illegible]

Делегаттың [illegible] хамаарыштыр М. С. Горбачев тайылбыр кылган. Июль 11-де [illegible]

[illegible] Е. К. Лигачев [illegible]

Резолюцияның төлевилелиниң кол ооргазын съезд хүлээп алган сөөлүнде делегаттар ооң тус-тус чүүлдерин тодаргай чугаалажып көрген. Аңаа холбаштыр санал берипшкиннеринге Н. И. Рыжков киришкен болгаш кодээ ажыл-агыйга күрүнениң капитал салыышкыннарын көвүдедирин съездиниң айтыр деп турары-биле чөпшээрешкен.

Эдилгелерни болгаш саналдарны барымдаалап көрбүшаан, резолюцияны делегаттар хүлээп алган.

Президиумга келген допчу чагааларны чапсар чарлаарының мурнуу чарынында номчуп дыңнаткан. Ук чагааларның бирээзинде мынчаар айыткан: «Шахтерларның ажыл сокседышкынын Иркутск областың шахтерлары болгаш дагжылары чүгле деткивейн турар эвес, харын ажыл сокседышкыны болза чуртта экономиктиг байдалды божанназыр фактор болганда, бөгүн боттарывыстың митингилеривиске буруу шаап турбис. Чагааның адаанга В. С. Панченко ат салган (Черемховонуң хөмүр-даш региону)».

Дараазында мындыг чагааны номчууга делегаттар алыш часкаашкыны-биле уткаан: «Бүгү «Демократтыг платформаның» болгаш ооң талалакчыларының өмүнээзинден эш Лысенконуң чүве чугаалаар эргези чок болуп турарының дугайында допчузу-биле медеглелди номчуп дыңнадырын диледим. Гусев Г. Г.»

Чапсар үезинде делегациялар төлээлекчилериниң хуралы СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының оралакчызының албан-дужаалынга кандидатураларны чугаалажып көрген. Ооң түңнелдерин делегаттарга дыңнадып тура, М. С. Горбачев болунун оралакчызының албан-дужаалынга кандидатуралар депшидилгезиниң үезинде Чиигине секретарьга бир тускай онза эрге турар дээрзин-биле делегациялар төлээлекчилериниң чөвүлели чөпшээрешкенин айыткан.

Оон-биле болгаш ооң оралакчызының аразында боттарын эки билчир турарының эргежок чугулаазын, [illegible] аразында харылзааларга алызында барып партияга улуг чидириглерни чедирип болур чорулдээлерниң турбазының фактызын өөренип көөрүн Чиигине секретарь [illegible] чөвүлелинден [illegible]. Ынчангаш ол бүгүнү өөречип [illegible] Компартиязының ТК-зының бирги секретары турган, амгы үеде Украина ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы В. А. Ивашко[illegible]

СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачевтуң, СЭКП-ның Астрахань обкомунуң бирги секретары Н. Н. Дьяконовтуң, Армениянын Компартиязының [illegible] секретары О. И. Лобовтуң, Белоруссияның Компартиязының Минск обкомунуң бирги секретары А. А. Малофеевтиң, ССРЭ-ниң Иштики херектер министри В. В. Бакатинниң, ВЦСПС даргазы Г. И. Янаевтиң, СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Яковлевтиң, Казахстанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Казах ССР-ниң Президентизи Н. А. Назарбаевтың кандидатураларын [illegible] М. С. Горбачев дыңнаткан. [illegible] В. А. Ивашко биле Е. К. Лигачевтиң кандидатураларын [illegible]

[illegible] Н. А. Назарбаев биле А. А. Малофеевтиң [illegible] СЭКП ТК-ның [illegible] «Правда» солуннуң [illegible] И. Т. Фроловтуң [illegible]

[illegible] Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. И. Гуренконуң, Латвияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А. П. Рубикстиң кандидатураларын кандидаттар даңзызынга киирерин база саналдааннар. Ленинградтан делегат, Ленсовет аттыг технологтуг институттуң ректору А. С. Дудырев болунуң кандидатуразын депшиткен.

СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының оралакчызының албан-дужаалынга кордакчыларның назы-харын кызыгаарлаар дугайында саналды чамдык делегаттар киирген. Ол саналды бадылаашкынче киирерге, эртпейн барган.

Ооң соонда сөс алгаш А. П. Рубикс, В. А. Купцов, С. И. Гуренко, И. Т. Фролов, А. А. Малофеев, Н. А. Назарбаев соңгударындан боттары ойталааннар.

Түңнелинде чугаалажып көөр ужурлуг даңзыга А. С. Дудыревтиң, В. А. Ивашконуң, Е. К. Лигачевтуң фамилиялары арткан.

Кандидатуралар сайгарылгазы алфавит чурумун ёзулаар эгелээн.

А. С. Дудырев 1945 чылда шериг албанныг кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Ленинградтың технологтуг институдунуң ректору боор ажылдап турар. Техниктиг эртемнерниң доктору, профессор, 300 хире парлаттынган эртем ажылдарлыг. 1974 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, институттуң партбюрозунуң секретарынга, парткомнуң секретарынга соңгудуп чораан. Өг-бүлелиг, уруглуг.

СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының оралакчызының албан-дужаалы Чиигине секретарьның үзел-бодалдары-биле дөмей болурун болгаш ооң политиказын амыдыралга боттандырарын хүлээндирип турар дээрзинге бүзүрелдиг болганда, кандидат болунуң программазын тайылбырлаан.

Бүгү назынымда артык эргелер, чиигелделер чок ажылдап келген мен, коммунистерниң канчаар чурттап турарын кончуг эки билир мен деп, кордакчы чугаалаан. Ооң [illegible] турары-биле алырга, бир эвес ону партияның удуртукчу албан-дужаалынга соңгуур болза, ол байдал ажыктыг рольду ойнаар.

[illegible] «Мээң [illegible] шыгжамырым — 1000 рубль, ынчангаш ак сеткилдиг [illegible]» [illegible]

Болунуң дугайында чугаалап тура Украинага 1932 чылда төрүттүнгенин В. А. Ивашко дыңнаткан. [illegible]

[illegible] албан-дужаалындан чорууруунуң дугайында билдириишкинни ол чүге киргенинин дугайында айтырыгга В. А. Ивашко, ону ындыг шиитпирге кээринге чедирип келген аар-берге байдалдың дугайында тайылбырлаан. Москвада коммунистерниң съездинче чорупканының соонда Украин парламентиде коммунизмге удур, конструктивтиг эвес күштер республиканың Дээди Совединиң Даргазының ээрин негээннер. Республиканың дээди күрүне албан-дужаалының эдилекчизи кижини кажар, оңуузунуң аргажыглаарын болдурбас дээн күзел-биле бо албан-дужаалдан ойталаарындан өске чүнү-даа тыппааның ол чугаалаан. Эки тура-биле ойталаашкын Украинада социалистиг идеяларның удурланыкчыларынга боттарының сорулгаларын чедиишкиннинг шиитпирлээр арганы бербес деп айтырыгга харыылап тура, кордакчы ол албан-дужаалга база катап коммунист кижи соңгударынга бүзүрелдиин илереткен.

Иидирде — Е. К. Лигачев. Чаартылганың болгаш эде тургустунуушкунунуң айтырыгларынга мээң туружум силерге билдингир деп, ол чугаалаан. Съездиниң ажылының үезинде ол өскерилбээн, харын-даа улам быжыккан. Съездиде күштер каттыжыышкыны болуп турар деп санап турар мен. ТК-ның Чиигине секретарынга М. С. Горбачевту соңгааны ооң бир чижээ боор турар. Эде тургустунуушкун, ниитилел амыдыралының бүгү адырларының чаартылгазы дээш мен. Ынчалза-даа ону чоорту, чайгылыш чок, бир үе-чададан дараазында үе-чадаже чорудар болза эки деп санап турар мен. Социализмниң быжыг туруштарынга туруп турар күштерни каттыштырары дээш мен деп, ол чугаалаан. Ылангыя кадрлар айтырыынга салгаашкын дугайында бодаарын ол демдеглээн. Кажан партия ынчаар кылып турганда, ол частырыгалар кылбайн келген деп, кандидат медеглээн. Хууда өнчү-хөреңгиниң бүзүрелдиг удурланыкчызы мен деп кордакчы база медеглээн. 70 чылдар дургузунда боттарывыстың амыдыралдывыстың овур-хевирин тургускан бис деп, ол болунуң [illegible] тайылбырлаан [illegible] өнчү-хөреңгиниң херээ [illegible]

Е. К. Лигачев айтырыгларга база харыылаан.

Кандидатуралар талазы-биле [illegible] болбаан. Чажыт [illegible] даңзызынга А. С. Дудыревтиң, В. А. Ивашконуң, Е. К. Лигачевтуң фамилияларын киргизээн.

Чамдык делегаттар бөлүктериниң партийжи [illegible] М. С. Горбачев дыңнаткан. [illegible]

СЭКП ТК-ның даргазының албан-хүлээлгезинге делегаттар депшидип турган, ырак чер-биле радио харылзаазының эртем-шинчилел институдунуң партком секретары В. А. Прохоров (Москва) болунуң кандидатуразын база депшиткен.

Партияга хамааржыр четпестерден партийжи контроль база чайлаваан деп, Б. К. Пуго демдеглээн. Бистер ажыл-агыйжы айтырыгларже хөй чарлыгып келдивис, харын-даа партийжи контрольду улусчу контрольдан ангылаары берге турду. Чамдык чүүлдерни кылып аптывыс, бөгүн бистер шын орукта бис. Партийжи контроль «дюкпакче» хуузбас ужурлуг.

Мооң мурнунда удуртуп турганы Латвияның Компартиязында амгы нарын байдалдар дээш буруузунуң улуг чергезин ол миннип чугаалаан.

Украинаның делегаттар бөлүгү В. А. Ивашконуң кандидатуразын соңгуурун соңгаарладыр деп саналдааннар, чүге дизе, ооң удуртуп турганы УССР-ниң Дээди Совединиң тускай шиитпирин манаары чугула деп олар санаганнар. Ындыг-даа болза, хурал даргазы ол айтырыгны чугаалажып каан дээрзин дыңнаткан. Ангы-ангы девискээрлерден чамдык делегаттар Е. К. Лигачевтуң кандидатуразынга удур болган. Ону даңзыже киирбес деп бадылап турган. Ындыг-даа болза, чамдык делегаттарның саналдарының түңнелинде даңзыга ол артып калган.

СЭКП ТКК-ның даргазының албан-дужаалынга чажыт бадылаашкын-биле соңгударының даңзызынга В. А. Прохоров биле Б. К. Пуго олар киргеннер.

Программа медеглелиниң комиссиязының мурнундан В. А. Медведевке сөс берген. Документини чугаалажып турганының үезинде ооң мурнунда кирген 400 сагындырыгның болгаш саналдың кырынга 363 немешкен [illegible] дыңнаткан. Оларның [illegible] чугаалажып көрген, ооң 41-и медеглелдиң төлевилелинче кирген.

Медеглел сайгарылгазы [illegible]

[illegible] М. С. Горбачев дискуссияга киржип берген. [illegible]

«Гуманныг, демократтыг социализмче» деп документ [illegible] хүлээп алдынган.

СЭКП-ниң чаа Программазын хүлээп алырынга чедир XXVIII съездиниң программныг медеглели бүгү коммунистерге удуртулга болдурар доктаалды хүлээп алган.

Москваның 28 [illegible]

СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының [illegible] делегаттарга таныштырган.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ӨРЕЛЕРНИ ҮНДҮР БИЖЭЭН

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели колхозтардан, совхозтардан, өске-даа кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринден болгаш агроүлетпүр комплекизиниң болбаазырадыкга үлетпүрүнүң бүдүрүлгелеринден ССРЭ-ниң банкыларының чээлилериниң талазы-биле эвилел чазааның шиитпирлери-биле соңгаарлаттынган турган 40,3 млрд. рубль түңнүг өрелерни үндүр бижиирин доктааткан.

Экономиканы экижидер болгаш ажыл-агый чорудулгазының чаа хевирлериниң, башкарылгалыг рынок харылзааларының тургустунуп турарының амгы байдалдарында колхозтарга, совхозтарга база агроүлетпүр комплекизиниң өске-даа бүдүрүлгелеринге таарымчалыг байдалдарны тургузар сорулга-биле үндүр бижиир дугайында шиитпир хүлээп алдынган.

Агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлгелеринге берип турар чээли курлавырларын ажыктыг ажыглаарының болгаш оларны өй-шаанда эгидилгезин хандырар талазы-биле хемчеглерни алырын ССРЭ-ниң банкыларынга Министрлер Чөвүлели дааскан.

Ол шиитпирни кодээге манап турган. Ынчалза-даа өрелериниң ээлчеглиг үндүр бижилгези кандыг-даа эки чүвеге чедирбес, чүге дээрге экономиктиг дүрүмнерге ол удурланышкак боор турар болгаш колхоз, совхозтарны күрүнениң азырадыкчылары боор кылдыр өөредип турар деп, мынчаар санап турар чигзиникчилер дөмей-ле бар. Ындыг хевирлиг дадагалзаашкыннар барымдаалыг бе? СЭТА-ның корреспондентизи Г. Естифеев бо талазы-биле тайылбыр алыры-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Аъш-чем болгаш садып алыышкыннар талазы-биле күрүне комиссиязынга четкен. Ажыл-агый механизминиң болгаш өртектер таарыштырылгазын сайзыраңгайжыдар талазы-биле килдистиң эргелекчизи А. Е. РОМАНОВ күрүне актызын мынчаар тайылбырлаан:

— Хамыктың мурнунда кодээ ажыл-агыйы чүге эң улуг өре төлекчизи апарганының чылдагаанын тодаралдыры эргежок чугула. Шак ынчаар, нииттизи-биле алыр болза, үлүс ажыл-агыйында — чүс рубльдиң кол фондуларынга ийи рубль өре онаажып турар болза, кодээ ажыл-агыйда — 18. Ооң кол чылдагааны — үлетпүр бүдүрүлгелери-биле деңнелиг эвес солчуушкунда. Сөөлгү чээрби чылдар дургузунда бараалнар болгаш курлавырлар өртээ хөй катап өскен, кодээ ажыл-агый продукциязының садып алыышкын өртээ барык өскерилге чок арткан.

Өске талазындан алырга, амгы үеде ажыл-агый чорудулгазының чаа арга-хевирлери шилчиишкин чорупп, аренда хөгжүп, тараачын ажыл-агыйлар тургустунуп турар. Чаа ээлер оларның мурнунда турганнарның өрелериниң бодунга ап шыдавас-ла болгай. А кодээ ажыл-агый продукциязынга садып алыышкын өртектерин өстүрери чүгле үлетпүр бараалнарының болгаш курлавырларының өртектериниң амгы улгадыышкынының орнун дуглаар. Ынчангаш дыка хөй ажыл-агыйларның өрези ам безин оларның чыл орулгазындан улуг боор турары чогум-ла ооң ууну кээр. Ооң кырынга база немээйн: он ийиги беш чыл дургузунда кодээге 17 миллиард хире рубльди чедир бербээн.

Бистиң кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелеристиң ажыктыг [illegible] чок деп шын эвес [illegible] бар. Ынчалза-даа ол [illegible] эвес [illegible] бүзүредип [illegible] мен. Капитал салыышкын[illegible] ажыктыг [illegible] ында болуп турар. Ооң [illegible] рубль бүрүзү 109 көпеек национал орулганы киирип турар, ол ла үеде өске азыраар чүгле 80 көпеекти берип турар. Ынчангаш бистиң кодээ ажыл-агыйны «дүвү чок сава» кылдыр бодаар чорук, ажык-биле чугаалаарга, кандыг-даа барымдаа чок. Чаазктың өрелер үндүр бижиир дугайында шиитпири ажыл-агый механизминиң чорупп турар чаартылгазы-биле кады кодээ ажыл-агыйның бүт кырынга туруп кээринге болгаш чурттуу чемнээринге дузалаар дээрзинге бүзүрелдиг мен.

(СЭТА).

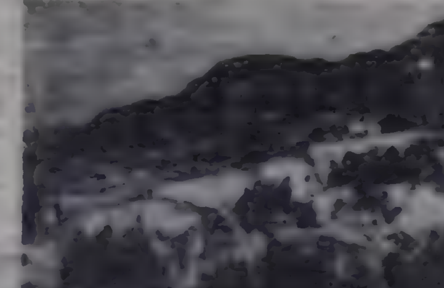

Чиңгир ногаан шынаада

Улуг-Хемде Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Арыг-Бажы сүт-бараан фермазы бо-ла болгай. Хөлбең шынзала инектер одарлаан. Саанчыларның өглери демниң кыдыын аян кирген. Хуунар туткан улус омак-хөглүг. Удавас Наадым болурун чугаалажып чорлар.

Инектер шынаадан өлекче кирип кел чорлар. Кежээки саалгага белеткел эгелээн. Хуунар-даа кылаңнаар, бидоннар-даа дагжаар. Мотор дагжап үндү. Инектер комби корм чиир дээш кэжааже дазажынтылаар.

Мурнакчыларны соңгургадым. Хоочун саанчы Мария Балганы алаан соонда. Бичик Туменовна Кертикти үнеттикчик демдеглеэн. Ол, 1970 чылда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

Тосчу класстың өөреникчизи Аяна Дашкыл-оол шөлээде аваның чээрби бир инээн [illegible] алган. Ол хүнде бир инектен-не он литр сүттү саап турар бол[illegible].

ЧУРУКТАРДА: Арыг-Бажында сүт-бараан фермазының үш саанчызы (адаанда); хоочуннарның бирээзи Кертик Бичик чаш уруу-биле.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ сөзү, фотолары.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизиниң

РЕЗОЛЮЦИЯЛАРЫ

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Политиктиг отчёдунуң болгаш партияның сорулгаларының талазы-биле

Съезд партия Төп Комитединиң Политиктиг отчёдун дыңнап, чугаалажып көргеш,— илеткелчи СЭКП ТК-ның Чиргине секретары М. С. Горбачев,— демдеглээри болза, партияның XXVII болгаш XXVIII съездилериниң аразында үеде ниитилел амыдыралынга ханы өскерлиишкиннер болган. Политиктиг удуртулганың коллективтиг органнары болур СЭКП Төп Комитеди, ТК-ның Политбюрозу партияны, депшилгелиг бүгү күштерни гуманизмче, демократияже, социал чөптүг чорукче чурттуң революстуг өргиадезин боттандырарынче углап келген.

Чуртта, партияга, социалистиг идеяга кандаар-даа аажок улуг когаралды, хораны чедирген тоталитарлыг сталинчи система ажып эртиннп турар. Социализмниң үнелиг чүүлдеринге үндезилеттинген, хостуг хамаатылар ниитилелиниң тургустунуушкуну чоруп турар.

Бүгү политиктиг перестройка үндезини-биле чаартынып, кижиниң эргелерин камгалаан, хостуг соңгулдаларлыг, хөй партийлыг, ёзулуг демократия быжыгып турар.

Дең тенчүттүнген күрүне улустарның бот-башкартынылгазынга болгаш эки тура сырый каттыжылгазынга үндезилеттинген ёзулуг эвилел күрүне боор чаартынып олурар.

Идеологтуг диктаттың орнун бодалдарның хостуу болгаш ажык-чаргыг чорук, ажык информация солуп ап эгелээн.

Ажыл-ишчилерни өнчүдеп болгаш оларның күш-ажылының түңнелдеринден оспаксырадып турган күрүне-монополдуг бүдүрүлге хармазаларын дүжүрүп эгелээн.

Социалистиг бүдүрүкчүлерниң хостуг чарыжынга таарымчалыг байдалдар тургустунуп турар.

Ындыгның төлээзинде, эде тургустунуушкун үезинде хүлээп алдынган партийжи шиитпирлер улусчу эрге-чагырганы катап тургузарының, демократтыг күрүнениң эрге-хоойлу үндезиннерин ажылдап кылырының, чаа ёзу-биле политиктиг бодаашкынны хевиразээр, экономиктиг реформаны боттандырар талазы-биле практиктиг ажылдарны чорудар аргаларны тургускан. Ол бүгү чүүлдер политиктиг амыдыралга миллион-миллион кижилерни киириштирип, эде тургустунуушкуннуң чайгылыш чок болурунга идиг боор турар.

Партияның салым-чолу, оон төөгүлүг перспективалары эде тургустунуушкуннуң сорулгаларын чедип алыры-биле, чоннуң амыдыралы эки-кижилери-биле дорт холбашкан деп, съезд санап тур. Съезд СЭКП-ниң шиитпирлиг чаартыры, догматизмден хосталыры, массалар ортузунга политиктиг ажылды чогумчалыг чорудары, кижилерни шынның болгаш барымдааларның күжү-биле, а кол-ла чүве — тодаргай ажыл-иш-биле өвиледээри, өске-даа ниитилел-политиктиг күштер-биле үре-түңнелдиг кады ажылдаары дээш туржуп турар.

Съездиниң медеглээри болза: чаңгыс үзелдиглерниң эки тура эвилели — СЭКП социалистиг шилилгениң болгаш коммунистиг перспективаның партиязы боор артар болгаш ажылчын ангының, тараачыннарның, интеллигенцияның, бүгү күш-ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын камгалап турар. Ол чорук кижиге ниити, гуманистиг үнелиг чүүлдер дээш, социал чөптүг чорук дээш оон туружун өскертпейн турар. Коммунистерниң хөй нуруузу чонга ак сеткилдиг бараан боор келген болгаш бараан боор-даа турар. Олар Сталинниң болгаш оон сүлчээчилериниң кемниг түлгедиишкиннерин, турнугуушкун чылдарынга политиктиг удуртулганың частырыгларын харыылаваас.

Съезд авторитарлыг бодалга удур. Маркстың, Энгельстиң, Ленинниң өөредиглерин, социалистиг теорияның чогаадыкчы хөгжүлдезин дээш, XX вектиң төөгүлүг дуржулгазын, СЭКП-ниң болуушкун ажыл-чорудулгазын, делегейниң хөй-ниитизиниң угаан-бодал чедиишкиннерин хандыр өөренип көөрү дээш туржуп тур.

СЭКП эртемде, өөредилгеде, культурада илерээн ниитилелдиң интеллектуалдыг байлаан улам байыдары эргежок чугула деп санап тур.

Съезд В. И. Ленинче халдаашкыннарны шиитпирлиг-биле буруу шаап тур. Политик болгаш улуг бодалчы Ленинни нүгүлдеп, бактаар чоруктан, ол ышкаш ону ёзу барымдаалап, алгап йөрээр чоруктан камгалаары — коммунист бүрүзүнүң, ак сеткилдиг кижи бүрүзүнүң хүлээлгези.

Съезд социализмниң хамыдынышкыннарының болгаш партияның частырыгларын шүгүмчүлээр дээр чорукка сыладып алгаш, ниитилелге антикоммунизмниң болгаш антисоветизмниң, экстремизмниң нептередир дээр оралдажылышкыннарны буруу шаппышаан, партияга экономиктиг азы политиктиг кызагдаашкыннар чедирер дээр оралдажылышкыннарга удур хоойлу ёзугаар бүгү хемчеглерни алырын шыңгыы медеглеп тур.

СЭКП — национал эрге-ажыктарны, чоннуң херелдеринг болгаш ёзу-чаңчылдарын билир, национализм, шовинизм болгаш расизм-биле, реакцилыг идеологияның кандыг-даа илерээшкиннери-биле эптешпес, шынчы интернационалистерниң партиязы.

Съезд СЭКП-де партийжи массаларның эрге-чагыргазын херек кырында хандырарын, партияның политиказын ажылдап кылырынга болгаш боттандырарынга коммунист бүрүзүнүң боттуг киржилгезин, эге организацияларның ролюн үндезининиң-биле бедидерни эргежок чугула сорулга деп санап тур. СЭКП-ниң идей-политиктиг чаңгыс эвилел партия организацияларының бот-башкартынылгазының, эвилелдежикен республикаларның компартияларының СЭКП-ниң составынга тускайлаң чоруунуң эгелеринге үндезилеп турар.

Съезд чуртта катап тургустунуп турар ажылчын болгаш тараачын шимчээшкиннерге партия организацияларының идепкейлиг киришкен турарын онза чугула деп санап тур.

Хөй партийларлыг болур байдалдың үезинде СЭКП өске-даа партиялар болгаш шимчээшкиннер-биле хоойлу ёзугаар, оон иштинде соңгулдааларга болгаш парламент ажыл-чорудулгазынга ажыы-биле чаржырынга болгаш кады ажылдаарынга белен.

Съездиниң бадыткаары болза: эде тургустунуушкунче болгаш революстуг чаартылгаже СЭКП-ниң угланыышкыны чурттуң үндезин эрге-ажыктарынга дүгжүп турар.

Ындыг болзажок ук угланыышкынны боттандырарда, СЭКП ТК, Политбюро, ТК-ның Секретарияды алдынып турган тодаргай хемчеглерниң экономиктиг, социал болгаш угаан-бодал талаларын болур-чогуур-биле сайгарбаан. Арагалаашкынга удур демисел талазы-биле кампания, кооперативтер организастаарының практиказы, регионалдыг бот-орулга-чарылгаже болгаш бүдүрүлгелерниң тускайлаң чоруунче шилчиишкин база өске-даа чамдык улуг хемчеглер система чок чорууттунуп келген, ук хемчеглерни партия организацияларынга баш удур хандыр ажылдап кылбаан. Ол чорук чугула болгаш чогуур хемчеглерниң дээштиин кудулаткан азы удур түңнелдерге-даа чедиргилээн.

Эде тургустунуушкунче угланыышкынның практиктиг боттандыышкынынга бергелер болгаш четпес чүүлдер чагырып дужаар бюрократтыг системаның уржуктарын кандаар ажып эртерин СЭКП ТК-ның талазындан чедир көрбээни-биле, хүлээп алдынган шиитпирлерниң четпес организастыг болгаш идей-пропаганда хандырылгазы-биле, чаа байдалдарда кандаар ажылдаарының дуржулгазын партияның бүгү звеноларынга чедир шингээдип албааны-биле тайылбырлаттынар. Хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдезин организастаар талазы-биле Төп Комитет четпес ажылдаан дээрзин Политбюро кежигүннериниң болгаш кежигүнге кандидаттарның, СЭКП ТК-ның секретарьларының отчёттары көргүскен. СЭКП ТК-ның комиссиялары партияның интеллектуалдыг потенциалынга, партия организацияларының чогаадыкчы чорудунга кошкак даянып келген.

Оон уштунаан СЭКП-ниң XXVII съездизиниң болгаш XIX Бүгү-эвилел конференциязының салганы дыка хөй шиитпирлери күүсеттинмейн артып, кризистиг болуушкуннарны күштелдирген, ниитилелде болгаш партияда байдалды улам чидиглендирген.

Экономиканың социал угланыышкынын өскертириниң, ону кижиже угландырарының дугайында XXVII съездиниң негелдези боттанмаан. Херегжээ рыноктуң херек кырында сандарапканы, дефициттиң күштелгени, рубльдиң үнезиниң кудулааны шыңгыы социал дүшкүүрелди болгаш чоннуң чөптүг чемелээшкинин, хомудалын болдурган. Кодээниң социал-экономиктиг айтырыглары чидиглеенген.

Күрүне болгаш күш-ажылдың сагылга-чурумунуң дыка кошкааны, кем-херек үүлгедиишкиннериниң, күчүлээшкинниң көвүдээн чоруундан кижилер амы-тынындан чарлып турар. Дескеннер тыптып кээп турар; хээлилээшкин, чиижең садыглаашкын, арагалаашкын болгаш наркомания, мөзү-шынарларның кудулаашкыны кижилерниң дүвүрээшкинин болдуруп, политиктиг байдалды нарыыдадып турар.

Эртемниң, өөредилгениң, культураның, кадык камгалалының өзүлбес чоруу чурттуң амгы болгаш келир-даа үезинге айыылдыг боор турар.

Чурттуң дыка хөй регионнары — Чернобыльдың бохазы, Арал болгаш Приуралье, Волга кавызы, Семипалатинск полигону болгаш өске-даа черлер — экологтуг айыылдыг чоруктуң байдалындан үнмээн. Экологтуг айтырыгларның талазы-биле шиитпирлер дыка оожум күүсеттинип турар. Арменияда болгаш чурттуң өске-даа регионнарында чер шимчээшкиннериниң уржуктарын узуткаар талазы-биле күрүне программалары үстүп турар.

Съездиниң демдеглээри болза: национал аразының харылзааларының чидигленген чоруу партияны бергедээшкиннерге таварыштырган. ТК месилдежиишкиннерни таарыштыр шиитпирлээриниң үезинде колдуунда-ла инициатива чок боор, төпке болгаш тус-тус черлерге кезик-чамдык хемчеглерни алыры-биле эптежип келген. Эвилелдиң чаа керээзин чарары узамыккан. ССР Эвилелиниң бүдүн-бүрүн турар чоруу болгаш болу кыжаныышкынга таварышкан.

СЭКП-ниң XXVIII съездизи сепаратистиг чүткүлдерни улустарның эрге-ажыктарынга удур чорук кылдыр буруу шаап турар. Прибалтика республикаларының компартияларында чарылдырыышкынның болганынга, оон политиктиг байдалды калбартырынга оларның шиитпирлиг салдарын чидирерин-ге чедиргенинге съезд харааданышкынны илередип тур.

Ниитилел хөгжүлдезиниң социалистиг шилип алышкынын камгалап турар партия организацияларының туруштарын деткип турарын съезд медеглеп тур. Ол — Литваның, Латвияның болгаш Эстонияның коммунистерни СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң программныг документилеринге үндезилээш, чаңгыс аай кылдыр каттыжарынче кыйгырып тур.

СЭКП-ниң удуртулгазы партияны чаартырынче диляи базымны кылгаш, ону күрүне партиязындан политиктиг удуртулгаже боттуу-биле шилчидериниң бүгү аргаларын боттандырып чорутпааның съезд демдеглеп тур. СЭКП ТК, партия комитеттери боттарының ажылын эде тургузарын, партия организацияларының чогаадыкчы арга-шинээзин мөөнгээзин чедип албаан.

СЭКП Төп Комитединиң, оон Политбюрозунуң болгаш ТК-ның Секретариадының ажыл-чорудулгазының байдалы ону үндезини-биле сайзыраңгайжыларын, а каар политиказын — эки-кижилерни негеп турар деп, СЭКП-ниң XXVIII съездизи санап турар. ТК, оон Политбюрозу бодунуң ажыл-чорудулгазын СЭКП-ниң чаңгыс эвии болгаш партияда демократияны хөгжүдериниң, чуртка хамааты тайбыңны политиктиг аргалар-биле чедип алырының кол-кол айтырыгларынга, чуртту кризистен уштур талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглерни ажылдап кылгаш, херек кырынга боттандырып чорударынга мөөңнээр ужурлуг. Херээженнерниң, аныяктарның, хоочуннарның ортузунга ажылга принципиалдыг чаа аргалар, оларның ниитилелде турар байдалын барымдаалап көөрү, чоннуң ол бөлүктерин партия амыдыралынга болгаш ниитилел структураларынга долузу-биле киириштирери негеттинип турар.

Съездиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле, а ол ышкаш делегаттарның кылган саналдарын болгаш шүгүмчүлелдиг өлчегелерин күүседир талазы-биле практиктиг хемчеглерни үш ай хуусааның иштинде ажылдап кылырын съезд СЭКП Төп Комитединиң чаа составынга дагзып тур.

Чуртта нарын социал-экономиктиг байдалды барымдаалааш, СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның хуралдарынга амгы байдалды, Политбюронуң болгаш Секретариаттың отчеттарын чугаалажып көөрүн сүмелээр. Партияга идеологтуг ажылды чаартырының дугайында айтырыгны бир чылдың иштинде чугаалажып көрген турарын СЭКП ТК-га дагзыр. СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязын, Марксизм-ленинизм институдун, Ниитилел эртемнериниң институдун партияның чаа сорулгаларынга дүүштүр эде организастаары таарымчалыг деп санаар.

Партия болза күштүг болгаш улуска билдингир социал-экономиктиг политиканы чорудар ужурлуг. Байдалды бодунуң анализтеп көөрү, бодунуң хамаарышпас тодарадылгалары ниитилелге, күрүне органнарынга кризистен үнериниң аргаларын, байдалды деп-десиг болдурарының, хүн бүрү амыдыралдың айтырыгларын шиитпирлээриниң оруктарын сүмелээринге эргежок чугула боор турар.

Күш-ажылчы коллективтерде партия организацияларын чок кылырынче угланган кандыг-даа чүткүлдер болгаш өске-даа узуткакчы илерээшкиннерни съезд демократияны база хоойлу-дүрүмнү үрээн чорук кылдыр көрүп турар.

Съездиниң медеглээри болза: СЭКП-ниң хүлээлгези — политиктиг реформаны доозары, эрге-чагырганы долузу-биле Советтерге дамчыдып бээрин туюлунга чедирер. Партия комитеттери чаа Советтер-биле кады хөделиишкинни тургузар, оларның херек кырында боттуг эрге-чагырганың органнары кылдыр тургустунарынга дузалаар, соңгулдалар үезинде ажылчыннарга болгаш тараачыннарга боттуг деткимчени кылыр ужурлуг. Депутат-коммунистерниң болгаш партия организацияларының боттуг туружу Советтерниң долу үнелиг болгаш чогумчалыг ажылче дүрген шилчиринге деткимчени бээр ужурлуг.

Чурттуң политиктиг системазынга президентиниң эрге-дужаалын доктаадыры шын болгаш эргежок чугула деп, съезд санап турар. Ооң-биле кады республикаларда болгаш тус-тус черлерде эрге-чагырга-биле президентиниң кады хөделиишкиннерин хоойлу ёзугаар айтып, доктаатпааның, президентиниң үндүрген чарлыктарын күүседиринге контрольдуң хевирлерин тодаратпааның база демдеглеп турар.

Съезд Совет күрүнениң улустар аразынга ажыл-чорудулгазын деткип турар, ол ажыл-чорудулга XXVII съездиниң болгаш XIX партия конференциязының үндүрген түңнелдеринге дүүштүр — шилип алышкынның хостуунга, эрге-ажыктарның дең эштириилгезинге, дең эргеге болгаш холгаарлашпазынга, хамаарышпас чорукту болгаш тускай догуннаашкынын бот-боттарының аразынга хүндүлээринге, боочепсекти, бирги ээлчегде ядролуг чепсекти кызырарынга, кижиниң эргелерин хүндүлээринге үндезилээш, демократчыдылгага болгаш гуманныг чорукка үндезилеттинген.

Ындыг принциптерге тургустунган ССРЭ-ниң чаа даштыкы политиказы улустар аразының байдалының көскүзү-биле эки-кижиринге, дайын айыылын кошкадырынга, делегей айтырыгларын шиитпирлеп эгелээринге, делегейниң ажыл-агый системазынга экономиканы интеграстаарынга, экологтуг кадыы хөделиишкиннерге, угаан-бодал алырынга кады ажылдажылгага, кижилер аразынга харылзааларны калбартырынга идигни берип, шериг чарыгдалдарының аар үүргезин ээзежелдириниң эгезин салган деп, съезд демдеглеп тур. Оон түңнелинде иштики сорулгаларны шиитпирлээринге даштыкы таарымчалыг байдалдар тургустунуп турар.

Улустар аразында таарымчалыг байдалдар чурттуң айыыл чок чоруун угаан-сарыылдыг хемчээлдерге илеге ааи-биле хандырарының сорулгаларын дүжүрбейн турар. Шериг политиказының айтырыглары, шериг албанныгларның болгаш оларның өг-бүлелериниң дугайында сагыш салыры күрүнениң база партияның кичээнгейиниң төвүнге үргүлчү турар ужурлуг.

Съезд СЭКП-ниң делегей харылзааларын калбартыры болгаш ханыладыры дээш туржуп, коммунистиг болгаш ажылчын партиялар-биле, өске-даа чөөн күштер-биле кады сырый хөделиишкинниң, политиктиг партиялар болгаш хөй-нити шимчээшкиннериниң калбак кезектери-биле эрге-ажыктарын дүгжүүшкүнүн дилеп тыварының чугулазын демдег. деп турар.

Партияны боттуу-биле чаартыр чорук ооң Программазын боттуу-биле чаартырын негеп турар. Съезд партияның чаа программазын тургузар талазы-биле комиссияны тургузары болгаш ооң төлевилелин партия эге организацияларынга чугаалажып көөр кылдыр киирери эргежок чугула деп санап турар.

СЭКП ниитилелге болгаш күрүнеге келир үезе хөделиишкинниң программазын саналдап турар. Ону съездиниң «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп программныг медеглелинде, чуртту хөгжүдериниң эң чугула айтырыгларының талазы-биле резолюцияларда айыткан.

Партияны болгаш ниитилелди кризиске, чуртту — чаңгыс черге таптаашкынга болгаш чаңгыс кижиниң эрге-чагыргазынга, а социализмни — деформацияга чедирген эрткен үениң алдагалдарын катап болдуруп болбазынче бүгү коммунистерни, СЭКП-ниң удуртукчу органнарынга ажылдаарынга бүзүреттирген кижилерниң кичээнгейин съезд угландырып турар.

• • •

Чурт берге үеде чурттап турар. Демократтыг күштерни шуптузун каттыштырары кажангызындан артык эргежок чугула боор турар. Социалистиг идеяның бүгү талалакчыларын Советтерге, хөй-нити организацияларынга, шимчээшкиннерге, хүн бүрүнүң практиктиг ажыл-чорудулгазынга калбак коалиция кылдыр сырый каттыжарын СЭКП сүмелеп тур. Күш-ажылдың кижизиниң, хамааты чоннуң болгаш ниити-национал чепшээрежиишкинниң эрге-ажыктары дээш бүгү-ле боттуг чүүлдерни камгалаары-биле дең эргелиг чугааны кылырынга ол белен.

Амгы үе-чадада партияның шериг политиказының кол угланыышкыннарының дугайында

1. СЭКП болза тайбыңны быжыглаарын даштыкы политиканың эң чугула угланыышкыны деп санап турар болгаш делегейниң дүшкүүрлүг чорууның чавырлыышкынының чорудулгазынга бүгү хемчег-биле идигни бээр. Чаа ёзу-биле политиктиг бодаашкынга үндезилеттинген партияның шериг политиказы ССРЭ-ниң үр хуусаалыг эрге-ажыктарынга дүгжүп турар.

Шериг-политиктиг байдалды болгаш оон хөгжүлдезиниң перспективазын бүгү талалыг өөренип көргеш, туруп болур чаартылгаларның хажыттынмас чоруунуң магадылалы амдызында тургустунмаан турда, ССРЭ-те удур дайын айыылы хевээр артып турар деп, съезд медеглеп тур. Ындыг байдалдарның үезинде социалистиг Ада-чуртту камгалаарының, чурттуң айыыл чок чоруун быжыглаарының база камгалаар аргалыг ынанныштыг, сарыылдыы-биле четчир деңнелге тургузар талазы-биле Конституцияда айыткан хүлээлгелерни күүседири бүгү чоннуң, партияның болгаш күрүнениң эң чугула сорулгаларының бирээзи болуп турар болгаш ындыг болуп артар-даа.

СЭКП болза совет камгалал шериг доктриназын боттандырары база хажык чок хөгжүдери дээш туржуп турар болгаш делегейниң айыыл чок чоруунуң бүгүнү хаара туткан турар системазын хевирлеп тургузарынга, ол сорулгалар-биле шериг-политиктиг кады ажылдажылганы калбартырынга, дайыннар болгаш күчүлээшкин чок тайбынче бурунгаарлаарынга идиг бээринге бодунуң белеанин бадыткаар турар.

Камгалал сорулгаларын шиитпирлээр чорук дайынның айладырын. ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарларының дээп болбас чоруун, Төрээн чурттуң тускай догуннаашкынынга семээшкиннерни үзе шаварын, а даштыкыдан халдаашкын болган таварылгада—ону магадылалдыг ойтур шаварын, күрүнениң хамаарышпас чоруун, девискээриниң бүрүн-бүдүн турарын камгалаарын, чөптүг тайбыңны катап тургузарын хандырары эргежок чугула деп, партия санап тур.

2. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштери социалистиг Ада-чуртту камгалаар талазы-биле бодунуң Конституцияда айыткан хүлээлгезин төлептиг-биле күүседип турар деп, СЭКП-ниң съездизи демдеглеп тур. ССРЭ-ниң армиязының болгаш флодунуң, КАК-тың кызыгаар шериглериниң, ИХМ-ниң иштики шериглериниң коммунистери, хууда составы бодунуң чонунга, оон социалистиг шилилгезинге бердинген болуп турар.

Шериглерде болгаш флотта ээзеш эвес негелделиг айтырыглар, оон иштинде хууда составы четчелээри, оон профессионал белеткели, чорудуп берип турар техниканың болгаш чепсегленниишкиннерниң чаа хевирлериниң шынары база саны, сагылга-чурум, организас-штат тургузуунуң сайзыраңгай эвези, шериг албанныгларның база оларның өг-бүлелериниң кошкак социал камгалалы-биле холбашкан айтырыглар мөөңнеттинген болуп турар. Ол чорук таарзынмас хөөннерни, дүшкүүрлүг чорукту тургузуп, албан-хүлээлгезинге сеткилин ханмас чоруктуң медерелин болдуруп турар.

Шеригниң күш-ажылының ниитилел-политиктиг кандаар-даа аажок улуг ужур-дузазын, ооң хүндүткелдиг характерин СЭКП онзалап демдеглеп тур. Совет Чепсектиг Күштериниң ат-алдарын быжыглаарынга, шериг албанының алдар-хүндүткелин бедидеринге, шериг албанныгларның алдарын, төлептиг мөзүзүн, амыдыралын болгаш кадыкшылын камгалаарынга бүгү хемчег-биле идиг бээрин партия организацияларынга, бүгү коммунистерге съезд хүлээдип тур.

Камгалалдың айыыл чок чоруктуң болгаш шериг тургу[illegible] айтырыгларын чаңгыс аай эвилел [illegible] үндезилээн, төптүг удуртур дээш СЭКП туржу[illegible] съезд медеглеп тур.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштери болза, чаңгыс аай [illegible], девискээрлер аайы-биле тургузарының, бүгү нииті шериг хүлээлгезин нерээ чаргының ёзугаар шериг албанынга эки тура-биле хүлээп алыр чорук-биле дүүштүрүп, холушкак кылдыр четчелээр хөй националдыг кадр армияның, социал чөптүг чоруктуң болгаш бүгү-ле шериг албанныгларның база шериг хүлээлгелиглерниң хоойлу мурнунга бир дөмей болурунуң принциптеринге тургустунар, оларны ССРЭ Конституциязында быжыглаттынган чүгле ол дорт херегленин ёзугаар ажылдаар турар ужурлуг.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге аныяктарның албан эрттирерин белеткээринге база ону эрттирерин[illegible] партийжи салдар чедирериниң хевирлерин болгаш методтарын ажылдап кылыры база ону шыңар талазы-биле чаа деңнелге тургузары эргежок чугула. ССРЭ-ниң хамаатыларының патриотчу база интернационалчы кижизидилгезиниң. Ада-чурттуң айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле ниитиниң хүлээлгезин күүседиринге белениниң талазы-биле ажылды эки[illegible]. Бо талазы-биле чер-черниң партия органнарының ролюн бедидер.

3. Совет ниитилелдиң революстуг ёзу-биле чаартылы болгаш [illegible] ССР Эвилелиниң хоойлуларынга [illegible] шериг реформазын үе-шагында боттандырарын негеп турар деп СЭКП санап тур.

Ук реформа болза, сарыылдыг четчир чоруктуң принциптеринге дүүштүр камгалал күжүн-шидалының эртемге үндезилеттинген деңнелин; перспективтиг шериг-техниктиг политиканы ажылдап кылырын база эртемниң, техниканың болгаш технологияның эң чаа чедиишкиннеринге үндезилээш, эң-не бедик шынарлыг амгы үениң чепсээ-биле болгаш шериг техниказы-биле армияны база флотту деририн; ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң организас-штат тургузуун болгаш эвилел башкарарының органнарын ойтап болдурарын; каар политиказын эде тургузарын, шериг-албан хүлээлгелерин демократчыдарын, хууда составы четчелээриниң база белеткээриниң системазын өскертирин, оон профессионализмин бедидерин болгаш курлавырларны өөредирин экижидерин; ССРЭ-ниң хамаатыларының херек кырынга шериг албанын эрттирерин хоойлужуткан үндезиннерге быжыглаарын хандырар хүлээлгелиг.

Камгалал дугайында болгаш даштыкы факторлардан, а ол ышкаш шериг албанныгларның, оларның өг-бүлелериниң кежигүннериниң, курлавырже үнген азы халашкан шериглерниң социал хандырылгазының болгаш эрге камгалалының эвес сорулгалыг күрүне программазындан хамаарыштыр, камгалал бүдүрүлгелериниң эртем, шенелде база бүдүрүлге баазазын хөгжүдерин барымдаалап, конверсия дугайынга хоойлуларны хүлээп алырын дүргедедири эргежок чугула деп съезд санап тур. Чепсектиг Күштерни болгаш камгалалга үнер чарыгдалдарны кызырганы-биле холбаштыр хосталы бээр күштерни база акша-хөреңгилерни бирги ээлчегде айыттынган сорулгаларга үндүрери эргежок чугула.

Шериг кадрларның материалдыг болгаш социал байдалын быжыглаары, шериг албанныгларны чаагайжыды кылдынган өжик-балгат-биле хандырары, өртек-үнениң өзүлдезиниң болгаш инфляцияның байдалдарында компенсация хемчеглерни киирери бирги чергениң сорулгалары болур деп съезд санап тур.

4. Шериг реформазының кол угланыышкыннарының бирээзи болза, туруп турар тургузууну чаартырын, партия организацияларының болгаш политиктиг органнарның эрге-хүлээлгелерин ылгап тодарадырын, оларны күүседириниң чаа сорулгалар-биле болгаш чаа байдалдар-биле, партияның иштики харылзааларын демократчыдары-биле дүүштүрерин, чаа бүдүш-чаң байдалын, сагылга-чурумну, эрге-хоойлу чурумун, шериг эштежилгезин тургузарын киириштир, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге партийжи-политиктиг ажылдың бүгү системазын үндезини-биле чаартыры болуп турар.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге политиктиг ажыл болза, Маркстың, Энгельстиң база Ленинниң чогаадыкчы ёзу-биле хөгжүп турар идеяларынга, делегейниң ниитилел-политиктиг бодалының болгаш культуразының [illegible] үндезилеттинген турар ужурлуг. СЭКП болза армияга болгаш флотка политиктиг баштаан [illegible] быжыглаарынче, бүгү-ле чогумчалыг болгаш [illegible] чурттуң камгалаар аргалыг бедидериниң [illegible]га сырый каттыштырарынче чүткүүр эвилел Чепсектиг Күштерниң деполитизастаарынга съезд удур туржур турар.

Армияның болгаш флоттуң шериг-политиктиг [illegible] [illegible] Ада-чурттуң камгалалының талазы-биле [illegible] база ССРЭ Конституциязынга дүүштүр тургустунар болгаш шериг албанныгларны социалистиг [illegible] шынчы болурунга, [illegible] база чоннуң чаңгыс эштиг [illegible], патриотизмниң, совет [illegible] интернационализмниң [illegible]. Төрээн черин камгалаарынга эптиишкин белен турарының [illegible] эрге кижизидилгезинче угланган турар.

Армияда болгаш флотка СЭКП-ниң организацияларының ажылының механизмин тургускан база байлап таарыштырып, партияның шериг политиказын амыдыралга боттандырар талазы-биле совет хоойлуларның кемчээлинге чуртта эделип турар өске-даа ниитилел-политиктиг организациялар-биле оларны үре-түңнелдиг бир демниг ажылдаар кылдыр чорудуп турар.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштери болза Ада-чурттуң ынаныштыг камгалакчызы, дайынның [illegible] база тайбыңны камгалаарының фактору болур ужурлуг деп съезд санап тур. Камгалалды быжыглаары-биле [illegible] алдынган бүгү-ле чүүлдерни хуусаалыг [illegible] болгаш сайзыраңгайжыдар дугайында сагыш салышкынның коммунист бүрүзүнүң патриотчу болгаш интернационалчы [illegible] херээ болур.

Коммунистерниң демократтыг эргелерин камгалаар, оларны истеп сүрер чорукка удур туржур талазы-биле

СЭКП үлге бүрүзүнүң ниитилел тургузуун, бодунуң амыдыралының хевирин бот-тускайлаң шилип алыр эргезин хүлээп көрүп турар. Демократия кижиниң төлептиг бүдүжүн хүлүмзүрүп көөрү, кижи көөр хөөн чок болгаш эш-өжээн истээр байдал тургузар, янзы-бүрү чылдактарны ажыглап алгаш, социалистиг угланыышкынныг компартияларның боттарын, оларның кежигүннерин болгаш талалакчыларын хоойлудан даштаар кордаашкыннар-биле чүүлдешпес. Үениң хүлээп көрбейн барганы эрге-чагыргаларның кылган чүүлдери дээш харыысалганы оларга хамаарыштырып болбас.

Чөөн Европаның чамдык чурттарында ында боор турар өскерилгелер чорудулгазының байдалдарында кижилерниң депшилгезиниң идеяларынга сеткил-чүрээнден бердинген мун-мун ак сеткилдиг кижилер согуушкунга таваржы берген.

Оларны үзел-бодалы дээш истеп сүрер, кызыглай көрүп, ажылдан үндүрүп турар. Ховар эвес амы чидимиг болдуруп турар кижи шыдажыр арга чок ындыг чорук оларның өг-бүлелеринге берге байдалдарны тургускан.

Антикоммунизм моон мурнунда маңаалыг хоорралга болгаш өлүм-чидимге чедирген. Хамааты ниитилел чарлаттынган байдалдарда үзел-бодал дээш истеп сүрүүшкүнүнүң база психологтуг халдаашкынның — ындыг болуушкуннар кайа-даа — даштыкыга болгаш иштиң чүртувуска—көстүп кээп турары ажыг-шүжүгнү болгаш үзүрланышкынны болдуруп турар.

Съезд политиктиг истеп сүрүүшкүнге болгаш моральдыг террорга таваржып турар коммунистерге, бүгү кижилерге эштиктиг эш сеткил каттыштырылгазын илергейлеп, кижи бүрүзүнүң аттарын, төлептиг бодужун болгаш эргелерин камгалаарынче депшилгелиг күштерни кыйгырып тур.

СЭКП-ниң бюджединиң болгаш эт-хөреңгизиниң дугайында

1. СЭКП ТК-ның Херектер эргелекчизи эш Н. Е. Кручинаның СЭКП-ниң бюджединиң болгаш эт-хөреңгизиниң дугайында илеткелин кичээнгейге хүлээп алыр.

2. Бюджетти четчелеп тургузуп алырының болгаш күүселдезиниң чурумну СЭКП-ниң ниитилелге чаа эрге-хүлээлгелеринге болгаш ролюнга дүүштүр оожум чорудтунуп турар. Партияның материалдыг баазазының болгаш бюджединиң дугайында ажык-чаргыг чорук болгаш дыңнадыышкыннар хандыртынмаан. Сан-хөө болгаш эт-хөреңги айтырыгларының талазы-биле чамдык шиитпирлерни хүлээп алырда партияның соңгулдалыг органнарының, коммунистерниң саналдарын өөренип көрбейн турар СЭКП ТК-зы, партия комитеттери хөреңгилерни хумагалыг ажыглавайн, объектилерни тударынга артык чарыгдалдарны кылып, СЭКП-ге хамааржыр өнчүнү дамчыдып бээрде кайы хамаанчок чоруктар ны болдуруп турган.

3. Партия комитеттериниң, партия эге организацияларының бюджетти четчелеп тургузар дүштерни хөгжүдер болгаш партияның эт-хөреңгизин хумагалыг ажыглаар талазы-биле эгелерни болгаш хүлээлгелерни калбартыр деп, съезд санап тур. СЭКП-ниң организацияның бүрүзүнүң ажылынга чогуур материалдыг байдалдарны тургузарын өөренип көрбүшааш, партия организацияларының сан-хөө болгаш ажыл-агый ажыл-чорудулгазы тус-тус девискээрлерниң онзагай байдалынга дүүштүр демократтыг эгелерге үндезилей тургустунар ужурлуг.

4. Партия организацияларының бот-тускайлаң чоруу каабагын, олар бот-акшаланыышкынче шилчип турар байдалдарда бо чылдың төнчүзүнге чедир партия бюджедин четчелеп тургузарының, күүселдезиниң болгаш контролюнуң чаа механизмин ажылдап кылырын, акша-хөреңгилерни эге организацияларга ажыктыг кылдыр эде хуваарын, партия комитеттериниң, партияның албан черлериниң структуразын сайзыраңгайжыдып, ажылдакчыларының штатта көрдүнген санын кызырып турган ажыл-херекти нити чарыгдалдарны кызырарынче угландырарын съезд СЭКП ТК-га, ТКК-га дагзып тур. СЭКП-де бар эмнелге баазазын партияның бүгү кежигүннериниң эмнеринге болгаш дыштанырынга ажыглаар.

5. Коммунистерниң хөй саналдарының тургузуп кааны эт-хөреңгини хоойлуга дүүштүр [illegible], ажыглаар болгаш сайгаар эргезин СЭКП боттандырбышаан, ол дугайын бадыткаан, партияның нити өнчү-хөреңгизин партияның программыг болгаш Уставта айыткан сорулгаларын чедип алыр талазы-биле практиктиг ажылды чорударының эргежок чугула үндезини кылдыр санап тур.

СЭКП ТК, ТКК 1990—1991 чылдарда СЭКП-ниң өнчү-хөреңгизиниң объектилериниң экспертиза үнелел-санаашкынын болгаш оларны эң-не хумагалыг ажыглаар талазы-биле саналдарны ажылдап кылыр.

Коммунистерниң саналын болгаш СЭКП-ниң Уставында база хоойлуда көрдүнген чурумну барымдаалап көрүп тур[illegible], чүгле ынчан СЭКП-ниң өнчү-хөреңгизин садып, дамчыдып берип база оон-даа өске хевирлер-биле оон ангылап болур.

СЭКП-ниң партия комитеттери, организациялары болгаш албан черлери юридиктиг эргелерин долу хемчээлдиг-биле боттандырар, оларны партияның сан-хөө болгаш материалдыг курлавырларын быжыглаарынга ажыглаар.

6. Үш ай хуусаа дургузунда партияда ажыл херектиң байдалын өөренип көөрүн, бодунуң кылган түңнелдерин болгаш саналдарын СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан хуралынга киирип көөрүн артык эргелер талазы-биле тургускан комиссияга съезд дагзып тур. Бо айтырыг талазы-биле шиитпирни бо чылдың төнчүзүнге чедир партия парлалгазынга парлаар.

• • •

Партия комитеттери, эге организациялар, коммунист бүрүзү партияның өнчү-хөреңгизин быжыглаарынга идепкейлиг киржир, СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазының чаа байдалдарында материал-акша-хөреңгилерни ажыктыг ажыглаарын чедип алыр дээрзинге бүзүрелин съезд илергейлеп тур.

Аңаа чедир 7 хонук арткан

ХАЧЫЛАР ДАГЖАП ТУРДА...

«Чодураа» совхозтуң хой кыргыыр пунктузу [illegible] Кувам деп черде [illegible] сүт-бараан фермазының чанында турар. Аңаа совхоз Наадымының бүдүрүүзүнге чеде бердивис. [illegible] кижилерниң сеткил хөөнүн херээ хөнүүг, үүле-херектиң бүдүрүүзү-даа хөлчок.

Бачым-чымыш ажыл-иш-биле аяннашкан хачылар дагжап турда, кыргыкчылар-биле таныжыылгавыс эгелээн.

— Сооң чай болганындан [illegible] кыргылдаже иштевис [illegible] — деп, [illegible] мал эмчизи [illegible], амгы үеде № 1 хойжу бригаданың бригадири Эртине [illegible] Дептер-оол чугаалаан. — Бо хүннерде 40 ажыл кижи кыргылдада киржип турар. «Демниг саасқын теве [illegible]» дижир. Кыргылдачыларның хуусаазын [illegible] бээр бис. Даарта совхозтуң чартык чылын түңнээн байырлыг Наадым чорудуур [illegible]. Аңаа республика Наадымынга [illegible] аттарын [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] ажылдап турар. Ында [illegible] электрониг 17 хачыны долу ажыглап турар. Артканнары хол хачылары-биле кыргылдаа [illegible]

[illegible]

...дык ажылчыннарын хой кыргыырынга киириштирип болуруннуң аргалары ала-чайгаар тургустунуп келген.

Хойжулар коллаан кыргыкчылардан аңгыда, саанчылар, суурда ясли-садик ажылдакчылары шеф дузазын көргүзүп, сезоннуг үеде күже...

...Хараал-Тей сүт-бараан фермазының саанчызы болбушаан, дүк кыргылдазының үезинде класстакчының хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, калы ажылдап турар өөрүнге мактаттырып турар.

Дянзенмаа Захаровнаа Марина Чамыяк хүн бүрү ду...

...залажып турар. Ол дүктү чартык чиңге, чартык бедүүн дээш мыкаш белүктерге аңгылап, даандырган херээм саат...

...зы шоолуг эвес болганындан дүктүң байдалы, дужааткыры баш удур санаашкыннарга четпейн барган. Арган хойнуң дүгү хоозалбайн баары билдингир болгай.

Кыргыкчылардан Оюн-оол Даржаа, Саяна Эренчин, Ни...

...мал Лодай-оол электрониг хачы-биле хүнде 25-тен 50 чедир хойну кыргып турар. Хол хачызы-биле ажылдаан...

...хойну бегүн, даарта кыргып доозарын олар хүлээнип турар.

Данзы САЛЧАК.

ЧУРУКТА: класстакчы Дянзенмаа Самзарак

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БАШТАЙГЫ САРААТТАР

Сүт-Хөл районда Карл Маркс аттыг совхозтуң Билчиир-оол Ондарга удурткан бригада Көк-Терек деп черде мелегин [illegible]. Коллектив эртеки чазын 412 гектар шөлүн [illegible] суггарганындан амгы үеде мелегиниң дүжүдү эки. Күске чедир 3 катап кезип, ажаавыл 1700 центнер сигенни алыр деп көрээде айыткан.

Ам бо хүннерде бригада 79 гектар черниң сигенин кескеш, оон барык 32 тонназы прессте, сарааттаан. Ынчангаш бир гектардан 26 центнер дүжүттү ап турар, ол дээрге планындан хөй.

Бригада кежигүннеринден Василий Ондар, Маадыр Ондар трактор-биле хүнде сиген кезер планын 100—150 хуу чедирип турар. А прессте Алдын-оол Ондар база-ла олардан шуут дудак чок.

Механизаторлар ындыг чаагай сигенни өстүрүп, ажаап ап турда, суурнуң чурттакчыларының хуузунда инектери шөлче чаза бурган, сигенни төтчеглеп турар. Ынчангаш Ийме кодээ Совединиң күүскому чогуур хемчеглер албас болза хоржок.

Алдын-оол ОНДАР.
Башкы.

Интервью

СӨЗҮ БОЛГАШ ХЕРЭЭ ДЭЭШ КИЖИ ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ

Эрткен оруувусту амгы үе-биле деңней чугаалап тура, ону [illegible] бистиң чаңнавыс [illegible]. Кезек үеде чоннуң чүс-чүс чылдарда чыдынган ол мерген дуржулгазындан, улустуң педагогиказын эргижи артыышкынын дээш ойта дүшкеш, ону чуүй шаап каапкаш, ылангыя мөзүшынар хевирлээшкининде дыка улуг четпестерни болдурган бис. Оран-делегейниң ай-менни-даа уш-баш чок өлүрбес, бистиг чүвени кижиже угландыр тутпас деп бисти өгбелеривис чагып сургап чораан. Тыва кижиниң сеткилиниң бичезин, эки ирген-хүндүлээчелин, дузааргаан салгалдан салгалче чедир олар хевирлеп келген.

Аас-сөс-биле сургап, билиндирип чадаанывыстан бе, өөредилгенге көргүспээнивистен бе, кижиниң сеткил-хөөнүн тоол билбейн турарывыстан бе, аныяктар кижизидилгезинде шыңгыы четпестер туруп келген. Кем-херек үүлгедиишкиннери өзүп турар. Ооң хамы дөзүн, чылдагааннарын анализтеп көөрү ниитилелден негеттинип турар. Аныяктарны ажылга тургузары, политиктиг культуразын бедидери, хостуг үезин организастаары, оларның иштики сагыш-сеткилин чымчадып байлакшыдары, интернационализмге кижизидери —бо айтырыгларже ханылап кирип чадаанывыста бе?

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң ийи амгы нацияның хамаарылгаларынче чыгаарының айыылы тургустунар чыгы апарып турары чажыт эвес. Орус, тыва чон өске аймак сөөк чон-биле-даа боттарының аразында эп-найыралдыг чурттап келген. Чылдар-биле шылгаттынган найыралдыг холдун чаңгыс уу-биле шыйып октаптар эрге кымда-даа чок. Национал дар аразында харылзаалар онза байдалды негеп турда, бо нарын харылзааларга бот-боттарын хүндүлээшкинниг баар чорук ...онзуг айыылдыг. Хүндүткел—ол билчиглениң баганазы. Корум-чурумну ийи-чаңгыс товарган кижилер үрээн турар, олар [illegible] чүвелер. Бүзүм чоннуң буруудадып, үнелеп бере баары арай кызыра. Чөптүг эвес. База ийи-чаңгыс кижилер ону ынчаар түңнээрин кызыдып турар.

Корум-чурумну быжыглаары-биле калбак хемчеглер алдынып турар. Немелде күштүг хоойлу камгалал органнары ап турар. Ынчалза-даа чамдык айтырыглар база тургустунуп турар. Корум-чурум тудуукчулары бир, а үрекчилери коллуу өске нацияның төлээлери апаарга база бир ызы болу бээр. Ынчангаш тургустунуп турар роталарны интернационалчы болдурары, шагдааларның боттарының-даа найыралын быжыглаарынга, бир дем-биле корум-чурум быжыглаарынга киржиринге-даа эки болур ийик. Күш-дамыры быжыккан, төлептиг аныяктарны чок деп болбас. Ону херекке албас болзувусса, боттарывыстың арга-курлавырларывысты долу ажыглап шыдавазывысты көргүзер бис. Борта ийи ыйыгун алып болур. Ажыл чок оолдарның санын кызырып, оларның кижизидилгезин холга алыр, кадрларны четчелээр.

База бир айтырыг шагдаалар биле чоннуң аразында хамаарылгалар. Хамаатыларның эргелеринге хүүшпес хамаарылга, ылгай көөр чорук ышкыыңда-ла тарыылган байдалды улам чидиглендирип болур.

Республикада тургустунган байдалды кичээнгейге ап, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок сессиялары бо айтырыгны чугаалашкан болгаш чогуур хемчеглерин ажылдап кылган. Корум-чурум талазы-биле чамдык тайылбырларны бээрин бистиң корреспондентивис А. Ховалыг Тыва АССР-ниң иштики херектер министри Владимир Бораевич КАРА-САЛДАН диләан.

— Владимир Бораевич, республикада корум-чурум айтырыы нарын болуп артпышаан-дыр. Чамдыкта хулиган херээн национал айтырыг-биле холуп, ону улам чидиглендирип турарын чүү деп болдур турар силер? Бо ийи бо айтырыгларны ылгап билип алырынга хоойлу камгалал органнары, ылангыя милиция ажылдакчылары канчаар тайылбыр ажылы, хемчеглер кылып чорудуп болурул?

[illegible]

Бо чүүлдүн бирги болгаш ийиги кезектеринде көрдүнген чүүлдерни бөлүк кижилер кылган азы кижилерниң амы-тынынга четкен азы өске-даа вар уржуктарга чедирген болза —

...нистерство кадрлар айтырыын канчаар шиитпирлээр болдап турары?

— Амгы үеде иштики херектер кадрларының национал составын көөр болза, түс чернаң төлээлери 79,7 хуу, арткан ... [illegible]

...ниң корум-чурумун камгалаар болгаш хоорайның, районнарның шагдаа кадрларын контрольдаар. Келген шагдааларны хөй кезин корум-чурумну ак сеткилдиг-биле тудуп, чогуур саапырларга дүүштүр ажылдап турар.

[illegible]

Чылдар-биле шылгаттынган найыралды холдуң чаңгыс уу-биле шыйып октаптар эрге кымда-даа чок

— Владимир Бораевич, совелтү болуп турар чамдык чымыштарга ийи-чаңгыс кижилер шыңгыы негелделерни бир нацияга хамаарыштыр чаңгыс талалыг үнелээшкиннерин-даа берип турар апарган. Негелделериниң бирээзи —онза байдалды тургузары. Ону тургузарының дүрүмүн чугаалап көрүнерем. Ол негелделер чөптүг бе?

— Совелтү үеде чамдык хамаатыларның ындыг айтырыг көдүрүп турары шын. Эрткен чылдың апрель 3-те үнген «Онза байдалдың эрге-хоойлу чурумунуң дугайында» Хоойлуда айытканын ёзугаар ону эвилелдешкен, автономнуг республикаларның девискээринге азы бир республиканың составында кирип турар чамдык черлерге киирерде, хамаарышкан эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның [illegible]

...рыкан. Чурттуң янзы-бүрү дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң башкылары абитуриентилерни Кызылга хүлээп алыр кылдыр дугурушкан бис. Биске 260 олут берген. Амдызында көжүрүп дашкаар кирип алганнарның саны — 85 кижи. Шеригден халажып келген, школа доосчан аныяктарны, күш-ажылчы коллективтерниң бээрээни кижилерни ажылга хүлээп ап турар бис. ИХМ-ниң өөредилге төвүнде 150 кижини белеткээр планныг тургаш, ону 180—190 кижи чедир белеткеп турар. Келир чылын курсантылар санын 240 кижи чедирер. Дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде ниитизи-биле өөренип турарларның саны—183, бот-өөредилге-биле өөренип турар кижи 123, оларның 66-зы тыва, шуут өөренип турар 60 кижиниң 37-зи тыва.

...ужурлуг. Тускай чепсекти, кажан шупту болур-чогуур сагындырыглыг аргаларны ажыглааны түңнел чок болганда, ынчан ажыглаар болур.

Хөй-ниити черлеринге, кудумчуга хынаарын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1989 чылдың декабрь 29-та хүлээп алганы кижилерни кемдедип болур чиндиг бистиг болгаш шиш мезе хавырарының дугайында шиитпиринге дүүштүр чорудуп турар. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң июнь 29-та болган ээлчег чок сессиязының доктаалын ёзугаар ол чүүлдерни ап чораны дээш торгаалды 200 рубль чедир өстүрген.

— Ам база рота киирер деп турар. Олар кандыг хүлээгелиг болурул? Кандыг шиитпирге ону үндезилээнил деп [illegible]

ЧАРЛЫКТАН ОДУРУГЛАР: «Күрүнеге удур кем-херек үүлгеткени дээш кеземче харыысалгазының дугайында» ССРЭ Хоойлузунга болгаш ССРЭ-ниң өске[illegible]

[illegible]

Организастаарывыс арткан. Түңнел оон көстү бээр

Эрзинде «Мөрен» совхоз коллективтиг ажыл-агыйның тургустунганындан бээр 40 чыл болганын чоокта чаа байырлап эрттирген. Ол юбилейин база Наадым табарыштыр ажыл-агый чамдык эки түңнелдерлиг болган. Бистиң корреспондентивис Седен Хертек директор А. С. Дамдын-биле ужурашкаш, малчыннар Наадымын совхоз канчаар ужурашканын база моон соңгаар оларның мурнунда кандыг сорулгалар туруп турарының дугайын оон сонуургаан. Ол интервьюну моон адаанда парладывыс.

— Алдын-оол Сүрүңович, х мыктың мурнунда Мөренге баштайгы коллективтиг ажыл-агыйның тургустунганының дугайында [illegible]

...тандыларының бүгү аргалары бар.

Кыргылданы база шээр малдың чуурун кыска хуусаада [illegible]

...ның малчыннары үнгүлээн. Коллуунда-ла Чээн-Адыр, Ортаа-Адыр, Ак-Адыр, Баян-Кол, Чинчилик деп черлерде чайлаглап турар улус бис. Оът-сиген черле эки-дир. Өөрүнчүг чүве ол.

Чайлаглаашкынның канчаар эрттирер дугайында тус-тус бригадаларга база ниити совхозка-даа чугаалашкан бис. Малчыннарның бараан хандырылгазы берге боор чүве болгай. Райпода автомагазин чедишпес болганы-биле бодуувустук чаа садып алганывыс...

...чаа кожуругнуң Ленин аттыг совхоз-биле демнежип алгаш, тудуп тур бис. Ону келир чылын ажылдалга киирер ужурлуг.

Бо үеде бистиң 12 хире өг-бүле кыжын өглерде чурттап турар. 1991 чылда бүгү кадарчыларны чурттаалга базыңнары-биле хандырар сорулганы салган бис.

Силер маңаа кандыг-кандыг бергелер туруп турарының дугайында айтырбадыңар. Ону черле салыр-ла боор силер. Ынчангаш баштай харылап...

[illegible]

Ажыл-херектиң эгези

МАШИНА ХЕРЕК

[illegible]

Шериг чоруур оолдарны район төвүнге чедирерде бедии бөргелээшкиннерге таваржы бээр. Баштайгы үеде шериг чоруур хөй оолдарны чедирери-биле совхоз автомашинаны берип турар. Оон соонда график ёзугаар оларны 3-4 кижи кылдыр чоруура дыка берге. Бот-оруга чарыылдыр [illegible] 2-3 кижи [illegible] — дыка кадалыыг. Район төвү биле суур...

...малыг болур болза, чоннан үндүруг чыып алырда, хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаарда ажыы улуг дээрзин Бели-Тала кодээ Совединиң даргазы Д.-Д. Ы. Монгуш чугаалап турар. Бо айтырыгны Сүт-Хөл район Совединиң күүсекчи комитеди (даргазы Ч. Б. Монгуш) Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң дамчыштыр шиитпирлээрин бээриңге кодээ Советтиң чаа соңгуткан даргазы илеген бар кижи Вана.

Кадыр-оол ТУВАК.

10 ТОННА СИГЕННИ КЕЗИП АЛЫР

Сүт-Хөлде «Ишкин» совхозтуң Чаңгыс-Шиви бригадазынга өг-бүлелиг кежигүнүнде Досумаа Дондуковна биле Дамчы-оол Бадыевич Ондарлар 795 сергени кадарып турар. Аңаа кадарчы-биле ажылдап турар өг-бүле эртине [illegible]

...түңнелинде 1500 рубль саңнашкынга алган.

Бо чылын бир сергеден 900 грамм дүк кыргыырын 950 грамм кылдыр ажыр күүсеткен. Малчыннар [illegible]

[illegible]

Кыштаглаашкын [illegible] 10 тонна [illegible] 10 тонна сигенни кезип алыр [illegible].

Араганы ДОНГАК.
Чадаана хоорай.

КӨРҮЛДЕ

Агиткультбригадаларның республика көрүлдези Мөңгүн-Тайга районнуң Мугур-Аксынга бөгүн ажылын эгеләәр. Ук көрүлдеге бүгү районнарның агитбригадалары киржип турар. Көрүлде 4 хонук иштинде болуп эртер. «Напырал» оязынга, дискотекага хамааты программалыг концертке конкурстуң киржикчилери кирер.

Республиканың агиткультбригадаларының тиилекчилеринге тускай аттарны тывыскыр, бот-тывынгыр артистерни шаңнап мактаар. Тыва АССР-ның Культура министерствозунуң оон ортем-методиктиг төвү агиткультбригадаларның ажылы торгудулгазын бүгү талазы-биле өөренип көөр. Ырак узак черден эртип келге бергеш культура ажылдакчылары дыштанып арга-дуржулганы солчурлар.

Бистиң корр.

ИХМ — ИХК парлалга болуу дыңнадып тур

Июль 9-тун дургузунда республикага 27 кым-херек үүлгеткен кижилер бүрүткеттинген. Оон иштинде Кызыл хоорайга — 8, Таңды районга — 6, Кызыл биле Улуг-Хем районнарга — 3-3, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга болгаш Бии-Хем районнарга — 1-1 онаажып турар.

[illegible]

ИХМ-ниң парлалга болуунуң инструктору.

Уран чүүлдүң кижилери

ДАҢ ХАЯАЗЫ ДЕГ

Республиканың В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга келир үениң бичии балет артистериниң концерти болган. Фрунзе хоорайда хореография училищезинде өөренип турар бичии оолдар, уругларның оруу казак, узбек, кыргыс, тыва болгаш өске-даа улустарның танцылары ол хаак дег, хемнер, чымчак, хат-салгын дег кашпагай, элег, шимчээшкин бүрүзүн чоргаарзынчы бот-биле өйчап самнаанын көрүкчүлер улуг магаданыг-биле сонуургап көрген. Ол ышкаш уваак Тывага балет уран чүүлү сайзыраар, Келир үениң балет артистерин белеткээр, өөредип, кижизидип турар башкы өөредикчилер-биле хаара Кызылга келген дээр чугаалар ыраажылының аянынга дагыш тажал берген.

«Кызыл» залчылар бажынынга чурттап турар башкыларга ужуражыры-биле ында чеде бердим. Кызыл районнуң «Кара-Хаак» совхозунга концерт көргүзүп чорааш, чаа-ла чедип келген болдулар. Оларның удуртукчу башкызын сураглай бердим. Оон үезинде тыва херээжен нерден барык ылгашпас, кара карактарлыг, ортумак сыныг, артист кижи болгаш чарашсымаар арыннырайлыг, чугаа аразында хүлүмзүрүн каап орар, чугаакыр кижи-биле шайлап олура, дыка-ла хөөрештивис. Ол чаа-ла 45 харлапкан, амгы үеде Фрунзениң хореография училищезиниң директору Айдай Раткановна Шукурбекова Тывага ийи-үш-даа келгеш, балет артизинге таарышкыр уруглар чыып, ол-бо районнарга баргылаан.

Айдай Шукурбекованың [illegible]

Айдай М. Куренкеев аттыг хөгжүм хореография училищезинге 1963 чылда өөренип турда, ССРЭ-ниң улустуң артизи Б. Бейшеналиева оон удуртукчузу, [illegible] башкызы турган. Училищени дооскаш, Айдай опера болгаш балет театрынга балет танцылаашкынының башкызы болуп ажылдап турган. [illegible] Кыргыс ССР-ниң Культура министерствозу 1970 чылда Айдай Шукурбековаларны Москваның академиктиг хореография училищезиниң башкылар белеткээр курзунге өөредип чорутпаан. [illegible]

[illegible]

Ынча-даа болза Айдай Ратхановна чоргаарал-биле чугаалаар-дыр.

Амгы үеде Фрунзениң хореография училищезинде 12 тыва уруглар өөренип турар. Бо чылын Лаванай Мөңгүн-оол, Виталий Хуурак-оол, келир чылын Саяна Дошпан [illegible] Чечена Асанова, Омак Саяна, Владислав Шимит, Буян Чамыян, Олег Дөжү, Айдыс Оюн, Ирина Кочага, Ойзаарик Мөңгүш олар дыштанылгазында чаныш келгеш, өске эш-өөрү-биле кады отчеттуг концерттерни Кызыл хоорайга, Каа-Хем, Бии-Хем, Кызыл районнарның чамдык ажыл-агыйларынга көргүскен. Келир үениң балет артистериниң хаяа-даа чылыы-биле уткуп, уран талантызын магадап турган.

Училищеде суртуулдарның өөрениринге, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунган. [illegible]

Кыргыс башкы Айдай дугайында

[illegible]

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: училищениң директору Айдай Шукурбекова (ортузунда), башкылар Тамара Асымбаева, Замира Сыдыкова.

Оолар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

Өг-бүле клуву

ИЕНИҢ АВЫРАЛЫ

Дыртыына Мага-Ширнеевна Биче-оолду Мөңгүн-Тайга районнуң улуг-бичии кижилери шупту таныыр дээр болза, ында хөөредиг чок. Даштындан көөрге, углады бээрге ындыг чүве ийикпе, аныяанда шала шилгедек чораан дурт-сыны ам арай чавызай-даа берген ышкаш көстүр. Оон хүрен карактарының көрүжү ол хевээр: чүгле карактарының адаанда чиик хазырыктар болгаш шоолут билдирбес дырышкактар артса-даа, билбес кижи ону сезен хар чоокшулап орар-дыр деп эскербес.

тыына Мага-Ширнеевна болуунуң алдазының дугайында чылы-биле сактып чугаалаар.

1933 чылда Мөңгүн-Тайгага [illegible] деп кижиниң оглу Биче-оол-биле [illegible] өг-бүле тудуп, чурттай берген. Ынчан Биче-оолдуң адазы ашак Ак-Баштыг баарында кыштагга бодунуң хуу малын азырап, чайын үелерде Каргы [illegible] оларны семиртип ап чораан.

Ол үеде Мөңгүн-Тайганың [illegible] араттары Каргы-Бажынга, Тоолайлыгга, [illegible] Тейге, Мугур хемниң унунга [illegible]

[illegible]

лээн өзүп кевүдеп эгелээн 1953 чылда ынчангы «Малчын» колхозтуң бир кодан хоюн база кадарары-биле [illegible] алганнар. Өг-бүлениң [illegible] кайызы-даа чажындан тура мал кадарып өскен болгаш, ону ажаап карактаарынга, малдың чаш төлүн мендилээр талазы-биле баштайгы чылдардан тура-ла кызымак чорууну көргүзүп келгеннер.

— Мал малдаан үжен ажыг чылдарның дургузунда черле [illegible] диртип көрбээн бис. Пенсияже үнер мурнунда, харын-даа сөөлгү чээрби чылдарның дургузунда 100 [illegible] онаваштыр 90-дан эвээш хурага ап көрбээн бис. [illegible] көргүзүүвүс — 100-тен 125-ти бежен чылдарның [illegible] Маадыр-не [illegible] чоргаарал-биле чугаалап орду. [illegible] Биче-оол [illegible] биле Дыртыына Мага-Ширнеевна [illegible] ажыг чылдар дургузунда колхозунга өстүрүп берген [illegible]

[illegible]

Виктор КАРА-САЛ. («Шынның» корр.)

Чарлалдар бюрозу

КЫЗЫЛДЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА

[illegible]

Сонуургаан айтырыгларынга шын харыылар алыры-биле хамаатылар дараазында телефонну ажыглап болур: 3-45-31.

УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИ.

телевидение

ИЮЛЬ 13

БИРГИ ПРОГРАММА — МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 [illegible] 9.20 [illegible] фильм. [illegible] 10.15 [illegible] 11.30 «Тыва угулганы» [illegible] 12.30—15.15 «Үе». 15.50 [illegible] 16.30 [illegible] фильм. 16.40 [illegible] 17.20 [illegible] фильм. 17.30 [illegible] 18.30 «Үе». 19.00 [illegible] 19.10 [illegible] 20.00 [illegible] фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 [illegible] 21.45 [illegible] 22.05 [illegible] Бармындаалыг фильм. 22.55 — 02.15 «Хөгжүт уруглар». «Мен база өске «Мен». Чансарда (01.05) — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. [illegible]

КЫЗЫЛДАН

18.30 [illegible] 19.45 Медээлер. 19.50 [illegible] 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамызыкта» [illegible] 20.15 Коллаж. 20.20 [illegible] 21.10 [illegible] 21.25 [illegible] 21.40 — 23.50 «Пи» [illegible]

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 [illegible] 20.00 — 20.15 «Тамызыкта» [illegible]

Малчыннар Наадымының таварыштыр бо чылдың июль 21-де «Хүреш» стадионга тыва хүреш болурун оргкомитет чарлап тур. Хүрешке республиканың шыырак дээн мөгелерин чалап алгаар.

Стадионга кирериниң билеттерин баш удур садып турар. Улуг кижиниң билединиң өртээ 2 рубль, бичии кижиниң 50 көпеек. Коллективтиг чагыгларны Кызылда болгаш районнарда спорт организациялары хүлээп ап турар.

КИНО

ИЮЛЬ 13-ТЕ

«НАПЫРАЛ»: «Постоялый двор среди холмов» 9.00, 11.00, 13.20, 15.30, 17.40, 19.50 [illegible]

«ПИОНЕР»: Киносборник № 29 9.00, 12.20. «Дикая собака Динго» 10.20, 13.40. «Заноза» 15.40, 20.00. «Отпетые мошенники» 17.30 [illegible]

«КАА-ХЕМ»: «Случайный вальс» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 [illegible]

«ВОСТОК»: «Замужем за мафией» 14.30, 16.30, 18.30, 20.30 [illegible]

«ЛЕТНИЙ»: «Подпольщики» 15.00, 16.50, 18.40 [illegible]

«ЕНИСЕЙ»: «Мой друг — предатель» 17.30, 19.40 [illegible]

Чагаалардан одуруглар

АДА-ИЕЛЕР ДУГАЙЫНДА

Ава, Чаңгыс ол сөсту адалтарга безин не кижиниң чылыг-чымчак, карактары, ажытөлүнге хамыг ынакшылы кижиниң сагыжынга дораан кирер. Бистиң ававысты Седен-оол Мария Мөңгүновна дээр. Ол чырык черде бүгү авалар ышкаш, бодунуң күжүн, сеткил-сагыжын ажы-төлү дээш солиип чоруур. Ол, дээш ававыска кезээ мөңгеде мегейип чоруур бис. Ававыс Торгалыгның Чалааттыга баштайгы ыржыз ыгдааныңдан бээр ам 40 чыл боол турары ол. Ава, [illegible] бис бисте [illegible] өөрүшкүнү сеткиледи дээр. Өөренгеш эвээш, ававыс чок болза, дораан чоктай бээр бис, биске ол хире эргим.

Ававыс «Шолбан» эспин-садиктиг эвээш эвес чылдар иштинде ажыл-агый эргелекчизи болуп ажылдап турар. Кезээде ажыл-агыйы дээш сагыш-човап чоруур, кызымак, ажылынга берзинчеге кижи. Бистиң чонунга төлептиг кижилер кылдыр кижизидер-дээш ол бүгү күжүн салып чоруур. Оон ол кужу халас барбазын уруглары бис база кызаар бис.

Ынчангаш ынак ававыска аас-кежикти, [illegible] узун назы назылаарын оон [illegible] уругларының мурнундан сеткилимнии ханызындан күзээр-дир мен.

Чойганмаа СЕДЕН-ООЛ. Өвүр район.

• • •

Ынак ававыс Доңчаа Кыргыс Севел-Хууракованы июльда 70 харлаан. Улуг-Хем районнуң Эйлиг-Хем суурда чурттап турар. Ол Маадыр-ие. Ол уругну божаан. Ажы-төлүн төлептиг хамаатылар кылдыр кижизидер дээш бодунуң амыр-дыжын харамнанмайн чораан. Амгы үеде ажы-төлү эрээн чонуң төлептиг кадрлары болуп ажылдап чоруур бис.

Ававыстың хар-назыны [illegible] кадт [illegible] болза бистиң [illegible] [illegible] кижилерниң [illegible] сеткиливистиң ханызындан өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

[illegible]

Оон бажынындан уйген-кирген чону узулбес. Ынчангаштың ынак ававыстың эртken юбилейи-биле изиг байырны чедирбишаан, узун назының калыкшылазы күзедивис.

Хуңдулел-биле, уруглары.

• • •

Мээн ачам «Тиилелге» совхозтуң мурнакчы тудугжузу, ол уругнуң алызы кижи: бис шупту 8 кыс 2 оол бис. 6 кижи амгы өг-бүлелерлиг болгаш өске суурларда эки ажылдап турарлар.

Ачам 1957 чылдан эгелээш [illegible]

тип чоруурунга чоргаарланып чоруур мен.

Чойгана КУЖУГЕТ. 11 класстың өөреникчизи.

• • •

Чеди уругнуң иези мен, «Өг-бүле» клувунга парлаттының турар материалдар черле сонуургаар. [illegible] Ачавыс — чолаачы. Ол [illegible]

халалыш ыш бифир боор.

Хөй ажы-төл азырап орар кижи чамдык ажылдарга күш четпейн баар. Ындыг таварылгада ол дузалажып-тайн дээрниң оруунга, чүге чок чувеа дээш турар. Черле бажын ажылы дыка берге деп чүвени эр ээлерге канчаар билиндирзе эки чүве ирги? Бо чыылгаланбыле чарлып турарлар база хөй-дүр. Хүннүң үнер маргылааны чежезин ол дээр. Эртем [illegible]-биле-даа бо айтырыгны өөренип көрзе.

Автор чагаада адын салбаан. Өг-бүле айтырыы парын болгаш [illegible] биле автор адын биживезин дилээн.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34 ● оралакчылары — 3-39-91, 3-34-17 ● приемная — 3-34-26 ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ● эвралакчылары — 3-45-93 ● Кадрлар [illegible] — 3-36-82, 3-36-23 ● [illegible] — 3-34-57 ● совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23 ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● агропромугуу — 3-41-16 ● культура — 3-39-15 ● информация — 3-37-11 ● чагаа [illegible] — 3-39-03, 3-34-39 ● [illegible] — 3-34-93 ● корректорлар — 3-37-11 ● [illegible] — 2-27-41 ● [illegible] — 2-32-75 ● [illegible] — 3-43-41.

Чылда 300 чадап үнер.

Хемчээли 2 парлалга арыны.

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июль 14 суббота

№ 161 (14361)

1925 чылдан үндезилеттинген

Өртээ 3 кап.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи 1990 чылдың июль 12-де Москвага, Кремльдиң Съездилер ордузунга ажылын үргүлчүлээн.

Эртенги хуралды А. И. Лукьянов даргалаан. СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының оралакчызының болгаш СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының даргазының соңгулдаларының талазы-биле чажыт бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында Саналга комиссиязының дыңнадыын делегаттарга илеткээн.

СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының оралакчызынга В. А. Ивашко, СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының даргазынга болгаш СЭКП-ниң ТКК Президиумунуң кежигүнүнге — Б. К. Пуго бадылаашкыннарның хөй нуруузу-биле соңгуттурган.

Саналга комиссиязының протоколдарын съезд бадылаан.

Съездиниң ооң мурнунда кол ооргазын хүлээп алганы СЭКП Уставының төлевилелинге эдилгелерни болгаш немелделерни чугаалажып көрген түңнелдериниң дугайында комиссияның удуртукчузу М. С. Горбачев ооң дараазында дыңнадыг кылган.

Төлевилел талазы-биле санал-оналдарның солчуушкунун делегаттар үргүлчүлээн. Санал-оналдарны тодаргай болгаш принципиалдыг солушкан сөөлүнде чугаалажып көрүүшкүнү соксаткан. Делегаттарның киирген саналдарын чедир ажылдап кылыры-биле комиссияга дамчыдып берген.

Шахтёрларның июль 11-де болган ажыл соксадышкынының дугайында ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков съездиниң киржикчилеринге дыңнаткан. Съезд дыңнадыгны хүлээп алган.

«Өөредилге, эртем болгаш культура талазы-биле СЭКП-ниң политиказының дугайында» Резолюцияны кежээки хуралдың эгезинде съезд чугаалажып көргеш, хүлээп алган. Хуралды оон ыңай М. С. Горбачев даргалаан.

Партияның удуртукчу төп органнарының составынга кандидатураларны депшидерин, чугаалажып көөрүн съезд эгелээн.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи 1990 чылдың июль 13-те ажылын үргүлчүлээн.

ПАРТИЙЖИ АМЫДЫРАЛДЫҢ НОРМА-ЧИЖЕКТЕРИ

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң эртенги хуралы июль 12-де маргыжыг негевес процедуралыг айтырыглардан эгелээн. [illegible]

[illegible]

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Программныг медеглелиниң дугайында

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң ДОКТААЛЫ

1. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Программныг медеглелин хүлээп алыр.

2. СЭКП-ниң чаа Программазы хүлээп алдынгыже чедир болукчун практиктиг ажыл-чорудулгазынга Программныг медеглелди [illegible] сөнгаар удуртулга болдурарын бүгү коммунистерге, партия организацияларынга болгаш партия органнарынга сүмелээр.

3. СЭКП-ниң чаа Программазын чогаадып кылыр талазы-биле комиссияны тургузар.

Допчу намдарлар

Владимир Антонович ИВАШКО

1932 чылда Полтава ... [illegible]

[illegible] ... рииң кандидады, доцент. Харьковтуң даг институдунуң доозукчузу.

Күш-ажыл чорудулгазын 1957 чылда эгелээн. Харьков хоорайның Дээди өөредилге [illegible]

[illegible]

Борис Карлович ПУГО

1937 чылдың февраль 19-та Калинин хоорайга төрүттүнген. Латыш. 1960 чылда Риганың политехниктиг институдун дооскан. [illegible]

1961 чылдан эгелеп комсомол болгаш партия ажылдарында: заводтуң комсомол комитединиң секретары, Рига хоорайның комсомолдуң Пролетар районунуң комитединиң бирги секретары, БАЛКЭ ТК-ның [illegible]

[illegible] 1977 чылдан — Латвия ССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруунуң комитединиң даргазының бирги оралакчызы, а 1980 чылдан — ооң даргазы.

1984 чылдан — Латвияның Компартиязының ТК-ның бирги секретары. СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунга СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң кежигүнүнге кандидат кылдыр соңгуткан.

ССРЭ-ниң улус депутады.

Күрүне шаңналдарлыг.

1990 чылдың июль 11-де СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының даргазынга шилилгелиг үндезинге соңгуткан.

Наадымга уткуштур

КЫРГЫЛАДА ДООЗУЛГАН

Тес-Хемде Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң малчыннары, кыргыкчылары база албан черлериниң, организацияларының төлээлери мал ажылынга чугула кампания — хой кыргылдазын хүусаазында сынарлыг доозар дээш ажылдап турган. [illegible]

[illegible] ле күжүн салып ажылдап турар. Районнуң девискээринче өът-сигенниң үнген чылдары шору. Ынчангаш сиген четчип үнүп кээрге, кадарчылар мал чемин белеткелинче кирип тер.

Владислав ОЮН
Зоотехник.

ЧЫЖЫРГАНА

Даг белдири чер. Оон делгем шалында Чербиниң мыш ажыл-агыйы чыжырганаы каш чыл улаштыр тарып өстүрүп турар. Калбак шөлдү дугай берген сырый сыптыг чыжыргана ам мырыңай шыргай арыг дег апарган.

Маңаа чимистерлиг мыштарны өстүрер ажылды агроном Надежда Федоровна Медведева удуртуп. Чиигир ногаан садтың үнүштериниң аразы-биле суг чаштырар тракторлар «каргыраалап» эртерлер. Тарып каанының деп-дескини, чаражы, ол үнүштериниң шыргайын кижи магадаар.

Чыжыргана болгаш ранеткалар ажаап өстүрер бо коллективе мурнакчыларлыг. Өстүрүкчүлериниң бирээзи (чурукта) Галина Михайловна Дудареваның чыжырганалар аразында ажылдап турарын көрүнер.

Он чыл ажылдаан Тамара Чоодуевна Сендаа, Лариса Владимировна Александрова болгаш өске-даа [illegible] бистиң Тывада ам-не үнелиг эм үнүштү улам көвүдедип, өстүрерин боттарының күш-ажылчы үлүүн киирип турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

(Төнчүзү 2-ги арында).

ПАРТИЙЖИ АМЫДЫРАЛДЫҢ НОРМА-ЧИЖЕКТЕРИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

[illegible] Хуралдың даргазы [illegible] билле дүтүрүшкен. Чүге дээрге бижимел-биле кирген саналдарны шуптузун өөрениир апарган болгаш телевидениени [illegible] дээр катап эге [illegible].

Делегаттарның саналын бүрээр съездиниң Президиумунга В. А. Ивашко биле Б. К. Пугону немей соңгаан.

Шахтерлар ажылдап турар девискээрлерде байдалдың кандыг боор турарының дугайында дыңнатыг кылырын дилээн бижик Президиумга келген.

Ол айтырыг талазы-биле Н. И. Рыжковка сөс берген. Дүүн хүннүң кандыг эртенин болгаш чүртта боор турар болуушкуннарны силерге тодаргай-биле чугаалап берейн деп, ол чугаазын эгелээн. Хөмүр-даш тывыжында ажылдап турар 655 бүдүрүлгениң 276-зы ажыл соксаашкынынга киришкен. [illegible]

Норильскиниң [illegible] (Кемерово болгаш Свердловск областар), улус депутаттарының бүгү чадаларының Советтеринин [illegible] 1992 [illegible]

Днепропетровск областың Павлодар хоорайынга болган митингиге ажыл соксадыкчыларның негелделерин күүсетпес болза, социал-политиктиг бай[illegible]

[illegible]

М. С. Горбачев

[illegible]

М. С. Горбачев [illegible] Б. Н. Ельцин [illegible]

(СЭТА).

Партийжи амыдырал: эге организация, ооң ажыл-херээ

БОТТУГ ДУЗАНЫ ЧЕДИРИП ТУРАР БИС

[illegible]

Дусаржап ИРГИТ.

[illegible] Мугур-Аксы суур.

АВАЗЫНЫҢ ААЛЫНГА

«Чодураа» совхозтуң хойжулары Шуурмактың бээр иийинде чайлаглап турар.

Малчын өглерниң бирээзинде К. С. Миндиң уруглары-биле кады чурттап орар. Күнзеймаа Сапраяновна 30 чыл малчыннааш, пенсияже үнзе[illegible]лза, амгы хүннерге совхозтуң 70 өшкүзүн хүлээнип алгаш, кадарып турар.

Хоочун малчынның оолдары, уруглары иезиниң изин истеп, ниитиниң малын кадарып, шагнал-макталга-даа четкеннери бар. Чижээ, Шолбан Миндиң хойлап на 3 килограмм 400 грамм дүктү кыргып алгаш, эки көргүзүглүг малчыннарның санынга кирген. Ол, шынап-ла, Наадымга уткуштур сергек соруктуг ижеген.

Вера Миндиң 1985 чылда Чыргаланды ортумак школазын доозааш, ясли-садикте ажылдап турар. Ол бо удаада ажылдап турар коллективиниң кежигүннери-биле хой кыргыыр дээш авазының аалынга чедип келген турда, бистиң фотокорреспондентивис чурукка тырттырып алган.

ХҮНҮ КЕЛДИ

Чодурааның чечээ
Чоорту хадып калды
Шеңне чечээ, харын,
Сеглеңейни берди
Чарыш салган малчын
Чайлаанда кээп хонду
Сүт-саан улам элбеп,
Сүрүг дөңгел кирди.
Байырлалга чедир
Бачым үе арты
Аңаа сеңмээр белээн
Амдыгааштан бодан
Үе-шактап сени
Үр-ле манап турбас —
Үргүлчү-ле кызып,
Үлүүң ажыр күүсет.
Наадым хүнү кээр —
Найырлаар бис, өңнүк.
Бараалгадыр белээң
База катап хынаа.

Чоолу КАРА-КУСКЕ.

ЧЫЛДЫҢ ЧАРТЫЫНДА

Районнуң херглекчилер ниитилелиниң садыгжылары багай эвес ажылдап турар. Шалыпчы ажылын көргүзүп, кызымак ажылдап турарларның мачаа демдеглекседим. Чижээ, Бижиктиг-Хая, Хөндергей девискээрин үлетпүр, аъш-чем бараанnary-биле хандырып турар № 3, № 6 автомагазиннер эргелекчилери бирги чартык чылдың планныг онаалдаларын күүседир дээш эки ажылдаан.

Кызыл-Мажалыкта «Мебель», «Спорттовары», Барлыкта үлетпүр бараннар, Аянгатыда магазиннерниң садыгжылары база автомагазиннер эргелекчилери Чамзырын Ооржак, Николай Чалзып, Доңгар-оол Хертек олар июнь айның планныг онаалдаларын хуусаазындан эрте күүсеткен.

Ока МОНГУШ.
Барыын-Хемчик район.

ТУДУП ЭГЕЛЭЭН

Вадим Байкараа удурткан тудугжу звено Бии-Хем районнуң «Кызыл тараачын» совхозунуң ажыл-ишчилеринге чылыг суглуг бажыңнарны тудуп эгелээн. Ол звенонуң кежигүннери [illegible] Алды кижиден тургустунган 60 звено [illegible] ажылдап турар. [illegible] 25-тен 30 хар четпес аныктар. Оларны совхозтуң прорабы Анатолий Молдонов бил[illegible] удуртуп, тудуг материалдары-биле хандырып турар.

Сыгыр-оол ОНДАР.

ШАЛЫП ИШ, ЧАМДЫК ХОМУДАЛДАР

Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйының цехтеринде планныг даалгаларны ажыр күүседириниң чарыжы чорун турар. Цехте чоон чудуктарны дагландыр чыып үндүрүпкен. Хоочун чолаачы Евгений Николаевич Широченко хем кыдыындан чүдүрүп экелген узун чудуктарны дүжүрер дей берди. Ол машинаның чүъгүнүң шарыын чежип эгеледи. Машинада аар чудуктарны хол-биле дажыглаар арга бар эвес. Улуг кранның ылбектиг «холу» келди-ле...

Бо бүдүрүлгениң тракторизи Сергей Доржуевич Куулар демги чолаачыга дузалажы берди. Чолаачының бичии оглу кабинадан хайгаарап турду. Тракторист Сергей Куулар ыяш ажыл-агый чериге элээн ажылдаан. Ам «К-700» маркалыг күчүлүг техниканы башкарып турар.

Кызымак ажылдап, планныг даалгаларны ажыр кылып турарлардан чолаачы Юрий Петрович Краповту, диилген ыяшты сорттаар цехте Владимир Монгушту, ажылчын Анатолий Федорович Бычковту алап демдегледилер.

Сорттап ацгылаар черде элээн каш ажылчын бар. Олар маңзаларны бир аңгы, хыртыннарны өске черже чыый салырлар. Дилер цехтен баткан ыяштың шуптузу оларның холун дамчып эртер. Бо ажылчыннарның аразында аныяктар элээн болду. Оларның бирээзиниң чугаалаан айтырыгларының чамдыызын мааа кирип көрейн: заводтуң чанында ыяштың артынчызы ос-хорум апарган чыдар. Ону чүдүрүп чорудар, чонга дүрген бээр ажыл чорбастаан. Ажылчыннарның дыштаныырынга таарымчалыг байдалдар чок. Кызыл-булуңда номчуптар солун, сеткүүл чок. Холду чуп аар чер тывылбас. Ажылдап келер хептер бербес. Буфеттиң чеми чегей: чаңгыс аай, шынары багай. Дүне манаа ажылдааш, эртен целирге, чем чок болур. Изиг суггу чаштырып чунар чер тургустунмаан.

Цехтерде ажылчыннар ажылынга кызымак, ыяш диилерип. Тываның бүгү тудугларынче чорудар дээш чүткүлдүг ажылдап турар. Ынчалза-даа хандырылга болгаш ажылчын кижи дээш кичээнгей багай дээрзин ажылчыннарның хомудап чугаалап турары чөптүг деп болаар мен. Бо чугаалаан четпестерин дарый чайлатса чогуур.

ЧУРУКТАРДА: Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйының ажылчыны Юрий Крапов; машиназан чудуктар дүжүрүлгезинде чолаачы Евгений Широченко, тракторист Сергей Куулар; цехтерде ажыл үези.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

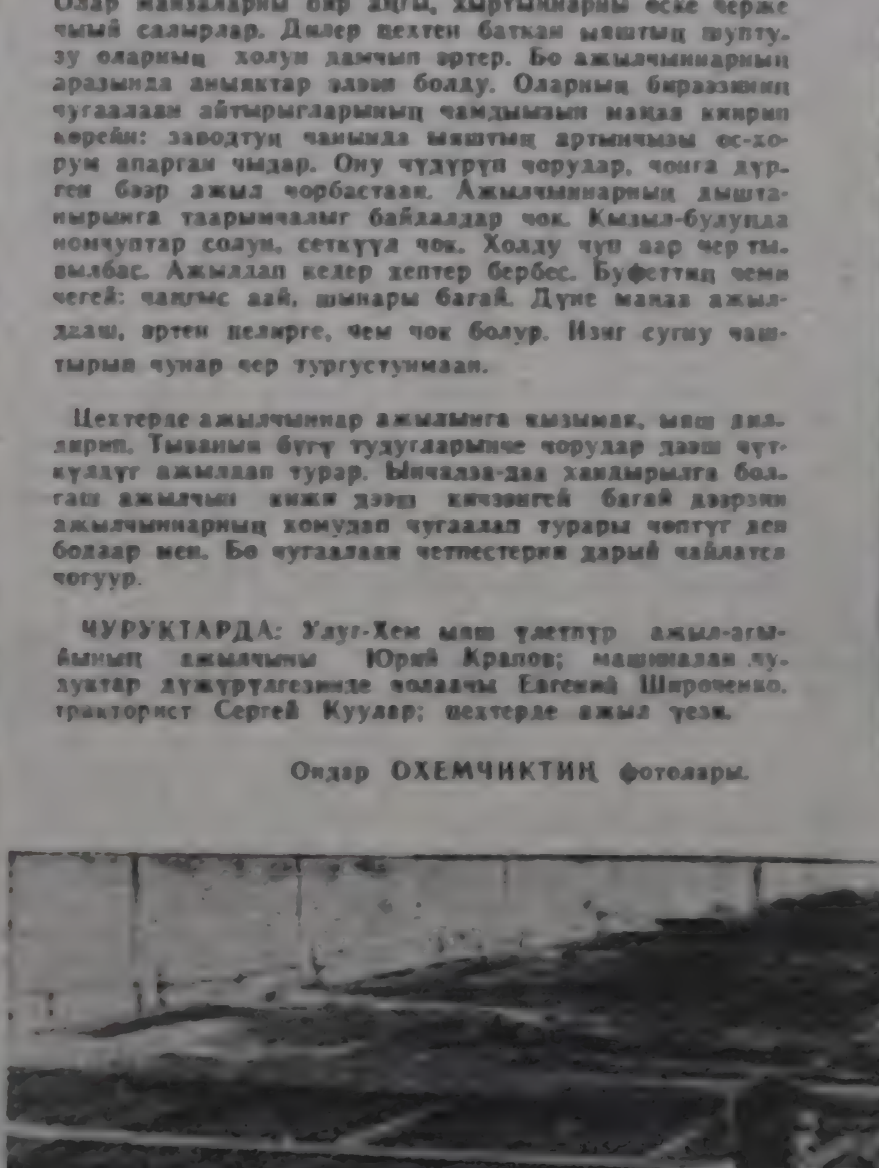

МОСКВА ЭРТЕМДЕННЕРИ ДУЗАЛААР

[illegible]

Валерий ООРЖАК.

Тываның чурт үлетпүрунуң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директорунуң оралакчызы.

Ооң ады уттундурбас

ТӨЛЕПТИГЛЕРНИҢ БИРЭЭЗИ

«[illegible] дугайын оон [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] да [illegible] турган болганы билбейн тур мен. Ачамны эки билир силер. Оон дугайында сактыышкыннарны солунга бижиириңерни улуг бile йөрээдим» деп, Тываның баштайгы ужудукчузу Чооду Кидиспейниң кадайы [illegible] тик-кыс 1990 чылдың март 20-де меңээ чагаа бижээн.

Тывага чүгле ужар чүүл [illegible] эвес, харын оон [illegible] [illegible] күштерин сайзыраңгайынга улуг салдарын киирген бо ачы-хавыяалыг кижиниң кижичин дугайында республиканың кандыг-даа архивинде чыгдынган боттуг материалдар хоңчуг чегей, а АРШ-тың архиви өрттедипкен. Оон ужурунда ужудукчунуң төөгүзү [illegible] кыдыныц дилээ долу хары чок артканынга хомудап артым.

Партия архивинде ТАРН кежигүнүнүң анкетазын баргаап алырга, Чооду Кидиспей 1908 чылда (айын, хүнүн айытпаан) Тес-Хемниң Берт-Дагга ады арат Дагбаның өг-бүлезинден төрүттүнген, биче уруглуундан эвээш билиглиг бо байларга хөлечиктеп, хырнын борастап чурттап чораан. Амыдыралы кежигүнүнге киргеш, арат-чоннуң дааргалап, нийти-ниң херээнге идепкейлиг киржип чорда, ону АРШ-тың албанынга киирипкен. ТАРН кежигүнүнге 1931 чылда аъттыг полктуң анаа дайынчызы турда хүлээп алган. 1934—1937 чылдарда Кызыл Армияның Оренбургга ужар чүүл школазын чедиишкинниг дооскан, ортумак шериг эртемниг, орус, моол дылдар билир. ТАР-ның Биче Хуралының кежигүнү-депутады чораан.

«Самолёт-даа кай баарыл, улуг Совет Эвилели турда. Хамыкты мурнай-ла самолёт башкарар, техника талазы-биле билиглиг кадрлар — ужудукчулар белеткээр» деп, Чооду Кидиспей шиитпирлеп алгаш, АРШ-тың аъттыг полкунуң командир-комиссары Лакпа Оюннуң хулаан амыраткайн туруп берген.

1936 чылда Тываның улусчу революциязының 15 чыл болган юбилейинде ССРЭ-ниң чазаа Тывага «ПО-2» дээр ийи самолётту баштадыр, «ГАЗ» маркалыг 15 чиик автомашиналарны белекке берген. Самолёттарны ССРЭ-ден чаладып келген ужудукчулар Ткаченко болгаш Терехов башкарып, чамдык кожууннар төптеринче ынча-хаая ужудуп-даа турган, а Чооду Кидиспейге олар баштай самолёт башкартпас, арай бүзүрезе турганы Кидиспейге алаараанчыг-даа, хомудаанчыг-даа болуп турган-на.

ССРЭ-ден чаладып келген хамаатылыг ужар чүүлдүң [illegible] эртемниг авиаинженери Николай Васильевич Прохоров биле Чооду Кидиспей найыралдажып, сеткил-сагыжын каттыштырган, курсантылар кылдыр шилип алганы Чили Чимитти, Ховалыг Хопуяны, Алексей Ензакты, Александр Хунан-оолду, Виктор Очур-оолду, Соян Тандар-оолду болгаш өскелерин-даа өөредип кирипкен.

Чооду Кидиспей салган сорулгазының үезинге чедип шыдаан. Курсант С. Тандар-оол авиатехник, а өскелери ужудукчулар болуп, документилерни холунга алган. Баштайгы тыва ужудукчулар Тываның ак-көк дээринче ужудуп үнген. Ырак кожууннарже баштайгы ужудуушкуннарын олар командири Чооду Кидиспейге ушкажып тургаш, чоорту боттары самолётту башкарап штурвалды холунга алганнар, а Тыва авиазвенозунуң командири болуунуң өөреникчилеринге дүрүм ёзугаар чоргаарланып, деткиившаан турган.

Чооду Кидиспейниң болгаш Николай Прохоровтуң кижизиткени баштайгы тыва ужудукчуларның бирээзи, ам бистиң аравыста чок Чили Санчытович Чимит командири, башкызы Чооду Кидиспейниң дугайында энн-не чылыг, чурээниң ханызындан өөрүп четтирген изиг сөстерин чугаалап чораанын каш-даа катап дыннаан мен.

— Ада-чурттуң Улуг дайыны желей бергенде, мени АРШ-ка база катап келдирипкен. Чооду Кидиспейниң тургусканы ужар чүүл авиазвенозунга курсантылап өөренип кирдим. Чер кырынга маңнаар техниканы шору билир-даа болзумза агаарга ужудар самолётту башкарып анаа мергежилиг болган бис. Командиривис Чооду Кидиспейниң болгаш авиаинженеривис Николай Прохоровтуң дузазы-биле ол бергелерни ажып эттип, самолётту часкан [illegible] чоорту мергежип бергенимни уттпас мен. Майор Кидиспейниң (майор деп шериг атты 1941 чылда ол тыва офицерлерден кымны-даа мурнай алган) кызымаа-биле баштайгы тыва ужудукчулар бистер Кызылдың ак-көк дээринче эң-не баштай бот-тускайлаң көдүрлүп үнер. Тываның агаарының делгемнеринге ужудар аас-кежиктиг болган бис. Бистиң командиривис, башкывыс Кидиспей майор ёзулуг чаагай сеткилдиг, кижи бүрүзүнге чүгле экини күзээр, улуг ачы-хавыяалыг чораан — деп, Чооду Кидиспейге өөрүп четтиргенин чугаалап чораан кончуг-ла шын ийин. Ол чижектиг чылыг сөстерин ооң адынга ооң кижизиткени өске-лаа курсантылар чугаалаар чүве.

Чооду Кидиспейниң техника талазы-биле дарганнап, дагалап дадыктырган курсантылары Ч. Чимит, А. Ензак, Х. Хопуя, А. Хунан-оол олар 1942 чылда Черногорскада шүүрге-декчи шериг ужар чүүл школазынга чаа дайынчы самолёттарның башкарарын болгаш оон дайынчы тактиказын эки шиңгээдип алганнар. Х. Хопуя биле А. Хунан-оол Ыраккы Чөөн чүкке милитаристиг Японияны чылча шаварынга эрес-тиг киришкеннер.

Чооду Кидиспей эш өөрзүрек, чугаакыр, чазык, оюн-баштак, ээлдек аажы-чаңныг, шынап-ла, кижилерниң эң-не экизи болгаш төлептиглерниң бирээзи чораанын уттпас мен.

Бистер кады-кожа чурттап, хостуг шагывысты ынак бүлевистиң [illegible] кадыы уттирер турган бис. Бир мындыг таварылганы уттпас мен.

Бир-ле хүн «Эртен 6-7 шакта аэропромга чеде бериңер. Кады дээр [illegible] бile сегирүүпшүкки [illegible]» деп оюн-баштак чаңы-биле чугаалады.

Эртенинде мени «У-2» дээр өөредилге машиназынга (самолёдунга) олурткаш, вегелде [illegible] чыпшыр шарып быжыглааш, «Бо чүвени (штурвалды) туттас силер. Элээн нарын ужудуушкуннар кылып шенээр бис, кортпаңар, ажырбас!» дээш каттырды.

Дээр шаар дыка бедип үне берген бис. Чедер хол мыя бо алаавыста, Хербис даа чер дүвүнде бичии калбак хавакчыгаш ышкаш, а Каа-Хемниң суу чиңге көк удазын-на. Каракла бо! Хенертен самолёдувус ойта-доңгая дүжүп, ха-жызынче андарлыр-даа, ээргиништелип өрүмнелир-даа. Баштайында чер-дээр агаракнаар, иштим оорганда чыпшына бергензиг-даа, чамдыкта тынызым бачымнаксаар. Кортуп [illegible] болза, чүү-даа бол-бээрик дег.

Чооду Кидиспей самолёдун [illegible] [illegible] мурнунга [illegible] удур [illegible] [illegible] дүжүрген [illegible] даа кожайтыр. Ужудуушкун соонда «Чүү, коргуннуг болду бе?» дээш, мени хаттырыпзап көрүп тур. «Баштайгы андарлыышкынны манавааан болгаш арай сезиниг болду. Чоорту өөрени бердим, ам курсантылап-даа болур мен. Ырлап чораанымны дыңнавадың бе?» деп удур баштактандым.

Чооду Кидиспей болуунуң кыска чуртталгазында (ол 1947 чылда 39 харлыында аар аарааш мөчээн) төрээн Тываның хөгжүлдезинге төлептиг үлүүн кииргеннерниң бирээзи. Тожу, Тере-Хөл, Мөңгүн-Тайга чижектиг агаар-бөйдүүр нарын, берге уланыышкыннарга агаар оруун эң-не баштай Чооду Кидиспей ажыткаш, муң-муң тонна чүүктерни чедирген. Тывага кылган үре-түңнелдиг, организачы болгаш чаартыкчы ажылы дээш Чооду Кидиспейни ТАР-ның Республика болгаш Күш-ажыл ордени-биле «1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Германияны тиилээни дээш» деп медаль-биле шаңнаан.

Даштындан көөрге, Чооду Кидиспей аргазымаар, мегежыырак эвес көзүлдежок, оон хоорлаа чүрек чок, эрес-омак, чонунга ак сеткилдиг бараан болуп чораанын бистерге кажан-даа уттундурбас. Ол бистиң чүрээривисте арткан.

Тываның баштайгы ужудукчузу, «Дээр оглу» деп шолалаткан Чооду Кидиспейниң ачы-хавыяазынга тураскаадып, оон музейин Самагалдайга ажыдар дээш, баштайгы тыва ужудукчуларның дугайында боттуг материалдарны, сактыышкыннарны, фото-чуруктарны, эдилеп чораан эт-херекселдерин, ном-дептерин чыып тыварынга «кызыл-истичилер» болгаш пионерлер деп Тываның, ылангыя Тес-Хемниң аныяктарын болгаш пионерлерин кыйгырып тур мен!

Артем БОРБАК-ООЛ.
Халажылгазы полковник.

РЕДАКЦИЯДАН: Баштайгы тыва ужудукчу Кидиспейниң ады-биле адаан кудумчу оон төрүттүнген районунуң төвү Самагалдайда безин чок деп ол суурнуң чурттакчызы, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну Чооду Миндирья хомудааның «Шын» солуннуң редакциязынче илередип бижээн. Тес-Хем районнуң удуртукчуларының кичээнгейин бо айтырыгже угландырдывыс.

ЧУРУКТА: Тываның баштайгы ужудукчулары. Солагай талазындан: Николай Прохоров, Чооду Кидиспей, Александр Хунан-оол, Виктор Очур-оол, Чили Чимит, Соян Тандар-оол, Ховалыг Хопуя, Алексей Ензак. (1942 чыл).

Чурукту Ондар ОХЕМЧИК хоолгалаан.

КЕЗЕМЧЕДЕН ДӨМЕЙ-ЛЕ ЧАЙЛАВАС

Совет [illegible] республиканың [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] хереттериниң суд органнарында үр үениң дургузунда сайгартынмайн чыдып турарының ужурунда база ол херектерниң талазы-биле кандыг тиилелдер [illegible] чонга орта билдинмес болуп турарынга [illegible] [illegible] «[illegible]» дээн чугаа-сөстер үнүп турар.

Ынчалза, суд, прокуратура органнары херектерге хамаарыштыр чоргур ажылдарны чорудуп турар дээрзин тода тайылбырлаар, конгуур херектерге-биле адаанда каш чижекти мааа киирер бодап тур мен.

Чаадаана хоорайның столовазынга чем ажылдап турган мурнунда шииттирип чораан ам-даа аныяк назылыг Э. Х. Ооржак үргүлчү арага ижип турганындан, кижи мегежип чидерип, чурттап чораан алыс уткасын уттуп, адыгуур амытаа дег апарып, ол удаазында база-ла эзиртир арагалап алгаш, болунуң таныжы аныяк уруг О-ның бажыңынга чедип келген. Улуг туразын көргүзүп, кады чурттаарын оон негээн. Бирээзи ынавайн, арага ижер, үргүлчү эзирик чоргар, туруш чок кижи-биле кады чурттаксавазын ажы-биле чугаалаан. Ачаа хорадап, оон амы-тынынга чедип, өлүрериг ол бодап алган. Бажың бажынга улуг [illegible] [illegible] [illegible] дүне туруп, кижинге бижек алгаш, улуг чылдыг О-ну 4-5 катап шашкан, амы-тынынга четкен. [illegible] [illegible] [illegible] 11 харлыг бичии кижиниң херечи кылдыр артпазын [illegible] сорулга-биле база бижектээн. Ол үеде бодунуң [illegible] «Чүү болду, [illegible]» деп кирген О-ның авазын база бижектеп чайлаваан. Хамык чүвени көрүп турган херечи болур турган 8 харлыг бичии кижини база араатанзымы-биле улаштыр өлүрген. Ооң соонда, ханныг [illegible] ревин солуп кеткеш, ол-ла дүне бажын эжиин шоочалаан кылдыр хаап каапкаш, дезип чорупкан. Кочераавар элээн каш хона бергенде, таварылга болуп билдинген.

Чөптүг ядадан коргуп, бодунуң улуг-хуузун бичии-даа болза чиигедир сорулга-биле Э. Х. Ооржак: «Чүрек аарыг, бажым баглай, орта эвес, чамдыкта чүнү кылып турганымны орта сагынмас-тыр мен» дигилеп, аарыг кижи болуп, чылдагаан [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Ооржакты [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] сагыжын [illegible] үлететкен болза ол дээш аланы [illegible] [illegible] [illegible] ужурлуг деп [illegible] [illegible] [illegible]. Ынчангаш, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] четпес дээр. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], а [illegible] арагалаар, бодун холга туду шыдавас туруш чок кижи [illegible] [illegible] [illegible].

1990 чылдың июнь 5-те Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле [illegible] коллегиязы Ооржактың үүлгедиин [illegible] [illegible] айыылдыг [illegible] а оон бодун [illegible] [illegible] кижи деп санааш, ону КХ-ның 23 чүүлүнүң [illegible] [illegible] кезээнге кирип турар херектерге ажыглап, таварышкан ужуру агар-бооладырынга чедир, оларның амы-тынынга кыжанып, боозун алныы чорутп турган, эжи О. Лоскутов-биле кижилерниң хуу автомашиналарын былаап мунуп турганнар. Олар милиция ажылдакчыларынга тудуттурганнар. Ынчалза-даа 1989 чылдың январь чээзинде бодунуң кадының багайының ужурундан, хол ужурунга унуп келгеш, орта эмнедип албайн, кемниг херек үүлгедир чоруун ол уламчылаан. Хуу автомашиназы-биле пассажирлер сөөртүп чорупturган Катковка таварышкаш, ырак эвес черге чедип алыры-биле мегелеп, машинага олурупкан. Чүнү-даа билбейн, машина башкарып чораан кижиниң мойнунче дузакты Кыргыс кийр октап, боол өлүрериңге четкеш, машиназын былаап алгаш, Кызыл — Абакан оруу-биле 180 километрни эртип, Аржаан суур чоогунга Катковту болап өлүргеш, дедир чедип келген. Бо үүлгедии дээш Д. Кыргыс 14 чылда хосталгазын казыдып шииттирген, а О. Лоскутов эжи-биле кады чорупturгаш кылганы үүлгедиглери дээш 3 чылда албадалбиле ажылдаар кылдыр шеңнелдеге шииттирген.

Кыргыс [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Судтуң шиткели

[illegible] де көрдүнген дээр ела-биле, [illegible] шиидер деп доктааткан.

Мурнунда хосталгазын кавыдып шииттирип чораан О. Г. Шортен база шииттирип чораан П.-биле [illegible] танышкан [illegible]. П-ниң бажыңынга эрткен чылдың март айда кады арагалааннар. Араганы ма[illegible] [illegible] [illegible] чедир [illegible] [illegible] кижи [illegible] [illegible]. Кижи [illegible] [illegible], дерзиилеңгеш, хамааты П база оон кадайы О-биле бакташкаш, оларның [illegible] [illegible] араатанзымы-биле өлүрген. Шортенниң Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязы үр чылдарда хосталгазын казып шииткен. Корукчут кемниг херектиң болган байдалдарын долу-биле тургустунганын барымдаалааш, Шортенни ылап буруулуг деп илереткеш, суд аңаа чогуур яланы онааган.

Каа-Хем районнуң көмүрдаш уургайының ажылдакчызы Катковту каржызы-биле өлүргени Кызыл хоорайның чурттакчыларынга дыңналы берген турган. Ол херекти Хакасияның область суду бо чылдың февральда Кызыл хоорайга үзе сайгарган. Суд [illegible] [illegible] [illegible].

Мурнунда чаңгыс эвес удаа шииттирип чораан О. У. Сарыгбай болгаш оон өөрлери — ажыл чок турган Э. К. Кунгаа база «Х Улуг хурал» совхозтуң ажылчыны А. Х. Ховалыг олар алыксак-чиксек ёзубиле хамааты Максяевти өлүрген дугайында кеземче херээниң истелгезин Тыва АССР-ниң прокуратуразы дооскаш, ук көөрү-биле херекти Тыва АССР-ниң Дээди судунче бо хүннерде киирген.

Даш-оол ОНДАР.
Тыва АССР-ниң прокурорунуң дузалакчызы, бирги класстыг юризи.

ЧӨПТҮГ АЖЫГЛАП КАМГАЛААЛЫҢАР

Бистиң Шивилиг аржаан берге байдалга таваржып турарын дүвүренчиг. Ол дугайында хөй авторлар солуннарга каш-даа удаа бижип турду. Суурундка болган чон хуралынга аржааның арыг-шевергиже, экологтуг байдалынга байлачылар ёзулуг ээлери болувзаар деп районнуң даргалары чугаалаан турду. Оларның бодалынга каттыжар мен. Шивилиг аржаан бистиң дезиискээривис, чүртүвүс болган соонда, олче сагыш салывывыс чугаажок апаар.

Ам бистиң дүвүредип турар айтырыг болза чылдың-на чай дүжери билек, муң-муң кижилерниң машина-техниказының аржааны долгандыр гантай бастырып турары болур. Ында чорун турар кижилерниң аразында кандыгы чок дээр! Анаа-ла ай [illegible], араганы чиже өртеке садып чоруурлары база бар болур. Шак ол кел дивээн чилби кижилер бо черниң чолууна ангор өшку дүгү ай тырап, алты-беш садып алыр. [illegible] улуг өртекке араганың сыгаар. Олар кайы хамаанчок [illegible] [illegible] чыып, кат-мөөгү кайдынар боор чорду.

Чогум кадыы бакстыраа эмнедип чоруур кижилерни бактавас мен. Кандыг-даа кижи бодунуң кадыы дээш каяа-даа чедип болур болгай.

Аржаанга кадык-даа, аарыг-даа кижилер шупту деңге [illegible] [illegible] ааш угда, ооңурлап кивери куруунга тааржыппас. Ээлчегге үр турары аарыг улуска аажок шыланчыг. Чүге дээрге чамдыкта олар хүнзедир-даа ооңурлап келгеш, аржаанга кирип шыдавайн баар таварылгалар кайы хөй. Ол дугайын мааа чораанар конгуу эки билири чугаажок.

Бодум хууумда кайын-даа келген кадыы кошкак кижилер аржаанга тааржып, анаа [illegible] [illegible], эттиннерин кончуг-ла күзээр мен. Ынчалза-даа келир кижи хөйүнден аржаанга сап [illegible] кирип алыры берге. Чамдыкта [illegible] саны хүнде [illegible] муң ажа [illegible].

Шивилигже республиканың Кадык камгалал министерствозу сагыш салыр үези келген. Чүге дээрге бо аржаанче кайы хамаанчок хөй кижилер чыглыышкын соксаткаш, чүгле [illegible] чөпшээрели-биле келгеннерни аржаанче эки деп саналдыг мен.

Аржаанда берге байдалдың тургустунганының үстүнде чижектерге көргүстүм. Саян арыгындан келген чамдык аалчыларывыстың шуут-ла бажы эттенип барган болдур ийин. Оларның чамдызы чайын мааа дыштаныр бажыннар тудуп ээлээн. Бойдустуң биске берген өртээ турбас эртинезин хайыралаза эки боор. Ону кайындан-даа келген кижилер медерел билип, аржааны чөптүг камныг ажыглаары чугула. Оон-биле кады Бай-Тал суурнуң чурттакчылары аржаан чөвүлелин соңгуп, эмнедип, дыштанып келген чонну коруп-чурумун хынап, оларга дуза чедирерин чугаалажып көөрү күзенчиг.

Бир эвес мааа шыңгыы чурум тургустунар болза, аржаанга келген чонну совхоз бүгү талалыг хандырып шыдаарының аргалары бар дээрзин билдиңгир. Үнген-кирген чонну чурттаар чер, аъш-чем-биле чүге хандырып шыдавас боор? Мээң саналымга өскелерниң каттыжарынга бүзүредиг мен.

Сергей ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Июль 10-да республикага 34 кем-херек үүлгедилишкинни бүрүткеттинген, оон иштинде хуу өнчү-херекти оорлаашкыны — 16, хулиганнаашкын — 5, автотранспорт оорлап мунар чорук — 2, күштеп чазарлаашкын — 2, үштээшкин болгаш күрүне өнчү-херекзинниң оорлаашкыны — 1-1.

Кызыл хоорайга хулиганнаашкын дээш 8 кижи туттурган, ээриктер сергедир черже 22 кижи кирген.

Тоора-Хем суурнуң 5 дугаарлыг магазининче оор киргеш, 100 рубль түңнүг аъш-чем аймааи үндүрүп аппарган. Ук суурнуң 14 харлыг чурттакчызы Орлан Сат база Тувап хоорайдан келген 12 харлыг Белек Лопсан туттурган.

Улуг-Хем районнуң Арыг-Бажы суурга бөлүк оолдар Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчызы А. А. Ахметовка хамаарыштыр хулиганзыг чорукту кылып, оон башкарып чораан ГАЗ-53 автомашинаны хунаап алырын оралдашканнар. Каразыттырып турар 6 кижи туттурган.

Кызыл хоорайның Дружба кудумчузунда бажыңдан А 12—42 ТВ күрүне дугаарлыг «Москвич-412» автомашинаны оорлаарын оралдашкан Каа-Хем районнуң Сут-Бажы суурунуң 31 харлыг чурттакчызы М. Оюнну милиция ажылдакчылары туткан.

Кызыл — Тээли чазаглыг орукта Ак-Туруг суур девискээринге билдинмес кижилер чолаачылар В. И. Брюханов, А. Б. Пархоменко оларга соок чепсек-биле кыжанып, эттээнинниң дугайында бижидипкенин Тываның херектиглер шиитпирлелиниң автотранспорт конторазының коллективи киирген. Ол-ла районга В. М. Ухоревтиң башкарып чораан машиназының уунче боолаашкын болган. Ук херектерге хамаарыштыр истелге чорун турар.

1959 чылда төрүттүнген Светлана Валерьевна Жукова июль 8-те бажыңындан үнгеш, амдыгаа чедир ээп келбээнин Кызыл хоорайның чурттакчызы А. И. Жуков дыңнаткан. Ук кижиниң турар черин билир азы көрген кижилерни 02 телефонче долгап дыңнадырын диилеп тур бис.

Мария КУЗЬМИНА.
ИХМ-ниң парлалга бөлүүнүң инструктору.

«УЛУГ-ХЕМ ХЕРЭЭ»

3. Нүүртээшкиннер

Улуг-Хем кожуунунуң эгелел черниң бажыңы өөттени бээрге, ону чогум кым өрттеткени, кандыг чылдагаандан болу бергени деп айтырыгны тодарадып албайн чыза, Улуг-Хемге контрреволюстуг бөлүк турган деп ТАР ИХЯ-ның ажылдакчылары хоорун боладды тып алганнар. Чогум мындыг айтырыгны шуудап чедип алыры дыка нарын болурга, олар каржы-дошкун аажылаашкынны кылып турганнар. Херекке буруудаттырып турганнар кылбааын өнүгүн кылган кижилер эвес [illegible]. Оон нүүртежиишкин аргазы-биле балыткап кылып алганнар. Байысаачыларга [illegible] [illegible] [illegible]. Хоойну дүрүмгү [illegible] тыпышының база бир аргазы даа турганы ол боор. Ам шыңгыы нүүртежиишкиннериниң чүгле чамдыктарын киирер мен.

«Улуг-Хем херээнин» архив материалдары-биле таныжып олурарга байысаачылап ылангыя оларның кол таргуулары ИХЯ-ның опалакы сайызы Парчин, кижис начальниги Артас оларның дүрген ажылдап турганы дамчы кижилерден барык дөрт ай дургузунда чүнү-даа чугаалап албайн шыдавайн барган, чангыс кижиниң өнүүн бымтаалааш, херекти бир ялык кылдыр, кедергей «чугаалар» биле чоруда берген Чижээ, Доңгак Хуваан [illegible] Парчин байысаап турда, оонуң өнүүнче ол дүне байдалын чугаалап, кожууннуң бажыны өрттенип бергенинге бухгалтер Намдакай, кожкоп даргазы Таржаа олорга [illegible] [illegible] турары бар. Ынчангаш 1940 чылдың май айда өнүүнде Улуг-Хемде Таржаа [illegible] контрреволюстуг бөлүк [illegible] чугаалар [illegible]. Мони Артас кылган. Ынчангаш ук байысаалганың бичиинде Чингин-оол биле Монбиеш нүүртежилгезин Артас чорутпаан. Намдакай, Чингин-оол, Хунашпаа, Күскелдей бо дөрт кижи бажынга өрттеткен. Декабрь [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бо дөрт кижи [illegible], а Таржаа, Эртине, Норбу ужелээ чорупкан. Бо [illegible] Норбу кедергей [illegible] чугаалап олурар. Чингин-оол аваа бичии-даа [illegible] чокка Норбунуң өнүүн шынзыдып кааг. Ол-ла хүн байысаакчы Артас [illegible] биле Күскелдейни нүүртештирер. Таржаа, Намдакай, Эртине, Хунашпаа, Чингин-оол олар декабрь [illegible] [illegible] Хунашпааның бажынынга чыглып, бажыңы [illegible] [illegible] [illegible]. Артастың айтырыгларынга Күскелдей [illegible] [illegible] олурар. Чингин-оол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Бо ийи нүүртежилгениң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бо Хармажн [illegible] [illegible] Хунашпаа [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Певнит Сугдан [illegible] [illegible] [illegible]. Бо нүүртежилгелер-биле Хунашпааны база ынчаар өнүүн [illegible] Күскелдейни, [illegible] Чингин-оолдарга өнүүн [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] турганнар. Ону [illegible] Хунашпаа [illegible] [illegible] турган ийик. Ол ук херек [illegible] кезгийне херээн эрттирип тура, кара-бажынга өлген. Оон башка ону канчаар эттеп [illegible] демир-сургуга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чорум-биле [illegible] [illegible] [illegible] турганын, бабы чугаалап боор турган ийин.

Каа-Хем кожуунунуң [illegible] бажыңы өрттенген херекке тудугаар кижи кирипкен 1875 чылда төрүттүнген, 1902 чылдан контрреволюстуг [illegible] [illegible] [illegible]. Улуг-Туруг Шуудур-Маадыр [illegible] кижи бар. Ол кожуун бухгалтери Намдакайның [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Байысаалгазын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Намдакай [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] турган 1940 чылдың [illegible] [illegible] 19-та [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Намдакай [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] жүүн бажыңын өрттедир деп Таржаа-биле баш удур дугуржуп, шкаф адынга саазынчаа салгаш, кыпсыпканым шын деп, өске өөрүнүң бадыткалыг өнүктеринге шыдашпайн, ынчаар өөрээн.

Кыргыс Намдакай херээ [illegible] чылда үзе баскаш келген. Улуг-Хем районнуң «Кызыл Туг» артелиниң кежигүнү турда, ооң мурнунда херээн көдүрүп, колхоз кежигүнүнден үндүрген. Ол-ла чылын Намдакайны бажынааш, мурнунда шииттирип чорааның талазы-биле байысаалга херээн көдүрүп. Артастың байысаалгазында контрреволюстуг бөлүкте кежигүнү турганын [illegible] [illegible] [illegible] бадыткаан. РСФСР-ниң КХ-ниң 58-ки чүүлүнүң [illegible] [illegible] буруудатаан. ССРЭ-ниң Айыыл чок чоруктуң министерствозунуң чанында Онза хуралдың шиитпиринден № 5 протоколундан ушта бижилге: «1949 чылдың январь 29-та Айыыл чок чоруктуң министерствозунуң Тыва Автономнуг областың эргелелиниң № 124 Херээн дыңнап чугаалашкан. Ында ТАО-нуң девискээринде чурттап турар, 1903 чылда төрүттүнген Кыргыс Намдакай Ажыевичини РСФСР-ниң КХ-ниң 58-1 «а», 58-2, 58-7, 58-10, 58-11 чүүлдериниң кезектери-биле буруудатканы.

Доктааткан:

Контрреволюстуг организацияга хамаарылгазы дээш, Кыргыс Намдакай Ажыевичини шөлүүр».

Ону ук доктаал үнүп келген дораан Красноярскиже шөлүп чорудупкан. Түлүш Чиңгин-оол, Сат Мөңге-Байыр база ол чылын шак ындыг байдал-биле шөлүттүргеннер.

ТАР ИХЯ-ның ажылдакчылары Товарищтай, Парчин, Артас болгаш оларның айтыышкынын күүседип турган өскелери-даа каржы дошкун, кижилерни көөр хөөн чок араатаннар [illegible] [illegible] түңнелинде арат Намдакай ындыг якзылыг түрегделге киргенин бүгү хамык документилерниң бадыткалындан көрүп [illegible]. Хамык-ла бүрүн Намдакай нүүртежилге [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Ол дугайында 1962 чылда байысаалга үезинде ооң берген тайылбырын мааа киирер апардывыс.

«...Хунашпаа, Күскелдей-биле нүүртештирген соолгунде, Артас оларның өнүктерин шынзыдарымны албадаан. Кожууннуң бажыңын Таржааның баштаалгазы-биле өрттеткенивис шын дээрзин бадытка деп албадаан. Ол дугайында бадыткаарын ойталаарымга, Артас хол боозун ушта сөп келген: «Бир эвес буруун билинмес болзуңза, шак бо боо-биле сени адып каар»—деп кыжангаан. Байысаалга санынза-ла ол мээң кыжаныр, хол боозун мурнунга салып алыр турган. Нам кожкомунунуң даргазы Таржааның удуртулгазы-биле кожууннуң эргелелиниң бажыңын өрттеткеним шын деп барымдааны бер деп негээр. Ынавазымга Артас [illegible] [illegible] [illegible] чаңынга шак-шагы-биле олур[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] жемге чедир доген турган. Сеедей [illegible] [illegible] [illegible] шимчеп кылбайн олуртуп база турган. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тепсеп, теткилеп, эттеп турар дарга болгай. Шагдааларга кадартып алгаш, каш шак иштинде шимчеш дивейн турарын албадап, чемгербейн турган. Ооң өлүрер-чидирер, выпдир бажыңнаар мен деп кыжанынга шыдавайн, кылбаан чүүлүмнү, ооң айтып бергени ёзугаар өнүүр ужурга таварыштым».

Шак мындыг шаажылалды шыдажыры белен эвес. Чүгле Таржаа биле Эртине оларның аайынга кирбээн улус болду.

Бо херектиң «шуудаарынга» нүүртежиг улуг ужур-дузалыг болган. Кедергей кара сагыштыг, чүгле бодунуң эрге-дужаалдыг чоруурун, ээн амыдыраазын бодаан чорук. Бо дугайын диринг артып калган Эртине, Мөңге-Байыр, Чиңгин-оол, Намдакай, Күскелдей олар шыны-биле чугаалап бергени турган. бадыткааннар. Мындыг каржы-дошкун шаажылалды [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Ол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Эдуард ДОНГАК.
(Уланчылыг)

Төөгүнүң балалчак арыннарындан

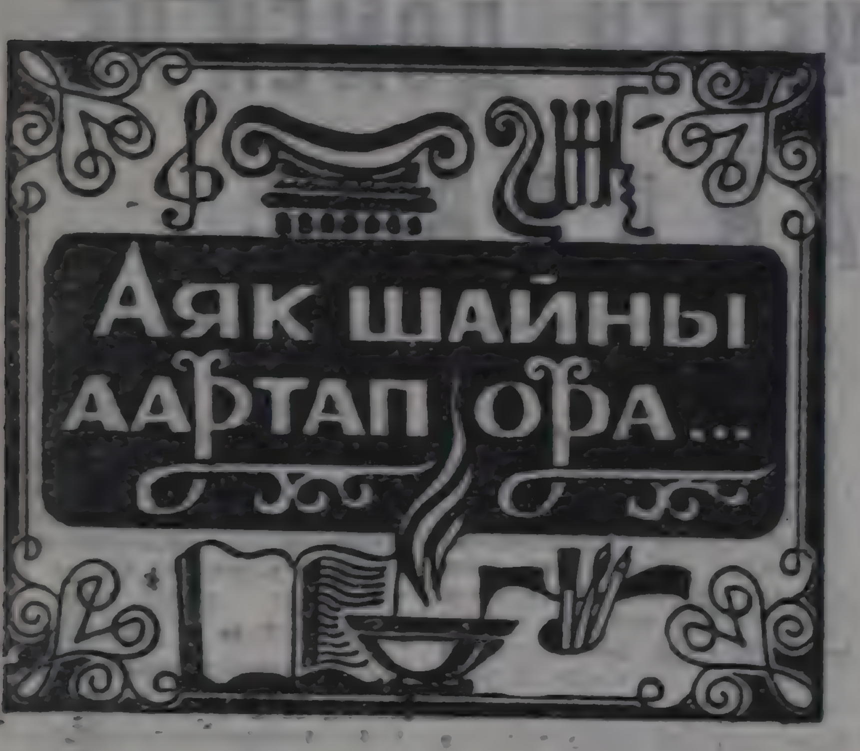

ТЫВА КЫСКА

Ажыл-иштиң бачым чымыш үезинде,
Амыдырал көкпазынга, каяа-даа бол,
Көстүп келген санында-ла уян чүрээм
Хөлзеп-доюлуп, дүвүрелге алзы бээр-дир.
Чырык черге чурттап чоруур назынымда
Шыны херек, сени кайы уттуптар мен.
Сырынналган уян, чымчак сээң үнүң
Шыгал-күштүг сорук киирип таалады.
Ырак-узак чорзумза-даа, чанымда дег,
Ынакшылган сеткилимге чуруттунар.
Ава төрээн чараш арның, хөөг үнүң
Аас-кежик шаңнап чорур, Тыва кызы.

Светлана САМБЫЯ-ООЛ.

ШАРТЫЛААЛАР

Борис СЫРЕНОВ.

1943 чылда төрүттүнген.

Айдың айы чырып турар ужурлуг дүн
Аймаарадыр бодал киирер хөөнүг болду.
Улуг алаак, калбак арга ыржым болду
Удаан боор он, куштар үнү сураг болду.
Чашпан, сиген аразында сыны берген
Шартылаалар дуглээзиниң эдер болду.
Шартылаалар, хомустажып үнериндиен
Чаттып баткан делгем шөлдер уюктады
Хүнүң батыр ырлашса-даа, хымзы хаммаан —
Кужурлерниң чурттаксааны күштүг дег-дир.

Орузундан Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН очулдурган.

сонуургактарга

МАМОНТУНУҢ ТӨРЕЛДЕРИ

Овцебыктар дугайын дыңнаан силер бе? Бир эвес оңу сөс сөзүн очулдурар болза, хой-буга дээн-дир. Ол дээрге шаг-шаанда чер кырынга, оон иштинде бистиң чуртувуска турган мамонтуларның төрелиди. Шаанда чер кырын дош шыпкан үеде, олар Сибирьге элбээ-биле турганнар. Чер-делегейниң агаары өскерилген соонда олар Арктика чоогу база Арктиканың болукта ыңгы үеде эзээш арткан.

Шимээн-даа оът-сиген мунзавас ол амытаннарның иштиниң шынапы онзагай. Оларның дүгү узун болгаш сырый. Ол чорук, бир талазында, ол амытаннарны кадыг-дошкун агаардан камгалап алган, ийи талазында, шуут-ла амы-тынын алыр часкан. Чүге дизе оон узун дүгүнүң дээвүнде хөөг таагы бар, бир овцебыктан-на беш килограмм чедир таагыны дырап ап болур.

Бо чүс чылдың бежен чылдарында овцебыкты бүгү делегейге азып узуткаарын хораан. Ынчап чүгле Канаданың соңгу чөөн талазынга база Гренландия ортулукка арткан турганнар.

Совет Эвилелинге 1974 чылда, он беш овцебыктарны Канададан эккелгеш, Таймыр чартык ортулуктуң соңгу талазынга эккелген. Оон даарааызында чылда дөртен овцебыкты Америкадан Чукоткага эккелген. Оларның чартык кезиин Врангель ортулукта аппарып салган. Он беш чыл болган шенелдениң түңнелдери кестүп келген. Эрткен чылда он сес бызаа немешкен. Шенелдениң [illegible] бээр бисте овцебыктарның ниити саны 5 катап өскен

ХЫМЫС

Хымыстың эң шынапы көшкүн улуустарга, оон иштинде тывааларга, шаг-төөгүден бээр билдингир. Амгы үеде Башкирияда барык улусту хымыс-биле эмнээриниң бүгү эвилел ужур-дузалыг төптери бар.

Эң-не сүттүг белер Казахстанда. Чижээ, ол чериниң дже-бе деп укталыг белери чай дуглеэзинде бирээзи-ле ортумаа-биле 2750 литр сүттүг, а Башкирияның белери оларга бичии-ле четпес — 2500 литрни бээр. Казах укталыг белерни аар-чүък сөөртүр укталыг аскырлар-биле хайнакташтырарга, оларның бирээзинден 3000 база оон-даа хөй литрни саап ап турар.

Бе сүдүнде, ындыг болганда хымыста кижиниң организминге херек бүгү-ле чүүлдер барык шупту бар. Оон бир онзагай шынары болза ажык дүрген сиңничел.

Хымысты ам бистиң Совет Эвилелинде бениң кургаткан сүдүнден база кылып турар. Ол арганы Кедээ ажыл-агыйы эртемнериниң доктору И. Сайгин ажыткан. Амгы үеде бениң кургаткан сүдүн чүгле Башкирияда чаңгыс завод кылып турар. Ол чорук кончуг ажыктыг. Шак ындыг арга-биле кыжын-даа хымысты кылып ап болур.

Хымыс болза туберкулёзтан ажим болгаш шөйтүнүг аарыгларындан, ажыы тиввиндеи, паратифтен, дизентериядан аграан улусту эмнээринге дыка улуг ажыктыг.

ДЕЛГЕЛГЕЛЕР ДУГАЙЫНДА

Элээн каш чылдарның дургузунда кижилер бот-тарының чогаадыл кылып алган азы кандыг-бир ажылга чедиишкиннериниң дугайын өскелерге көргүзүп делгээр деп база эки чүүлдү болап, организастап турар-даа. Ол дээрге мактанышкыы эвес-тир. Оон кол-ла сорулгазы болза, амыдыралды улам каас, чурттаарын чаңк болдурары.

Кижи төрелгетенниң төөгүзүнде улуг-улуг ажыдыышкыннар дыка хөй. Баштайгы делгелге 1761 чылда [illegible] болган турар иргин. Ынчан кижи төрелгетен бодунуң эң [illegible] чедиишкинин — чер ажылынга херегжээр дериг-херекселдерни көргүскен. А ийиги делгелге 1767 чылда болган. Аңаа клеттүрүнүң чедиишкинин — дес-таавы аргыыр станоктарның коллазы бараалгаткан.

1981 чылда Бүгү-делегейниң бирги делгелгези ажыттынган. Оон бээр-ле делгелгелер доктаамал апарган. Оларны эртинерин кайы-бир чурттуң дөгжүүлдезиниң бадыткалы база бооп турар. Чамдыкта делгелгелерниң экспонаттары чаңгыс черге турар-даа болгулаар. Чижээ, 1889 чылда Парижке аалдар-сурадыг делгелге ажыттынган. Оон кол-ла экспонады Эйфельдиң суургазы. Ол дээрге «демир вектин» дем тээ. Ол амгы үеге чедир Парижтиң төвүнде турар турар, француз найысылалдың эң-не кол көрүштүг черлериниң бирээзи.

Гыгыт биле хөөмейни чаржалаштыр. Сырыналдыр салып берейн, ырыннар аа... Оңдар ОХЕМЧИКТИН фотоэдюду.

ХАЙЛЫГ ЧАГАА

Баштак чечен чугаа

[illegible]

кып билир мен. Эресмаа чагаазы чаңгыс удаа ... кончуг номчуп киирип[?]. Мен оон чаңгыс барып олурупкаш, кичээнгейлиг дыңнап олур мен.

«Эргим эжим! Силер бүгүдеге эвес байырымның чедирип олур мен. Мен эки тур мен. Эрги ажылымда хевээр мен. Силерниңде онза солун чүү турур тур? Шынап, Эресмаага мээң онзагай байырымны чедирер сен, эжикей — деп номчуй каан[...]. Эресмааның арын-шырайы кортунчуг кылдынып турза берген, ийи карактарын шивегейледир көрүпкен, мелче хаамыр чыгым.

[illegible]

— Амыдыстава! Үегүлүг Кызылдазының хайлыг ... Эресмаа дээш эстедип чорупту...

[illegible]

Салчак ДЕЛГЕР.

ВОДКАНЫҢ КЫЛБАЗЫ ЧОК

• Шоодуг чугаа •

Кыштаг септээр мал ведирин аар дээш, директорумга киргеш, бир машина дугуржуп, чөпшээредип алган мен. Амыраар деп чүвемни чүү дээр силер. Саазынымны алгаш, эртен гаражка-ла бардым. Меңээ берген машинаның чолаачызын пат таныырла болгай мен. Ынчанмайн канчаар, чаңгыс совхоз улузу. Ынчалза-даа ол оолдуң арай сеткили кадыг кижи деп дыңнаан мен. Мурнунда ону айбылап-даа, дилеп-даа көрбээн мен, шыны-ла херек. Өске трактористер, чолаачылар мени хожургулээр чүве ийин.

Кижим чүү боор, гаражче кирер улуг херим аксында ке... [illegible] тур-ла. Оларга баргаш, эки менди солушкаш, Сандыйга саазынымны сундум-на.

— Чүү чүвел, [illegible] — деп, бо-ла. Ужурун чугаалады. Кезек болгаш, саазында бижээни чүүлду номчааш, хаваан шала дүйгеш, чугаалады ол:

— Аалынарже баарда кадыр чер үнер, маңза база сөөртүр. Тормозум багай, шыдавас мен — дидир-ле.

Тормозум! Мен ол чогум чүү чүвел дээрзин билир мен. Ындыг болза кайын боор. Кадыр черге орал-ондак болза бас мен. Чолаачының ол харыызынга белен эвес болдум. Чүү деп тер боор. Чугаалажып, дугуржуп алганым улус чок чүве харын.

— Харын тыпты бээр ыйнаан — дидим.

База ныт чок бардывыс. Шыланчыг-даа. Кижим салыы-биле довурак тепкилеп-тепкилеп, сыгырып каан тургаш, чоогувуста турган арыгланыыр бажынче-ле базыпты. Эжик аксынга турган дег ол, кым чайл аап, кым ийик мен, адын уттуп чыдыр мен... кижиниң адын уттундурарга багай дээр чүве болгай... Адыр, аа, ам-на башка кирип келди! Чаян-оол аан. Ийе-ийе. Чаян-оол тура, мээң чанымга келди.

— Хоржок кижи боор, мына вас. Билбес-тир силер, акым. Чаңгыс-ла аргазы бар чүве бо. Мени ынаа дидир дивес силер — дээш, кижим ынай-бээр корду. Сактырымга, садыызынга чүну хайырлаар силер дээнниг-даа.

— Чок-чок, кайыынан — деп тыртып каан, оон ынаа чүнү чугаалаар ирги дээнзиг көрүп тур мен.

Кижим база катап ынай бээр көрген.

— Водкадан тутсувут, ол

[illegible]

Седен ХЕРТЕК.

Мурнуу Аржаанга дыштаныылга организастаар дугайында

[illegible]

Чарлалдар бюрозу

КЫЗЫЛДЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА

[illegible] Кызыл хоорай Советиниң [illegible] чурттакчы ... [illegible] телефону ... [illegible]

[illegible] ... 3-45-31.

УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИ.

Малчыннар Наадымын таварыштыр бо чылдың июль 21-де «Хүреш» стадионга тыва хүреш болурун оргкомитет чарлап тур. Хүрешке республиканың шыырак ээзи мөгелерин чалап эккээр.

Стадионга кирериниң билеттерин баш удур садып турар. Улуг кижиниң билединиң өртээ 2 рубль, бичии кижиниң 50 көпеек. Коллективтиг чагыгларны Кызылда болгаш районнарда спорт организацияларны хүлээп ап турар.

телевидение

ИЮЛЬ 1

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң садывыс. 9.00 Кижи. Чер. Октаргай. 10.00 «Партнер». Коммерция медээлери. 10.30 «Дириг амытаннар оранында». 11.30 «Өг-бүле экраны». «Улуг [illegible]». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 14.00 Останкинодан Концерт. [illegible] ССР-ниң [illegible] А. Гомельский-биле ужуражылга. 14.55 Мультфильм. 15.05 Политиктиг чугаалар. 15.25 «Амыдырал, карак чаштары база ынакшыл». Уран-чечен фильм. 17.15 «Делегей [illegible]». 18.00 Францияның «Канал плюс» компаниязының совет телевидениеде [illegible]. 21.00 «Үе». 21.30 «Канал плюс» компанияның дамчыдылгазының уламчызы. 00.00—00.25 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Ынакшылдың мининдэ». Уран-чечен фильм. 10.25 «Эни-[illegible] республикалар кинопублицистиказы». «[illegible] корнувэ» Баримдаалыг фильм. 10.45 Мультфильм. 10.55 Коллаж. 11.00 Бүгүдеге педагогика. 12.00 Баримдаалыг фильм. 12.30 Можайскиге болган аас-согваа байырлалы. 12.50 «Бистиң дуувүреливис черлер» бөлүктен баримдаалыг фильмнер. 13.10 Баскетболга XIII-түг чемпионады. 14.10 Коллаж. 14.15 «Ыяшы [illegible]». Улуг кижилерге болгаш уругларга. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 Депшилге. Информация. Реклама. 17.30 Украина болгаш Молдавия театрларының бүгү-республика фестивалы. 19.00 Хол бөмбүү. Бирги чер тээш делегей лигазы. Эр кижилер. 20.00 «Таңныктыг удунар, чаштар!». 20.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Шолоховтуң [illegible]». (Донда Ростов). 21.00 «Үе». 21.30 «Парламент клувун» 23.30—01.40 «Инженер Баркасовтуң чымыштыг хүнү». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары.

КИНО

ИЮЛЬ 14

«НАЙЫРАЛ»: «Поезд в Голливуд» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30, «Танцуй, танцуй!» 11.00, 16.00, 19.00 [illegible]

Видеозал: «Человек из Рио» 10.30 [illegible]

«ПИОНЕР»: Киносборник № 29 9.20, 12.20, «Армия Трясогузки снова в бою» 10.40, 13.40, «Постоялый двор среди холмов» 15.20, 17.30, «Пурга» 19.30 [illegible]

«КАА-ХЕМ»: «Ответные потенники» 12.20, 14.40, 17.00, 19.20 [illegible]

«ВОСТОК»: «Замужем за мафией» 14.00, 15.00, 18.00, 21.00 [illegible]

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ орлакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11 ◆ чыдуруукчулер — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ыназы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыырының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулар аңгызы № 1.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июль 15 воскресенье № 162 (14362)
1925 чылдан үнүп турар
Өртээ 3 көп.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Москвага Кремльдиң Съездилер ордузунга Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи бодунуң ажылын июль 13-те уламчылаан.

Эртенги хурал эгелээриниң мурнунда партияның төп удуртур органнарын соңгуур талазы-биле бадылаашкын болган.

М. С. Горбачев 11 шакта пленарлыг хуралды ажыткан. Съездиниң ажылын июль 13-те доозары-биле ону доктааткан чурумундан бир хүн узадыптарының дугайында М. С. Горбачевтуң саналынга делегаттар каттышкан.

Хуралды ооң соонда А. И. Лукьянов даргалаан: СЭКП Уставының төлевилелинге комиссияның киирген эдилгелерин делегаттар кезектер аайы-биле чугаалажып көрген. Съезд документизиниң чамдык чүүлдерин айтканының ылавылаарын доосканы соонда, Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Уставын съезд бүрүнү-биле бадылаан.

Съезд ооң соонда СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының дугайында дүрүмнү бадылаан.

СЭКП-ниң XXVIII съездизи ооң идеяларын болгаш шиитпирлерин пропагандалаарынга, ону амыдыралга херек кырында боттандырарынга идепкейлиг-биле киржирин аңгы доктаал-биле бүгү делегаттарга даасkан.

«СЭКП-ниң массалыг информация чепсектериниң дугайында» резолюцияны съезд хүлээп алган.

Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. И. Гуренко чапсар соонда хуралды эрттирген.

Бүгү талалыг боттуг сайгарылга соонда «СЭКП-ниң аныяктар политиказының дугайында», «Чернобыль АЭС-тиң халавынга политиктиг үнелээшкин бээриниң болгаш ооң уржуктарын узуткаар ажылдарның чорупп турарының дугайында», «Демократтыг национал политика—эки-тура-биле эвилелче, тайбынче болгаш улустар аразынга демниг чорукче орук»—деп резолюцияларны съезд хүлээп алган.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ТК-ның секретары А. Н. Яковлевтиң делегаттар бөлүү-биле беседазының стенограммазын хажыдып, непте-ретпенк дээш ооң кылган удурланыышкыны чөптүг деп, комиссияның үндүрген түңнелдерин съезд дыңнаан болгаш кичээнгейге алган.

Кежээки хурал А. И. Лукьяновтуң даргалаашкыны-биле эрткен.

Съездиниң Секретариадының саналып ёзугаар «СЭКП-ниң XXVIII съездизинге ажылчы чоннуң чагааларының дугайында» доктаалды делегаттар хүлээп алган.

Ооң соонда Мандат комиссиязының даргазы Ю. А. Манаенков чүве чугаалаан. Партияның XXVIII съездизиниң делегады Б. Н. Ельциниң СЭКП-ден үнер дугайында медегелелинге холбаштыр ооң делегат бүрүн эргезиниң дүшкениниң дугайында Мандат комиссиязының шиитпирин ыдыннаткан. Съезд ол шиитпирни бадылаан.

Чапсар соонда съезд «СЭКП-ниң чаа программазын белеткээр дугайында» доктаалды хүлээп алган болгаш ол партийжи үндезин документиниң төлевилелин ажылдап кылыр комиссияны тургускан.

СЭКП Төп Комитединге болгаш СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязынга чажыт соңгуудаларның түңнелиниң талазы-биле саналга комиссиязының дыңнадыы-биле хурал соонда делегаттар таныжкан.

СЭКП ТК-ның сан составы 412, СЭКП-ниң ТКК-зы—165 кижи болур дугайында саналга комиссиязының протоколдарын съезд бадылаан.

СЭКП ТК-ның Чиигиже секретары М. С. Горбачев түңнел сөс чугаалаан.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизи ооң-биле ажылын доозкан.

ПАРТИЯНЫ ШИИТПИРЛИГ ЧААРТЫРЫ ДЭЭШ, ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ ЭРГЕ-АЖЫЫНГА КАЛБАК СЫРЫЙ КАТТЫЖЫЛГА ДЭЭШ

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ түңнел чугаазы

Эргим эштер делегаттар! Съезд ажылын доосту. Хүн айтырыы бүрүнү-биле чугаалажып көрдүнген, ынчангаш түңнел каш сөс чугаалап каары менээ арткан.

XXVIII съезд партияда болгаш ниитилелде боop турар болуушкуннарның моон соңгаарты чорудулгаларынга кандыг салдар чедире бээрин ам дээрезинде үнелеп чугаалаары берге боор. Ындыг болза-жок, мен бодаарымга, ол салдар чедириишкиниң улуг болур болгаш үр үеде уламчылаар дээрзи тодаргай. Съезд партияга [illegible] айтырыышкыннарны хүлээп алганыл, ниитилелге кандыг медээ-кичээндириглерни бергенил?

Чүнүң-даа мурнунда — ол дээрге, партия организацияларының, партия комитеттериниң ажылчыннарындан, тараачыннарындан болгаш интеллигенциядан ам-даа бар боор турар хоорулчак чорууң ажып эртери, чурттуң күш-ажылчы коллективтери-биле хүн бүрүнүң сырый харылзааларын тургузуп алыры дээш шиитпирлиг туржуп турары-дыр. Ол үндезинге бодунуң ниитилелге авангардчы ролюн бедидери, бистиң революсчу эде тургустунуушкунувустуң сорулгаларын чедип алырынга улуг салыышкынны киирери дээш туржуп турар. Ооң ынай. Ол дээрге Советтерге хамаарылгазын үндезинни-биле өскертири, оларның ажыл-чорудулгазын холгаарлаар кордаашкыннардан ойталаарын, оларның быжыгып туруп алырынга бүгү талалыг деткимчени бээрин, чонның чугула негелде-херегледиглери [illegible] хандыраазы-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээринге улус депутаттарынга дузалаарын күзеп турары-дыр.

Өске ниитилел-политиктиг [illegible] организациялар-биле кады ажылдажырынга белеткин съезд илерэгейлээн. Кризисти ажып эртери болгаш чаңы реформаларны боттандырары дээш калбак эвилелди сырый каттыштырарының [illegible] дугайында ТК-ның Политиктиг отчёдунуң [illegible] киирген идея болза тактиктиг [illegible] [illegible] эрге-ажыктарының [illegible] [illegible] бистер херек кырында бадыткап көргүзер ужурлуг бис. [illegible] алыышкынны кылган бис. [illegible]

[illegible] ажыктыг шилип алыышкынны кылган бис деп бодап турар мен. Демократияның болгаш социализмниң туружунда туруп турар бүгү кижилерже холувус сунуп, кады ажылдажырынче оларны кыйгырып турар бис.

Бистиң съездивистен база бир чугула кичээндириг ниитилелге дыңналып четкен. Партияның кризистиг үе-чададан уштуп алыр дээш съезд кончуг чугула базымнарны кылган. Бистер боop турган частырыгларны ак сеткилдивис-биле илередип, бистиң чоннувустуң чогаадыкчы күштерин дуй базып турган бүгү чүүлдерни ап октааш, социализмниң тугунуң адаанга чажыртынып алгаш кылып турган бүгү үүлгедиглерни шиитпирлиг буруу шапкан бис. Ынчаарга ооң-биле чергелештир коммунистерниң каш-каш салгалдарының чуртка кылып берген ажыктыг чүүлдерин карартыр дээш кордаашкыннарга шиитпирлиг ойтур шавыышкынны бериптурар бис. (Адыш часкаашкыны). Партиядан буруу миннирин негеп, ону кем-херек үүлгедикчизи организация кылдыр санап, ооң ажээн негээрин саналдап турар кижилер дээрге партияның политиктиг амыдыралдан чайладырын, ооң-биле ниитилелдиң бүгү революсчу чаартылгазының херээнге согугну таварыштырарын күзеп турар кижилер-дир. Бистер ындыг чоруктарны чүгле ынчаар санап, ынчаар көрүп турар бис. Кызы-биле: ындыг методтарны ажыглап турар кижилерге ол антидемократчы ажыл-чорудулганы болгаш ыдалаашкынны соксадырын сүмелеп тур бис. А коммунистер мөөннелген даржыктыг бүгү чүүлдерден адырлыр болгаш [illegible] бүдүрүмчелиг ажылдаар ужурлуг, эштер. (Адыш часкаашкыны). СЭКП канчаар ажылдаар боорун [illegible] чон боду ынчаар үнелеп көрүп апаар. (Адыш часкаашкыны).

Маңаа бо хүннерниң дургузунда эде тургустунуушкунуң моон соңгаар кандыг чорудулгазының [illegible] [illegible] шиитпирлээриниң дугайында [illegible] [illegible] [illegible] Эвилел херээниң ажылдап кылыры [illegible] [illegible]

[illegible] ажылдарывыс болдур. (Адыш часкаашкыны).

Бо сорулгаларны боттандырарынга ССРЭ Президентизиниң Конституцияда көрдүнген бүгү бүрүн эргелери ажыглаттынар дээрзин бодумнуң таламдан бүзүредип каайн. Эде тургустунуушкуннуң соксадып каап тар эрге кымгадаа турбас! (Адыш часкаашкыны).

Делегей херектеринде моон соңгаар-даа шиитпирлээр ужурлуг чугула сорулгалар бисте хөй. Барыын талакы чурттарның удуртукчуларының Совет Эвилелин моон ынай дайзын кылдыр көрбейн, найыралдың болгаш кады ажылдажылганың холун сунуп турар дугайында медегелдерин сеткил ханыышкын-биле хүлээп ап турарывысты бо ниитирии ажыглап алгаш, илередиксеп тур мен. Ынчаарга шыны-биле чугаалаарга, эң баштай бистер ко-лувус сунган бис, ынчалза-жок бо чугула херекке кым мурнавыының, кым соңнааныының дугайын маргышпаалынар. Кол-ла чүве — «соок дайынның» төнгени. (Адыш часкаашкыны).

Барыын талаңың чеди күрүнезиниң чоокта чаа Хьюстонга болуп эрткен ужурашкыныңга Совет Эвилелинге экономиктиг деткимчене көргүзүп болур арга дугайында айтырыгны чугаалашкан. Маңаа хамаарыштыр бистиң туружувус кандыгыл? Ындыг айтырыгны барыын талаңың чүгле хөй-ниитизи эвес, а ол чурттарның чазактарының тургузуп турары факт дээрге бистиң өскелерден хоорулчак байдалывысты ажып эртер болгаш делегей экономиказынга киржип деңжүүр дээн чүткүлүвүстүң [illegible] [illegible] Кады ажылдажырынга белен бис, деткимче дээш четтиргенивисти илередип турар бис. [illegible] эвес, а эрге-лиг партнёр болур бис. Ооң-биле кады [illegible] ажылдажылганы боттандырарда кандыг-бир политиктиг негелде [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тур мен. Кады ажылдажылга [illegible] [illegible] бот-боттарынга ажыктыг [illegible] [illegible] ужурлуг. (Адыш часкаашкыны).

Ам партиявыс бодунуң дугайында.

Чүгүн-даа мурнунда бистер [illegible] [illegible] коммунистерде [illegible] [illegible] партия ам үнезин эде тургустунуушкунуң үе-чадазынче киирген деп чүвени угаап-билип алырынга оларга дузалаар ужурлуг бис. Партия бодунуң амыдыралчы чоруун көргүзериңге, авангардчы күчүнү херек кырында алган турарынга хамаарыштыр үш чүүлге доктааксап тур мен.

Бирээде, ону болдурары-биле партия чаа байдалдарда бодунуң авангардчы ролюн ажыктыг күүседири-биле чаа Уставтың болгаш съездиниң Программныг медегелелиниң баазазынга бодунуң бүгү ажылын болгаш бүгү структуразын шиитпирлиг болгаш хожудаашкын чокка эде тургузар ужурлуг. Бүгүдени хаара туткан демократияның, эш хуу, ажык-чажыт чок, ажык-чарлыг дорууктарның болгаш шугумчуулелдиң үндезининге СЭКП-те партийжи массаларның эрге-чагыргазын быжыглап тургузуп алыр дээш бүгү чүвени кылыр ужурлуг бис.

Ийиде, политиктиг болгаш практиктиг ажыл-чорудулганың хөй-хөй айтырыгларының талазы-биле үзел-бодалдар болгаш харын-даа платформалар янзы-бүрү боop турза-жок, хөй кижилиг тала эвээш таланы хүндүлеп көөр ужурлуг. Бот-боттарывысты дыңнап көөрүнге өөренип алыр ужурлуг бис, күш-биле баспас, коргутпас. Шыныг чүүл ажыл-херектиң түңнелдери-биле бадыткаттынып турар.

Ынчаарга, үште болза, эштер, өөренир, өөренир, бодунуң культуразын бедидер херек. Бир эвес бистер ол орукче кирер болзувусса, өске күштер-биле ужуражып, холбаалыг ажылдаары белен. ажылчы чон [illegible] [illegible] организацияларының талазындан бүзүрел улам улуг болур.

Коммунистерниң болгаш национал чарлыы [illegible] эвес, а ниити [illegible] политиктиг үндезинге бистиң улуг, хөй национал [illegible] [illegible] эрге-ажыктары [illegible] СЭКП-ниң интернационалдыг [illegible] сырый каттыштырарынга чедирер ужурлуг [illegible] [illegible] республикаларның компартиялары [illegible] [illegible] ТК болгаш Чиигиже секретарь мен [illegible] бүгү талазы-биле [illegible] апаар. (Адыш часкаашкыны).

Адактың сөзүнде мону база чугаалаарын күзээр мен.

Съездиниң мурнуу чарыында, ооң ажылдап турган хүннеринде шиитпир [illegible] СЭКП [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] консерватизмге та[illegible]

варжыры чайлаш чок апарган, а ындыг болганда, ол чарлыышкындан, политиктиг ээремалап чайлаар дээр айыылзымыышкыннар бистиңге болгаш делегей парлаалгазынга-даа илереттинип турган. Ындыг айыылзымышкыннарның боттанмаанын бүзүрелдиг-биле чугаалап болур. Ынчангаш бо болза, сөөлгү съезд болур болгаш, аңаа СЭКП-ни кээржүдүп каап тар деп кордаан турганнар база катап чазыпканнар. СЭКП чурттап, ажылдап турар болгаш чурттаар-даа, бистиң чоттуң бурунгаар депшилгезинге, делегей хөгжүлдезиниң депшилгезинге бодунуң төөгүлүг салыышкынның киирер-даа. (Адыш часкаашкыны).

Партияның чаартырының талазы-биле хериг базым кылдынган. XXVIII съезд дыка-ла бедүүн эвес боop эрткен, аңаа сөөлгү минуталарга чедир-ле хайнышкынныг маргылдаалар болгаш күштүг сегиржип алыышкыннар деп-даа болур, чүүлдерниң болгулааның чугаалаар херек. Ынчалза-даа ол эде тургустунуушкуннуң ёзузунга болгаш эвис сорулгаларынга дүүшкен чугула шиитпирлерни хүлээп алырынга четкен. Боттарының партиязы дээш, социализм дээш, бистиң улузувус дээш, оларның бөгүнгү болгаш даартагы хүнү дээш тыгыш аарып чорууr кижилер, бистерниң чаагай сеткил хайыышкыны-биле ону бөгүн диди-биле демдеглеп болуруу [illegible] эң кол чүүл ол боop база [illegible] табас. (Адыш часкаашкыны).

Бистерге ам херек чүүл — [illegible] шын угланыышкынывысты камгалаары. Чанчыл апарган орукче дедир ээп кирбейн болур, чүге дээрге, ол партияга өлүм болур ийик. Бистер ам партияга чаа байдалдарның үезинде оларның [illegible] ажыктарын илередип, [illegible] политиктиг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] СЭКП [illegible] [illegible] [illegible] бедии-биле бадыткаар ынчаар болгаш бодунуң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] эвес, а кижилерниң [illegible] медерелинге салдар [illegible] боop турар. [illegible] авангардчы партия [illegible] херек кырында бадыткаалынар.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (Үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыны).

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Июль 13-те Москвага СЭКП ТК-ның Пленуму ажыттынган. Аңаа организастыг айтырыгларны чугаалажып көрген.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң болгаш Секретариадының сан болгаш хуу составының дугайында Пленумда чугаалажып турар.

СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының кежигүннери Пленумнуң ажылында киржип турар.

Июль 14-те Пленум ажылын уламчылаан.

ТК-ның Пленуму чажыт бадылаашкын-биле СЭКП ТК-ның Политбюрозун дараазында составтыг кылдыр соңгаан: М. С. Горбачев, М. М. Бурокявичюс, Г. Г. Гумбаридзе, С. И. Гуренко, А. С. Дзасохов, В. А. Ивашко, И. А. Каримов, П. К. Лучинский, А. М. Масалиев, К. Махкамов, В. М. Мовсисян, А. Н. Муталибов, Н. А. Назарбаев, В. А. Ниязов, И. К. Полозков, Ю. А. Прокофьев, А. П. Рубикс, Г. В. Семенова, Э.-А. А. Силлари, Е. Е. Соколов, Е. С. Строев, И. Т. Фролов, О. С. Шенин, Г. И. Янаев.

СЭКП ТК-ның секретарьлары кылдыр соңгутканнар: О. Д. Бакланов, Б. В. Гидаспов, А. Н. Гиренко, А. С. Дзасохов, В. А. Купцов, Ю. А. Манаенков, Г. В. Семенова, Е. С. Строев, В. М. Фалин, О. С. Шенин, Г. И. Янаев.

Секретариат кежигүннеринге соңгутканнар: В. В. Анискин, В. А. Гайворонский, И. И. Мельников, А. И. Тепленичев, Г. Тургунова.

Пленум «Правда» солунунуң кол редакторунга И. Т. Фроловту соңгаан.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизиниң ДОКТААЛЫ

СЭКП-ниң XXVIII СЪЕЗДИЗИНИҢ ДЕЛЕГАТТАРЫНГА ДААЛГА

Чуртка болгаш партияга өскерилгелиг үеде СЭКП-ниң XXVIII съездизи болуп эрткен. Политиктиг отчёт, СЭКП ТК-ның отчёдунуң талазы-биле резолюция, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп программныг медегелели, СЭКП Уставы, съездиге хүлээп алдынган өске-даа документилер партияны каттыштырарынга, чаартынып турар ниитилелге шынар талазы-биле чаа деңнелче ооң үнериниге чогумчалыг үндезинни тургузуп турар. Хүлээп алдынган шиитпирлерни амыдыралга боттандырары эң берге болгаш харысалгалыг үе-чаза эгелээн.

Съездиниң шиитпирлерин партия организацияларынга, күш ажылчы коллективтерге, [illegible] [illegible] тайылбырлаарын болгаш пропагандалаарын СЭКП-ниң XXVIII съездизи бодунуң делегаттарынга дагзып тур.

Партияның салым-чолунга, чуртта политиктиг байдалды дескилэштирериңге съездиниң документилериниң принциптиг ужур-дузазын ажыдып илередир.

Чер-черлерге организас-политиктиг болгаш идеологтуг ажылдарны эде тургузарынга дорт киржир, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле тодаргай хемчеглерни ажылдап кылырынга болгаш боттандырарынга дээштиг дузаны боттарының соңгуткан округтарында партия комитеттеринге болгаш өге организацияларга көргүзер.

Өскерлип турар политиктиг [illegible] [illegible] болгаш партияның чаа туружунга дүгжүп турар СЭКП-ниң келир үелеги программазының утка-шынарынга хамаарыштыр саналдарны партияга ажыл-херекчи чугаалажып көөрүнүң эгелекчилери болгаш организакчылары болур.

Съезд делегаттарының партия комитеттериниң түс-түс пленумнарының болгаш комиссияларының ажылынга, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин ойгаксы чок болгаш туруштуг күүседир талазы-биле практиктиг ажылга киришкен турарын СЭКП ТК, СЭКП-ниң ТКК, эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-лары, партия крайкомнары, обкомнары, округкомнары, хоорайкомнары болгаш райкомнары чедип алыр.

РОССИЯ ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязы июль 13-те ажылын уламчылаан.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң [illegible] кежигүнү [illegible] [illegible] Даргазы Б. Н. Ельцин [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] СЭКП-ден үнген чыдалгазының чугаалажып [illegible] [illegible] Борис Николаевич [illegible] РСФСР-ниң Дээди Совединиң [illegible] Президиумунуң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болгаш организацияларга са[illegible] дап турары бараалнарының (ачы-дузазының) өртектерин таарыштырар дугайында», [illegible] депутаттарының соңгулдаларының дугайында хоойлужудулганы хажыткан дээш харысалга дугайында», «Россия Федерациязының Эртем-нер академиязын тургузар дугайында» чарлыктарын чугаалажып көөрүн саналдаан.

«РСФСР-ниң хоойлужудулгазы актылаарынга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң [illegible] [illegible] [illegible] РСФСР-ниң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чарлыктарының [illegible] [illegible] чугаалашпаан. Арткаларын 1990 чылдың сентябрьда эрттирер кылдыр планнап турар сессияга чугаалажыр кылдыр соңгаарлаткан.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездиниң депутат этиказының айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы сессия соңгаан Ростовтуң онкология үнэ-т(ом)-шинилел институдунуң директорун Ю. С. Сидоренкону ооң даргазынга соңгуткан.

Сессия ажылын уламчылап турар.

В. ЗЕНЬКОВИЧ, СЭТА-ның парламент корреспондентизи. Москва.

ЧУРТТУҢ СУДАЛЫН ДЫҢНААР

[illegible] М. С. Горбачев [illegible] [illegible] В. Г. Игнатов [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] М. С. Горбачев [illegible]

(Уламчызы 2-ги арында.)

ЧУРТТУҢ СУДАЛЫН ДЫҢНААР

(Тöнчузу. Эгези 1-ги арында).

чорудулгазын акшаландырары-биле дагынмырның 50 четэр хуузун чорудар дугайында не гелде шиитпир тывылган чуве.

СЭКП-ниң чаа Уставы киирттинген немелделер-биле кады съездиге хүлээп алдынган.

Делегат К. И. Лезма сөс ап алдэн. Оон боданы-биле, партийжи гимнииң — «Интернационалдың» сөстери эргижиптэн, ... уениң негеддезинге дүүшпес болу берген. Гимнииң чаа сөзүглелин чогаадыр талазы-биле конкурс чарлаар херек деп, оратор санал турар. Ол ышкаш СЭКП кежигуннериниң ... хереклиг ... кылып ол саналдаан.

СЭКП Уставын бадылаар дугайында докладка дараазында ... киирерин чамдык делегаттар саналдааннар. «Уставты «Правдага» парлаан үениңден эгелээш ... күштүг болдурар күүседирин дилээдир. А партия ниң организациязының акшаландырарының чаа чурумун тайылбырлап турар кезээнге 40 дугаар параграфты 1991 чылдың январь 1 деп эгелеп күштүг болдурар». Санал хүлээп алдынган.

Делегаттар СЭКП-ниң Тө Контроль Комиссиязының дугайында дүрүмнү ... [illegible]

[illegible]

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизиниң

РЕЗОЛЮЦИЯЛАРЫ

Өөредилге, эртем болгаш культура талазы-биле СЭКП-ниң политиказының дугайында

[illegible]

Экономиктиг реформаны чорударынга болгаш рынок экономиказынче шилчилгеге СЭКП-ниң политиказының дугайында

[illegible]

СЕТКИЛ

Челээштелчек чечек каазы үнмээн шаанда,
Черниң ыры каас-чараш болбазы дег,
Сеткилимге амыраан сен кирбээн шаанда,
Сени мактаар үнелиг сөс тывар мен бе?

Октаргайда сылдыс-шолбан көзүлбээнде,
Орай дүнүң каасталгазы турбазы дег,
Оңакшып кээр Сеткилим сен кыппаанында,
Оранымга эргелеңир харыым бар бе?

Аядын хүнге капсырлаштыр, кижи чокта
Амы-тын-даа Бөмбүрзекке турбазы дег,
Ажыл-ишке Сеткилим сен бердинмээн-не,
Аас-кежиим менээ шолаан чедип кээр бе?

Чүгле Сеткил, кужур бодум Сеткилим сен
Чүглендирип, курган хаг дег, кыптыгып көр!
Ынчаарда мен—өөрүшкүге төлептиг мен,
Ынчаарда мен—өлүм удур актамыр мен!

Сарыг-оол К[illegible]ЛАР.

ХҮННЭЭШКИН

Кара-Дуруна кадайланган,
Каш ай эрткен, бир-ле хүн-
дүс
Шыйлашкынмар дидээр мен
деп
Шынаа киргеш, агай читкен.
Аскыр дуруна, кылчыгырыи
Алаак сайга дөгеленип,
Шактан шакче кыйгы салып,
Шаанга кирер-ле коңгүй-
хооктаан.
Караңгыда чаткен агай
Харык төнген, чүдек кулугур.
Ырак эвес, сайга хонгаш,
Ырымы-бак коңгүй-хооктаан.
Кайгап хараан хопчугуруп
Калайындан айтырып-тыр:
— Кара дандан чорткан кижи
Каяа саалап чорааның ол?
—Шынаа киргеш шагзыраашты
Шылагзынгаш, пат-ла келдим.
—Чүнү канчап чорааның ол?
Чүге читтиң сөглеп көрем!
—Чүктен чүкче тейлегилеп,
Чүнү канчаар, шыйлашкынап!

— Шыйлашкынмар кевей-дир
бе?
—Шынаазында арбын бол-
чук.
— Сагыш саарзык, аштай
бердим,
Сартым бар бе, мелээ бе-
рем.
— Шыйлашкынны дөгерезин
Сырыптым, коңгүй-хоок!
—Ындыг сыап сени чоорул,
Ырак чору, хосканым ол!
—Хостуг шолаан чурттаай
мен ле.
Хоссунза хос, кагзынза каг!
• • •
Хоозун черден хүннээшкин-
нер
Ховар эвес турган шагда
Кушка сылдааш чечеңнер-
ния
Куйзу сөглээн кыжырым-
дыр.
Аныяктар — урут-дарыг,
Анчыг сестер октапшаар.
Ынай черден тайлып болур,
Ынакшылды камнаар х[illegible]рек.

Борис ЧЮДЮК.

ТЫВАМ

Сөзү болгаш аялгазы Амур ХОЮГБАННЫЫ.

Сүт-Хөл шалбаа турар шагдан тоолун ыдып,
Сүрүг малын ай деп алгаш көжүп чораан.
Эзиминде, аргазында
Элик-хүлбүс эргеленген,
Эргим чоннуг, байлак Тывам.

Кандаазынинап чажын өрээш, сула салган,
Кадыг-идик кедип алгаш девип, самнаан
Аныяктар, төрел чоннуң
Аян ыры чаңгыланган,
Ак-көк Тывам, ынак черим.

Ажы-биле чугаалаарга, Тывам сени,
Авыралдыг авалар дег, мактавас мен.
Ынчалза-даа эң-не баштай
Ырым маңаа төрүттүнген,
Ынчангаштың ынак-тыр мен.

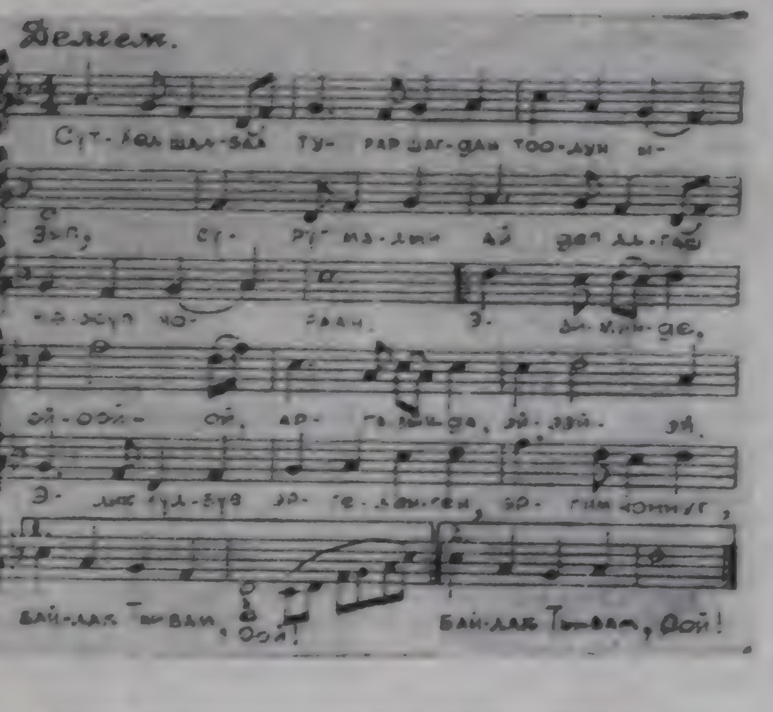

КИЖИГЕ

Чиге сөглеп айыткап көөйн:
Чиңгим ажыыр, сөөгүм
сирилээр.
Куйга бажым адыы бээр,
Куюм чүрээм ыстады бээр
Айыыл-халап өртемчейде
Аар кара булут дег-дир.
Бөмбүрзектиң чогум бодун
Бодей өгте дениээр болза,
Ында—өлүм, мында—солаа,
Ыржым булун көңгүс чок
дег.

Канчаар мынчаар
хойтпанталдыы,
Хайыралыг чырык черим?!
Секун-минут бүрүзүнде
Серемчилиг чорбас болза,
Солуу, сакпай сойлуктарга
Соктуруп каап болур боллу.
Соон истеп, мурнун дыңап,
Чоргаар чурттап көрем
Кижи!!!

Моңгуш ДОРЖУ.

ҮЕ-БИЛЕ ҮННЕЖИП ТУРАР

Ном болгаш номчукчу

Амгы ээ [illegible] чүрүмге [illegible] сойгалаашкынның логгалдар улуг рольдуг. Ажыл, амыдыралда четпестерни эзип элбейн чыткаш, ажык-даа бурунгаар хөгжүп шыдавас дээрзин билдинмир. Бо чугула темага угжуп турар чогаалдарның бирээзи [illegible] база [illegible] кадар бооп деп [illegible].

[illegible] — [illegible] ку ному. Мында эң-не кенгерленчиг чүүл — үе-биле үннежип турарында, ынчангаш номнуң идейлиг утка-шынары база мында сударлаттынган.

Амгы үеде бистиң республикада кем-херек үүлгединикчилеринге удур чидиг демисел чорул турар. Анаа бүгү-ле ак сеткилдиг кижилер чаптыг кижилерин кадар ужурлуг. Ооң ужуру-да «Урана» деп чаа ном чогуур үезинде үнген өөрүнчүг. Чижээ дээрге, ханныг хол[illegible] [illegible] кижилерниң олуруглары сөөл[illegible]:

...Эрткен оруу ээр-дагыр.
Эжик ырак, эргин бедик.
Карак чажын суксун кылган
Ханныг холдуг өлүрүкчээ
Чоннуң чаптыг кижи үнү
Чогаалымдан чаңгыланзын!..
(Арын 91).

Хырны тотса-даа, карак тотпас, ажырымчы оорларга удур мынчаар бижээн:

«...Хырааа дүшкен еле баштыг
Кырган акым чаңы шыйыр.
Ажыл кылбайн оорлангаш
Алдар чедип алган мен бе?»
(Арын 36).

Ол мыжаш кара холдуг, [illegible] «[illegible]» [illegible] фалаш [illegible] база мынчаар сойталап турар:

...Ханныг балды кылаш
дээрге,
Калчан-Кара моңнай каап-
кан.
Эжи көөрге, бирээзиниң
Эрин чарык, еңдап чыткан...»
Аксы-биле вал кожурер.

арын [illegible] ажыг суга [illegible] алган арагачыларны автор мынчаар [illegible]:

«...Барыын-Хемчик кожуунунуп
Малчыны аттыг алкоголик
«Төнмес-сарыг» шуглап ал-
ган,
Төге-чая пактап органы...»
(Арын 77).

Кижи — бойдустуң [illegible] чогаалдар херечилээр.

Оон ыңай дуржулгалыг апарган автор «Урана» деп лирик-тиг шүлүктерлин база бараалгатан, оон дылы бедугун, билдинир болгаш амыдыралды утка-шынарлыг. Мында кирген [illegible] ынакшылга база кааламал орук турбазын [illegible]. Аракчаа Ондарның [illegible] чымындыында кирген чогаалдар [illegible] (арын 41) [illegible] база эки деп бодаарым.

Саяна САНДАН.
Кызыл хоорай.

Бодалдар, саналдар

АЪТ ЧАРЫЖЫН ЧУРУМЧУДАР

Чүгүрүк, саяк, чыраа, челер аъттарны салыры — тыва улустуң база бир янзы чаңчылы. Ындыг аъттар чоннуң чоргаарлы. Бисте сөөлгү үеде аъттарны ырак черлерге чарыштырып турар апарганы өөрүнчүг-дүр. Чарыш аъдын салыры тускай чаңчылдыг болгаш чурумнуг-ла болгай. Оларны баштай соодар, ол дээрге, шоолуг оъткарбайн, чүгле ой-шаанда суггарарыдыр. Чарыш аъдын коңчуг чараш кылдыр кудурукталын шүүп алыр, челдея ап-даа болур. Аът мунар оолдарның идик-хевин база каастаар, шаанда болза чиик торгу тоннарлыг болур чүве.

Салыр аъттарны баштай-ла ыыын алгаш, ыыылгаа чоокуу үш катап долгандырар. Ёзулал ол. Оон ангыда, чарыштырган аъттарны хайгаараар кижилерни (чазакчыларны) суму болза сумудан, арбан болза, арбандан бирээ-бирээни тургузар. Олар судьялар-дыр ийин. Ол улус база эң эки аъттарны мунар, торгу тоннарлыг, шляпаларлыг болур.

Аъттарны салып үндүрер черинден база аът чазакчызы салыр. Аъттар чаржып үнүптерге, орукка оларны хайгаараар, өскээр аскымнай бербезин, озал-ондак болбазын көөр. А доктаар черге кээрге, оларның келгенин барымдаалап, дугаарлар тыпсыр. Азы байза тыпсыр дээр боор чүве. Шаңнап мактаарда ол аъттарны йөрээр, каш удаа кирживи келгенин, кандыг түңнелдерлиг болганын, хар-назынын, ээзи, мунукчузу кымыл дээрзин чарлаар. А бисте республикага болза, совхозун база чарлаар ужурлуг.

Чарыш боол турда менээ таарышпас бир чүүл бар. Ол чүл дээрге, аътты машина мунган улус чазакчылаар, мотоциклдерлиг-даа болур. Чамдык аъттар оон хоор-ла болгай. Ынчангаш озал-ондак-даа боол болур. Мен бичии шаамда, тодаргайлаарга, 1938—1941 чылдарда чарыш аъдын мунуп чораан болгаш ол бүгүнү билир, көрген кижи мен. Ынчангаш черле тыва ёзу-биле аът салырының чаңчылын катап бурун сагыыр болза эки деп санаалдыг мен ийин.

Кызыл-оол ДОНГАК.
Күш-ажылдың хоочуну.
Өвүр район.

ДӨРТЕН БЕШ ЧЫЛ ЭРТКЕНДЕ— ТӨРЭЭН ЧЕРИНДЕ

Хубсугул аймактың Цагаануур сумуда 800 ажыг тывалар чурттап турарын чоокта чаа бистиң республикага чораан моол делегацияның удуртукчузу Увш Закат демдеглээн. Иви ажыл-агыйлыг ол сумудан үш тыва бистиниие чедип келген. Олар Каа-Хем, Кызыл, Тожу районнарда төрелдеринге ужуражып чаңшээредилгени алган.

Тываларның эң улуу Ануагийн Дэлгэр төрээн черинге дөртен беш чыл болгаш келген. Бодунуң адаан турары Кол мен деп турар. Ол Тожунуң Серлиг деп черге чурттап турган. Ачазы Ахон—Кунгуртуг, авазы Толбул Орайан Тожу чурттуг. Кода-суур хөгжүп сайзыраан-дыр деп, ол чугаалап турар. Черле угундан аңчы болгаш назылап кыраандаа болза, ол ам-даа ынак ижин салбаан. Үстүн чоруткан тывалар дылын утпаан, чаңчылдарын сагып чоруур.

Ак-Хөл сумузундан Сандаг Чулуун аңчы малдаан чоруур. Ачазы Сандык, авазы Сувус олар Кунгуртуг чоогунда Эми алдын ууртайынга турганын ол сактыр. Кеңгүс бичии турган чоруткан-даа болза, ол төрээн дылынга арыг чугаалаар. Тере-Хөлде Шурадык деп төрелинге ол баар.

Моолда тывалар, оларның чугаазындан алырга, чонунун чаңчылдарын ыдыктап сагып чоруур. Шайның дээжизин чажар, дагта, мышка чаламе баглаар. Чаламазы үш вулаш, тос кырлыг, тос чүстүг болур деп тайылбырлап турар. Оон өңү кызыл болур. Ол өңнү олар чаагай өң деп санап турарлар. Чалама баглаарының ужуру болза, чорук саат чок болзун, бодаан бодалы бооргдал чок бүдүп турар болзун, сагыңган сагыжы саат чок бүдүп турар болзун дээн күзелин илереткени ол. Чаңчылдар сагыттынып, кара чугаа-биле чугаалажып турары ол. Ынчалза-даа Тывада төрелдеринден келген чогаалдың утказын номчуп шыдавайн баар бис деп турар. Аймактың тываларындан тыва дыл башкыларын Кызылдың башкы институдунга белеткээрин, өөредилге номнары-биле дузалаарын ыйн тала дугурушкан. Культура харылзааларын быжыглаары көрдүнүп турар.

Чолаачы Күнлээ Дамдын-Сүрүң Тожуда угбазы Анна Комбуевна Бараан-биле доктаамал харылзааны тудуп турар. Ол ам төрээннериниде барган. Үр көрүшпээн хан-төрел улустарнын душчуп келгенин өөрүшкүзү, төрээн чери-биле ужуражылгазының эргимне кымга-даа билдингир.

«Тере-Хөл», «Тоора-Хем» совхозтары-биле аймактың госхозтарының аразында дорт харылзаалар тура берзе, кады ажылдажылгаже, бичилгеже делгем орук ажыттынары чугаажык. Моолдуң өске-даа аймактарында тывалар-биле харылзааны тудар ажылды чаа дениелче көзүрери күзенчиг. Кыдатта тывалар-биле база. Эртемденнер, чогаалчылар, урааң чүүл ажылдакчылары борта үлүүн киириштирер ужурлуг. Солун наадарлыг чуртташтарының дугайында очерктерни, чогаалдарны чүге бижип болбазыл? Үе-дүптен аалы-кожа чурттап келгени-бис шажын-чүдүлгени, сагылгазы, культуразы бистиң-биле дөмей моол чон-биле найыралчы харылзааларны улам калбартыр хемчеглер херек дире.

ЧУРУКТА: Моол Арат Республиканың Хубсугул аймакта чурттап турар тывалар: солагай талада: аңчы Сандаг Чулуун, аңчы Ануагийн Дэлгэр, чолаачы Күнлээ Дамдын-Сүрүң найысылалдың Ленин шөлүнде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ИХМ [illegible]

Июль 11-нин дургузунда республика иштинге ниитизи-биле 23 кем-херек үүлгедип дандыылаттынган, оон хой нетии—10-у, Кызыл хоорайга хамаарыжып турар, а Чөөн-Хемчик, Таңды районнарга — 3-3, Кызыл, Бай-Тайга, Улуг-Хем болгаш Бии-Хем районнарга бир-бир кем-херек үүлгединикчилери сназжыр.

Республика эмнедезиниң хирургия салбырынга бижекбиле балыглаткан Сукпак сууруунуң 23 харлыг чурттакчызы Анатолий Саттыг эжиелген. Амгы үеде ол өөрге байдалда чыдар. Бо кем-херек үүлгединикчилеринге хамаарыштыр херекти оттуруп, истелгени чорудуп турар.

Бии-Хем районнуң Өөң суурда чурттап турар хамаатызы С. С. Моңгуштуң бажыңының соңгазын үреп кирген, 1120 рубль өртектиг «Электроника» магнитофонну оор алган. Ол-ла суурда чурттап турар, «Саян» совхозтуң чолаачызы 34 харлыг С. Ш. Моңгуш карартыштырып тургурган.

02 шакта найысылалдың аалчылар бажыңының чанында Агропромстрой эвилелинге хамаарыжыр 00-46 ТВА күрүне демдектиг УАЗ-469 автомашинаны оорлап мунган. Истелге чорул турар.

Кызыл хоорайуңскомунуң ИХК-зи даразында кижилерни дилеп турар: Вячеслав Валерьевич Мамонтов, Кызыл хоорайга 1968 чылда төрүттүнген, моон мурнунда шииттирип чораан, ажылдавайн турар; Игорь Михайлович Носов, база-ла Кызыл хоорайга 1969 чылда төрүттүнген, моон мурнунда шииттирип чораан, кайда-даа ажылдавайн турар. Ол мышкаш ыыган национал даразынга кижилер база дилээшкин адаанда турар: Леонид Васильевич Боровиков, 1953 чылда Иркутск областың Тулун суурга төрүттүнген, тодаргай чурттап турар чери чок; Алексей Алексеевич Горбатин, 1955 чылда Кызыл хоорайга төрүттүнген, кайда-даа ажылдавайн турар; Анатолий Борисович Грачев, 1942 чылда Красноярск крайның Боградка төрүттүнген, моон мурнунда шииттирип чораан, сөөлгү үеде Кызыл хоорайга чурттап турган.

Квартира оорлаар чоруктарның санының кызырылбааны-биле холбаштыр (июль 11-де — 10 оорлаашкын) чурттакчы чонну чайгы дыштаныылгаар үезинде оран-савазының калагалалынче онза кичээнгейни салырын дилеп тур бис. Эжик аксында хевисчигештер адаанга дүлгүүрлерни арттырбаңар, балкон эжиктерин болгаш форточкаларны хаарын утпаңар, квартираларыңарны хайгаарап, почта хааржаандан солун, серүүлдерни ой-шаанда ап турарын кожааларыңарга, дергүн төрелдериңерге, таныш кижилериңерге чагып каныңар, чок болза, квартираңарны ИХМ-ниң таныыл кызлизиниң камгалалының хайгааралынга тудуңар.

Мария КУЗЬМИНА.
ИХМ-ниң парлаалга белүүнүң инструктору.

СОНУУРГАКТАРГА

НОГААН ДЕМДЕК

Дыка хөй мыштарның поодаларын бистиң хөй-хөй хоорайларывыстың символу (демдээ) болуп турар. Одесса ак акацияларны-биле алдаржаан. Киев — коштаннары-биле, Минск—чаагай чыттыг липаларны-биле, Хорог — пирамидалыг бедик теректери-биле, Сочи — хөнү чараш кипаристерни-биле, Баку — сураглыг хадызы-биле. А Москва чоогунуң хоорайлары — хеңү чараш хадыңнары-биле.

НЕПТЕРЕҢГЕЙ АТ

Каттышкан Нацыялар Организациязының бир-ле комиссиязының специалистери (демография шиничилеп турар) делегейде кандыг херээжен ат эң-не нептереңгейин шиңчилеп көргеннер. Шак ындыг ат — Анна болган. Ол атты делегейниң бүгү чурттарының 95 млн. кыстары, херээженнери эдилеп турар.

ДАШТЫКЫ ШООДУГ

— Удавас кижилер чер-делегейни долгаңыр дизе, оларга чүгле үш шак негеттинер — деп сургакчылап чорааш ээп келген ашаа Томас кадайынга хөөн чок чугаалаан. — Бир шак дуггузунда делегейни дескине каатар, арткан ийи шакта аэропорттан бажыңынга чедер.

Тыва АССР-ниң прократуразында

Бо чылдың июнь 21-де Сүт-Хөл хоолдуң кыдыынга Соколовский, Степаненко болгаш иазы четпес Никитин оларны араатаныг ёзу-биле өлүргенинниң дугайында кеземче херээ прокуратура истен турар дээрзин мурнунда дыңнаткан болгай.

Ол кем-херек үүлгединикчилериниң ийи арттырбас соруглгалы-биле эң дерзин болганындан ылгалдыг болуп турар.

Ол үүлгединикчиниң дорт кыдыан В. Куулар болгаш К. Куулар хоругдаткан, оларга буруузу онаалган. Кем-херек үүлгединикчинин болуп турда, анаа турган өске кижилерниң ол үүлгедигге хамаарылгалыын база истелге тодарадып турар. Оларның кылган чүүлдеринге хамаарыштыр эртежоойлуунуң чогуур үнелелин бээр.

Истелгениң долу, бүгү талалыг болгаш боттуг болуруун чедип алыры-биле улуг кемчээлдиг ажылды истелге үезинде кылыры негеттинип турар.

Амгы үеде чыгдынган бадыткалдарда өлүрүүшкүнүң чылдагааны национал ожээзирек болгаш башкаланчак чорук-биле холбашкан деп бадыткаар барымдаа чок болуп турар.

«УЛУГ-ХЕМ ХЕРЭЭ»

(Эгези № № 158, 159, 161 «Шында»).

4. Эрте хойган аът бажы

Кужугет Таржаа дугайында төөгү документилеринде Улуг-Хем кожуунга контрреволюстуг бөлүктүн удуртукчузу турган дээрден башка, сайзыралдың оруунче [illegible] ырак органы Тываның политиктиг удуртулгазынга болуп [illegible] киирип эгелээн аңык [illegible] эки талаларының дугайында чүү-даа чок. Чоокта чаа парлалгага [illegible] материалдардан алгаш көөрге, ол Барыын-Хемчик (амгы Бай-Тайга) районнуң Хемчик-Сөөк чурттуг. [illegible] ажылдааш, сөөлүнде нам ажылынче шилчээн. Таржаа туттурупалырда, кадай[illegible] [illegible] дугайында [illegible]. [illegible] Оон бодалк [illegible] турда, чугле чээрби [illegible] харлыг турган. Хол-шүгүнде [illegible] [illegible] дезинге улуг улуг-чүүзүн киирер кижилерниң бирээзи турганы чудаажок. Таржааның [illegible] [illegible] чурттап чоруур боор деп бодаар мен. Ынчалза-даа ол үениң «контр» деп коргунчуг сөзүнүң сөөлүнде, шииттирген кижилерниң чоок төрелдериниң база бажын ап турган. Ынчангаш кижилер чоок кижизиниң адының кырынга бак чүүлдер сөглеп, оон адын төрелдериниң аразындан балап каап турган. Кужугет Таржааның төрелдеринге ындыг чүүл база турганы чугаажок боор.

«Улуг-Хем херээниң» байысаалга документилери-биле таныжып көөрүмге, Таржааны [illegible] [illegible] сүглүлерниң кара туразында ажылдаашкыннары, эттеп-соп турганы бо кижиниң соруун [illegible] [illegible] 1940 чылдың [illegible] [illegible] бажын өрттенген сөөлүнде үр болбаанда суп алгылаан. Күскелдейге мене өчүүлү дужууп бижип берген соонда, Таржааны ТАРН ТК-зы келдирип аппарган. Ол дугайында ынчан ИХЯ-ның Улуг-Хем кожуунга оператив[illegible] турган Соян Ойдупка ужуражырымга бадыткады. Ойдуп Дус-Дагже херек ужунда чоруур деп турда, Таржааны Төп Комитет келдирт[illegible] [illegible]. Дарганы [illegible] алганын сургакчылап чорааш келгеп, ол дыңнаан мен деп турар.

Таржаа баштаан кезек кижилерниң херээн агартып, оон истелгезин мөге өчүктер чогааткаш тургускан кижилерни ажыл-албанындан дужуруп турда, Таржааның кадайы чораан кижиниң тайылбырын истелге органнары алган. Таржааны Кызылдыва келдирип аппарган дораан, ол-ла кежээ Артас биле Базы-Суур келгеш, бажының ужеп, мында бар эт-септи данзылаан. Хөреңги [illegible] [illegible] рагая кежи тон бар, чогун мловылап турганын безин ол сактып олурар. Таржаага [illegible] [illegible]. Оон [illegible] ай-чаңыс чурун көөрүмге, идик-хевин аңныг, чараш кылдыр кеттинер кижи. Ынчангаш кадайы кижиниң сөөлүнде тайылбыры мону дыка бадыткап турар.

Баштайгы байысаалгадан эгелеп, херечилерниң өчүүн бадыткаары Артас оон негеп турар. Ол кеңгүс шынаыттаан. Сөөлүнде бижимел тайылбыр база алган. Ук тайылбырының сөөлүнде, байысаалганың [illegible] [illegible]

— Бижимел тайылбырыңарга бодуңарның кей-буруунарны чүге илеретпээн силер?

Харыы:

«— Бо дугайында нам, чазакка удур кылган чүвем чок болгаш биживейн барган мен. Ынчангаш бодумнуң бүгү байдалымны бижээш, байысаалганың черинге мөге, хоралыг чүвени чугаалап, бурудадып турар херээмниң дугайында бижип бербес мен деп турганымның буруузун дилээр мен.

Херечилерниң өчүүн шынзы[illegible]. [illegible] [illegible] түүлзеп турарлар-дыр».

Байысаалга оон-биле дооступ калган болур-дур. Байы[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чүнү чугаалажып турган. Ол дугайында оңу кылып турган кижилер бөгүн чүнү-даа чугаалаар хөңнү чок, харын-даа ук херек дугайын көңгүс билбес суг болгулаар-дыр. Таржаа дириг арткан болза, чугаа өске турар ийик. Көңгүс кем-бурут чок черге шаажылактыларның кээргел чок холундан барган кижилер-дир.

Оларны өлүржүрүнге кириш[illegible] кижилерге ужуражып, [illegible] оларның сөөгү кайда чыдарын чижеглеп-даа болза айтып бээрин чаныр тооңнуг дилеп-даа турдум. Чүнү-даа билбес болгулаары кара кайгамчык чүве аа! Харын-даа бирээзи анаа-ла боо-хөө чок, улус эдерип чораан мен дээш, кемниг үүлгедии чажырар сагыштыг. А бирээзи мээн-биле ужуражыр болгаш, шуут мегелеп, ол-бо чылдагаан каккаш бузуп каапкан. Үш дугаар кижи кырганнар бажынынга азырадып чыткаш, чоокта чаа «кызыл-дустайн» берген болду. Бичии-ле озалдан кагдан чорадым. Ол база-ла көңгүс буруу чогун чугаалаар турган боор он.

Таржаа болгаш оон-биле [illegible] бооп [illegible] [illegible] ийи бе, дөрт бе кижиниң (бүгүде[illegible] [illegible] [illegible]. — Э. Д) өлүрткен оңгарын чаа аэропорттуң адаа таладырда хову.

Кужугет Таржаага удур тургускан нүгүлдүн каржы дошкунун, кара сагыштыын канчаар оңу. Ол дугайын ынчан чорудуп турган байысаалганың документилери херечилеп турар. «Таржаа шаажылакчыларже удур көрүп алгаш, чүнү-даа тоовайн, маадырлыы-биле өлген» — деп бөгүн чугаалаар болзувусса, хоорелиг болу бээр ийик. Улуг-Хем кожууннуң нам комитединиң даргазы Таржааны өрттеткен деп чыгадып келирге, оңу өрттедип болгу дег кижини даап бодап турары бар.

Чогум албан-дужаалы, кылып турар ийи та чүү кижи чүве, Майынды деп кижиниң «Шын» солундан хомудал чагаа келген. Нам комитединиң даргазы хынаар кылып каан турганы ол ыйнаан, Майындыга хамаарыштыр келген чагааның уткасын барымдаалап, нам үүрунүң хуралынга ажык сайгарыыга кылган. Майынды 1938 чылда ССРЭ-ниң бактааң Япониязы мактап турган. Ол дугаакын хынап көөрүн «Шын» солуун редакциязы дилег кылган. Сайгарылга үезинде Майынды бодунуң буруузун билинген. Кожууннуң бажыңын ол кижи өрттеткен чадавас боор деп, Таржаа карази турарын байысаакчыга чугаалап турар.

Баштайгы байысаалганы кылганының даартазында, Таржа-биле Таржааның нүүртежиин тургузуп [illegible]. Тажы оон мурнунда Улуг-Хем кожууннуң нам комитединиң даргазы турган кижи-дир. Оңу байысаалга документилеринден билип алдым. База-ла контр херекке чыгадыын алгаш, байысаалга адаанда чыдып турар чүве бе, азы шииттирип алган чүве бе, бодунуң ужуру билдинмес, Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол оларның удуртканы контрреволюстуг херекке Таржааны бодум сургап турган кииргенмен деп ол бадыткап, Таржааны базар, баар чер чок кылдыр азыгга тырып келген. Таржаа ооң буруудадыышкының домей-ле хүлээп албаан. Кылбаан чүвезин кылган мен деп черле шыдавас кижи деп билдим. Норбу, Хунашпан, Күскелдей, Намдакай болгаш кандыг херекке киржип турарын билдинмес Чанзан-оол деп кижиниң нүүртежилге үезинде берген өчүктериниң чаңгызын-даа Таржаа бадыткаваан.

Таржааның контрреволюстуг бөлүктү Улуг-Хемге удуртуп турганының дугайында Демир-Суг чурттуг, ооң мурнунда нам кожкомунуң кичээнгейин эргелекчилеп турган Сат Мөнге-Бээрниң онр-кыыр харык чок бадыткалы бар. Оон ыңай кожуун бухгалтери Намдакай бажының артында боду өрттеткен, Таржаа-биле канчаар дугуржуп турганын айыткан арыннар бар. Бир эвес «Улуг-Хем херээниң» кижилери 1962 чылда чок турган азы оларны Таржаа мыкаш дээди хемчег-биле шылаан болза, ындыг организация турганы ылап-тыр, кожуун бажыңның боттарын өрттеткени шын-дыр деп бөгүн кым-даа ынчаар бодай берип болур турган-дыр. Шак мындыг коңчуг кажар, кара сагыштыг нүгүлдү кым чогаатканыл?

Амгы үеде бистиң арывыста 27 харлыг чаңдык аныяктар амыдыралының оруунга албаан болгулаары бар ва? Бир эвес Таржаа дириг чораан болза, чаагай херектерни бүдүрер кижилерниң бирээзи. Ол дугайында ТАР Бичи Хуралы Президиумунуң хуралдарынга, ТАРН ТК-ның пленумнарынга кылгылаан чидиг шүгүмчүлелдиг чугаалары бадыткап турар болдур эвесле. Көңгүс аныяк эрниң аъдының бажы эрте хол берген. Оңу күүсеткен кижилерни бөгүн канчап агартыр бис?

Эдуард ДОНГАК.
(Уланчылыг).

ДЫШТАНЫР ЧАЙ ЧОК

Сумгаит, Степанакерт, Баку, Ош... Карталаан бо хоорайларының адын номчаан санывыста-ла, сеткиливис дүвүреп, карактарывыска дораан-на телевизордан көргенивис коргунчуг үзүндүлер көстүп келир: октар «чалашкыннап» каапкан, хоозураан, ээлери каттан бажыңнар, өлүртken кижилер, моондактап каан оруктар болгаш билдингир-ле митингилер, демонстрациялар. А демонстрантыларының бетинде, мурнуку планда, аар «калашниковтар» эгиннээн, ногаан-шокар хептиг шериг кижилер көстүп келир. Ында-мында шериг техника, долгандыр ок-чепсек-ле, ок-чепсек-ле. Бөгүнгү амыдыралывыстың чуруун алырга, мындыг. Коргунчуг-даа, муңгаранчыг-даа, човаңчыг-даа...

Бистиң найысылдаа Кызылывысты үстүнде адааныывыс хоорайларга, каяа-даа дөмейлеп болбас, мында тургустунуп келген байдалды ук хоорайларга хамаарыштыр алыр болза, каш-даа катап оранчокта чогумчалыг кылдыр көстүр. Ынчалза-даа июль айның эге хонуктарында эктин ажып автоматтар чүктевээн-даа болза, дорзуктарында чылдыктаалыг, холдарында моннаар халаннаткан, көрүнде рацизмин алгырткан шериг бе тээрге шериг эвес, а шагаа бе дээрге шагаа эвес, бо ийи таланың кайызынга-даа дөмейлешпес шала таразымзаар хептиг, төгериң кара бирттер кеткен аныяк оолдар эндерли берген. Олар ийи-үш кылдыр, эдеш алган, ынай-бээр шааранып кылаштажып, чоруп-ла турар оозун болзаарга, будуу-ун турар үүле-херектиг-ле хире. Че, ол-даа канчаар, эки дерек кылып турар кижилер болза, чеже-даа шааранзына каңнап-баар боор. Ынчалза-даа редакцияга келген чагаалар, кол нүрүүзүнде телефон дамчыштыр дыңналдыглар, кагыш-ирттижип төккен чугаалар кижиниң бодалын бээр. Чурттакчы чон чогум «ү» деп мындыг эдлел-ээн, «Өнүс-оол» деп тоолда дег домак туткан кижилер көстүп келди, чүге Тываның чазаа эрге-чагыргазы чурттакчы чонну ол шаанда дыңнатпайн турганыл деп айтырыглары таарып турар.

Шак бо айыктар боттарын ОМОН-чулар бис деп адап турары республика солуннарындан-даа номчукчулар билип алган. Ынчалза-даа бис доктаңың тоң-чүүнге сеолүг улуг сектри садыры-биле ИХМ-де парлалга бөлүүнүң инструктору Мария Алексеевна Кужуминадан оон дугайын чугаалап бээрин дилээн бис.

— Мария Алексеевна, ОМОН деп сөстү чазып номчуурга, «отряд милиции особого назначения» дээрзин бо хүннерде долгандыр билип апарган бис, тыва дылга ону очулдурарга, «милицияның онза сорулгалыг отряды» дээни ол. Шак мооң безин чоптуг айтырыг тургустунуп кээр: кандыг мындыг онза сорулгалыг олар күүседип турарыл? Кижи көөрге оуулгучулар хайгаараарынга, магазиннер даштыы тегереринге ой улус боор чүвел? Азы ырак-узактан келген боорга, онза сорулга күүседип келген дээни ол бе, тайылбырлап көрүнерем?

— Республикада кем-херек үүлгедиишкиннериниң байдалы кижи бүрүзүн бодунуң-биле бир янзы билген. ИХМ-ниң [illegible] аппаратының ажылдакчыларының бо байдалды көрүжү база-ла янзы-бүрү деп болзап турар мен. Чамдыкты республикада тургустунуп келген байдалдың чавыгдывышкының боттуң күжү-биле чедип ал болур деп санап турарларга бүрүнү-биле чөпшээрежир мен. Ийе, бистиң эге хоойлу ажылдакчыларынга улуг ажыл чүдүргелген болгаш моон-даа соңгаар чүдүгдүүрү чугаажок. Ындыг-даа бол, боттуң кырлаларыны ажыглап турган база чурттакчы чонга, хөй-ниитиге дааныш алгаш, кем-херек үүлгедиишкиннериниң болуу аштап-арыглап болуру арга турган. А чогум ОМОН-чулар келген 75 кижиниң үштүн бирн болуп турар. Олар ёзулуг-ла онза сорулгалыг даалгаларны күүседип турар белик мергежилдиг специалистер-дир. Келген доразына олар боттарының тээштиг дугаарын көргүзүп эгелей берген. А арткан кижизи дээрге корум-чурум камгалалынга турар таңныыл-пост шагдааларының күлээлгелерин күүседип турар кижилер-дир.

ОМОН-чулар чүгле Кызылда эвес, а Хову-Аксыда, Ак-Довуракта, Шагаан-Арыгда ажылдап турар. Байдал ниары черлерже оларны таарыштыр хуваары көрдүнген.

— Келген ОМОН-чуларның аразында Даг-Карабахка, Сумгаитке болуп турган бодуушкуннарны чавырылдырарынга киришкеннер, Афганистанга шеригге турганнар база бар деп дыңнадым. Ол бүгү черлерни Тыва-биле дениээри каттырынчыг чүүлдүр. Ында байдал даажок нарын болгай. Шак мындыг байдалда күш ажыглаары, чепсек ажыглаары көрдүнген болгай. «Афганчылар» дугайында чугаалаан-даа ажыы чок. Эвээш-даа бол, шак мындыг «практиканы» эрткеннер ОМОН-чуларның аразында база бар-дыр. Олар хоорайның хамаатыларынга хамаарыштыр күш ажыглай бербес деп магадылалды кым бээрил? Шыны-биле алыр болза, мындыг «эндир-дидирлер» хоорайны, республиканы бир кылдыр чалгый берген болдур ийин. Эттеткен, бертинген кижилерниң саны он-он ажыг деп чугаа бар-дыр, маңаа чүнү харыылаар силер?

— ОМОН-чулар кайы хамаанчок чүге кижи эттеп каан деп чугаа дыңнаваан мен, ийи-чангыс мындыг чергелиг билдиришкиннер бар-ла харын. Оларның таалыы биле комиссиялар [illegible]. [illegible] А [illegible] Ол дээрге холдарында хулиганчыг чорук кылып турда айы [illegible] [illegible] тура [illegible] кижилерге хамаарыштыр-дыр. А арткан таварылгаларда сагынтыштыг, тайылбырбиле, бир эвес холун эттир ээзирээн кижи болза, эдириктер чергелдир черге чедирилге-биле дооступ турар.

ОМОН-чуларга чонунуң хамаарылгазының дугайында чангыс мындыг чижек көргүзүп турар. «Восток» автобус доктаамында дежурнайлап турган Валерий Ботвичиге тыва национал дыг херээжен кижи чедип келгеш мынча дидир: «Мен башкы кижи мен, Кызылга үе-үүртен бээр чурттап келдим. Силерниң бистиң дыжывысты камгалап турарыңар дээш өөрүп четтирдим». Черле мындыг шак мындыг чергелиг чугааларны кижи бүрүзүнден дыңнап болур. Чоннуң талазындан шак мындыг хамаарылганы ОМОН-чулар боттарының шынарлыг, дээштиг болгаш шалыпчың ажылы биле чедип ап турар.

— Анаа черле чигзинер-дир мен, Мария Алексеевна, чигзинишкинимниң ужуру чүдел дээрге, мындыг. Силерниң бистиң редакцияга эккеп берип турар хөй санныг оперативтиг дыңнадыгларыңарның чангызын-на алгаш көрээлинер даан. Июль 11-ниң дыңналы. Чангыс хүн дургузунда республикага 23 кем-херек үүлгедии даңзылаттынган, оон 10-у Кызыл хоорайга хамааржыр. Барык-ла 50 хуузу аан. А ол дээрге чогуш-содаа, хулиганзыг чорук, бижектежиишкиннер, оор-сук дээш оон-даа ангы-дыр. Эртken чылдың ол-ла хүнүнге хамаарыштыр алыр болза, харын-даа хөй болуп турар. Ындыг төлээде кандыг мындыг шынарлыг, дээштиг ажылдың дугайында чугаа үнүп болуруул?

— Ийе, шуптузу чүве силерниң чугаалап турарыңар мышкаш ыйтыг. Ынчалза-даа ОМОН-чуларның чедирип турар дугаазын кылыын көрүп боабас бис. База-ла каш чижек. ОМОН-нуң ажылдакчылары Елизев биле Новоселов автомашина оорлап мунуп чыткан кижини туткан. Болуп болур турган кем-херек үүлгедиишкининиң боларбайн барганы ол. Улуг-Хемниң ол чарынга кооврүг чанынга тыва национал дыг оолдар тыва национал дыг урутну күштеп чарлаар деп турда база-ла боларбайн барып, тудуп хоргадаан. Хоорайның «изиг точкаларында» — арага-дары магазиннериниң чанында база байдал өскээр биле эгижээн. А бир кол чедиишкин чүл дизе, кижиниң амы-тынынга чедер, аар кемээшкиннер чедирер чоруктарның саны кызырылган.

Ынчалза-даа база катап чугаалап каайн. ОМОН-чулар чокта-даа республикада криминогентиг байдалды иштики херектер органнары контрольдап шыдаар турган, а ОМОН бистиң ол бүгүнү күүседиринге чүгле дуза болуп турар. «Чүге бистиң бээр кыйгырткаңыш кайгаар-дыр бис, чурттуң өске булуңнарынга болзаарга, хлевде курорт тур он. Чүгле арага-дары магазиннериниң чанынга байдал саваста» деп, ОМОН-чулар боттары баштактанып турар.

— Шынап, курорт дугайында. Тыва кижи шаандан бээр хүндүлээчел, эңиргек, а чамдык таварылгаларда мактанымчал-даа улус болгай. Бо оолдарның ажылдаар, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдар тургустунган бе?

— Аалчылар «Тыва автотранс» каттыжыышкынының чурттаалга чериңде чурттап турар. Бүгү-ле чүүлдери таарымчалыг өргээ деп мактанмас бис, ону аалчылар база билип турар. Дыштаныылга талазы-биле. Чоокку үеде олар Дус-Хөл, Хадын хөлдерге барып дыштаныр, оон бойдузун көөр. А амдызында дыштаныр чай чок, ажыл дээрге бажын ажыр.

Беседаны Артур ХЕРТЕК кылган.

«Адлывыстың ээзи урут
Амданныг чем эккеп берди.
Ам бо дораан чеде бергеш.
Амданнаныр ижиптээлем»
деп
Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фото-чуруумалы.

КИНО

ИЮЛЬ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Поезд в Голливуд» 9.00, 11.00, 13.00, 18.00, 20.00, «В городе Сочи темные ночи» 15.00 шактарда.

Видеозал: «Танцуй, танцуй!», 9.30, 12.30 «Человек из Рио» 15.30, 18.00, 20.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник № 29 9.20, 12.20, «Армия «Трясогузки» снова в бою», 10.40, 13.40, «Постоялый двор среди холмов», 15.20, 17.30, «Пурга» 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Киносборник 11.00, «Отпетые мошенники» 12.20, 14.40, 17.00, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Остров лебедей»: 10.00, «Витебское дело» 11.50, «Замужем за мафией» 13.50, 15.50, 17.50, 19.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Капитан «Пилигрима», 13.00, «Подпольщики» 15.00, 16.50 шактарда.

«МИР»: «Транти-ванти» 14.00, «Кодекс молчания» 16.30, 18.30 шактарда.

ТЫВА АССР-ниң ИХМ-инде БОЛГАШ ПРОКУРАТУРАЗЫНДА

Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң болгаш прокуратураның коллегияларының каттышкан хуралы 1990 чылдың июль 12-де болган.

Республикада кем-херек үүлгедииниң байдалы кандыг дел айтырыгны анаа сайгарып чугаалашкан. Кемниг херек үүлгедиглериниң санының өрлээни республикада [illegible] турарын хуралга айыткан. Оон чылдагааны — карын социал болгаш экономиктиг байдалдар-биле тайылбырлаттынып турар. Кем-херек үүлгедиглеринге ажыктарны кайгаштырып, хаара тура бээр таварылгалар бар дээрзин анаа айыткан.

Национал дар аразында [illegible] чорук көстүп келген. Чамдык кем-херек үүлгедиглери онза үндезилеттинген боор турар.

Амгы байдал хоойлу-дүрүм органнарындан ажыл-чорудулгага идепкейлиг, туруштуг болурун, кем-херек үүлгедиглерин болдурбазынче угланган хоойлуда көрдүнген бүгү-ле хемчеглерни ап чоруурун негеп келген дээрзиниң дугайында чугаа хаан болган. Оон-биле кады хоойлу-дүрүм ажылдалының практиказында четпес турар чүүлдерни чылдагааннарын хуралга анализтеп, чугаалашкан болгаш хоойлу-дүрүмнү эвдериишкиннерге удур кады хөделириниң бот тыг хемчеглери тодараттынган.

Милиция болгаш прокуратура черлериниң чамдык ажылдакчыларының албан ажыл-чорудулгазынга четпестерин дээш хемчег алыксан боор тударын кичээнгейге ап, дыңнаткан.

Коллегия хуралының ажылынга ИХМ-ниң болгаш республиканың прокуратуразының оперативтиг ажылдакчыларындан аңгыда, Тыва АССР-ниң күрүнезиниң айыыл чок чорук комитединиң даргазы В. Н. Федосеев, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң даргазы А. Д. Хомушку, юстиция министри Ю. Г. Сат-оол, партия обкомунуң инструктору А. М. Гаачев, РСФСР-ниң Иштики херектер министерствозунуң харыысалгалыг ажылдакчызы М. А. Чудаков олар киришкен.

КАИ экраны

ЭРТКЕН ОН ХОНУКТА

Июнь эрткен. Ол айда Тываның девискээринге орукка озал-ондак болур таварылгалар чүгээртей берген. Ниитизи түннел 15,4 хуу эвээжээн.

Июль айның баштайгы он хонуунда республика девискээринге 11 озал-ондактыг таварылга болган. Оон түңнелинде 2 кижи өлген, 10 кижи бертинген. Эрткен чылдың ол он хонуунда 4 кижи өлген болгаш 13 кижи бертинген турган.

Оруктарга озал-ондак болурунуң бир кол чүүлү — машина тодуунун ажаалтата [illegible] кижилер кызынче машинаны бээри. Чижээ, июль 3-те, Кызылда Ангарский бульвар кудумчузунга Сергей Овчинников мотоцикл ээрик башкарып чораан, милиция ажылдакчыларындан дезип турган, улуг даш мырынче халыткан-ла түңнелинде эндарылгаш, холун сып алган.

Кызылда Оюн Курседи кудумчузунга мотоцикл базала ээриг башкарып чораан Дмитрий Баранов мотоциклиден андарылганының соонда чемдээн. Бо таварылга июль 4-те болган.

Чөөн-Хемчик районга болгулаан озал-ондактар уезинде ийи кижи өлген. 5 харлыг Эрес Оңдар Чадаана хоорайга, Кызыл—Тээли— Хандагайты оруктарының белдиринге Валерий Монгуш амы-тынындан чарылган. Валерийни «Тываа совхозтуң тракторизи М. М. Монгуш таварыышкан. Бо херектер талазы-биле истелге чорүп турар.

Эрткен он хонук дургузунда КАИ ажылдакчылары орук шимчээшкининиң чурумун хажыткан 770 ажыг таварылганы илереткен. Машинаны ээрик башкарып чораан 60 чолаачыны туткан. Олардан 46 кижи хүү машиналар ээзи болган.

Кооперативтер ажылдакчыларының сагылга-чурумү дыка безик эвес деннелде турар. Машинаны ээрик башкарып чораан КАИ ажылдакчыларынга тутткан кооператив ажылдакчылары болур: Мерген Балданович Монгуш («Кежегелиг»), Александр Назышевич Помалкин («Стимул»), Александр Афанасьевич Невзин («Луч»), Алсей Афанасьевич Георгиев («Патриот»), Роман Назарханович Гянтейн («Арарат»), Разием Мерушанович Гетджаиян («Анна»), Андрей Васильевич Наговицын («Самадо»), Кашкыл Шөнүр-оолович Донгак, Сергей Бобрович Кууллар (кайызы-даа «Эксперссо»), Николай Иванович Чепелдаев («Хвареста»).

Валерий ОРУС-ООЛ.
Республика КАИ-зиниң улуг автоинспектору.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮЛЬ

Понедельник

ИЮЛЬ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

15.45 Хөгжүмнүң Бүгү Европа байырлалы. 16.15 «Компьютер-биле чугаа». 17.00 «Керүнчүлер сонуургалының шаңналы» кинофестиваль. Барымдаалыг телефильм. 17.25 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.00 «Бис болгаш экономика». «Үениң сүзалы — 90». 19.45 «Кижиниң чок болганы». 3 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 А. Пахмутова компонистуң чогаадыкчы ажылының кежээзи. 00.00—00.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Украина. Удмуртия. Молдавия. Россияның хөгжүм болгаш уран чүүл коллективтериниң концерти. 17.45 Бөгүнгү сүргаларның назы айтырыгларының дугайында барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Барымдаалыг фильм. 18.25 «Тыва черле». Уидурулгеде: Съезд делегадынга сөс. «Кижи болгаш хоойлу». Делегей байдалының дугайында беседа. Медээлер. 19.00 Медээлер. 19.05 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.10 «Ужуп чоруур таваттар дыңнатпааны баарымга». 20.00 «Тамчыктыг удуңар чаштарым». 20.15 «Экрана Сибирь». 20.25 Хөгжүм телеабонементи. 21.30 Киноабонемент. «Салым-чолдун өнерлилери». Уран-чечен фильм. 23.30 Пушкин хоорайда садыглааниниң чаа тевралдеринин дугайында барымдаалыг фильм. 00.00—02.00 Бут бөмбүг. ССРЭ чемпионады. «Днепр»—ЦСКА. Днепропетровскиде дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.10 С. Орлов (кыдыг шыйы) [illegible] 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.10 «Ужуп чоруур таваттар дыңнатпааны баарымга». 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар чаштарым».

Вторник

ИЮЛЬ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Булактар». 9.05 Уруглар шагы. 10.05 «Кижиниң чок болганы». Уран-чечен фильм. 1-2 серияларды. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10—14.10 «Дириг амытаннар оранында». 15.45 Эртем медээзинден. 16.30 РСФСР-ниң алдарлыг артизи В. Баранова ырлаар. 17.20 Чаа эгелеп турар спортчуларга чемпионнарның сүмелери. 17.55 Ирактың аас чогаал ансамблиниң концерти. 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.25 А. Ормеринин чурукчунуң дугайында. 19.45 «Кижиниң чок болганы». 3 сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Литературжу-уран-чечен программа «Сеть». 23.40 Фильм-концерт. 01.10—01.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Эрги шивээ». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 10.05 «Оларны Юрмала илереткен». Хөгжүмнүг программа. 11.35 Мультфильм. 11.45 Ритмиг гимнастика. 12.15—13.20 «Кордакчы». Уран-чечен фильм. 17.00 Томск телестудиязының программазы. 17.35 Эртем-тайылбырлыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.20 «Кежээ аннындагы». «Хөй ажыл-агыйын хөгжүдериниң парын айтырыглары». «Спецналистерниң болгаш малчыннарның «Төгерик столу» «Малдың чайгы семиртии». 19.20 Медээлер. 19.35 «Аныяк тееу». Уидурулгеде: Медээлер. Наадымга улуушту. Тыва АССР-ниң КАК-тын даргазы В. Н. Федосеев-биле чугула интервью. «Ужуп чоруур таваттар дээр болганын фактылар». «Чай болгаш уруглар». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштарым». 20.15 ССРЭ-ниң улустуң артизи балерина Н. Лавровская дугайында фильм-концерт. 21.30 Барымдаалыг фильм. 21.45—23.15 «Күштүг сорунгуглар». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Ритмиг гимнастика. 19.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Рязаньның далай-биле оруктары». 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштарым».

Среда

ИЮЛЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Аас чогаал ансамблиниң концерти. 9.00 «Үлегерим». Барымдаалыг телефильм. 9.50 «Сут болган болган...» 10.05 «Кижиниң чок болганы». Уран-чечен фильм. 2-3 сериялары. 12.30 «Үе». 13.10—14.10 Кижи. Чер. Сылдыстар. 15.45 Хөгжүм эртинези А. Вивальдиниң чогаалдарындан концерт. 16.25 «ТелеЭКО». 16.55 Геологтарның уран чүүл коллективтериниң концерти. 17.25 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.10 С. Рахманиновтуң романстарын Н. Архипова күүседир. 19.40 «Кижиниң чок болганы». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Француз чечен уругражылгаларынга. 22.35 Чугула интервью. 22.45 Леся Украинканың дугайында фильм-концерт. 23.45—00.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Эрги шивээ». 3-4 сериялары. 10.25 «Чүс-чүс чылдарның ханы шынзыг». 10.55 «Эки хөгжүм». 11.15 Спорт дугайында барымдаалыг фильмнер. 11.45 Шөөл радио хоржи ырының концерти. 12.30—13.40 «Кордакчы» уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.00 «Тараачын херээ». 18.00 Л. Привина ырлаар. 18.30 «Үе». 19.00 Коллаж.

КЫЗЫЛДАН

19.05 «Тыва черле». Уидурулгеде: «Аңчыктарның дүрүмнериниң айтырыглары». «Хоойлу болгаш өлчээн». «Мал чемин белеткээни — хүнүп сагыш салдырыңар». 19.40 Медээлер. 19.45 Чарлалдар. 19.50 Киножурнал.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштарым».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва телевидениеде залал тура». 21.15 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

21.35 Коллаж. 21.45—23.20 «Күштүг сорунгуглар». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.05 «Мами Блу». Телешоу. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштарым». 20.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Аганының черы». 20.45—21.35 П. И. Чайковский аттыг 9-кү делегей конкурузунда.

Четверг

ИЮЛЬ 19
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Борец» танцылаар. 9.05 Литературжу-уран-чечен программа «Сеть». 11.05 «Кижиниң чок болганы». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10—13.40 Барымдаалыг фильм. 15.45 Туркмениның ырлаар куштарының дугайында барымдаалыг фильм. 15.55 Уругларга фильм. «Питер Пэн». 1-ги сериязы. 17.05 «Эки, хөгжүм!». 17.45 Барымдаалыг фильм. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 Сергей Березинниң ырлары. 19.55 «Андрониковтуң сөзү. Нева проспектизи». Телефильм. 21.00 «Үе». 21.30 Найыралдың меридианнары. Польша ырының 2-ги Бүгү-эвилел фестивалының аштырынныкчылары. 23.00 «Парлаалга клуву көргүзүп тур...» чогаадыкчы каттыжыышкының «Триллер». 23.40—00.05 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Цирк дугайында фильм—концерт. 8.55 Уругларга фильм. «Эрги шивээ». 5-6 сериялары. 11.05 Фильм-концерт. 12.00 Ритмиг гимнастика. 12.30—13.55 «Кордакчы». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 17.00 «Тараачын херээ» 2-ги дамчыдылга. 18.00 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Саян даштеринге кежээ». 19.20 «Аныяк тееу». Уидурулгеде — СЭКП-ниң XXVIII съездиниң делегаттары чугаалап тур. «Наадымга уткуушту». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштарым». 20.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Чистая Чусовая» экспедициязы. 20.40 Барымдаалыг фильм. 20.50 П. И. Чайковский аттыг 9-кү делегей фестивалында. 21.35 «Озал бышкан кат». Уран-чечен фильм. 23.00—00.45 [illegible] концерти.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Вертикаль» [illegible]. Панавжанов дугайында барымдаалыг фильм. 19.25 «Барги тайга». Душанбеден дамчыдылга. 19.55 Коллаж. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштарым».

Пятница

ИЮЛЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.20 «Андрониковтуң сөзү. Нева проспектизи». Телефильм. 10.20 Барымдаалыг фильм. 10.35 А. Миронов аттыг ыры конкурузу. 11.25 Уруглар шагы. 12.30—13.10 «Үе». 15.45 Концерт. 15.55 Уругларга фильм. «Питер Пэн». 2-ги сериязы. 17.05 Г. Тукайның чогаадыкчы ажылының дугайында барымдаалыг телефильм. 17.50 Шулук чогаалының минуталары. 17.55 Барымдаалыг фильм. 18.30 «Үе». 19.00 Билбезивис Болгария. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Чугула интервью. 21.45 «Катчы бажы каткан эвес». 00.05 А. Барыкинниң ырларының концерти. 00.30—00.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.55 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 9.00 Барымдаалыг фильм. 9.20 Уругларга фильм. «Эрги шивээ». 7-ги сериязы. 10.25 Барымдаалыг фильм. «Корабль кайнаар эжиндирип бар чыдарыл?». 11.20 Хөгжүмнүг программа. 11.55 Барымдаалыг фильм. 12.25—13.50 «Озал бышкан кат». Уран-чечен телефильм. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Светозаревскиниң кежээлери». (Киров). 17.25 Мультфильм. 17.35 Школа болгаш культура.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Кызылдың уран чүүл училищезиниң ниити ырының концерти. 19.00 «Оюр-хевир» видеоканал. «Ада чурттуң байдалын чиилгебес». 19.45 Медээлер. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштарым». 20.15 П. И. Чайковский аттыг 9-кү делегей конкурузунда. 20.55 «Даартагы хүнге прогноз». Барымдаалыг фильм. 21.25—23.25 Уран чүүл мастерлериниң концерти. Польша ырының конкурузу. 00.55—03.00 Эки тураның оюннары. Хол бөмбүү. Херээжен. Перу биле КУР-нуң шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Ак Айның байырлалы». 19.15 Рок-н-ролл-га делегей маргылдаалары. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштарым».

Суббота

ИЮЛЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Улусчу ырларның байырлалы. 9.05 Авам, ачам база мен. (Уруглар хөнүң дыңнаар [illegible]). 9.35 «Чурттаа, Чер!» 10.35 «Партнер». Коммерция медээзи. 11.05 «Сектер ындырлиг чай». 12.25 «Бурая моден» сүмелеп тур...» 12.55 Тинлекчилер. 13.55 Мультфильмнер. 14.20 Н. Латинский (скрипка) ойнаар. 14.50 Делегейге. Информация. Реклама. 15.20 Телевидение кандыг болурул? 16.20 Фильм-концерт. 17.30 «Политиктиг диалогтар». 18.30 Барымдаалыг фильм. 18.45 Делегей панорамазы. 19.30 Н. Губенконуң фильмнери. «Хоруглуг зона». 21.00 «Үе». 21.30 «Аас-кежиктиг тавар ылга». Өг-бүле викториназ ы. 22.40 Непгеренгей хөгжүм-де чаа чүүлдер. «А» программа. 01.10—01.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.35 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.50 «Чеди солдатчыгаш». Уран-чечен фильм. 10.00 Мультфильм. 10.20 Эвилелдеишкен республикалар кинопублицистиказы. «Чепяжконуң чурттап чораалы база чок болганы». Барымдаалыг фильм. 11.00 Орус чугаа. 11.30 Коллаж. 11.35 Видеоканал «Совет Россия». 14.00 Эки тура оюннары. Спортчу гимнастика, эштиниишкин. 17.25 Н. В. Гогольдуң чогаалдарын экранчыткан. «Диканька хутор чанынга кежээлер». 19.00 Эки тура оюннары. Хол бөмбүү. Херээженнер. АКШ биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 20.15 Барымдаалыг фильм. 20.45 «Ырыны сактып ал». 21.00 «Үе». 21.30 «Соломонуң ыргаланманы тооладары». Барымдаалыг фильм. 21.50 Эки тура оюннары. Марафон. Эр кижилер. 00.20 Дүнеки сеанс. Кыска хемчээлдиг уран-чечен телефильмнер. «Лимоннуг торт». «Даглар чаалап алыкчылары», «Үш эр душтуг». (Грузия-фильм). 01.15—02.40 «Ыраажы». Уран-чечен телефильм.

Воскресенье

ИЮЛЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бөгүнде спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эртен». 10.00 «Ада-чурттунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниң программазы. 11.30 «Делегейни дескиндир». 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 Мультфильм. 13.45 «Пламя» ансамбльдиң концерти. 14.00 Эки тура оюннары. Спортчу гимнастика. Эштиниишкин. АКШ-тан дамчыдылга. 16.45 Эки тура оюннарының байырлыг ажыдыышкыны. АКШ-тан дамчыдылга. 18.45 «Кинодан дамчыдылга». Панорама. 20.05 Бистиң ынак детектививис. Киноконцерт. 21.00 «Үе». 21.30 Менге чүүлдер дугайында бодалдар. 21.45 «Бенони болгаш роза» 6 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы (Норвегия). 22.50—23.55 Фильм-концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Ададары болгаш уруглары». Уран-чечен фильм. 9.30 «Бистиң чурттап турар оранывыс». М. Соосар режиссерның фильмнери. 10.30 «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы» кинофестиваль. «Улуг-хуу уруглары». Барымдаалыг фильм. 10.45 Найырал меридианнары. Польша ырының 2-ги Бүгү-эвилел фестивалы. 12.15 Видеоканал «Совет Россия». 14.45 Валентина Пономарева ырлаар. 16.50 «Планета». Делегей программазы. 16.45 «Парлаалга клуву». 18.45 Эки тура оюннары. Академиктиг ишме эжиниишкин. 20.05 Улусчу аялгалар. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштарым». 20.30 Барымдаалыг фильм. 21.00 «Үе». 21.30 «Чонуң хамааты камгалалының дугайында». Кинопрограмма. 21.55—00.35 Эки тура оюннары. Марафон. Херээженнер.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 51241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ◆ приемная — 1-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98 3-41-23 ◆ үлетүр — 3-34-49 3-36-73 ◆ агропрометүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ ролук келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1.

Чагыг № 448. ТС—00834

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июль 17 вторник
№ 163 (14363)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 кап.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизиниң

РЕЗОЛЮЦИЯЛАРЫ

Тараачыннарның байдалының болгаш СЭКП-ниң аграр политиказын боттандырар дугайында

1. Тараачыннарның байдалын үндезини-биле эккижиттериин, кодээниң бүгү салым-чолун чаартпайн. СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунуң ажылдап кылганы аграр политиканы амыдыралга байгы [illegible] чокка чигези-биле боттандырбас болза, ниитилелдиң революстуг эде тургустунуушкуну, аъш-чем айтырыын шиитпирлээри болдунмас деп съезд медеглеп тур.

Национал орулганың дөрттүң бир кезиинден хөйүн кодээ ажыл-агыйы тургузуп, чоннуң херегле л бараанарының үштүң ийи кезиинден хөйүн, аъш-чем продуктуларының барык бүгү хемчээлин бүдүрүп турар.

Ындыг болза-даа кодээниң социал-экономиктиг байдалы сөөлгү үеде эки талазынче өскерилбээн. Акша-хөреңгилерни уштуру хемчээл чокка улгадып, херегле лдиң ниитилел фондулары оожум өзүп турар. Чурттаглга бажыңнары, школалар, эмнелгелер, культура-амыдырал бажыңнары чедишпейн турар. Орук харылзаазының багай байдалы, садыгның чедимче чогу, суурларның сайзыравааны кижилерниң амыдыралынга багай салдарлыг болуп турар.

Кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң материал-техниктиг хандырылгазы баксыраан. Колхозтарның болгаш совхозтарның, болбаазырадып кылыр үлетпүр бүдүрүлгелериниң бүдүрүкчү фондуларының ортаа кезин эргижирээн болгаш оларны чаартыры негеттинип турар.

Чурттуң хөй регионнарында кодээ черлер дыка кошкак байдалдыг болгаш күрүнениң талазындан деткимче чокка оларның мурнунга ниитилелдиң салган сорулгаларының деннелинге чедир боттары кодүрлүп шыдаар шинээ чок болуп турар.

Бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин кылып турар бүдүрүлгелерниң тергиидели болгаш экономиктиг албадаашкынны күштелген, кодээ ажыл-агый болгаш үлетпүр продукцияларының дең эвес орнажылгазы хевээр арткан. Ажыы чок дагын органызастаашкыннар агроүлетпүр комплекизинде үргүлчүлеп турар.

Кодээни колдадыр хандырарынче угланыышкын СЭКП Төп Комитединиң база чадаптың органызакчы ажылы-биле быжыглаттынмаан болгаш амыдыралга херек кырында боттанмайн турар.

2. Аъш-чем айтырыын херек кырында шиитпирлээри ниитилелде тараачыннарның социал-экономиктиг байдалындан дорт хамааржыр деп, съезд санап тур.

Тараачыннарның эрге-ажыктарын камгалаарын СЭКП бодунуң политиктиг ажылының төвүнге тургузуп, олар черниң болгаш боттарының күш-ажылының түңнелдериниң ээлери бооп болурунга идигни идепкейлиг берип турар. Өнчүнүң хөй янзы хевирлериниң хөгжүдери, тараачыннарның чер ээлээр болгаш эки тура бээринге үндезилеп ажыл-агыйны чорударының арга-хевирин шилип алыр эргезин бадыткаары, бүрүн тускайлаң чорукту, экономиктиг дең байдалдарны колхозтарга, совхозтарга, тараачын болгаш хуузунда ажыл-агыйларга, аренда коллективтеринге хандырып бээринге идигни бээри, хуузунда күш-ажылчы салыышкынның барымдаалап, коллективтиг өнчүнүң кады ээлээр арганы ажыл-ишчи бүрүзүнге тыпсыр дээш туржуру эргежок чугула.

3. Кодээниң комплекстиг хөгжүүрүн, чурттуң чонунуң херегле лдеринге четчир хемчээлдерге аъш-чем продуктуларын бүдүрерин хандырар күрүнениң капитал салыышкыннарын болгаш тудуг-монтаж ажылдарының лимиттерин 1991 чылдан эгелеп он үшкү беш чылда дыка көвүдедири эргежок чугула дээрзин съезд шиитпирлиг-биле медеглеп тур. Чурттаглга бажыңнарын, эмнелгелерни, школаларны, оруктарны, суг болгаш газ хандырылгазының объектилерин, кодээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелерни, кадагалаар баазаларны тударынче, черни ажыктыг кылдыр мелиорастаарынче онза кичээнгейни угландырар. Россияның кара хөрзүнүг эвес черлерин. Аралды болгаш экологтуг хоозураашкынга таварышкан өске-даа регионнарны катап тургузар, Чернобыль халавының уржуктарын узуткаар талазы-биле күрүнениң тускай программаларын хүлээп алыры эргежок чугула деп съезд санап тур.

Аъш-чем талазы-биле сорулгаларны шиитпирлээринге хоорай болгаш кодээниң кужениишкиннерин каттыштырары, улуг хоорайларны болгаш үлетпүр төптерин долгандыр аъш-чем продуктуларын бүдүрер специализастаан зоналарны тургузарының эргежок чугулазын съезд онзалап демдеглеп тур. Кодээге ажылдаар болгаш аңаа доктаамал чурттаар күзелдиг илергейлээн хоорай чурттакчыларынга чиигелделерни доктаадып тургузар.

Кодээ ажыл-агыйының чиг эдин болбаазырадыр, чоннуң херегле л бараанарын болгаш улусчу уран-шевер чүүлдерни, тудуг материалдарын кылыр, оларга херектиг амгы үениң дериг-херекселдерин кылып үндүрерин көвүдедир бүдүрүлгелерни кодээ черлерге органызастаар талазы-биле ажылды шиитпирлиг чорудар.

Тараачыннарга хамаарыштыр кандыг-даа албадаашкынга, оларның эрге-ажыктарын кызарынга удур, хоорай болгаш кодээниң социал дең чоруу дээш, күрүнениң акша-хөреңгилериниң күсели-биле кодээниң инфраструктуразын тургузары дээш съезд туржуп турар.

4. Аъш-чем продуктуларының болгаш кодээ ажыл-агыйның чиг эдиниң рыногунче үе-чадалар аайы-биле шилчииринииң, күрүне чагыын курлавырлар-биле магадылалдыг хандырарының принцивин съезд деткип, хоорай болгаш кодээниң, үлетпүрнүң болгаш кодээ ажыл-агыйның аразынга экономиктиг харылзааларның дең орнажылгалыг болурун шыңгыы сагыыр дээш. АҮК-түң бүдүрүлгелеринден болгаш ажыл-агыйларындан чээлиниң эгидер өрелерин бүрүн үндүр бижиири, оларга саң-хөө чиигелделериниң, акша-хөреңги немей бээриниң, чээли тыпсырының системазын ажылдап кылыры, үлетпүр продукциязын оларга чорудуп бээр черлерниң тергииделин ажып эртери, бүдүрүлге чепсек-херекселдериниң рыногун тургузары дээш туржуп турар.

5. Аграр эртемин ажыктыг кылдыр хөгжүдери, бүдүрүлге-биле ооң харылзаазын күштелдирери, үндезин болгаш немелде эң чугула эртем-шинчилел акша-хөреңгилер-биле колдадыр хандырары, Ада-чурттуң болгаш даштыкының мурнакчы дуржулгазын калбаа-биле ажыглаары, ажыл-агыйларның болгаш бүдүрүлгелерниң удуртукчуларын база специалистерин, арендаторларны, фермерлерни, массалыг профессияларның кадрларын белеткээринге база дагын белеткээринге үндезин чаартылгаларны кылыры дээш съезд туржуп турар.

6. АҮК эргелелиниң системазы продукция бүдүрүкчүлериниң эрге-ажыынга дүүштүр оларның эки тура барымдаалаан шиитпирин ёзугаар тургустунар ужурлуг дээрзин съезд бадыткап тур. Күрүне хүлээлгелерин боттандырып хандырарынга, АҮК-түң ажыл-чорудулгазының эрге-хоойлу норма-чижектерин сагыырынга, эң чугула эртем-шинчилелдерни хөгжүдеринге, кадрларны белеткээринге Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозун. Трактор болгаш кодээ ажыл-агый машина тудуунуң министерствозун, АҮК-түң материал-техниктиг хандырылгазының болгаш ажаалда хандырылгазының системазын тургузары эргежок чугула. Оларның ажыл-чорудулгазы агроүлетпүр комплекизиниң ажылының алыс түңнелдери-биле холбаштыр үнелеп көрдүнген турар ужурлуг.

7. ССР-ниң Тараачыннар эвилелиниң — ниитилел-политиктиг массалыг организацияның тургустунганын съезд деткип, тараачыннарны ажылчын ангы-биле, интеллигенция, ниитилелдиң бүгү күштери-биле аъш-чем айтырыын шиитпирлээриниң, ажылчы чоннуң чаагай чоруун бедидериниң эрге-ажыынга дүүштүр сырый эвилелдештирериниче ооң угланыышкынын чүүлдүг деп санап тур.

8. Улус депутаттарының Советтери-биле, профэвилелдер, комсомол болгаш хөй-ниитиниң өске-даа организациялары-биле демнежип алгаш, кодээниң социал эде тургустунуушкунунга, ог-бүлениң угаан-бодал болгаш мөзү-шынар сайзыралынга, амыдыралдың бот-тывылган кодээ тургузуун катап эгидеринге идепкейлиг идигни бээринче партия организацияларын съезд кыйгырып тур. Кодээ чурттакчыларының кадыкшылының, өөредилгезиниң болгаш оларның культура негелделерин хандырарының дугайында сагыш салыышкынны партия организациялары бодунуң ажыл-чорудулгазының төвүнге тургузар ужурлуг. Ол херекке хоорайларның интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы күчүзүн киириштирери эргежок чугула.

Кодээни кодүрүп сайзырадырынга чурттуң бүгү улус ажыл-агый комплекизин киириштирериниң чугулазын айтып тайылбырлап көргүзеринче, ажыл-агыйны чорударының янзы-бүрү хевирлерин калбаа-биле пропагандалаарынче, тараачын күш ажылдың ужур-дузазын кодүреринче, аттарын ниитилелге бадыткаарынче, массалыг информацияның чепсектериниң ажылдакчыларын СЭКП-ниң XXVIII съездизи кыйгырып тур.

СЭКП-ниң аныяктар политиказының дугайында

Социалистиг ниитилелдиң, Коммунистиг партияның салым-чолу аныяктардан улуг хамаарылгалыг. Ооң идепкейлиг туружу социал байдалы чуртта политиктиг байдалды улуг кезиинде илергейлеп турар.

Ниитилелдиң бүгү талалыг хөгжүп сайзыраарынга, аныяк кижилерниң амыдыралды этис сорулгазын боттандырарынга, политиктиг, социал-экономиктиг ажыл-чорудулгага оларны идепкейлиг киириштиреринге боттуг байдалдарны болгаш идиг беринишкиннерни тургузуп бээрин хандырар ужурлуг ажыктыг, бүдүн-бүрүн политиканы өзүп өрер салгалга хамаарыштыр дүрген ажылдап кылыры база херек кырында боттандырып чорудары эргежок чугула деп съезд санап тур.

1. **СЭКП-ниң аныяктар политиказының бирги чергелиг угланыышкыннары.** Партияның аныяктар политиказы бо политиканы ажылдап кылырынга болгаш боттандырып чорударынга партия организацияларын болгаш коммунистерни киириштирип тургаш, а ол ышкаш оларның аныяктар ортузунга дорт ажылы-биле боттандырып чорудар ужурлуг деп съезд санап тур. Аныяк салгалга бүрүн идегежилгеге, бот-тускайлаң политиктиг ажыл-чорудулгага аныяктарның болгаш ооң организацияларының эргезин хүндүлеп көөрүнге, оларның ажыл-херектерин холгаарлаар чоруктан ойталаарынга үндезилеп ол ажыл тургустунган турар.

Аныяктар-биле калбак чугаалажыышкын, бүгү-ле аныяктар организациялары-биле болгаш социалистиг шилилгеге шимчээшкиннери-биле кады ажылдажылга дээш СЭКП туржур, хөй-ниити күштерин каттыштырарынче угланган аныяктар каттыжыышкыннарын деткиир сорулгалыг. Аныяктар айтырыгларын шиитпирлээрде күрүне органнарының болгаш хөй-ниити организацияларының кужениишкиннерин каттыштырар дээрин съезд деткип тур.

Аныяктар ортузунга бодунуң идепкейлиг ажылы-биле бодунуң ажылдаар программазын аныяктарның деткиирин СЭКП чедип алыр, партияның идеяларынга аныяктарның күштерин немежиринге байдалдарны тургузуп, политиктиг болгаш хөй-ниити ажыл-чорудулгага оларга боттуг дузаны чедирип, хөй-ниити болгаш күрүне амыдыралының бүгү-ле адырларынга аныяк кижилер ажылдаарының магадылалын тургузар.

(Уланчызы 2-ги арында).

СЭКП Төп Комитединиң Политбюро кежигүннери

БУРОКЯВИЧЮС Миколас Мартинович

Литва ССР-ниң Алитус хоорайга 1927 чылда төрүттүнген, литва. 1946 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Вильнюстуң күрүнениң педагогика институдун, СЭКП ТК-ның чанында ниитилел эртемнериниң академиязын дооскан. Төөгү эртемнериниң доктору, профессор. Удмурт АССР-де заводка 1942 чылда ажылчын болуп бодунуң күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын эгелээн. 1944 чылдан эгелеп комсомол болгаш партия ажылынга ажылдаан: комсомолдуң Вилкавишкс укомунуң секретары, партия укомунуң килдис эргелекчизиниң оралакчызы, Литваның Компартиязының ТК-зының сектор эргелекчизи, партияның Вильнюс хоорикомунуң килдис эргелекчизи болуп ажылдап чораан 1963 чылдан эгелеп — Литваның Компартиязының ТК-зының чанында партия төөгүзүнүң институдунуң улуг эртем ажылдакчызы, инженер-тудуг институдунуң кафедра эргелекчизи, педагогика институдунуң профессору.

1989 чылдан эгелеп — секретарь, а 1990 чылдан — Литваның Компартиязының (СЭКП платформазында) түр ТК-зының бирги секретары. 1990 чылдың апрельде Литваның Компартиязының ТК-зының бирги секретарынга соңгуткан.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның кежигүнүнге соңгуткан. Күрүне шаңналдарлыг.

ГУМБАРИДЗЕ Гиви Григорьевич

1945 чылда Тбилиси хоорайга төрүттүнген, грузин. 1972 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Тбилисиниң күрүне университедин дооскан. Бодунуң күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1966 чылда Грузин ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында архив эргелелиниң биче эртем ажылдакчызы болуп эгелээн. Совет Армияга албан эрттирген, ооң соонда Грузин ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң аппарадынга ажылдап чораан. 1977 чылдан бээр партия ажылынга ажылдап келген. Компартия ТК-ның инструктору, сектор эргелекчизи, килдис эргелекчизиниң оралакчызы, партия райкомунуң бирги секретары, Грузияның Компартиязының ТК-зының килдис эргелекчизи, партияның Тбилиси хоорикомунуң бирги секретары болуп ажылдап чораан. 1988 чылдан эгелеп — Грузин ССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруу комитединиң даргазы. 1989 чылдан бээр Грузияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары. Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның кежигүнүнге соңгуткан. ССРЭ-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

ГУРЕНКО Станислав Иванович

1936 чылда Донецк областың Иловайск хоорайынга төрүттүнген, украин. 1961 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Киевтиң политехниктиг институдун дооскан. Экономика эртемнериниң кандидады.

Күш-ажыл чорудулгазын 1958 чылда Украинаның АЛКЭ-зиниң 15 чылы аттыг машина тудар заводунга эгелээн, инженер-технологтан заводтуң директорунга четкен. 1976 чылдан партияның Донецк обкомунуң секретары. 1980—1987 чылдарда — Украин ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы. 1987 чылдан Украинаның Компартиязының ТК-зының секретары, ийиги секретары. 1990 чылдың июньда Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретарынга соңгуткан.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның кежигүнүнге соңгуткан. ССРЭ-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

ДЗАСОХОВ Александр Сергеевич

Соңгу Осетия АССР-ниң Орджоникидзе хоорайга 1934 чылда төрүттүнген, осетин. 1957 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Соңгу-Кавказтың даг-металлургия институдун, СЭКП ТК-ның чанында ниитилел билиглерниң академиязының аспирантуразын бот-өөредилге-биле дооскан. Төөгү эртемнериниң кандидады. 1957 чылдан бээр БАЛКЭ-ниң Орджоникидзе хоорикомунуң бирги секретары, БАЛКЭ ТК-ның харысаалгалыг организатору болуп ажылдаан. 1961 чылдан бээр — ССРЭ-ниң аныяктар организацияларының комитединиң харысаалгалыг секретары, ооң соонда Куба республиказынга аныяк совет специалистер бөлүүнүң удуртукчузу. 1965 чылдан эгелеп ССРЭ-ниң аныяктар организацияларының комитединиң харысаалгалыг секретары, даргазының оралакчызы, бирги оралакчызы. 1967 чылдан — Азия болгаш Африка чурттарының эп-сеткил каттыжылгазының совет комитединиң харысаалгалыг секретары, даргазының оралакчызы, бирги оралакчызы. 1986 чылдан эгелеп Сирия Араб Республиказынга ССРЭ-ниң Онза болгаш Бүрүн эргелиг элчини. 1988 чылда СЭКП Соңгу-Осетия обкомунуң бирги секретарынга соңгуткан. 1990 чылдың февральдан эгелеп — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Делегей херектериниң талазы-биле комитединиң даргазы.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның кежигүнүнге, ТК-ның июль (1990 ч.) Пленумунга СЭКП ТК-ның секретарынга соңгуткан. ССРЭ-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

КАРИМОВ Ислам Абдуганиевич

1938 чылда Самарканд хоорайга төрүттүнген, узбек. 1964 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Инженер-механик, экономист мергежилдиг, экономика эртемнериниң кандидады. Ортаа Азияның политехниктиг институдун болгаш Ташкентиниң улус ажыл-агый институдун дооскан.

Күш-ажыл чорудулгазын 1960 чылда «Ташсельмаш» заводтуң мастериниң дузалакчызы бооп ажылдааны-биле эгелээн. Ташкентиниң Чкалов аттыг авиация бүдүрүлге каттыжыышкынының конструкторы, удуртукчу инженери бооп турган. 1966 чылдан Узбек ССР-ниң Күрпланынга кол специалист, килдис эргелекчизи республиканың Күрпланының даргазының оралакчызы бооп ажылдаан. 1983 чылдан — Узбек ССР-ниң саң-хөө министри, ооң соонда Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы. 1986 чылдан — партияның Кашкадарья обкомунуң бирги секретары. 1989 чылда Узбекистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретарынга соңгуткан. Узбек ССР-ниң Президентизи.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның кежигүнүнге соңгуткан. ССРЭ-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

ЛУЧИНСКИЙ Петр Кириллович

1940 чылда Молдав ССР-ниң Флорешт районунуң Старые Радуляны хоорайынга төрүттүнген, молдав. 1964 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Философия эртемнериниң кандидады. Кишиневтиң күрүне университедин болгаш СЭКП ТК-ның чанында партияның бот-өөредилгелиг дээди школазын дооскан.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1960 чылда эгелээн. Комсомол ажылынга чораан: комсомол хоорикомунуң бирги секретары, Молдавияның АЛКЭ ТК-зының килдис эргелекчизи, ийиги, бирги секретары. 1976 чылдан партияның Кишинев хоорикомунуң бирги секретары. 1978—1986 чылдарда — СЭКП ТК-ның пропаганда килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы. 1986—1989 чылдарда — Таджикистанның Компартиязының ТК-зының ийиги секретары. 1989 чылдан Молдавияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары.

1989 чылдан бээр СЭКП ТК-ның кежигүнү. ССРЭ-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

МАСАЛИЕВ Абсамат Масалиевич

1933 чылда Ош областың Фрунзе районунуң Алыш суурунга төрүттүнген, кыргыс. 1960 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Москваның даг институдун, Алма-Атаның партияның дээди школазын дооскан. Даг инженери. Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1956 чылда эгелээн, шахтага болгаш «Кыргыс хөмүр-даш» тресте инженерлеп турган.

1961 чылдан бээр партия болгаш совет ажылдарда. Партия хоорикомунуң бирги секретары, Фрунзе хоориктүс-комунуң даргазы, Киргизияның Компартиязының ТК-зының килдис эргелекчизи, секретары бооп ажылдап чораан. 1979—1985 чылдарда — партияның Иссык-Куль обкомунуң бирги секретары. Ооң соонда СЭКП ТК-ның инспектору бооп ажылдаан. 1985 чылдың ноябрьдан бээр — Киргизияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары. Кыргыс ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы.

1986 чылдан бээр СЭКП ТК-ның кежигүнү. ССРЭ-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

МОВСИСЯН Владимир Мигранович

1933 чылда Армян ССР-ниң Спитак районунуң Шенаван суурунга төрүттүнген, арман. 1961 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Кодээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады. Ереванның зооветеринар институдун болгаш СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазын дооскан.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1952 чылда кодээ клуб эргелекчизиниң хүлээлгезинден эгелээн. Институтту дооскан соолунде Армениянын кодээ ажыл-агый организацияларынга тускай эртеминиң аайы-биле ажылдаан. 1969 — 1975 чылдарда партия райкомунуң секретары. Компартияның ТК-зының килдис эргелекчизиниң оралакчызы, партия райкомунуң бирги секретары. Компартиязының ТК-зының кодээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи турган. 1978 чылдан бээр Армян ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, а 1984 чылдан бээр — Армян ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы — республиканың агроүлетпүрүнүң күрүне комитединиң даргазы. 1990 чылдың апрельде Арменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретарынга соңгуткан.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның кежигүнүнге соңгуткан. Күрүне шаңналдарлыг.

СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының Пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

СЭКП-ниң ТКК-ның Пленуму июль 14-те Москвага болуп эрткен болгаш органызастыг айтырыгны чугаалажып көрген.

СЭКП-ниң ТКК-ның Президиумун даргазында составтыг кылдыр Пленумга соңгаан:

СЭКП-ниң ТТК-ның даргазы Б. К. Пуго.

СЭКП-ниң ТКК-ның даргазының оралакчызы—Е. Н. Махов.

СЭКП-ниң ТКК-ның Президиумунуң кежигүннери:

З. Т. [illegible] — Армения[illegible] Компартиязының [illegible] райкомунуң бирги секретары.

А. Г. Бабаев—Туркмен ССР-ниң Эртемнер академиязының президентизи.

М. О. Бахтадзе — Тбилисиниң камвол-шевлел кылыр комбинадында партком секретары.

Г. Г. Веселков — Таджикистанның Компартиязының ТК-зының ийиги секретары.

Э. Д. Дуйшеев — Кыргыс ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы.

Е. А. Елисеев — СЭКП-ниң ТКК-ның харысаалгалыг секретары.

Е. Г. Ежиков-Бабаханов — Казахстанның Компартиязының Джезказган обкомунуң бирги секретары.

А. П. Клауцен — Латвияның Компартиязының ТК-зының секретары, Латвияның Компартиязының Рига хоорикомунуң бирги секретары.

И. И. Кодиц — Молдавияның Компартиязының Контроль-ревизия комиссиязының даргазы.

К. М. Кубилюс — Литваның Компартиязының Төп Контроль-ревизия комиссиязының даргазы.

А. Д. Радугин — Москваның [illegible] бирги шак заводунуң шак эдеечизи.

А. А. Санчуковский — Минскиниң «Горизонт» бүдүрүлге каттыжыышкынының чиигине директору.

П. П. Тодоров — Харьковтуң трактор заводунуң партком секретары.

Р. Б. Фейзуллаев — Азербайджан ССР-ниң улус өөредилге министри.

Ш. М. Юлдашев — Узбекистанның Компартиязының Төп Контроль-ревизия комиссиязының даргазы.

СЭКП-ниң ТКК-ның Пленуму [illegible].

СЕССИЯНЫҢ СӨӨЛГҮ ХҮНҮ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязы ажылын июль 14-те уламчылаан.

Депутаттар РСФСР-ниң министрлериниң албан-хүлээлгезинге кандидатураларны чугаалашканнар. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы — Экология болгаш курлавырларны чеп ажыглаар талазы-биле комитеттиң даргазынга география эртемнериниң доктору, 1969 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, Москваның күрүне университединиң бойдус чеп ажыглаар кафедразының эргелекчизиниң эртем ажылының талазы-биле оралакчызы Н. Т. Гаврилов соңгуткан.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы — Эртем херектериниң болгаш дээди школа талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга техниктиг эртемнерниң доктору, Таганрогтуң радиотехниктиг институдунуң ректору И. Г. Малышев соңгуткан.

ССРЭ-ниң Харылзаа министерствозунуң Харылзаа ажылдалының экономиказы эргелеп башкарар кол эргелелиниң начальниги, ССРЭ-ниң Харылзаа министерствозунуң коллегия кежигүнү В. Б. Булгак — харылзаа, информатика болгаш космос министри болган.

ССРЭ-ниң улус депутады, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң үндүрүг политиказының талазы-биле подкомиссия даргазы, экономика эртемнериниң кандидады В. Н. Ярошенко РСФСР-ниң даштыкы экономиктиг харылзаалар министри апарган.

ССРЭ-ниң Күрхандырылгазының даргазының оралакчызы В. К. Вожагов — республика болгаш девискээр программаларын материал-техниктиг хандырылга талазы-биле күрком даргазы болган.

РСФСР-ниң улус депутады, РСФСР-ниң социал хандырылга министриниң бирги оралакчызы С. С. Иванков РСФСР-ниң социал хандырылга министриниң хүлээлгезин күүседир.

ССРЭ-ниң Кол хүрээ [illegible] В. В. Гребенников РСФСР-ниң Күрарбитражынга томуйлаткан.

[illegible] депутаттар мандад дооскаиннар. Чазактың 50 хуузу тургустунган. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев дыңнатты: Россияның министрлериниң ортумак назыны — 47,5 хар. Олар шупту дээди эртемниг, а 55 хуузу — эртем чадаларлыг.

Сессия «РСФСР-ниң республика министерстволарының болгаш күрүне комитеттериниң даңзызының дугайында» РСФСР Хоойлузун хүлээп алган. Ооржуп ниити [illegible] — 31.

«РСФСР-ниң девискээринге даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы боттандырарының кол принциптериниң дугайында» доктаалды болгаш РСФСР Хоойлузун чоннуң талазынга хүлээп алганнар. Ол документ ёзугаар, РСФСР даштыкы инвестицияны деткиир болгаш республика хоойлужудулгазынга дүүштүр оларның камгалалын магадылаар. Даштыкы инвесторлар РСФСР-ниң девискээринге Россия Федерациязының иргеннери болгаш кижилери-биле дең эргелиг.

[illegible] болгаш Выборг хоорайларны, Калининград, Чита болгаш Сахалин областарны, Приморье крайны хостуг ажыл-чорудулга [illegible] кылдыр чарлаар деп РСФСР-ниң Дээди Совети доктааткан.

«РСФСР-ниң девискээринге [illegible] дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун депутаттар хүлээп алган. Чер ээ, бойдус байлактары, суглары, [illegible] бойдустуң өске-даа байлактары, аан бүдүрүлге фондулары болгаш РСФСР-ниң девискээринде өске-даа эт херексел РСФСР-ниң [illegible] болгаш чурум ёзугаар РСФСР-ниң хаматтыларынга болгаш республикада доктаамал чурттап турар өске-даа кижилерге, хөй-ниити каттыжыышкыннарга, бүдүрүлгелерге улус депутаттарының Советтеринге, Россия Федерациязының субъектилеринге болгаш ниитизи-биле РСФСР-ге хамааржыр деп, документиде чугаалап турар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң бирги сессиязы ажылын дооскан. РСФСР-ниң Дээди Совединиң ийиги сессиязы 1990 чылдың октябрь 3-те эгелээр [illegible].

В. ЗЕНЬКОВИЧ,
СЭТА-ның парламент корреспондентизи.
Москва.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизиниң

РЕЗОЛЮЦИЯЛАРЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Өөредилге болгаш культура адырларының бирги чергелиг хөгжүлдези, социалистиг идеяларны, бүгү кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдерни магадылаар. Совет Эвилелиниң улустарының национал болгаш культура чаңчылдарын оларның ханызы-биле шиңгээдип алырынга үндезилеттинген патриотчу, хамаатызы арга-шынарларны аныяк оолдарга болгаш уруглarга хевирлээр. Төрээн чуртун камгалаарынга белеңниң аныяктар ортузунга магадылаар дээш СЭКП туржур. Өг-бүлениң мөзү-шынар үндезиннериниң хөгжүдери болгаш быжыглаары, өзүп орар салгалды кижизидеринге оон салыышкынының бедидери хөй-ниити [illegible] үндезини болган турар ужурлуг.

Партияның аныяктар политиказының талазы-биле СЭКП ТК-ның, чер-черде партия комитеттериниң комиссияларын тургузары чугулдуг деп съезд санап тур.

2. СЭКП-ниң аныяктар политиказын боттандырып чорударының механизми. Девискээр болгаш национал онзагай байдалдарны хаара тудуп турар аныяктар политиказының социал, экономиктиг, юридиктиг ажыктыг механизмнерин ажылдап кылырын болгаш боттандырып чорударын кедээ болгаш суур Советтеринден эгелээш ССРЭ-ниң Дээди Советинге болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге чедир бүгү деңнелдерге күрүне хевирлел тургузар, аныяктар айтырыгларын-биле ажылдаар структураларны эрге чагыргазының хоойлу дүрүм ажылдап кылыр болгаш [illegible] органнарынга тургузар дээш съезд саналдап тур. Аныяктар политиказын ажылдап кылырынга болгаш боттандырып чорударынга аныяктар боттары идепкейлиг киржири чугула, ынчалза-даа аныяк салгалга хамаарыштыр күрүне эрге-хүлээлгелерин БАЛКЭ-те-даа, аныяктарның өске-даа организацияларынга онаавас ужурлуг.

Аныяктарның күрүне политиказының ниити эгелээшкиннериниң дугайында ССРЭ Хоойлузун болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлуларын дүрген хүлээп алырының, аныяктарга хамаарышкан нормативтерни болгаш социал негелделерни чогаадып кылырының, социал-экономиктиг хөгжүлдениң эвилел, республика болгаш девискээр планнарынга аныяктарга хамаарышкан тускай кезектерни киирериниң эргежок чугулазын съезд саналдап тур.

3. Аныяктарның социал айтырыгларын шиитпирлээри. Ниити күрүнениң, республикаларның болгаш девискээрлерниң программаларын аныяк салгалдың угаан-бодал болгаш күш-шыдал сайзыралының, уруг-дарыының эрге-ажыын хандырары болгаш камгалаарының, аныяктарны ажыл-биле хандырары болгаш күш-ажылга белеткээриниң, аныяк инвалидтерге ниитилелдиң бүгү талалыг дуза чедирериниң, бичии уругларга болгаш аныяктарга бараан бүдүрери болгаш ачы-дуза чедирерин калбартырының, аныяктарның херегленип барымдаалаан чуртталга тудуунуң; аныяк өг-бүлелерни деткиириниң, аныяк талантыларны илередириниң болгаш сайзырадырының; делегейниң аныяктарының харылзааларын хөгжүдериниң; аныяктарның тывынгыр чоруун нептередириниң программаларын ажылдап кылырын болгаш боттандырарын дүргедедир дугайында аныяктарның негелдезин съезд деткип тур. Бо программаларны Эвилел болгаш чер-чер бюджеттериниң күжү-биле дорт ажыглаар кылдыр акшаландырары чугула. Боттарының чуртталгазын шиитпирлээринге, ол ышкаш профессионал белеткелге, эртем-билигни, ылангыя дашты-

кынга чедип алырынга, аныяк хамаатылар болгаш аныяк өг-бүлелер пособиелерни, [illegible] ажыглаар ужурлуг. Аныяктарга социал дузаның системазын тургузар талазы-биле комсомолдуң инициативазын делегаттар деткип, ону калбак ниитилел-күрүне социал албанның кол кезээ боор болур деп санап турар. Аныяктарның эрге-хоойлу харыысалгазын гуманныг болдурары, оларның ортузунда арагалаашкын, наркомания-биле демиселди күштелдирери чугула.

Рынок экономиказынга шилчип турар байдалда аныяктарга оларның амыдыралының эгезинде ниитилел дузалажыр, ону боттандырары-биле эрге-хоойлу магадылалын хандырар ужурлуг.

ССРЭ-ниң Президентизиниң Аныяктар фондузун тургузар. Президентиниң аныяктар программаларының чугула дээн угланыышкыннарынга ону ажыглаар дугайында айтырыгны съездиниң делегаттары көдүрүп, ол фондуга киржилге дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн СЭКП ТК-га дагзып тур.

4. СЭКП биле БАЛКЭ аразында харылзаалары. Ниитилелди чаартырының талазы-биле бодунуң программаларын боттандырарынга дузалап шыдаар, идея талазы-биле партияга чоок организация, бодунуң политиктиг эвилелчизи кылдыр СЭКП БАЛКЭ-ни көрүп турар.

Гуманныг, демократтыг социализмни тургузарынга идепкейлиг киржир, эде тургустунуушкунуң идеяларынга аныяктарның шимчээшкиннерин каттыштырар, социалистиг шилилгениң организациялары-биле кады ажылдаар, демократтыг шупту шимчээшкиннер болгаш организациялар-биле харылзааларны база кады ажылдажылганы сайзырадыр деп, оон XXV съездизинге бадыткаттынган БАЛКЭ-ниң чүткүлүн съезд деткип тур.

Политиктиг чорудуушкуннарның бүрүн эргелиг болгаш авторитеттиг киржикчизи болурунга, ниитилелдиң ажыл-херектерин башкарарынга оон эргелерни болгаш аргаларын калбартырынга СЭКП комсомолга дузалажыр. БАЛКЭ-биле бодунуң харылзааларын совет аныяктарның бот-тускайлаң ниитилел-политиктиг организация-биле кылдыр эш хуузунуң кады ажылдажылгазының болгаш демнежилгезиниң үндезиннеринге партия тургузар. Бодунуң политиказын ажылдап кылырынга болгаш боттандырарынга оон дорт киржилгелиг болурунга партия [illegible]

[illegible]

Аныяктарның эрге-ажыктарын илереткен болгаш камгалаан, ында аныяк коммунистер ажылдап турар кылдыр бот-тускайлаң, демократтыг болгаш аныяк организацияларны СЭКП бодунуң чаартыр күштүг ап болур.

Кадрларны өөредиринге болгаш белеткээринге, солуннар болгаш журналдар үндүреринге, массалыг информация чериглерин ажыглаарынга болгаш оолдар, кыстар-биле ажылдаарының өске-даа аргаларын дилеп тыварынга партия БАЛКЭ-те эргежок чугула дузаны чедирер. Аныяктарның аңгы-аңгы кезектеринче угландырган солуннарның болгаш журналдарның партийжи үндүрүлгелерин организастаары ажыктыг.

Уруглар шимчээшкининиң демократчыларын СЭКП [illegible] сайзыралынга ылап-ла дузалаар. Социал болгаш уран-чечен чогаадыкчы чорукче хаара тудар, социалистиг Ада-чурттуң хамаатызын хевирлээр организация болур Бүгү-эвилелдиң В. И. Ленин аттыг пионер организациязын чаартырының эргежок чугулазын деткип турар. Күрүне эрге-чагыргазының органнарынга партия уругларның эрге-ажыктарын камгалаар, оларның-биле ажылдың материалдыг баазазын быжыглаар болгаш сайзырадыр дээш сагыш салыр.

Аныяктар-биле ажылдың айтырыгларын СЭКП ТК биле БАЛКЭ ТК-ның, чер-черлерде партия болгаш комсомол комитеттериниң кады эрттирген пленумнарынга чугаалажып көөрү таарымчалыг деп съезд санап тур.

Ада-чурттуң төөгүзүнүң нарын эргиделиг үезинде бистиң партиявыста болгаш чонувуста бар шупту чаартыкчы, ажыл-херекчи, депшилгелиг бүгү чүүлдер совет аныяктарның, ленинчи комсомолдуң идепкейлиг деткимиишкинин алыр дээрзинге СЭКП ылаптыы-биле идегеп турар.

Чернобыль АЭС-ке болган халапка политиктиг үнелел болгаш ооң уржуктарын чайладыр талазы-биле ажылдарның чоруп турарының дугайында

Бистер, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттары, Белоруссияның, Украинаның, Россия Федерациязының Чернобыль айыыл-халавындан когараан миллион-миллион кижилериниң ажыг-шүжүүн ханызы-биле билип база үлежип, ону бистиң бүгү чонувустуң качыгдалы деп санап тур бис.

Атомнуг энергетика талазы-биле эртем-техниктиг политиканы ажылдап кылырынга болгаш айыыл-халап үезинде чурттакчы чонну камгалаарынга административ-командылал үезинде чуртту удуртуп турганнарның талазындан улуг частырыглар кылдынган. Энергетика министерствозу, Ортумак машина тудуунуң министерствозу, Кадык камгалал министерствозу, Гидрометкүрком, Атомнуг энергияның күрүне хайгааралы, Эртемнер Академиязы, ССРЭ-ниң хамааты камгалалы чурттакчы чонну амы-тынын болгаш кадыкшылын айыылдан камгалаар харыы чок болганын көргүзүп, эң баштайгы эргежок чугула хемчеглерни ап чорударынга белен эвес болганнар. Ук айтырыг талазы-биле бар материалдарны ССРЭ-ниң Прокуратуразынче сайгарып көөрү-биле чорудар. Хамаарылгалыг коммунистерниң партийжи харыысалгазының дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязынга дагзыр.

АЭС-терни чогаадып кылырынга, тударынга болгаш ажыглаарынга хамаарылгалыг чамдык эртемденнерниң, министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчуларының бодун тогдунар болгаш харыысалга чогу, атомнуг электростанцияларның көңгүс айыыл чогунуң дугайында оларның бүзүредип турганы баш удур көрдүнмээн байдалдарга ажылдар чорударының системазын херек кырында чок болурунга чедирген.

СЭКП ТК-ның Политбюрозу, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели, Украинаның болгаш Белоруссияның Компартияларының ТК-лары, УССР болгаш БССР-ниң Министрлер Чөвүлелдери айыыл-халаптың хемчээлин оон болуп болур уржуктарын чогуур үезинде үнелеп көрбээн болгаш радиоактивтиг бүдүмелдер-биле бокталган девискээрлерге чурттакчы чоннуң амыдыраарының айыыл чогун магадылаар концепцияны ажылдап кылыр база боттандырар талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни албаан.

Ол чүүлдер кижилерниң партияга болгаш күрүнеге, СЭКП ТК-га болгаш чазакка бүзүрелин божаныдып, оларның авторитедин кудуладып турар.

Айыыл-халапка таварышкан районнарда социал байдал нарыыдап орар. Оон хоралалдарынга Чернобыль айыыл-халавын долгандыр үр болгаш ажыы чок чажыт чорук, илереттинип турар үнелелдерниң удурланыышкыназы, ылангыя медицина талазы-биле, херек кырында байдалдың дугайында шынныг болгаш четче билдингир информацияның чогу идиг боор турар.

Чернобыль АЭС-тиң айыыл-халавының уржуктарын чок кылыры-биле ап чоруткан хемчеглер четпес болгаш чогумчалыг эвес болган деп съезд демдеглээн.

Съездиниң негеп турары:

— Чернобыль АЭС-ке айыыл-халаптың уржуктарын узуткаар талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Советиниң бадылааны эвилел-республика күрүне программазын херек кырында боттандырар ажылдарга коммунист удуртукчуларның тускай харыысалгалыг болуру;

— радиоактив-биле бокталган девискээрлерде чурттакчы чоннуң кадыын камгалаар талазы-биле долу хемчеглерни ап чорудары, айыылдыг зоналардан кижилерни көжүрүп үндүрери, ажы-төлге, Чернобыль айыыл-халавының уржуктарын чок кылырынга киришкеш, кемдээн хамаатыларга, шериг албанныгларга онзагай сагышты салыры.

Бүгү чадаларның Советтериниң улус депутаттарын, күш-ажылчы коллективтерин, хөй-ниити организацияларны болгаш шимчээшкиннерни айыыл-халапка таварышкан районнарның чурттакчыларынга көңгүс сагыш човангыр болгаш кичээнгейлиг боорун, чурттаарынга болгаш ажылдаарынга херек байдалды тургузуп бээрин, эмчи дузазынга, садыг, коммунал хандырылгазының дугайында айтырыгларны шиитпирлээрин съезд кыйгырып тур.

Бокталган девискээрлерде чурттап турар улустарның кадыын эмчилээр ажылдарга ажыглаар сорулга-биле партия бюджединден 500 миллион рубльди үндүрүп бээрин СЭКП Төп Комитединиң чаа составынга съезд дагзып тур.

Чернобыль айыыл-халавы-биле харылзаалыг хөй талалыг айтырыгларны шиитпирлээринге дорт-биле киржиринче, оларның уржуктарын кошкадырынга херек кырынга дузалаарынче бистиң чуртувустуң хөй-ниитизин, делегей ниитилежилгезин дилевишаан, кыйгырып тур бис.

СЭКП Төп Комитединиң Политбюро кежигүннери

МАХКАМОВ Кахар

1932 чылда Таджик ССР-ниң Ленинабад хоорайга төрүттүнген, таджик. 1957 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Ленинградтың даг институдун дооскан.

Күш-ажыл чорудулгазын 1953 чылда шахта вентиляциязының начальниги боор ажылдааны-биле эгелээн. Участок начальниги, шахтаның кол инженери, начальниги, хөмүр-даш эргелелиниң эргелекчизи боор ажылдап чораан. 1961 чылдан — Ленинабад хоорк үүскомунуң даргазы, оон соонда — Таджик ССР-ниң Күрээлен даргазы, оон-биле кады 1965 чылдан — Таджик ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы. 1982 чылда Таджик ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга бадылаткан. 1985 чылдан бээр — Таджикистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары.

1986 чылдан бээр СЭКП ТК-ның кежигүнү. ССРЭ-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

МУТАЛИБОВ Аяз Ниязи оглы

1938 чылда Баку хоорайга төрүттүнген, азербайджан. 1963 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Азербайджанның нефть болгаш химия институдун дооскан. Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1958 чылда гидротехника болгаш мелиорация эртем-шинчилел институдунга улуг техник-конструктор болуп эгелээн. Ооң соонда соодукчулар болгаш амыдыралга ажыглаар машиналар бүдүрер талазы-биле Бакунуң бүдүрүлге каттыжышкынынга ажылдаан, мастерден чиигиже директорга чедир орукту ашаа эрткен. 1977 чылдан бээр Баку хоорайга партия райкомунуң ийиги секретары. 1979 чылдан бээр — Азербайджан ССР-ниң чурт үлетпүр министри. 1982 чылдан бээр — Азербайджан ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, республиканың Күрээлен даргазы. 1989 чылда Азербайджан ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга томуйлаткан. 1990 чылда Азербайджанның Компартиязының ТК-зының бирги секретарынга соңгуткан. Азербайджан ССР-ниң Президентизи.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның кежигүнүнге соңгуткан. ССРЭ-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

НАЗАРБАЕВ Нурсултан Абишевич

Алма-Ата облазының Каскелен районунуң Чемолган суурунга 1940 чылда төрүттүнген, казах. 1962 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Карагандының металлургия комбинадының чанында техниктиг дээди өөредилге черин дооскан. СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазын бот-өөредилге-биле дооскан. Инженер-металлург. 1960 чылда домна цехиниң [illegible] күш-ажылчы [illegible] эгелээн. Металлургия комбинадының партком секретарынга соңгуттунуп чораан. 1977 чылдан партияның Караганда обкомунуң секретарынга, ийиги секретарынга. 1979 чылда Казахстанның Компартиязының ТК-зының секретарынга ажылдап чораан. 1984—1989 чылдарда Казах ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы. 1989 чылдан Казахстанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары. Казах ССР-ниң Президентизи. 1982—1986 чылдарда СЭКП-ниң Төп Ревизия Комиссиязының кежигүнү, а 1986 чылдан бээр СЭКП ТК-ның кежигүнү.

ССРЭ-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

НИЯЗОВ Сапармурад Атаевич

1940 чылда Ашхабад хоорайга төрүттүнген, туркмен. 1962 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Ленинградтың политехниктиг институдун болгаш СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазын бот-өөредилге-биле дооскан.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1959 чылда Туркменияның геология шинчилел ажылдарының профэвилел ажылдакчыларының девискээр комитединге инструктордап эгелээн. 1967 чылдан бээр мастер. Безмеин ГРЭС-те цехтиң улуг мастери. 1970 чылдан бээр партия болгаш совет ажылдарга турган. Туркменистанның Компартиязының ТК-зының үлетпүр-транспорт килдизиниң эргелекчизи, партияның Ашхабад хоорком унуң бирги секретары турган. СЭКП ТК-ның аппарадынга оон соонда Туркмен ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга ажылдаан. 1985 чылдан бээр Туркменистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары. Туркмен ССР-ниң Дээди Советиниң Даргазы.

1986 чылдан бээр СЭКП Төп Комитединиң кежигүнү. ССРЭ-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

ПОЛОЗКОВ Иван Кузьмич

Курск облазының Солнцево районунуң Лоц-Плота суурунга 1935 чылда төрүттүнген, орус. 1958 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Сан-хөө экономиктиг институтту бот-өөредилге-биле, СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазын болгаш Ниитилел эртемнериниң академиязын бот-өөредилге-биле дооскан. Тускай эртеми экономист. 1954—1957 чылдарда Совет Армияга шериг албанын эрттирген. 1957 чылда — Курск облазында колхозчу. 1958 чылдан бээр комсомол, совет болгаш партия ажылынга. Курск облазында БАЛКЭ райкомунуң ийиги, бирги секретары, партия райкомунуң секретары, ийиги секретары, райкүүском даргазы, СЭКП райкомунуң бирги секретары болуп ажылдаан. СЭКП ТК-ның аппарадынга элээн каш чылдарда ажылдап келген. 1983 чылда — СЭКП Краснодар крайкомунуң бирги секретары. 1990 чылда — улус депутаттарының Краснодар край Советиниң даргазы. 1990 чылдың чайында РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары.

1986 чылдан бээр СЭКП ТК-ның кежигүнү. РСФСР-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

ПРОКОФЬЕВ Юрий Анатольевич

1939 чылда Каракалпак АССР-ниң Муйнак хоорайга төрүттүнген, орус. 1960 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Москваның автомеханика институдун болгаш СЭКП ТК-ның чанында партияның бот-өөредилгелиг дээди школазын дооскан. Экономика эртемнериниң кандидады.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1957 чылда Москвага школага улуг пионер вожатый боор эгелээн. 1959 чылдан бээр комсомол болгаш партия ажылынга. Комсомолдуң Москва хоорайының Первомай райкомунуң бирги секретары. СЭКП Москва хоорком унуң инструктору, оон соонда килдис эргелекчизиниң оралакчызы. СЭКП-ниң Москва хоорайының Куйбышев райкомунуң секретары, бирги секретары турган. 1985 чылдан партияның Москва хоорком унуң килдис эргелекчизи. 1988 чылда — Москва хоорүүскомунуң секретары. 1989 чылдан — СЭКП Москва хоорком унуң бирги секретары.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның кежигүнүнге соңгуткан. Күрүне шаңналдарлыг.

РУБИКС Алфредс Петрович

1935 чылда Латвия ССР-ниң Даугавпилс хоорайга төрүттүнген, латыш. 1958 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Риганың политехниктиг институдун дооскан. Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1954 чылда Риганың [illegible] заводунга [illegible] мастери боор эгелээн.

1959 чылдан бээр комсомол, совет болгаш партия ажылынга. Латвияның АЛКЭ ТК-зының секретары, оон соонда Латвияның Компартиязының ТК-зының аппарадынга ажылдаан. 1976 чылдан бээр — Латвияның Компартиязының Рига хоорайының Ленинград райкомунуң бирги секретары. 1982 чылда — Латвия ССР-ниң чурт үлетпүр министри. 1984 чылдан — улус депутаттарының Рига хоорай Советиниң күүсекомунуң даргазы. 1990 чылдың апрельде Латвияның Компартиязының ТК-зының бирги секретарынга соңгуткан.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның кежигүнүнге соңгуткан. Күрүне шаңналдарлыг.

СЕМЕНОВА Галина Владимировна

1937 чылда Смоленск хоорайга төрүттүнген, орус. 1965 чылдан СЭКП кежигүнү. И. В. Франко аттыг Львовтуң күрүне университедин болгаш СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязын дооскан. Философия эртемнериниң кандидады. 1959 чылдан Одесса облазының аныяктар солунунуң чогаадыкчы ажылдакчызынга, килдис эргелекчизинге, оон соонда Украинаның АЛКЭ ТК-ның «Комсомольская искра» солунунуң килдис эргелекчизинге ажылдап чораан. 1965 чылдан — БАЛКЭ ТК-ның «Комсомольская жизнь» журналдың чогаадыкчы ажылдакчызы, килдис эргелекчизи, редакцияның харыысалгалыг секретары, а 1974 чылдан — кол редактор. 1981 чылдың январьдан — «Крестьянка» журналдың кол редактору.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның кежигүнүнге. ТК-ның июль (1990 ч.) Пленумунга — СЭКП ТК-ның секретарынга соңгуткан. ССРЭ-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

СИЛЛАРИ Энн-Арно Аугустович

1944 чылда Таллинн хоорайга төрүттүнген, эстон. 1972 чылдан СЭКП кежигүнү. Каунастың политехниктиг институдун дооскан. Күш-ажылчы оруун 1967 чылда Эстон ССР-ниң «Кейла» фабриказынга мастерниң дузалакчызы боор эгелээн. Оон соонда улуг мастер, бүдүрүлге начальниги, ол бүдүрүлгениң кол инженериниң оралакчызы боор ажылдап чораан. 1974 чылда — Таллинн хоорайының партияның Ленин райкомунуң килдис эргелекчизи. Эстонияның Компартиязының ТК-ның инструктору, сектор эргелекчизи, инспектор, килдис эргелекчизиниң оралакчызы. 1981 чылдан СЭКП ТК-ның аппарадынга ажылдап чораан. 1984 чылдан — Эстонияның Компартиязының Тарту хоорком унуң бирги секретары. 1986 чылдан — Эстонияның Компартиязының Таллинн хоорком унуң бирги секретары. 1989 чылда Эстонияның Компартиязының ТК-ның секретарынга соңгуткан. 1990 чылдан — Эстонияның Компартиязының ТК-ның бирги секретары.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның кежигүнүнге соңгуткан.

СОКОЛОВ Ефрем Евсеевич

1926 чылда Белорус ССР-ниң Могилев облазының Ревячино суурунга төрүттүнген, белорус. 1955 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Белоруссияның кодээ ажыл-агый академиязын, СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазын дооскан. Күш-ажыл чорудулгазын боор эгелээн, оон соонда Совет Армияга албан эрттирген. 1956 чылдан МТС-тиң кол агроному, директору боор ажылдаан. 1958 чылдан Казахстанга болгаш Белоруссияга партия база профэвилел ажылдарынга турган. Партия райкомунуң ийиги, бирги секретары, килдис ажыл-агый болгаш белеткелдер ажылдакчыларының профэвилелиниң Брест обкомунуң даргазы. 1969 чылдан — Белоруссияның Компартиязының килдис эргелекчизиниң оралакчызы, килдис эргелекчизи. 1977 чылдан — партияның Брест обкомунуң бирги секретары. 1987 чылдан бээр — Белоруссияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары.

1981 чылдан СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, а 1986 чылдан — кежигүнү. ССРЭ-ниң улус депутады. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры. Күрүне шаңналдарлыг.

СТРОЕВ Егор Семенович

Орел облазының Хотынец районунуң Дудкино суурга 1937 чылда төрүттүнген, орус. 1958 чылдан СЭКП кежигүнү. И. В. Мичурин аттыг кат-негей институдун болгаш СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазын дооскан. Эртемден-агроном.

Күш-ажылчы оруун 1955 чылда Орел облазының Хотынец районунуң «Прогресс» колхозка эгелээн. 1963 чылдан — колхоз-совхозтуң бүдүрүлге эргелелиниң партком секретарының оралакчызы, килдис эргелекчизи, партия райкомунуң секретары. 1970 чылдан — райкүүском даргазы, партияның Покровск райкомунуң секретары. 1973 чылдан — СЭКП Орел обкомунуң секретары. 1984—1985 чылдарда СЭКП ТК-ның инспекторунга ажылдап турган. 1985 чылдан — СЭКП Орел обкомунуң бирги секретары. 1989 чылдан — СЭКП ТК-ның секретары.

1986 чылдан СЭКП ТК-ның кежигүнү. ССРЭ-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

ФРОЛОВ Иван Тимофеевич

Липецк облазының Добровск районунуң Доброе суурга 1929 чылда төрүттүнген, орус. 1960 чылдан СЭКП кежигүнү. Философия эртемнериниң доктору, профессор. ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының академиги. Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университедин дооскан.

Күш-ажылчы оруун Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында эгелээн. 1953 чылдан — ном үндүрер черниң бичии редактору. 1956 чылдан — консультант, килдис эргелекчизиниң оралакчызы, «Вопросы философии» журналдың редакциязының харыысалгалыг секретары. 1962 чылдан — редактор-консультант, «Проблемы мира и социализма» журналдың редакциязының харыысалгалыг секретарының оралакчызы. 1965 чылдан — СЭКП ТК-ның секретарының дузалакчызы. 1968 чылдан — «Вопросы философии» журналдың кол редактору. 1977 чылдан — «Проблемы мира и социализма» журналдың харыысалгалыг секретары, редколлегия кежигүнү. 1979 чылдан — ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының институттарынга эртем ажылынга турган. 1986 чылдан — «Коммунист» журналдың кол редактору. 1987 чылдан — СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының дузалакчызы. 1989 чылдан — «Правда» солунунуң кол редактору. 1989—1990 чылдарда — СЭКП ТК-ның секретары.

1986 чылдан СЭКП ТК-ның кежигүнү. ССРЭ-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

ШЕНИН Олег Семенович

1937 чылда Волгоград облазының Владимировская суг артелинге төрүттүнген, орус. 1962 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Красноярскының даг техникумун, Томскиниң инженер-тудуг институдун болгаш СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязын дооскан. Инженер-тудугжу.

1955 чылда Красноярск крайның тудугларынга ажылдап эгелээн, десятниктен тудуг трестиниң эргелекчизинге чедир оруукту эрткен. 1974 чылдан бээр партия ажылынга. СЭКП-ниң Ачинск хоорком унуң бирги секретары, Хакас обкомунуң ийиги секретары, Красноярск крайкомунуң секретары, Хакас обкомунуң бирги секретары. 1987 чылдан бээр СЭКП Красноярск крайкомунуң бирги секретары, а 1990 чылдан — улус депутаттарының Красноярск край Советиниң даргазы.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның кежигүнүнге, а ТК-ның июль (1990 ч.) Пленумунга — СЭКП ТК-ның секретарынга соңгуткан. Күрүне шаңналдарлыг.

ЯНАЕВ Геннадий Иванович

1937 чылда Горький облазының Перевоз районунуң Перевоз суурунга төрүттүнген, орус. 1962 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Горькийниң кодээ ажыл-агый институдун дооскан. Бүгү-эвилелдиң юридиктиг бот-өөредилгелиг институдун дооскан. Төөгү эртемнериниң кандидады.

Күш-ажыл чорудулгазын 1959 чылда Горький облазының сельхозтехниказының механизастаттынган отрядының начальниги болуп эгелээн. 1963 чылдан бээр комсомол ажылынга. ВЛКСМ Горький кодээ обкомунуң ийиги секретары, Горький комсомол обкомунуң ийиги, бирги секретары. 1968 чылдан — ССРЭ-ниң аныяктар организацияларының комитединиң даргазы, оон — даштыкы чурттар-биле найырал болгаш культура харылзаазының совет ниитилелдер каттыжыышкынының президиумунуң даргазының оралакчызы. 1986 чылдан бээр профэвилел ажылынга: ВЦСПС-тиң секретары, даргазының оралакчызы. 1990 чылдан — ВЦСПС-тиң даргазы.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның кежигүнүнге, ТК-ның июль (1990 ч.) Пленумунга СЭКП ТК-ның секретарынга соңгуткан. ССРЭ-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июль
18
среда
№ 164 (14364)
1925 чылдан үндүрүлдеттинген
Өртээ 3 көп

ГУМАННЫГ, ДЕМОКРАТТЫГ СОЦИАЛИЗМЧЕ

(СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң Программныг медеглели)

СЭКП-ниң XXVIII съездизи ниитилелде болгаш партияда кризистиг айыыл эртер, оларны чаартыр, гуманныг, демократтыг социализмче бурунгаарлаар сорулга-биле амгы үе-байдалды шын чиңгүг үнелээринге, амгы үе-чадада партияның политиказының үндезиннерин тодарадырынга онза үжүр-дузалыг деп көрүп турар.

I. Ниитилелдиң кризизи болгаш партияның стратегтиг сорулгалары

АМГЫ ҮЕ-БАЙДАЛДЫҢ ҮНЕЛЭЭШКИНИ

Эде тургустунуушкун чурттуң амыдыралынга демократтыг шимчээшкиннериниң эгезин салган. Ниитилел хеггжүлдезиниң болуушкуннарының бүгү-ле удурланышкаа туруп турза-даа, чоннуң угаан-бодал болгаш политиктиг эрге-хосталгазы болуп турар, кижилер хамааты база национал мөзүзүн тып ап, боттарының холдарынга ниитилелдиң база күрүнениң ажыл-херээн ап турар. Чуртту даштыкы делегейден аңгылап турганы шаптараазыннар ап кагдынып турар. Эрги болгаш чаа чүүлдүң чидиг демиселинге базым аайы-биле ниитилелдиң тавару
шканы кризистен уштунуп үнериниң аргалары тургустунуп турар.

[illegible]

гаш тургузар-даа, ындыг бүгү-ле улустарны каттыштырар, деткиир болгаш камгалаар дээш туржуруңда деп көрүп, билип турар. Ниитилелди эрги чурумче — буржуаз азыяже амы казарма чорум-чурумунче эгидер, анархияже болгаш хамааты демисел чуруңнуңче, национал хөөнеер база улустарны башкаландырарынче чүүй идер дээн күштерге удур туржуп турар.

Чечектелиишкин хөгжүп турар болгаш хостуг ниитилелче шимчээшкинниң стратегиязының база кризистен үнериниң амгы тактиказының үндезини болза, социалистиг шимчээге дүүштүр ниитилел системазының чаартылгазынче чаңгылыш чок угланыышкын болур деп, съезд санап тур.

КАНДЫГ НИИТИЛЕЛДИ КҮЗЕП ТУРАР БИС

Эде тургустунуушкун политиказының алыс уткаазы — авторитар-бюрократтыг тургузугдан гуманныг, демократтыг социализмче шилчиишкин болур. Ол берге болзажок, төлептиг амыдыралче, чурттуң материалдыг болгаш угаан-бодал күчүзүн ботталдырарынче кара чаңгыс шын орук-тур.

Социализмге таарышпас бүгү чүүлдерин ап октавышаан, СЭКП Октябрьның идеалдарын, совет улустуң революсчу чаалап алыышкыннарын хүлээп көрбес дээр чоруктарга удур туржуп турар. Бистиң чуртувустуң эртнен амыдыралында ийи чүүлдү: бир талазында, сталинизмниң болгаш таптаашкынның үезинде болдурган чүүлдерин, ийи талазында, ССРЭ-ниң улустарының боттуг чедиишкиннерин [illegible]

[illegible]

эвес капитал салыышкыннарны, эргелеп башкарылга аппаратының тударынга көрдүнген чарыгдалдарны бодамчалыг кызырып, даштыкы экономиктиг харылзааларны чурумчудуп тургаш, соңгаарладып болбас социал экономиктиг сорулгаларны немей акшаландырар.

— девискээр, республика болгаш тус чер бюджеттериниң, бүдүрүлгелериниң, кооперативтериниң чоннуң акша-хөреңгизиниң күзели-биле база чиңгелдектиг чээлилерни берип тургаш, чурттаалга тудуунуң хемчээлин көскүзү-биле улгаттырар.

— чоннуң кадыын быжыглаар талазы-биле ажыктыг хемчеглерни ажылдап кылыр, кадык камгалалынга немелде акша-хөреңгини үндүрүп бээр, ол сорулгаларга бүдүрүлгелериниң болгаш ажылдагыйы каттышкыннарының, республика болгаш тус чер Советтериниң курлавырларын ажыглаар;

— экология байдалы бергедээн болгаш айыыл халапка таваржып турар районнарга онза дузаламчыны көргүзер, бойдус камгалаар ажыл-чорудулганың ажыктыг быраларын тургузар;

— чоннуң ыяап-бээр көжер ужурга таваржып бээр чоруктарын болдурбас талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр, дескеннерге социал статусту хүлээп алыр, оларга чогуур дузаламчыны көргүзер.

Үште. Корум-чурумну болгаш сагылга-чурумну шиитпирлиг быжыглаар. Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди болгаш кем-херек үүлгедиишкиннерин болдурбазының баш удур хемчеглерин күштелдирер. Бар бүгү чепсектерни — экономиктиг, политиктиг болгаш эрге-хоойлу — ажыттаалчак экономика-биле демиселге ажыглаар. Кризистен уштунуп үнер талазы-биле хемчеглерни кончуг дүрген боттандырарынга база оларны күүседириниң механизмнерин ажылдап кылырынга эрге-хоойлу үндезинин хандырып турар хоойлуларны дарый хүлээп алыр.

КИЖИНИҢ ХОСТАЛГАЗЫ БОЛГАШ ЧААГАЙ ЧОРУУ ДЭЭШ

Совет кижиниң амыдыралының төлептиг байдалдарын хандырарын партия бодунуң политиказының стратегтиг кол сорулгазы деп санап тур.

Хамааты эргелер болгаш хосталгалар. Партияның туржуру болза

— делегейде хүлээп көрдүнген норма-чижектерге дүүштүр кижиниң эргелерин боттандырары.

— национал үниктиг, политиктиг, шажын-чүдүлге, эрхерэжен, назы хар демдектерин барымдаалап кандыг-даа ылгай көрүүшкүннү болдурбас;

— хамаатының хуузунда хостуун болгаш төлептиг чоруун, оон чурттаалга бажыңынга болгаш эт-хөреңгизиниң [illegible]

[illegible]

II. СЭКП-ниң ажылының программазы

[illegible]

КРИЗИСТЕН УШТУНАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРЫЙ ХЕМЧЕГЛЕР

[illegible]

(Төнчүзү 2-ги арында).

Мал чеминиң белеткели

КУРЛАВЫРЛАРНЫ ДИЛЭЭР

Чоокка чедир Улуг-Хем районнуң девискээринден республиканың беш кожууунуң төлээлери сигенни кезип ап турду иин. Ам мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле район боду бергедээшкиннерге таваржып эгелээн. Суггаттыг черлерни безин сигенниң үнгени хиреңниг.

«Ак-Туруг» биле «ҮТКА 25 чылы» совхозтар меде безилдежинче чаңгыс хүн, июнь 25-те кирген. Республикада алдар-сураа алгаан суггатчы Михаил Серинттиң Улуг-Ховуда шалгынге кирриниске, оон сигенни Кара-оол Кенденниң звенозу ажаап турду. 114 гектар шалгынның бир кезиинден 114 сараатты тургускан.

— Сигенниң бо чылын үнгени эрткен чылдыынга канчап-даа четпес-тир — деп, звено удуртукчузу чугаалады. — Совхоз директорунуң мал чеми белеткээр талазы-биле оралакчызы Юрий Очур-оолдуң санаашкыны-биле алырга, амдыызында гектар бүрүзүнден-не 32 цент[illegible]

[illegible]

— Кайы-бир [illegible] Михаил Серинттиң суггатчылары [illegible]

[illegible]

Кодур-оол ОЮН.

БАРЛЫКЧЫЛАР ЭГЕЛЭЭН

«Барлык» совхозта мал чеми белеткээр кооперативи Доржу Херткек баштаан эрткен чылын тургускан. Ол коллективтиң баштайгы чылдан планныг даалгазын боттандырып шыдаан [illegible]

[illegible]

Хоюг-оол МОНГУШ.
Барыын-Хемчик район.

АДАКТАЛГАН

«ҮТКА 25 чылы» совхозтуң кыргылда пунктузу мурнуку чылдарда районга хамааньчок, республикага үлегерлиг турган. Ам оон даштыкы, иштики шынары бактыраан чорду. Кыргыкчылар Александр Ылакмаа, Седен Бичеле, Белек Дүвен-Байыр болгаш өскелер-даа кончуг эки ажылдап турза-даа, совхозтуң дүк планының күүселдези бергедээшкинге таварышкан.

Бо хүннерге чедир 33 кодан хойну кыргаан, 33 тонна дүктү алган. Кодан бүрүзү ортумаа-биле бир тонна дүк берип турар-дыр. Ынчаарга ам кыргыыр ужурлуг 6 кодан арткан. 6 тонна дүк немежир мышкалыыл. А совхоз 35 тонна дүк дужаар планныг болгай.

Хой бүрүзүнден-не дүк кыргып алыр планың санын малчыннар күүсеткен. Оларга Николай Чакзалай, Виктор Хавакчык, Валерий Сат, Олег Оюн, Тимур Түлүш болгаш ам-даа каш малчын хамааржыр. Көргүзүглер чүге багай болганыл? Специалист эвес болгаш, ол дугайын дорт чугаалап шыдавас мен. Кыргылда пунктузунда ажылдап турар чамдык улуг назылыг кижилерден ол дугайын айтырып сонуургаарымга, мынчаар харыылаан:

— Чуңгак чок болуп турар-дыр. Чамдык кодаиннарда хойнуң дүгү кыргыыр четпээн, чамдыктарының эрте бергени. Оон аңгыда, хойларның деңгели база чаңгыс аай эвес. Шыырак дээзиннери 6 килограмм, кошкактары 2,5 килограмм дүктүг боор турар. Ындыг турбуже, план күүседириниң кандыг-даа барымдаазы чок. Өскээртен, оонмоон сурагланмааже хоржок.

Михаил КЫРГЫС.

ПЛАНЫН КҮҮСЕТКЕН

«Ак-Туруг» совхозтуң [illegible] Аренда керээзи-биле ажылдап турар [illegible]

[illegible]

Кызыл-оол КОМБУ.
Улуг-Хем район.

ГУМАННЫГ, ДЕМОКРАТТЫГ СОЦИАЛИЗМЧЕ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

— өөредилгениң, эртемниң, культураның материал-техниктиг баазазының бүгү талалыг быжыгывышкынын, чурттакчы чоннуң сагыш-сеткил сайзыралын хандырар [illegible] лыг хөй-ниитиниң [illegible] болгаш [illegible] ни, бюджет акшаландырышкынының [illegible] тыкы чурттар-биле культураның болгаш [illegible] бак болгаш хостуг харылзааларын [illegible] биле спорттуң хөгжүлдезин бүгү талалыг деткиир;

— улус өөредилге системазының хөгжүлдезиниң күрүне программазының ажылдап кылывышкынын болгаш хүлээп алывышкынын, өөредилге черлериниң бот-башкарылгазын калбартырын; ында хаара туттунган ажылдакчыларның материалдыг байдалын экижидерин, оларның социал статузун болгаш социал камгалалын бедидерин;

— делегей дециделинге бодаарга. Ада-чурттуң эртеминде чамдык угланыышкыннарда болдунган чыдып калывышкынны ажып эртерин, фундаменталдыг шинчилелдерге күрүнениң акшаландырывышкынын көвүдедирин, эртем болгаш техниканың хөгжүлдезиниң күрүне программаларын калбартырын, бүдүрүлге болгаш ниитилел амыдыралынга эртемниң чедиишкиннерин шингээдип чедип алырын. Партия эртемниң ажыл-чорудулгазының организациязының амгы үеде структураларының болгаш формаларының хөгжүлдезин деткиир, эртемде бюрократизмни болгаш төрел бөлүк бөлүтлежиишкиннерин узуткаарын чедип алыр; эртемниң шенелде баазазының быжыгывышкынынга, библиотекаларның, архивтерниң, информация техниказының сайзыралынга деткимчени бээр;

— чурттакчы чоннуң бүгү-ле бөлүүнге культураның үнелиг чүүлдериниң чедингир болурун, чогаадыкчы кижиниң талантызынга национал байлак сагыш човаашкынныг болурун, ССРЭ улустарының культураларының арттырып каан чүүлдеринге хумагалалдыг хамаарылгалыг болурун, бүгү-ниитиниң эстетиктиг чырыдывышкынын, кедээни культура талазы-биле чыдып калывышкынны ажып эртерин хандырар;

— өөредилге, эртем, культура болгаш спорт адырларында ажыл-чорудулганы таарыштырып турар хоойлужудулга актыларының ажылдап кылывышкынын болгаш хүлээп алывышкынын чедип алыр.

ЭКОНОМИКАНЫҢ АЖЫКТЫЫ ДЭЭШ

Социал дешпилгениң идегелдиг баазазының тургузуунуң экономиктиг харылзааларының демократтыжылгазын, кижилерниң эгелээшкиннериниң болгаш ажыл-херекчи идепкейиниң ёзулуг-ла бектелгеден хосталгазын, күш-ажылдың бедик бүдүрүкчүлүүнүң идиг бериишкинин ажыглалче киирерин негээр. Ёзулуг-ла мында СЭКП-ниң санал[illegible] дап киирип турары экономиктиг системаның ийе тургустуушкунунуң программазының ужур-утказы чыдар.

Ээ болуру, күш-ажылга ынак болур чорукту катап диргизери. Өнчү херекселиниң бүгү талалыг болгаш дең эргелиг формаларын хевирлээринге болгаш сайзырадырынга, оларның каттыжывышкынынга болгаш хостуг ажааннажылгазынга байдалдарны тургузары эргежок чугула деп партия санап турар:

— күрүне өнчүзүн (ниити-эвилел, республика, муниципал) албан-бюрократчы өнчүден, күштүг болуп турар хоойлуга үндезилеп ажыл-ишчилерниң башкарары хөй-нииити өнчүзү кылдыр эде кылыр; ажыл-ишчилерниң коллективтеринге күрүне бүдүрүлгелерин болгаш эт-севин арендага алыр, үлетпүр, садыг, ачы-дуза чедирилге черлериниң объектилерин башкарар эргелерни тыпсыр;

— кооператив өнчү-херекселиниң янзы-бүрү хевирлерин, хөй-нииити организацияларының өнчүзүн, а ол ышкаш өнчү-херекселиниң холушкан формаларын сайзырадыр;

Өнчү херекселиниң формалар системазынга чоннуң амыдыралының экижииишкининге ажылдаар күш-ажылчы хуу өнчү база бодунуң туружун ээлээр ужурлуг.

СЭКП бүгү-нииити деннационалчыдылгага, өнчү-херекселиниң кандыг-бир хевирин албадап сыңаарынга удурланып турар.

Башкартынар рынокче. Улус ажыл-агыйын удурттурда чагырыг-дужаар системазын удурланыштыр рынок экономиказы тургустунуп турар. Рынок [illegible] шиитпилге дээш туруушкуну, СЭКП-ниң чугула деп санаары.

— рынок экономиказынче шилчилгени хандырар хоойлу болгаш эрге-дүрүм нормаларын база механизмнерин ажылдап кылырын дүргедедир.

— бүдүрүлгелерге бараан бүдүрүкчүлеринге өнчүзүнүң хевиринден хамаарылга чокка бот-тускайлап, тывынгыр ажылдаарынга хосталганы бээр, оларның аразында ак сеткилдиг, чогумчалыг кашкып маргылдаарынга салдар чедирер; күрүне удурттулгазының болгаш ажыл-агыйның дорт чорудулгазының албан хүлээлгелерин аңгылаар.

— бүдүрүлгениң, банк болгаш страхование херекниң, садыгның, эртем шинчилелдериниң артык эргелиин болдурбас; биче болгаш ортумак бүдүрүлгелерниң хөгжүлдезинге дуза чедирер.

— рынок харылзааларының күрүне башкарылгазын хамаатыларның социал эргелериниң камгалалынче, улус ажыл-агыйының улуг структурлуг чаартылгазын чорударынче, эртем-техниктиг болгаш экологтуг программаларже, ажыл-агыйның делегей харылзааларының системазынга чурттуң эрге-ажыктарын хандырарынче угландырар. Чаңгыс аай рыноктуң бот-орулга-чарылга принциптеринге үндезилеп база күш-ажылчы коллективтерниң бот-башкарылгазын барымдаалап, кол-кол транспорт, харылзаа, энергетика болгаш камгалал комплекизиниң бүдүрүлгелеринге күрүне удурттулгазын арттырар.

— планнаашкын системазынга экономиктиг хөгжүлдениң болгаш күрүнениң моон программаларының стратегтиг перспективазының ажылдап кылывышкынынче киирер, экономиканың дорт эвес башкарылгазын күрүне чагыглары, ортек, эллээшкин шүүделин, каайлы политиканы, үнетурулгалар, чаалы дээш хуулар база өске-даа чүүлдер дамчыштыр чорудар.

— рубльдиң оранчыттылдыр болуруңче шилчиирин, экономиканың делегей рыногунче ажык болурун хандырар, бүдүрүлгелерниң даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазынга таарымчалыг байдалдарны, даштыкы капиталды, дешпилгелиг технологияларны дүрген киирерин болгаш рыноктуг хандырар сорулга-биле хаара тудар.

Рынок болгаш камгалал механизмнери. Рынокче шилчилге дээрге ажаа бодунда сорулга эвес, а социал айтырыгларны шиитпирлээриниң аргазы дээрзин барымдаалавышаан база ол шилчилгениң туруп болур багай уржуктарын өөренип көрбүшаан, СЭКП-ниң саналдаары болза:

— бараанныр болгаш ачы-дуза чедирилгезин дээш саарылга өртектерин эде көөрү-биле холбашкан чонунуң чедириглерин дуглаар; херечгел өртектериниң өзүлдезиниң аайы-биле чонунуң акша орулгазының демдеглелиниң өлчүр системазын киирер;

— ажылдыг болуруңуң, ажыл турузарының база мергежил солуурунуң талазы-биле деткимчелиг дааштыг механизмин тургузар, түр када ажыл чок турар үеде, мергежил солуурунуң үезинде дузаламчы төлевирин киирер;

— рынок харылзааларын башкарарының хоойлу-дурумнун сагыырынга хөй-нииитиниң база күрүне контролюнуң хандырылгазын чедип алыр.

Аграр политика. Мында партия дараазында принциптерни барымдаалап турар:

— черни баш билир эргезин улус депутаттарының Советтеринге тыпсыр талазы-биле туржур, а черни баш билириниң болгаш ажыглаарының эргезин — күрүне, коллективтиг база хуу ажыл-агыйларга бээр.

— экономиктиг харылзааларга тоорай биле дең [illegible] дең болурун хандырар.

— черге ажыл-агый чорударының кандыг-даа бол айтырыынның баарын болгаш чагырып дужаарын болдурбас, таракачының боду хостуг шиитпирлээринге бүзүрээр, хөй-нииитиниң — колхоз болгаш совхозтуң — база хуу, өг-бүле арендаа ажыл-агыйның хөгжүдеринге дең аргаларны тургузар.

— агроүлетпүр комплекизиниң материал-техниктиг баазазының мурнады хөгжүлдезин ажыл-агый чорудулгазының бүгү хевирлерин барымдаалап хандырар.

— када чурттакчының болгаш аал ажаа чурттакчылы эвес бүрүүнчүн бодун бажыңныг база кажаа-херимниг болурунга бир аргаларны тургузар, [illegible] социал тургузуун экижидер, черге ажыл чорударын социал ноябрнуг болгаш экономиктиг дааштыг болдурар.

ЧОННУҢ ЁЗУЛУГ ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫНЧЕ

Хамааты ниитилел болгаш эрге-хоойлулуг күрүне. Партия дараазында чүүлдер дээш туржур:

— кижи күрүне дээш эвес, а күрүне кижи дээш турар [illegible] хамааты [illegible] бүгү [illegible] болгаш [illegible] биле магадылыктыынган эргелиг болур болгаш боттарының сонуурганнарын илередир база камгалаар ылапты аргалыг болуру.

— кандыг-бир аңгының, партияның, бөлүктүң удуртур бюрократияның кара тура аажылаашкынын болдурбас эрге-хоойлулуг күрүнени быжыглаар: бүгү хамаатыларның күрүне болгаш хөй-ниити херектеринге киржир аргазын хандырар; күрүне болгаш хамаатылар демократтыг ёзу-биле хүлээп алдынган хоойлунуң мурнунга база бүгүдениң хоойлу мурнунга дең эрге-биле черге лештир аразында харысалгалыг болуру;

— ниитилел-политиктиг организацияларның Конституция ёзугаар хостуг маргылдажыры;

— бүгү-ниитиниң дорт, дең соңгулда эргезиниң принциптерин киирери дээш.

Демократияны чүгле эргелер болгаш хостуг аажылал эвес, олар-биле чарылбас тудуш харылзаалыг хамааты бот-харыысалга, хоойлу-дүрүмнерни чайгылыш чок сагыыры болгаш бот-контроль кылдыр база билип турар бис.

Эрге-чагырганы хоойлу үндүрер, күүседир болгаш суд кылдыр аңгылаары хемчээл чок бүрүн эргелерден баш эттенириниң, эрге-чагырганы соора ажыглаарын болдурбазының магадылалын тургузар, эрге-чагырга болгаш харыысалга адырларын тодазы-биле аңгылаар арганы бээр. Партия дараазында чүүлдер дээш туржуп турар:

— хоойлу үндүрериниң чорудулгазының демократчыдылгазы болгаш ажык-чарлыы: бүгү деңнелдерниң Советтериниң норма-хемчээл тургузар болгаш контрольдаар хүлээлгелериниң бүрүнү, оларның идегелдиг, быжыг саң-хөө болгаш материалдыг баазазын хевирлеп тургузары;

— ажыл-чорудулгазының дугайында күүсекчи-шиитпирлекчи органнарның Советтер мурнунга чыл бүрүде отчёттары; күүсекчи эрге-чагырганың ажыл-чорудулгазын хынаар хоойлунуң хемчээлинге хөй-нииити контролю;

— судтуң болгаш прокуратураның кымдан-даа хамаарылгазы чоруу, ниитилелге оларның эрге байдалын бедидери, шүүгү чорудулгазының хоойлужудулгазын сайзырадыр[illegible] буруу бадыткаттынмаанда буруузуг деп санавас дугайында дүрүмнү болгаш шиндилге болгаш камгаланыр эргелерни [illegible] биле сагыыры;

— [illegible] хевирлериниң тургузуунар социалдыг органнарга болгаш хөй-ниитиге хоойлу-дүрүмге дүүштүр контрольдадыр шимчээр, амгы үениң негелделери-биле дүүшкүн турар күрүне аппарадын тургузары.

ЧУРТТУҢ АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУУ

Чөөректиг үскүлежиишкиннериниң айыылы турда, чуртка идегелдиг камгалал херек. Партия дараазында чүүлдерни эргежок чугула деп санап тур.

— чаа камгалал доктриназынга болгаш камгаланыңның ой-тавынга четчириниң принцивинге, шериг тургузуунуң нынар негеделерин колдадырынга үндезилеттинген шериг реформазын чорударын;

— чурттуң камгаланынын болгаш айыыл чок чоруунуң, Чепсектиг Күштерни тургузарының, белеткелиниң болгаш ажыглаарының принципиалдыг айтырыгларын чүгле ССР Эвилелиниң эрге-хүлээлгезинге арттырарын;

— шериг албанныгларның болгаш оларның өг-бүлелериниң социал камгалалын (шериг албанныгларның амыдыралының болгаш кадыкшылының камгаладылгазын киирерин) быжыглаарын база амыдырал байдалдарын экижидерин;

— шеригни чүгле дорт херээнге хоойлужудулгага долузу-биле дүгжүп турар кылдыр ажыглаарын;

— камгалал органнарының дээштиг политиктиг удурттулгазы болгаш эрге-чагырганың үстүкү органнарынга шериг ведомстволарын контрольдуг болуру оон ажыл-чорудулгазының болдунар-ла ажык-чарлыг чоруу күрүнелер аразында ынаныштыг байдалын чедип алдынган деңнелинге барымдаалаттынган болдурары;

— хууда составы СЭКП-ниң идегелдиг салдарын Чепсектиг Күштерде партия организацияларын болгаш коммунистерни даңчыштыр күштелдирерин;

— конверсияның күрүне программазын боттандырарын болгаш ажылчыннарның социал камгалалын хандырбышаан, хостадып турар күчүлерни хамааты бүдүрүлгеге ажыглаарын.

Амгы байдалдарда иштики херектер болгаш күрүнениң айыыл чок чорук органнары конститустуг тургузугну камгалаарының, ниитиниң корум-чурумун тударының эргежок чугула институду болуп артпышаан, хоойлунуң хемчээлинге болгаш эрге-чагырганың соңгулдалыг органнарының контролюнуң адаанга ажылдаар ужурлуглар. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылдакчыларының профессионал белеткелиниң деңнелин бедидери, материалдыг хандырылгазын экижидери чугула.

ТУСКАЙ ДОГУННААН РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ ЧААРТЫНГАН ЭВИЛЕЛИНЧЕ

Улустарның эки тура эвилелп дээш. Дашкаар чүткүлдүг угланыышкыннарының кештерээшкиннерин чүгле улустар болгаш национал-күрүне тургузугларының аразында удурдедир харылзааларының демократчыдылгазының, бүгү девискээрлериниң экономиказының болгаш чаңгыс аай бүгү эвилел рыногунуң чедиишкиннег хөгжүлдезиниң үндезининге болдурбаан барып болур деп, СЭКП санап тур. Партия нацияларның бот-башкартынытга эргезин шуут аңгыланыышкынга чедир хүлээп көрүп турза-даа, ССРЭ-ден үнүп чоруп болур эргени ындыг үүүүшкүнүн чогумчалыын барымдаалап турар. Улустарның боттарының эрге-ажыктарынга болгаш делегей болуушкуннарының каттыжывышкынынче угланыышкынынга даянып, деңдески хөгжүлделиг хөй национал күрүне бооп чаартынган Эвилелдиң чаңгыс аай бүдүн болуруң арттырары чугула деп ол санап турар. Чурттуң бүгү нацияларының болгаш улустарының найыралы база интернационалдыг чаңгыс эви дээш партия туржуп турар.

Эвилелдешкен республикаларның тускай догуннаашкынының быжыглаарынче угланыышкынны чорудар. Республикаларның бот-боттарының аразында болгаш Эвилел-биле ниити харылзааларының политика болгаш хоойлу-дурум талазы-биле төп аңгылыг бээр болурун, бүдүрүлгелериниң экономиктиг бот-тускайлаң чорууңуң үндезининге оларның ажыл-агыйы харылзааларының хөй хевирлиин ол сүмелеп, саналдап турар.

Автономнуг республикаларның, автономнуг областарның болгаш округтарның конституцийлыг статузун бедидери, эргелерин калбартыры дээш СЭКП туржуп турар.

Бүгү нацияларның болгаш улустарның хөгжүлдезинге таарымчалыг байдалдарны тургузары эргежок чугула деп партия санап тур.

— административ-девискээр статузу чок ниитилежилгелерниң культура-национал эрге-хоойлу магадылалын, ССР Эвилелиниң болгаш республикаларның күрүне эрге-чагырга органнарынче хоойлулар төлевилеңдери киирип болур, ол органнарга улуг хемчээлдиг төлээлерлиг болур оларның эргезин быжыглаар:

— эвээш санныг улустарның чурттаар оран бойдузун камгалаарынга, чогумчалыг хөгжүлдезин хандырар байдалдарны катап тургузарынга идиг болур ужурлуг экономиктиг, эрге-хоойлу, экологтуг хевирлиг хемчеглерни соңгаарлаштыышкын чок дарый алыр;

— эрткен үелерде шилчүттүрген турган улустарның тиилиг болгаап төреен черинге ээы чаңгыс болган чурттап келген черлеринге чурттаар эргезин, оон-биле кады хамаатыларның төрүттүг төреен черинче даштыкыдан ээп көөр эргезин бадыткаар.

Кижиниң эргелери болгаш нацияларның эргелери. СЭКП дараазында чүүлдер дээш туржуп тур.

— кижи бүрүзүнүң эргелерин эң кол деп хүлээп ап, ол эргелерни чайгылыш чок болгаш чугаажок хандырганда нацияларның эргелерин калбартыры дээш;

— оларның аймак-сөөкке хамаарылгазы дээш хамаатыларның дең эргелиг эвес чоруун болгуруп болур кандыг-бир хоойлу-дүрүм нормаларының болгаш хоойлуга удур туружун болдурбазын чугула [illegible] рыңгата шилчип алышкынын дээш хосталгазы дээш.

— республикаларның хоойлу-дүрүм нормаларын болгаш хоойлуларын хүлээп ап турар үеде чурттакчы чоннуң бүгү этнонационал бөлүктериниң культурлуг чаңчылдарын болгаш эрге-ажыктарын хүндүлээри дээш.

КИЖИ ТӨРЕЛГЕТЕННИҢ ТАЙБЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИНЧЕ

ССРЭ-ниң даштыкы политиктиг стратегиязы тайбыңның, кады ажылдажылганың, демнежилгениң, дешпилгениң болгаш гуманизмниң идеяларындан үнер, бистиң иштики эде тургустунуушкунувустуң чорудулгаларынга, делегей байдалын чогумчудуп доктаадырынга бар-ла аргалар-биле идиг бээри чугула деп, партия санап тур.

Даштыкы политиканың угланыышкыннары. Бүгү-ниити айыыл чок чорукту быжыглаар сорулга-биле партия дараазында чүүлдер дээш туржуп турар:

— чурттар аразының харылзааларының чогумчалыг эгелээн демилитаризациязын шиитпирлии-биле уламчылаар; камгаланырынга ой-тавында четчириниң хемчээлинге чедир боо-чепсекти болгаш чепсектиг күштерни кызырар; делегей практиказындан күш ажыглаарын болгаш дээзерин долузу-биле чок кылыр; шериг удур туруушкунун ам-даа чавылдырар, оон соонда — шуут чок кылыр дээш:

— үскүлежиишкиннерни болгаш делегей байдалының чогумчалыг эвес чоруун болдурбас дээш бүгү талаларның эрге-ажыктарының балансызының үндезининге айыыл чок чоруктуң бүгү-ниити болгаш девискээр структураларын тургузар дээш:

— социал-политиктиг шилип алывышкынның хосталгазын, тускай догуннаашкынны болгаш хамаарышпас чорукту, делегейниң бүгү чурттары-биле кады ажылдажылганы база демнежилгениң хөгжүлдезин магадылаар хоойлу-дүрүм баазазын күрүнелер аразында харылзааларже киириштирери дээш

— совет-америк харылзааларны моон-даа соңгаар чогумчудар болгаш оларны боттут кады ажылдажылганың агымынче киирер; ниити-европа чорудулгазынга Европаның төөгүге аңгыланып-чарлырын болдурбазынга идепкейлиг киржир; Чөөн Европаның бүгү чурттары-биле политиктиг болгаш экономиктиг кады ажылдажылганың чаа хевирлериниң хөгжүдер; КУР-биле харылзааларда таарымчалыг угланыышкыннарны бүгү талалыг быжыглаар; ону тайбыңның болгаш кады ажылдажылганың зоназы болдурар сорулга-биле Азия-Оожум океан девискээринге идепкейлиг политика; девискээр үскүлежиишкиннерин политиктиг аргалар-биле таарыштырарынга киржилге; кала-даа каттышпазының шимчээшкини-биле демнежилге, хөгжүп орар чурттар-биле кады ажылдажылга дээш.

Чурттар аразының кады ажылдажылгазының чаа шыяарынче. Кижи төрелгетенниң мурнунда туруп турар ниити айтырыгларны шиитпирлээринге улустар аразының каттыжывышкынының бүгү кежигүннериниң күжениишкиннерин каттыштырары эргежок чугула деп, партия санап тур.

Ол дээрге:

— агаар-бойдусту экижидер болгаш экологтуг хазаты баш удур болдурбас талазы-биле бир демниг идепкейлиг хөделири.

— бөмбүрзектиң янзы-бүрү черлериниң хөгжүлдезинде аңчытту, массалыг хамныкты, аар аарыгларны наркоманияны, делегей терроризмин, кризистиг диспропорцияларны ажып эртер талазы-биле делегей ниитилежилгезиниң күжениишкиннеринге бистиң чуртувустуң киржилгези.

— делегейниң ажыл-агыйы харылзааларын интенсивтиг калбартыры, эртем-техниктиг болгаш экономиктиг солчулгаларга, гуманитарлыг талага харылзааларны хөгжүдеринде моондактарны чайладыры.

— кижи төрелгетенниң келир үези дээш төөгүлүг харыысалганың туружунда турар бөмбүрзектиң бүгү организациялары-биле тус-тус девискээрлер болгаш делегей хемчээлинге бир демниг хөделири база кады ажылдажыры дээш туржуру-дур.

СЭКП ажылчын шимчээшкининде болган төөгүлүг аңгыланыышкынны ажып эртери дээш, коммунистиг, социалистиг, социал-демократтыг, национал-демократтыг партиялар-биле база тайбыңның, демократияның болгаш социал дешпилгениң туружунда турар бүгү организациялар болгаш шимчээшкиннер-биле кады ажылдажылганы хөгжүдери дээш туржуп турар.

ПАРТИЯНЫ ЧААРТЫРЫ

Хөй чылдарда чагырып дужаар системаның тову боор турган, партия боду улуг хажыдыышкыннарга таварышкан. Эмин эрттир төпчүдүлге, шүгүмчүлекчи саналдарны хөме базып турганы партияның иштики харылзааларынга багай салдарны чедирген. Элээн хөй партийжи удуртукчуларның идея болгаш мөзү-шынар талазы-биле үрелгедиглери кончуг улуг хораны чедирген.

Башкарыкчы партия болур СЭКП чуртта тургустунуп келген байдал дээш политиктиг болгаш моральдыг харыысалганы хүлээр апаар деп, съезд санап тур. Чурттуң партия-күрүне удурттулгазының болдурган частырыгларын ол боду ажык-биле чугаалаан, сталинчи кем-херек үүлгедиишкинин, кижиниң эргелерин каржызы-биле үреп турганын буруу шапкан. Ындыг болзажок эрткен үениң ак сеткилдиг коммунистериниң, ол ышкаш амгы салгалдың адынга хамаарыштыр барымдаа чок буруудадывышкынынга съезд шиитпирлиг удурланып тур. Миллион-миллион коммунистер чонунга харам чок бараан боор, карак кызыл ажылдап, төрээн чуртунуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш эрес-маадырлыг тулчуп турган. СЭКП-ге дешпилгелиг күштер кезээде ажылдап турган, шынап-ла, ындыг күштер эде тургустунуушкунну эгелээн болгаш баштап турар.

СЭКП политиктиг болгаш идеологтуг төргиидежишкиннын, күрүне болгаш ажыл-агыйны эргелеп башкарар органнарның ажылын солуп кыла бээринден шиитпирлии-биле ойталап турар. Чаартылгаларның хөгжүлдези СЭКП-ни ажылчын аңгының, тараачыннарның болгаш интеллигенцияның үндезин эрге-ажыктарын илереткен база камгалап турар ёзулуг-ла политиктиг партия, хамааты ниитилелдиң байдалдарында ажылдап турар партия болдурарын дүргедедирин негеп келген.

НИИТИЛЕЛГЕ ПАРТИЯНЫҢ РОЛЮ

СЭКП ниитилел хөгжүлдезиниң айтырыгларын шиитпирлээринге бодунуң практиктиг ажыл-чорудулгазы, бот-түг көрүүшкүнү-биле ниитилел-политиктиг өске-даа күштерниң хостуг чарышкынга политиктиг баштың болур эргезин камгалап арттырары дээш туржуп турар политиктиг организация апар чыдар.

Партия дараазында хүлээлгелерни боттандырар.

Теория талазы-биле. Ниитилел хөгжүлдезиниң объективтиг угланыышкыннарын эртемге үндезилеп анализтээрин, оон перспективаларын теория-биле тодарадып үнелээрин, янзы-бүрү социал бөлүктерниң эрге-ажыктарын илередириниң болгаш барымдаалап көөрүнүң үндезининге ол социалистиг чаартылганың стратегиязын болгаш тактиказын, социал-экономиктиг, политиктиг болгаш өске-даа программаларны ажылдап кылыр.

Идеология талазы-биле. Партия бодунуң мировоззрениезин болгаш мөзү-шынар талазы-биле үнелиг чүүлдерин камгалаар, бодунуң программныг сорулгаларын болгаш политиказын пропагандалаар, хамаатыларны СЭКП-ниң талазынче болгаш хүрээлединче хаара тудар.

Политика талазы-биле. СЭКП массалар, күш-ажылчы коллективтер ортузунга хүн бүрүде ажылдаар, хөй-нииити организациялары болгаш шимчээшкиннери-биле бир демниг хөделиишкинни тургузар, эрге-чагырганың бүгү чадаларының органнарының соңгулдаларынга мандат дээш демисежир болгаш тиилелгени чедип алган таварылгада чогуур күүсекчи органнарны тургузар, парламентижи ажыл-чорудулганы чорудар, бодунуң соңгулда мурнунуң программазын күүседир.

Организакчы ажыл талазы-биле. СЭКП бодунуң программныг айтыышкыннарын болгаш шиитпирлерин боттандырары-биле организакчы ажылды чорудар. Кадрлар-биле ажылга партия ужур эдерер чоруктардан болгаш номенклатура барымдаалаар чоруктардан ойталаар. Күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылга органнарынга кадрлар талазы-биле шиитпир хүлээп алырының бүрүн эргезин ук органнарга хамааржыр, а партияның бодунга ол айтырыгны үстүкү черлерден партия организацияларынга, бүгү коммунистерге дамчыдып бээр.

Амгы байдалдарда Советтерниң бүгү чадаларынга партия фракцияларын болгаш партиялар аразының блоктарын тургузары чугула апарган, коммунистер оларга киржип тура боттарының сонуургалдарының күзел-соруун болгаш СЭКП-ниң программныг сорулгаларын удурттулга болдурар.

ПАРТИЯНЫҢ ДЕМОКРАТЧЫДЫЛГАЗЫ

СЭКП партияның иштики харылзааларын ханызы-биле демократчыттаан шаанда ниитилелге бодунуң ролюн күүседип шыдавас.

СЭКП чагырып дужаар системаның шыңгыы төпчүдүлгениң байдалдарында тургустунуп келген демократтыг централизмниң ол хевирин шиитпирлии-биле хүлээвес, демократтыг принциптерни — соңгулдалыг болгаш солуур чоруктарны, ажык-чарлыг болгаш отчёттуг болурун, эвээжиниң хөңнүнге чагыртырын, эвээжиниң, оон иштинде массалыг информацияның партия органнарынга, бодунуң үзел-бодалы дээш туржур эргезин камгалаар.

Партияга демократчыдылга нииити-партийжи болгаш девискээрлер аайы-биле дискуссияларның болгаш референдумнарның дузазы-биле СЭКП-ниң политиказын хевирлеп тургузарынга оон бүгү кежигүннериниң болгаш структураларының киржирин; чамдык коммунистерниң болгаш бөлүктериниң платформаларга боттарының үзел-бодалдарын илередирин; партияның бүгү органнарының ажылынга коллективтиг болгаш ажык-чажыт чок болурун, шүгүмчүлелдиң хостуун барымдаалаар. Партияның иштики харылзааларының болгаш ажыл-чорудулгазының ханы эде тургустунуушкуну СЭКП хүрээлениниң демократтыг чаңгыс эвин хандырарынче, фракциялар аайы-биле аңгыланып чоруй баарын болдурбазынче угланган.

Партияның хүрээлеңинге чаа күштерни киирип алыры, оон составын аныяктадыры СЭКП-ниң чаартылгазының чугула фактору болур.

СЭКП-ниң үндезини — эге организациялар. Олар тодаргай байдалдарга дүүштүр ажыл-чорудулгазының сорулгаларын болгаш хевирлерин, боттарының органнарының база аппарадының структуразын база санын, хуралдар эрттирериниң хуусаазын болгаш чурумун, политиктиг акциялар кылырын бот-тускайлаң тодарадыр. СЭКП хүрээлеңинге кежигүн киирип алырын шуут шиитпирлээр эргелиг. СЭКП Уставында көрдүнгенин ёзугаар боттарының бүрүн эргелеринге дүүштүр оларның хүлээп алган шиитпирлерин үстүкү органнар өскертип болбас.

Партия тургузуунуң девискээр-бүдүрүлге принцивинге чаартылганы кылыры негеттинип турар. Бүдүрүлге болгаш өске-даа коллективтерде партия организацияларын хевээр арттырбышаан, чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле боор турар соңгулда мурнунуң демиселиниң күштелип турар ужур-утказын барымдаалап көргеш, девискээрлериниң күштүг болгаш ажылгыр эге организацияларын калбартырынче кичээнгейни углаар. СЭКП кежигүнү ажылдаар чериниң аайы-биле эге организацияны — бүдүрүлге, девискээр азы оон-даа өске — шилип алыр эргелиг. Тускай сорулгалыг, мергежил болгаш өске-даа эрге-ажыктар талазы-биле бир черлелиг структураларны — партия клубтарын, парторганизациялар секретарьларының чөвүлелдерин болгаш өске-даа каттыжыышкыннарны тургузарын болгаш оларның ажыл-чорудулгазының хостуг болурун хандырар.

Армияда, КАК-та, ИХМ-де коммунистерниң партия кежигүнү болур болгаш партия организациялары база ол ышкаш политиктиг ажыл-чорудулганың өске-даа хевирлерин тургузар эргезин кагырылы [illegible] эвес деп санап тур. Ынчалзажок күрүне-административтиг органнардан, ылаңгыя Чепсектиг Күштерниң, ИХМ-ниң болгаш КАК-тың хууда составының мораль-политиктиг [illegible] боттандырып турар шериг-политиктиг органнардан ол организациялар аңгылаттынган турар ужурлуг.

Партия комитеттериниң секретарьларынга, партийжи шуулганнарының делегаттарынга кандидаттарны дорт, колдуунда-ла шилилгелиг, чажыт бадылаашкынның хостуг дешпидерин съезд негеп турар. Соңгулдаларның тодаргай чурумун коммунистер шиитпирлээр.

Партийжи контроль база демократтыг байдалдар турар ужурлуг. Төп контроль органы, республикаларның, крайларның, областарның, округтарның, хоорайларның, районнарның контроль органнары тускайлаң соңгуур. Олар партия комитеттеринден хамаарышпас, оларны соңгаан чүгле съездилерге болгаш конференцияларга отчётун бээр.

Салдынган сорулгаларны шиитпирлээр талазы-биле соңгулдалыг партийжи орган бюджетке дүүштүр организакчыг болгаш консультативтиг хүлээлгелерни күүседир аппаратты тургузар.

Тускайлаң чорук болгаш чаңгыс эп. ССР Эвилелиниң чаартылгазының чорудулгазының үезинде эвилелдешкен республикаларның компартияларының тускайлаң чоруу хандыртынган турар ужурлуг. СЭКП-ниң үндезин Программазының болгаш Уставының принциптериниң баазазынга партияның чаңгыс эви ол тускайлаң чорук-биле таарыштыр холбаштырып турар. Олар боттарының программныг болгаш нормативтиг документилерин ажылдап кылыр, аңаа дүүштүр олар боттары политиктиг, организастыг, кадрлар талазы-биле, парлалга болгаш саң-хөө ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлеп, күрүне тургузуушкунунуң, республикаларның социал-экономиктиг база культура хөгжүлдезиниң талазы-биле партияның угланыышкынын чорудуп, өске-даа, оон иштинде даштыкыда-даа партиялар болгаш хөй-нииити шимчээшкиннер-биле харылзааны боттандырар. Эвилелдешкен республикаларның компартияларының удуртукчулары СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң составынга кирер. Партияның удуртур төп органнарының шиитпири-биле чөпшээрешпейн барган таварылгада, республиканың Компартиязының ТК-зы айтырыгны СЭКП ТК-ның Пленумунга азы ТК-ның болгаш СЭКП-ниң ТКК-зының каттышкан Пленумунга чугаалажырын негээр эргелиг.

ПАРТИЯ БОЛГАШ ХӨЙ-НИИТИ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫ

Социалистиг угланыылыг шимчээшкиннер болгаш организациялар-биле кады ажылдаарынче, идей-политиктиг дешпилгелиг бүгү-ле агымнар-биле чугаалажырынче болгаш дең эргелиг харылзааны быжыглаарынче СЭКП чүткүүр. Оларның-биле политиктиг блоктарны тургузарынга партия белен.

Хоойлуга дүүштүр ажылдап турар массалыг шимчээшкиннерге СЭКП кежигүннери киржир. Ынчалзажок шовинизмни, национализмни, расизмни, антисоциалистиг идеяларны пропагандалап турар өске партияларга, а ол ышкаш организацияларга коммунистерниң кежигүн болуру таарышпас деп, партия санап тур.

Ажылчыннар болгаш тараачыннар шимчээшкиннериниң, катап тургустунарынга, интеллигенцияның хөй-нииити идепкейлиг хөгжүдеринге СЭКП идигни бээр.

СЭКП профэвилелдериниң чаартылып турарынга байыр чедирбишаан, ажылчы чоннуң эрге-ажыы дээш идепкейлиг ажылдаарынче, оларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарынче оларның чүткүлдүүн деткип турар.

Комсомолдуң тускайлаң ниитилел-политиктиг коммунистиг организация кылдыр СЭКП көрүп, партияның политиказын ажылдап кылырынга болгаш боттандырарынга дорт киржирин оон манап турар. Партия болгаш комсомол организациялары боттарының харылзааларын политиктиг эвилелчилер кылдыр тургузарынга өөренир ужурлуг. Аныяктарның чаа организацияларының тывылып тургустунарын кичээнгейлиг көөр, социалистиг болгаш нииити гуманистиг угланыышкынны оларга хевирлээринге, чоннуң салым-чолунга хамаарылгалыг болурунга аныяктарны кижизидеринге идигни бээр херек. Аныяктарның айтырыгларынче шиитпирлиг ёзу-биле көрүүрүнче болуунуң бүгү-ле организацияларының кичээнгейин СЭКП угландырып тур. Ону партияның бодунга эрге-ажыктары негеп турар: аныяктар чокта оон келир үези чок.

* * *

СЭКП-ниң чаа Программазын хүлээп алырынге чедир коммунистерниң, партия организацияларының, партия органнарының боттарының практиктиг ажылынга удурттулга болдурган турар ужурлуг СЭКП-ниң идей-теоретиктиг туружу болгаш политиктиг сорулгалары ындыглар. Эде тургустунуушкунун дээш бистиң ниитилелдиң чаартылгазынын дээш туржуп турар чурттуң демократтыг бүгү-ле күштерин өөү деткип турар дээрзинге съезд бүзүреп тур.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизиниң

РЕЗОЛЮЦИЯЛАРЫ

СЭКП-ниң массалыг информация чепсектериниң дугайында

Демократтыг национал политика — эки тураның эвилелинче, улустар аразынга тайбыңче болгаш найыралче орук

ТЕС-ХЕМДЕН МЕДЭЭЛЕР

Чидиг айтырыг

АНЫЯКТАР ЧЫЫЖЫ

Өскелешпес, башкалашпас ● Кадрларны чалыыжыдар ● Ажыл чок чорукту үениң байдалын барымдаалап, чаа арга-биле шиитпирлээр ● Бистиң сагыш-сеткиливисти айыыл-хөлзедип чоруур айтырыгларның бирээзи—кем-херек үүлгедиишкиннери ● Чамдык аныяк кижилер боттарын чурумнуг ап, таптыг кеттинип билбес, хүндүткел чок, арагалаар, карман үжээр—өске-даа боттарының четпестерин олар мииниип чугаалап турганнар.

Июль 14-те Кызылга СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болган аныяктар хуралының сорулгазы—шиитпирлеттинмейн турар социал айтырыгларга харыы алыры, кем-херек үүлгедиишкиннериниң дөзүн илередип, аңаа удур туржуру.

...

Хурал чугаалашкан айтырыг талазы-биле шиитпир хүлээп алган.

Артык ХОВАЛЫГ.
Артур ХЕРТЕК.

Чылдар, кижилер

МЕХАНИЗАТОР КАРА-КЫС

1950 чылдың орай күзүнде ынчан он тос харлап берген аныяк кыс Кара-кыс болуну кады сайзанактан ойнап өскен эштери Шөрде Күдерековна Сарыг-Донгак, Чечекмаа Шокар-Анзатовна Донгак суглар-биле кады Шуйдан трактористер сургуулунга өөренири-биле Тээлиниң МТС-ке чедип келгеннер. (МТС ынчан амгы «Тээли» совхозтуң төвүнге турган. Ам совхозтуң МТМ-зи ол).

Кээрге, шынап-ла, үе-чергези кыстар база бар болган. Санажып көрген: чеди кыс. Бай-Талдан Балдан-оол Сержин, Салчак Маңмаш, Тээлиден Валентина Хертек, Аксы-Барлыктан Иргит Кара-кыс. Шупту чеди кыс, сес оол.

Оларның ынчангы башкызы, ам Тыва АССР-ниң алдарлыг механизатору Делег-оол Иргит, Федор Дөңгүрак оларның кызымак өөреткениниң ачызында, сес оол, чеди кыс 1951 чылдың чазында трактор, комбайн башкарар шынзылгазы холга алганнар. Удавааанда олар түс-түс колхозтарынче чаңгылап, Барлыктың, Бай-Талдың, Эдер-Куйнуң, Дөң-Теректиң, Чаңгыс-Теректиң бызыактың ынчангы эмдик кур ховуларын шыва алган чоон-чоон кара болгаш хола-хараганнарын боттарының керосин-биле ажылдаар, күштүг демир-шой НАТИ-лери-биле со соктуруп, кизирелдир тарып кириипкеннер. Оларны улус чоп мактап турган. Ылаңгыя үстүнде адааным кыстар дугайында чугаа ынчан бүдүн районга кандыр-ла-бир онза кайгамчыктыг солун тоол-домак-даа дег чоруп турган. А ол кыстарның үе-чергези оолдар ыр-даа чогаадыпканнар.

Шынап-ла, аныяк механизатор Кара-кыс Хертек 1955 чылга чедир барык-ла беш чыл иштинде, күзүн боорга, комбайн, а чазын боорга, тракторун мунуп, чеже-чеже буга-сунуннарын үндүрүв, чеже-чеже гектар черлерни андарып, чеже тонна дүжүттүг аъбаан дээрил... Идепкейлиг хөй-ниитичи комсомолчу кыстың төрээн колхозунга чер ажылын сайзыраадырынга киирген улуг дээштиг улаа шаңнап, мактаал болгаш оон чуруун Хүндүлел самбыраларынга чаңгыс эвес удаа киирген.

А 1955 чылдың сентябрь айда Кара-кыс Бай-Тайганың Кеп-Сөөк чурттуг, боду ышкаш механизатор оол Кагзыр-биле өгленип алган. Оларның найыралдыг өг-бүлезинге беш оол, үш кыс төрүттүнген. Оларның ниизи чок апарган. Ам элды кижилер. Улуг оглу Николай Кызыл хоорайда тудугжу. Анатолий Бай-Тайгада киномеханик. Владимири чурукчу. Оюмааазы райпода товаровед. Байлак Самагалдайда чурттап чоруур, техникум дооскан. Хеймер кызы Светлана он классты дооскан.

Кара-кыс Содунамовнаның ооңун ишти амыдыралының ээлгү хүннеринге чедир механизаторлап ажылдаан. Ол аарыгга таварышкаш, каш чыл бурунгаар чок апарган. Ол ышкаш оон хып дээн чажы үезинде кады өөренип, ажылдап чораны, үстүнде адааным, механизатор кыс өөрлеринден ам чүгле Салчак Маңмаш-биле нелээ арткан.

Кара-кыс Содунамовна НАТИ-зи-биле байырлашкан соонда районнуң школаларынга, садыгларынга хөй чылдар иштинде доктаамал аштакчылап ажылдап келген. Орта база-ла чаңгыс эвес удаа шаңнадып, мактаткаш оон хөй санныг хүндүлел бижиктери херечилеп турар. Ол ам-даа совхоз садыында аштакчылап ажылдап чоруур хевээр.

Оон-биле чергелештир баажыңның чанында ногаа өстүрер участоктуг. Ында картошкаңы олуртуп турар. Каттыгыныстыг үнүштерни тарып турар. Саап ижер инектерлиг, хой, өшкүлерлиг.

Кара-кыс Содунамовна бодун ам даа механизатор мен дээр. Хөөрей бергенде сүт НАТИ-зин ыяап-ла чугаалаар. ырлап даа каатар [illegible]. Бодуун ажылчын хүндүлүг ава болгаш пенсионер база механизатор чораан Кара-кыс Содунамовна Хертек ынчаар чурттап, ажылдап чоруур. А бисте ону билир, таныыр кижилер оон адазының адын коптарбас. Анаа-ла «механизатор Кара-кыс» дижир. Ха-дугма, төрел чонунуң ону хүндүлээри ындыг.

Салчак САРЫГ-ООЛ.

Улусчу чогаадылганың үшкү Бүгү-эвилел көрүлдези

КҮЗЕЛ-ЧҮТКҮЛ, ТУРА-СОРУК

Мөңгүн-Тайга — Тываның чараш, эдентиг булуңнарының бирээзи. Чер-үрт шиңгилекчилериниң, аал-чурттугларының деңнелгени [illegible] ол кайгамчыктыг бойдус [illegible]. [illegible] Анаа республиканың агитбригадаларының көрүлдезин эрттирер деп шиитпирлээни таарымча эвес.

[illegible]

НАЙЫРАЛДЫГ ОДАА. [illegible]

КЫМ ТЫВЫНГЫР, ЧОГААДЫКЧЫ, ТАЛАНТЫЛЫГ ЭВЕС. [illegible]

[illegible]

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ТЫВАДАН КӨШКЕННЕРГЕ УЖУРАШКАШ...

Тыва эвес националдыг кижилерниң бистиң республикадан массалыы-биле көжүп үнүп турарының дугайында чугаа дыргын тараан. Чамдык бүдүрүлгелерден, албан черлеринден, шынап-ла, хөй кижилер Саян артынче көжүп чоруткан, ам-даа чоруп турар. Чүү хире кижи көжүп чорутканыл, олар кайы черлерле колдады чурттап турарыл дээн айтырыглар хөй-хөй номчукчуларны дүвүредип турар.

Аңаа харыы дилеп, эрткен неделяда Саян ажып, Хакас автономнуг областың бистиң республика-биле кожа черлеринде турар районнарынга барып, суурларда чурттай берген Тывадан үнгеннер-биле ужуражыр аргалыг болдум.

[illegible]

Дыңгыт ЧЫДЫМ.

АРЕНДАТОР ЭЗЕР-ООЛ ООРЖАК

[illegible] Э. Ооржак үжен бир чыл дургузунда кадарчылап келген. Аңаа-ла бир ат кадагалаан эвес, ат-сураглыг Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны. [illegible]

Саая САМИЯ.

телевидение

ИЮЛЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. [illegible] 19.10 С. Рахманиновтуң [illegible] 21.00 «Үе» [illegible] 23.45—00.10 [illegible]

ИИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 [illegible] 12.30—13.40 [illegible] 2-ги сериязы. 17.00 «Тываның [illegible]» 19.00 [illegible] 19.30 «Үе» 19.00 Кыдыы.

КЫЗЫЛДАН

19.05 «Тыва чурту». [illegible] 19.40 [illegible] 19.45 [illegible] 19.50 Киножурнал.

МОСКВАДАН

20.00 «Тимнектиг улуглар [illegible]»

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва телевидение чедип тур». 21.15 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

21.35 Коллаж. 21.45—23.20 [illegible] Уран чечен фильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.05 «[illegible]». Телевизин. 20.00 «[illegible]». 20.15 РСФСР хоорайларының телестудияларын «Адалардың чери». 20.45 — 21.35 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда.

КИНО

ИЮЛЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Двое на голой земле» 9.10, 11.00, 12.50, 14.40, 19.30 [illegible] «Большая прогулка» (2 сериялыг) 16.30. Видеозалга «Даки» 10.00, 12.00, 14.00, «Жертва обмана» (2 сериялыг) 16.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Постоялый двор среди холмов» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 [illegible] шактарда.

«ВОСТОК»: «Занос» 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Отпетые мошенники» 14.00, 16.20, 18.40 шактарда.

● ● ●

[illegible] 1990 [illegible] № 00[illegible] [illegible] [illegible] эвес деп санаар.

● ● ●

ФБС-4, ФБС-6 [illegible] блоктарны Тыва АССР-ның Иштики херектер министерствозунуң салбыры садып, оларны бүдүрүп бээр талазы-биле керээлерни чарып турар. Керээлерни 1990-1991 чылдарда хуусаалыг кылдыр чарар.

Тайылбырны 3-[illegible], 3-35-77 телефоннарны дамчыштыр ап болур.

● ● ●

АЖЫЛЧЫ ЧАЛАЛГА

«Тыва кобальт» комбинат ортумак школа, профтехучилище дооскан, шеригден халажып келген аныяктарны ажылдап чоруурунче чалап турар. Даг ажылчыны, электрик, электромонтер, ТЭЦ машинизи, токарь мергежилдериг өөренип чыылдап турган [illegible] ап болур. Үжен харга чедир өг-бүле чок аныяктарны чаагай [illegible] чуртталга бажыңы-биле хандырар. Чалалга-биле ажылдап келген кижилерге бажың-балгатты бактагы кээрин магадылап турар.

Билдирипкиннерни дараазында адресче чорудар: Хову-Аксы суур, «Тыва кобальт» комбинат, кадрлар килдизи.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

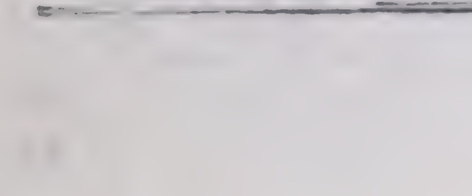

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-38-82, 3-36-25 ◆ идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23 ◆ агроүлетпүр — 3-34-49, 3-38-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ чыдырукчулар — 2-27-41 ◆ солун келбейи Заргаада — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга хуудазы
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулар белчири № 1.

Чагыг № 449. ТС—01051

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июль 19 четверг

№ 165 (14365)

1925 чылдан үндезилеттинген

Өртээ 3 кеп.

АҢАА ООЖУРГАВААННАР

Малчыннарның республиканың Наадымын күш-ажылчы чедиишкиннерлиг уткуржур дээш Мөңгүн-Тайга районнуң кадээ ишчилери бо чылдың эгезинден бээр шалыпчы ажылдаан түңнелинде чылдың бирги чартыында багай эвес көргүзүглерни чедип алган. Күрүнеге сүт, дүк садарының чартык чыл планын ажыр күүсеткен. Мал бажы өстүрериниң даалгаларын ажыр боттандырган.

ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң № 6 бода мал, чылгы бригадазының (бригадири А. Х. Кула) коллективи чүс баш төрүүр кыс малга онаажтыр 99 бызааны, 81 кулунну. Мугурнуң № 3 хойжу бригадазы (Н. А. Саая) чүстен-не 79 хураганны, «Мөген-Бүрен» совхозтан № 5 бода мал, чылгы бригадазы (Н. У. Иргит) чүс баштан-на 98 бызааны, 79 кулунну. Шегетейниң хойжу бригадазы (Д. Б. Хертек) чүстен-не 80 хураганны менди доруктуруп алгаш, бригадалар аразында чарышка эки көргүзүглерлиг болган. Оларга шаңналдарны тывыскан.

Төрүүр чүс баш кыс малга онаажтыр 80-ден 102 баш чедир мал төлү алганнарының саны 25 четкен. Оларның аразындан хойжулар «Мөген-Бүрен» совхозтан Тарын-Базыр Чүглүр, Сагаан Сарыг-оол, Намзын Маадыр-оол, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтан Радион Успун чүстен-не 102 хураганны, сарлыкчылар ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтан Владимир Даржаа, Иргит Өлчей, «Мөген-Бүрен» совхозтан Анатолий Кара-Сал чүстен чүс баш бызааны менди доруктургаш, күш-ажылчы маргылдаага тиилекчи болганнар.

Районнуң ийи совхозунга чартык чылдың түңнелин үндүрген наадымнар болган. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң наадымы Мугур-Аксы суурнуң стадионунга эрткен. Чартык чылда малчыннарның канчаар ажылдааның дугайында дыңнадыгны кол зоотехник Эрес-оол Хомушку кылган. Совхозтуң экономиказы чыл келген тудум-на быжыгып, орулгалыг ажылдап турарын демдеглээн. Ажыл-агыйның малчыннары төрүүр чүс баш кыс малдан чаш төл алырын эрткен чылдан элээн көвүдеткен. Ылаңгыя совхоз чүс баштан-на 90 бызааны, 81 кулунну менди доруктурганы эки көргүзүг болган. Ооң түңнелинде шээр, бода, чылгы малдарның баш санын өстүрериниң планныг онаалдаларын ажыл-агый ажыр боттандырган, хойнуң, сарлыктың баш саны даалгадан дыка көвүдээн. Багай эвес көргүзүглерни чедип алырынга малчыннарның, мал ажылының специалистериниң киирген үлүүн бедик-биле үнелээн. Малдарның уксаазын, кададын, ажаалдазын, чемгерилгезин экижидеринче доктаамал сагыш салып, бо талазы-биле элээн хемчеглерни алган. Бригада, аренда, өг-бүле кежээлерин малчыннарның ортузунда нептередип турары ажыл-агый айтырыгларын чедишкиннинг шиитпирлээринче салдарны чедиргенин аңаа айыткан.

Бирги чартык чылда дыка хөй малчыннар планныг онаалдаларын күүсеткен болгаш ажыр боттандырган, социалистиг чарыштың негелделерин ёзугаар оларга акша шаңналдарын совхоз директорлары, партия, профэвилел комитеттери тывыскан. Эң эки көргүзүглерни чедип алган хойжу Успун Радионга, сарлыкчылар Өлчей Иргитке, Владимир Даржаага болгаш өскелерге-даа 200-200 рубльди берген. Ниитизи-биле он муң хире рубль-биле мурнакчыларны, кадээ ажыл-агый специалистерин наадым үезинде шаңнаан. Малчыннар болгаш специалистер баштайгы чедиишкиннерге доктаавайн, ону улам көвүдедирин хүлээнгеннер.

Наадым үезинде чүгле эки чүүлдерни демдеглээн эвес. Четпестерин илереткен, ону эдип алырда чүнү кылырын чугаалашкан. Янзы-Бүрү чылдагааннардан малдың өлүп хораары, чидери хөй болуп турарын, төлүгүнүн планныг онаалдазы күүсеттинмейн келгенин айыткан.

Наадым тыва хүрештиң маргылдаазы, аът чарыжы-биле доозулган.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Мөңгүн-Тайга район.

«КЫЗЫГААРДА» КЫЗЫГААР ЧОК

Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны ат. Аңаа чаңчыгып калган бис. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму ону доктааткан болгаш бодунуң Чарлыын ёзугаар тывсып турар. Ындыг атты алган малчыннар хөй. Ынчалзажок ону төлептиг кижи бүрүзүнге саналдыр тывсыры берге. Ындыг болганда, районнуң азы совхозтуң алдарлыг малчыны хүндүлүг аттан тургузуп көрзе чүл? Хамык айтырыгларның барык-ла шуптузун түс чер боду шиитпирлээр эрге бар апарганда аан?

«Кызыгаар» совхозтуң алдарлыг малчыны. Ындыг атты тургузарын Тес-Хемде Кызыл-Чыраа кодээ Соведи (даргазы чоокта чаа соңгуттурган Хаңгал Идамовна Эрендей) болгаш бо хүннерде дөртен харлаан ол совхозтуң дирекциязы (директору база чаа соңгуттурган, Тыва АССР-ниң улус депутады Мөңгүн-оол Байырович Эртине) кады шиитпирлээн. Чоон ону деткээн. Ынчангаш **«Кызыгаар совхозтуң алдарлыг малчыны** атты хоочун хойжу Соян Хайын баштадыр үш кижиге тывыскан.

Совхозта бо хүндүлүг ат тускай шынзылга-билеттиг. Ооң эдилекчизи бир талазында «Кызыгаар» совхозтуң алдарлыг малчыны деп бижик сиилбээн, өске талазында дөрт чүзүн мал баштары чураан чоосту (медальонну) база алган. Ындыг аттыг кижиниң ажыл төлевиринге азы пенсиязынга немелде көрдүнген.

Совхоз төвү Ак-Эрик суурга Набережная, Новосибирская, Добровольцев деп кудумчулар турган. Ам оларның орнунга ол чер чурттуг эки турачылар **Чооду Күр-Седи, Михаил Дөнчүн, Соян Алдын-Херел** оларның аттарын тывыскан. Сталинчи шииткелге таварышкан кижилерге тураскаал тургузарын, ылаңгыя чартык чүс чыл ажыг үениң дургузунда Тывага ады алгаан, чоннуң аксындан болгаш бодалындан дүшпээн «контр аът» Элир-Караның адын Шарануурда хымыс бүдүрер чылгы фермазынга тыпсырын, черле бо талазы-биле кандыг-бир ажыл кылырын Ак-Эрик суурнуң чурттакчылары база саналдап турар.

Чаа удуртукчулар келген соонда суур-даа, совхоз-даа көзүлдүр экижип эгелээн. Авторнуң моон мурнунда «Шынга» бижээн «Дөртен нээриниң бүдүүзүнде» деп материалының соонда чаа стадион-даа туттунган, суурнуң богу-даа арыглаттынган, ажыл-агый бодунуң орулгаларын күүседип турар апарган. Чедиишкин болгаш өзүлде, хөгжүлде каракка көстүп турар болганда, ол дугайында чүве ыттавас мен. МЧАЭ-ге ажылдап, бо суурнуң баштайгы бажыны болур тараа шыгжаар казанак аңмаарны Чооду Күнзек, Соян Намзырай сугларның тудуп турганын көрген, оон чээргеннеп, аңаа хөй девээледип турган кижи дөртен харлаан ажыл-агыйның төөгүзүнден амгы салгалга ажыктыг болгу дег каш чижектен сактып көрейн.

Суурну баштай Тестиң Үстүү-Боомга тудуп эгелээн. Ажыглалга кирбээн школа өрттенип каарга, алыс шаанда күрэоном турган чер боорга, Ак-Эрикти төп кылырын шиитпирлээн. Ооң уламындан Кужур-Кежиг, Ак-Кежиг, Кок-Тей, Салаа туржук, Кара-Дыт-даа төп болуп шыдаваан.

Бо суурну тудуп эгелээриниң мурнунда кыжын Агарның Кара-Хаяга кыштаан бис. Ынчан кужүтен кежи-биле чигир садып чиир дээш, Бүүрээге дерги садыынга бо-ла кээр мен. Ооң эргелекчизин Чыңнапай дээр турган. Хар чааптанда Самагалдайдан ол өгте бир доскаар спирт шанактап экелген. Садыгжы «албас мен деп чадап кагдым» деп чугаалап орган чүве. Чиннениир дээш чаңгыс аяк (шил аймаа чок турган) спиртти ыяш хууң дүвүнге аксып алган чаңгыс кижини санаваска, ол доскаарны часка чедир ажыткан кижи чок. Райпоже сөгледип турда-ла, ол доскаарны кээп албаан, чазын орукту суг чара кирипкен. Спирт ол-ла олчаан ээн чуртка чайлаан, кузээн, дараазында кыжын шанакка сөөрткеш, Самагалдайга дужаап берипкен.

Мээң кырган-авам 1955 чылдың чайынында чок апарды. Аңаа чедир демирни чемдийип калган оттуун, кулузун сакпадыг кестиин болгаш таакпызының хавын курундан адырбаан. Не, улуг назылыг херээжен улус оттук, бижектиг чоруп турган. А эр кижи бүрүзү ындыг херексел (чепсек эвес) чок чорбас. Ол чаңчыл-дыр, ындыг-даа болза, бижек кол иргулайында амыдыралга чугула эт-тир. Чижээлээрге, сакпа чокта, канчап чемненир сен? Омааш ийи-чаңгыс көзүлзе-даа, ону шоолуг ажыглаар эвес. Ам бижекти бис, арта-ла, чепсек дээр апарган-дыр бис. Эр улустуң аржыылдыг чоруп турганын база чугаалап каайн. Улуг назылыг акаалар ымыраа үезинде аржыыл эштириинден ам-даа эгенмес. Кижиге хептиң черле эптии, ажыктыы херек. Ол аржыылды хеп-хенертен чонну хөме алы берген шериг берт солаан. Ону даараваас эр-даа, херээжен-даа кижи чок турду. А ам овууза безин ховартаан, садыгже көрүп орар апарган бис. Хайгаараар болза, тон даарап, идик үлдүрүп көрбээн кижилер эмгежок. Ол туржук мөңгүлүүр биле шарбыны, хайлымак биле тайганты ылгаштырбас улус бар. Улуг өртектиг-даа болза, бижиктиг садыг чемнери сураглаар ужурувус ында.

Совхозтуң төөгүзүнде бир онзагай черни хол-биле кастан улуг бута ээлеп турар. Коллективтиг ажылдың түңнели оон база көзүлген. Доозуннугнуң Михаил Калинин аттыг ол бутазы Эрзин биле Тес-Хем районнарның колхозтарын бүрүн хандырып келген. 1953 чылда бутаның ажыттынганының болгаш аңаа киришкен чоннуң дугайында киножурнал база бар. А ынчангы журналист Василий Эренчин мындыг одуругларны аңаа тураскааткан:

Ол чер чурттуг Чолдак-Тоолай
Ордуваандан сиоп октап,
Дерлиг хаваан чода-чода,
Тергезинде дүүрен турган.

Ам бүга эвес-даа болза, аныяктарның мурнунда оон нарын, оон улуг ажыл-иш эвээш эвес.

Ажыл-агыйның үндезилеттингенинден бээр эки-даа, багай-даа өскерилгелер хөй болган. Чүс баш хойга онаажтыр Полина Бызаа-кайның удурткан Шарануур бригадазы 106 хураганны, а совхоз боду 102 хураганны ап турду. «Сурагжаан» сараджавысты өстүргеш, Москвадан келген Коротков суглар эртем ады камгалап алган, а совхозтуң хоюнуң үштүң бир кезии — бүдүн бригада — чок болган. Тускайлаар болгаш мөөннээр деп агымга алыскаш, чылгының хөй кезиин оскунган. Теве база колхоз турган үеден элээн эвээжээн. Салгал болгаш кадрлар өстүреринде база четпестер бар. Ажылдаарының чаа аргаларын тып, бо бүгү айтырыгларже кичээнгейни бедидип турар апарганын бодаарга, совхозтуң болгаш амыдыралдың экижииринге иделгел улгаткан. Моон мурнунда көзүлбээн чаартылгалар — эде тургустунуушкун бар болганда, бүрүнгаарлаашкын чайлаш чок. Совхозтуң бүгү ажыл-ишчилери ындыг бодал-биле Наадымга ужуражып турарлар. Ынчангаш «Кызыгаар» совхозтуң хөгжүлдезинде кызыгаар чок.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

Наадымга уткуштур

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинде

КАҢДААШКЫНДАН КОГАРААН РАЙОННАРГА ДУЗА

Алтай крайның, Омск, Новосибирск, Иркутск болгаш Томск областарның, Бурят, Якут болгаш Тыва автономнуг республикаларның дыка хөй районнарында агаар-бойдустуң таарымча чок байдалдары тургустунган. Ол зонаның колхозтарының болгаш совхозтарының кодээ ажыл-агый культураларын тараан шөлдериниң дыка улуг кезии каңдаашкынга таварышкан. Оон ангыда Пермь областа болгаш Марий АССР-ге үрегдекчи күштүг улуг шуурган эрткен. Кодээ ажыл-агыйга болгаш чурттакчы чонга когарал чедирген.

РСФСР-ниң каңдаашкындан болгаш бойдустуң өске-даа халавындан когараан Алтай крайга, автономнуг республикаларга болгаш областарга материалдыг болгаш сан-хөө дузазын чедирер дугайында шиитпирин ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алган. Бо зонаның колхозтарынга болгаш совхозтарынга курлавырның болгаш херегленикчилер аразында министерлерни эде хуваарганының күүселди-биле тракторларны, чүък автомобильдерин, суг сөөртүр автоцистерналарны, өске-даа машиналарны болгаш тудуг материалдарын немей тускайлап берген.

Каңдаашкындан когараан колхозтарның болгаш совхозтарның страхование төлевирлерин 1991 чылге шилчидер дугайында айтышкын бердинген, а ол ышкаш тарааның боду-биле төлээр чээлизин соңгаарлаткан. Бо ажыл-агыйларның тараа культураларының үрезини-биле негеллеге чедир санныг кылдыр хандырар. Чурттуң өске девискээрлеринде мал чеми белеткеп турар черлерге мал чемин демир-орук-биле сөөртүрүнүң тарифин 50 хуу кызырар.

РСФСР-ниң айыттынган ол девискээрлеринге материалдыг болгаш сан-хөө өске-даа дузаны көргүзер.

ЧЕР-ЧЕР СОВЕТТЕРИ КАНЧААР АЖЫЛДААР УЖУРЛУГУЛ?

Район, хоорай, суур болгаш кодээ Советтер даргаларының Бүгү-россия чөвүлел хуралын республиканың парламентизи июль 17-де Москвага чыылдырган. Чөвүлел хуралдың сорулгазы: бар дуржулганы болгаш санал-оналдарны солчуру. Чөвүлел хуралды РСФСР-ниң Дээди Совединиң даргазы Б. Н. Ельцин ажыткан.

Эрге-чагырганы партия амгы үеде Советтерге херек кырында дамчыдып берген, а ук эрге-чагырганы олар ёзулуг холга ам-даа албаан. Эрге-чагырганың чер-чер органнарының болгаш эргелеп башкарылганың структуразының айтырыгларын ылап-тыг тодаргайлаары база негеттинип турар.

Ажылдың темпизин дүргедедирин айтырыгларны шиитпирлээрин чаа ёзу-биле көөрүн чер-чер Советтеринден эде тургустунуушкун негеп турар. Ол дугайында чөвүлел хуралга санал бергеннер онзалап демдеглээн. Россияда чер-чер Советтериниң депутат корпузунуң 70 хуузу чаартынган. Советтерниң болгаш оларның күүскомнарының удуртулгазынга чаа кижилер кирген. Совет ажылының дуржулгазын болгаш аргаларын олар канчаар шиңгээдип алыр ужурлугул? А Советтерниң ажылы дүүнгүзүндең, харын амгызындан безин ылгалдыг болур ужурлуг. Чижээ, Советтерниң чаа органнары — оларның президиумнары ажылын канчаар тургузар ужурлугул деп айтырыг кичээнгейниң төвүнге тургустунган. Советтиң даргазы болгаш күүском даргазы боттарының ажылын канчаар холбаштырар ужурлугул?

Бо айтырыгларга хамаарыштыр санал-оналдар чаңгыс аай эвес болган. Ынчалзажок, чер-чер Советтериниң ажылын эде тургузар талазы-биле хемчеглерни соңгаарладыышкын чокка амыдыралга боттандырарының эргежок чугулазын бүгү санал бергеннер айыткан.

Россия Федерациязында хөй Советтерниң даргаларында партия ажылдакчылары даклырлап турар. Ынчаарга РСФСР-ниң чаа Хоойлузун ёзугаар Советтерниң даргаларынга даклырлап ажылдаар чорукту соксадыры көрдүнген. Советтерни даклырлап турар ажылдакчылар чаңгыс албан-дужаалга турар дугайында айтырыгны чоокку үеде тодаргайлаарын чөвүлел хурал сүмелээн.

Советтерге эде тургустунуушкунну боттандырарынга кол моондак ол эвес. Ынчангаш эрге-чагырганы сөс кырында эвес, а херек кырында Советтерге, оларның мурнунда депутаттарга тыпсып бээри негеттинип турар.

(СЭТА).

КЫРГЫЛДАГА КИРЖИЛГЕ

«Тиилелге» совхоз суур төвүнүң адаанда эки дериттинген кыргылда пунктулуг. Ында хары ытда 22 электри хачылары хүн бүрү доктаамал ажылдап турар. Ажыл-агыйның күрүнеге дүк садарының планы — 54 тонна. Ол даалганың күүсеттинип болурун кыргылда пунктузунуң учётчиги Екатерина Дыртыковна Балдан биске дыңнатты. Сөөлгү каш хонуктарда шык дүшпээн. Каңдаашкынныг хүннер Кур-Чер девискээрин оя чирткеш туруп берген. Ооң ужурунда элезинниг кара довурак хөй дүгүнүң аразынче шымнып киргеш, аңаа чыпшындыр курган калган болгулаар. Дүктүң шыгы чедишпезинден ону деңзиге салырга хаг дег курган болгаш, чиигей дендии дижип чамдык малчыннар хомудап турар.

Дүк садар план күүсеттинге бээринге кур-чержилер бузуреп турар. Тоң бергедей берзе чондан диленип садып алгаш, планга киириштирериниң аргалары бар.

— Кыргылдада мурнакчылар кымнарыл? — деп айтырыг салдывыс.

— Саша-ла ыйнаан — деп, чанывыска турган оолдар соннут-мурнут аас былааштылар.

— Адыр-адыр. Сашаның бөгүн кыргаан хоюн... — дээш учётчик холунда туткан кылын дептерин ажкаш, чанында самбынны алгаш, чыккылады хап, түңней берди. — 101 болган-дыр. Оон ыңай хой кыргыыр кажааның өске талазында Мерген Монгуштуң ажылдап турары Сашадан дудак чок кижи. Кыргылдага чылдың киржир чаңгыс херээжен шалыпчывыс база бар. Ол — Надежда Монгуш-тур.

Таныжылга соон дарый дораан-на Александр Монгуштуң чанынга бардывыс. Ол хой кыргыырда холунга кирген хойну хол-будундан хүлүп-дужап-даа турбас. Бажындан туткаш, дискектериниң аразынга чавыдактай кызыдып ал сал-ла, кыргып кириптер. Электриниг хачыны туткан соонда эвиин, дүргениин чүү дээр! Чүтле холдар караңнаар боор чорду. Ол боду совхоз фермазында солукчу саанчының хүлээлгезин күүседип турар. Ооң чанынга турган өөрү Сашаны шын-на сеткили-биле мактап, чоргааралын илередип турдулар. Александр хөй мергежилдиг ажылчын дээрзин чугаа кадында билип алдывыс. Херек апарган үелерде бызаа-даа ажаар, эмнеп, кыдыртылап даа шыдаар. Электриниг хачы-биле хөй кыргыырын 14 харлыында-ла өөренип ап чеддигипкен. Бо чылгы кыргылда оон он үш дугаар сезону болур. А. Монгуш хүн-де-ле 80-ден 105 чедир хойну кыргып турар.

Фермада инек кадарчызы Мерген Монгуш база-ла аныяк кижи. Оон кыргаан дүгү тонна-биле санаттынар. Чаңгыс хүн кыргаан хөй саны чүстен кудулавайн турар.

Рабкооп ажылчыны Надежда Монгуш эр улустан дудак чок ажылдап, хүнде-де 40—60 хойну кыргып четтигип чаңчыга берген.

Кыргылдада ферма ажылчыннарындан аңгыда механизаторлар, школачылар киржип турар. Үстүкү класстың өөреникчилериниң кол-дуунда дузалал ажылдарында хаара туткан. Дүктү аңгылап, бөлүктээринге дээди эртемниг зоотехниктер Илья Монгуш биле Владимир Ооржак хөй куженишкинни үндүрүп, кызымак ижеп келген. Оларга ийи өөреникчини дузалаар кылдыр быжыглаан.

Пресстээн дүктү чүък машиналарынга чүдүргеш, Черногорскиже сөөртүп чедиргеш, аңаа дужаап турар. Бир хойдан ортумаа-биле 3 килограмм 200 грамм дүк кыргаан. Ам 35 кодандан 3 кодан калдыңы хоюн кыргыыры арткан.

ЧУРУКТАРДА: кирбей салдыг аныяк оол Мерген Монгуш, Надежда Монгуш база Александр Монгуш.

Даңзы САЛЧАК.
Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

ТИИЛЕКЧИ ЧӨВҮЛЕЛДЕР

Бай-Тайга районнуң херээженнер чөвүлелдери чаагай чаңчылдарны пропагандалаарынга, чурттап турар чер аайы-биле кижизидилге ажылын чорударынга мурнакчы дуржулганы чыып алган. Не-херээженнерниң хостуг үезин солун кылдыр организастап, ада-ие биле уругларның кады дыштаныр аргаларын тургузуп турар. Өг-бүлени быжыглаар, уруглар кижизидилгезин харысалгалыг көөр, херээженнерниң хөй-ниитичи идепкейин бедидер талазы-биле агитквартиралар үре-түңнелдиг ажылдап турар.

Районнуң херээженнер чөвүлели (даргазы З. К. Саглаң-оол) эрткен чылдың түңнели-биле республика чарыжынга бирги черни ээлээн болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профоблчөвүлелдиң хүндүлел бижии-биле, 300 рубль-биле шаңнаткан.

Херээженнер ортузунда кижизидилге ажылын эки органиастааны дээш ийиги черни Сүт-Хөл районга (даргазы С. К. Ондар) тывыскан болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база профоблчөвүлелдиң хүндүлел бижии-биле, 200 рубль-биле шаңнаткан.

Херээженнер чөвүлелдеринден Ак-Тургуннуң (даргазы К. М. Оюн), Кур-Чер суурнуң (даргазы К. Б. Ондар) чөвүлелдери тиилекчи болганы-биле демдеглеттинген.

Республиканың херээженнер чөвүлелиниң даргазы Д. Л. Ондар Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Улуг-Хем районнарга барып, шаңналдарны тывыскан болгаш актив-биле ужурашкан. Херээженнер чөвүлелиниң болгаш Тываның херээжен чогаалчылар хуралдажыының — ассоциациязының иелерге кыйгырыын деткип, уруглар кижизидилгезин канчап экижидериниң дугайында санал-онал солушкан. Херээжен кижи, не кижи националдар аразында харылзааларны чогумчуурарынга боттарының сөзүн сөглээр, үлүүн киириштирер ужурлуг.

Бистиң корр.

ТЕМПИЗИ ШАПКЫН

Бии-Хемде «Ээрбек» совхоз хой ажылы колдаан улуг ажыл-агыйларының бирээзи. Мында кыргылда июнь 30-де эгелээн. Кыргыыр 47 кодан бар. Кыргылдада электри-биле ажылдаар 37 хачылыг бис. Хүнде-ле 5 кодан хойну кыргып доозуп турар.

Тудуңгур шалыпчыларга Максим Хажип-оол, Алексей Биче-оол, Эдуард Хүрең-оол олар хамааржыр. Аныяктар Алексей Сарыг-оол, Владимир Седип-оол, Александр Седип-оол олар аныяларындан дудак чок ажылдап турар. Хол-биле кыргыкчылар Светлана Седип-оол, Ия Самбуу, Марина Самбуу өскелерин мурнап турарлар.

Дүктүң шыштары ону класстаарындан улуг-биле хамааржыр. Бо ажылда 35 чыл стажтыг Анна Биче-оол биле ооң дузалакчызы Люда Сеңгии олар кызымак улус. Дүктү тырып боодалдаарынга Владимир Ондарның звенозу чүткүлдүг ажылдап турар.

Кыргылда пунктузунда улуг повар Клара Сарыг-оол амдажыг чем-биле чемгерип турар. Шак ындыг дүргэн темп-биле ажылдаар болганда, кыргылда ам дораан доостур.

Макар БҮРБҮ.
Ээрбек суур.

Саналдар, бодалдар

ОДАР ЧЕДИШПЕЙН ТУР

Баян-Кол суурда чоннуң хууда инектерин бо чылдың июньдан эгелеп, Кумискаал Борзук бир ашак оол [illegible] биле кадарып эгелээн. Одар кедээ Советтиң күүскому-биле [illegible]. Суур чоогунда тайга, сиген шалу бар болгаш инектерни кадарар одар [illegible]. Ооң кадында бо чайын таас-чаашкын чок болган. Инектерниң сүдү [illegible], чүгле бызаазынга ай [illegible] турар.

Шак бо шөлүвүсте хоюн кыргыдар, чугзурар [illegible] малдарлар мал-биле база чаралдажыр апарган. Чүге [illegible] кыргылда пунктузу, мал чуур ванна-даа суурда. Ынчангаш мээң бодалым чүл дээрге, хөй чуур ванналарны чайлаглярга — Тей-Хүнка, Улуг-Сайырга кылып ааза кандыгыл? Совхозтуң директорлары, кодээ Советтиң күүскому бо айтырыгны черле дарый шиитпирлээр эки боор. Сүмем ындыг. Мал магалаңын семиртидерилгезинге таралсиген шөлдеринге бердир. Чамдык инектер эргеген кыжын бергедээн, ам база эки семиривейн олуру.

Мээң бо саналымны удуртукчуларывыс [illegible] чүү дээр бодаар ирги? Бир аргазы ажыглавас болза, хоржок ийин.

Кара-оол НАЗЫТЫ.
Кызыл район.

ШАЛЫПЧЫЛАРГА ДЕҢНЕЖИИЛИҢЕР

Наадымга уткуштур социалистиг чарыштың тиилекчилери

1990 чылдың июнь 1-де медээ

ХОЙЖУ БРИГАДАЛАР

Бригадирниң фамилиязы, адының, адазының адының эге үжүктери	1	2	3
Чимит-Доржу К. Д.	«Тиилелге»	87	93
Доржу А. К.	«Мөрен»	89	92
Дулуп В. А.	«Тере-Хөл»	89	92
Данаа Х. Н.	—»—	84	92
Байыр Д. Х.	«Бай-Тал»	81	88
Иргит Б. Б.	—»—	63	88
Лопсан У. Ш.	«Мөрен»	—	87
Саая Ю. К.	«Алдар-Маадыр»	82	87
Айыыр О. В.	«Чаа орук»	86	86
Өлзей С. К.	—»—	86	86
Сенди А. Х.	—»—	92	86
Монгуш Ш. Х.	«Эзрбек»	—	86
Ондар Х. А.	«Коммунизмче орук»	84	84
Булатов Н. Н.	«Кызыл тараачын»	—	84
Ондар О. А.	«Алдан-Маадыр»	78	84
Данаа Ч.-Б. Н.	«Нарын»	83	84
Кунгаалай Р. Д.	—»—	80	83
Сандык А. Х.	«Мөрен»	82	83
Куулар С. А.	«Сүт-Хөл»	86	83
Монгуш А. С.	«Алдан-Маадыр»	82	82
Сегбе В. Д.	«Нарын»	74	82
Ондар К. Б.-Д.	Карл Маркс аттыг	80	81
Хертек Б. Х.	«Тээли»	78	81
Чажытмаа Б. Д.	«Мөрен»	76	80
Хертек Д. Б.	«Мөген-Бүрен»	72	80
Монгуш Б. К.-М.	«Барлык»	77	80
Сат Ы. М.	СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг	85	80
Монгуш Д. К.	«Найырал»	71	80
Ооржак Б. М.	«Кызыл туг»	70	80

ХОЙЖУЛАР

Ондар Д. Д.	Карл Маркс аттыг	98	122
Сафонов И. П.	«Революцияның чалбыышкыны»	112	121
Монгуш Д.-К. А.	«Тиилелге»	112	115
Куулар М. К.	«Эзрбек»	79	112
Мортук-оол А. О.	«Тиилелге»	104	111
Оюн К. Ч.	«Коммунизмниң херели»	100	111
Баавыл Т. Н.	«Тиилелге»	85	110
Бадарчы Н. Б.	«Кызыл тараачын»	89	110
Анай А. К.	«Коммунизмниң херели»	100	108
Олчанмай Д. К.	«Найырал»	105	106
Монгуш К. Н.	«Коммунизмче орук»	100	105
Кыргыс Д. С.	«Торгалыг»	100	105
Чудук К. Х.	«Тээли»	85	105
Докур-оол К. А.-Ч.	«Улуг Октябрь»	116	105
Дажы Х. К.	«Кара-Хөл»	106	105
Намдал О. С.	«Мөрен»	100	105
Ооржак П. Б.-Т.	«Тиилелге»	93	105
Кужугет Н. Ч.	—»—	116	103
Тарын-Базыр Ч. Н.	«Мөген Бүрен»	101	102
Сагаан С. С.	—»—	100	102
Намзын М. Н.	—»—	105	102
Успун Р. Д.	ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг	100	102
Арнак К. А.	«Революцияның чалбыышкыны»	80	102
Санчат К. Б.	«О. Шынаа»	92	102
Байлак-оол А. Л.	«Ак-Туруг»	90	101
Лапчаа С. Ш.	«Коммунизмниң херели»	101	101
Мандал Б. А.	«Чаа орук»	91	101
Маады К. К.	«Кызыл тараачын»	91	101
Сотпа И. С.	«Бай-Тал»	84	100
Дарлы-Хөө С.-Д. Х.	«Мурнакчы»	88	100
Калин-оол Х. У.	«Кара-Хөл»	100	100
Кужугет С. Х.	—»—	92	100
Содунам Д. С.	«Барлык»	100	100
Ооржак В. Д.	—»—	80	100
Хертек Э. Ш.	—»—	107	100
Ооржак Б. Б.	«Шекпээр»	100	100
Серен-Доржу Л. С.	—»—	100	100
Сурунгур К. Б.	«Тере-Хөл»	85	100
Намчак А. Б.	—»—	85	100
Ооржак М. Л.	«Алдан-Маадыр»	100	100
Ооржак Ш. А.	—»—	83	100
Ондар Б. К.	—»—	85	100
Ондар А.-Х. Д.	«Октябрь 30 чылы»	105	100
Ооржак К. С.-К.	«Сүт-Хөл»	85	100
Ондар Б. К.	«Искра»	85	100
Куулар С. С.	«Большевик»	80	100
Ооржак Д. А.	—»—	75	100
Куулар А. М.	«Коммунизмче орук»	100	100
Донен Д. Т.	«УТКА 25 чылы»	90	100
Уйнук Д. Д.	«Найырал»	90	100
Содунам А. Б.	«Х Улуг хурал»	96	100
Куулар П. О.	«Совет Тыва»	92	100
Соян Б. Х.	«Кызыгаар»	90	100
Хайын С. К.	«Чаа орук»	100	100
Самдан К. К.	—»—	92	100
Эрелчин Е. Н.	«Бай-Тал»	81	99
Самдан А. Х.	«Тере-Хөл»	—	98
Далай М. Х.	«Бай-Тал»	92	97
Кужугет Х. О.	«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге а/а.	92	97
Салчак Х. Л.	«Саян»	110	97
Хомушку К. М.	«Мурнакчы»	86	96
Былак А. Н.	ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг	93	96
Бараан К. С.	—»—	91	96
Ооржак Г. Д.	«Чыраа-Бажы»	100	96
Серен-Чимит Д. С.	С. Тока аттыг	90	96
Маады В. С.	«Саян»	103	96
Тандар Н. А.	«Совет Тыва»	95	96
Соян Б. Х.	«Кызыгаар»	90	96
Базыр С. К.	«Мөрен»	89	96
Янгат В. О.	«Тиилелге»	89	96
Иргит Э. Х.	«Мөген-Бүрен»	90	95
Сарыглар С. М.	«Алдан-Маадыр»	94	95
Куулар Б.-Х. Х.	«Чыраа-Бажы»	79	95
Төмүр К. Д.	«Коммунизмче орук»	100	95
Кертик-оол Н. К.	«Торгалыг»	90	95
Саны А.-Х. Д.	—»—	82	95
Хажыны М. Н.	«Совет Тыва»	95	95
Чооду Ч. Ш.	Чүргүй-оол Хомушку аттыг	90	95
Сидоо С. Ш.	«Чаа орук»	90	95
Дерме Н. Д.	«Тере-Хөл»	—	94
Иргит А. К.	—»—	—	94
Монгуш Б. К.	«Чыраа-Бажы»	80	94
Салчак М. Д.	«Саян»	92	94
Саая О. Т.	«Совет Тыва»	98	94
Кара-Сал Г. С.	Чүргүй-оол Хомушку аттыг	86	94
Балабай О. Л.	«Чаа орук»	81	94
Дупчен Э. Д.	—»—	86	94
Оюн С. Д.	«Коммунизмниң херели»	73	94
Серен Э. К.	«Нарын»	93	93
Чамзы Б. А.	Ленин аттыг	90	93
Дамдын С. С.	—»—	87	93
Сарыглар М. Э.	«Алдан-Маадыр»	94	93
Кыргыс Х. Д.	«Торгалыг»	81	93
[illegible] К. Х.	—»—	88	93
Кудай-Мерген О. К.	«Бай-Тал»	77	93
Менге Ө. С.	—»—	100	92
[illegible] М. Д.	—»—	75	92
[illegible] Б. Б.	«Кызыл-Даг»	90	92
[illegible] О. Н.	ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг	85	92
[illegible] Н. Б.	—»—	93	92
Донгак С. С.	—»—	90	92
Монгуш А. К.	ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг	81	92
[illegible] Д. С.	«Саян»	103	92
[illegible] О. М.	«О. Шынаа»	87	92
[illegible] А. С.	«Чаа орук»	90	92
[illegible] Д. Н.	—»—	95	92
[illegible] С. С.	«Нарын»	82	92
[illegible] А. Ч.	«Мурнакчы»	79	91
[illegible] С. С.	«Мөген-Бүрен»	88	91
Донгак Б. Ч.	ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг	93	91
Монгуш М. К.	«Барлык»	83	91
Монгуш С. Т.	«УТКА 25 чылы»	92	91
Норбу Н. Х.	«Найырал»	83	91
Ланзы О. Е.	«Революцияның чалбыышкыны»	100	91
Ооржак Б. Б.-Т.	«Тиилелге»	85	91
Бельчиков А. Е.	«Өөк»	82	91
Дагба Б. Б.	«Тере-Хөл»	86	91
Иргит А. С.	«Ленинчи орук»	91	91
Очур А. Ч.	«Тере-Хөл»	—	91
Ончуда Х. Л.	«Мөрен»	80	91
Самдан Ш. А.	«Тере-Хөл»	86	91
Кунаажап С. К.	«Нарын»	88	91
Нүрзет Д. С.	—»—	81	91
Чооду О. Е.	«Кара-Хаак»	86	91
Ышаалай Ч. Л.	«Мөрен»	87	90
Баанай Б. К.-Х.	—»—	80	90
Лопсан Б. П.	—»—	86	90
Сандак Б. Х.	—»—	81	90
Кара-оол А. Б.	«Х Улуг хурал»	86	90
Бивин К.-Х. А.	«Чаа орук»	86	90
Кара-Хуна А. И.	—»—	85	90
Мугур Э. С.	—»—	90	90
Допчан Ш. С.	«Нарын»	92	90
Уржук Н. Д.	Ленин аттыг	90	90
Өөвей Д. Б.	—»—	85	90
Ооржак Б. Д.	«Тиилелге»	86	90
Суванды Б. М.	«Чодураа»	90	90
Сандыкмаа А. Б.	«Кызыгаар»	86	90
Ондар Э. Ч.	«Эзрбек»	85	90
Сарыглар А. К.-С.	—»—	82	90
Хомушку Т. Ш.	—»—	48	90
Дотпаа В. С.	«Саян»	100	90
Ооржак В. К.	ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг	100	90
Алдай Ш. Т.	«Найырал»	95	90
Ойбаа Д. И.	«Ак-Туруг»	87	90
Монгуш Д. О.	«Чыраа-Бажы»	72	90
Донгак К. Э.	«Алдан-Маадыр»	83	90
Сенди-оол О. О.	«Сүт-Хөл»	90	90
Ховалыг Т. К.	Карл Маркс аттыг	100	90
Ооржак Б. К.	—»—	84	90
Иргит А. Ы.	«Мөген-Бүрен»	86	90
Салчак Т. А.	ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг	93	90
Назык-оол А.-С. Д.	—»—	58	90
Кызыраа Б. Х.	«Бай-Тал»	80	90
Базыр-оол С. М.	«Коммунизмче орук»	98	90
Монгуш Т. Д.-Л.	—»—	94	90
Седен-оол О. Д.	—»—	85	90
Донгак О. М.	—»—	80	90
Монгуш С. Ч.	«Торгалыг»	85	90
Маадыр-оол М. К.	—»—	80	90
Конгук Д. Ш.	—»—	81	90
Саая А. Ч.	«Коммунизмче орук»	81	90
Монгуш Э. К.	—»—	80	90
Монгуш А. К.	—»—	82	90
Иргит М. С.	«Кызыл туг»	—	90
Донгак Б.-С. Ч.	«Торгалыг»	91	90
Дамчат А. Н.	«Ак-Чыраа»	85	90

Тайылбыр: 2 — совхозтары. 3 — 1989 чылдың бо үезинде алган хураганы. 4 — бо чылдың бирги чартыында алган хураганы.

ӨШКҮ БРИГАДАЛАРЫ

Бригадирлерниң фамилиязы, адының, адазының адының эге үжүктери 1	2	3	4
Свилин С. Л.	«Таңды сыны»	89	92
Чооду М. Д.	—»—	83	91
Аракчаа С. Х.	«Эйлиг-Хем»	89	91
Данзын-оол К. Т.	—»—	85	86

ӨШКҮ КАДАРЧЫЛАРЫ

Фамилиязы, адының, адазының адының эге үжүктери 1	2	3	4
Миңгит-оол С. Д.	«Эйлиг-Хем»	120	144
Чудаан-оол Б. С.	—»—	97	144
Даваа М. Д.	—»—	110	125
Багай-оол В. У.	«Таңды сыны»	—	121
Чооду В. Д.	—»—	—	120
Көгеренмей Э. Т.	«Эйлиг-Хем»	97	117
Мажаа У. Б.	«Таңды сыны»	—	115
Лама Д. К.	«Эйлиг-Хем»	115	111
Күдер-оол М. К.	—»—	102	110
Чудан-оол С. К.	—»—	90	104
Борбак-оол М. М.	«Таңды сыны»	—	103
Монгуш С. У.	«Кара-Хаак»	—	103
Араваа В. А.	«Таңды сыны»	—	103
Сат Н. Ш.	«Ишкин»	100	100
Сыргыт-оол Э. Х.	«Бай-Тал»	87	100
Мижит-Доржу Б. Х.	«Кызыл-Даг»	98	100
Сенди-Хуурак Б. Б.	«Х Улуг хурал»	—	100
Донзинмаа А. Д.	—»—	—	100
Калыг-Кара Т.-Х. Д.	«Таңды сыны»	—	98
Лудукпен С. Б.	«Х Улуг хурал»	—	99
Маадыр-оол О. Т.	«Улуг-Хая»	90	97
Ооржак К. С.	ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг	85	95
Доржу В. К.	«Торгалыг»	—	95
Даспан О. Н.	«Ак-Туруг»	85	91
Салчак С. Л.-С.	«Кызыл-Даг»	90	90
Куулар Х. О.	«Большевик»	102	90

Тайылбыр: 2 — совхозу. 3 — 1989 чылда алган анайы. 4 — бо чылдың бирги чартыында алган анайы.

СҮТ-БАРААН ФЕРМАЛАРЫ

Бригадирниң (эргелекчиниң) фамилиязы, адының, адазының адының эге үжүктери 1	2	3	4
Сагаан Н. П.	«Көк-Тей»	1603	1614
Тимеев С. М.	«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге а/а.	1561	1543
Багай-оол Е. К.	«Красное знамя»	1089	1276
Бумагин Н. Н.	«Революцияның чалбыышкыны»	1499	1188
Маспык-оол В. Д.	«Улуг-Хая»	912	1160
Дагба М. Д.	«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге а/а.	1042	1108
Монгуш Р. Б.	«Искра»	833	1074
Тыртык М. К.	«Найырал»	995	1032
Иванов В. Н.	«Ленинчи орук»	869	1016
Терещенко В. К.	СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг	1252	1015
Ховалыг В. А.	«Тиилелге»	890	1016
Мелентьев С. В.	«Бүрен»	821	1003
Шелепов А. В.	«Ленинчи орук»	[illegible]	[illegible]
Кузнецова З. А.	С. Тока аттыг	[illegible]	984
Монгуш М. С.	«Алдан-Маадыр»	730	970
Ондар О. Ч.-Х.	«Чыраа-Бажы»	955	962
Чалан-оол Х. К.	«Енисей»	1433	952
Редионова Ф. А.	ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг	964	916
Бизан А. Х.	«Улуг-Хая»	1309	915
Пибмитров Д. Д.	«Россия»	1007	911
Монгуш А. С.-Б.	СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг	975	908
Хомушку З. К.	«Хемчик»	788	888
Ооржак А. Ч.	«Улуг Октябрь»	1084	863
Доппа Н. М.	«УТКА 25 чылы»	889	862
Кажап К. К.	«Коммунизмниң херели»	1085	818
Поносова Т. Е.	«Кызыл тараачын»	1209	818
Монгуш Ш. С.	«Октябрь 30 чылы»	1229	814

САААНЧЫЛАР

1	2	3	4
Допчун-оол Р. К.	«Көк-Тей»	1964	1989
Оюн И. Э.	«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге а/а.	1533	1910
Кужугет Г. О.	«Көк-Тей»	1833	1887
Монгуш М. С.	—»—	1931	1881
Деңгүрак О. Б.	«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге а/а.	—	1819
Арандол С. Х.	«Көк-Тей»	1498	1726
Чадамба Н. С.	—»—	1629	1663
Кыргыс М. Д.	«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге а/а.	1474	1614
Сагаачи З. С.	«Көк-Тей»	—	1583
Журавина П. И.	«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге а/а.	1469	1506
Куулар В. С.	«Искра»	1039	1478
Аракчаа М. К.	«Революцияның чалбыышкыны»	—	1478
Волошина Н. А.	«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге а/а.	—	1437
Хуна Д. Ч.	«Россия»	—	1425
Оюн Н. К.	«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге а.а.	1452	1417
Курзакова В. Н.	—»—	1477	1390
Камаа Р. В.	«Россия»	—	1312
Конгар-Сурун К. М.	«Тиилелге»	1150	1295
Куулар Л. М.	—»—	954	1281
Оюн Ч. С.	«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге а.а.	1632	1277
Ондар Е. К.	«Тиилелге»	1014	1268
Оюн Т. П.	«Революцияның чалбыышкыны»	—	1259
Соян К. С.	«Тиилелге»	1026	1254
Санаа Л. Ч.	«Улуг-Хая»	1250	1250
Ондар Н. О.	«Алдан-Маадыр»	868	1249
Лакпа Ч. М.	«Тиилелге»	867	1241
Оюн С. А.	«Революцияның чалбыышкыны»	—	1231
Ооржак Ы. С.	«Тиилелге»	984	1229
Куулар Л. Д.	«Искра»	787	1218
Барыс-Хоо Г. С.	Ленин аттыг	1000	1209
Саая Г. О.	«Хемчик»	993	1202
Кумчалай Н. С.	«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге а/а.	1256	1201
Монгуш А. С.-Б.	СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг	1312	1198
Монгуш С. М.	«Искра»	827	1196
Сарыглар А. Т.	«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге а.а.	1509	1183
Долаан Е. Д.	«Искра»	995	1181
Маргыстай З.	«Россия»	—	1178
Тунай Л. А.	«Революцияның чалбыышкыны»	—	1172
Оюн Л. Б.	—»—	—	1169
Оюн Л. Ч.	—»—	—	1157
Монгуш Т. Д.	«Улуг-Хая»	1200	1150
Оюн М. У.	С. Тока аттыг	—	1149
Монгуш К. Н.	«Искра»	892	1147
Монгуш Ч. Л.	«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге а.а.	1092	1141
Оюн З. Ш.	«Революцияның чалбыышкыны»	—	1139
Скоромкина С. В.	«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге а.а.	2036	1138
Сарыглар Л. Э.	«Искра»	907	1137
Халбакыз Д.	«Россия»	—	1130
Хуурак-оол С. Д.	«Улуг-Хая»	1250	1130
Сарыглар К. Д.	«Алдан-Маадыр»	780	1130
Оюн А. А.	«Революцияның чалбыышкыны»	—	1128
Сагаачи Н. В.	«Россия»	—	1126
Ооржак К. М.	«Тиилелге»	1029	1107
Монгуш О. У.	С. Тока аттыг	1154	1101
Сарыглар У. Д.	«Алдан-Маадыр»	841	1098
Сат В. Ы.	«Искра»	758	1096
Натпит Р. А.	«Улуг Октябрь»	1150	1095
Оюн О. К.	ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг	1036	1094
Дамба Н. Н.	«Енисей»	1287	1093
Оюн К. Б.	«Революцияның чалбыышкыны»	—	1078
Чүрчун Н. Ш.	«Красное знамя»	1138	1072
Түлүш К. Х.	«Тиилелге»	—	1067
Арнак Т. Б.	«Революцияның чалбыышкыны»	—	1064
Дончай-оол А. К.	«Енисей»	1192	1063
Бора-Тараа Е. Т.	«Улуг-Хая»	1000	1050
Балган М. Д.	—»—	1000	1050
Ооржак Т. К.	«Искра»	755	1048
Лифанова Г. И.	«Ленинчи орук»	804	1045
Монгуш А. О.	«Искра»	820	1045
Ооржак К. М.	«Дөн-Терезин»	1241	1038
Янчи К.	«Россия»	—	1027
Хойтпак-оол К. К.	«Революцияның чалбыышкыны»	—	1027
Салчак П. А.	«Бүрен»	922	1027
Оюн А. К.	«Революцияның чалбыышкыны»	—	1023
Монгуш С. Д.	«Хемчик»	844	1020
Пула Х. М.	«Бүрен»	1039	1019
Монгуш О. К.	ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг	946	1019
Саая Л. С.	«Хемчик»	953	1014
Оюн Н. М.	«Революцияның чалбыышкыны»	—	1014
Салчак Л. И.	«Тээли»	—	1002

Тайылбыр: 2 — совхозу. 3 — эрткен чылдың 1 чартыында көргүзүү (грамм). 4 — бо чылдың бирги чартыында көргүзүү (грамм).

БЫЗАА АЖААКЧЫЛАРЫ

Фамилиязы, адының, адазының адының эге үжүктери 1	2	3	4
Саая С. И.-С.	«Барлык»	820	920
Монгуш Т. О.	«Көк-Тей»	668	741
Трупп В. С.	—»—	639	714
Чапсынак Ч. Д.	—»—	703	711
Чавыраа Ч. С.	«Улуг Октябрь»	615	680
Түлүш М. К.	«Кызыл тараачын»	677	674
[illegible] З. Н.	«Хемчик»	750	660
[illegible] Х. Ч.	«Бүрен»	649	650
Монгуш К. Э.-О.	«Көк-Тей»	639	647
[illegible] Н. Б.	«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге а/а.	—	620
Кужугет Н. Х.	«Кызыл тараачын»	573	616
Астахова М. Р.	«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге а/а.	557	608
Анисимова В. Н.	—»—	600	608
Нагорных В. Н.	—»—	624	586
Дамба Ф. К.	«Енисей»	600	561
[illegible] Л. А.	«Саян»	497	550
Маады Д. Б.	«Саян»	587	510
Очур Н. С.	«Кызыл тараачын»	—	502
Донгак А. Д.	«Найырал»	525	550
Родичева З. Н.	«Саян»	409	545
Головорян А. А.	«Бүрен»	622	544
Хүргүл-оол Т. О.	«Найырал»	500	513
Горилая Г. В.	СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг	530	510
Кечил М. О.	«Саян»	471	505
Таль Ф. В.	ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг	490	505

Тайылбыр: 2 — ажыл-агыйы. 3 — эрткен чылдың бирги чартыында бир бызаадан алган немелде деңзизи (грамм). 4 — бо чылдың бирги чартыында алган немелде деңзизи (грамм).

ЧЫЛГЫЧЫЛАР

Фамилиязы, адының, адазының адының эге үжүктери	2	3	4
Захаров В. Г.	«Чодураа»	75	100
Ондар Б. С.	Карл Маркс аттыг	80	100
Ондар А. С.	—»—	80	100
Ооржак Д. Д.	«Алдан-Маадыр»	100	100
Ынаалай С. Б.-Х.	«Чаа орук»	—	100
Ондар Н. М.	Карл Маркс аттыг	80	99
Кара-Сал Д. Д.	«Хендергей»	75	95
Түлүш А. Д.	«Ишкин»	100	94
Норбу Д. Х.	«Найырал»	85	90
Найдан Н. Н.	«Тере-Хөл»	—	91
Сат С. С.	СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг	84	89
Сайын-оол Д. Ф.	«Совет Тыва»	47	88
Ооржак Д.-М. Д.-С.	«Шекпээр»	65	84
Хертек Н. С.-Д.	«Мөген-Бүрен»	69	83
Самдан Б. К.	«УТКА 25 чылы»	75	81
Базан О. П.	«Ак-Чыраа»	—	81
Монгуш В. А.	«Тиилелге»	—	80

Тайылбыр: 2 — ажыл-агыйы. 3 — эрткен чылдың бирги чартыында 100 беден алган кулуну. 4 — бо чылдың бирги чартыында 100 беден алган кулуну.

САРЛЫКЧЫЛАР

Фамилиязы, адының, адазының адының эге үжүктери	2	3	4
Иргит О. К.	ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг	90	100
Кара-Сал А. Б.	«Мөген-Бүрен»	84	100
Саая С. Х.	Чүргүй-оол Хомушку аттыг	70	102
Даржаа В. Д.	ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг	100	100
Ооржак Г. Д.	«Алдан-Маадыр»	100	100
Доку С. Н.	«Бай-Тал»	—	100

Тайылбыр: 2 — ажыл-агыйы. 3 — эрткен чылын 100 сарлыктан алган бызааны. 4 — бо чылын 100 [illegible]

ТЕВЕ КАДАРЧЫЗЫ

Фамилиязы, адының, адазының адының эге үжүктери	2	3	4
Сагды Б. К.	«Чаа орук»	Төрүүр 30 тевеннен 30 ботаганы чамгалап алган	

ИРИ БРИГАДАЗЫ

Бригадирниң фамилиязы, адының, адазының адының эге үжүктери 1	2	3	4
Девүт М. Д.	«Тоора-Хем»	[illegible]	86

Тайылбыр: 2 — совхозу. 3 — эрткен чылдың бирги чартыында 100 мыйгыдан алган анайы. 4 — бо чылдың бирги чартыында алган анайы.

БЫЗАА АЖААКЧЫЛАРЫ

Фамилиязы, адының, адазының адының эге үжүктери 1	2	3	4
Ооржак Р. А.-Д.	«Алдан-Маадыр»	91	78

БЫЗААЛАРНЫ СЕМИРТИ АЗЫРААР МАЛЧЫННАР

Фамилиязы, адының, адазының аттарының эге үжүктери	2	3	4
Тожу К. А.	«Красное знамя»	600	600
Манкевич Г. Н.	СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг	600	530

Тайылбыр: 2 — совхозу. 3 — эрткен чылдың бирги чартыында бир бызаадан хонукта алган немелде деңзизи (грамм). 4 — бо чылдың бирги чартыында бир бызаадан хонукта алган немелде деңзизи (грамм).

СААР ИНЕКТЕР КАДАРЧЫЛАРЫ

Фамилиязы, адының, адазының аттарының эге үжүктери 1	2	3	4
Сагаачы А. С.	«Көк-Тей»	1603	1641
Сат В. Б.	—»—	—»—	—»—
Седен Д. С.	—»—	—»—	—»—

Тайылбыр: 2 — совхозу. 3 — кадарганы бир инектен эрткен чылдың бирги чартыында саган сүт. 4 — кадарганы бир инектен бо чылдың бирги чартыында саган сүт.

ХАВАН АЖААКЧЫЛАРЫ

Фамилиязы, адының, адазының аттарының эге үжүктери	2	3	4
Монгуш Н. А.	«Көк-Тей»	7.5	8.4
Балашова Л. К.	—»—	7.9	8.2
Старчикова Л. Н.	—»—	8.7	7.9

Тайылбыр: 2 — совхозу. 3 — эрткен чылдың бирги чартыында бир хавандан алганы хаван оглу. 4 — бо чылдың бирги чартыында төрүүр бир хавандан алган хаван оглу.

ХАВАН ООЛДАРЫН СЕМИРТИ АЗЫРААРЛАР

1	2	3	4
Соломонова Н. А.	«Көк-Тей»	420	470
Гавриэлетова М. Р.	—»—	415	469

Тайылбыр: 2 — совхозу. 3 — эрткен чылдың бирги чартыында 1 хаван оглундан немелде деңзизи (грамм). 4 — бо чылдың бирги чартыында 1 хаван оглундан алган немелде деңзизи (грамм).

Партийжи амыдырал: эге организация, ооң ажыл-херээ

БИР ДЕМНИГ БОЛУРГА

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Политиктиг отчёдунда болгаш партияның сорулгаларының дугайында М. С. Горбачёвтуң илеткелинде партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын чаартырын, сайзыраңгайжыдарын чугулалап айыткан. Ынчангаш ону амыдыралга боттандырар дээш Сүт-Хөл районнуң хереглекчилер ниитилелинде партия эге организациязы ажылын эде тургузарының, коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидериниң хемчеглерин ап турар. Ам ол дугайында солуннуң номчукчуларынга таныштырар-дыр бис.

Районнуң хереглекчилер ниитилелинде партия эге организациязы партия ажылын эде тургузар, чаартыр, оон стилин, арга-методтарын сайзыраңгайжыдар талазы-биле эде тургустунуушкунунга салган сорулгаларын боттандырар дээш тодаргай хемчеглерни алган.

— Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң бот-харыысалгазын, башкарыкчы ролюн бедидериниң көрүлдезин чаргааны партия организациязының ажылын экижидеринге салдарлыг чедирген — деп, районнуң хереглекчилер ниитилелинде партия эге организациязының секретары Е. Ш. Ондар чугаалап турар.

Партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзиниң бедик болуру, бердинген планныг онаалдаларны чедиишкинниг күүседири, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаары, кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди күштелдирери, ажылчы чоннуң ортузунга идеология, кижизидилге ажылын экижидери коммунистерден хамааржыр. Ону барымдаалааш, оларның башкарыкчы ролюн бедидеринче партия организациязы сагыышты салган. Ынчангаш чүнү кылырының хемчеглерин кылгаш, ол ёзугаар ажылдап турар.

Партия хуралдарын шынарлыг эрттиреринче кичээнгейни салган. Чүге дээрге ол болза, коммунистерниң кижизидериниң школазы болгай. Хуралдарга чугаалажыр айтырыгларны шын шилип алыры, хуралга белеткелди хынамчалыг чорудары, четпестерни чөптүг-биле айыткан, моон соңгаар кылыр ажылдарны тодаргай көргүскен, ону харыылаар коммунистерниң, партия кежигүнү эвестерниң адын кииргени, четпестерни эдериниң, күүседириниң хуусааларын бижээн доктаалдарны хүлээп алыры чугула көрген. Оон түңнелинде хуралдар эрттиреринге белеткелди нииживер дээш партия организациязы ажылдап турар. Чугаалажыр айтырыгларны тодаратпаан, ону белеткээр коммунистерни баш бурунгаар бижиглээрин чурумчуткан. Оларның мурнунда хуралга чугаалажыр айтырыгга бүгү талалыг анализти бээр, ажыл чедиишкиннерин демдеглээр, четпестерни илередир, ону эдип алырда чүнү кылырын айыткан доктаал төлевилелин белеткээр сорулга салдынган. Айтырыгны шак ынчаар белеткеп алырга, хуралга чугаа ажык, амыдыралдыг, шүгүмчүлел болгаш бот-шүгүмчүлел шынчы болур. Ажылды мынчаар чорударга коммунистерниң бот-харыысалгазын бедидер, коллективтиң ажылын оон кайы-бир адырының ажылын хандыр билип алырынга дузалап турар.

Партия эге организациязының хуралдарынга коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидериниң, хүлээп алган доктаал шиитпирлериниң, коммунистерниң шүгүмчүлелдиг саналдарының күүселдезиниң, партийжилерниң даандырган ажыл-херектиң, партийжи даалгаларны, планныг онаалдаларны канчаар күүседип турарының, хөй ниитиниң ажылынга киржилгезиниң дугайында болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалашкан. Айтырыг бүрүзү коммунистиң башкарыкчы ролюн бедидеринче угланган. Хуралдарга чугаалажып турар айтырыгларның колдуу чоннуң амыдырал хандырылгазын экижидеринче угланган, ындыг болганда ол коллектив кежигүннериниң шуптузунга хамааржыр, ынчангаш хуралдарның хөй нуруузу ажык эртип турар, анаа партия кежигүнү эвестер боттарының санал-оналдарын киирип турар.

Коммунистерниң отчёттарын хуралдарга дыңнаарынче, характеристикаларын бадылаарынче сөөлгү үеде кичээнгейни угландырган. Чүге дээрге ол болза, партийжилерниң бот-харыысалгазын, башкарыкчы ролюн, идепкейни бедидеринге биче эвес салдарны чедирген. Коммунистер районнуң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы Брат-оол Ховалыгның, садыгжы Алефтина Ондарның, ажылчын Хүр-оол Ондарның болгаш өскелерниң даа отчёттарын дыңнаан. Бо ажыл чүгле отчёдун берген коммунистерниң харыысалгазын, идепкейин бедидип турар эвес, өске эштерге база салдарын чедирип келген.

Партия эге организациязы кадрларны шилип алырын, ажылга таарыштыр тургузарын, кижизидип, өөредирин чугула айтырыглар кылдыр санап турары чөптүг. Кандыг-даа ажылды чедиишкинниг шиитпирлээри оон хамааржыр болгай. Ынчангаш кадрлар-биле ажылды харыылаар комиссияны районда тургускан. Оон чорудар планын, хемчеглерин ажылдап кылган, тускай бүдүде көскү черде азып каан. Ында кол-ла кичээнгейни кадрларның билиг-мергежилин бедидеринче, кижизидилгезин экижидеринче угландырган. Комиссия кадрларны шын шилип алырынче, ажылга таарыштыр тургузарынче, өөрединче, кижизидеринче сагыш салып келгенинден оларның харыысалгазы, мергежили бедип, ажылдан үнер-кирер чоруу дыка эвээжээн. Районнуң шугумунда 280 ажыг кижи ажылдап турар. Оларның иштинде күш-ажылдың сагылга-чурумун каржызы-биле хажыдар, кем-херек үүлгедир, арагалаар кижилер ховар болу берген. Ынчангаш коллектив кежигүннери бир демниг ажылдап, планныг онаалдаларын чедиишкинниг күүседип турар. Партия эге организациязының учёдунда 15 коммунист бар, олар ажыл-ишке, амыдыралга төлептиг, хөй ниитиниң херээнге идепкейлиг киржип турар. Бердинген планныг даалгаларын күүсетпес садыгжылар чок. Бо чугула херекти партия эге организациязы улам-на сайзыраңгайжыдарын көрүп турар.

Садыг ажылдакчыларының политиктиг, экономиктиг өөредилгезин экижидери чугула айтырыг кылдыр партия организациязы санап турар. Ылангыя экономиктиг билиглерни чедип алыры кижи бүрүзүнүң негелдези апарган. Чүге дээрге районнуң хереглекчилер ниитилелиниң магазиннери, пекария, ниитиниң чемненилге чери болгаш өске-даа коллективтер бригада хозрасчёдунче шилчээн. Экономиктиг билиглер чок болза, ол чедиишкинниг шиитпирлеттинмес болгай.

Партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидер талазы-биле чорудуп келген ажыл-чорудулгазы багай эвес түңнелдерни бергенин Екатерина Шини-Байыровна чугаалаан. Эрткен чылын болгаш бо чылдың бирги чартыында районнуң коллективи бүгү көргүзүглер талазы-биле планныг онаалдаларын күүседир бетинде күүсеткен. Баштайгы санаашкыннар бүдүүр алырга, он ийиги беш чылдың планныг онаалдаларын ийи ай эрте күүседир аргалар болгаш курлавырлар бар. Бо чылдың бирги кварталында коллектив кежигүннери чоннуң хереглел бараанналы-биле четтир хандырар дээш шынчы ажылдааш, ийи көргүзүглерни чедип алгаш, Россия Федерациязының хереглел кооперациязының бүдүрүлгелериниң аразында социалистиг чарышка бирги черни ээлээш, шилчиир Кызыл Тук болгаш акша шаңналын алган.

Районда мурнакчы коллективтерниң, садыг ажылдакчыларының саны көвүдеп турар. Оларга Бора-Тайгада Анзат Монгуш, Алдан-Маадырда Зоя Ооржак, Сүт-Хөлде Бокаштай Анай эргелекчилээн магазиннер хамааржыр.

Партия эге организациязының коммунистери онаашкан ажылын ак сеткилдиг, харыысалгалыг-биле күүсетпишаан, партийжи даалгаларны негелдеге дүүштүр боттандырып турар. СЭКП райкомунуң бюро кежигүнү, районнуң баштаар чериниң даргазы Брат-оол Ховалыг, склад эргелекчизи Глафира Донгак, садыгжы Алефтина Ондар, ажылчын Хүр-оол Ондар болгаш өскелер-даа партия организациязының дайынчы арга-шинээзин бедидер, бүгү-ле ажыл-херектерге үлегер-чижээн, төлептиин көргүзер дээш ажылдап турарлар.

Партия эге организациязы көскү агитацияны экижидеринче доктаамал кичээнгейни салып келгенин районнуң баштаар чериниң бажыңында диаграммалар, көргүзүглер, булуңнар, лозуңнар херечилеп турар. Партия, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының коридорда аскан булуңнарында оларның ажыл-чорудулгазын долузу-биле бижип көргүскени кижи бүрүзүнге ажыктыг. Чүге дээрге кандыг шиитпирлерни хүлээп алганын, ону күүседирде чүнү кылырын болгаш өске-даа хемчеглерни оон көрүп билип ап болур.

Районда партия эге организациязының секретары Екатерина Ондар чүгле ийи чыл ажылдап турар-даа болза, коммунист эш-өөрүнүң көргүскен идегелин ажыл-херекке боттандырар дээш кызымак ажылдап турарындан районнуң дээре партия организацияларының санынга кирген. Екатерина Шини-Байыровна-биле чугаалажып көөрге, партия эге организациязының ажыл-чорудулгазында четпестер ам-даа эвээш эвес чугаалаар болду. Моон алырга, мактаныр хөңнү чок, четпестерни эдип алыр дээш демисежир чорук кижи деп чүве тодаргай. Бистиң четпес чүве болза, кончуг эки шиитпирлерни хүлээп алгаш, оон күүселдезин чедип албайн турарывыс, ынчангаш четпестер дүрген чайлаттынмайн келген. Ол ышкаш партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзи, коммунистерниң башкарыкчы ролю, бот-харыысалгазы куду, амгы үениң негелдезинге четпейн турар. Үстүнде адаан болгаш өске-даа четпестерни чайладыр, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандырар дээш ажылдаар сорулганы салган партия эге организациязы болду.

— Бирги ээлчегде партияның XXVIII съездизиниң материалдарын хандыр өөренип тургаш, кандыг сорулгаларны партия эге организацияларының, коммунистерниң мурнунда салганын билип алыр. Хамыктың мурнунда партияның чаңгыс эвин быжыглаар, оон аттарын, ролюн көдүрер дээш ажылдаар бис. Ону чедиишкинниг шиитпирлээри коммунист кижи бүрүзүнден хамааржыр болганда, онаашкан ажылын эки кылыр, партийжи даалгаларны ак сеткилдиг күүседир хүлээлгелиг. Бистиң коммунистеривис ынчаар билип турар — деп партия эге организациязының секретары чугаалап турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

КӨКТҮГ-ШЫКТЫГ, СЕРИИН

• Чайлагдан репортаж •

«Эйлиг-Хем» совхозтуң девискээри болур Тос-Тееңге чеде берге, оон өзен-сигенниң үнгени шыкпаадан ыгаалдыг. [illegible] даглар база ногаарарып көстүр. Ынчалза-даа ооңу кадарчыларының [illegible] чайлаа мени ырак, арт-сын ажыр хем-суглар кежилдир.

— Чайлагже [illegible] сөөлгү малчыным чадыры [illegible] — деп бригадир Шыргай Шагдыр чугаалады.

Удатпаанда Монгуш-оол Кыдыл-оолдуң кодаңынга келдивис. Малчын болгаш ооң өөнүң иштики улус-дарыы [illegible]. Малчынның хөй боол көвүдевес борбаң-сарбаан машина кырынче үндүр октап алгаш, хаван оолдарын тудуп эгеледивис. Анаа харын элээн үр апардывыс. Оларны тудары кандыг-даа мал тударындан дора чүве-дир деп билдим. Бир хаван оглу ол олчааш туттурбайн, арга иштинде шырышта артып кагды.

«Күзүн семирип бээрге кээп алыр ыйнаан» деп, малчын чугаалаарга, Тос-Тееңже бажы кайы сен [illegible] ыдыптывыс.

Саян двойлунуң оруун берге дижир болгай бис. [illegible] дуржулгазы эвээш чолаачыларны ынаар чорутпас. Абаканче-даа, [illegible] бот болган мен. Ынчалза-даа оларның асфальттыг каан шаа оруктарын Тос-Тееңниң чайлаг оруунга канчаар деңнээр боор. Оон кадыр-берт [illegible] таары берге.

Улуг арт кырынга малчын чажыын чажып каарга, [illegible] баттывыс. Кадыры, кыламыг малгажы келертей. Маңаа чүгле чүректиг дидим чолаачылар [illegible].

Малчынны оон чайлаа бо тур Кара-Суг бажынга экпеп кагдывыс. Долгандыр пөш, дыттар бүткен арга шаш, ындыг-ла [illegible] эвес чүвүттар [illegible].

— Одар-белчиири кызаа эвес чер бе бо? — деп, малчындан айтырдым.

— Бо улуг тайганың аар ыйында орттенип көрүп тур силер бе? Аңаа база кадарар улус бис. Бир кодан өшкүнү чедир болгаш артар кылдыр хандырып шыдаар чайлаг чүве бо — деп, малчын бүрээдиг харыылады.

Оон эап алгаш, Бак-Хонаш деп черге келдивис. Мында Лариса Оспанайның кодаңы бар болду. Ол аалдан аът алап алгаш, база бир арт аштым. Мээң ол ашкан артымны машина чүгле трактор сөөрттүрүп алгаш ажар болду. Бир шак ажыр чорупул келгеш, Эйлиг-Хемниң бажы болур Серлиг деп черге келдим. Хемни кешкеш, малчыннарның шүүдеп турган [illegible] чылдагаан билдим: өзүлүг от-сиген деп чүвени маңаа көрдүм, терең-даа, сырый-даа.

Эйлиг-Хемниң суу мында [illegible] өңнүг, көвүктелип, Улуг-Хемге уткужар дээш далашканзыг, шурап-мөөрөп чыдар.

— Хоорайдан келген кижиниң бо отту магадаары чеп — деп, совхозтуң база бир хоочун, дуржулгалыг малчыннарының бирээзи Шуут-оол мээң чугаалады. — А мээңи-биле алыр болза, чайлагның оъду бо чылын эрей үнүп орар дыр. Анаа чылдарда бо уеде шыктың оъду бүтка ораашкан, [illegible] чер-ле болгай. [illegible] Чайлагның оъдун бактавайн тур мен. Чүгле оон эки үелериниң дугайын чугаалаарым ол-дур.

Шуут-оол Кыргысович биле Ноябрина Кыргысовна оларның кадарган өшкүлери [illegible] кырында чажып каан [illegible] ышкаш, агарып оъттап чорлар. [illegible] Бо өшкүлер ындыг эвес, тап-биле оъттаар болду. Черле ынчаш чайлагда мал-маганның оъттап [illegible] мунуп чораан аъдымдан база эскердим. [illegible] аът мунгаш бо [illegible] доктааш [illegible] кандыг ийик, чүгенниң сугунга аксы-мурнун чара тырттырбышаан, дүрген не оъттаарынче чүткүүр. Артты ажып ора, кат-чимистиң үнгенин сонуургап, каш-даа доктааган мен, мунуп чораан аъдым тайга оъдунче көрүнмес-даа болду.

Аалдар кезип, ара шайлап чорумда, кежээни ымир мени Хаактыг-Адыр деп черге утку алды. Совхозтуң мурнакчы малчыны Баз-оол Чудаан-оолдуң чадырынга хонуп алдым. Аалынга кирген малчыннарым дөгерези ырак-улаактан келген корреспондентини ашкарып-чемгерип, хүндүлеп шаг болду. Баз-оол биле Елизавета Чудаан-оолдар маңаа келгеле чүгле үш хонган. Бо чылын төрээн анайларының 280-ин узуп бериипкен-даа болза, өшкү аразында анайлар ам-даа арбын болду. Ындыг болурудаа чеп. Чүге дээрге бо ийи аныяк малчын 100 бажка онаашпыр 144 анай алган болган.

Малчынның уруглары Айдың биле Алдын кысты эдерткеп алгаш, ай-бес кадып чип, даалыктап баткан хемге чунуп алгаш, удуп чыдыпкан мен.

— Бо дүне диммирешкин, кызачнаашмын чайтыгайнып-ла хонду — деп, эртенинде Баз-оол мээң чугаалады. Ышкам хоорайга болза, ырак-даа ыт ээрерге дыңнап каар кижи болгай мен, а маңаа черни сиртилээдир диммирем турда безин эскербейн барып-тыр мен. Тайга черниң арыг агаары тамчыктыг дыштаа таан дузалаан.

Эртенинде Бак-Хонашка келгеш, Эйлиг-Хем школазының өөреникчилери Аким биле Адам оларны база бир аътка ушкарп, дедир [illegible] мен. Оолдар мени Тос-Тееңниң аксынга чедирип кааш, ийи аъдын мунгаш, дедир ажыктылар.

«Эйлиг-Хем» совхоз бо чылын төрүүр 100 өшкүге онаашпыр 85 анай алган. Келир чылын ол көргүзүг оон канчап-даа кудулавас дээрзинге чайлаглаан малчыннарның аалдарынга кирип чораш бүзүредим.

Кодур-оол ОЮН.

ЧУРУКТА: аныяк саанчы Алдынай КОРЗАН.
Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

КҮҮСЕЛДЕ КАНДЫГЫЛ?

«Малчыннарның болгаш ыраккы коданнарда ажылдап, чурттап турар өске-даа мал ажылдыгларның амыдырал-чуртталгазының материалдыг байдалын экижидер дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профоблчөвүлелдиң 1989 чылдың декабрь 22-де № 191 доктаалы база Кызыл райкүүскомунуң бо чылдың март 27-де № 72 шиитпири хүлээп алдынган. Оон күүселдезиниң канчаар чорупп турарының талазы-биле дыңнадыгны «Кызыл» агрофирманың даргазы А. Н. Семёнов Кызыл райкүүскомунуң болгаш АҮК-туң профэвилел райкомунуң президиумунуң каттышкан хуралынга кылган.

Ук доктаал, шиитпирни хүлээп алгандан бээр 6 ай эрткен. «Кызыл» агрофирманың эргелели болгаш совхозтуң профэвилел комитеди бо үениң дургузунда тодаргай чамдык ажылдарны кылганын ол демдеглээн. «Шамбалыг», «Кара-Хаак», «Тиилелге» совхозтарның удуртукчулары малчыннарның күш-ажыл төлевириниң чаа аргазынче кирер ажылдарны чоруткан. «Кара-Хаак», «Көк-Тей» совхозтарының удуртукчулары малчыннарга чурттаар оран-бажыңны тударындан аңгыда, өглерни база садып берип турар. Ол ышкаш «X Улуг хурал», «Тере-Хөл», «Кара-Хаак» совхозтарның топтеринде күш ажылдың хоочуннары малчыннарга чурттаар бажыңнарны тудуп берип турар.

1989—1990 өөредилге чылдарында малчыннарның школа назылыг уруглары школа-интернаттарга өөренип турду, а школа назылы четпээн чаштар хөй төрүүр үелерде ясли-садтарга хаара туттунган турган. «Тиилелге», «Шамбалыг» совхозтарның малчыннары өг-бүлези-биле «Чедер» курортунга, Дус-Хөлге кадыкшылын экижидип быжыглап турар. Малчыннарга кордуунге пансионаттар ында бар. «Тере-Хөл» совхоз бо чылын [illegible] олуттуг дыштанылгага черни ажыткан. [illegible] Бояй деп черге малчыннар [illegible] дыштанырлар. «Үш-Белдир», «Чедер» курорттарынче малчыннарга 40 путёвка [illegible]. [illegible]

черге-лештир, малчыннарның болгаш ыраккы коданнарда ажылдап, чурттап турар өске-даа мал ажылдыгларның амыдырал-чуртталгазының материалдыг байдалын экижидеринде шыңгыы четпестер барын дыңнадыгга ол тодаргайлаан. Ол дээрге «Кызыл» агрофирманың болгаш совхозтар дирекцияларының четпес ажылының херечизи дээрзин ол демдеглээн. Малчын коданнарга бо чылын 15 чурттаар бажыңның тудар турган, оон чүгле үжү туттунган. Малчыннарга 15 чаа өгнү садып берген. Ынчалзажок өг шывар брезент болгаш өске-даа чугула дериглелер чок болуп турар. Ол дериг-херекселдер садыг четкилеринде чок.

Доктаал хүлээп алдынгандан бээр малчын коданнарга 24 чунар-бажыңны тудары көрдүнген, а оларның чүгле ииизи кылдынган. Амгы үеде үш бажыңның ииизи ажыглалга кирер. Совхозтарның малчыннарының кадыкшылынче сагыш салыышкын четпезин ол чугаалаан. Моон кол чылдагааны «Кадыкшыл» программазын амыдыралга кошкак непередип келгенинде. Эмнелге болгаш культура албан черлерин адаваска, амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелдериниң, садыгжыларның малчыннарны аъш-чем болгаш үлетпүр бараанналы, ачызы чедирилгези биле хандырып келгени ыракта четпес. Малчыннар эмнелгеге база магазиннерге баар маназ, тускай шыйзылгалыг болур ужурлуг. Ынчалзажок [illegible] «X Улуг хурал» [illegible] коданнарынга [illegible] чаа турар.

[illegible] «Кызыл» агрофирманың [illegible] Совет күүскомнарының [illegible] Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын [illegible] турарын ол [illegible].

Александр КӨШКЕНДЕЙ
Кызыл район.

ТУРУЖУП ТЫПКАН

Арыг ак халат кеткен аныяк саанчы өскелерден черле шевергин көстүр болду. Ооң адын Алдынай дээр. Бо чылын 25 харлаар. Ол чартык чылдың түңнели-биле районда шалыпчыларның одуруунга кирген. Сүт саарының талазы-биле улам мергежип, кылып турар үүле-херээниң хыын тыпкан.

Алдынай Корзаңның саанчы болурунга алыс-ла малчын уктуг ада-иези, доргүл-төрели салдарлыг болганын ол чугаалаар. Ол боду үстүкү класстарга турган-ла, чайгы дыштанылгазында электриниг саалданың чаштарын өөренип ап эгелээн. Ортумак школаның он дугаар клазын дооскаш, олла хевээр «Чодураа» совхозтуң Хараал-Тей сүт-бараан фермазынга саанчылап кирген.

Дугурук мыйыстыг улуг ала инектиң эмини чылыг суг-биле чуп аштап, саалдага белеткеп турда, Алдынайның чанынга чеде бердивис. Ол саалданың чурумуп ыяк сагып, саар инектерни эргеледип чассытпышаан, Араазай, Шоора, Маңган дээр инектеринге чарба каап берип, чемгерген тур.

Саанчының ажылы ындыг-ла белеп эвес дээрзин ол эки билир. Маңган ак инектиң буттарын дужааткаш, сүт саар аппаратты инектиң эмиглеринге быжыглапты. Саанчы ээгип доңгайып тургаш, дыка-ла хөй шимчээшкиннер үндүрерин эскердивис. Ооң кадында ымыраа-сээк база малды анаа тургуспас. Дириг амытан оларга анчыгзынгаш, кудурууң чайып, ымыраа хойгузарга, ол кудуруктуң ужу-бажы ыяап-ла саанчының арнынга дээп, бо-ла кымчылаар. Ажылдың утшин ындыг болганда, анаа анчыгзынар дээш канчаар. Шыдажыр, чаңчыгар апаар. Арга-дуржулгазы ам-даа эвээш бол, Алдынай онаашкан ажылынга эрес-кежээ, кызымаккай, шалыпчы кыс деп бодун көргүскен. Республика Наадымынга киржир эрге дээш саанчы бүрүзү хол дыңзыг сорук-туг ажылдап, сүт саалдазын көвүдеткен.

Алдынай бо хүннерде 20 инээнден хүнде-ле 200 ажыг килограмм сүттү саггаш, дужаап турар.

ИЕЛЕРНИҢ КИРЖИЛГЕЗИ ХЕРЕК

«Шын», «Тувинская правда» солуннарга республиканың болгаш хоорайның херээженнер чөвүлелдериниң, Тываның херээжен чогаалчылар хүрээлениниң-ассоциациязының не-херээженнерге кыйгырыын чер-черде деткип, өг-бүле кижизидилгезиниң айтырыгларынга оларның киржилгезин күштелдирериниң талазы-биле ажык чугааны кылып турар.

Кызыл районнуң херээженнер активиниң Кунгуртугга эрттирген семинар-хуралының киржикчилери бо айтырыглар база хаара туткан. Барык шупту суурларның херээженнер чөвүлелдериниң даргалары, кежигүннери, мурнакчылар бо чараш бойдустуг черге чыглып кээп, чүгле арга-дуржулга толушпаан, арыг агаарга дыштанып Тере-Хөлдүн ортулуунда бүрүнгү шивээни сонуургап көрген. Малчыннарга, балыкчыларга «Аңбай-Хоор» ансамбльдиң бот-тыввынгыр артистери аян туткан.

Самолет чыгыыр ыңгайында хонуптарга, суурнуң улуг, биче чону тайга чечектерин тудуп алган уткуп үнген алган. Хүрең шырайлыг бичии уруглар биче келчугаштары сыйымнаар, бодаларының [illegible] улуг-улуг биле [illegible] Шөлде ак өгну дерип тиккен. Урян чугаазын хоочуну Опал Шыырапова Шулуу, бот-тыввынгыр композитор Кара-Кат Ооржак [illegible] тырга, [illegible] Сергей [illegible] Тере-Хөлдүн чоннунга [illegible] гаап.

[illegible]

нышкан ыштыырган. Үр чылдарда херээженнер чөвүлелиниң даргазы турган Серенмаа Шулууевна Хомушку боду нүн бажыңынче база чалаан. Төөгүге, этнографияга хамаарышкан эдилелдер, альбомнар дыка хөй, бажыңны бичии музей деп болур. Бо материалдарны суурнуң чону, аныяктары кээп көрүп турар. Тарыс, Парчын аржааннарының, шивээниң маҗеттерин көрген.

Шонуп турар кааң хүн бичии када саара каап турар чаас кижилерни, ыланы [illegible] чаштарны, өөртүп турган. Эртенинде ол хүн суурнуң агиткварталарының аъш-чем, аргып, даараан кылыгылар делгелгези болган. Суур [illegible] «Тайбың» агиткварталдың [illegible] Эмге [illegible] [illegible]

«Шаанак» агиткварталдан Лилия Найдан ак пөстерни чечектеп турган янзы-бүрү шывыглар кылырынга мергежээн. Өске-даа хевеңниг, хураган кеш тоннар даарап турар шеверлер бар. Агиткварталының даргазы Ч. С. Монгуш, республиканың, районнуң херээженнер чөвүлелдериниң хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткан-нарның аразында кирген.

«Не-херээжен кижиниң хүлээлгези буяныыг, өндүр ыйай, тургузукчу» деп шугуну аскан. Семинар-хуралды СЭКП Кызыл райкомунуң херээженнер ортузунда ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи Т. А. Сандакова ажыткан. Партия райкомунуң секретары К. Д. Нурзет республикада корум-турум байдалынга, СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң, Министрлер Чөвүлелиниң, республиканың бүгү ажылчы чонунга [illegible] Ол не кижиниң [illegible]

Өг-бүле бедиктери [illegible] Ону херээжен кижи [illegible] Ш. Хомушку [illegible]

чилерниң өөредилгези, сагылга-чуруму — түңнел үндүрерде барымдаалаар чүүлдер ол. Улусчу чаңчылдарны нептередип ону кижизидилгиниң ажылынга ажыглаарынче кичээнгейни угландырып турарын ол айыткан.

Колдуу мал-маганны тудуп, картофель, согуна тарыырынче кирип турар. Тепилиннаны тудуп турар. Моон соңгаар кролик, дагаа, хаван тударын көөр.

Кодан Совет күүскомунуң даргазы Б. Ч. Хомушку хуузада чурттаалга бажыңнарының тудуун [illegible] 1980-1989 чылдарда 33 хуу бажың туттунган. [illegible]

[illegible]

дыкта бодун ап билбес, шын кеттинмес болурун барымдаалааш, оларның киржилгези-биле «Эриниң эрези» деп конкурсту чөвүлел организастап эрттирген. Шоодутнуң даргазы-биле аажы-чаңында эки, багай талаларны көчүрап көргүскени эвээш эвес салдарлыг болган. «Кыстың тыввынгыры» деп уругларга конкурсту база чоруткан. Арын-нешти шын ажаарындан эгелээш аъш-чем кылырынга, даараанырынга чедир [illegible] 10-25 харлыг херээженнерге бир аңгы, кадай кыстарга бир аңгы кежээлерни организастааны чоннуң янзы-бүрү категориялары-биле ажылдаан, оларның сонуургалын барымдаалап турарын херечилеп турар. «Суурнуң чараш кызы» деп конкурсту база кылган. Чазык, чараш, [illegible] кеттинген. [illegible] сценага унуп көрге, улуг, биче кижилерниң [illegible] болдурган. Оолдар [illegible] тыртынып, [illegible] чараштыр кеттинер

Культура [illegible]

[illegible]

чуларның бо дуржулгазын чер-черге өөренип, ажыглап болур.

Кызыл районнуң херээженнер чөвүлелиниң даргазы Г. П. Бессмертных огород ажылынче аныяктарны хаара тудары болза, өг-бүлеге дуза-дыр деп айыткан. Үнүүшкүнүг семинарның киржикчилери кунгуртугжуларга кызыл розаларны белекке берген. Галина Петровна кырган-авай, уруум деп чугаалаарга, чон чылыг хүлээп алган. Бир бичии уруг оон барып кужактаныпкан.

Херээженнерниң эгелээшкинин, идепкейин деткиириниң чугулазын «Тере-Хөл» совхозтуң удуртулгазы эки билип турар. Херээженнер даргазын хостаткан кылгаш, шалыпныг тургузары көрдүнүп турар. Не кижиниң өг-бүлениң мораль байдалын шын хевирлээринге, уруглар кижизидилгезинге улуг үлүүн чиелеп, деткип тургаш, хөй айтырыгларны шиитпирлеп ап болур.

Өг-бүле кижизидилгези, националдар аразында харылзааларны чогумчудары база не кижиден кончуг хамааржыр. Суур бүрүзүнге, район бүрүзүнге бо дээш херээжен чон туржур болза, үре-түңнел черле келир. Ылангыя аңгы-аңгы национал херээженнери интернационалчы суурларга, өг-бүлелерге чедип, билчилгениң, демнежилгениң, хүндүлежилгениң чаагай чаңчылдарын үспес аргаларны тургузарын бүзүредим.

Артык ХОВАЛЫГ.

Хоюг болгаш өткүт үнүг ыраажы артист Римма Доржунуң ырызы Кызылда Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының залынга каш-даа удаа чаңгыланган болгай. Ол орус улустуң ырлары-даа онзагай ырлап күүседир. Аныяк артистиң уран күүселделерин районнарның, суурларның улузу магадап сонуургаан. Композиторларның чаа чогааткан ырларын ырлап күүседирипче ол база кол кичээнгейни салып турар.

Саян аттыг ансамбльде балет артизи Лина Оюннуң композитор Р. Кенденбильдиң чогааткаңы «Өөрүшкүнүң сюитазын» эштери-биле ойнап турар. Кызылдың уран чүүл училищезин дооскан соонда, ол Тываның күрүне филармониязының талантылыг артистериниң бирээзи болу берген.

Владимир Токаның «Тарбаганнар» деп танцызын, сурагжаан «Ээлдек шыңгыраашты»-даа, бо артист бөлүк эштериниң киржилгези-биле ойнаар. «Саян» ансамбльдиң артистери чоокта Моолдуң Завхан аймаанга болган улуг байырлалга киржип, концертерлиг найыралдың аалдаашкыннарын кылгаш келген. Лина Оюннуң танцычылар бөлүү бо хүннерде удавас болур Наадымның киржикчилеринге сонуургадыр чаа-чаа күүселделерлиг улуг концертти белеткеп турар.

ЧУРУКТАРДА: Виктор Көк-оол аттыг Тываның хөгжүм-шии театрының артизи Римма Доржу болгаш «Саян» ансамбльдиң артизи Лина Оюн.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

БҮГҮ ДЕЛЕГЕЙГЕ ҮНЕЛИГ УБСА-НУР

Убса-Нур оргулаажында бөмбүрзекте агаар-бойдустуң барык шупту байдалдары бар деп эртемденнер санап турар. 71 муң дөрбелчин километр оргулаашка тургустунган бо байдал агаар-бойдуска болуп турган, болуп турар болгаш болуп болур өскерлиишкиннерни шинчилеп, чер экологтуг айыыл халаптан камгалап алырының аргаларын тывар арганы бээр.

Убса-Нур оргулаажының дувунде элезинниг хову, даглар эдектеринде кургаг хову, даглар бедеринде янзы-бүрү оът-сигенниг хову, даглар хөрээнде дыт, пөш колдады үнген арга, тайгалар кырында кургаг болгаш тулаалыг тундра зоназы, а тайгаларның сыгыр баштары чайын безин эривес хар-биле шыптынган. 3,3 муң дөрбелчин километр черде чаптыла берген чыдар Убса-Нур хөлче кирип аккан эң улуг хем Тестиң унунда өрга-ыяш, хөлдер, тулаалар бар.

Убса-Нур оргулаажы чайгаар бүткен биосфера лабораториязы. Бо девискээр делегейниң аңгы-аңгы чурттарының эртемденнериниң кичээнгейин хаара тудуп турар.

1984 чылдан эгелээш маңаа «Убса-Нур» деп совет-моол программа ёзугаар шинчилел ажылдарын чорудуп келген. Оргулааштың агаар-бойдузунуң байдалының эртем талазы-биле хайгааралдаашкынын чорудуп тура, черниң хөрзүнүн, оът-сигенни, хемнер, хөлдерни, оргулаашта дириг амытаннарны шинчилеп көрген, ооң девискээрин космостан тырттырган, онзагай черлерни эртемденнер «өскерлиишкин» Чижээлээрге, Убса-Нур оргулаажының девискээринге хамааржыр Өвүр районда Саглы суурнуң чоогунга 12 километр хире черде, дыт, пөш дээш өске-даа ыяштар холуй үнген улуг эвес арганыгаш бар. Аңаа хек, торга, дииң, койгун дээш өске-даа куштар болгаш аңнар чыглып турган. Арга-ыяшка үнген пөштүң тоорууң түс черниң чурттакчылары дужурүп чип турда-даа арганы камгалаар дээш чүнү-даа кылбааннар. Ол аргада дытты барык тейлер кезип кааптар. Орнитологтарның бүгү эвилел ниитилелиниң эртем ажылдакчызы В. В. Леоновичиниң «Убса-Нур» программазының киржикчилериниң эрткен чылын Кызылга эрткен чөвүлел хуралынга киирген илеткелинден мындыг чүүлдү номчуп болур. Төрээн чуртувустуң агаар-бойдузунга моон соңгаар камныг болурунга бо чижек биске өөредиг боор чадавас.

«Убса-Нур» программа ёзугаар кылган шинчилел ажылдары бо оргулаашка ажыл-агыйның агаар-бойдуска багай салдар чок кылдыр чорударының дугайында баштайгы сүмелерни берип болур. Чижээлээрге, бир эвес Убса-Нур хөлче кирип аккан хемнерни боопп, тараа шөлдеринче суун үндүрүп, суггарылгага хөйнү ажыглаар болза, хөл сыгаараш. Убса-Нур оргулаажынга азы Тес-Хем, Эрзин, Өвүр дээш аңаа чоок черлерге агаар-бойдус өскерлип, көстүп көрбээн кандаашкынга-даа чедирип болур. Чүге дээрге Убса-Нур, Тес дээш улуг, биче хемнер, хөлдер шык оргулаажынга дыңа салдарлыг.

«Убса-Нур» шинчилел программаның удуртукчузу В. В. Бурровскийниң оргулаажы бүгү делегейге үнелиг бойдус турасназалдарының санынга кывылып, аңаа бүгү-делегей черлериниң биосфера заповедниктиң ажылдарын саналдап турар. Ооң ол саналы аңгы-аңгы чурттарның эртемденнериниң деткиишкинин алган.

Июль 12—17 хүннерде «Убса-Нур» шинчилел программазынга хамаарыштыр чөвүлел чыыштың киржикчилери Тывага ажылдап турганнар. Олар шупту бүгү делегейге ат-сураа билдингир эртемденнер. АКШ-тың, Италияның, Францияның, Кыдаттың, Моолдуң база ССРЭ-ниң эртемденнери Убса-Нур оргулаажын эргилдир ужуп, ооң географтыг байдалы-биле таныжып каннар. Оргулааштың онзагай черлеринге база чедип чорааннар. Оларның аргазы, бодалдары, шинчилел ажылдарынга хамаарылгазы «Убса-Нур» программазын боттандырып чорударынга, аңаа аңгы-аңгы чурттарның эртемденнерин хаара тударынга кончуг чугула боору чугаажок. Убса-Нур оргулаажынга чедип, ооң географтыг байдалы-биле танышкан соонда эртемденнер чөвүлел хуралды эрттирген.

АКШ-тың Мэриленд университединиң география салбырының төлээзи Джон Таунщенд экологтуг системаларның чыындызы болу берген Убса-Нур оргулаажы агаар-бойдусту өөренириниң чурттар аразында полигону болурунуң бирымдаазы барыр деп чугаалаан. Америк эртемденнериниң саналдары-биле таныштырган. Ол дээрге Убса-Нур оргулаажынга хамаарышкан эртем шинчилел ажылдарын шуптузун чыып, медээлер банкызын тургузары. «Убса-Нур» программазынга чоок шинчилел ажылдары-биле таныжары, совет болгаш моол эртемденнериниң оргулаашка кылып чорутказ шинчилел ажылдарының түңнелдери-биле өске чурттарның эртемденнерин таныштырары дээш ниитизи-биле 10 ажыг саналдарны американнар киирген.

АКШ-тың Космос шинчилээр төвүнүң төлээзи доктор Такер Черниң чамдык девискээрлеринге американнарның тырттырган чуруктарын чер кырынга кылган шинчилелдер-биле шүүштүрериниң аргаларынга кыска доктаап, бо талазы-биле Американың болгаш өске-даа чурттарның арга-дуржулгазын ажыглаарын саналдаан.

Италиядан келген эртемден, Европа харылзааларының комиссиязының каттышкан шинчилел төвүнүң төлээзи Жан-Поль Малингро Азияның арга-арыг шыпкан девискээрлерин космостан шинчилээринге киржип чораан. Убса-Нур оргулаажында ыяшты кезип, ажыглап турары хөй эвес хевирлиг-дир, ынчалза-даа ол хевээр уламчылаар болза, экологтуг өскерлиишкиннерге чедирип болбас деп чугаалаары берге деп болганын илереткеш, ук девискээрде бар арга-ыяштың байдалын, курлавырын өөренип, кезер чорукту эллээр талазы-биле хемчеглерни ап чорударын саналдаан. Оргулааштың хоорайлын камгалаар талазы-биле ажылдарны ап чорудары чугула апар чыдарын база ол демдеглээн.

Боттарының саналдарын болгаш бодалдарын өске-даа чурттарның эртемденнери чугаалаан.

АКШ-тың Океанография медээлериниң национал төвүнүң төлээзи Джерри Бартон даштыкыдан келген аалчыларны чылыы-биле хүлээп алганы, ээлдек-эвилең чорук дээш тыва чонга өөрүп четтиргенин илереткен.

Убса-Нур оргулаажын онзагай биосфера девискээри статустуг кылып, Бүгү-делегейге үнелиг бойдус турасказы кылдыр чарлап, аңгы-аңгы чурттарның эртемденнериниң демниг ажылдаарының биосферлиг лабораториязы болдурар дугайында эгелээшкинни херек кырында ажыл-херектер, кады ажылдажылга-биле боттандырарының кижи төрелгетенге ажыктыын эртемденнер илереткен.

Убса-Нур оргулаажының девискээринге агаар-бойдусту ажыглаарының тускай статузунуң дугайында боттарының саналдарын тыва республиканың чазаанга «Убса-Нур» шинчилел программазының организакчылары киирген.

Шангыр-оол СУВАҢ.
(«Шынның» корр.).

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

Дөрт хүн дургузунда (июль 13-16) республикага оперативтиг байдал нарын болган.

Өвүр районнуң төп эмнелгезинге Саглы суурдан, бижектеткен, 31 харлыг, малчынның дузалакчызы В. С. Саая дээр херээжен кижини эккелген. Удаваанда ол амы-тынындан чарылган. Ол кижини кады арагалап турганы 15 харлыг Долаана Саая дээрзи алгыш-кырыш үнген соонда бижектээн.

Июль 16-да Ак-Довурак—Абаза чазаглыг орукка ээзирик чолаачы Х. Ч. Саая мунуп чораан машиназын башкарып шыдаваанындан, 39-56 ТВЛ дугаарлыг ЗИЛ-130 чүък машиназын аңдарган. Чанынга чораан пассажири, 30 харлыг Анатолий Хертек өлген.

Июль 14-те Улуг-Хем районнуң төп эмнелгезинге бижек-биле хөй катап балыглаткан Биче-кыс Кыргысты эккелген. 43 харлыг малчын Арыскан сүт-бараан фермазынга чурттап турган. Алган балыгларындан ол эмнелгеге чок апарган. Каразыттырып турар Маадыр-оол Бегзи дээр малчын туттурган. Кем-херек үүлгединишкинин арагалаашкын үезинде үнген алгыш-кырыш соонда болган.

Ол-ла хүн хүндүскүнүң 14 шакта Шагаан-Арыг хоорайга Шагаан-Арыг АТБ-зиниң 53-76 ТВЛ күрүне дугаарлыг ПАЗ маркалыг автобузун башкарып чораан ээзирик чолаачы Э. С. Моңгуш Шолбан Күзерек дээр 9 харлыг оолду бастырган. Оол ол-ла черинге чок апарган.

Июль 14-түң хүнүнде Ак-Довурак хоорайның Пушкин кудумчузунда чурттап турар Г. К. Баиндык дээр кижиниң бажыңының шоочазын үреп киргеш, үнелиг эт-септи оорлаан. Ук хоорайның чурттакчызы, кайда-даа ажылдавайн турар 18 харлыг Сергей Сарыглар туттурган.

Барлыктың суггарылга системазының эргелелинче кирер эрттирилге черинге ук ажыл-агыйның тракторизи Николай Сарыгларның өлүг мага-боду чыткан. Ол баш-мээ кемдээшкининден өлген болган. Каразыттырып турар КМК-741-ниң ажылчыны, 21 харлыг Е. К. Сарыглар туттурган.

Барыын-Хемчик районнуң Бижиктиг-Хая суурунга сүт-бараан фермазының кадарчызы С. С. Хертектиң өлүг мага-боду тывылган. Ол моюнче боолаткан болган. Ол-ла суурда чурттап турар ажыл чок 29 харлыг Сергей Хертек туттурган. Даңзылатпаан боону оон хурааган.

Июль 14-түң дүнезинде Кызыл хоорайның Лопсанчап кудумчузунга И. В. Сафроновту бижектээн. Кызыл хоорайда чурттап турар, кайда-даа ажылдавайн турар Александр Кырлыг-Кара дээрзи каразыттырып туттурган.

Барыын-Хемчик районнуң Эдегей деп черинде чурттап турар «Барлык» совхозтуң малчыны Ю. К. Күжүгеттиң аалынче дээрбечилер халдааш, малчынның бир хоюн былаап алгаш, оон-на «Урал» мотоциклинге чүдүрүп алгаш, билдинмес үгже чоруй барганнар. Ак-Довурак — Абаза чазаглыг орукка ажылдап турган КАИ экипажының кежигүннери милицияның старшиназы Олег Сухопосов биле милицияның сержантызы Петр Фроленко олар «Урал» биле «ИЖ-Ю-5» мотоциклдер мунган билдинмес кижилерни туткан. Мотоциклдериниң бирээзинде хой бар болган. Дээрбедээшкинге каразыттырып турар кижилерни Барыын-Хемчик райкүүскомунуң ИХК-зынга эккелген.

Июль 9-та дачалар девискээринде септен бодунуң амы-тынынга четтинген орус националдыг эр кижиниң мөчүзү тывылган. Хар-назыны — 45-55 хар үези, дурт-сынының узуну — 171 сантиметр, ортумак мага-боттуг, кыска кылдыр таарткан, дорт, кара баш дуктуг. Өлген кижи кара-көк спортчу кофта, хүрең өңнүг хөйлең, ак майка, кара трико, хүрең тапочкалар кеткен болган. Оң холунуң салаааларында «Витя», «1938» деп бижиктер каккан. Ук кижини таныыр кижилерни хоорайның ИХК-зынга чедип келирин дилеп тур.

Июль 16-да Алдан-Маадыр суурга В. Д. Ооржак ээзирип алгаш дүржоктанып, ТОЗ-18 боодан кайы хамаанчок боолап тургаш туттурган.

Ол-ла хүн Кызыл хоорайның Лопсанчап кудумчузунда чурттап турар А. Л. Бучковскийниң квартиразынче билдинмес кижилер дүне када шургуп киргеш, «Панасоник» видеомагнитофонун алгаш барганнар. Каразыттырып турар кижилерниң бирээзи, «Монолит» кооперативте ажылдап турар 24 харлыг Владимир Казанцев туттурган.

Республика эмнелгезинге Баян-Кол суурнуң чурттакчызы Б. Б. Сенди-Хуурак дээрзин эккелген. Ол бижек-биле аар балыгны алган. Каразыттырып турар кижи бар.

Таңды районнуң Дүрген суурда чурттап турар А. М. Чураковтуң гаражындан ооң А 06-93 ТВ күрүне дугаарлыг «М-412» машинаны оорлап аппарган.

Самагалдай суурга Ш.-К. С. Кочега деп кижиниң бажыңының чанынга тургузуп каан 51-18 ТВЛ дугаарлыг ГАЗ-53 машинаны билдинмес кижилер оорлап мунган. Ук машиналарның дилээшкини чорup турар.

Кызыл хоорайның мурнуу микрорайонунга назы четпээн бөлүк оолдар туттурган. Аяс Чүльдүм, Алексей Моңгуш, Василий Куулар олар «Тиилелге» совхозтан, Анатолий Куулар Чөөн-Хемчик районнуң Шеми суурундан келген. Оларны назы четпээннерни хүлээр болгаш хуваар черже чоруткан. Анатолий Кууларны авазы дилеп чедип келген. А артканнарының ада-иелери оолдарын шуут дилевээн болуп турар.

Чай-биле чаржалаштыр сугга озал-ондактар база көвүдээн. Июль 16-ның хүнүнде Тес-Хем районнуң Ак-Эрик суурунуң чурттакчызы 28 харлыг У. С. Баачыг база Улуг-Хем районнуң Ийи-Тал суурунуң чурттакчызы 57 харлыг Э. С. Ширак-оол олар сугга дүжүп өлгеннер.

Мария КУЗЬМИНА.
Милицияның майору.

«УЛУГ-ХЕМ ХЕРЭЭ»

Төөгүнүң балалчак арыннарындан

(Эгези №№ 158, 159, 161, 162, 163 «Шында»).

6. Кандыг түңнел кылыр бис

Бо чүүлүмнүң эгезинде «Улуг-Хем херээнге» шамкаттырган херектеннерниң ат-бажын киирген мен. Төнчүзүнге байысаалганы кымнар кылганын база дыңнатса эки боор. Хөй кижини сагыш-холун буураткан, байысаачыларның чогаадып каапкан буруудадышкыннарын баргымдаалаан хоп-нүгүлдү 1962 чылда катап ястааш, аңаа шииттирген кижилерни агарткан. Байысаалганы колдады кылгаш, барык-ла түңнелди үндүрген Моңгуш Баян-оолович Артасты Тыва АССР-ниң иштики херектер министри албан-хүлээлгезинден халаан:

— Хоп-нүгүл-биле долдунган херекти дооскаңындан бээр ам удавас мугур бежен чыл болур. Үе ырап тудум, херек уттундурулп бар чыдар. Аңаа буруулуг кижилер ам барык чок болу бээр чыгаан. Таржаа болгаш ооң өөрүн [illegible] кижилер-биле ужуражып, чугаалажырга, мырыңай кеңгүс билбес сүт болгулаар. Азы чок болза олчан читкен кижилер кемниг [illegible] канчап таар [illegible]

— Үе дыка ырай берген. Каным ак дөмей-ле тиилеттин. Таржаа болгаш ооң өөрүн [illegible] кирипкен кижилер шупту буруулуг. Олар бөгүн шыдавыже чажырып каар болзувусса-даа, даарта дөмей-ле илерей бээр. Херекти байысаарынга киржип турган кижилерниң аттары бо-дур. Товарищтай — ИХЯ-ның сайыды, Парчиң — ооң оралакчызы, Седип, Бады-Суур, Бүрүнаа, Байыр-оол — ИХЯ-ның ажылдакчылары. Оларның байысаалгазы кандыг турганыл? Ол дугайында 1962 чылда республика прокурору Василий Дорун-оол истелге кылып турда, оларның өчүктериниң чамдыктарын көрүптээлиңер.

Хертек Эртинени Седип колдады байысаап турган. Ынчаарга ону Парчиң, Бүрүнаа, Артас, Товарищтай база байысаап турганын чугаалаан. «Седип мени беш дүн, хүннүң дургузунда удутпайн, кабинединге олуртуп алгаш, шагдаа [illegible] гаш, байысаап турду. Мееге өчүк берип турар [illegible] бажымче шугум-биле [illegible] турган. Өлүрер, чидирер бис, чырык черге чурттаалга бербес бис деп кыжаныр. Сандайга олуртуп алгаш [illegible] херээмни көөрде. ИХЯ-ның [illegible] тиинче байысаалга болгаш нүүр-тежилге үезинде буруулуун билинмээн, херечилерниң бадыткалдарын шынзытпаан. Ынчангаш ону өске өөрү ышкаш, Тыва ССРЭ-ге каттыжа бээрге, катап истелгеге киирбээн.

Түлүш Чиңгин-оолду Красноярск крайның Соңгу-Енисей районунуң «Таежный» деп совхозунга ажылдап турда, өчүүн алган. 1940 чылда 6 чылда шииттирген кижи чораан. Ооп хостал [illegible] пөлүүнкен. Баштай Шагаан-Арыгга Товарищтай, Артас, Байыр-оол олар ийи хонук дургузунда үзүк чок байысаап турганын чугаалаан. Чаңгы Хунашлаңның бажыңынга аңаа-ла чорук [illegible] биле хонуп чыткан кижи болдур эвеспе.

Кыргыс Намдакайны ынчан байысаап турда, кызыл партизан деп билеттиг турганы, 1919 чылда Сүт-Бажынга Казанцевтиң шериин базышканы, 1930 чылда Хемчикке, 1932 чылда Терс-Хемге болгулаачы самыыннар бас чырынга кирипкени билдинип келир. Артас хол боолу биле шыгыяйын, шугум-биле хап, тепкилеп турганын ие чугаалаан.

Бо үстүнде өчүктерни дыңнап турарымга ынчалдыр байысаалганы [illegible] чааң чорудуп турганы биле катап тодаразын деп сорулга [illegible]

«Улуг-Хем херээниң» база бир кол байысаачызы. Күжүгейге өчүүн бээн берген кижини Бады-Суур Кыргыс Минчирович деп адаар болгаш, 1962 чылда Өвүр районнуң Торгалыгга чурттап турда, республика прокурору тайылбыр алган. Ам ону шала долчулай аараан, эң-не кол талаларын дыңнаңар.

«1939-41 чылдарда ТАР ИХЯ-ның экономика килдизиниң дузалакчы төлээзиниң ажылдап. Товарищтай, Артас оларның айтышкыны-биле ол херекти («Улуг-Хем херээ» — Э. Д.) кылышкан мен.

Херектеннер 3-4 ай нии [illegible] тынде акты бис деп [illegible] Күскелдейниң ол өчүүн ынчаар кылганым шын [illegible] кедейниң ол өчүүн Артаска көргүзеримге аажок [illegible] амырап турар чүве. [illegible] тештирерге. Норбу, Хунашлаңдаай [illegible] Эртине шуут [illegible] Артас [illegible] тайылбырымга бердим...».

Бады-Суурнуң бодунуң холунуң үжүү-биле бижээн тайылбыры бар. Ында мындыг домак бар: «ИХЯ-ның ажылдакчылары Бүрүнаа, Ензак, Парчиң, Седен-оол, Артас, Седип олар эң-не каржы турганнар».

Чоокта чаа Моңгуш Артас-биле ужурашкаш, «Улуг-Хем херээниң» киржикчилериниң республика прокурорунга берген өчүктериниң талазы-биле чугаалаштым. Ук херек болга-ла чорба [illegible] ажып турда, олар чүү деп-даа мегелээр апаар диди. Ынчаарга Бады-Суурнуң тайылбырын аңаа шуут-ла чугаалаар ужурга таварыштым. Ол үеде херектеннерни эттээр чорук барык чок турган [illegible] Моңгуш Баян-оолович бүзүредир кижи болду. Ынчангаш херек чүү хире нарын [illegible] бо чүүлден безин илден [illegible] Тываның репрессияларга хамааржыр [illegible]

[illegible]

Кужугет Таржааның [illegible] черле чок.

Таржаа ТАР Биче Хурал Президиумунуң ТАРН ТК-ның кежигүнү турган кижи болдур эвеспе. Бо черлерниң тускай шиитпири чокка ону тудуп бажыннаар эрге кым-да-даа чок. Таржааны 1940 чылдың май айда Төп Комитет кыйгыртып аппарган дээрзин, ынчан Улуг-Хем кожууңга ИХЯ-ның төлээзи турган Соян Ойдуп ам сактып олурар. Ооң чугаазын ТАРН-ның херектер эргелелинге турган (ам болза ниити килдис хевирлиг) Борис Шыырапович Бүрбү тодаргай бадыткады. «Таржааны келдиртип эккел деп, Тока меңээ айтышкын берген. Чогум кайы айдаазын уттупкан мен, телефоннаптарымга, ийи шак четпээнде, ТК-га Таржаа чедип келген. ТК-ның Президиум хуралынче ол кире берген. Ооң соонда ИХЯ-ның ажылдакчылары Парчиң, Бүрүнаа, Седип олар эжик аксынга кызаштаныр турганнар. База-ла орта сагынмайн тур мен. Парчиң-на боор. Таржааның улуг кара портфелин мээң [illegible] кирип каап каан. Эртенинде дыңнаарымга, Таржааны тудуп бажыннап алган дишкеннер. Ооң портфелин чажыт килдиске [illegible] берген мен». Борис Шыырапович бо чугаазында нүгүл черле чок. Аңаа бүзүрээр мен.

Ол дугайында Моңгуш Артас дыка бадыткалдыг чугаалаан чүве: «Чогум бодум көрбээн мен. Товарищтайның чугаалааны болза: «Эртине [illegible] Таржааны Президиум хуралынга (Политбюро — Э. Д.) дашны аскаа [illegible] Тока тудуп бажыннаар дээн чүве. Байысаалгазын кылыр [illegible] Таржааны Президиум хуралынга берген, тудуп бажыннаар дугайында [illegible] 1962 чылда [illegible] обкомнуң бюрозунга мээң херээм көрүп турда, ооң ынаай пленумга чугаалаан мен. СЭКП ТК-ның Партком миссиязынга база чугаалажык мен. Тока ыттавас кижи. Ол дугайын бюро, пленум кежигүннери айтырыг салып, тодаргайлавайн барган. Ынчангаш мен чааскаан ол херек дээш тос эрээни көрдүм.

Байысаатпаан черим-даа чок, ам чугаалаар чүвем база чок. Сөөлгү үеде парлалгага ол дугайында үнгүлээн чүүлдерде (Артем Борбак-оолдуң «Тываның аныяктарында» Таржаа дугайында чүүлү — Э. Д.) шын эвес бижээн чорду. Таржаа суглар-ның херээн мен эгелевээн мен. Байысаалганы, нүүрлештирилгелерни кылганым шын. Таржааны өлүрүп шиидип турда, маңаа турбаан мен».

Моңгуш Баян-ооловичиниң чамдык таарзынмаан чүүлдери-биле чөпшээрежип-даа болгай-ла. Бодун безин репрессия дугайында созунга чүүл бижип турган. Үжен чылдарда ИХЯ-ның оралакчы сайыды Моңгуш Артас деп соора бижээн [illegible] «Улуг-Хем херээниң» байысаалгазын нугдатпаан болгаш тендурген кижи Артас. Ол дугайында байысаалга материалдары маргыжар арга чок чугаалап турар. Ук херектиң эгезин Артас эвес, Парчиң кылганы шын. Менге Байырны байысаан тура, Улуг-Хемде [illegible] [illegible]

Эдуард ДОНГАК
(Уланчылыг).

телевидение

ИЮЛЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Горец» танцылаар. 9.05 Литература-уран-чечен программа «Сез». 11.05 «Кижинин чок бижээн» Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10—13.40 Баримдаалыг фильм. 15.45 Туркменияның [illegible] дугайында баримдаалыг фильм. 15.55 Уруглар фильм. «Питер Пэн». 1-ги сериязы. 17.05 «Эзин, хөгжүм». 17.45 Баримдаалыг фильм. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 хараа чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 Сергей Березинниң ырлары. 19.55 «Андропковтун сөзү». Цена [illegible] Телефильм. 21.00 «Үе». 21.30 Найыралдың мериданнары. Польшада [illegible] 2-ги Бүгү-эвилел фестивалының ажылдыышкыны. 23.00 «Парлалга кавиу кеңгүзүп тур...» чогаалыкы аттыкыжы «Тенелдер». 23.40—00.05 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Цирк дугайында фильм — 8.15 Цирк дугайында фильм. «Эзги шинээ». 5-6 серийлери. 11.05 Фильм-концерт. 12.00 Ритмниг гимнастика. 12.30 — 13.55 «Кортакчы». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 17.00 «Тараачын херээ» 2-ги дамчыдылга. 18.00 Ритмниг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Саян эдектеринде кежээ». 19.20 «Азия төвү». Информастыг программа 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.15 СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттары чугаалап тур. Г. Ч. Шиттиин, В. Г. Вальков, Т. Д. Чечек-оол олар-биле интервью.

МОСКВАДАН

21.35 — «Орай бышкан кат». Уран-чечен фильм. 23.00 — 00.45 Поп-хөгжүмнүң аныяк күүседикчилериниң концерти.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Вертикаль». «Кинорежиссерның мастерскаязында». Параджанов дугайында баримдаалыг фильм. 19.25 «Барги саба». Душанбеден дамчыдылга. 19.55 Коллаж. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

ИЮЛЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Двое на голой земле» 9.10, 11.00, 12.50, 14.40, 19.30 (узаткан) «Большая прогулка» (2 сериялыг) 16.30. Видеозалга: «Даки» 10.00, 12.00, 14.00, «Жертва обмана» (2 сериялыг) 16.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Лето в раковине» (1-ги сериязы) 11.00, «Поезд в Голливуд» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: киноларчыындызы 10.00, «Постоялый двор среди холмов» (Румыния) 15.00, 19.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Отпетые мошенники» (АКШ) 14.00, 16.20, 18.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «След сокола» 17.30, 19.30 шактарда.

• • •

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАЛГА

«Тыва кобальт» комбинат ортумак школа, профтехучилище дооскан, шеригден халажып келген аныяктарны ажылдап кээринче чалап тур. Даг ажылчыны, электрик, электромонтёр, ТЭЦ машинизи, токарь мергежилдерин өөренип-чилеп тургаш шиңгээдип ап болур. Үжен харга чедир өг-бүле чок аныяктарны чаагайжыттынган ниити чуртталга бажыңы-биле хандырар. Чалалга биле ажылдап келген кижилерге бажың-балгатты баштайы көөрүн магадылап турар.

Билдириишкиннерни дараазында адресче чорудар: Хову-Аксы суур, «Тыва кобальт» комбинат, кадрлар килдизи.

• • •

Тээли ортумак школазының 1965 чылдың доозукчуларының ужуражылгазы 1990 чылдың июль 27-де эртенгиниң 10 шакта ол-ла [illegible] болур. Доозукчуларны болгаш башкыларны чалап тур.

«Шын» солуннуң редакциязының ажылдакчылары 1940 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, [illegible]

Чылбак Хойтпак-ооловна САТТЫН

[illegible]

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ оревмная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-08, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга ямазы

Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 449. ТС—01008

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июль 20 пятница № 166 (14366)

1925 чылдан үндезилеттинген

Өртээ 3 кап.

Республиканың сүт-бараан фермаларының аразында «Үш-муңчу» клубту тургузарының эгелекчилериниң бирээзи — «Көк-Тей» совхозтуң СБФ-зының коллективи бо бирги чартык чылда шылгарааш, бирги черде болган. Республикага баштайгы дөрткү черни алган саанчыларның ужу ол коллективте болган. Римма Кушкаш-ооловна Допчун-оол бир инектен-не 1989 килограмм сүттү саган. Бо дээрге Тыва АССР-ниң саанчыларының аразында бирги черде көргүзүг. Ийиги черде «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйындан Ирина Энгелбеевна Оюн болган. Ооң көргүзүү 1910 килограмм. А үшкү, дөрткү черлерде база-ла көк-тейжилер — Галина Кужүгет биле Махова Монгуш.

Көк-Тей фермазы эрткен 1989 чылдың бирги чартыында бир инектен 1797 килограмм сүттү саган. Ол дээрге ынчан база-ла республикага бирги черде көргүзүг турган. Ам 1641 килограмм. Ынчангаш чаржып турары «Сосновскоениң» төп сүт-бараан фермазының көргүзүүнден бир инектен 93 килограмм сүттү хөйнү саап алган.

Игорь Петрович Сагоян баштаан бо коллектив сөөлгү чылдарда черле мурнунче кымны-даа киирбейн, доктаамал бирги черде боол келген. Эрткен чылдаазынга бодаарга, оларның бызаа алыры база көвүдээн. 1989 чылда 100 инектен бо үеде 54 бызааны алган турган болза, ам барык 69 четкен.

Бо коллектив малдың уксаазын экижидерниче улуг кичээнгейни салып келген. Инек бүрүзү тускай учётта турар.

1990 чылдың бирги чартыында республиканың фермаларында инек кадарчыларының чарыжынга база-ла бо коллективтиң ажылчыннары — Андрей Суван-оолович Сагаачы, Владимир Белек-оолович Сат, Демир-оол Салчакович Седен олар шылгарааның июль 19-та «Шынга» парлаттынган ат-алдарын номчукчулар билир.

— Малды чайын семиртиринге, ооң сүдүн көвүдедиринге инек кадарчылары кол рольду ойнап турар. Эң-не аар үлүг оларга онаажыр. Чүге дээрге өът-сиген эки үнмээн-даа болза, сүт саалдазы кудулаваан. Харын-даа эрткен чылдың деңнелинден бичии көвүдеди. Манаа бирле дугаарында, бистиң коллективтиң бүгү ажыл-ишчилериниң демниг, кызымак чорууп, быжыг эп-найыралын, бедик сагылга-чурумун демдеглээр мен — деп, фарманың бригадири үнелеп чугаалап турар.

Малга немелде чемни берип турар дидивис. Чүлерил? Саар инектерге сиген далганы бээр. Чарба четчир. Совхоз директору Саян ындындан мал чеми дилээринге өйлешкен. Ам канчаар: аргала херек. Элегес-Аксында 40 гектар шөлдүг, ында сигени бар.

Найыралдыг интернационалчы коллектив 1990 чылда республиканың малчыннар Наадымынга чедиишкиннерлиг ужуражыр дээш, шынап-ла, чүткүлдүг ажылдаан. Чүтле ол фермадан 13 кижи Тываның эң дээре көргүзүглүг малчыннарының аразында саанчылар, бызаа ажаакчылары, кадарчылардан кирген. Тергиин эки көргүзүг. Хөй чылдарда бызаа ажаап келген Валентина Степановна Трупп мурнуку чылдарда республиканың чемпиону-даа боол турган. Бо чартык чылда ооң көргүзүү ниити республикада ийиги черде болган: бир бызаадан ортумаа-биле хонукта 714 грамм немелде деңзини алган. Ол база-ла, эрткен чылдың бо үезинде көргүзүүнден хөй.

Ферманың малчыннары олар дээш сагыш салыышкынын кезээде үнелээр. Чуртталга бажыңнары-биле бүрүн хандыртынган. Столовайлыг, хеп чуур черлиг, уруглары ясли-садта хаара туттунган. Кижилер дуганында сагыш салырга черле харылыг.

1990 чылдың бирги чартыында чарыштың тиилекчилери — «Көк-Тей» совхозтуң фермазының бүгү ажыл-ишчилеринге байыр чедирип, Наадым-биле улуг-улуг чедиишкиннерни күзеп, республикада мурнакчы адыңарны сыкпаңар деп оларга улуг йөрээл салып тур бис. Кижиге эң-не үнелиг чемниң бирээзи — эм сүттү сөннеп турар шалыпчыларывыска четтирдивис.

Салчак НАЗЫТЫ.

Бөгүн — республика Наадымы ажыттынар

СОРУК

Валентина Трупп. Ооң ады чылдан чылче сурагжып бар чыдар. Ол республикада мурнакчы бызаа ажаакчыларының даңзызын баштап турарларның бирээзи. Бо чылын база-ла шалыпчыларның одуруунда.

Хамаарышкан ажылынга бот-идепкейлиг. топтуг-томаанныг бөдүүн ишчи-биле чугаалажып ора, бир шүлүкчүнүң мындыг одуругларын сактып келдим:

Кижи төлү — төөгүлүг,
Кижи төлү — салым-
чолдуг.
Ажылга ол шылгараарга
Арат чону мактап үнер.

Красноярск крайның Курагин районунга төрүттүнген аныяк уруг 1872 чылда «Көк-Тей» совхозка күш-ажылчы базымын эгелээн. Ооң амыдырал, ажыл-херээ Көк-Тей сүт-бараан фермазы-биле сырый холбашкан. Ол он чыл бурунгаар төрээн суурунче катап кежуп чеде бергеш, анаа чаңчыгып чадашкаш, өөренген эш-өөрүнүң чанынче дедир эглип келген.

— Бөгүнгү мээң күш-ажылчы тура-соруум кады бызаа ажаажып турар ажылчын өөрүмнүң ачызы-дыр — деп, ол бузурелдиг чугаалап турар. — Демниигде — күштүг, тепкиништигде — быжыг дижип, өөрүм кыстарның чугаалажып турарынга өөрүп чоруур мен. Бодап-даа көрүнер даан, бо тыва херээжен улустуң аразында чааскаан орус-даа болзумза, мени кым-даа бак чаңнап көрбээн. Өг-бүлевиске хүн бүрү үнчүп-киржип, боттарывыска үргүлчү дузалажып турар бис. Чогаадыкчы күш-ажыл бистерни холбап, аас-кежикти, өөрүшкүнү, найыралды шаңнап турар. Сагыш-сеткилге таарыжыр кижилер эгин кожа ажылдап турда, хөөн-бодал сергек, ажылдаарга чиик, хол-бут тудунгур болур-дур.

Валентина Степановнаның хайгааралында бо хүннерде 52 бызаа бар. Дуржулгалыг бызаа ажаакчызы хонуктала ортумаа-биле 741 грамм немелде деңзини ап турар. Эгии кырында элээн улуг дадыгылганы алган шалыпчы бызаа ажаакчызы аныяк-өскенге ажыктыг арга-сүмезин күзелдиг-биле дамчыдып берип чоруур.

Данзы САЛЧАК.

АЯС БОЛЗУН

Аът чылдың аас-кежиин
Амыдырал чаяар болзун.
Ажык-чаңнарг делегейге
Амыр-тайбың мөңгежизин.
Кижилерниң сеткилинге
Килең-чөңгээ кирбес
болзун.
Агаар-бойдус арыг турзун.
Ак-көк дээр-даа аяс
болзун.
Аас-дылга эптиг сөстер
«Акы-дуңма» болуп
артсын.
Кызып-кызып илергейлээр
Күзел сөзүм мындыг
ийин:
Кырганнарга — узун
назын.
Чалыыларга — чаптанчыг
чаң.
Бичиилерге — билиг, эртем.
Ол-ла бүгү күзелдерден
Онза ылгап сөглээр
сөзүм:
Эннерниң үндезини —
Эң-не быжыг чурум
турзун!

Аваа МОНГУШ.

Республиканың көдээ ажыл-агыйының мурнакчыларын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Мал ажыл-агыйының продуктуларын бүдүрер талазы-биле планныг даалгаларын күүседиринге бедик көргүзүглерни дээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Бараан Дарыйгы Барыкыковна — «Май 1» совхозтуң инекчизи, Тожу район.

Головорян Арам Амбарцумович — «Бүрен» совхозтуң инек кадарчызы, Каа-Хем район.

Доптан Шактар Седипович — «Нарын» совхозтуң хойжузу, Эрзин район.

Ондар Дугар-оол Давайоолович — Карл Маркс аттыг совхозтуң хойжузу, Сүт-Хөл район.

Ооржак Кара-оол Севеековеович — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң инек кадарчызы, Монгун-Тайга район.

Хомушку Бе[illegible]-оол Очуровович — «Хемчик» совхозтуң хойжузу, Барыын-Хемчик район.

Шуваева Тамара Никитична — Кызылдың куш фабриказының куш ажаакчызы, Кызыл район.

Ондар Б[illegible] Комбуевич — «Ийгилг» совхозтуң хойжузу, Чөөн-Хемчик район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың июль 19.

Республиканың мал ажылының мурнакчыларынга «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Мал ажылынга ачы-хавыяазы дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» атты тыпсыры болза:

Вебер Валентина Михайловна — «Кызыл тараачын» совхозтуң [illegible] мал эмчизи, Бай-Хем район.

Дортуй-оол Шагдыр Нина Хуураковна — С. К. Тока аттыг совхозтуң хойжузу, Таңды район.

Захаров Василий Григорьевич — «Чедурга» совхозтуң чылгычызы, Тес-Хем район.

Иргек Кызыл-оол Балчиевич — «Улуг-Хая» совхозтуң тевежизи, Улуг-Хем район.

Калин-оол Хертек Успунович — «Кара-Хөл» совхозтуң малчыны, Бай-Тайга район.

Монгуш Күшкимаа Намбар-ооловна — «Коммунизмче орук» совхозтуң хойжузу, Өвүр район.

Мортуй-оол Ачай-оол Ооржакович — «Тиилелге» совхозтуң хойжузу, Кызыл район.

Салчак Хүрен-оол Лимбранович — «Саян» совхозтуң хойжузу, Бии-Хем район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың июль 19.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының УСТАВЫ

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге бадылаттынган

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы — бүгү кижилерниң үнелиг чүүлдеринге болгаш коммунистиг идеалга үндезилеттинген программныг эчис сорулгаларны боттандырары-биле ССРЭ хамаатыларын эки тура эгелээшкинге каттыштырып турар политиктиг организация болур. Маркстың, Энгельстиң, Ленинниң идеяларын чогаадыкчы ёзу-биле сайзыратпышаан, хөй-ниитиниң депшилгелиг утаан-бодалының чедиишкиннерин ажыглавышаан, интернационализмни камгалавышаан, ол гуманныг, демократтыг социализмни чуртка тургузарын, кижиниң хостуг, бүгү талалыг сайзыралынга байдалдарны хандырарын бодунуң эчис сорулгазы кылдыр салып турар. Ажылчын ангының, тараачыннарның, интеллигенцияның болгаш социалистиг шилилгениң оруунда социал өске-даа кезектериниң эрге-ажыктарын СЭКП илередип база камгалап, хамааты чөпшээрежилгени болгаш хөй националдыг совет ниитилелдиң каттыштырылгазын чедип ап турар.

СЭКП бодунуң ажылын Программага болгаш Уставка үндезилеп тургузуп турар. Партия, ооң бүгү организациялары ССРЭ Конституциязынга, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның конституцияларынга база совет хоойлуларга дүүштүр ажылдап турар.

I. Партия кежигүннери, оларның эргелери болгаш хүлээлгелери

1. 18 хар четкен, Программаны хүлээп ап база Уставты күүседип, партия эге организацияларының бирээзинде ажылдап база ону материалдыг акша-хөреңги-биле деткип турар ССРЭ хамаатызы кижи СЭКП кежигүнү боол болур.

2. Партияның бүгү кежигүннери деңэргелиг. СЭКП кежигүнү дараазында эргелерлиг: партияның иштики болгаш даштыкы политиказының, партияның иштики амыдыралының айтырыгларын тургузар болгаш хостуг чугаалажыр, шиитпирлер ажылдап кылырынга киржир, бодунуң хөй-нииити ажыл-чорудулгазынга политиктиг деткимчени болгаш партия организациязының камгалалын алыр, партия органнарынче соңгуур болгаш соңгудар, оларның ажылының дугайында медээни алыр, үнелелди бээр, партийжи кайы-даа органны болгаш кайы-даа коммунисти шүгүмчүлээр, партияның кайы-даа чадазынче билдириишкинни болгаш саналды киирер, ооң харыыны алыр, [illegible] саналын азы ооң ажыл-чорудулгазының болгаш сагылга-чурумунуң дуганында айтырыгны чугаалажып турда партия органының ажылынга киржир.

Ажыл-чорудулгазы Конституцияга болгаш совет хоойлуларга дүүштүр тургустунган хөй-ниити организацияларының болгаш шимчээшкиннерниң ажылынга коммунист кижи киржир эргелиг. СЭКП кежигүнү өске партиялар-ның кежигүнү боол бол[illegible].

3. СЭКП кежигүнү бодунуң политиктиг болгаш культурлуг деңнелин бедидер, партияның идеяларын пропагандалаар, ооң программныг эчис сорулгаларын чедип алыры база ниитилелге авангардчы турушту хандырары дээш демисежир, улустарның найыралын быжыглаар, СЭКП-ниң политиктиг шүгүмүн күш-ажылчы коллективтерге, чон ортузунга чаңгыс чок чорудар, партийжи шиитпирлерни күүседир, партийжи кежигүн дадывырын төлээр, хоойлу-дүрүмнү болгаш ниитилелдиң мораль нормаларын сагыыр хүлээлгелиг.

4. СЭКП кежигүнүнге чаңгыс [illegible] чурумун ёзугаар кирип турар кежигүн билдириишкининиң барымдаалап хүлээп алыр. СЭКП кежигүнүнге хүлээп алыышкын дугайында шиитпирни партия эге организациязының хуралынга үндүрер болгаш ол сөөлгү болур. Партия эге организациязының шиитпирлээни ёзугаар СЭКП-ге кирип турар кижиге бир чыл чедир шенелде хуусааны, а ол ышкаш партияның ниии кежигүнүнүң дагдыныышкынын доктаадып тургузуп болур.

СЭКП-де чаңгыс аай партийжи билет бар, партия кежигүннериниң учёдунуң чурумун СЭКП ТК доктаадып тургузар.

Коммунист кижи ажылдап азы чурттап турар черинин аайы-биле бодунуң күзелин ёзугаар болгаш эге организацияның чөпшээрели-биле партия учёдунга турар. Партияга 30 чылдан эвээш эвес идепкейлиг ажылдап келген СЭКП кежигүнүнге партия эге организациязының шиитпирин ёзугаар «СЭКП-ниң хоочуну» хүндүлүг атты тыпсып болур.

Бир эвес партия кежигүнү кижи кадыкшылының байдалы-биле азы назы-харының аайы-биле партийжи амыдыралга долузу-биле киржип шыдавас болза, ооң хуу билдириишкининге үндезилеп, партия эге организациязы ону үргүлчү кылыр ажылдан болгаш кежигүн дадывыры төлээринден хостап болур.

5. СЭКП Уставының негелделеринге дүүшпес чүүлдер кылганы дээш азы чуруму дээш партия кежигүнүн СЭКП-ден үндүргени-биле партия эге организациязы бодунуң инициативазы-биле азы үстүкү партийжи органның саналы-биле СЭКП кежигүнүн кежигүн эвес деп санаар.

А ол ышкаш партия кежигүнүнүң СЭКП-ден үнер дугайында эки тура билдириишкининиң ёзугаар партия кежигүнүнден үнген деп санаар, ук билдириишкинни партия эге организациязы чугаалажып көөр.

СЭКП кежигүнүнге хүлээп ап турда база партиядан үндүрүп турда, бир эвес шиитпир дээш коммунистерниң ол организациязының учёдунда турарларының чартыындан хөйү бадылаан болза, хүлээп алдынган деп санаар.

Партийжи сагылга-чурумну болгаш хөй-ниити моральдың нормаларын хажытканы дээш партия кежигүннеринге партийжи кижизидилгениң болгаш саддар чедириишкиниинң сагындырыг азы доңгулда хүлээдир [illegible] ажыглап болур.

Партиядан үндүрткен азы хемчег алыскан кижи партияның контроль органнарынче хомудал киирер эргелиг. Хомудалды ооң кииргенинден бээр ийи айдан орай эвес хуусаада чугаалажып көөр.

II. Партияның иштики демократиязы

6. СЭКП болза идейлиг чаңгыс аай чорукка болгаш партийжи эш хуу ёзузунга, партийжи амыдыралга боттуг башкарылганы, партияның болгаш түс-түс коммунист бүрүзүнүң эрге-ажыктарын дүүштүрерин, партийжи массаларның эрге-чагыргазын болгаш медерелдиг сагылга-чурумну хандырар демократтыг централизмниң принсибинге [illegible] чурттаар база ажылдаар.

[illegible] ниитилелдиң [illegible] болгаш платформаларны демнештирерин, [illegible] партияда [illegible]. Ниитилелге болгаш партия ажыл-амыдыралының эң чугула айтырыгларының талазы-биле дискуссиялар болгаш референдумнар түс-түс организацияларның [illegible] СЭКП-ге ниитизи-биле чорудуп турур болур. Оларны [illegible] органнарның инициативазы-биле, а ол ышкаш [illegible] кежигүннериниң [illegible] партия организацияларының [illegible] негелдези-биле эрттирер.

7. Эге организациялардан эгелээш, СЭКП-ниң бүгү организациялары партияның политиказын ажылдап кылырынга киржир. Олар бодунуң иштики амыдыралын болгаш ажыл-чорудулгазын тургузар талазы-биле бот-тускайлаң болур. Партияның программныг сорулгаларынга чөрүшпес эвес болгаш СЭКП Уставының тывысканы бүрүн эргелерниң хемчээлинге оларның хүлээп алган шиитпирлерин үстүнде турар органнар персоналдыг херектер талазы-биле шиитпирлеринден аңгыда, күш чок [illegible] болбас. Ол органнарның кайызы-даа чөрүлдээлер тургуп келген таварылгада, партия эге организацияларынга, коммунистерге айтырыгны дорту-биле тургузуп азы референдумну эрттирип болур.

8. Партия организацияларының болгаш партия органнарының ажылы субъективизмни база чаңгыс кижиниң эрге-чагыргазын болдурбас коллективтиг чоруктуң болгаш хуузунда харысалганың үндезиннеринге тургустунар.

Ниити хурал, конференция, съезд болза партияда удуртукчу органнар болуп турар. Партия организациязының кежигүннериниң азы соңгуткан делегаттарның ортаа кезииңден хөй нуруузу, а отчёттар болгаш соңгулдалар үезинде — үштүң ийиден эвээш эвес кезии олуржуп турда, олар шиитпирлээр бүрүн эргелиг болур. Партияның удуртур органнары күүсекчи органнарны (бюрону, комитетти), контроль органнарын (контроль комиссиязын) соңгуур.

Ажылдаарының кол угланыышкыннарының талазы-биле доктаамал азы түр комиссияларны болгаш ажылчын бөлүктерни партия органнары тургузуп, а ол ышкаш боттарының ажыл-чорудулгазынга коммунистерниң база өске-даа хамаатыларның киржириниң өске хевирлерин ажыглап болур.

9. Партия организациялары, соңгулдалыг органнары ажык ажылдаар, партийжи шиитпирлерге дүүштүр партия хуралдарының, конференцияларының, съездилериниң, күүсекчи болгаш контроль органнарының хуралдарының ажык болурун, партийжи парлалганың оларга киржирин, документилер төлевилелдерин, стенограммаларны, хүлээп алдынган доктаалдарны болгаш өске-даа материалдарны парлаарын хандырар. Партия комитеттери, партия эге организациялары боттарының ажыл-чорудулгазының дугайында коммунистерге болгаш үстүнде турар партия органнарынга үргүлчү информастап дыңнадыр. Бодунуң эге организациязының бюрозунуң азы парткомунуң хуралдарынга коммунист олуржур эргелиг. Соңгулдалыг партия органының кежигүннери аңаа отчёттуг органнарның хуралдарынга хостуг кирер, а ол ышкаш партия органының болгаш ооң аппаратының эргезинде турар документилерин ажыглаар эргелиг.

10. Партияда удуртур күүсекчи болгаш контроль органнары соңгулдалыг. Оларны чажыт бадылаашкын-биле соңгуур. Бадылаашкынга кандыг-даа [illegible] кандидатураларны киирип болур. Партия кежигүннери кандидатураларны [illegible] чокка, ооң иштинде бодунуң кандидатуразын соңгулдалар үезинде деңнидер эргелиг. Хуралга, конференцияга, съездиге, партия комитединиң пленумунга, контроль комиссиязынга болгаш бадылаашкынга киришкен СЭКП кежигүннериниң [illegible] ортаа кезииңден хөй нуруузун алган кандидаттарны соңгуттурган деп санаар.

Район, хоорай, округ, область, край, республика конференцияларынга, [illegible] республикаларының компартияларының съездилеринге, СЭКП-ниң бүгү [illegible] конференциязынга болгаш съездизинге делегаттарны [illegible] партия эге организациялары кандидатураларны [illegible] партия округтарының [illegible] коммунистерниң чүгле дорт бадылаашкыны-биле соңгуур.

Партия комитеттерин болгаш контроль органнарын, конференцияларга, съездилерге бээр делегаттарны соңгуурунуң чурумун партияның эге, чер-чер организацияларының шиитпирлеринге үндезилээш, хамаарышкан партия комитеди тодаргайлаар.

Үстүнде турар партия органнарының составынга кандидатуралар талазы-биле саналдарны партия эге организациялары киирер эргелиг, ол органнарны тургузар конференция, съезд ук кандидатураларны чугаалажып көөр. Партия комитеттерин, контроль комиссияларын адаанда турар организацияларның төлээлекчилерин делегат кылдыр дорт чорударының аргазы-биле база соңгуп болур, ол организациялар бодунуң төлээлекчизин дедир келдирер эргелиг.

11. Райком деңнелинде болгаш партияда ооң-даа бедик соңгулдалыг органнарның кежигүннери ол-ла албан-дужаалга ийи хуусаадан хөй улаштыр соңгуткан туруп болбас. Партия кежигүнү партияның ийиден хөй комитеттеринге азы контроль комиссияларынга туруп болбас. Партияның күүсекчи болгаш контроль органнарының составы оларның бүрүн эргелериниң хуусаазы доозулгуже чедир чаартынып азы эде соңгуткан туруп болур. Хамаарышкан организацияның кежигүннериниң [illegible] хөй кезииниң негээнии ёзугаар азы эки тура биле халажыр дуганында соңгулдалыг органның чамдык азы бүгү кежигүннериниң медеглелин барымдаалап айтырыгны чугаалажып көөр.

Бүгү деңнелдерниң партия комитеттериниң секретарьларын, контроль комиссияларының даргаларын ук органнарның кежигүннери кылдыр харын угда соңгувушаан, хамаарышкан хуралдарга, конференцияларга болгаш съездилерге азы делегаттарның дугуржуп көргениниң ёзугаар партия комитеттериниң болгаш контроль комиссияларының пленумнарынга соңгуур. Олар хамаарышкан партия комитединге азы контроль комиссиязынга отчёттуг болур, партия аппаратының организациязындан аңгыда кандыг-даа парторганизацияның учёдунга туруп болур.

12. Партия комитеттери болгаш контроль комиссиялары оларны тургускан партия организацияларынга отчёттуг болур. Соңгулдалыг органның кежигүн бүрүзү ону соңгаан азы сүмелээн партия организацияларының мурнунга бодунуң ажылының дугайында отчёдун бээр.

13. Партия организациялары болгаш оларның органнары шиитпирлерни ажылдап кылырда бүгү санал-оналдарны чугаалажып көөр хүлээлгелиг. Хөй нуруузунуң хүлээп алган шиитпири шуптузунга албан болур. Эвээш нуруузу бодунуң туруштарын партия хуралдарынга, конференцияларга, съездилерге, күүсекчи болгаш контроль органнарының хуралдарынга, массалыг информацияның партийжи чепсектеринге камгалаар, эдеринчи илеткелдерни кылыр, ошкаар санал-бодалын протоколдарга демдеглеткедир, маргылдаалыг айтырыгларны бодунуң организациязының азы үстүнде турар органнарга дагын чугаалажып көөрүн негеер эргелиг.

Партия комитеттеринге болгаш контроль комиссияларынга, оларның бюроларынга, президиумнарынга чөрүлдээлер [illegible] таварылгада шиитпир төлевилелин [illegible] киирер болгаш бадылаашкыннарның үезинде [illegible] эвес [illegible] хөй нуруузу-биле хүлээп алыр.

Съездилерниң, конференцияларның, хуралдарының шиитпирлери партия организацияларынга албан болур. [illegible] комитеттериниң болгаш бюроларының шиитпирлерин [illegible] хамаарышкан партия организацияларынга [illegible] болгаш оларның хүлээп алган соңгулдаларын [illegible] албан болур.

(Уланчызы 3-кү арында).

КАРА ДЕРИ ТӨГҮЛГҮЖЕ

Амыдыралга бодунуң туружун, кокпа оруун тып алыры ындыг-ла амыр эвес. К. Л. Уваңгур сурагдыг саанчы болгуже чедир шаптараазыннарлыг-даа, өөрүшкү-маңнайлыг-даа узун оруктү эрткен. Анай кара чажындан тура, кара дери төгүлгүже, күш-ажылдан халбактаныл чораан, шилип алган мергежилиниң чажыттарын тып, байлак арга-дуржулганы мооңнаан.

Шалыпчы саанчы-биле Калчан-Хүрениң саап турда, эки-даа бол, хоорежип таныштывыс. Ынчан [illegible] саалда үези чүве. Даады саргала инектер саанчыларны долгандыр өдекти дола берген. Электриниг саалдага өөренген инектер аттарын адаарга-ла, эргелиг ээзиниң үнүн танып, демир үгек иштинче боттары-ла кылаштажып кире бээр.

— Чарбаны хол-биле узун салып бээр-дир бис — деп, Ким Лайылдаевна чем үлекчизи херекселдиң үрели бергенинге хомудай-дыр. — Чем каап бээр деринжиниң четче турда, амыр боор чүве-ле болгай. Ол-бо артык ажыл кылып, херлип-коступ турбас. Дөөней. Дөөнейче, дүрген чемнеп, Калчан-Куу маңнай берди.

Ол чааш инектерниң саанчыга чаңчыкканын чүү дээр! Саарын часкап, эмиглерин чуп, чассыдыглыг сөстер чугаалаарга, чамдыктарының таалаары аажок.

Хавак баарында ногаан шыкта дистиндир тип каан өглерниң бирээзинде Ким Лайылдаевна чайлап орар. «Чодураа» совхозтуң Хараал-Тей сүт-бараан фермазының чайлаар черин Шуурмак артының баарында турар. Чайлаглааттын бо чылын шала орайтады эгелээн.

Коктүг чайны каңнытлаа малчын өөрүшкү-биле уткуур. Ылаңгыя саанчы кижиге элбек сүт алырының эң таарымчалыг үези ол. Ооң чижээн коммунист саанчының ажыл-херээнден көрүп болур. К. Л. Уваңгур бо чартык чылда бодунга бижиглээн 27 шээндеп сес тонна хире сүттү сагган. Ол хүнде-ле ийи чүс килограммдап хөй сүттү саап турар. Бөгүнгү республика Наадымының киржикчизи Ким Лайылдаевнаның нийти салыышкынынга киирген үлүү, чымыштыг хөделиишкиннериниң үре-түңнели ол-дур. Ол Наадымга хол куруг келбээниниң херечизи — бүдүрүлгечи эки көргүзүглерлиг ажылдап турары.

Фермада солуксу чаңгыс саанчы-биле кады шупту 7 саанчы бар. Ким Лайылдаевна оларның аразынга хөй чылдарның дургузунда эпи кожа ижениш келген, коммунист кижиниң арын-нүүрү-биле амыдырал, ажыл-херекти чаартып, коллективиниң тургустунарынга хууда салыышкынын киириштирип, билиг-мергежилин харамнанмайн келгеннерниң бирээзинге санаттырып чоруур. Кижиниң баны хеп-сынында эвес, сагыш-сеткилиниң чаагайында, ажыл-ишчи кежээзинде дээрзин Ким Лайылдаевна үлегерлиг үүле-херээ-биле өскелерге шынзыдып, ону амыдыралга бадыткап шыдаан.

— Кижиниң хол каастакчызы — арын-нүүр — деп, ол чугаалаар. — Үе шапкын. Ооң маңы дүрген, а халас эрттирген үе-шакты катап эгидери болдунмас. Эргилделиг чаа үеде чурттап турар-дыр бис. Угаан-бодалывыста улуг өскерилгелер чаа бодалдар төрүттүнүп турар. Кижилерге, даандырган херекке хамаарылга бир дыка апарган. Ажыкчыдыг чорук бурунгаар хөгжүүрүвүске магалыделды хандырган. Эде тургустунуушкунну дүргеледиринге, Аъш-чем программазын күүседиринге ээзээш-очче-даа болза, үлүг-хуузунну киирер дээш улам кызып ажылдаар мен. Наадымның киржикчилериниң бодалдары кээжин-биле дугжур дээрзинге чигзинмес мен. Кара дерин төгүлдүр ажылдаваска, халас кежик боду анаа дээрден дүжүп, черден үнүп келбес болгай. Делу аас-кежикке, чечин чаагай чурттаарынга нийти күжениишкин, ак сеткилдиг ажылдаары эргежок чугула.

Бодуун ишчиниң амыдыралда, ниитилелде туружун шын билип турары чоннуг. Шынап-ла, саанчының ажылы чылдың үелерниң аайы-биле өскерлип турар. Чылдың каңдыг-даа үезинде хөй сүттү саап алыры ажаалдаза инектерин [illegible] турар [illegible] эвес-кежээ [illegible] арга-дуржулгазындан, хууда харыысалгазындан хамааржыр. Ол бүгү эки шынарлар саанчының амыдыралының түңнелдеринде көстүп турар.

Салчак АРБАК.

КЫЛЫРЫ АМ-ДАА ХӨЙ

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. ОЮН-биле интервью

— Вадим Орамбалович, Наадым дээрге хамыктың мурнунда чарыштың түңнелин үндүрери болгай. Ынчангаш бо талазы-биле чамдык сан-чурагайлардан адап көрүңерем.

— 1989-1990 чылдарның кыжы бистиң республиканың малчыннарынга улуг шылгалда болган деп дорт-ла чугаалаар апаар. Кыштаглаашкының эгелеп турда, республикада бир баш малга онаажыр чүгле 7.8 центнер чем единицазы онаажыр турган. Ынча-даа болза малчыннарның, көдээ удуртукчуларының, специалистерниң, партия, совет, ажыл-агый органнарының кылып чоруткан тодаргай ажылдары турза-даа, кышты хөй чидириглиг ажып эртивис. Эң ылаңгыя Бии-Хем районга кыштаглаашкын аажок-ла дүвүреңниг болду. Бии-хемчилерге нийти республика-даа чергези-биле дузалаан, оон аңгыда, Саян ындыындан олар база мал чемин тыптынып, доктаамал сөөртүп эккеп турду.

Кыштаглаашкынга белеткел үезинде азы 1989 чылда 34 муң шээр, 1370 бода малга кажааларны, малчыннарга 102 чунар-бажыңнарны туткан турган бис. Бир золчергде-ле 30-30 тонналы белеткээр ийи цехти дужааганывыс база улуг рольдуг болган.

Канчаар ажылдап турарывысты эрткен чылдаазы-биле деңнээри чаңчыл болгай. Ынчангаш бо талазы-биле чамдык саннарны адап көрейн: эът бүдүрери көвүдээн. Бо талазы-биле Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл, Таңды, Тожу районнарының малчыннары черле эки көргүзүглүг ажылдаан. Эң ылаңгыя мөңгүн-тайгажылар ол планын 4 катап, бай-тайгажылар 2 катап, Тожу район 47 хуу ажыр күүсеткен. Республика чартык чылда эът садарының планын 102,7 хуу боттандырган. Сүт планы күүсеттинмээн. Ынчалза-даа Бай-Тайга, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем, Эрзин, Кызыл районнар сүт садарының планнарын дыка эки күүсеткен. Бистиң эң-не хөй сүт дужаар районнарывыс — Улуг-Хем, Бии-Хем, Каа-Хемниң ажыл-агыйлары барык 8 муң тонназы чедир дужаазаан. Байыр-наадым хүнү болза-даа, мындыг четпестеривистиң дугайын чугаалавас арга чок-тур. Моон улуг түңнел үндүрер ужурлуг бис.

Дүк дужаар талазы-биле планывысты шыырак күүсеттивис. Эрткен чылдың бо үезинде турганындан ол чүгула чиг эътти 2 катап хөйнү күрүнеге дужааган-дыр бис. Ол ышкаш чыл эгезинден бээр дагаа чуургазын садарының даалгазын 117,1 хуу күүсеткен.

Бирги чартык чылда малчыннарның социалистиг чарыжының тиилекчилери Бай-Тайга, Өвүр районнарының «Тииңелге», «Эңдиг-Хем», «Мерен», «Бай-Тал» совхозтарның база Кызылдаа куш фабриказының ажыл-ишчилери, «Тииңелге» совхозтуң № 1 хойжу бригадазы, «Көк-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазы, «Тоора-Хем» совхозтуң ийи бригадазы (удуртукчузу М. Довут) болган.

Бирги чартык чылда бедик түңнелдерни чедип алырынга Наадымны эрттирер дугаанында чыл эгезинде-ле чарлап дыңнатканы база улуг рольдуг болган. Ол медээ малчыннарны хей-аът киирген. Ол ышкаш саанчыларның база шээр мал кадарчыларының республика клубтарының ажылы дыка дээгүм боол турар. Бистиң көдээ ажыл-ишчилеривис аренда, өг-бүле керээлерин, кооперативтерни ажыглап, бо аргаларның ажык-дузазын улам-на билип, олче шилчип турар апарган. Чединишкиннерниң база бир чылдагааны ол деп билир херек.

Түс-түс мурнакчыларны шаңнаарынга Агроүлетпүр эвилелдиң шутумундан хөй түмен рубльди үндүрген бис. Ол шаңналдар холдуунда малчыннарга таарзыр бараннар, чижээ, дуран, сүт тыртар, дааранып машиналар болгаш өске-даа чүүлдер боол турар. Мурнакчыларывыстың арга-дуржулгазын өөренмези, ону нептеретпези — бистиң бир кол четпес чүүлдериниң бирээзи. Ажы-биле чугаалаарга, совхоз бүрүзүнде эки көргүзүглүг малчыннар бар. А хожудап турарлар база ындыг.

— Ийе, хожудаашкыннар бисте бар. Наадымны эрттирериниң бир сорулгазы болза, ындыг четпестер барын илереткеш, чугаалашкаш, ону болдурбазының аргазын кады сүмележири болгай, Вадим Орамбалович.

— Ындыг харын. Бисте малдың өлүп хораар чоруу черле звээжевейн турары шуут-ла дүвүреңниг айтырыг бо. Эрткен кыжын Бии-Хем биле Тожунуң совхозтары хөй малды, Таңды, Каа-Хем районнар 9-10, а Чөөн-Хемчик биле Улуг-Хем 7-8 хуузун осчуткан, хөй мал хораан-дыр.

Районнарда агроүлетпүр [illegible] удуртукчулары, ветеринар специалистер, малчыннар боттары малдың [illegible] чылдагаанын [illegible] анализтеп, [illegible] тодаргай [illegible] хемчег онаар херек.

Зоотехниктер биле мал эмчилери база аразында тарыылга чок, [illegible] «[illegible]» дээш ажылдап турар таварылгалар бар. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, бистиң совхозтарывыс сүт бүдүрерин 8 хуу бадылаткан. Оон аңгыда [illegible] хуузунда дузалал ажыл-агыйындан сүт садып алырын чамдык ажыл-агыйлар соксаткан-дыр. Ынчангаш аажок эки арганы чедир [illegible] бис.

— Наадым дээрге сорулгаларны дугуржуру болгай. Бо талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Шын харын, сорулгалар бисте улуг. Ам чай-дыр. Чайгы үени чеп, шын ажыглаары кончуг чугула дээрзин уттуп болбас. Хамыктың мурнунда чайгы одарларны долу ажыглаар. Тайгаже озалдан үнер, оон удавайн дедир көжүп кирип келир, ынчангаш малга тараа, сиген шөлүн саза бастырар чорук бисте эвээш эвес. Ам ону болдурбас херек. Чайның хайыразын бүрүн ажыглаар ужурлуг бис. База бир чугула ажыл — кыштаглаашкынга бүгү талалыг белеткенири. Кажаа-хорааларны, чурттаглга бажыңнарын септеп белеткээр звеноларны совхоз бүрүзү чайын-на тургузуп алза чогуур. Ындыг дуржулга бисте бар. Оон аңгыда, мал чеминиң белеткели — эң чугула сезон эгелээн. Бо чылын республикада агаар бойдустуң байдалы дыка таарымча чок. Ынчангаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели мырыңай чаа тускай шиитпир хүлээп алгаш, каңдаашкынга таварышкан бистиң Тывага дуза көргүзер дээни биске дыка өөрүнчүг медээ болду.

Бо чылын республиканың совхозтары 465 муң тонна бодүүн чемни, ооң иштинде сигенни 204 муң, сенажты 115 муң, саванны 146, оон аңгыда силосту 315 муң тонналы белеткээр планныг бис. Бо хүннерде мал чеминиң белеткелинче барык бүгү районнар кирген, 7 муң тонна сигенни, 300 тонна витаминниг сиген далганын белеткээн. Таңды район эртен чылдагы хевээр [illegible] прессте турар. Мал чеминиң белеткели Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта шапкын, бо хүнде 600 ажыг тонналы бөлүп сараттап алган. Ол ышкаш «Таңды сынында» 400 тонна четкен, барыын талакы зонадан [illegible] Маргыш аттыг [illegible] турар.

Бо чылын Красноярск крайның мурнуу районнарындан мал чемин белеткеп алырын биле дугуржуп тур бис.

База бир чугула сорулга болза, кыргылдаңы, мал чуулдазын организастыг доозар. Чаңгыс сос-биле чугаалаарга, кылыр ажылывыс аажок хөй. Ынчангаш Наадымны байырлап эрттиргеш, ол бүгү ажылдарже ийи билекти сывырып каапкаш, оң не шалыпкын кирбес болза хоржок. Бо талазы-биле ажылды эң ылаңгыя республика Наадымының киржикчилери баштаар боор деп аажок-ла идегеп тур бис.

— Вадим Орамбалович, бо хүннерде бисте база бир өөрүнчүг медээ келди: чурттуң колхоз, совхозтарындан оларның күрүнеге өрезин үндүр бижиир деп шиитпир үнген-дир. А бистиң республикада ажыл-агыйларывыстың өре-ширези кайы хирел?

— Шынап-ла, өөрүнчүг медээ. Агроүлетпүр комплекизиниң хөгжүдеринге аажок-ла улуг дуза деп республиканың ажыл-агыйлары ону ынчаар үнелеп көрүп турар чүве-дир. Бо айтырыг мурнунда-ла тургустунуп турган. ССРЭ-ниң Саң-хөө министерствозу, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Аъш-чем болгаш садып алыышкын талазы-биле күрүне комиссиязы, ССРЭ-ниң Агроүлетпүр банкызы 1989 чылдың декабрь 8-те ындыг шиитпирни үндүрген. Ону удуртулга болдургаш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели бо чылдың март айда база доктаал хүлээп алган, республиканың Агроүлетпүр эвилели совхозтардан 110 млн. 560 муң рубльди үндүр бижээн. Ам арткан барын 18 млн. рубль түңнүг өрени совхозтардан үндүр бижиир дугайында документилерин белеткеп тур бис.

— Беседа дээш четтирдивис, Вадим Орамбалович.

— Ийе, мен база четтирдим. Ынчангаш солунну ажыглааш, республиканың бүгү малчыннарынга, Наадымның киржикчилеринге Агроүлетпүр эвилелиниң омунаазынден байыр чедирип, улуг-улуг чединишкиннерни күзедим.

Республикада сурагжып, ат-алдары алгып бар чылдар Көк-Тей сүт-бараан фермазының коллективинде орус, тыва, украин, хакас сөөктүг бүдүштүг ишчилер бар.

Бистиң фотокорреспондентивистиң тырттырган бо чуруктарында республика Наадымының киржикчилери инек кадарчызы Владимир Сат биле саанчы Галина Күжүгет олар интернационалчы найыралдыг коллективте шалыпчыларының одуруун баштап турар.

— Амгы үеде саар инек бүрүзүнден ортумаа-биле 286 килограмм сүттү саап ап турар бис — деп, Галина Одуй-ооловна өөрүнүң өмүнээзинден чугаалады.

Чартык чылдың түңнелдери-биле Галина Күжүгет республикада үшкү черни ээлеп турар. Ол бир инекке онаажыр алды айларының дургузунда 1887 килограмм сүттү сагган.

Галина Күжүгеттиң ажылдап турар фермазында дорт муңчуларының саны чыл санында немежип турар.

Ада-иези малчын уктуг Владимир Сат кады өг-бүле туткан эжи саанчы Татьяна Сат-биле алды чыл улаштыр ажылдап турар. Оларның кайызы-даа хүлээнген херээн ак сеткилдиг күүседип турар.

ЧУРУКТАРДА: инек кадарчызы В. Б. Сат, саанчы Г. О. Күжүгет.

Виктор КАРА-САЛДЫН фотолары.

НАЙЫРАЛДЫҢ БАЙЫРЛАЛЫ

ОРУУ УЗУН, ЧОЛУ ЧААГАЙ

Моон мурнунда Наадым дугайында чамдык бодалдарывысты чугаалап тура, ук байырлалдың интернационалчы утка-шынарларының дугайында база айыткан бис. Шынап-ла, ындыг. Наадым нийти характериниң талазы-биле национал шинчилиг болза-даа, Тываның янзы-бүрү булуңнарында ажылдап, чурттап турар хөй янзы аймак-сөөк ажыл-ишчилерниң аразында найыралчы харылзааларны чогум-на күш-ажылчы үделерине тудуштуруп, быжыктырарынга дыка улуг салдарны чедирип турар байырлал. Ол дугайын, хамыктың мурнунда, Наадымга киржир эрге дээш шимчээшкинниң бир хевири — социалистиг чарыштардан, анаа кижилерниң хамаарылгазындан болгаш киржилгезинден, адактын сөөлүнде, ону байырлап эрттирерииге хөй муң ажыл-ишчилерни, специалистерни каңдыг-даа аймак-сөөк ылгавыр чокка хаара тудуп турарындан көрүп турар бис. Ол чорук бодун Наадымга интернационалчы ужур-утканы киирип турар.

А кажан Наадымны байырлап эрттирип турувуста, оон онзагылаашкынга, концерттеринге каңдыг-даа национал төлээлериниң киржип бээри чайгаар болуушкун, а [illegible] чурттап чорур өңнүктер-биле аалдажыры, чалажыры шагдан тура чаагай чаңчылывыс. Ол чаңчыл харын чаа революстуг утка-биле 20 чылдарның [illegible]. Кажан чаа бактаал тургустунган Таңды-Тыва республиканың бодунуң баштайгы национал байырлалын [illegible] эрттирген хүннүң [illegible] эгезиниң төөгү чугаалап турар.

Чүү дээрге баштайгы Наадым 1921 чылдың июль 28-те «Маң ажыткакчыларының национал-революстуг байырлалы — «Наадым» деп ат-биле эрткен болгаш анаа Коминтерниң төлээлекчилери болгаш Тывага турган бүгү «Надагааты хамаатылар» [illegible] байдалга утпушкан [illegible] боор-дур. Моон бээр [illegible] алгаш кээрге, амгы хөй националдыг Тываның байдалынга Наадымның интернационалчы болур шынарлары улам тодаргай көстүлген, турарын чедип алыры — бистиң үевиске хамаарыштыр политиктиг ужур-утказыг херек дээрзи билдингир-дир. Республикада чурттап турар этниктиг составы элээн хөй саныг чоннуң улусчу ансамбльдерин байырлалдарга каңдыг-бир чергези-биле доктаамал киириштирериниң аргаларын дилеп тывары культура типтериниң база бир чугула сорулгаларының бирээзи болур. Ол чорук кады-даа талага хойнү боор. Бистиң национал байырлалдарывысты «шокарлап» хоме база бербес, а харын улам байыдар дээрзи чугаажок. Оон-даа ыраккы көөр болза, республикадан даштыкаар [illegible] Моолдуң Убса-Нуур, Завхан аймактары, Даг Алтай, Хакасия, Бурятия дээн ышкаш кожалар-биле чогум-на Наадым үезинде күш-ажылчы, спортчу делегацияларны солчуруп бир аай чаңчыл кылдыр доктаатса деп күзел бар. Чижээлээрге, социалистиг чарыштың тиилекчилеринге тускай шаңнал кылдыр үстүнде адаанывыс черлерже баар путевкаларны тывыскыр. Бодунуң дужунда оларның талазындан база шак-ла ындыг бисче төлээлерни аъткарар. Ол харын чүгле найырлал-байырлалды [illegible] эвес, а ажыл-ишчи, спортчу дуржулгалар-биле солчурулгазы ажылдажылга болур. Ажы-биле чугаалаарга, бөгүн бисте Наадымның база бир чарылбас кезээ — ча адарының национал хевирин үттүндүрүп турар. Ынчангаш ук делегацияларны [illegible] моголерден аңгыда, ча адыкчылары аъты [illegible] өөрениң көрүп аар кижилерни киирген турары күзенчиг. Чүге дээрге национал спорттуң бо хевири Моолда, Бурятияда дыка сайзыраңгай болгай.

Бистиң-биле алырга, бир [illegible] Наадымны национал [illegible] шинчи [illegible] ынчангаш өске чоннарга [illegible] чогум-на [illegible] болгаш хүндүткелдиг байырлал кылдыр тургузар, доктаадыр дээр болзувусса, ону бичии-даа «аскадып» болбас. Чаңчыл чаңчыл-ла болгай — Наадымның үш мөөрей оюну ужелээ турар ужурлуг. Чүге ындыг-ыл дизе, ам көрүп чор бис, эң үнелиг национал өнчүвүс болур улустуң чаңчыл, культура, дыл, төөгүвүстен бир-ле чүве чемдиге бээрге, бүдүн национуң кагарал оскундуруу болур-дур. Үжен-дөртен чылдарда «ортемниң артыышкыннарын» эмин эрттир сурап, эрттир кувискааннаан түңнелинде, каш он чылдар иштинде, амгы бо хүннерге хамаарыштыр эң чугула болур ындыг улуг үнелиг байырлалдарывысты, сагылгаларывысты — чоннувустуң чаагай чаңчылдарын анаа каап, хая көрүнү берген, эки чүүл-даа чедип албадывыс. Харын даа өске чоннарга эрткен-барган төөгү культуравыска хамаарыштыр ла кердүргүл. Оон ужуун [illegible] байдалдарга таварыштырып, алботтарывыс-даа «чүү болу берди» дижип, аай тыппастаашкынныг чорукка алзып тур бис. Шын-даа ышкаан, төрээн дылынга [illegible] чугаалаар. Төрээн чоннуң чаңчылын, байлалдарын-даа орта билбес, хүндүлевес, сагывас ындыг улусту [illegible] сагындырар ыйнаан.

Чаңгыс моң [illegible] алгаш кээрге, Шагааны. Наадымны байлыг улусчу [illegible] эгидерин, доктаадып тургузары, оон-биле боттарывыстың даа сагыш-сеткил культуразын байыдып, өскелерге-даа көргүзүптер үлегерлиг аар [illegible] ол бодин интернационалчы кижизидиичи утка-шынарлыг эвес бе? Чүге дээрге бодунуң чоннуң [illegible] чаңчылдарын [illegible] хүндүлеп сагыыр кижи, өске чоннуң [illegible] база ынчаар хүндүлээр [illegible] боор.

Амгы үеде, кажан [illegible] айтырыг бо херек [illegible] кижилер [illegible] аймак-сөөктүң [illegible] ган бо шагда, «чүнү канчалза эки?» деп айтырыгның харыызын чогум-на чоннуң [illegible] кижизидикчи утка-шынарлыг чаагай чаңчылдарындан дилезе база бир ужур бар эвеспе деп-даа бодалдар сагышка киргилээр-дир. А шак ындыг чаагай чаңчылдар, байлал, сагылгалар кажан, кая эң хөйү-биле илереп көстүрүл? Чугаажок, чоннуң улуг, биче, календарлыг, сагылгалыг байырлалдарынга. Ындыг болганда чоннуң эң чаагай үзел-бодал, сеткил-сүзүү сиңген Шагаа, Наадым дээн ышкаш байырлалдарны эрттирип турар. Баш удур бодап кылдынган сценарийлерге ук байырлалдарның кижилерни чогум-на бодунче чыыра сен. «Найыралдың дээрбээнче» хаара тудуп турар ындыг шынарларынче кол кичээнгей салыры чугула-дыр.

А тыва чоннуң байырлалдарында шак ындыг «сорулгалыг шынарлар» төгүдеп бээр турун кежээ. Ол дугайын Наадымның (моол-даа, тыва-даа янзызында) эрткен оруундан база көрүп болур. Чер, сүт дагыырындан [illegible] тывылган бо байырлал бо хүннерге чедир хөй удаа өскерлиишкиннерге таваржып, чамдык үелерде дайынчы белеткелдер чорударынга даа ажыглаттынып, [illegible] таваржылгаларда шажынчы байырлал кылдыр-даа чарлаттынып [illegible]. Ынчалза барып улусчу болур утка-шынарын осуткан эвес, катап база эге баштайгы тайбың мөөрейлиг байырлал болуп эглип келген. Бо дугайын ажык эртемден Мария Монгуш [illegible] («Тыв. правда» 1990 ч. май 19) ук темага хамаарыштыр тускай ажык бижип турарын дыңнаарга, дыка өөрүнчүг-дүр. Ол дээрге бистиң [illegible] салгалывыстың [illegible] эрткен оруун шиңчип көрүп, [illegible] турарының херечизи-дир деп кижи кордаар. Ында ылаптыя каңдыг-даа чон бодунуң төөгүзүнүң [illegible] үезинде эрткен оруунче хая көрнүп, улусчу культуразының кадык өзүмнериниң үнүп кээп турар дөстеринден катап база чулуктап, чемгеритиниерин оралдажыр дээн болдалды амгы бистиң нарын, дүшкүүрлүг үевиске хамаарыштыр шын эскерген, түңнээн. А ол өзүмнер, ындыг дөстериниң бирээзи чоннуң [illegible] чаагай чаңчылдарын сиңирген улусчу байырлал. Улусчу байырлалдар шынап-ла узун, байлак төөгүлүг. Амгы үеде, кажан кижилерниң аразында аки-дуңма харылзаалар [illegible], дошкуурап, үстүр черлерде үстүп, чамдыкта харын херек чок чүве ужун [illegible] чорукка чедирип турда алыс утказы найыралчы, тайбың хөөн-чүткүлдүг бурунгу Грецияның Олимпий оюннарын сактып келбес арга чок. Ол үениң кижилериниң моральчы-этиктиг [illegible] Олимпий оюннары эгелээч [illegible], каңдыг-даа дайын-тогуушкуну, каңдыг-даа чаа дайын деп чүве турбас, соксаар. Кажан бистиң чоннувустуң маадырлыг төөжү, тоолдарының алыс утказын бодап оргаа, тайбың болгаш найырал дугайында ында сиңген идеялар олимпийжин оюннарының биле [illegible], үнеежип-даа турганныг боор.

Бир эвес хандыр көөр болзувусса, амгы Наадымның алыс дөзү шак ол маадырлыг тоолдардан ужукталган. Ында эр кижиниң эр сорук, маадырлыг чоруу чүгле дайын чаага эвес, а тайбың мөөрейге, адыг-чарышка хамыкты мурнай илереар. [illegible] көргүстүнер турган. Ол дугайын «дөрт чүктен дөрт түмэ, тос чүктен тос түмэ арага-албатты чыгып каап, найырлап дойлап, адыг-чарышка кириштиген» болгулаарында база ол улуг шуулганнарга «эр кижиниң үш мөөрей оюннары» албан тургузаары билип көөрге. Наадым байырлалының алыс утказы чоннуң бүрүнгү төөгүзү-биле [illegible] холбаалыг. Ынчангаш оон оруу узун, чолу чаагай.

Чап ЧҮЛДҮМ,
ЭКП обкомунуң сектор эргелекчизи.

ООҢ ҮЛҮҮ

Үе-биле кады амыдырал чаңгыс черге турбас. Ол бурунгаар хөгжүп, чаа-чаа болуушкуннар-биле долдунуп, оон-биле кады кижилериниң сагыш-сеткили, арга-дуржулгазы улам-на байып орар. Анаа чижек кылдыр «Көк-Тей» совхозтуң хаван азыраар комплекизинде Лидия Карловна Балашованың ажыл, амыдыралын көргүзүп болур.

Лидия Карловна-биле бир дугаар ужуражып турар-даа болзумза, ооң дугайында кады ажылдап турар эш-өөрүнүң үнелелиндеи чаа үениң шапкын хөгжүлдези-биле, чаагай иштиң улуг депшии-биле чурттап чоруур ажылчын-дыр дээрзин билип алдым. Ол бо комплекске ажылдаа-ла ындыг-ла үр болбаан. Ооң амыдыралының хөй кезин Таңдының Межегейге эрткен.

Ол өг-бүлези-биле чаа черге көжүп келгеш, хаван ажаакчызы-оператор хүлээлгени күүседирин сүмелээрге, черле хаван ажылы-биле анай кара чажындан тура холбашкан, ону азырап өстүрүп чораан болгаш чажам дивейн барган. Лидия Карловна ажыл-ишчи соруу, дузааргак, хүндүлээчел чаңы-биле долгандыр турар улустуң кичээнгейин хаара тудуп, чаа коллективке дораан-на кижигип, даандырган херектиң үлүшкүн удавааңда шиңгээдип алган.

Чаш хаван оолдары азырап деп чүве ындыг амыр бе. Чаңгыс хаван чамдыкта он ажыг даа оолдуг болур. Оларга онзагай хайгаарал негеттинер. Азарганчыг бичии хаван оолдарын доктааттынган хүн чурумун ёзугаар ажаап, хайгаараар, чемгерер апаар. Ынчангаш ооң үлүүнге хаван ажаар ажылдың дыка харыысалгалыг участогу таварышкан. Ажылдап турган ээлчээниң үезинде хензиг-даа сула салдынар арга чок. Чүгле билдилиг хөделип билир: чаш амытаннарны аштаар, чуур, арыглаар, чемгерер, суггарар.

Ажыл, шынап-ла, амыр эвес. Ылаңгыя хаван оолдаашкынының үезинде сагыш салыышкын көвүдей бээр.

Лидия Балашовага баштайгы үезинде онаашкан улуг-хуузу берге-ле турган. Оолдаашкын түлүктели бээрге, бачым-чымып, кажаа иштин артында-ла дыкпыжай берген ышкаш апаар. Ынчалза-даа өөрүнүң ажыктыг сүмелерин, сапалдарын деткип, олардан арга-дуржулганы өөренир ужурга таварышкан. Ол бөгүнүң түңнелинде ол мурнакчыларның одуруунда адаттырып, улам күженишкиниг ижээш келген. Л. Балашова бодунга бижиглээш төрүүр 32 хавандан эрткен чылын 7.9 хаван оолдарын доруктуруп өстүрген болза, бо чылын ол-ла хаваннарындан 8.2 чаш мал төлүн камгалап ап, республикада ийиги түңнелди көргүскен.

— Кады ажылдап турар эш-өөрүм мээң ажылымга бедик үнелелди берип турарынга өөрүүр-дүр мен — деп, ол чоргаарал-биле бөгүн чугаалап турар. — Чаш төл алырының талазы-биле бистиң комплексте Нелля Монгуш чүгле ийи ончук четпейн бардым. Ол-даа канчаар. Кол-ла чүве — бот-боттарывыска дузалажып, арга-дуржулгавысты аравыста ажыт-чажыт чок солчуп турарывыста-дыр ийин. Мээң Наадымга киржир эргени бергени мени сорук киирип, холум дыңзыг ажылдаарынга сергек хөөнү киргенин чугаажок.

Хаван ажаакчызының дээнген ажылынга кызымаа, чүткүлдүү шак мынчаар каракка илдең көстүп турда, артык чүнү чугаалаар боор. Ол эки көргүзүглер амыдыралга ынак, ажыл-ишке шалыпчы, үениң негелдези-биле чурттап чоруур кижиниң төлептиг мөзү-шынарындан төрүттүнгени билдингир.

Данзы САЛЧАК

Онзар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының

УСТАВЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында)

14. Партияның сонгулдалыг органнары боттарының бүрүн эргелериниң үезинде оларга чагыртып ажылдыг аппаратты тургузар. Ук аппарат ниттүүнде оларның ажыл-чорудулгазының информастаа-анализтиг, организастыг-методиктиг болгаш консультативтиг хандырылгазын боттандырар. Партияның аппаратты партия эге организациялар арыннан сүмелээни бүтээр тургузар. [illegible] партия аппарадының ажылдакчыларынга хамааржыр.

15. Партия организациялары болгаш комитеттери боттарының акша-хөреңгизи-биле азы өске организациялар-биле кады солуннарны болгаш журналдарны бижиктениг, информация таныштырар болгаш өске-даа материалдарны үндүрер, чогуур редакцияларны, а ол ышкаш теле-радио дамчыдылгазының студияларын тургузар эргелиг. Массалыг информацияның партиялыг чепсектери партия организацияларының болгаш комитеттерниң органнары болур, оларның тургузукчулары чогуур партия хуралдарынга, конференцияга, съездиге, партия комитеттериниң пленумунга сонгуур. Партияның төп информация чепсектери партияның область, край, республика организацияларының үстүнде бүтээр моделдери болгаш [illegible] а чер-чер парлалгазы хамааржып эге организацияларның материалдарын парлаар хүлээлгелиг.

III. Партияның организастыг тургузуу

16. СЭКП демократтыг централизм, эге аайы-биле тургустунар. Партияның үндезинин коммунистерниң ажылдап азы чурттап турар черлериниң аайы-биле тургустунган болгаш [illegible]

[illegible]

ПАРТИЯ ЭГЕ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫ

17. [illegible]

[illegible]

ПАРТИЯНЫҢ РАЙОН, ХООРАЙ, ОКРУГ, ОБЛАСТЬ, КРАЙ БОЛГАШ АВТОНОМНУГ РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ РЕСПУБЛИКА ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫ

19. [illegible]

20. [illegible]

[illegible]

ЭВИЛЕЛДЕШКЕН РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЛАРЫ

22. [illegible]

[illegible]

ССРЭ-НИҢ ЧЕПСЕКТИГ КҮШТЕРИНДЕ СЭКП-НИҢ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫ

23. [illegible]

[illegible]

СЭКП-НИҢ ДЭЭДИ БОЛГАШ ТӨП ОРГАННАРЫ

24. Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының дээди органы болза съезд болур. [illegible]

25. [illegible]

[illegible]

26. [illegible]

27. [illegible]

28. [illegible]

29. [illegible]

30. [illegible]

31. [illegible]

IV. Советтерде, күрүне органнарында, хөй-ниити каттыжыышкыннарда коммунистер

32. [illegible]

33. [illegible]

34. [illegible]

[illegible]

35. [illegible]

36. [illegible]

37. [illegible]

V. СЭКП-ниң акша-хөреңгизи болгаш өнчүзү

38. [illegible] СЭКП-ниң болгаш оон организацияларының ажыл-чорудулгазы сан-даа база материал-техниктиг курлавырлар-биле хандыртынар.

Партияның кежигүн дадывырындан, парлалганың, бүдүрүлге ажыл-агый ажыл-чорудулгазының орулгазындан коммунистерниң, чамдык хамаатыларның эки тура-биле берген дадывырындан болгаш күштүг болуп турар хоойлу-дүрүмге чөрүшпес өске-даа киирилделерден СЭКП-ниң акша-хөреңгизи тургустунар.

Партия кежигүннериниң ай санында кежигүн дадывыры дараазында хемчээлдерге доктаадыр:

ай орулгалар

70 рубль чедир болза — 10 көп.
71 — 100 рубль чедир болза — 20 көп.
101 — 150 рубль чедир болза — 30 көп.
151 — 250 рубль чедир болза — 1 хуу.
250 рубльден хөйде — 2 хуу.

Ажылдап турар пенсионер-коммунистер партияның кежигүн дадывырын пенсиязындан болгаш ажыл төлевиринден [illegible] тывыр.

39. СЭКП-ниң бюджедин, оон структуразын, тус-тус партия организацияларының орулгаларындан олче [illegible] болгаш оларга дотацияларның хемчээлдерин, партийжи бюджеттиң күүселдезиниң дугайында отчётту партия Төп Комитединиң Пленумунга бадылаар болгаш коммунистерге чарлап дыңнадыр.

СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязын, өске-даа контроль органнарын тударынга үнер акша-хөреңгини чогуур партия комитеттериниң болгаш контроль комиссияларының каттышкан пленумнарынга тодарадыр.

[illegible] партия организацияларын бот-тускайлаң болур. Бюджеттерин болгаш оларның күүселдезиниң дугайында отчёттарын партия комитеттериниң пленумнарынга бадылаар. Партия организацияларының политиктиг ажылдың эргележилдеринге чорушпас эвес арыг орулгалыг ажыл-агыйлыг ажыл-чорудулгазын [illegible] мантаар.

40. СЭКП-ниң өнчүзү ниити партияның болур. СЭКП-ниң өнчү эргелиг туружу болза бажың-балгат, тудуглар, дериг-херексел, инвентарь, культура-чырыдыышкынга болгаш кадыкшылдаа херекселдер ат-сеп, акша-хөреңги, оларның составында кирип турар периодиктиг үндүрүглерниң болгаш типографияларның бүдүрүглери, партияның парлалга черлери, а ол ышкаш партияның ажыл-чорудулгазынга эргежок чугула өске-даа херекселдер болур.

Партия организацияларының өнчү-хөреңгизин оперативтиг бүрүнү эргелеп башкарарын (эдилээрин, ажыглаарын билединиг эмгелээрин) партия комитеттери боттандырар. СЭКП Төп Комитеди, эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-лары, чер-черде партия комитеттери, а ол ышкаш СЭКП-ниң бүдүрүглери, албан черлери болгаш организациялары юридиктиг албан черлериниң эргелерин ажыглаар база боттарының структуралыг кезектеринге ол эргелерин ажыглаарын сүмелеп болур. Партия эге организациялары юридиктиг албан чериниң эргелерин күштүг болуп турар хоойлу-дужаалга дүүштүр ажыглаар.

Дужаалган кежигүн дадывырының түңүнден 50 хуу чедир акшазын партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын акшаландырары-биле чорудар.

Партия организацияларының ажыл-чорудулгазын акшаландырарының айтырыгларын шиитпирлээри, акша-хөреңгиниң [illegible]

[illegible]

КАПСЫРЫЛГА

[illegible]

НАЙЫРЛААРГА — СҮЗҮК КИРЕР

Найыр дээрге тыва улустуң национал культуразының база бир бурунгу хевири

Найыр дээрге тыва чоннуң шагшаандан бээр чылдаа эрттирер улуг чыыжы, оон торлаазы болгаш байырлалы. Ынчаарга чаңгыс сумунуң, чаңгыс аалдың, чаңгыс сумунуң база бир кожууннуң оон ынай хамык районнарның каттыжыкан тус-тус үе-чадалыг дою, дагылгазы, байырлалы, найыры чылдың-чылдың боол чемнээниниң чүс чыл мурнунда-ла орус этнографтар шиңгээлеп бижиглээн. «Таңды тос кожууннуң улуг найыры Чадаанага болган» деп чугаа база ханы уткалыг. Ол чүл дээрге бүгү Тываның хамык кожууннарының эң улуг найырын бир черге тускайлап эрттиргени ол. Найырның ниити хевири тыва чоннуң тоолдарында эр кижиниң үш мөөрейлиг оюну дег болур. Тодаргай барымдаазы болза «Даш-Хүрең аъттыг Танаа-Херел» хүрежир мөөрейге, чүгүрүк аъттар чарыштырар мөөрейге база ча адар мөөрейге киржип келгеш, алдарлыг үнер. Даш-Хүрең аъды эртип келир, үш теве чүъгү овааладып каан ыяшты эрттендир адыптар эриин эрези болур.

Черле ынчаш чырык чер кырында кандыг-даа чоннуң онзагай найыры бар. Амыдырал-чурталгазы кандыг-даа болза, ол найырын чылдың эрттирери чаңчыл болгаш ёзулал. Бир эвес кандыг-бир чоннуң чылдың эрттирер найырын хоруп каар болза, ол чоннуң дорамчылааны болур.

Бо чылын бистиң найысылал Кызылга тыва чоннуң найырын эрттирер деп турары болза ажык-чарлыг чоруктуң ачы-хавыязы-дыр. Сактып көрээлиңер. Бистиң чуртувуска 60—70 чылдар дургузунда кибернетиканы хоозун эртем деп санааш, ам мырынай дүрген сан бодаар компьютерлер чок арткан бис. Генетиканы хоозун эртем деп санааш, оон хайындан бистиң чуртувуста кодээ ажыл-агый дыка хожудангай боол арткан. Этнографияны азы кандыг-даа чоннуң тывылганын, ажы-чаңын, культуразын болгаш өгбелерниң буянныг чаңчылдарын өөренир эртемни школаларда, институттарда ангылаан турган. Ол хайлыг частырыгның уржуундан кырган кижини чалыы кижи хүндүлээр ыдыктыг чаңчылы уттундурган, харын-даа бир чамдык черлерде актыг кижини дерзии кижи бижиктеп өлүрер бужар бак халаптар бар апарган. База бир чижек. Арат чоннуң дужаап чагырар, командылап албадаар удуртулганың үезинде Кызыл хоорайга тыва чоннуң найырын чылдың эрттирерин хоруп турган. «Найырлаарга — сүзүк кирер» деп чоннуң үлегер чугаазы кыйгырып турар. Ынчаарга найырлаарын хоруп кааргa, чоннуң хөңнү карарып, сузу бастыгып, хей-аъды кирбейн баар дижир. Бурунгулар кайын ховур чазар ийик.

Шаандагы эртемденнерниң бижээн ажылдарын өөренип көөрге, тыва чоннуң найырга бүдүн чылдың дургузунда белеткенип келир. Найырга кедер каас-коя идик-хевин тергиниң шеверлерге даарадыр. Хүрежир мөгелерниң содак-шудаан болгаш кадыг идиин хөөлеп тургаш, ыяк белеткээр. Найыр болган черге чоннуң хүндүлеп чемгерер ажынчемин, быштак-хымызын белеткээр. Найыр болган черге салыр челер, маңнаар аъттарын хумагалап чыл ажырар болгаш салыр бетинде соодар, ыдык-челин чараштап чазаар. Найыр болган черге хүрежир мөгелерни сумунуң болгаш кожууннуң байырлалынга тускайлап илередир. Найыр болган черге чоннуң мурнунга бараан болур ыраажыларны онзалап илередир. Оларның кедер хевин янзы-бүрү өңнүг кылдыр даарап белеткээр. Тыва чоннуң найыр эрттирген черинге шоңгу-содаа кажан-даа болбас, алгыш-кырыш үндүрбес чаңчылдыг. Кырганнар эки-багын чугаалажыр, аныяктар арын көржүп таныжар. Найыр үш хонук уламчылаар болгаш шылгараан ыраажыларны, сес азы он алдыга кирген мөгелерни болгаш кыйгытка кирген челер, маңнаар аъттарны тус-тус шаңнагылаар. Шүүлген, ужуурлешкен мөгелерге, эртип келген аъттка хүндүлелдиң адын тыпсыр чаңчылдыг чораан. Эң эки мөге салган ырлаар болгаш хөөмейлээр кижилерни чоннуң караанга көзүлдүр онзалап шаңнаар чаңчыл турган.

Найыр дээрге чоннуң сагыш-сеткилин илеретпен онзагай чыыш болур. Мен бодаарымга, моон соңгаар найырны эрттирер эртени чедип аар дээш районнар аразынга ажылдыг чорудары чугула. Шаанда база Таңды тос кожууннуң найырын бир-бир черге эрттирип турган болгай. Ам база кайы район эң эки белеткелдиг болдур, ол районнуң төвүнге бүгү Тываның найырын эрттирип болур. Баш бурунгаар салып болур негелделер бар: ол районнуң чурттакчы чоннуң ниити чуруму, тараа-быдаазынын, мал-маганының сайзырал-хөгжүлдези, тараазының дүжүдү, малының өзүлдези, назы четкен аныяктарга чурттаар черни болгаш ажылдаар ажылды берип турары, чаа-чаа мөгелерниң болгаш ыраажыларның делгерел турары, эң чараш тыва хептерни кеттинип шиниктенири, национал хөгжүм херекселдеринге янзы-бүрү аялгаларны ойнап турары, чалыы салгалдан эткир үннүг ырлаар, хөөмейлээр кижилерни деткип турары дээн чижектиг көргүзүглер эң чугула болгу дег.

Найыр дээрге национал культураның болгаш чоннуң эң эки чаңчылының омак-хөглүг көрүлдези, ынчангаш үш хонук найырлаарга, үш чылдың хей-аъды кирер дижир. Найырның эгези улуг дою дижир. Моон соңгаар тыва чоннуң бурунгу культуразы найыр ёзулалын улам делгередир болза, аныяк-өскенниң мөзүлүг хамаатылар болурунга дыка салдарлыг болур. Найыр дээрге тыва чоннуң национал культуразының база бир бурунгу хевири. Чылдың-на найырлап тураалынар.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН.
Чогаалчы, эртемден.

НААДЫМЧЕ ХАЛДЫП ОР БИС

Найыралдың оруу-биле автобустуг,
Наадымче омак-хөглүг чоруп ор бис.
Кожа орган малчын кыстың хоюг үнү,
Хову, даглар оруктарын чырыпты.
Чүгүрүктүң бажындыва бичезинден
Чүгеп, чулар суг-ла өскеп эрес кыстың
Кожагарга ырлаар болгаш ындыг боор он,
Кожан ыры сеткиливис таалатты.
Кады орган ыраажыга, бүгү чонга,
Харыы кылдыр хөрек-боостаам ажыткаштың
Каргыраалап, хөөмейлеп бээримге,
Каткы хөг-даа, чалбыыш ышкаш өөскүдү.
«Оолдаң мунарымга, декей-оо,
Оруг-чирик кыскалай бээр, декей-оо,
Ортунумга душканымда, декей-оо,
Омак хөглүүм кедерей бээр, декей-оо».
Өлзей-оол деп чоон үннүг чылгычы оол,
Өөрүшкүлүг хөглүг ырын бадырарга,
Хостуг, омак мурнакчылар Наадымның
Хоорайынга келгенин-даа билбейн барды.
Эки үүле бүдүрерге элеп төнмес,
Эртенинде мага хандыр хөглеливис.
Аът, мөге маргылдаазы уттундурбас.
Артистерниң ыры-шүлүүн сонуурган бис.

Биче-оол МОҢГУЛ-ООЛ.

ХАЙЫРАЛЫГ ИЖИМ ТҮҢҮ

Кыштың соогу улам дыңзып,
чаңып чаңнап,
Кылын харга аңдаштаныр,
эстеп турда,
Инчеэгим эгин ажыр
чүктеп алгаш,
Ийде оъттаан хоюм дозуп,
базып чор мен.
Салгын-биле сывырташкан,
дүвүлүг хар
Чаа төрээн хураганым
хунаар бодап,
Чаагымны изиинеди шонуп,
үрүп,
Чалыы мени доңурза-даа,
тоовас мен.
Карактарым кирбиктерин
хыраа шонуп,
Харлыг кыжы холум,
будум доңурза-даа,
Чаңгыс башты оскунмас
дээш шырбайганым
Чараш, аккыр хураганнар
мени чылдыр.
Чайын кезип, белеткээним
сиген-ширбиип
Сараат, хөпээн болу берген
кыштаамда тур.
Одарларда чапты берген
көвей малым
Ону чигеш, дешкилежип
маңнашкылаар.
Хаарын келир кыштың
айы килеңнезе,
Кажаам иштин чылыг чаc дег,
шыдаар-даа мен.
Кадыр, кашпал черге төрээн
хураганнар
Хайыралыг ижим түңү —
чоргааралым.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЫҢАЙ ТУРЗУН

Эскериглер

Бистиң фермада бир кыс бар ийин. Даштындан көөрге, ховар чараш хөөлүг чурук дег көстүр. Даштып чайырлап каан алдын ышкаш-даа болза, сагыш-сеткили арай-ла бүргег дээр дег уруг дээрзин улус бо-ла чугаалажыр.

Ол хиреде сагган сүдү база чер албас. Алган хүлээлгези саазын кырында, ажыл-херек кырынга черле боттанмас. Былдамыш, сиилен-даа болза эки чүвези — ажылын черле салбас.

Ажылынга кызымаккай эвес хирезинде хурал-суглаага чугаазы хей, каас дангына дег — ол саанчыны совхозтуң директору чула-ла мактаар дивес силер бе?! Элдептиг аа!

Ооң ужуру чоорту билдине берген. Совхоз директорунуң кадайының ырак төрел дуңмазы, ынчангаш директор-биле суг акпас найыралдыг, оон туржук харын-даа чажыт ынакшылдың дүлгээзиниң бүдүү туда берген дизе хөөредиг болбас-ла боор. Бурган өршээ, баган чүве ыңай турзун!

Ээ, ынчалза-даа эки мооң-шынарны эскербейн, каттыраңнаан чараш шырай-арнын, каас-коя идик-хевин кергеш, ындыгларны дээр үндүр мактай бээр удуртукчулар бистиң аравыста база бар болдур ийин. Ол хомудаңчыг!

ЧАЖЫТ

Малчыннарже сиген болгаш өске-даа мал чемнери сөөртүп турар чолаачы Шаван-оолдуң хей хаван азырап турар [illegible] чамдык эш-өөрлери орта-ла билбестер.

Хаваннарга чиртир чарбаны машиназының кырындан «часкан шаан» [illegible] хаван саткаш, бажын ажыр байып турар [illegible] дээр чоржук.

ӨЛ ЧАСКАН

Чылдың дөрт эргилдезинде чай шолаан чок ажылдап чоруур хөөкүй малчын республика Наадымынга чаладып келгеш, Кызыл хоорайның столоваяларынга киргеш, пат-ла кайгап калган.

Хаарып турар кончут изигде, кагып-сукеап чораан малчын чаңгыс аяк сүттүг тыва шай ижер дээш чадашкан дээр чүве. Оозун сураглаарга, сураа-даа чок болган.

Барып-барып тыва чоннуң ынак, хүндүлүг чеми хоюг сарыг шайны Кызылдың столоваяларында хайындырып белеткевейн турарынга, демги малчын хелчок-ла сеткили хомудаан. Сактырга [illegible] соок кара даш чыдынан ышкаш болган.

Ондар БОРАШ.

Үлегер домактар

Үнген хүн —
Үүле-херек эккээр.
Ашкан хүн —
Ажыл-агый түңнээр.
Даларган демир — хээрек,
Дадыккан кижи — быжыг.
Үнүш ириндизи — хөрзүн
болур.
Үлегер домак — шын
болур.
Кожагардап бараан
хараар,
Кожалардан үлегер алыр.
Чедиишкин — ажылдан
үнер.
Чеме — чалгаадан үнер.
Хөрзүнге үнүш ынак.
Хөглүгге чон ынак.

Мартва КУУЛАР.

ШАЛБАЛАЗА ХӨҢНҮ-ЛЕ БООР

Баштак аяны-биле

Чаңгыс хемге торуттунгеп
Шагдап эргим оннүүм-
биле
Чайын болган Наадымга
Сагыш ышкаш душчу
бердим.
Хемчиктеп ол көшкендеп
бээр
Элээн чылдар эрте берген.
Эрес, баштак, ишчи чаны
Хевээр арткан чорбачыве.
Телевизор, солуннарга
Тергиин диртип
мактаттырган
Арендатор малчын эжим
Ажыл-ижин хөөрөп орду.
Харын дөгээн дээп
туржук,
Харын, чалыы оолдар дег,
Калай-кыстар адын
сактып,
Каттырыгылап хөөрээр де.
Оюн. Салчак кадайлары
Ойнай-сылдай чаңнап
турган,
«Чаавай» билбээн
аразынга.
Шалбалаза хөңнү-ле боор.

Донгак ДЫРТЫК.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Республиканың совхозтарының болгаш агроүлетпүр салбырларының бүдүргени көдээ ажыл-агый продуктуларын садыглаар талазы-биле улуг ярмарка садыын 1990 чылдың июль 21-де Кызыл хоорайның Рабочая, Октябрьская, Чүлдүм, Красноармейская кудумчуларынга организастаар. Ук ярмарканы малчыннарның республика Наадымынга тураскаадыр. Ярмарка садыы эртенгиниң 8 шакта эгелээр.

Июль 22-де аът спортунуң маргылдаалары болур. Аът чарыжы Кызыл — Эрзин оруунуң уунга 10,25 километр хемчээлге эртер. Эгелээри — 9 шак 30 минутада. Кызылда аът чарыштырар черге маргылдаалар 11 шактан 14 шакка чедир болур.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАЛГА

«Тыва кобальт» комбинат ортумак школа, профтехучилище дооскан, шериглен халажып келген аныяктарны ажылдап көөрүнче чалап тур. Даг ажылчыны, электрик, электромонтёр, ТЭЦ машинизи, токарь мергежилдерни өөренип тургаш шиңгээдип ап болур. Үжен харга чедир өг-бүле чок аныяктарны чаагайжыттынган ниити чуртталга бажыңы-биле хандырар. Чалалга-биле ажылдап келген кижилерге бажың-балгатты баштады көрүп магадылап турар.

Билдириишкиннерни дараазында адресче чорудар: Хову-Аксы суур, «Тыва кобальт» комбинат, кадрлар килдизи.

ФБС-4, ФБС-6 маркалыг блоктарны Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң салбыры сайгарып, оларны бүдүрүп бээр талазы-биле керээлерни чарып турар. Керээлерни 1990-1991 чылдарда хуусаалыг кылдыр чарар.

Тайылбырны 3-49-83, 3-35-77 телефоннарны дамчыштыр ап болур.

1990 чылдың июль 22-де Кызыл — Эрзин аразының орук уунга, Чедер хөлче ээлгеп 12 километр участокка автомобиль оруу эртенгиниң 8 шактан 10 шакка чедир хаалчак турарын күрүнениң **«Тыва» деп аът азыраар чери** дыңнадып тур. Ук участокка автомобиль оруунуң ол үеде хаалчак болурунуң дугайында айтырыгны КАИ-биле дугурушкан.

Кызылдың аян-чорукчулар болгаш экскурсиялар бюрозу дараазында маршруттарга туристиг путёвкаларны күзелдиг кижилерге сүмелеп тур:

Бендеры июль 28-тен август 7-ге чедир, путёвканың өртээ — 335 рубль.

Москва — июль 28-тен август 2-ге чедир, өртээ — 260 рубль.

Каунас — Минск — июль 30-дан август 6-га чедир, өртээ — 335 рубль.

Харьков — август 1-ден 10-га чедир, өртээ — 335 рубль.

Лазаревское (Сочи) — август 3-тен 23-ке чедир, өртээ 460 рубль.

Херсон — август 8-тен 18-ке чедир, өртээ — 537 рубль. («Интуристке» чурттаар).

Калининград — Минск — август 11-ден 18-ке чедир, өртээ 347 рубль.

Фрунзе — август 12-ден 17-ге чедир, өртээ — 214 рубль.

Москва — август 19-тан 23-ке чедир, өртээ — 262 рубль.

Путёвканың өртээнде аъш-чеми, чурттаар чери, экскурсия хандырылгазы, ол бо талазынче самолетка чоруур кирип турар.

Айтырыг тургузуп келир чери: **Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 1. «Моңгулек» аалчылар бажыңы, ийиги каът, телефоннары 3-12-81, 3-11-39.**

Кызыл-катты, дая-кадын июль 20-ден, честек-катты июль 25-тен, инек-караан, чодурааны, кат-катты август 1-ден, а киш-кулаан сентябрь 1-ден эгелеп чыып болурун **Тываның Арга-ыяш ажыл-агыйының девискээр бүдүрүлге каттыжыышкыны республиканың чонунга дыңнадып тур.**

Каттаарының, мөөгү чыырының мурнунда лесхозтардан болгаш лесничество черлеринден чөпшээрелди кылдыртып алыр. Катты эрте чыып база чөпшээрел чокка каттап турарларга харысалгазы онаар.

телевидение

ИЮЛЬ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.20 «Андрониковтуң сөзү. Нева проспектизи». Телефильм. 10.20 Барымдаалыг фильм. 10.35 А. Миронов аттыг ыры конкурузу. 11.25 Уруглар шагы. 12.30—13.10 «Үе». 15.45 Концерт. 15.55 Уругларга фильм. «Питер Пэн». 2-ги сериязы. 17.05 Г. Тукайның чогаадыкчы ажылының дугайында барымдаалыг телефильм. 17.50 Шүлүк чогаалының минуталары. 17.55 Барымдаалыг фильм. 18.30 «Үе». 19.00 Билбезивис Болгария. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Чугула интервью. 21.45 «Каткы бажы каткан эвес». 00.05 А. Барыкинниң ырларының концерти. 00.30—00.55 Медээлер.

ИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.55 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 9.00 Барымдаалыг фильм. 9.20 Уругларга фильм. «Эки шивээ». 7-ги сериязы. 10.25 Барымдаалыг фильм. «Корабль кайнаар эжиндирип бар чыдары?». 11.20 Хөгжүмнүг программа. 11.55 Барымдаалыг фильм. 12.25—13.50 «Орай быжкан кат». Уран-чечен телефильм. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Светозаревскийниң кежээлери». (Киров). 17.25 Мультфильм. 17.35 Школа болгаш культура.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Кызылдың уран чүүл училищезиниң ниити ырының концерти. 19.00 «Өвүр-левир» видеоканал. «Ада-чурттуң байлаан чидирбес». 19.45 Медээлер. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тэмчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 20.55 «Даартагы хүнге прогноз». Барымдаалыг фильм. 21.25 — 23.25 Уран-чүүл мастерлериниң концерти. Польша ырының конкурузу. 00.55—03.00 Эки тураның оюннары. Хол бөмбүү. Херээженнер. Перу биле КУР-нуң шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Ак Айның байырлалы». 19.15 Рок-н-роллга делегей маргылдаалары. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

ИЮЛЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Большая прогулка (2 сериялыг) 10.00. «В городе Сочи темные ночи» (2 сериялыг) 13.00, 16.00, 19.00. **Видеозалга:** «Человек с двумя тенями» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Поезд в Голливуд» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Постоялый двор среди холмов» 15.00, 17.10, 19.20 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Занос» (Чехословакия) 14.00, 15.50, 17.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б. «Отпетые мошенники» 17.00, 19.20 шактарда.

Сүткүр инектер

Новелла

Чай оъду кескен мал-маган чеже-даа семис болза, кырган-авам чаңгыс шилги инээн бо-ла дээрге үндүр мактап, харын-даа алгаар кылдыы апарган олурарын чыындан дыңнап чоруумза-даа [illegible] ужур-утказын билбес чордум.

Сүткүр шилги инек кырып [illegible], кырган-авамның аянныы база ескерлип эгелээн. Ол инээ-биле бодум на [illegible] «Мен [illegible] сүткүр [illegible], эртемчи [illegible] чайлаар эвес бис ам. [illegible]»

[illegible] бола[illegible] таан дээрезин чоруур мен. Бир рээзи — мээң эргим кырган авамның, а өскези сүткүр кырган шилги инектин-дир ийин.

Чырык чер кырында демен хуу салымныг амытаннар, шынап-ла, бар. Ол бодаарымдаазы кылдыр кырган авамның болгаш оон сүткүр шилги инээн катай сагыштап кагдышаан, чайлагда угбам сүтке чоруп ордум.

Ажар четкен хүнүн сулагай херелдери он таламда сынның сиртинде чиигир нозан үнүштерни эргеледип туру. А ийи сынның ортузунда хем чайгы ырыжын [illegible]. Чайгы хемниң ыраажы кыска дөңнее аяны, тадарты соглаар болза, чедишкен кыс сагышка кирер. Шынап-ла, чайгы хем кандыг каас-чараш бойдус-биле бүзээлеттинмезил, а чедишкен кыс кандыг чүглүг бодалдар-биле чалгыннанбазыл?

Ферманың саанчылары кидин түлүк ижениц турлар. Оларның аразындан угбамны көрүп кааш, аъдымны шетке баглааш, оон чанынга чедип келдим.

— Сол-менди тур силер бе, саанчылар? — деп шала мөрүк үнүм-биле амырлаштым.

— Үүле бүтсүн! — дээр дээн сөстерини ыя аразында уттупкан болдум.

— Сол-менди-ле. А силер орук-суур сол-менди келдиңер бе? — деп, бир чугаакыр саанчы кыс угбамны мурнапты.

— Менди-ле келдим — деп аянчыны харыылапкаш, шимында суур биле ферма аразы ырак эвес, чадаг үнүп арыжын турарын сактып келгеш, арыым ниш диди.

Угбамның саап орган шилги инээн кергеш, кырган авамның болгаш оон сүткүр инээн сакты хонуп каан-тир мен...

— Дарга бо бызааны тырткынныкан болза — деп дамы ге чугаакыр кыс сөс эрен-дир.

Молдурга чыгыы костур шилги бызааны челеге баглап тура, саанчыже карай углаадым. Оон [illegible] бызааларга инектиң [illegible] риинден ак сүт эвес, а амыдыралдың аялгалары то [illegible] дуп олурган [illegible].

Угбам сутга кожаанзыктай хөөрежип олур бис. Оонуң дүнүүндүнден өөр сылдыс харап тур.

— Саан саап олурган шилги [illegible] кергеш, кырган-авамның [illegible] сүткүр шилги инээн сактып турдум, угбай.

— Ол-ла кырган-авамның сүткүр шилгизиниң салгалы ышкажыл. Хоорай кижизи [illegible] ону кайын билир сен. Дем тыртып турганың шилги [illegible] база оон уктугу-дур. Ол чараш саан [illegible] кысты Кызыл-Кат дээр. Бистиң фермадан малчыннар Наадымынга киржир теп [illegible]. Оон дугайында [illegible] дээрге, хейде [illegible] олурган честеме [illegible]. Чугаам деткиир мен [illegible] Сыргаже көрем.

• • •

Ол фермада [illegible] шилги инектер — кырган-авамның сүткүр шилги инээниң уйлары дээрзин билип алгаш, [illegible] сүткүр [illegible] Кызыл-Катты көрзүмзе, [illegible] тудуп каар мен.

Монгуш ДОРЖУ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ эрталакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаша — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудазы. Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыңы № 1.

Чагыг № 450. ТС—01061

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл пюль 21 суббота № 167 (14367)

1925 чылдан үнүп эгелээн

Өртээ 3 коп.

Республика Наадымы уламчылавышаан

СЭКП обкомунда, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде, профоблчөвүлелде болгаш комсомол обкомунда

ЧАРЫШ ТҮҢНЕЛИН ҮНДҮРГЕН

1990 чылдың бирги чартыында мал продукциязын бүдүрериң болгаш садарын көвүдедир, малдың баш санын өстүрер болгаш ооң камгалалын хандырар талазы-биле районнарның болгаш совхозтарның социалистиг чарыжының түңнелин СЭКП обкомунуң бюрозу, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, проф. облчөвүлел болгаш БАЛКЭ обкому үндүрген.

Республиканың агропромышленниг комплекизиниң ажылдакчылары малчыннар Наадымынга утпаштыр мал продукциязын бүдүрерин болгаш садарын көвүдедир, малдың баш санын өстүрер болгаш ооң чидириг чок ажаар талазы-биле социалистиг чарышка идепкейлиг киржип, эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, чүүрга садарын —26,1 хуу, дүктү 17,5 хуу көвүдеткен. Бо чылдың бирги чартыында мал болгаш куш садарының планын дарааны 101,7 база 117,1 хуу күүсеткенин хүлээп алган доктаалда демдеглээн.

Мал продукциязын бүдүрерин болгаш садарын көвүдедир, малдың баш санын өстүрер болгаш ооң камгалалын хандырар талазы-биле ...

...

Малдың продуктуг чорууну ...

...

БАРЫЫН ЗОНАДАН

...

ТӨП ЗОНАДАН

...

МУРНУУ ЗОНАДАН

...

БАЙЫРЛАЛ-БИЛЕ, ЭРГИМ ЭШТЕР!

Дүүн республиканың хөгжүм-шии театрынга 1990 чылда малчыннар Наадымынга турачылаткан байырлыг хурал болган. Аңаа 1990 чылдың бирги чартыында малчыннарның социалистиг чарыжының тиилекчилери — хойжулар, өшкү кадарчылары, саарачылар, ивижилер, саанчылар, куш, хаван, быдаа ажаакчылары, чылгычылар, ажыл-агыйларның удуртукчулары, мал ажылының специалистери, партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының республиканың министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары, Хакас, Даг-Алтай автономнуг областардан, Красноярск крайның Ермаковск районундан аалчылар киришкен.

Хуралды СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** ажыткан.

«Бирги чартык чылдың түңнелдери болгаш 1990 чылды чедиишкинниг доозар талазы-биле сорулгалар дугайында» илеткелди Тыва ...

... **К. Б. Иргеккэ**, «Кара-Хөл» совхозтуң малчыны **Х. У. Калин-оолга**, «Тиилелге» совхозтуң хойжузу **А. О. Мортуй-оолга**, «Саян» совхозтуң хойжузу **Х. Л. Салчакка** ... **В. С. Кажин-оол** ... Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиктерин «Бүрен» совхозтуң ... **А. А. Головорингга**, «Нарын» совхозтуң хойжузу **Ш. С. Доптаңга**, Карл Маркс аттыг совхозтуң хойжузу **Д. Д. Ондарга**, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң ... **К. С. Ооржакка**, «Хемчик» совхозтуң ... **Б. О. Хомушкуга**, ... **Т. Н. Шуваевага**, «Ийи-Тал» совхозтуң ... **Б. К. Ондарга** тывыскан.

Дараазында Наадымның киржикчилери ...

...

КҮШ-АЖЫЛДЫҢ БОЛГАШ НАЙЫРАЛДЫҢ НАЙЫРЫ

Республиканың малчыннар Наадымынга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткели

...

(Уламчызы 2-ги арында).

ЧУРУКТАРДА: (солагай таладан) Эрзин, Мөнгүн-Тайга, Өвүр районнардан келген Наадымның киржикчилери.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

КҮШ-АЖЫЛДЫҢ БОЛГАШ НАЙЫРАЛДЫҢ НАЙЫРЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Наадым — ол дээрге тамыктың мурнунда түнчелдерни үндүрер үе болган. Ынчангаш беш чылдың эрткен дөрт чылдарының кол-кол түңнелдеринге доктаап керейн. XI беш чылдың ол-ла үези-биле хөгжүлдевистиң чылда ортумак демнелиин көөрге, кедээ ажыл-агыйның продукциязының ниити өзүлдези бо чылдарның дургузунда 8.3 хуу, эъттиң — 20.4, сүттүң — 24.9, чүүрганың база тараазы бүдүрери барык 1.8 катап көвүдээн. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 12.7 хуу өскен. Эрткен чылын совхозтарның орулгазы чоруу 46.6 хуу болган. Беш чылдың эрткен дөрт чылдарында эът садып алырының планы 3.3 муң тонна, сүттүң — 5.8 муң тонна, дүктүг арыг дырандызы-биле 42 тоннага көвүдээн.

Республиканың партия, совет, ажыл-агыйн органнары кедээниң социал эде тургустунуушкунунче улуг кичээнгейни салып келген. Чижээ, кедээде чурттаалга тудуунга барык 114 млн. рубльди сеелгү 4 чылда чарыгдаан. Ол дээрге эрткен беш чылдың ол-ла үезинге бодаарга 2 катап өскен.

Ындыг-даа болза Наадымда бистиң ажылывыста чогумчалыг эки бүгү-ле чүүлдерни деткиири эргежок чугула... [illegible]

...талазы-биле шинчилгы четпестер дугайында силерниң шынгыы шүгүм... [illegible] В. И. Ленин аттыг Бүгү-эвилелдиң академиязының Сибирь салбырының улуг хуралын Кызылга эрттиргеш, 2000 чылга чедир республиканың агроүлиштүр комплекизиниң хөгжүлдезиниң улуг планын хүлээп алган. Республиканың 50 ажыг совхозтары Сибирьниң зоналарга эртем-шинчилел чорулар сес институду-биле чогаадыкчы ажыл дугайында керээлерни чарган.

Ол документилер анаа-ла саазын кырынга эвес, а херек кырында боттанган турарын чедип алыры чугула.

Шак ындыг хемчеглер бисте чамдык түңнелдерлиг болган. Мал чеми аажок хоар турза-даа, малды кыштан ажырдывыс. Эът бүдүрүлгези эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге 925 тоннаа көвүдээн. Ону садып алыры база-ла улгаткан. Дыка хөй ажыл-агыйларда малмаган онча-менди боор турар. Бо чылдың бирги чартыында база чамдык эки түңнелдер бар. Эът бүдүрерин 5, дүктүг 17, чүүрганы 23.7 хуу көвүдеткен. Мал бодунуң күш садып алыр талазы-биле даалгаларны 102.7 хуу база чүүрганы 117.1 хуу... [illegible]

[illegible]

Тиилекчи район

МАЛЧЫН БҮРҮЗҮ ШҮГДҮНЕР

1990 чылдың бирги чартыында мал продуктулары бүдүрер болгаш күрүнеге садар база кыштаглаашкынны организастыг эрттирер талазы-биле республика чарыжынга киришкеш, Бай-Тайга район барыын талакы зонадан бирги черде болуп, СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, болгаш комсомол обкомунуң, профэвилелдериниң область чөвүлелиниң шилчиир Кызыл тугун акша шаңналы-биле кады чаалап алган.

Бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис Хоюг-оол Монгуш район Совединиң күүскомунуң даргазы Н. Ч. Ооржак-биле ужурашкаш, тиилекчи районнуң малчыннары бирги чартык чылда канчаар ажылдааның, Наадымны кандыг көргүзүглер-биле ужурашканын сонуургаан.

— Наксыл-оол Чадамбаевич, республика чарыжынга киришкеш, зонага бирги черни алганыңар дээш хамыктың мурнунда байыр чедирерин чөпшээреп көрүңер. Чүгле район эвес, харын «Бай-Тал» совхоз база бедик шаңналга төлептиг болган-дыр.

— Байыр чедиргениңер дээш четтирдивис. Шынап-ла, районда [illegible] [illegible]. Барык-барык [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Бо чылдың бирги чартыында [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Ынчаар Наадым [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] продуктуларын бүдүрер болгаш садар талазы-биле [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Чартык чылда эът садарының [illegible] — 144,9, сүттүң — 109,5 хуу, а дүктүң харын 2,2 катап ажыр күүседип [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— Солуннуң номчукчуларын чарыштың тиилекчилери-биле таныштырып көрүңерем.

— Бо чылдың бирги чартыында канчаар ажылдааның [illegible] [illegible] [illegible], район Наадымын эрттирдивис. Аңаа шылгараан малчыннарны, бригадаларны база ажыл-агыйларны адап, [illegible] [illegible] «Тиилелге» совхозтуң директору А. Хертек, партком секретары М. Ооржак, [illegible] Советтиң күүскомунуң даргазы Д. [illegible], профком даргазы Д. Хербаа [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] район [illegible] [illegible] [illegible] совхозтуң Ээр-Хавак сүт бээр фермазы [illegible] А. Хертек. «Бай-Талдың» Дашты-Тей, [illegible], Хемчик-Баштың бригадалары тиилекчилер болду. [illegible] [illegible] [illegible] 82 дээр 88 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] санап тур бис.

Шээр мал кадарчыларындан 7 кижи 100 төрүүр малдан 100-тен хөй, а 16 өг-бүле 90-дан 100 чедир хураган, анайны менди доруктур ган. «Бай-Талдың» [illegible] оол Сандык, «Тээлиниң» Барим Чүдүк төрүүр чүс баш хойдан 105—106 хураганнарны алгаш тиилекчи болдулар. Саанчылардан Ээр-Хавактың Анатолий Күулар бирги черде болган. Барып-барып эр кижи. Ол дээрге бисте шак андыг баштайгы таварылга-дыр. Сарлыкчылардан Сергей Донгак [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Дамбаа [illegible] республика Наадымынга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] «Бай-Тал», [illegible] совхозтарның малчыннары [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] районда мал [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] «Кара-Хөл» [illegible] Н. Ооржак төрүүр чүс баш малга онаалтыр дөрт бүле 65 анай, хураганның 40 бызаазын камгалап алган. Дыка багай көргүзүг! Кыштаглаашкынга хыналчалыг белеткенип албастыг хайы ол-дур. «Бай-Талдан» өскө ажыл-агыйларда анай алыры дыка куду болду.

Шээр малдың өлүп хораары районда кызырылган, а хорааны хөй — чартык чылда 248 болду. [illegible] «Кара-Хөл», «Тээли», «Мурнакчы» совхозтарда [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— Ындыг харын. Ол чүгле чугаа-биле кызыгаарлаттынмас боор дээрзинге бүзүрээр кижи-дир мен. Бир-тээ ындыг четпестерни республикага чарлаан болганыңарда, ону чидирип, эдип алырын хулээлгези деп санаар апаар. База бир мындыг айтырыг, Наксыл-оол Чадамбаевич, мал ажылында дээшилгелиг аргаларны ажыглап турарыңар кандыгыл бо?

— Бо талазы-биле [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] районда 1820 [illegible] 1000-ла [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Бо чаа [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— Амгы үеде бир кол ажыл — мал чеминиң белеткели. Бо талазы-биле план, даалганар кандыгыл, чүнү канчап тур ирги силер?

— Бо чылын район 16200 тонна сиген, 6000 тонна силос, 4200 тонна сенажты белеткээр планныг. [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бригадалар [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] 10 дап [illegible], «Бай-Талда» [illegible], «Мурнакчы» биле «Тээли» совхозтарда 1-1 бригада [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— Беседа дээш четтирдивис.

«Көк-Тей» совхозтуң саанчызы Нина Чадамба эрткен чылын ферманың саанчыларының ортузунга алды дугаар түңнелди көргүскен. Ол чыл дургузунда бир саар инекке онаалтыр 3602 килограмм сүттү саап алган.

— Эрткен чылдың алды айларының көргүзүглери-биле бир инекке онаалтыр 1629 килограмм сүттү саап алгаш турдум. Бо чылын 34 килограмм хөй болуп турар — деп, Нина чугаалап турар.

Нина Чадамбаның бо чылдың чартыында инек бүрүзүндеп-ве 1663 килограмм сүттү саап алганы республикада дээре көргүзүглерге хамааржыр азы чеди дугаар черде чоруп турарын республика солуннарынга парлаттынган медээлерден көрүп болур.

Н. Чадамба саанчының мергежилинге ижигип чаңчыга берген, даандырган херээ дээш ак сеткилдиг ажылдап турар. Ол ажыл дээнде кезээде-ле кызытыгыр, хайнытыр, өскелерин бодун долганыр организастап чоруур. Нина боду бот-идепкейлиг, хамаарышкан ажылынга агелекчи чоруктарлыг. Ол үргүлчү чогаадыкчы дилээшкиннерде. Алыс боду боткур шыырак болгаш, шоодай долу чарба сиген чүдүрүп турда эр улустан дудак чок.

Нина Чадамба фермада эң дээре саанчыларының санында болгаш ажылынга чедип алган арга-дуржулгазын аныяк-өскенге күзелдиг-биле дамчыдып бээр эки чаңчылдыг. Эш-өөрүнге кичээнгейлиг, бодунга бедик негелделиг саанчыга көк-тейжилер чоргаарланыр.

ЧУРУКТА: саанчы Нина Чадамба.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Тиилекчи бригада

ХОВУ ЧЕРНИҢ ХОЙЖУЛАРЫ

Шынап-ла, «Тиилелге» совхозтуң хойжуларының кыштаг, чазаг, чайлаг, күзээ-даа — ховулар, чавызааш даглар эдектери. Одар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] аргаларын ажыглап тургаш, 1990 чылдың бирги чартыында төрүүр чүс баш хойдан 93 хураганны алгаш, Наадымны эң эки [illegible] [illegible] турар. Эр-хейлер!

Кара-кыс Дулдуевна Чимит-Доржунуң удуртканы бригада кооператив бооп турар. Бир чаа арга ол. Ниигээ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] нарны одаар чылыг кажаага ажаап азыравастаан. Дээшилгелиг аргалар дээривис чылдагааны ында чүве. № 1 бригадада ниитизи-биле 6886 хой бар, оон иштинде төрүүрү 6490. Эрткен чылдың бирги чартыында 87 хураганны алган турган. Бүдүн бригада ол хире хураганны аптары дээрге, шынап-ла, белен эвес.

«Тиилелге» совхоз бо чылдың бирги чартыында малдың баш санын өстүрер, оон продуктулуг чорууп бедидер, малды кыштап хүр ажырар талазы-биле республика чарыжынга төп зонадан бирги черни алганында ол ажыл-агыйның хойжуларының киирген улуг [illegible].

Ынчангаш бо бригада ниш дакпыр өөрүшкү-биле Наадымны ужуражып турар-дыр.

Шак ындыг мурнакчы коллектив-биле солуннуң номчукчуларын таныштырарывыс албан деп чүүлдү медереп билгеш, мырыңаи чаа Чедерниң ховуларынга ховуда дээриниң көрүнчүү — Чедер хөлдүң кыдыында чайлаглаан аалдарга барып, оларның ажыл-ижи-биле таныштывыс.

Севилбаа [illegible] биле Дукур-Кара Арган-оолович Монгуштар чылдыңна Чедер хөлдүң чанынга чайлаар. Олар «Тиилелге» [illegible] мурнакчы малчыннары. Дуржулгалыг хойжулар бо чылын чүстеп 115 хураганны камгалап алгаш, ажыл-агыйның иштинде малчыннардан кымны-даа мурнуунче киирбээн. Чединшкиннер кескү-даа бол, терезиннер аразында чаңгыс өгнүң ээлерин каан чайның халыыннныг изии дуне-хүндүс дүвүредип келир.

— Халалыг-ла кандаашкын болуп тур — деп, Дукур-Кара Арган-оолович чугаазын эгеледи. — Хоювус дүгү хоза-бааныңдан хүлээлгевис күүсеттинери бергедеп тур. Каан аяс, изиг хүннер үргүлчүлээш туруп алды. Хоювусту чер чыпшыры билек, эртенги сериин ажыглап, 11-12 шакка чедир кадарар-дыр бис. Мурнуку чылдарның дуржулгазын өөренип көргеш, шагда магат чогун билгеш, чайлаглаашкынга баш удур белеткенир улус бис. Хойну деңгилдезин барымдаалап, арган, семис ааны-биле аңгылап, түс-түс бөлүктерге үскеш, кыштан артып калган сиген, ширбииш, тараа, сула, саваң артынчылары, тогланчылары-биле шала кошкантарын хире-шаа-биле немей чемгерип турар бис. Чайын база ындыг кара-чилиг болгу деглериң чугээр деп шилип алганывыс одарларга оъткарып, бөлүк аайы-биле кадарар. Суксун-суггадынче чогуур кичээнгей салыры чугула. Амдыызында хойнуң деңгилдези аралыг. Кадатта хой кырып база кел чоруур. Ам [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бо. Куулар № 6 [illegible] бригадазының [illegible] Тарбаганнаа-Ойда азы ол черни Үстүү-Чиңге-Даг-даа дээр-ле. Эки семиртип алырынга кол кордал, идегеп салып орар чүүлдүвүс —тараазын кезип каапкан кускү аңгыстар. Чамдык черлерде тарааның үнгени патӨзүп четтикпейн чыткаш-ла, баш тыртып эгелээн тараалыг шөлдер бар. Ындыызын [illegible] [illegible] үндүр бижээш, мал чеминге таарыштыр ажыглааны дээре хире. Анаала агартыр кадырып аарының орнунга чулук-сүүзүннүг ногаан сыпта турда силос, сенаж-даа кылдыр ажыглап болгай. Амдыгаашта эгелеп [illegible] курлавырлар, [illegible] санаашкыннар херек. Ам оът манаары берге апарды. [illegible] гыс манап ор бис.

«Тиилелге» совхозта Севилбаа биле Дукур-Кара Монгуштардан аңгыда, Окуй-оол Мортуй-оол 111, Татьяна [illegible] 110, Петр Ооржак 105, Николай Күжүгет 103 хураганны төрүүр чүс башка онаалтыр алган. Чүс хойдан 90-дан өрү хураган алганнарның саны арбын.

Ондап-остаан [illegible] [illegible] кырында өглерниң биржээзин [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] курган [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тараа шөлдери. Ынаа [illegible] малчын уктуг, механизатор-тракторист [illegible] жилдиг чораан Николай Күжүгет кадайы Зоя Максимовна-биле кады чеди [illegible] бурунгаар совхоз хоюн [illegible] алгаш, Чедер курорттуң кыдыынга кожуп-дужуп, кыштап-чайлап, шаг болган. Коданда 358 төрүүр хой бар.

Зоя биле Николай эрткен чылын кужениишкиниң [illegible] [illegible] 117 хураганны [illegible] [illegible]. Хураганнары-даа [illegible] [illegible] [illegible]. Оларны кодандан аңгылап [illegible] турда. [illegible] [illegible] [illegible] 23 килограмм болган.

Малчыннарның төккен дери халас барбаан. Чыл төнчүзүнде бүдүрген арыг продукциязы дээш 5290 рубльди өг-бүле кежигүннери холга алыр аргалыг болган. Николай Чиңгинович ой-сарыг аът-биле база шаңнаткан. Чайлаглаашкынга хамаарыштыр оларның бодалы мындыг:

— Чаъс чагбас кандаашкынныг берге чыл-дыр — деп, чугааны Николай эгеледи. — Малдың деңгилдезинге чайгы, кускү семиртилге онза чугула. Эгер чылын чайын Улуг-Хемге сиген кезип турумда, хойларым чашпак чигеш, чамдыктары аажок баксыраан. Оон башка көргүзүглеривис моон-даа бедик турарынга чигзинмейн турган бис. Одар чедишпес. Агы-каңгы чок чер-дир. Хөл кыдыында бичии шыкка сыңмарлажыр-дыр бис. Аңаа алды кодан хой, ийи кодан инек одар былаажып, чайлаар мындыг түве-ле болгай. Эки семиртип алыр дээш дыка-ла кызыдып тур бис. Наадым соонда Чеди-Паш унунче көжерин дугуруштувус. Чай санында-ла Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Василий Оюнович Янчат-биле коштанчып алгаш, сиген кезер улус болгай бис. Тракторувус [illegible]. Ам [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] база чайлаглаан болур чер. [illegible] [illegible] тайга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] турар бис.

[illegible] Чедерниң [illegible] чайлаглаар черлерни [illegible] [illegible] турар. Изиг хүннер [illegible] берге. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] Татьяна Иргит [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] «Кара-Хаак» [illegible] [illegible] — Таңды хем [illegible] [illegible] берген. Аңаа эрткен чылын ол өг-бүле [illegible] дурнуктур семиртиин. Кижи кызымак болгаш шудургу, [illegible] [illegible] дилеп чоруурга, чер-даа [illegible] эңгге дужар болгай. Чедер [illegible] [illegible] [illegible] тайгаже кожери, эң ылангыя [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. А [illegible] Татьяна [illegible] биле [illegible] [illegible] [illegible] улус. Олбук-хевис дег чайлагда олар малын [illegible] семиртип турар. Шак ындыг арганы бергени дээш, олар «Кара-Хаак» совхозтуң дирекциязынга өөрүп четтиргенин илередип турарлар.

[illegible] эргим малчыннар, бүдүн бригаданың [illegible] дишкининге өөрүп тур бис. Мал-маганыңарны [illegible] [illegible] семиртип, ам удавас сиген кезиишкинге [illegible] арга-курлавырларны ажыглап тургаш, кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенириңерни күзедивис. Ажыл-ижиңер чединшкинниг-ле болзун!

Даңзы-Белек САЛЧАК.

ШУУДА АШКЫН

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Ондар ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТАРДА: [illegible] [illegible] — трактористер Лопсан Валера, [illegible] Чыртык сиген шолуун [illegible] [illegible].

Авторнуң фотолары.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргениниң [illegible] [illegible] ССРЭ-ниң Дээди Совединиң [illegible] шаңнаары болза

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Кашпык-оол Хертек [illegible] — пенсионер.

Лакпа Сарбай [illegible] — [illegible] № 2 ортумак школазының башкызы.

Ортаат Бичии Чамзыевна — № 15 аптеканың санитаркази [illegible].

Хертек [illegible] Самдановна — районнуң ИХК-ның [illegible].

Хертек Кара [illegible] — [illegible] № 2 ортумак школазының ажылчыны.

Хертек Маадыр Иргитовна — эге класстар башкызы.

Чүльдүм Баиыр Салчакович — Тээлиниң № 2 ортумак школазының башкызы.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Өлзей Мерген Оспаевич — пенсионер.

Танов Анатолий Седип-оолович — районнуң кино четки дирекциязының мастери.

«Искра» совхозтан

Монгуш Бичии-Урут Седеновна — саанчы.

Монгуш Очур Сундуй-оолович — малчын.

Ондар Севильбаа Агар-ооловна — ясли-сад ажылчыны.

Ондар Шурук Сундуевич — инек кадарчызы.

Ооржак Анай-оол Сапыковна — ажылчын.

Ооржак Бичии-Урут Чамбал-ооловна — ажылчын.

Ооржак Чимитчии Сапыковна — ажылчын.

Саая Борбак-Кара Шараповна — чолаачы.

Сарыглар Борбак-Кара Намчыл-ооловна — саанчы.

Ховалыг Кошкар-оол Дандар-оолович — суггатчы.

Кая-Хемниң хөмүр-даш разрезиниң Чадаана участогундан

Дамба Бинна Ховалыговна — ажылчын.

Монгуш Коңгун-оол Шожалович — бызанчы.

Куулар Кошкар-оол Донпакович — даг мастери.

Ондар Кызыл-оол Шыырапович — бызанчы.

Самбуу Демир-оол Саяевич — электри каннакчызы.

Сарыглар Билимаа Агыновна — ажылчын.

Сидорова Татьяна Кондратьевна — ажылчын.

Соскур-оол Сонам Ондарович — автобус чолаачызы.

Ховалыг Көк Докур-ооловна — ажылчын.

Хомушку Шилов Лопсанович — бульдозер машинизи.

КАА-ХЕМ РАЙОНДАН

Малышева Дина Ивановна — «Бурунгаар» совхозтуң [illegible] [illegible].

Мартый-оол Анна Васильевна — Бурен-Хем ортумак школазының башкызы.

Монгуш Калдар Норуковна — «Бурунгаар» совхозтуң тракторизи.

Монгуш Кускелдей Аякевна — Бурен-Хем ортумак школазының столоваязының [illegible].

Ондар Доора Баянович — «Бурунгаар» совхозтуң малчыны.

Оюн Момбуштай Уваңчаевна — пенсионер.

Рябухин Николай Никитич — «Красное знамя» совхозтуң [illegible].

Тюрин [illegible] [illegible] — [illegible].

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Доллатмаа Елизавета Ши[illegible] — [illegible] [illegible] [illegible].

Донгак [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible].

Чымба Доржу Салчакович — улус депутаттарының күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң [illegible].

МӨҢГҮН-ТАЙГА РАЙОНДАН

Мугур-Аксы ортумак школазындан

Донгак [illegible] Шарап[illegible] — башкы.

Кара-Сал Аалчык Михай[illegible] — башкы.

Ооржак Седенмаа Седин[illegible] — башкы.

Өскен Хуваал Очуровна — башкы.

Салчак Мөңгүрга Бурзек[illegible] — башкы.

Салчак Хараиг Минчиковна — башкы.

Хертек Долума Даган[illegible] — башкы.

ТАҢДЫ РАЙОНДАН

Ажи Алдын-оол Ажиевич — районнуң «Красное знамя» солуннуң редакторунуң оралакчызы.

Андреев Михаил Петрович — ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колоннаның слесары.

Асеев Леонид Дмитриевич — райпода чолаачы.

Барадулин Николай Зиновьевич — районнуң «Красное знамя» солуннуң редакторунуң.

Долганова Мария Ивановна — пенсионер.

Козлова Галина Григорьевна — пенсионер.

Кудрявцева Ираида Савельевна — райпода магазин эргелекчизи.

Ооржак Анчимаа Көк-ооловна — районнуң «Красное знамя» солуннуң редакциязының кол бухгалтери.

Санникова Любовь Павловна — пенсионер.

Уфимцева Галина Павловна — райпода магазин эргелекчизи.

«Коммунизмниң херели» совхозтан

Бумба Эльвира Сагантаевна — ажылчын.

Кара-Сал Лама Байындакович — малчын.

Ким-оол Зоя Аданмаевна — ажылчын.

Минзек Көк-кыс Оюн-ооловна — ажылчын.

Опай Чолдак-оол Монгушовна — ажылчын.

Оюн Кара-кыс Ласюевна — столоваяда повар.

Саая Вена Одан-ооловна — ажылчын.

Хевертей Наталья Биче-ооловна — ажылчын.

Районнуң төп эмнелгезинден

Анучина Клавдия Ивановна — ажылчын.

Балан-оол Серафима Санчатовна — эмчи сестразы.

Горновых Нинель Ивановна — [illegible].

Дугур Дина Баировна — эмчи сестразы.

Лащева Светлана Герасимовна — фельдшер.

Молодых Фаларей Тахарович — чолаачы.

Москаленко Валентина Ивановна — фельдшер.

Пешкова Галина [illegible] — эмчи сестразы.

Поздеева Майя [illegible] — лаборант.

Сонам-Баир [illegible] [illegible] — [illegible].

Танзыбаева Тамара Федоровна — эмчи сестразы.

Тимофеева Лидия [illegible] — лаборант.

Төмүр Елена Маадыр[illegible] — эмчи сестразы.

Харитонова [illegible] [illegible] — [illegible].

С. К. Тока аттыг совхозтан

Грачев Петр Григорьевич — [illegible].

Доргуй-оол [illegible] [illegible] — [illegible].

Дортуй[illegible] [illegible] [illegible] — малчын.

Дулюш Бюрбю Дагбаевич — малчын.

Ембуу Өдек Донгаковна — ажылчын.

Маны-Хая Кызыл-Урут Тихоновна — ажылчын.

Навозова Анна Петровна — ажылчын.

Ондар Саян-оол Чолдакович — тракторист.

Саңын-оол Кимаа Кудеровна — ажылчын.

Скуйбидова Надежда Евлампьевна — уруглар садында повар.

Хүргүл-оол Куженмаа Тюлюшевна — ажылчын.

«Революцияның чалбыыжы» совхозтан

Бумба Чальчик Саанович — малчын.

Виноградов Николай Савельевич — мастер.

Касимова Мария Федоровна — ажылчын.

Оюн Татуя Бичи-ооловна — саанчы.

Попеляев Георгий Кондратьевич — хойжу бригаданың бригадири.

Сафонов Иван Петрович — малчын.

Сафонов Михаил Петрович — кол энергетик.

Сунцова Валентина Михайловна — ажылчын.

Фарисеев Вениамин Васильевич — ажылчын.

ТЕС-ХЕМ РАЙОНДАН

Серээдар Шулуун-Баадыр Хайдыпович — агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы.

Увангур Өлзеймаа Монгушовна — мал аарыглары-биле демисежир талазы-биле станцияның начальниги.

Хүлер-оол Кара-Урут Малчыновна — ветбаклабораторияның директору.

Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз[illegible]

Биче-оол Дүүтен-оол Казакович — инек кадарчызы.

Бүлчүк Допчут-оол Лагбаевич — малчын.

Далаа Седей-оол Дамбаевич — малчын.

Енлан Саартай Ивановна — ажылчын.

Күрүү Доопа Дондупович — малчын.

Санчат Херелмаа Сагаандановна — малчын.

Сырат Кенен Чоодуевна — ажылчын.

Чооду Долгар Кегеловна — пенсионер.

Чооду Нина Дендип-ооловна — столоваяда повар.

Чооду Пеней Балдыпович — малчын.

Чооду Седип-оол Сандановича — пенсионер.

Чооду Сүлдүм Санчатович — тракторист.

Чооду Чагармаа Аракчаевна — малчын.

Эртине Сарыг-оол Байырович — малчын.

«Чодураа» совхозтан

Дивии Валентина Сереновна — ажылчын.

Дивии Демур Оюнович — малчын.

Мичей Делгермаа Шоюевна — ажылчын.

Оядуп Полина Самдановна — [illegible].

Сырат Диизенмаа Максимовна — [illegible].

Шокар-оол Болат-оол Санчатович — малчын.

Эртине Барый-оол Эрен[illegible] — малчын.

ТОЖУ РАЙОНДАН

Иванов Анатолий Константинович — [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР
[illegible]

КӨДЭЭ ЧЕРИМ ИШЧИЛЕРИ

Көдээ черим ишчилерин көргенимде
Хөрек чүрээм дойлуп келир, сергеп келир,
Хүнге долаан хүрең кызыл шырай-арны
Хүлүмзүрээн кезээ шагда чазык улус.
Алыс боду нары-шээр чок, хүндүлээчел
Аксы-сөзү ээлдек, чымчак чугаакыр-даа.
Аалга келген кымны-даа бол дөрже чалап,
Аяк шайны чүнү мурнай сөңнээр улус.
Дагдыныкчы, ажыл-ишке дадыккан
Дамба Очур аалынга чоокта чордум.
Хөлбеңнээн көктүг, шыктыг чайлаг черде
Хейнүң сүрүүн оглу-биле малдап чорлар.
Черзи мастер эптеп чазаап тыва ээр
Санчат дарган сиилбип, каастаан мөңгүн чүген,
Честезиниң хээлеп кылган төрепчизи:
Салгал дамчып чедип келген эдин көрдүм.
Көдээ черге өскен болгаш ындыым ол бе,
Ковей өглер көргенимде өөрүшкүм кээр.
«Амыдырал-чуртталганар кандыг чор?» деп
Адырылбайн чугаа эрээр ужурум бо.

Маадыр-оол АРТАА.

АВАМ ЧАГЫЫ

Эң-не баштай авам мени
Эрнин орта эккелгени
Хемчик хемим даажын
дыңнааш,
Келергей-ле магадаан мен.
Хемчиним, Хемчиним!
Келергей-ле магадаан мен!
Эрнин дургаар чыжыргана,
Эрээн-шокар чечек каастаан:
Ала нем ынак чери —
Ажык-байлак ораным сен,
Ак-көк Хемчиним!
Ажык-байлак ораным сен.
«Арыг кылаң Хемчиниң суунче
Адыш-даа ишти чуунду
төкпейн,
Аржаан кылдыр ижип чор»
— дээн,
Авам чагыын утпас-тыр
мен,
Ак-көк Хемчиним!
Авам чагыын утпас-тыр мен.

Сарра КУУЛАР,
башкы.

ХҮЛҮМЗҮРҮГ

Чаңлаг-Алаак фермазынче
Саралам-даа челиитти.
Саанчы кыска дужар
дээштин
Сагыш-сеткил дойлуп чорду.
Удатпаанда саанчы кыстың
Удур көрген карактары
Чүлдү-чүрээм хөлзедипти,
Шулук бижиир хөөн кирдим.
Аккыр халат аян кирген
Аидыы саанчы ажаанзырап,
Сегтан сүдү сава долган,
Чай чок иште холзеп туру.
Наадымга белек кылдыр
Арбын сүдүн сөңнеп сунган.
Саанчы кыстың хүлүмзүрүү
Сагыжымда артып кагды.

Бораш ОНДАР.

АКААЛАРЫМ—СОЯННАРЫМ

Амы тынным, салымым боор
Агар, Тезим, Шаранууруум.
Адам өгбем салгалы боор
Акааларым — Сояннарым
Харын хамык кажаа тудуп,
Хараган чыып—одун олап,
Амыдырал уштап келген
Акааларым — Сояннарым.
Казанналары оттук, бижээн
Ха[illegible] астып чораан,
Ашактары калайлар дег,
Аржыыл шарып аян кирген
Акаа деп сөс аастан салбас
Агбай, хөөгет, эгечелер —
Аян сунуп, ак чем делгээр
Акааларым — Сояннарым.
Ийи холун кожа тудуп,
Йөрээл салып, теңлеп
орбайн,
Аас-кежиин уруктапкан
Акааларым — Сояннарым.
Адам-өгбем ээледип каан
Агар, Тезим, Шаранууруум.
Аралашкан, төрелдешкен
Акааларым — Сояннарым.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

ШЕМИМ СЕҢЭЭ КӨРГҮССҮМЗЕ

Чедип барып көрбээн черин
Шемим сеңээ көргүссүмзе,
Бөрбак-Арыым чараш-каазы
Бодалыңга артып каар боор.
Ажыл-ишчи бедүүн чонум
Аразынга каш хонуп,
Аралажып таныштыңза,
Акын, дунмаң болу бээр
боор.
Ырда кирген бичии хемим
Ырлыг, хөглүг чалыыларның
Чаңын орта базыпсыңза,
Чараш-караң тыптыр магат.
Сеткилиңге таарыы берзе,
Сээң чоруур хөйнүң читкеш,
Оюн оя, чигин чире
Олчаан чурттап артар боор
сен.

Сергей ШААЛЫ.

КАРГЫШТЫГ ООРНУҢ АЯА ДОЛГАН

Чечен чугаа

Час. Ашак-кадайлар частып эгелээн. Севен ирейниң инээ дойгадыы берген. Инээниң көңгүрээзи дүже бергениң кадайы өөрүшкү-биле аңаа дыңнаткан. Севен ирей инээн кажаалап алгаш, сигенн каап берип, суггарып, хүннедир манаан. Улуг дүъш эртип чорда, инээ улуг көңгүр кыс бызаа төрүүвен. Бызаазының дүктүүнүң шаразын ирей, кадай ие-лээн сы туткан.

Өөрүшкү! Өөрүшкү болбайн канчаар! Кырган улуска хоюг сүттүг шай ижери канчап өөрүшкү болбас дег. Үнген, кирген чонунга сүттүг шайны сөңнээш, чугаа эрен хөөрежип орарга, хүн бүрүн эрткени билдирер эвес. Келген кожалары безин «Ак сүттүг, амданныг шайлыг бүдүнери кырганнар» дижирин бодап көөрге, оларга аът бажы дег алдын, бөрү бажы дег мөңгүн шаңнал ышкажыл. Ынчангаш Севен ирей, кадай чаңгыс инээн карак огу дег камгалап, оъткарар, суггарар улус чүве-дир. Оларның ол Калчан-Каразының кодаңга ижиккени-даа аажок. Эртен одарже үндүрүптерге, хүн ашпаанда-ла боду херим эжиин мыйызы-биле ажыткаш: «Эмиин саамчын бердим, ууп чадап пат боорда келдим» — дээнзиг медээлеп эткилей каап тар. Ирей, кадай өөрүшкү-биле баалыңның кочалын туткаш, саарыбиле үнүп кээрлер. Кужур Калчан-Кара тоткаанындан таваар кегженип турар. Ашак немелде чемин бербишаан, бызаазын кадайынга тыртып бээр. Ирей, кадай инээ дег калчан-кара бызаазын чаптап, инээн эмзиктир эргеледип каг-ла боорлар.

Калчан-Караның эмиин саамчын берген соонда, сүдү боду-ла төктүп турар апаар. Олар бир саарда-ла барык ковата долдур амданныг сүттү алырлар. Калчан-Караны күш-дештиледиг, хүрчаагай кыштаар. Барык-ла кыш бараны кирбес. Ооң кажаазы чылыг, чеми четтир. сигени чажын безин артып каар. Ынчанмайн канчаар, каныызы-даа пенсионер ирей, кадайда оон өске ажылы бар эвес. Олар чайын барык-ла бажыңга орбастар. Сиген четтирип кээрге-ле сиген-ширбиин кезип, белээн эдержип алгаш, Ужарлыг-Хем алаагынга үе эрттирип хүнзээрлер. Ашактың каккан сигенин хирези-биле кадай кургадыр, оон бөлер. Ынчап тургаш, олар хараган, сөөскен аразындан эндере сигенни кезип, белеткеп алыр. Оларның ол белеткээн сигени дендии ылынарлыг, ийи-даа машина болур. Актадып алган сигенни күскээр машина хөлезилээш, бажың чанынга эккелдирип алырлар. Олар кыжын инээниң кажаазының адаанга төгер едекти эндере кургадып аарлар. Допчузу-биле чугаалаарга, ашак, кадай чайын шанаан, кыжын тергезин септээрин утпастар.

Ол күзүн ашак-биле кадайга утдунмас улуг качыгдал тавары шкан. Хайыралыг Калчан-Каразы читкен. Ийи хонган, сураг. Ашак эртен тургаш-ла, кежээ караңгылай бергенде калгып кээр. Канчап билир, какпа, дузакта-даа туттуна бергенин чадавас. Ашак Калчан-Каразын дилээш, койгун чыдар коктарны-даа арттырбастаан.

Кадай калчан-кара бызаазы-биле артар. Хөөкүй чаш амытанны канчаар-даа тоттур чемгерип каарга. «Авыраалдыг авам кайдал?» дээнзиг хүннедир алгырар. Кадайның тонунуң эдээн безин ээе бээр. [illegible] Алгыргаш хөөкүй бызааның аксы-бөксү безин [illegible] калган. Ооң алгызынга кады кожалары безин амыр дыш албастаан.

Суур шагдаазы баштадыр улус дилеп турган. Үш дугаар хүнде. Калчан-Караның чүгле сегин тыптан. Ону өлүрген, эъдин оор шыгып аппарган болган. Оңгул-чок оорнуң чаржынчызын канчаар дөңгүп-ле мечүзүн алыра кескен, сыыргактарын түстеринден адырып октагылаптан, өске кончудун шартайтыр каапкан. Дириг мааңгыстың шаа-ла ол болганы ол-дур ийин.

— Чиксон чилби оор сода-ла шуптуузун — баш. дуюундан иелээш эмгелеп албас, каракка чаржынчыг кылдыр каапкаш барган херээ чүл! — дээш, кадай караалының чажын читкан — Чилби чиирин билбес, чидиг кескенин билбес кончут-ла боор-дур, ха-дунма!. Ак сүттүг, азырап чораан чаңгыс инээмни! Доңгая дүжүп, довурак пактап өлзүн! Хугбай оорнуң караан кускун-саасказын деже соктазын!— дээш-ле кадай карганып-казылыпла орар апарган.

Ашак түмен кижиниң дүрзүзүн бастындыр дүндүе берген олурза-ла олурар апарган. Өйлеп-өйлеп кадайынга:

— Садыынап чөөр сен он, кадай. Бээн бар болгаш бүкту тоттур чемгерип каан дыр бис мунчу-ба, мунгарава! Караам суггут чораш каргыштыг оорнуң аяа доларын көрбээн шаамда олбес дээн мен. Бистиң шагдаавыс ылап-ла ону тывар дээн. Бир кижи база сезиктиг кижини анаа чугаалап берген. Чону — чоорган, хөйү — хөйлен. Чон караа кескң, кулаа — дыынны. Демен-не оор тыпты бээр.

— Канчаарга-даа хайыралыг Калчан-Карам дег эргелиг эргим инээм дег чүве кайдал?! — дээш, кадай хаайынга-даа какпас, карганыры дендээн — Өлүртүр чериниче көрүп баар дээн-ин. инээмни ол эртен одарже аппар чорумда, Ужарлыг-Хем алаагынче кирип чыткаш, аажок-ла эдип бар чорду. Нүденок оор өлүрер деп баарга, кайын хире көөргенчиг турду ыйнаан. Кужурле инээмни, кужур-ле Калчан-Карамны! Халагым на, халак! Каргыжым четсин!

Суур шагдаазы неделя даа четпейнде. Севен ашак кадайны кезиирткен. Шагдааның кабинединде Севен ашактың чээни болур Кара-оол база олурган. Ашак, кадайны сандайже чалааш, шагдаа:

— Бо-дур, бо. Калчан-Каранар оору!

Ашак, кадай аймаарап калганнар. Кайын таанда ындыг боор! Ана, ала карак даалыктаар! Кара-оол ашак, кадайның бажыңынга доктаамал кээр, хөнек долдур сүттүг шайны дерин шаалады ишкеш баар, оон дендээрге, сүттү база дилеп алгаш баар кижи-ле болгай. Ашак Кара-оолче кээрге, удур көрбес, болгаш кадайның бажынче көрүп алгаш олурза-ла олурар болган. Ашак кайын эндерер. «Оор кижиде арын-нүүр, төрелдерге даар чүве чок дижир ийин» деп угаап каан. Кара-оолче көрүү безин ашакка чииртим, ыыңгыг апарган.

Кадайның боостаазында борбак кара чүве дуй чыдыпкан, чугаалаар дээрге үнү үнмес болган.

Кадай Кара-оолдуң арнынче дүкпүрүпкеш үне берген.

Кара-оол адыының некин ашлара кедип алгаш, арай боорда хирлыыпышаан каш сөс сы кыскан:

— Даай! Инээнер дүгүн тургузуп берейн.

— Ча, ажырбас! Сээң быдыңн, куртуун тудуп алыр бе кижи! Тодуп алганын дээш, ооң-ла «четтирдим» дивиңзе ол-ла, четчир.

Ашак боданып оргаш, Кара-оолдан айтырыг салган:

— Кара-оол! Сеңден чаңгыс айтырыг салыйн. Бисте эът чиирлер хөй бе, эът чиирлер хөй бе?

— Та, даай! Бодавыже, эът чиирлер хөй ыйнаан. Колхоз, совхозтуң-даа, хуу улустуң даа мал-маганы эндерик боор-дур.

— Чок. Кара-оол! Сен ышкаш эът чиирлер хөй.

Ашак шагдааже көргеш улаштырган:

— Кара-оол ышкаш карак тотпас халас эът чиирлерни кезедир! Бажын эът тендирип, баарын чагландырып турган херээ чок! — дээш кадайының соонче углапкан.

Өөлет ЧИНМИТ.
Тес-Хем район.

МАЛЧЫН ШҮГЛҮР БООР

Мензэргек, идээргек-даа эвес, чыткан хой тургуспас мөгени Владимир Семис-оолович Монгуш дээр. Ол мөгениң уту мөгелер чурту Сүт-Хөлден үнген. Ооң адазы мөге Семис-оол оглу дег узун эвес-даа болза, тырың мага-боттуг, амыр эвес мөге. «Ада өлүр—оглу артар, аът ужар — баглаажы артар» дээнзиг Семис-оол акыйның оолдары, шынап-ла, адазының адын сыкпас эрлер. Владимир Монгуштуң эң-не онзагай чүвези бодун культурлуг, кижизиг ап чоруурy. Владимир анаа бедүүн малчын, мөге. Ол чамдык мөгелер дег херээн чайып, күжүн-даа көргүзүп чорбас, чыткан хой тургуспас. Мөге кижи [illegible] дыг-даа болур ужурлуг, турза узун, тутса мөге. Владимирниң чамдык удурланыкчылары ооң белеткелин билбестер. Сактырга малчын-на ышкаш, базыңгаш бо-ла өөз агараш дээрлер.

Владимир Монгуш хүн үнмээнде чараш шаттыг Шамбалыының мөкүлдеринге арыг агаарга мага хандыр шошкуп аары турушт ут хүрежириниң бир чажыды. Хүрежиринге белеткел дээш чыдар, удуур, чалгаараар, хой чемненир, соон суг ижер чер албас мөгелер Монгуштан хөйнү өөренири чугула. Владимир Монгуш кежээ болгаш хүрежир дээш Хемчикче-даа, Тере-Хөлче-даа чоруй баар кижи. 1986 чылда Өөден-Шөлге Оттук-Даш сүт-бараан фермазы түннел үндүрүп турда, чеде бергенин база көрген мен. Владимир Семис-ооловичиниң онзагай чүвези тыва хүрешти ылап шилип алганы. Ол дээш муң-муң кижилерге бүзүреди көргүзүп шыдаан Тываның шыырак мөгези. Чамдык халымак мөгелер боду хүрешке ёзулуг белеткеп шыдавас, хүрешти хүндүлевес.

Даарта хүрежир хирезинде арагалап бар, азы ажыр дыжын бодавастар. Ындыг мөгелер чүгле чиик дуглаар. Владимир Монгушта бодун хүндүлевес ындыг арын-нүүр чок. «Владимир Монгуш келбес болза шүглүп алзымза» дээр хөөннер хөй. Кажан Владимир көстүп кээрге девипкеш, онаан хос черге девидерлер-даа бар. Ынчанмас болза эки, чамдык шыдыраачылар база ындыглар. Шыырактарындан дезиптер. Владимирни бижип тургаш, дуңмазы Аясты биживейн барып болбас. Аяс-даа шыырак-ла оол. Дуңмазынга акызы күш-биле хоржок чорду. Май бирде Кызылга акызы ужуп бергенин-ле ужур-ла бар. Сүт-Бажының ногаан алаагынга алышкылар буталар дег тудуштулар. Арзылашны арга-биле дээнзиг Аясты акызы арга хөй болгаш шаанга киргеш, октады.

— Адыр-адыр, Аястан ёзулуг мөге үнер. Чүгле нежээ, шимченгир бол. Владимир Монгушту адаарга ада васка-даа малчыннар Наадымның киржикчизи. Оон чараш хүрежин көргүкчүлерге сценада артист ышкаш хүндүлүг. Чонунуң тоотут-томаанныг, мөге оглу Владимир Монгуш шүглүр-ле боор. Чон хүндүлүг мөгени хей-аът киирер, ылап тудар. Монгуш!

Хүндүткелдиг хүнү келир,
«Хүреш» аттыг стадионга
Монгуш оглу шүүлзүн деп,
Монгул акың күзеп ор мен.
Кижи кончут, онаан кончут,
Кичээнгейлиг хүреш, Монгуш.
Шамбалыының ээзи бол.
Чараш кыстың билзээ боор
сен.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Хоочун мөге, РСФСР-ниң спорт мастерлериниң баштайгыларының бирээзи.

ЧИГЕ СӨГЛЭЭР...

Баштак

Мен бодум хуумда дорт, чиге сөглээр кижилерге ынак мен. Чамдык кижилер кижиге таварышканда «Һадыыңар байдалы кандыг-дыр?», «Агаар бөгүн силерге таарыжыр-дыр бе?» суг дигилээн чижектиг ужу-бажы билдинмес айтырыглар салып, ойзуп-кыйзып туруп боор дивес силер бе? А мен ынчаар бодаар-дыр мен, ону дорт-биле чугаалаар чаңнын-дыр мен.

Наадым байырлалынче аъттаныр үе келген. Найысылалга байырлаар дээн херээжен кижилер чаа платьелерлиг, баштарын эткилеп алган, та кайызы-чүүден кажыкы тыпкылап алган чүвези, чаа туфель идиктерлиг. Көөрже карак шокараннаар. Харын дүрзүнчүг-даа. Эр кижилер оларга чечектер бележике сунгулаан. Каас-кой сөстер чугаалаан, байыр чедирген, хажызындан көрүп турарга, чаржынчыг-даа.

А менде чечектер безин чок. Дораан-на аскым сула салып кириптим:

— Сээн бөгүн онзагай чаражыңга сеткилимден таарышпайн тур мен. Көрүп мага ханмас чараш-тыр сен. А чаа ажыл хүнүнде сээн-биле кожа туруксаар хамаан чок, чанында чоок эртер [illegible], кижиниң хөңнү чок боор-дур. Ажыл-биле чугаалааыйн — бөгүн кедип алган хөйлениң сеңээ дыка таарыжыр-дыр, аян кире берипттир сен. Ону үргүлчү кедип чор, черле ужулба. Харын бир эвес ээнинден-не ачылап кедип албаан болзуңза — деп, солукчу саанчы Сайлыкка чугааладым.

Мээң сөстерим дыңнааш, Сайлыктың арнының өңү өскерлип, кыва-ла берди. Чаа хөйлениң эскергеним дээш, хөөкүйнүң өөрүүрү ол-дур ийин.

Кижи бүрүзү херээжен кижиниң арнынга шынны шак мынчаар чиге, дорт сөглеп диттикпес болгай. Ындырлар, эпчоксунарлар. А херээженнерниң арга-сүме айтырыптар кижизи чок боорун канчап билир силер. Кандыг-бир херээженниң кеткен платьези саасканга шляпа кедирипкен дег таарышпайн турар болза, ону база дорт чугаалаар. Ындыг таварылгаларны халас кайын эрттирер мен. Кижи төрелгениниң чараш чонунга өнчү-шаанда херектиг арга-сүмени бээри буян чедиргени биле дөмей болбазыкпа.

Бригадир Чечек Сүрүнов[на]ны көрүнер даан. Чыскаалдаар дээш бөгүн каастанып алган. Хевиниң өңү чүгле ногаан. Ишти барык эскертпес. Чиңгеледир куржаангылап-ла алганы ол боор. Хөөкүйге та чүү хире берге ыйнаан, көскү-хөрээ дыкпыжап, бүдүү ышкыштап-ла тур боор. Көөрге кээргенчиг аажок:

— Хей-ле болуңарны ыңчаар хилиңчектеп турар-дыр силер ийин, Чечек Сүрүновна — деп, чугааладым. — Бурган өршээ, иштиңерни так кызыдып албайн, хос салыптыңар. Силерниң дүрт-сыныңар кымга-даа шаптыктавайн турар. Чаңгыс дүн дургузунда силерниң иштиңер кайнаар-даа чиде бербээнин билир-ле болгай бис. Мурнунда дег сагыш амыр чоруңар. Дөмей-ле силерже сагыш салыр кижи бар эвес.

Чечек Сүрүновна көзүлдүр-ле турган черинге кожүй берди. Сеткил-сагыжы ажып, чиңгеи бергенинден чугаалаар сөс тыппаан чадавас. Мен эвес болзумза, ооң бажынга ындыг бодал кажан-даа кирбес.

Азы, бистиң чоргааралывыс Айланмаа дижик. Шупту улус байырлап турар, а ол улуг аарыг соонда чүве дег кестүр. Ооң ашаа ырак черже сургакчылап чорупкан.

— Силер, Айланмаа, улуг дыка муңгараваңар. Ол силерден кайнаар-даа деспес. Мен бодаарымга, ашааңар кайнаар-даа чорбаан хире. Ындыг база болгулаар. Сургакчылап чоруптум дээш, боду орук кежилдир, бир бажыңда сагыш амыр чурттап орар чадавас... Бир «эки» ег-бүледе аан. Бичии уруглар чаңчыгып, «ачай» деп адапдаа турар аларганы чадавас... Адрезин билбес мен. Ону чоор силер. Улустуң аас-кежиинге шаптыктаан херээ чок. А бир эвес оон ханы сайгарып көөр чүве болза, ол ижер-даа турган чадавас. Оон башка чүге барып-барып ону ырак черже сургакчыладып чорудуптар деп. Арага ишпес ажылдакчыларны даргалар боттарының чанындан ыратпас. Мени канчап ынай-бээр чоруптас-тыр... Чүге дизе менден өске инектерни таптыг кадарыптар кижи тывылбас.

Чүү дидиңер, Айланмаа? Таан-даа канчап ынча дааргыдан човавас силер? Четтирдим, анаа.

Эки чүве кылырга, четтирдим дээриниң улуу. Харында оларны хөгледип, хөңнүн чазап, шын чүве чугаалаарга, билир чүвези чок. Ындыг чүве болза, даарта дораан херээжен бүрүзүнге чечектен садып берейн, ону чыттап орарлар ыйнаан.

Надежда ДОҢГАК.

ИХМ-ниң оралдага бээр дыңнадыы тур

Июль 17-ниң дургузунда республикага болгаш Кызыл хоорайга, иштизи-биле 22 [illegible] үүлгедиишкин база янзы-бүрү таварылгалар болган. Кызылга 8 кемнерен үүлгедиишкин болган.

Июль 17-де, кежээкиниң 21 шак 30 минута турда [illegible] суурнуң Ленин кудумчузунга ийи кижиниң аразында чогуш-содаа болган. Ук суурнуң чурттакчызы А. Ортун-Назын дээрзи С.-Ч. Доңгактың бажынче [illegible]-биле каккан. [illegible] турар кижи туттурган. Истелге чорул турар.

Ол-ла хүнүнүң дүнезинде Кызылда «Старт» видеосалондан 4 видеокассетаны оор алган. Кем-херек үүлгедиишкинин илереткен, каразыттырып турар кижи туттурган.

Июль 12-ниң оперативтиг дыңнадыында, ол айның 10-нуң хүнүнде Элегес-Хем суурнуң паром кежиинге болган болуушкунну дыңнаткан турган бис. Ынчап Тываның хем пароходствозунуң катер капитаны [illegible] «Зл[illegible]туп» кааш, [illegible] дезе берген турган. Аңаа [illegible] хемни эштип кежер ужурга таварышкан. Ийи кижи [illegible]. Июль 17-де [illegible] 3 километр [illegible] тывылган. Күчүлээшкинниң им-демдектери тывылбаан.

Бо хүннүн дургузунда биче хулиганнаашкын дээш 15 кижи туттурган, 25 хамааты ээриктер сергедир черге хонган. КАИ шугуму-биле орук шимчээшкининиң чурумун хажыткан 117 база техниканы ээрик башкарып чораан 5 чолаачы илереттинген. Хей-ниитиниң корум-чурумунуң камгалалынга эки тура улусчу дружиналарының 71 кежигүнү киришкен.

. . .

А июль 16-тыа [illegible] республикада 26 янзы-бүрү кем-херек үүлгедиишкиннери болгаш таварылгалар бүрүткеттинген, ооң 6-зы Кызыл хоорайга хамаарышкан. Бо бүгү херектерниң ара[illegible] 2 [illegible] ооржулаашкыны, хамаатыларның хуу өнчүзүнүң 16 оорлаашкыны, 1 техника оорлап мунуушкуну база 6 янзы бүрү таварылгалар бар.

Хайыракан суурнуң чурттакчызы О. М. Очур-оол ооң бажыңының эжиин үреп киргеш, оорлар «Иней» магнитофонну, 28 дугаарлыг [illegible] рниң боозун база 13 [illegible] «Анапа» кызыл араганы аппарганын дыңнаткан.

[illegible] 1 кижи туттурган. 20 [illegible] 107 кежигүнү [illegible] КАИ [illegible] 127 [illegible].

Владимир КИРЬЯНОВ
Милицияның капитаны.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «Кара-Хөлдүн чурумалдары» деп фотоэтюдунда[illegible].

Телевидение

ИЮЛЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Улусту[illegible] байырлалы. 9.05 Авам, ачам база мен (Ү[illegible] ачатеги. Уңунунун[illegible] 9.35 «Чүртта, Чеб». 10.35 «Партнер» Коммерчия медээлери. 11.05 «Сеңгаалдерлиг чай». 12.25 «Берге модель» сүзүглел [illegible]. 12.55 Т[illegible] 13.35 Мультфильмнер. 14.20 Н. Латаньский (скрипка) ойнаан. 14.50 Делегейде. Информация. Реклама. 15.20 Телевидение кандыг болурул? 16.20 Фильм-концерт. 17.20 «Политиктиг диалогтар». 18.30 Барымдаалыг фильм. 18.45 Делегей самбыраазы. 19.30 Н. Губенконуң фильмнери «Хоруглуг зона». 21.00 «Тев». 21.50 «Ас-кежиктиг таварылга» Ө[illegible] бүлемин (литература)ы. 22.40 Ноттеоренский хөгжүмде чаа чүүлдер. «А» программа. 01.10—01.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.35 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.50 «Чепи солдатчыгаш». Уран-чечен фильм. 10.00 Мультфильм. 10.20 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Чепижковуң чурттап чораазы база чок болганы». Барымдаалыг фильм. 11.00 Орус чугаа. 11.30 Колледж. 11.35 Видеоканал «Совет России». 14.00 Эки тура оюннары. Спортчу гимнастика, эштинишкин. 17.25 Н. В. Гогольдуң чогаалдарын экранчытканы. «Диканька хутор чанынга кежээлер». 19.00 Эки тура оюннары. Хол бөмбүү. Херээженнер. АКШ биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 20.15 Барымдаалыг фильм. 20.45 «Ыяның сактып ал». 21.00 «Үе». 21.30 «Соломонняя кырган аваның тоолдары». Барымдаалыг фильм. 21.50 Эки тура оюннары. Марафон. Эр кижилер. 00.20 Дүнеки сеанс. Кыска хемчээлдиг уран-чечен телефильмнер. «Лимоннут торт». «Дагдар чаалап алыкчылары». «Үш эр дүштүк». (Грузия-фильм). 01.15 — 02.40 «Ырааж». Уран-чечен телефильм.

● ● ●

КЫЗЫЛДЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА БОЛГАШ МАЛЧЫННАРНЫҢ РЕСПУБЛИКА НААДЫМЫНЫҢ КИРЖИКЧИЛЕРИНГЕ

Бо чылдың июль 22-де аът спортунуң маргылдааларының үезинде эртенгиниң 8 шактан 14 шакка чедир автобустар Почта — Гагарин — Детский мир — Эмнелге хоорайжыгажы — Микрорайоннар аразы деп доктаар черлерни дамчыштыр Кызыл — Эрзин оруунуң уу-биле 12 километр чедир чорур. Пассажирлер аргыштырар хоорай автобустары 20 минута болгаш-ла чорур. Билет өртээ — 20 көпеек.

Аът чарыштырар черге (ипподромга) чедир аъттар чарыжының үезинде немелде автобустар 10 минута болгаш-ла № 4 маршрут ёзугаар чорур.

Хоорküүском.

● ● ●

ИЮЛЬ 22-ДЕ

Наадым таварыштыр Убсa-Нур аймактың артистери бистиңнде аалдап келген. Оларның «Алтай Хангай аялгазы» деп концерт программазында моол, орус, тыва ырлар база бар. Концерт хөгжүм-шии театрынга болур.

Концерттиң эгелээри 17, 19 шактарда.

Касса В. Көк-оол аттыг театрда ажылдап турар.

● ● ●

1990 чылдың июль 22-де Кызыл — Эрзин аразының орук уунга. Чедер хөлче ээлген 12 километр участокка автомобиль оруу эртенгиниң 8 шактан 10 шакка чедир хаалчак турарын күрүнениң «Тыва» деп аът азыраар черн дыңнадып тур. Ук участокка автомобиль оруунун ол үеде хаалчак болурунуң дугайында айтырыгны КАИ-биле дугурушкан.

● ● ●

КИНО

ИЮЛЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «В городе Сочи темные ночи» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00. Видеозалга: «Человек с двумя тенями» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Клятвы нашего детства» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Поезд в Голливуд» (Польша) 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Постоялый двор среди холмов» (Румыния) 12.00, 14.10, 16.20 шактарда.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ временная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-22; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Кидзеттер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; ◆ идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-08; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-33-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа кидзазы — 3-39-03; 3-34-39; ◆ өңүгге — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбээн бар ганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудус.

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Нам үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 451. ТС—01085.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июль
22
воскресенье
№ 168 (14368)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 кеп.

Республика Наадымы уламчылавышаан

ОНУ МООН СОҢГААР ЧАҢЧЫЛ БОЛДУРАР

ХЕЙ-АЪТ КИРИИШКИН— УЛУГ ДЕТКИМЧЕ

Бай-Тайга районда «Бай-Тал» совхозтуң директору Чурувай ХЕРТЕК:

— Бай-Тайга районнуң болгаш «Бай-Тал» совхозтуң ажыл-ишчилериниң мурнундан Наадымның бүгү киржикчилеринге байырны чедирерин чөпшээреп көрүңер. Бо хүн чаңгыс черде чыглып келгеш, чартык чылда кылган ажылдарывысты түңнеп, моон соңгааргы соругларны чугаалажып турар-дыр бис. Бистиң ажыл-агыйывыс бот-башкарылга, бот-оруглга-чарылгаже киргенден бээр үш чыл болуп тур. Бо үениң дургузунда баштайгы чылдарда бергедээшкиннерге таваржып-даа турзувусса, чамдык чедиишкиннер көстүп келген. Аренда, кооператив, өг-бүле керээлери ам бисте шуудай берген.

Малчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула сорулга болуп артпышаан. Малчыннарның 83 хуузунуң амыдырал хандырылгазы экижээн. 40 хире хуузу чунар-бажыннарлыг, электри чырыын киирген. Ол ышкаш сураглыг Шивилиг аржаанында малчыннарывыска 25 оруннут бажыңны тудуп кылдывыс. Суурда пенсияже үнген малчыннарга чурттаар бажыңнарын тудуп эгелээн бис.

Агаар-бойдус кончуг каңдаашкынныг-даа болза малдың семиртилгезинче кичээнгей күштелген. Амгы хүннерде мал чеминиң белеткелинче организастыг кирдивис. Эрткен чылын мал чеминиң белеткелин 86 хуу күүседтивис. Аренданы чиңгээдип алганывыс соонда, малчын бригадаларда 8—10 чедир мурнакчылар үнүп турар апарган. Кызыл-булуң бүрүзүнде көргүзүг самбыралары бар. Ында экономиктиг өөредилгениң сан-чурагайларын көргүскен. Бисте малчын бүрүзү экономиктиг өөредилгени ханы өөренип, ону ажыл-ижинге ажыглап турар.

Мен бодаарымга, националдар аразында айтырыглар чорулдээлиг байдалда туруп турар ышкаш. Черчерде корум-чурум үрээшкиннери доктаамал болуп турары бисти дүвүредип турар. Корум-чурумну экижидеринче [illegible] ажылдарны малчын коданнардан эге[illegible], сеек-язы ылгаар чорукту нийити быжыг чурумну боттарывыс чедип алыр ужурлуг бис.

Мөңгүн-Тайгада «Мөген-Бүрен» совхозтуң малчыны Чүглүр-оол ТАРЫН-БАЗЫР.

— Чартык чыл дургузунда кылып келген ажылдарывысты түңнеп, Наадымга чыглып келгеш, арга-дуржулга солчуп, сорулгаларывысты айтып турар-дыр бис. Совхозтуң мал а[illegible] чедиишкиннер-даа, четпестерде-даа бар. Малчын кижи болганымда, маңаа бодум дугайымда [illegible] [illegible] рүүр чүс хойга [illegible] [illegible] Он ийиги беш чылдың түңнелин малчыннар үндүрген. Мен бо чылын төрүүр [illegible] 102 [illegible]

[illegible]

Хакас облкүүскомунуң даргазының бирги оралакчызы Николай КОВЫЛЯЦКИЙ:

— Тыва АССР-ниң малчыннарының байырлалы — Наадымның бүгү киржикчилеринге Хакас автономнуг областың ажыл-ишчилериниң мурнундан изиг байырны дамчыдып тур мен. Удавас бистиң область тургустунганындан бээр 60 чыл оюн демдеглээр. Ынчангаш силерни чалап тур бис. Шынап-ла, бөгүн чуртка аъш-чемниң салым-чолун шиитпирлээр малчыннарның улуг чыыжы болуп турар-дыр. Хереглединиң чугула бараан-нарын малчыннар-ла бүдүрүп турар болгай. Ынчангаш оларның хүндүлүг болгаш берге ажылын үнелээр апаар.

Бис кожа-хелбээ чурттап турар бис. Аравыста социалистиг чарыштыг ышкажык бис. Чамдык чурагайлар-биле бисти ажа-даа бээр силер. Өске чүүлдер-биле бис-даа ажып турар бис. Бис ийи муң чылга чедир сүт бүдүрериниң айтырыын шиитпирлеп шыдаар бис. Эът бүдүрерин 1995-96 чылдарда шиитпирлеп алгарывыс чадавас. Малчыннарның социал айтырыгларын болгаш амыдырал хандырылгазын экижидер сорулга—чугула айтырыг болуп артпышаан.

Мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле эки чүүлдер бисте бар. Ол талазы-биле арга-дуржулга солчуру чугула деп бодаар мен. Бис ажыл-агый талазы-биле бот-боттарывыска дузалажыр келдивис. Ол чүгүла харылзааны үзээлинер. Националдар аразында харылзааны улам быжыглап, найыралчы, ажыл-ишчи арга-дуржулганы доктаамал солчуп, эки чүүлдерни этии ажыр чүктеп, багай чүүлдерни баш ажыр октап, улам ханы эдержиилинер.

Индирде «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегады Тамара ЧЕЧЕК-ООЛ:

— Бо хүннерде бүгү совет кижилерниң база делегейниң кижи төрелгетениниң кичээнгейиниң төвүнде чоокта чаа Москвага болуп эрткен СЭКП-ниң XXVIII съездизи туруп турар. Ол шуулганга киржир алдар болгаш харысаалга меңээ база онааштыр—деп, чугаазын ол [illegible]. Ынчангаш Т. Чечек-оол ол съездиниң болуп эрткен онзагай шынарларын чыылганнарга допчулап таныштырган.

Съездиге национал айтырыы база чидии-биле тургустунганын демдеглээш, бисте база бо айтырыг дүшкүүрлүг боор турарын чугаалаан.

Ынчангаш ол Наадымга киржип келген ада-иелерге, малчыннарга уруг-дарыывысты эки кижизидеринче онза кичээнгейни угландырарын, ат-алдарны, чоргааралды кижизидилге-биле холбаарының эргежок чугулазын айыткан. Тываның артистерин, сыгытчыларын бүгү делегей билир. Ам кем-херек үүлгедии-биле алдаржып турарывысты таварышкан улус айтырар боор чүве-дир, ыянчыг, чованчыг-даа дээрзин ол чугаалаан.

—Бөгүн бистер 1990 чылдың бирги чартыында каннаар ажылдааныывысты түңнеп тур бис. Бистиң «Эйлиг-Хем» совхоз кыштаглаашкынны эки эрттирген. План күүседир дээш кызып тур бис. Чамдык чедиишкиннер бар. Олар дээрге шалыпчыларывыстың ачы-хавыязы —деп уламчылааш, кодээ ажыл-агый дээш чамдык удуртукчуларның, эң ылангыя малчыннарның кыштагларын электрижидер, совхоз девискээринге орук кылыр база суурну радиожудар, телефончудар талазы-биле дугуржулга бар-даа болза, ону чогуур организациялар күүсетпейн турарын ол шыңгыы шүгүмчүлээн.

Саналының түңнелинде Т. Чечек-оол кыштаглаашкынга белеткел талазы-биле совхозтуң мурнунда сорулгаларга тодаргай доктааган.

«Кызыл тараачын» совхозтуң кол мал эмчизи Валентина ВЕБЕР чугаазының эгезинге Наадымның киржикчилеринге бодунуң совхозунуң ажыл-ишчилериниң өмүнээзинден улуг-улуг чедиишкиннерни, кадыкшылды күзээш, бирги чартык чылда совхозтуң ажыл-ишчилери каннаар ажылдаанынга доктаап, мурнакчыларны адаан.

— Бистиң совхозта ажыл-ишчилерге таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле хемчеглерни ап турар. Малчыннар шупту бажыңнарлыг, чунар-бажыңнарлыг, кудуктарлыг, коданнарны электрижиткен

Бистиң Туран сүт-бараан фермазы интернационалчы коллектив. Ындыг-мындыг деп ылгажып турбас, национал айтырыы чок — деп, В. Вебер дыңнаткан.

Эрткен чылда коллектив сүт садарының планын ажыр күүсеткен. Ынчаарга бо чылдың бирги чартыында ол даалгазын боттандырып шыдаваан. Сүт саалдазын көвүдедири-биле рапсты тараан. Ынчангаш хемчеглерни ап турга̄ш, сүт садарының [illegible] планын боттандырар[illegible] аргазы барын кол специалист медеглээн. Бо чартык чылда совхоз [illegible]

Дарвазында «Барлык» совхозтуң директору, РСФСР-ниң улус депутады Владимир МОНГУШ санал берген.

— Мал дээрге бистиң байлавывыс. Ону ажаап, азырап турар [illegible] [illegible]

[illegible]

— Малчыннарывыс-биле таныжып магадаар-даа, а кыжын оларның чамдыктары өгде чурттавышаан турарын дыңнааш, муңгараар-даа чордулар — деп, В. С. Монгуш улам[illegible].

Директор оон соонда барык районнарның малчыннарының социал хөгжүлдези төп районнарныындан хожудап турарын чугаалааш, республиканың удуртур органнары база Агроүлетпүр эвилелиниң олче кичээнгей салырын дилээн. Малчыннаржыле көрнүрүнүң эргежок чугулазын ол база катап айыткан.

«Май 1» совхозтуң ивижизи Константин АК:

— Мээң ажылдап турарым иви фермазында шупту 11 өг-бүле бар. Ниитизи-биле үш муң хире ивилиг бис. Бо чылын чүс төрүүр мыыдылардан 84 анайны камгалап, доруктуруп алдывыс. 315 ивини үш кижи кадарып тур бис.

Иви малды өстүрүп азырааары кончуг берге. Кыш-чай чок оларның соондан тайга-таскыл черлер кезип, көжүп амыдыраар боор чүве.

Совхозта бо хүннерде 5787 иви бар. Шаанда ооң саны 12 муң чедип турган. Сөөлгү чылдарда ооң саны аажок кызырылган. Чылдагааннары: аарып өлүрү (колдуунда дузаг аарыындан), адыг, бөрүге алзыры, чыл санында 600—700 бажы өлүрүп, күрүнеге дужаап турары. Бо талазы-биле тускай хемчеглер албас чүве болза иви малдың бажы ам-даа кудулаар. Бо хүннерде улуг боолуг кижилерде чаңгыс-даа ок чок.

Совхозувус эрткен чылдан эгелеп иви мыйызы кургадып, даштыкы чурттарга садып турар апарган. Баштайгы чылын 73 килограмм кургаткан иви мыйызын саткаш, 25 муң доллар киирип алдывыс. Хабаровск хоорайның эм белеткээр заводунга 27 килограмм кургаткан мыйысты 2800 рубльге саткан. Бо чылын 339 килограмм чаа кескен мыйысты 245 муң рубльге садып чорууткан.

Бо дээрге совхозтуң саңхаазынге улуг дуза-дыр дээрзин билдингир. Мен өөрүм-биле кады 47 кг ол 112 килограмм кургаг мыйысты совхозка дужаап, ооң шаңналынга 920 рубльди алдывыс. Ам-даа чүс килограмм хире ол мыйысты дужаарынга белеткенип турар бис.

Бо сан-чурагайлардан алгаш көөрге, ивиниң ажыы сөөлгү чылдарда дыка улгадып бар чыдары илден-дир. Оон эъдин, мыйызын, кежин, бышкаан болгаш өске-даа продуктуларын садып болур. Ынчангаш моон соңгаар [illegible]—ивиниң баш саның өстүрүп көвүдедири болур-дур.

Ивижилер шупту аренда керээзи-биле ийи чыл улап тыр ажылдап турар бис. [illegible] арга солун-даа, ажыктыг-даа, эки-даа талаларлыг деп билип турар бис.

Ивижилер бистер берге байдалда ажылдап, чурттап турар. Майгыннар [illegible] [illegible] айтырыы шиитпирлеттинмээн. [illegible] ыры ту[illegible] боор.

[illegible]

«Коммунизмче орук» совхозта хойжу бригаданың бригадири Минчимаа МОНГУШ:

[illegible]

(Төнчүзү 2-ги арынга).

ЯРМАРКА—ЧААГАЙ ЧАҢЧЫЛ

Малчыннар Наадымының бир солун программазы — ярмарка апар чыдары черле эки чаңчыл. Бо чылын ону эрттирери-биле Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы К. Ш. Ялаковту баштаан организастыг комитетти тургускан турган. Оон кежигүннери чамдык районнарга чарып, ажыл-агыйлар чүнү садарын база дугуруушкулаан.

Эът аймаан үрелбези-биле ону эът комбинадының соодукчуларынга барып шыгжаан.

— Ярмаркага чүлерни экеп садарын баш удур санап көрген бис. Манаа мурнуку зу ышкаш совхозтар, эът комбинаттары, Кызылдың сүт, балык заводтары база киржип тур — деп, Киам Шенхутдинович бистиң корреспондентивиске дүүн ярмарка хүнүнде чугаалаан. Кол чем аймаан алдарга, эът, колбаса, балык, тыва национал чем. Кызылдың сүт заводу 7 тонна мороженое болгаш өске-лаа чүүлдерни саткан. Чогум каяа совхоз, район, бүдүрүлге канчаар кириишкенин дугайын Наадым соонда түңнээр бис дээрзин ол дыңнаткан.

Дүүн, июль 21-де Кызылдың рыногунга, Октябрьская кудумчузунга кижилер-даа, машина-балгат-даа хайынна болган. Ол ярмарканың эрткениниң дугайында отчетту солунувус дараазынга дугаарынга бээр бис.

(Бистиң корр.).

Агиткварталдар чорудаар

Улус депутаттарының Баян-Тала көдээ Совединиң сууру агиткварталдарын малчыннарга быжыглаан. Чурттакчылар оларга янзы-бүрү шеф дузазын көргүзүп турарлар.

Бо айда олар быжыглаттынган малчыннарының хойларын кыргыжарынга дузалажырлар. Күрүнеге садар [illegible] бо совхоз июнь 14-те эгелей берген. Ынчангаш кыргыланы малчын коданнарга, төп кыргылда пунктузунга катай хаара чорударын шиитпирлээн. Малчын коданнарга хой кыргыыр агиткварталдарны совхоз дирекциязы автомашина болгаш дүк савалаар шоодайлар-биле хандырып турар.

Хой кыргыырынга тиилекчи болганнарны шаңнап мактаар хемчеглерни совхоз дирекциязы, профэвилел комитеди болгаш көдээ Совет ажылдап кылган.

Каадыр-оол ТУВАК.

ЧӨГЕНЧИГ-ДИР

Орта ажылдап чаңчыктаанывыстан орта дыштанып база билбес апарганывысты Шагаан-Арыг хоорайга эрткен район наадымы херечилээн. Ооң организакчылары ярмарканы столовая чанынга, хуралды кинотеатрга, аът чарыжын райкүүском бажыңының баарынга, хүрешти чоога ныптымде стадионга эрттирер деп планнаан. Түңнелинде хуралга улус чыылбаган, чон ынаар-мынаар тарап чоруй барган.

Наадымның каасталгазы тыва хүреш болгай. Хүнде-кунун 2 шакта кыдыр чарлаан хүреш 4 шак ажып турда эгелээн. Хүреш эгезиниң мурнунда 70 ажыг мурнакчыларны шаңнап киришкен. Мөгелер-даа, көрүкчүлер-даа, бот-тывынгыр артистер-даа могап шылаан.

[illegible]

Кодур-оол ОЮН,
«Шынның» корреспондентизи.

ХЕЙ-АЪТ КИРИИШКИН — УЛУГ ДЕТКИМЧЕ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

аъ-биле аңгылаары чорып турар. Үш дугаар бригадада аныяк малды ажаап өстүрүп турар. Алызында баргаш шокар хөй чоорту эвээжээнининиң соонда, кара баштыг ак хөй улам авыылаар [illegible]. Аренда керээзинде ажылдап турарларның аразында ишпылчыларның саны өзүп турар.

Сиген кезилдезиниче 2 звено кирген, 2 кезек черде хөй чылдыг сигенниң бирги кезилдезин доозупкан.

Хойжулар бригадири оон ынай чугаазынга чамдык специалистерниң ужур эдерип ажылдап турарын база ол ышкаш план күүселдезин дээш колдуунда чүгле совхоз директору кижи өскелерден артык кызып, хөй хөделиишкиннерни үндүрүп турарын [illegible] демдеглээн.

«Ишкин» совхозтуң өшкү кадарчызы Норжун-оол САТ:

— Чурттуң амыдыралынга чугула болуушкун СЭКП-ниң XXVIII съездизинге кодээ ажыл-агыйны көдүрүп хөгжүдеринге чугула хемчеглерни алганынга өөрүп турар мен. Чазактың талазындан өре-шиирени үндүр [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] ажыл [illegible] рының эки [illegible] чогумчалыг болу [illegible]. Черле ынчаш ортумактан ору түннелдиг. Дең-десни ажылдап болурунуң аргалары кайы-даа ажыл-агыйларда бар деп санап турар мен.

Бо чыл аажок каан чылдыр. Оон ужурунда келир чылче амдыгааштан чогуур кичээнгей салбас болзувусса хоржок.

Дуржулгалыг өшкү кадарчызы чугаазын төндүрүп тура, малчыннарның амыдыралында социал айтырыглар-[illegible] [illegible] турарын [illegible] хомудап чугаалаан [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] чедериг тур мен деп, **Каа-Хем районда «Бүрен» совхозтуң мурнакчы кадарчызы Арам ГОЛОВОРЯН** сөс алгаш, чугаалаан.

Бодум армян [illegible] 1975 чылдан [illegible] бе [illegible]де ажылдап, мыйыстыг бода мал кадара бердим.

Малдан продукт алыр дээр болза, ону чемгерер суггарар, ооң чыдар, турар черин аштап, арыглаар, кыжын чылыглаар болгай, эштер.

Мээң кадарган инектеримниң баш-саны 100 хуу камгалаттынган.

— Бистиң аравыста [illegible] орустар болгаш өске-даа национал улустары бар. Аравыста өскелеишр [illegible] чок.

Владимир САНЧЫ — Улуг-Хем районда «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң чылгычызы:

— [illegible] [illegible] дел даргазынга соңгуттурган [illegible] мен. Бо Наадымга келгеш, мындыг чүвеге таваржыр боор бис деп черле бодаваан бис. Чылдагааны мындыг. Бистерни бо удаада Наадымга салыры-биле аъттарны эккелээн дээн турган. А кажан аъттарывысты Кызылга эккээривисте, ипподромга тургузуп [illegible]. А бистер боттарывыс [illegible] аъттар чанынга черге хонуп, чиир аъш-чем, [illegible]

[illegible] чугаалаарга, түрей тур [illegible], эштер. Бистер байырлалга келген улус бис.

[illegible] [illegible] алыр-лыр [illegible] чүүлдерни кадаг. А бистиң бо ырактан [illegible] [illegible] соонда, бирээ черин алган аъттың [illegible] 80 рубль шаңнал [illegible] каан-дыр. Эрткен аъттың ээзинге чүге аът бериш шаңнал болбазыл?

Чылгы мал ажыл-агыйынга хамаарыштыр аренда керээзин чарар дээривиске, чамдык удуртукчулар херекке албас, харын-даа «миллионерлер апаар силер» деп кыжырыыр хевирлиг чугаалаар болду.

Бай-Дагда кооператор

ТАРАА СОКТАП ОЛУРАР-ДЫР

Окчааны база бир элдепсимээр кижилерниң бирээзи деп бодаар мен. Шаанда школага өөренип чорда-ла (улгады бергеш анаа кирген хире кижи), ылаңгыя беш-алды класстарга, өөрү оолдар оон сестир. Шырайын холуйткеш, бир караан база аарак көрүп ора, чоон үнү-биле чүнү-даа кыл деп айбылаарга, чөрчүүр кижи турар эвес.

Бир катап шала часкаар, когурумнуг соок хүнде улуг дазылгавыска от ужудуп алгаш, тевектээн тур бис.

— Бээр чыглыңар! — деп, Окчаа чарлык болду. Аайындан эртер эвес, от кыдыында бөкперлежип келдивис.

— Дидим кижи — моон, оттан, ыраваан кижи мээң хаңагодум (коновод) болур, коргуп дескеннер мээң кежээки болгаш эртенги нормазын бээр (столоваяга чиир улуг чемни дээни ол).

Ол карманынче холун суккаш, алыш орту хире тозовка октары үштүп эккелгеш, суугунуң аксын ажыда чоруп, дүүгейнип турган от кырынче оларын чажыпты. Ужа-тура, тоо-быдарады маңнашкаш, демир оруннарывыс адаанче диг дээн бис. Суугу иштинде чүт-ле дизилээр чүве...

Че, ол-даа ындыг-дыр, чашкы шагның сактыышкыны, чалгаа часкан бир янзы оюн-хөглээ-даа ыйнааан. Туруп-туруп, кижи тагыжынга кирбес бир-ле элдептиг чүвени кыла кааптар, чонаада. Даштындан көөрге, чыткан хөй тургуспас чыгыы кижилерни билир-ле болган бис. Бир чүве кыла бергенде, ол мырыңай салдыкпайн баар, хүнзедир-даа аас ашпайн баргылаар. Бажын шала ийлендир салыпкан, иженип-ле орар. Колхоз чаа тургустунган турган ол өйде ооң ачазын — Чыкай ирейни улус алавас чүве ийик: «партийжи» дээр. Топтуг-томаанныг, угааннг-ла кижи чораан...

Ийет, эге сөс арай узаи берди ышкаш. Мыя бо чүүлчүгежимниң маадырын хөй чылдарда көрбээн мен, чогум сураан дыңнап чордум: малчыннаан, өскээр көшкен, ээп келген, [illegible]-ла... дээш-ле.

Ам бо, ооң чанында ор мен. Сувураазы Кочетов аттыг ферма турлаанда чаңгыс өгде.

— Па, сен сен бе? Ана кинолуг кижидир сен аа, канчап көстүп келгениң ол? — Эштиң мени уткаан сөстери ол. «Кинолуг» дээрге элдептиг дээн хире чүве. Бай-Даг, «Чаа орук» оолдарының ындыг чиктиг-зимээр сөстери хөй турган чүве ийин.

Улуг-даа эвес, биче-даа эвес бөдүүн өг. Чаңгыс орун. Дөрден эжикке чедир янзы-бүрү сава: ийи чүс литр ишкир улуг бандеспиден эгелээш барба-шоодай, сакпынга чедир. Шуптузу-ла иштиг: хоорун каан, дүктеп, соктап каан тараа. Далган — арбай далганы. Хөйнү көрген согааш-бала (соктааш-шаамыыр — Окчааның-биле). Ал-боду, өг ишти, бир-бир көөрге, хыраалай берген ышкаш — тараа дүгү хонупкан.

— Уруглар хоорайда (район төвү Эрзинни ол чер чурттуглар болганчок мынча дээр), авазы оларже чораан каш хонду — деп, мээң айтырыымга ол таваар харылап ор. — Бо-ла-дыр, мынчап орар, дан бажындан имиргe чедир.

— Шупту ажылды хол-биле кылыр берге-дир аа? — Мээң бо айтырыым шаандагы хензиг дуржулгамга үндезилеңген болбайн: бежен хар чоокшулап орар тыва кижи оода чаңгыс-даа деспи иштиг тарааны мун-не соктаан-на болдур ийин але.

— Че харын ам, ындыг-ла чүве, аал. Ынчалза-даа ажырбас ийин. Тарааны эки хоолдуруп алырга. Чогум соктап аптарымга, шуудай бээр — дээрбе долгавас мен, чында машинам бар — дээш, инек кажаазынче айытты.

Дээрбени чарба тырттырар машиналан кылып каан, далганы шуут-ла өй-тап. «Хөлүн эрттир нарын кылдыр тырттырып аарга хөй чүве чорбадыве, таалайга чыпшынып чыдар» деп, ооң соонда, ужурашканым Эзир-оол акый чугаалап орду. Хоочун механизатор Окчааның дээрбезин кылчып берген кижи болду.

Тарааны бөдү соктап чип чорбаан кижиге чүү деп тайылбырлаар боор, а билир кижи ыяк билир — ээ-та берге-ле ажыл! Бети дээрге хоорууп ваар дээш, изиг суугу, паш долгандыр самнап көр даан. Чаңгыс деспи болза харын чүү дээр. А мында...

— Ийи хүн хоорууп келген тараам бодур — дээш, улуг саваже айытты. А ооң катылгы хире ишкирни үстүнде чугаалаан-на болгай мен.

Ийи үш чыл тараа соктап келген кижидир Ынчаар ажылдап, чүвени бүдүрүп, садып болур апаарга аан Баштай арбай тывылбас турган, ам харын совхозтан садып ап турар. Даргалары база шору — дузалаарын кызыдар. А садып алыкчы хөй бе?

— Ажыл чок черле орбас-ла-дыр мен. Эккел-ле дээр. Кээп-ле турлар. Ам шуут ажаанзырап эгелээр мен: аржааннаар үе келген, ооң соонда диниичилер амыратпас. Кожа районндан база улус кээп тур.

Чуртташтың продукциязын четтирдим. Эки-ле-дир. Найысылалда үш алданга садып турар далгандан дээре дээрден башка дорайтавас.

Чонум дээш кызып ажылдап чор мен дээн янзылыг ыткыр, чараш сөстер чугаалавады. Ынчалзажок чогум-на кижилерге херек, чамдык черлерге мурнунда уттундурган турган ажыл-үүлени бүдүрүп орар кижи-дир. Бодунга база ажыктыг болбайн аан: «Ажырбас чүве, аал, анаа-анаа» дээр-ле чоржук.

Белен далганны килограммда үш рубльге садып орар. Бир янзы кооператор Чыкай Окчааның дериниң үнези ол турган боор.

«Эх, тарааны хоорун, соктап турар машинадан чогаадып каар чүве болза!». Эштиң мээң согдевээн сөстери ындыг турган боор. Дипломнуг, диплом чок — бойдус чаяаган шеверлер кайда силер?

Мен мааа база-ла ыткыр сөстер чугаалаваайн: эрес-кежээ, ажылгыр... Чүгле шаандагы ол дазылганың «ээзи» (ынчап, ол үеле, ук октарның чүгле холазы үштүнуп чаштаан — шоолуг айыыл чок дээрзин Окчаа билип турган хире) база бир чаа чүвени бодап ап-тыр-ла. Ажыктыг үүлечи. «Кинолуг» кижи-ле болгай ол.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ.

Чурукту Геннадий МАКАРОВ хоолгалаан.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге бадылаан

СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының дугайында дүрүм

1. Партияның төп органнарының болгаш оларның аппаратының ажыл-чорудулгазынга коммунистерниң болгаш партия организацияларының талазындан контрольду боттандырар сорулга-биле СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязын (СЭКП-ниң ТКК-зын) партияның съездизинге соңгуур. СЭКП-ниң Уставы болгаш бо Дүрүмну комиссия удуртулга болдурар, бодунуң ажыл-чорудулгазынга тускайлаң боор. СЭКП-ниң съездизинге болгаш конференциязынга отчёт боор.

2. СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязы болза:

— СЭКП-ниң программылыг документилериниң, партийжи съездилерниң болгаш конференцияларның шиитпирлериниң күүселдезинге, бир эвес программылыг болгаш Уставта киирген негелделерге, күштүг [illegible] турар хөйлүржүдүлгеге олар дүүшпес болза, СЭКП Төп Комитединиң, ооң күүсекчи органнарының ажыл-чорудулгазынга гуманныг, коллегиалдыг, ажык-чаргыг чорудукчу, демократтыг өске-даа принциптерниң сагыттынып турарынга контрольду боттандырар; партийжи политикага бюрократтыг, субъективизмге, кара туразында ажылдаар чоруктуг, шүгүмчүлел кызып-кыяр, албан дужаалын соора ажыглаар чорукларга удур хемчеглерни алыр;

— партийжи хуралдаашкынның чаңгыс ээн болгаш партийжи эш хуу ёзузун быжыглаарынга, партия эге организацияларының алдар-хүндүзүн болгаш тускайлаң чоруун бедидеринге дузалаар, коммунистиң эргелерин камгалаар болгаш турушкун [illegible] камгалаар эргени парторганизацияларга болгаш соңгудалыг партийжи органнарга кызыл-кыл бербезин, а хүлээп алган шиитпирлерни бүгү коммунистерниң күүседип турарын хайгаараар;

— СЭКП-ниң бюджединиң күүселдезин контрольдаар, СЭКП ТК-ның, ооң албан черлериниң партлага органнарының, солун, сеткүүл үндүрер черлериниң болгаш бүдүрүлгелериниң сан-хөө, ажыл-агый ажыл-чорудулгазынга хыналданы чорудар;

— партия организацияларының негелде-дилеглерин, чагааларын болгаш биддириишкиннерин сайгарып көөрүнүң доктаатан чурумун СЭКП ТК-да, ооң күүсекчи органнарында болгаш аппарадында, албан черлеринде база бүдүрүлгелерде сагып турарын хынаар;

— парторганизацияларның болгаш коммунистерниң ооң адрезинге кээп турар негелде-дилеглерин сайгарып көөр, илереттинген четпестерни чайладыр талазы-биле саналдарны киирер, тайылбырларны негээр, кандыг-даа коммунистке партияның ат-алдарын бодунуң ажыл-херээ-биле баксырадып турар харыысалганы СЭКП-ниң Уставынга дүүштүр онаар. Партиядан үндүрер дугайында СЭКП-ниң ТКК-зының шиитпирин чогуур партия эге организациязынга чедирер, анаа удурланыр таварылгада — ол парторганизацияның тала-ажыллаашкынның киириилгези-биле дагын көөр, ооң соонда ону хүлээп алган деп санаар;

— СЭКП-ден үндүрткениниң болгаш хемчег алысканының дугайында эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының болгаш чогуур контроль комиссияларының шиитпирлеринге апелляцияларны сайгарып көөр;

— эвилелдешкен республикаларның компартияларының, автономнуг республикаларның республика партия организацияларының, партия край, область, округ, хоорай болгаш район организацияларының контроль комиссияларынга методиктиг дузаны көргүзер, партийжи контрольдуң практиказын анализтаар.

3. Партияның съездизинге тодараттынар составтыг кылдыр СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязы соңгуттурар. СЭКП-ниң ТКК-зынга соңгуттурган коммунистер харыугда СЭКП ТК-га кежигүн болуп кирбес азы ооң аппаратының ажылдакчылары болбас.

СЭКП-ниң ТКК-зының пленарлыг хуралын чугула апарган таварылгада эрттирер, ынчалзажок чылда ийиден хөй эвес чорудар, а ол ышкаш ТКК-ның кежигүннериниң үштүн бир кезиниң негелдезин ёзугаар эрттирер.

4. СЭКП-ниң ТКК-зының даргазының оралакчыларын киириштирбишаан, СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязы Пленумга бодунуң составындан СЭКП-ниң ТКК-зының Президиумун соңгуур: кежигүннериниң иштинден ТКК-ны, а ол ышкаш чөвүлекчилер кылдыр бадылаттынар өске-даа коммунистерден доктаамал комиссияларны болгаш контроль бөлүктерин, өске-даа органнарны тургузар. ТКК-ның Президиумунуң болгаш ооң тургузары органнарның бүрүн эргелерин тодарадыр.

ТКК-ның Президиуму СЭКП-ниң ТКК-зының пленумунга бодунуң ажыл-чорудулгазының дугайында отчётту чылдың-на киирер.

5. Төп Контроль Комиссиязының кежигүннери СЭКП ТК-ның Пленумнарының болгаш [illegible] [illegible] чөвүлээр эргелиг, а СЭКП-ниң ТКК-зының даргазы болгаш ооң оралакчылары — СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң болгаш өске-даа күүсекчи органнарының хуралдаарынга олурар.

6. СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязы ажылын ажык-чаргыг чорудар, бодунуң ажыл-чорудулгазының дугайын партия организацияларынга доктаамал информастаар, ооң хүлээн алганы доктаалдарын партийжи парлалгага чырыдар. ТКК-ның кежигүннери партия органнарынга отчеттарын доктаамал бээр.

7. СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязы партийжи бюджеттиң иштинден ажылдаарынга эргелиг [illegible] чугула аппаратты т[illegible]дар болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазының материал-техника-биле хандырарын боттандырар. СЭКП-ниң ТКК-зының хандырылгазынга акша-хөреңгини ТК-ның болгаш СЭКП-ниң ТКК-зының каттышкан пленумнарынга тодарадыр.

8. СЭКП-ниң ТКК-зының болгаш СЭКП Төп Комитединиң аразынга тыптып келир чөрүлдээлерни дең эргелиг үндезиннерге тургустунар чөпшээрежилге комиссияларынга, а ол ышкаш каттышкан Пленумнарга болгаш СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң база СЭКП-ниң ТКК-зының Президиумунуң хуралдарынга шиитпирлээр. Бир эвес аңгы-аңгы бадылаашкын үезинде ТК-ның болгаш ТКК-ның кежигүннериниң үштүң ийиден эвээш эвес хуузу ону бадылаптар болза, кады кылган шиитпир хүлээп алдынган деп санаар.

9. СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязы ооң чагырганынга хамааржыр айтырыглар талазы-биле доктаалдарны хүлээп алыр, ревизия-хыналда түңнелдериниң талазы-биле актыларны тургузар болгаш оларны СЭКП ТК-га база ревизиялаттырган албан черлериниң болгаш бүдүрүлгелерниң удуртукчуларынга чедирер. хүлээп алдынган хемчеглерниң дугайын СЭКП-ниң ТКК-зынче олар дыннадыр [illegible].

СЭКП-ниң ТКК-зының кежигүннери партияның бүгү-ле документилерин ажыглаар эргелиглер.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге ажылчы чоннуң чагааларының дугайында

СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ XXVIII СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязы дараазында адрес ёзугаар бажыңда турарын партия организацияларынга болгаш коммунистерге СЭКП-ниң ТКК-зы дыңнадып тур: 103132. Москва, Куйбышев кудумчузу, Д-8, 4. Тайылбыр алыр таварылгада телефоннары: 206-59-27, 206-23-26.

1. СЭКП-ниң XXVIII съездизинге коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвес [illegible] чагааларының дугайында оларны чугаалажып көөр талазы-биле ажылдың органчылаар дугайында Секретариаттың дыңнадыын хүлээп алыр.

2. СЭКП-ниң XXVIII съездизинге келген чагаалар-биле ажылдап эгелээнге чедир доозарын, ында айыткан айтырыгларны, саналдарны, шүгүмчүлелдиг сүмелерни болгаш дилеглерни чогуур үезинде кичээнгейлиг чугаалажып көөр, четпестерни болгаш хамаатыларның үндезин барымдаалыг шүгүмчүлелин база хомудалдарын [illegible] чылдагааннарны чайладыр талазы-биле хемчеглерни алырын партия Төп Комитединге, СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязынга дагзыр.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге ажылчы чоннуң чорудкан чагааларын чугаалажып көөр талазы-биле кылдынган ажылдың түңнелдериниң дугайында партийжи төп парлалгага дыңнадыр.

Чидиг айтырыглар

КҮҮСЕТТИНГЕН ТУРАР УЖУРЛУГ

Июль 19-та Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы болган. Хуралды Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч. Д. Б. Ондар даргалап эрттирген. Анаа республикада кем-херек үүлгедиишкининиң чылдагааннарын сайгарып чугаалашкан. Ол сайгарылгага РСФСР-ниң Дээди Совединиң кежигүннери, РСФСР-ниң улус депутаттары Б. Т. Большаков, А. Ю. Юдин, Г. М. Оннвид, Ю. И. Семяков, РСФСР-ниң Айыыл чок чоруу комитединиң ажылдакчызы Е. В. Воронцов, РСФСР-ниң Дээди судунуң кежигүнү С. А. Разумов олар кирижип, республиканың чамдык районнарынга четкеш, көрген байдалды чугаалааннар.

— Республикада байдал нарын-дыр. Ооң ындыг байдалга келген кол-ла чылдагааны — экономикада болгаш социал хөгжүлдеде, күш-ажыл курлавырының ажыглалында четпестер. Моон уламындан национал хамаарылгада шын эвес билдиишкиннер тыптып турар. Бир эвес түс черниң чазаа [illegible] хемчег албас чүве болза, мындыг чорук ам-даа уламчылаар — деп, РСФСР-ниң улус депутады Б. Т. Большаков чугаалаан. — [illegible] курлавырының талазы-биле шыңгыы шиитпирлерни чорудар болза эки. [illegible] органнары [illegible] ажылдап турар. Кем-херек үүлгедиишкининге удур демисел чорударынга боттарының күш-ажыл курлавырын чаптуг ажыглааны [illegible].

[illegible] айтырыы [illegible] [illegible] Хову-Аксында байдал берге. Комбинаттың моон ыңайгы сайзыралын бодавайн, тускай эртемниглер кежип чоруп турары таарымча чок-тур. Кадрларны өөредирде түс черниң үндезин чурттакчыларындан өөредип алыры черле чугула. Улус өөредилгезиниң системазы кижизидилге айтырыынче онза сагыш салза эки. Кижизидилгени школа назынын четпээн уруглардан эгелеп шыңгыыратса дузалыг болур.

Дараазында РСФСР-ниң улус депутады А. Ю. Юдин саналдаан. Ол саналынга Ак-Довурак хоорайның бүдүрүлгезинге база чамдык ажыл-агыйларга ужуражылга кылып, чон-биле беседалашканын доктааган. Кажуп чоруп турар улус дугайында чон хөй айтырыг салганын чугаалааш, оларның талазы-биле шын тайылбыр ажылы четпезин демдеглээн. Ажыл-агыйларга чорууп турбаш, бир өгге кирип, ээлери-биле чугаалажып, амыдырал-чурттаалгазын сонуургаан. Ол өг-бүлениң сүт саанының элбээн, артыышкындыын кургүнге дужаан, сайзырадыр аргазын көрүп деп, ол күзелин илереткен.

Ол саналынга кадр айтырыынга база доктааган. Үндезин кадрларны өөредип, ажылга ижиктирип ажылдадырынче сагыш салырын чугулалаан. Тур курстардан чүге органиастап болбазыл? Тыва кадрларны анаа өөредип алырының аргазын көөр болгай деп чугаалаан.

— Мурнунда санал каттыжып тур мен. Тожуга чораашл, ивижилерге ужуражтым. Аныяктар хоорайже чүткүүр байдал бар-дыр. Ивижилер чаң, ыяш дээс ажылдап турар, оларның дыштаныр бежин үези чок. Айда 150 рубль алыр. Чүгле боттарының күжү-биле амыдырап орар болду — деп, РСФСР-ниң улус депутады, Чукоткадан келген Г. М. Оннвид саналдаан — Бистиң ивижилеривисте чингеде бар. Ижин хевиндеч ангыда, чемин база халас тандырып турар. Оларга өске-даа таарымчалыг байдалды тургусканын ол саналынга демнеп тайылбырлаан.

Ол депутаттың саналынга бүрүн каттыжыышкаан, республикада ивижилерниң социал амыдыралынче онза кичээнгей салырын Тыва АССР-ниң улус депутады В. Ф. Чадамба чугаалажыышкаан, ивижилерниң «Соггу» каттыжыышкынынга Тожунуң, Тере-Хөлдүң ивижилерин киирип алырын сүргээн көөрүн дилээн. Ивижилерниң социал амыдыралының айтырыглары мурнунда-даа [illegible] эвес кедуртунуп келгенин база олче сагыш салырын ол саналынга чугаалаан.

РСФСР-ниң улус депутады, РСФСР-ниң Дээди судунуң кежигүнү С. А. Разумов саналдаан тура, республиканың эрге-хоойлу органнарында байдалга доктааган. Ол органда кол айтырыг — кадрларны өөредири, ылангыя үндезин чурттакчылардан кадрларны белеткээри чугула деп саналдаан. Ол Каа-Хем районга чораан, суд, прокуратура база милиция органнарының ажылын сонуургаан. Улуг судьязы Доңгактың ажылын ол үнелээн. Кызыл хоорайда улус судьязынга кадрларның материалдыг байдалы четпес, ажылдаарынга таарымчалыг байдал чогун ол чугаалаан. Мындыг берге байдал турбайнок. 1989—1990 чылдарда херектер сайгарылгазын шапкынчыткан. Кол-ла чүве — милиция, суд, прокуратура органнары аразында бир демниг ажылдап бодуриде деп, ол саналынга демдеглээн. Шак ынчаар ажылдап турар черге Каа-Хем районнуң суд, прокуратура ажылдакчыларын чиндекке адаан. Олар херектерни чүгле сайгарары-биле кызыгаарлаймайн, эрге-хоойлу талазы-биле тайылбыр ажылын чон ортузунга чорудуп келгени ажылынга дузалап турар деп, ол чугаалаан.

Тывада келген бөлүк депутаттарның удуртукчузу, РСФСР-ниң депутады Ю. И. Семяков саналынга мынча диген:

— Бистиң Коми АССР-де ивижилерниң 100 тоннази бар. Бистер кайыррадыг, чаңгыс демниг ажылдап, чурттаар дээш кызып турар бис. Чурттуңуң социал-экономиктиг сайзыралынга чорудуп келген салдары [illegible] бичии эвес. Национал чаржаардар саналынга [illegible] турар бис.

«Тыва дыл-дугу» комбинатта байдал нарын-дыр. Ивижилер боттары корум-чурумну тудар ужурлуг. Удурту орар чаңгыс кижи эвес. Деремнелер хемчеглерни алыр апаар. Амгы чазактың удуртулгазындан бөгү чүве хамааржыр.

Дараазында Тыва АССР-ниң улус депутаттары В. С. Салчак, А. Т. Сотпа, Н. А. Ондар, З. Н. Сат олар база саналдаан. Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Сал сөс алгаш, республикада кем-херек үүлгедиишкини ам-даа нарын байдалдыын чугаалааш, солунчарга ол талазы-биле медээлерге хоорединишкиннер бижип кааныга таарышпаан сеткилин ол онзалааан. Парлалга ажылдакчылары кандыг бир болуушкуну бижиирде, ханы сайгарып, ажыг эрттир хөөретпезин демдеглээн. Чүге дээрге шак ындыг бижиттинген чүүлдер чонга шын эвес билдиишкиннер чедирер дээрин ол чугаалаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч. Д. Б. Ондар хуралдың төнчүзүнде сөс ап, чүве чугаалаан. Маңаа сайгарган айтырыывыс чугула. РСФСР-ниң улус депутаттары боттарының дыштаныр үезин бодавайн, айтырыгны сайгарып дузалааны ыйнга четтиргенин ол илереткен.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң депутаттар бөлүүнүң кежигүннери ол хүн партия Кызыл хоорком унуң хуралдаар залынга база ужуражылганы эрттирген. Анаа партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, аныяктар, «Мемориал» ниитилелиниң кежигүннери, журналистер, хоорайның иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары киришкен. РСФСР-ниң Ульянов областьтан улус депутады Б. Т. Большаков, РСФСР-ниң Дээди судунуң кежигүнү А. Ю. Юдин, РСФСР-ниң улус депутаттары — педагогика институдунуң башкызы А. Н. Пичелсол болгаш ТДЛТРЭШИ-ниң ажылдакчызы К. А. Бичелдей олар сөс ап, чүве чугаалааш, ужуражылганың киржикчилериниң хөй янзы айтырыгларынга харылар бергеннер.

Сиринмаа ЧООДУ.

Чагаа парлаттынмаза-даа

БОТТАРЫ ШИИТПИРЛЭЭР

Улуг-Хем районнуң ырак-узак Хөлчүк суурундан Валентина Калаа биле Саида Эренчиннниң адын салган хомудалдыг чагаа редакцияга келген. Авторлар «Ак-Тал» совхозтуң салбырында ажылдап турар (турган) садыгжы Ирина Чымбаны са шүгүмчүлээш, «чөптүг шиитпирин үндүрүп бээрин» солундан дилээн.

Корреспондентиниң чорупкан сайгарылгазының түңнелинде чүү илерээнил? Садыгжы Ирина Чымба Хөлчүкке үр эвес ажылдаан. Ооң мурнунда Кызылдың «Саян» универмагынга садыгжылап турган. Өөнүң иштиниң ааны-биле Хөлчүкке келин боол келген. Аныяк садыгжының ажылынга частырыглар турган харын. Чижээ, лосьон, одеколонга немелде кылдыр улустуң алыксаваан бараанарын садып турган. Ол совет садыгның дүрүмүнге канчап-даа таарышпас.

Ындыг турбуже, чаа садыгжы мооң мурнунда маңаа турбаан чаа чүүлдерни база кептередип эгелээн. Чижээ, ховар бараанарны списоктап садарын шенеп көрген. Делгирир адаандап үлежиге соксаан. Ооң удурланыкчылары көвей болган. Садыгжының талалакчылары база эвээш эвес.

Мынчап кээрге, авторларга чүү деп харылаарыл? Редакция «чөптүг шиитпир үндүрүп бээрин» оралдашпас-даа. Ону суурнуң чурттакчылары боттары үндүрүп алган: садыгжы Ирина Чымбаны четпестерин эдип алгаш, уламчыр ажылдаар кылдыр соңгаан. Амгы үеде Ирина уруг азыраар уунун — шөлээже үнген, орнунда Хөлчүкмаа Натпит-оол ажылдай берген. Ботбашкарылгага чаңчыгып өөренир херек.

Көрген-оол МОНГУШ.
Улуг-Хемде хоочун башкы.

«ДУС-ХӨЛДЕ» ЫНДЫГ

«Дус-Хөл» [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] турар. [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] бир сезон ажылдаар, а сезон бүрүзүнде-ле 12 хонук дыштаныр. Сезон бүрүзүнде-ле 800 хире кижи дыштаныр болза, хөй дугуржууда маңаа 3 муң чыгыы кижи каттанып [illegible] алыр-дыр.

[illegible] [illegible] хүннери [illegible] «Дус-Хөл» [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ажылдакчылары [illegible]

[illegible] бо дыштанылгага [illegible] [illegible] база-ла Тывадан [illegible] черлерден келген улустар болду. Ылангыя Агроуластуң комплекзиниң ажылдакчыларының профилактиказынга чүгле 16 кижи дыштаныр болду. А тыва хөй малчыннарның [illegible] айтырыы мындыг: [illegible] «Дус-Хөл» дыштанылга баазазынга дыштаныр [illegible] канчап тып алыр? А республика даштындан мында дыштанып келген 121 кижи кайыын путёвка тып алганыл, а малчыннар [illegible]?

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Шаашкак — шоодуг болгаш дузаашкын

Бо номерден эгелээш «Шаашкак» деп шугумчулелдиг арынны ажыттывыс. Анаа кыска фельетон-даа, кыжыраан, шооткан, ойнап баштактанган, хайыра чок өрттендир (дузаашкын) сөглээн-даа чогаалдарны парлаар. Ук арынны доктаамал эвес, а материалдарының чыылган шаа-биле үндүрер. Ынчангаш эргим номчукчулар, силерниң идепкейлиг киржириңерни, четпестерни сыныш чок сойгалаан чидиг сөстүг чагааларыңарны манап тур бис.

ААР КАТ

[illegible]

Катчылар аразында чугаалажы бергеннер.

[illegible]

— Сээң доскаарларың кандыг-контут аар чоор!? — деп, чолаачы Сыкырбандан айтырган. — Кадың шынарлыы ол бе? Азы теп тургаш дыгып кааның ындыг бе?

[illegible] чап бо хире аар боор? Доскаарларың иштинде алдын бар эвес ыйнаан?

— Оолдар, оюн-баштак болу бээр! — деп, Сыкырбан ширбип алгыныг чугаалаан. — Арай деп кат чыып экиэрге, аар-уур деп чүве [illegible]

[illegible] Бак сагыш башка халдаар деп чүве чогум-на ол ышкажыл. Сыкырбан бодунуң [illegible] чүве ыйгыы.

Куулар АРАКЧАА.

КОЖАЛАРЫМ

[illegible]

Кожаларым кочулап шооттас-даа мен, кандыг-даа болза, хөй-ниитиниң, чонунуң херээн кылып, чурттап чоруур улус чүве.

Раиса ЧУДАК.

Кыска элдээртиглер

— Бо килдис чүге үргүлчү ээп турар ирги, билир сен бе?

— Чок, билбес мен.

— Чүге дээрге, олар мындыг чарлал азып каан: «Бистинге силер боттарыңар бажыңыңарда ышкаш болуңар».

• • •

— Мээң кадайымның угааны кижиниң сеткилин хомудадыптар элдеп чиктиг-ле ииин.

— Уттуучалы ончугут бе?

— Чок, экинин-даа, багайны-даа — шуптузун сактып чоруур.

• • •

Ийи кырган эмчи ынчаар чугаалажып олурганнар:

— Аарыын шинчип көөрүмге, он чыл бурунгаар өлү бээр ужурлуг аарыг кижи бөгүн мензэ чорду, а ол ам-даа диригг-дир.

— Ииет, ындыг база боон болур. Ол дээрге бир эвес кижи, шынап-ла, чурттаарын күзээр болза, медицина күш чок дээрзин бадыткап турары ол-дур.

• • •

— Бистиң тергиин эки бажыңывыс араганың уржуундан буступ калган ииин.

— Канчап?

— Арага тип алыр аппаратывыс часты берген.

• • •

— Силерниң чедиишкиннериңер чажыды чүдел? — деп, бир нефть тывыкчызындан журналист айтырган.

— Чүл дээрге бир чамдыктары нефтини тып ап турар, а өскелери тыппас.

• • •

— Кужүрүм! Бо аалчылар бажыңынга чыдарда бисти бо улус ашак-кадай деп чыпшыр көре бербезин дээш канчалза экил?

— Ында чүү боор, кужүрүм! Сен ийи чемоданны тудуп алгаш, мээң соомдан элерти базыптар сен, ол-ла.

• • •

Дыңнакчыларга лекция номчуп турган кижи:

— Арагалаашкын дээрге өг-бүлениң хоозурап ядараар чоруунуң үнер дөзү-дүр. Ашаа ижиптер боорга, кадайы каапкаш баар кап-даа ындыг тавар‌ылганы билир-ле болгай бис.

Залдан үн дыңналган:

— Ындыг таварылга болу бээр кылдыр чежени ижерин силер чогум билир силер бе?

• • •

Философия талазы-биле лекция болган.

— Аас-кежик дээрге ону чедип алыр дээш эвес, а сорулганы соондан сүрери-дир — деп, лектор чугаалаан.

— Ол кандаай чүвел? Силер чаъстыг дүне ырап бар чыткан автобус соондан сүрүп, ону чедерин оралдашкан силер бе? — деп, артыкы одуругдан бир-ле кижи айтырган.

• • •

— Мен бодаарымга, бо таакпылаар кижилер чырык өртемчейде черле бодун туттунуп шыдаар эң-не шыдамыккай эштер-дир.

— А чүге?

— Оларның чаңгызы-даа таакпы тыртпастарның сеткилин хомудадып, оларның дугайында багай чүве чугаалап көрбээн.

• • •

Үш дүн ортузунда эртип чыткан кижини шагдаа доктаадып алгаш айтырган:

— Кайнаар бар чыдыр силер?

— Суртаал дугайында лекция дыңнаар дээш далажып бар чор мен.

— Кижи бажы төөретпеңер! Мындыг дүне кым, чүү кижи лекция номчуур боор?

— Мээң кадайым...

(КРОКОДИЛДЕН).

КЕЗЕДИИШКИН

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фото-шоодуу.

Чечен сөстүң кужу-биле

МӨӨР ЧЫЧААН

Орук-биле чоруп орган
Оккур чычаан мөөй берген.
Олурганнар, бөмбүк ышкаш,
[illegible]
[illegible]
[illegible]
кээп.

Кузовта кижилерже
Кускуннап каап чоруп орду.
Орук-биле орта чорбас
Ол бо чүүче асканнай баар.
Эмдик аът дег, аксы кадыг
Элдепейлиг чычаан болду.
Доски черге маңнап ора

Тенек аарвая демир аътты
Шагдаа эштиң куштуг холу
Шалбададапкаш, салбайн
барды.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

ТУРАЗЫ УЛУГ ЧОЛААЧЫ

«Бертинген» — деп.
«аарган» — деп.
Медээлер-даа кээп-ле турар.
«Бензин чок» дээш, шыгырт
орар.
Берге дирткен чолаачы бар.
«Эрте берган келир-дир» —
деп.
Эмчи кижи негеп турда.
«Машинамны септеп тур мен,
Маналар» дээр чолаачы бар.
«Кылыр херээм чугула-дыр,
Кыдаштаарга, озалдаар-дыр.
Чедирип каал кэрем» —
дээрге

Черже кэрнир чолаачы бар
Хүнда херээн кылыр дээнде.
Кудар бензин мунзавас
боор.
Тура [illegible] турар
Туразы улуг чолаачы бар.

Салчак САРЫГ-ООЛ.

АЛ-ЛОО

Телефон-даа [illegible]
[illegible].
[illegible] аар сен.
«Ал-лоо, ал-лоо! Кайда ирги?»
Айтырыынга «шыт-шыг»
деп каар.
«Демги чагыым шагы эрти,
Дектей улап беричерем».
«Сыт-шиг-сыт» диген сооода.
Сымыраңгаш сураа чидер.
Кижилерге кандыг чугаа
Хире-хире турбазыл че?

Чамдык черде карылзаа чери
Шак-ла мындыг
аңыылдыг-дыр.
[illegible]
Сымыраңнар телефон эвес,
Хайым [illegible] орта билбес.
[illegible]

Сарыг-оол КУУЛАР.

Үлегер сөсте нүгүл чок

Чалгаа кижи бажым дээр.
Чазый кижи суксадым дээр.
Кадыг черге мал доктаавас.
Харам кижээ эш ызырынмас.
Чашпаа кижиниң сөзү хөй.
Чалгаа кижиниң чылдаа хөй.
Ыт аксынга кирген —
хаизыраар.
Кижи аксынга кирген —
човаар.
Төрел багы аал чуду.
Төл багы өг чуду.
Хоп хорандан хоралыг.
Бак сагыш башка халдаар.
Үзер буга мыйыс догаар.
Үлегер билбес күш догаар.
Бодунуң бажында теве
көрбейн.
Эжиниң бажында тевене
көрген.
Оор кижи каралыг.
Опчок кижи халалыг.

ДЕЗИПКЕН

Бо чылдың январьда чүве, ажылымдан кежээ чанып келдим. Эжикти ажыдыпкаш, кайгап калган мен: кым-даа чок, соок, хос өрээл! Черле оскелиң кончуг: чүү-хөөнү ужеп-чиндип турган хире. Чүү болган, чүрээм серт дээн! Стол кырында чагаа бижээш, салып каан. Мындыг утказы чагаа: «Уруум дээш сагышсырава. Баш углаан черже чоруптум. Мени сүрбе!» Светлана уруун эдерткеш, херек чүвелерин алгаш, дезипкен болду.

Он чыл чурттаан бис, чаңгыс урутлуг бис. Дезипкен чылдагааның даап бодаарымга мындыг: ийи хонук бурунгаар кевин-херек чок чүве ужун кыржыпкан бис. Өг-бүлеге чүү турбас боор. Ол таан ындыг чидиг болбаан-на чүве. Оон кадында Светлананың аажы-чаңы топтуг деп билир кижи мен. «Аът чоруун мунгаш сөглээр, кижи чаңын чурттааш билир» деп чонның мерген сөзүнде ышкаш, хөй чыл чурттаан бис, ынчангаш ону билир мен. Ындыг-даа болза «кижиниң шокары иштинде, чыланның шокары даштында» деп чүве база бар...

Хову-Аксының милиция черинге демдеглеткеш кааш, ажылдаар черимден шөлээ дилеп алгаш, авашкыларны сураглап чорупкан мен. Кыштың соогу база кончуг. Ала-не. дөргүл-төрелдеримден-даа айтырарымга, көрген, билген кижи чок. Пат сагышсыраш, улаараш, ушкү каъттан халый берген болдум. Чаяан боол, амы-тынныг артым. Хову-Аксының хирургу берге кезиишкиниң кылып, амы-тынымны алды. Эмчиге үр чыттым. Дыңнааш, мензэ ужуражып чедип кээр боор деп бодаан мен, ынчалза-даа авашкылар келбээн. А хээн сагыш-сеткилим-не оларда. Та кайда чоруп турар улус чүве, билдинмес-тир.

Он чыл иштинде чурттап келгеш, кандыг-даа бергелерни эртип, амыдыралдың аар, чиик-даа чүъгүн деңге чүъктеп келдивис. Уруум көрүксээш, сагышка алзып, хилинчектенип чор мен. Кайда чор силер, авашкылар, эглип кээп көрүңер. А мен Хову-Аксында хевээр мен.

Алексей ХЕРТЕК.

ХЕНДЕРГЕНИҢ КОЖАҢНАРЫ

Көктүг-шыктыг Хендергениң,
Көгүн-шыгын баскан сен бе?
Хөглүг-эрес оолдарының
Хөөмей-ырын дыңнаан сен бе?
Эдерге хек Хендергениң,
Эзиминден аңнаан сен бе?
Эткен сыын дег оолдарының
Эткир үнүн дыңнаан сен бе?
Шыктыг-көктүг Хендергениң,
Шыгын-көгүн баскан сен бе?
Шынчы сөстүг оолдарының,
Сыгыт ырын дыңнаан сен бе?
Барыксаза-көрүксээш,
Барык баштап ажа баар сен.
Хүннүг [illegible] хеглүг чоңга,
Хүннүң чыгы чеде баар сен.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

ЧАҢГЫС БУЛАН

Улаатайга чаңгыс булан
Улчуп маңнап чорур чорду.
Тайга черниң сүрлүг аңы
Даглар же чон чедип келген?
Сураа читкен шак бо
аңның
Чуртун сактып келгени ол
бе?
Өлен оъттаан аъттар көргеш,
Өөр тыртып чорууру ол бе?
Октуг-боолуг кижилерден
Ойлап дезип келген чадап,
Кады чораан буур хөөкүй
«Кара пашче» кирген магат.
Хандагайты — «Буланныг»
дээн,
Кайыл ам ол аңнарывыс?
Чурумалдыг Өвүр черден
Чуртун каггаш чоруй
барбаан.
«Чалгынныг куш, дуюглут
аң
Салгалдарның өнчүзү» деп
Чаагай чаңчыл чиде бээрге,
Чазый хейлер дойлап
каапкан...
Кезек тейлер аразында
Кээргенчиг чаңгыс булан
Дүдүскектиг эзиннерже
Дүрген ырап чорул-ла кор.
Дүктүг аңның бышкактары
Дүрген саарлыр бараан
дишкеш,
Дүгде-кайда сураан
дыңнааш,
Дүргэ дилээр кижилер хөй...

Николай ООРЖАК.

Каттырынчыг чурумалдар

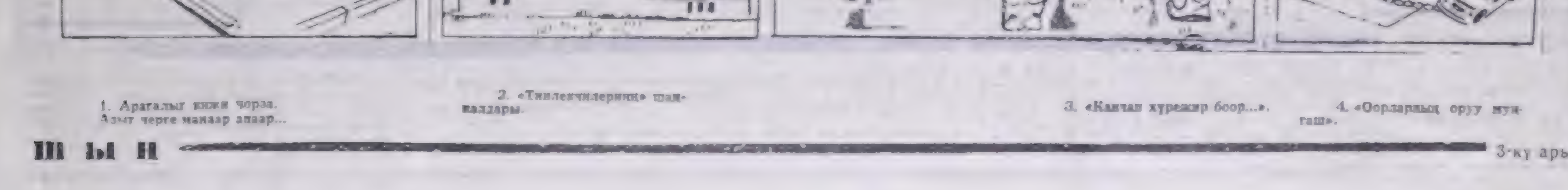

1. Арагалыг кижи чорза. Азыг черге маңаар апаар...
2. «Тиилекчилериниң» шаңналдары.
3. «Канчап хүрежир боор...».
4. «Оорларның оруу мугаш».

Төөгүнүң балалчак арыннарындан

«УЛУГ-ХЕМ ХЕРЭЭ»

(Эгези №№ 158, 159, 161, 162, 163, 165 «Шында»).

6. Кандыг түңнел кылыр бис

Намзырай, Чиңгин-оол, Мөңге-Байыр олар[illegible] шиигип турда контрреволюстуг бөлүктүң кир[illegible]лери деп Артастың 1940 чылда кылган байыс[illegible]азындан ушта бижилгени барымдаа кылган болур [illegible].

«Улуг-Хем херээниң» киржикчилериниң кандыг-даа суд[illegible] чокка шиидип каан [illegible]. Ынчаарга Күжүгет Таржааны ИХЯ-ның [illegible] шиидер коллегиязынга [illegible]. Көрүп-даа [illegible] чүгле дыңнап [illegible]. Ол дугайында Бу[illegible] чугаазы бадыткал [illegible]. Документилерден көрүп олурарымга, Күжүгет Таржааны ИХЯ-ның [illegible] шиидер коллегиязының секретары турган кижи[illegible]. Ол ... [illegible]

...кен. «Моңгу Тоҗага бердим. Мындаа Президиум хуралының Таржааның чугаалап турган чүвези ышкаж[illegible]. Оон мени херээ чүл?» — [illegible] дедир ыттапты диди. Оон ол бижикти херекке ко[illegible] каан мен. Көрген боор силер. Ийе, көрген мен. Ооң ышкаш чүү хөй ореар[illegible] несиндитинде база чагаалар бар чоржук. Ону база Тоҗага бижип турган. 1962 чылда «Улуг-Хем херээн» агартпан документилерде Таржааның Тоҗага бижээн чагааларын [illegible]. Таржааның чагаалары Тоҗага четпейн турган деп, ынча [illegible] каравыл-биле көрген мен. Бо[illegible] Артас четкен диди. Ам кымга бүзүрээр? Чаңгы [illegible] ... [illegible]

[illegible]

Эдуард ДОНГАК.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Июль 19-та республикага ниитизи-биле 27 кем-херек үүлгедиишкини болган. Кызыл хоорайда-даа база республиканың өске-даа чурттакчылыг черлеринде кижилерниң хуу өнчү-хөреңгизин оорлаар чоруктар уламчылаваан. Ол хүн республикага 17 өнчү-хөреңги оорлаашкыны болган, оон 7-зи Кызыл хоорайга онаажып. Оон аңгыда кургунуң 3 өнчү-хөреңги оорлаашкыны, 2 хулиганнаашкын, 1 дээрбедээшкин болган.

Республикага чаңгыс оруктранспорт озал-ондаа болган, бир хулиганнаашкынның дээш 12 кижи туттурган. 41 кижи эзириктер сергедир черге хонган, 5 эзирик чолаачы туттурган. Бүрүткеттинген бүгү кем-херек үүлгедиишкиннериниң 11-и ол-ла дораан илереттинген. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң көңгүргү айыы районнардан келген, ажыл чок аныяктар үүлгедип турар.

№ 14 магазинниң чанынга Чөөн-Хемчик районнуң Хайыраканн суур чурттуг 16 харлыг Радомир Сат № 12 ортумак школаның өөреникчизи 14 харлыг Анжела Пестоваага хамаарыштыр хулиганныг аажылааашкын кылгаш туттурган.

Ол-ла хүн Гагарин оста[illegible] ...

[illegible] 220 рубль [illegible] видеокассеталары оорлаан. Кызыл [illegible] ИХК [illegible] Андрей Темнов биле Виктор Губанов олар Бай-Тайга [illegible] Бай-Тал суур чурттуг [illegible] Виктор Сарыг [illegible].

Улуг-Хемниң суундан [illegible] ужурар станцияның [illegible] Өвүр районнуң Торгалыг суур чурттуг 17 харлыг Дамырал Донгак [illegible]. Ол Кызылче [illegible] өлүргениниң демдектери чок болган.

Таңды районнуң Балгазын суурда Культура бажыңынга дискотека эртип турда болуу [illegible] милицияның ажылдакчылары ол шаанда чогушту сок[illegible] ... [illegible] Котураан [illegible].

Чайын [illegible] ... Бай-Тайга районунуң Кызыл-Даг суурунда [illegible] Улуг-Хем районунуң Ак-Тургу суурда Д. И. Ооржак [illegible]. Чаа-суурда С. К. Т[illegible] Шагаан-Арыгның чурттакчызы Олег Очур туттурган.

Улуг-Хем районнуң Хайыраканн суурунуң чурттакчызы А. Байыр-оолдуң бажыңының херимиинниң иштинге турган 07-50 ТВЛ күрүне дугаарлыг УАЗ-452 машинаны оорлаан. Машинаның дилээшкинин чорудуп турар. Ол-ла ... [illegible]

[illegible] ... Улуг-Хемниң суурдан [illegible] 180 сантиметр [illegible] 40-45 харлыг орус [illegible]. Оон өлүргени [illegible] билир болза дээш кижилерни милицияже келирин дилеп тур бис.

Мария КУЗЬМИНА.
Милицияның майору.

Борис Хелчукпанович БОЛДУР-ООЛ

Улус өөредилгезиниң хоочуну, 1938 чылдан бээр партия кежигүнү, РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы, [illegible] пенсионер Борис Хелчукпанович Болдур-оол аар аарыгның соонда 1990 чылдың июль 20-де мөчээн.

Б. Х. Болдур-оол 1913 чылдың май 3-те Улуг-Хем районнуң Чаа-суурга ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген. Аныяк чылдарында [illegible] ревсомол организациязының секретарынга, Тываның революстуг аныяктар эвилелиниң Улуг-Хем кожууннуң секретарынга ажылдаан.

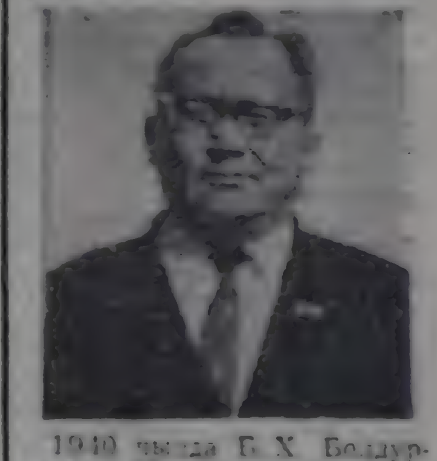

1940 чылда Б. Х. Болдур-оол [illegible] ... [illegible]

Б. Х. Болдур-оол 1951 чылдан ССКП обкомунуң [illegible] ...

Б. Х. Болдур-оол 1954 — 1968 чылдарда улус өөредилгезиниң [illegible] Тыва АССР-ниң [illegible] ...

Б. Х. Болдур-оол 1968 — 1971 чылдарда Тываның ном үндүрер чериниң директору. 1971 чылдан 1981 чылга чедир — [illegible] ...

Б. Х. Болдур-оол хөй чылдарда [illegible] ... ССКП обкомунуң [illegible] Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутадынга [illegible] ...

Улус өөредилгезинге болгаш культура талазынга Б. Х. Болдур-оолдуң хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы [illegible] ...

[illegible] ... Борис Хелчукпановичиниң чырык адын [illegible] кезээде артар.

Бөлүк эштери.

Улус өөредилгезиниң хоочуну, РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы Борис Хелчукпанович БОЛДУР-ООЛ аар аарыгның соонда 77 харлап чорааш, 1990 чылдың июль 20-де мөчээнинге Тыва АССР-ниң улус өөредилге министерствозу, улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының профэвилел обкому дыңнадып тур болгаш, оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге хаты кажыыдалын илереткен тур.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮЛЬ

Понедельник

ИЮЛЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Барымдаалыг фильм. 9.10 Өгбүле байырлалы. 9.50 Мультфильм. 10.10 Уругларга фильм. «Колумб» шкунадан юнга». 11.25 «Делегейни десскиндир». 12.30—13.10 «Үе». 13.00 Египеттиң национал байырлалы — Революция хүнүнге. Кинопрограмма. 16.00 Уруглар шагы. 17.00 «Бүгүдеге педагогика». 18.00 «Үе». 18.30 Эки туралыы сюннары. Спортчу гимнастика. Чиик атлетика. 21.00 «Үе». 21.30 «Бенони биле Роза». 6 сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. (Норвегия). 22.30 «Маэстро». Дирижер Кирилл Кондрашин (Голландия ТВ-зы). 23.35 — 00.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Диригмаадырлар». 9.30 Концерт. 10.00 П. Ершов — «Мөгенниг аътчыгаш». ССРЭ-ниң улустуң артизи О. Табаков номчуур. 11.30 «50×50». «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 13.00 Эки тура оюннары. Хеме [illegible] Спортчу гимнастика. Чиик атлетика. 18.00 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Салгыныгаш». Чульдум-оол кырган-ава-биле ужуражылгазы. 19.10 «Тыва черде». Программада: «Элегес» кооператив. «Ажыл-херектер болгаш перспективалар». «Тожунуң малчыннары». «Мал чемнээр белеткели — хунугу сайзыраңгай [illegible]». «Культура чаалдары». Медээлер. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.15 «Кайгамчык [illegible]». Барымдаалыг фильм. 20.50 «Юлия Вревская» дугайында сагтыышкыннар». Эртем-тайылбырлыг фильм. 21.00 Эки тура оюннары. Гандбол. Эр кижилер. ССРЭ биле АКШ-тың шилиндек командалары. Хол бөмбүү. Херээженнер. Куба биле КУР-нуң шилиндек командалары. 22.15 — 23.20 Хоглуу телеабонементизи. Концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 Н. В. Гоголь. «Өлүг сүнезиннер». 5 серияларг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 19.40 Барымдаалыг фильм. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!»

Вторник

ИЮЛЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.20 Барымдаалыг фильм. 9.00 УАЧД-те ушужуражылгы. Концерт. 9.40 Уруглар шагы. 10.40 Эки тура оюннары. Баскетбол. Эр кижилер. ССРЭ биле Италияның шилиндек командалары. 12.10 «Үе». 12.40 Мультфильм. 12.50 Эки тура оюннары. Хол бөмбүү. Херээженнер. ССРЭ биле Канаданың шилиндек командалары. Гандбол. Эр кижилер. ССРЭ биле Японияның шилиндек командалары. 13.50—13.55 Коллаж. 14.55 «Чалыы назын биеги баштааны». 3 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.00 «ТелеЭКО». Журнал. 16.30 Политиктиг чугаалар. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң түңнелдери. 18.00 «Үе». 18.30 Эки тура оюннары. Эштиишкин. Чиик атлетика. 20.50 «Экранда Сибирь». Киножурнал № 14. 21.00 «Үе». 21.30 «Бенони биле Роза». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 22.25 Литература уран-чечен программа «Сес». 00.25 — 00.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильмнер. 8.45 Л. база В. Ашуги мовтар ырлаар. 9.05 Уругларга фильм. «Бүгүдеге билдингир чажыт». 1-ги сериязы. 10.10 Барымдаалыг фильм. 10.50 «Бо бүгү оон дугайында». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 12.05 «Оинаарактар театры». 12.55 — 13.25 Ритмиктиг гимнастика. 15.30 РСФСР-ниң районнарының телестудиялары. «Партуктуг орук» (Тюмень). 16.15 Эки тура оюннары. Эштиишкин. Чиик атлетика. Чалгарда (17.00 — Кино курлавыры). 18.00 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

18.30 Улусчу чогаалчыларның III Бүгү-эвилел фестивалы. Тувалг концерт. 19.00 «Аңчы товут». Информастыг программа. 19.30 Медээлер. 19.35 «Мастерниң холдары». Ондар Маржымаал дугайында киносекерп. 19.50 «Кедээ амыдырал». «Наадым — мал ажылчыларының байырлалы».

МОСКВАДАН

21.50—22.25 «Ажыл-херекчи кижилер». Барымдаалыг фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 Н. В. Гоголь. «Өлүг сүнезиннер». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 19.50 Коллаж. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Вадим Егоровтуң ырлары. 20.45 Декоративтиг музей. 21.15 — 21.50 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда.

Среда

ИЮЛЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Эки тура оюннары. Гандбол. Эр кижилер. ССРЭ биле Чехословакияның шилиндек командалары. 9.05 Литературлуг [illegible]. 11.05 «Зелентуг бумеранг». 12.20 Мультфильм. 12.30 «Үе». 13.00—13.30 «Юргенстин бухтазы». Барымдаалыг фильм. 14.45 «Чалыы назын биеги баштааны». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 15.50 Хөгжүм эртинези. Л. В. Бетховен. Концерт. 16.30 «Марафон-15». 18.00 «Үе». 18.30 Эки тура оюннары. Эштиишкин. Чиик атлетика. 21.00 «Үе». 21.30 «Бенони биле Роза». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 22.25 «Владимир Высоцкий. Монологу». 23.25 [illegible]. 00.00 — 00.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.45 Концерт. 9.15 Уругларга фильм. «Бүгүдеге билдингир чажыт». 2-ги сериязы. 10.20 «Шалито, шалито». Фильм-концерт. 11.10 «Бо бүгү оон дугайында». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 12.25 — 13.15 «Оинаарактар театры». 16.15 Эки тура оюннары. [illegible] Чиик атлетика. АКШ-тан дамчыдылга. [illegible] 18.00 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлалдар. 19.00 «Совет Тывамның [illegible] эрге-чагыргазы». РСФСР-ниң улус депутадтары-биле ужуражылгалар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва черде». Программада: «Малдың чаагы семирткени». «Мал чемнээр белеткел — [illegible]». [illegible] Медээлер.

МОСКВАДАН

20.50 Эки тура оюннары. Баскетбол. Эр кижилер. ССРЭ биле АКШ-тың шилиндек командалары. 22.05 — 23.15 «Ыры кижи-биле артып каар». «Москва чоргуур кижилер». В. Соловьев-Седой, М. Матусовский.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 Н. В. Гоголь. «Өлүг сүнезиннер». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 19.50 [illegible] 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — 20.50 «Вертикаль». Барымдаалыг фильм.

Четверг

ИЮЛЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Хурдуруп каан оол». Мультфильм. 9.20 Артекте хөгжүмнүг фестиваль. 10.00 Барымдаалыг фильм. 10.20 «Владимир Высоцкий. Монологу». 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30—13.00 «Үе». 15.20 «Чалыы назын биеги баштааны». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 16.25 Кубаның национал байырлалы — Национал хостаалга хүнүнге. Кинопрограмма. 17.00 Мультфильм. 17.15 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.00 «Үе». 18.30 Эки тура оюннары. Чиик атлетика. 20.30 Депшилге. Информация. Реклама. 21.00 «Үе». 21.30 «Бенони биле Роза». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 22.30 «Чадалар». 23.45 «Баштактаныл база алыс ыыжы-биле». Я. Полушкина. А. Тихонович база «Аас-кежиктиг таварылга» деп бөлүктүң концерти. 00.20 — 00.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Сиген дениниде». Телефильм. 8.45 Фильм-концерт. 9.15 «Чиде берген эртинени дилеп тывары». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.20 Мультфильм. 10.55 «Бо бүгү оон дугайында». Телефильм. 3-4 сериялары. 13.05 — 13.55 «Оинаарактар театры». 16.15 Эки тура оюннары. Суг полозу. ССРЭ биле АКШ-тың шилиндек командалары. 17.00 Ритмиктиг гимнастика. 17.30 Концерт. 18.00 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Хүрүмүнгүрт». Чагытайда пионерлер лагериде. 19.15 «Аңчы товут». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Барымдаалыг фильм. 20.50 Эки тура оюннары. Баткетбол. Эр кижилер. Хол бөмбүү. Херээженнер. 22.00 «Бердинчер [illegible]». Кинофестиваль. Барымдаалыг фильм. «Бир хааслыг хөгжүм чаас» болбас. 22.30 «Арнайын уңа». Нентерселей хөгжүм болгаш ыры күрүнедирнга [illegible] 1-ги делегей конкурузу. 23.55 — 00.00 Л. Бадре режиссерлуг фильмнери. «Дадашты».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 Н. В. Гоголь. «Өлүг сүнезиннер». Уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 19.50 Коллаж. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

ИЮЛЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 Барымдаалыг фильм. 9.25 «Чадалар». 10.40 «Турта. Чер». 11.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 — 13.00 «Үе». 15.00 Концерт. 15.30 Мульдив республиканың национал байырлалы — Хамаарышпас чорук хүнүнге. Кинопрограмма. 16.00 «Тарва оруктарында». Телеөөредиг. 17.00 Эки тура оюннары. Бейсбол. ССРЭ биле АКШ-тың шилиндек командалары. 17.45 Мультфильм. 18.00 «Үе». 18.30 Эки тура оюннары. Чиик атлетика. 20.50 Мультфильм. 21.00 «Үе». 21.30 «Бенони биле Роза». Уран-чечен телефильм. 6-гы сериязы. 22.30 Эртем тервер. 22.40 «Ол кижи, солган...». 23.10 «Һөрүүшкүн». 00.55 Эки тура оюннары. Бейсбол. ССРЭ биле АКШ-тың шилиндек командалары. 01.40—01.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Гаспита». Барымдаалыг фильм. 8.55 Улусчу ырлар байырлалы. 9.25 «Чиде берген эртинени дилеп тывары». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 10.30 Мультфильм. 11.00 «Бо бүгү оон дугайында». Уран-чечен телефильм. 5-6 сериялары. 13.10 — 13.55 Концерт. 17.00 Мультфильм. 17.20 «РСФСР-ниң алдарлыг артизи В. Баранова ырлаар». 18.00 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 18.50 Медээлер. 18.55 Медээлер. 19.00 «Тыва телевидение чалап тур». Аныяктар видеоканалы.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Барымдаалыг телефильм. 20.25 Коллаж. 20.30 Кинорежиссер [illegible]. 20.50 Эки тура оюннары. Гандбол. Эр кижилер. Хол бөмбүү. Херээженнер. Суг полозу. ССРЭ биле Испанияның шилиндек командалары. 22.50—23.55 «Бирээ одурумде билет». Хөгжүмнүг гороскоп.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 Н. В. Гоголь. «Өлүг сүнезиннер». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Суббота

ИЮЛЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Ырны сактып ал. Улуг кижилерге болгаш уругларга. 8.45 Бистиң садывыс. 9.15 «Партнер». Коммерция медээлери. 9.45 «Ираның хүн дендегели». 10.00 «Дириг амытаннар оранында». 11.00 «Соок дайын» соонда делегейге кириш. Америк эртемден политологтарның чугаазы. 11.20 Мультфильм. 11.30 Чоокку болгаш ыраак ажылчылар. 12.10 «Далыг» деп каттыышкын совет америк бүдүрүлге дугайында. 13.00 «Пи» дендекемдиглер. 14.00 «Ирохез аймак. Тын ынааннаны». Уран-чечен фильм (ГДР). 15.25 Юрмалада Ятгаме. Удавас болур «Ятга 90» деп аныяк ыраажыларның 5-ки Бүгү-эвилел конкурузунуң дугайында. 16.00 Эки тура оюннары. Баскетбол. Эр кижилер. 17.15 Дириг амытаннар [illegible]. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.40 «Шерлок Холмс биле доктор Ватсон». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 «Кыйгырлышкын мериданнарлары». Полушарларның [illegible] II Бүгү-делегей фестивальның түңнел концерти. 23.20 Медээлер. 23.35 — 01.30 «Дун ортузунга чедир болгаш оон соонда».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эки тура оюннары. Спортчу гимнастика. Уран гимнастика. 13.00 Видеоканал «Совет Россия». 15.30 «Деттигиг шеннеги — [illegible] херек». Уран-чечен фильм. 16.50 «Эн[illegible]... 01 албан чери». 17.15 Эки тура оюннары. Гандбол. Эр кижилер. 18.00 Фильм-концерт. 19.15 Эки тура оюннары. Хүреш. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Барымдаалыг фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Кинолер. 21.50 Б. Токарева. «Дээр биле чер аразында». Телешпил. 22.50—00.25 С. Оснашели ыраажылары чогаалдарыннан ырлар.

Воскресенье

ИЮЛЬ 29

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиктиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эртен». Уругларга дамчыдылга. 10.00 «Адачуртунга бараан болур». 11.00 Эртенги хөглээшкин программа. 11.30 «Аныяктар клуву». 12.30 Эки тура оюннары. Чадаг-терге. Бокс. Хүреш 16.30 «Хоюмнуг киоск». 17.00 «Казоден дамчыдылга». 18.20 Улуг-хүн кинозалы. Мультфильм. 18.40 «Маргаарыдга кызгур чарыш». Уран-чечен телефильм. (Польша). 20.20 «Дилеп чорунгуктар». 20.50 Фотоконкурс «Чер — бистиң ишти бажыңывыс». 21.00 «Үе». 21.30 Мөге чугаалары дугайында болдалдар. 21.45 «Овур-хевир». Устүкү өөреникчилеринге [illegible] дамчыдылга. 22.45 «Ыры-90». 23.55—00.50 «Жанна д' Арк», [illegible] ССРЭ—ГДР [illegible] театр фестивалының дугайында.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эки тура оюннары. Чадаг-терге спорту. Спортчу гимнастика. Хүреш. Уран гимнастика. 12.20 «Чаш на [illegible] байырлалдары». Уран-чечен фильм. 13.45 Видеоканал «Совет Россия». 16.15 «Планета». Делегей сонгарамалы. 17.15 Видеоканал «Кадый амыдыралга». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Эки тура оюннары. Суг полозу. 20.45 Мультфильмнер. 21.00 «Үе». 21.30 Эки тура оюннары. Хоккей. ССРЭ биле ГФР-ниң шилиндек командалары. 22.50 Эки тура оюннары. Суг полозу. 23.20—01.15 Александр Сокуров болгаш оон фильмнери.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер

Неделяда 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыыжы херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулар бажыы № 1.

Чагыг № [illegible] ТС—01068

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июль 24 вторник
№ 169 (14369)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 кап.

Республиканың бүгү малчыннарынга

Наадым киржикчилериниң КЫЙГЫРЫЫ

Эргим эштер! Эш-өөрүнер — малчыннар! Наадымның киржикчилери силерге кыйгы-сес чугаалап тур бис.

Малчыннар болза Тываның эң эки күш-ажылчы болгаш национал чаңчылдарының, төөгүзүнүң болгаш онзагай культуразының, чоннуң мөзү-шынарының кадагалакчылары боор турар. Оларга Наадым — шак ындыг чаңчылдарның бирээзи. Ол чаңчыл үрелип читпейн, харын уламчылап турарында, бистиң күш-ажылывыстың мурнуку ат-алдары катап эгиттиниш кээп, чогуур хүндүлел эглип кээп турары деп, бистиң кижи бүрүзү ынчаар көрүп, билип турар.

Наадым — ол дээрге бистиң чүгле байырлалывыс эвес, чыл дургузунда кылган ажылывыстың түңнелин үндүрер, бистиң ажылывыстың политиктиг болгаш экономиктиг үнезин бээр улуг болуушкун-дур.

Мурнуку Наадым соонда эрткен чылда бистерге хамаарылга эки талазынче өскерлип турарын медереп билип тур бис. Эрткен чылдың декабрьда бистиң республиканың чазаа, профэвилчевүлел кадарчыларның болгаш ыракты коданнарда мал ажылдакчыларының амыдыралының материал-техниктиг байдалдарын экижидер дугайында доктаалды хүлээп алган. Ында малчыннарның чуртталга бажыңнарын, чунар-бажыңнарны, уруглар садтарын тударын күштелдирер, малчын коданнарны электрижидер, мал ажылының ажылдакчыларының ажыл төлевирин бедидер, садыг, эмнелге болгаш культура хандырылгазын экижидер, курорттарже, [illegible] база пансионаттарже берип турар путевкаларның саңын көвүдедир, биске амыдыралчы ужур-дузалыг өске-даа айтырыгларның талазы-биле хемчеглерни көрген. Кедээ ажыл-агый ажылдакчыларынга «Чедер» курортка профилакторийни тудуп турар. Кызыл хоорайга бо чылын «Малчын» деп аалчылар бажыңын тудуп эгелээр. Кызыл хоорайның № 2 эмнелгезин малчыннар кээп шинчидер болгаш чыда эмнедир кылдыр шилчидип берген.

Эде тургустунуушкуннуң чедиишкининиң кол нуруузунда хамаарыжыр эң чугула болгаш эң-не шиитпирлиг чүүлдерниң бирээзи болза, аъш-чем айтырыын шиитпирлээри болур. Бо херекке ССРЭ биле РСФСР-ниң улус депутаттарының болуп эрткилээн съездилеринге, ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң база Тыва АССР-ниң Дээди Советтериниң сессияларынга, РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизинге, СЭКП-ниң XXVIII съездизинге улуг кичээнгейни салган. Шак ол улуг чыыштарның шиитпирлерин бистер деткивишаан, оларны амыдыралга боттандырары-биле эң-не идепкейлиг киржири-биле Силерни кыйгырып тур бис.

Бистер ам бистиң республикавыс девискээриниң бот орулга-чарылгазынче база экономиканың шыңгыы хамаарылгаларынче шилчииринин бүдүүзүнде туруп тур бис. Ынчангаш ам шак мындыг байдалда дыка хөй чүүлдер силерниң биле бистиң ажылывыстан улуу-биле хамаарjыр. Малчын — Тывада эң-не хүндүлүг болгаш эң-не берге мергежилдиң төлээзи. Республиканың экономиказын, шынап-ла, колдуунда ол чүктеп турар, ооң күш-ажылындан республиканың моон соңгаарғы хөгжүлдези улуу-биле хамаарjыр.

Республиканың кедээ ажыл-агыйын база ооң кол адыры — мал ажылын улам-на хөгжүдер талазы-биле айыткан хемчеглерни херек кырында боттандырарының үези келген. Мурнувуста аажок улуг ажыл туруп турар. Бистер амгы үениң аграр политиказының кол-кол сорулгаларын боттандырарын кичээнгейниң төвүнге доктаамал тудар ужурлуг бис. Оларны шиитпирлээриниң чугула оруктарын болгаш аргаларын тывар, чаа чүүлдерни эскерип, деткиир ужурлуг бис.

Мал продуктуларын бүдүрер болгаш садып алырын көвүдедир, малдың баш санын өстүрер база бүрүн кадагалап камгалаар талазы-биле 1990 чылдың бирги чартыының социалистиг чарыжының түңнелдери-биле СЭКП обкомунуң бюрозу, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, профэвилчевүлел база ВЛКСМ обкому Бай-Тайга биле Өвүр районнарны, «Бай-Тал», «Мөрен», «Тиилелге», «Эйлиг-Хем» совхозтарны, «Кызыл» куш фабриказын тиилекчилер болган деп санаан. Шак бо коллективтер кэрээни, арендаяы, кооперацияны, бот-башкарылганы, мурнакчы технологияны шиңгээткенинин, кадрлар-биле доктаамал хуу ажылдап ачызында бедик көргүзүглерни чедип алгылаан.

Малчыннарның хөй нуруузунуң күш-ажылы уттундурган, чидип барган шаандагы шынарларын база катап аянгыңчин киирип турарының хөй янзы чижектери бисте бар. Бодунуң ажыл-херээниң ээзиниң ажылдыг кылып өөренген чаңчылы арат кижиниң, тараачынның ээ ёзузу — аңаа хамаарылгазы ында толазы-биле көстүп турар.

1989 чылдың Наадымы — арендаторларның Наадымы болган. Бо чылын ол угланыышкын улам-на быжыккан. Аренда инициативага, ажыл-агыйжы чорукка оруктү ажыткан, продукция бүдүрерин көвүдедиринге малчыннарны өзулуг сонуургалдыр арганы берген. Аренда «Эйлиг-Хем» совхозтан өшкү кадарчылары Сентябрина Даржаавна Минчит-оол база Баа-оол Садарович Чудан-оол, хойжулар — «Революцияның чалбыыжы» совхозтан Иван Петрович Сафонов, «Тиилелге» совхозтан Дукур-Кара Арган-оолович Монгуш, «Торгалыг» совхозтан Даш-оол Серенович Кыргыс, «Көк-Тей» совхозтан саанчы Махова Сереновна Монгуш дээн ышкаш кижилерни, «Тоора-Хем» совхозтан Михаил Довутович Довут баштаан ивижилер бригадазын, «Ленинчи орук» совхозтан мыйыстыг бода мал азыраар Наталья И[illegible]овна Садчак удурткан звенону болгаш өске-даа хөй-хөй ажыл-ишчилерни мурнакчыларның одуруунче киирген. «Көк-Тей» совхоз биле «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының сүт-бараан фермаларының коллективтери эрткен чылын бир инектен ортумаа-биле үш муң ажыг килограмм, а республиканың 26 саанчызы — үштен дөрт муң литр сүттү сагганнар. Бо чылдың бирги чартыында 80 саанчы ортумаа-биле бир инектен бир муң ажыг килограмм сүттү саап алганнар. 52 хойжу база 19 өшкү кадарчылары төрүүр чүс шээр малдан 100 болгаш оон-даа хөй хураганнарны, анайларны камгалап алганнар. Дыка хөй инек кадарчылары, сарлыкчылар, чылгычылар, хаван ажаап азыраар болгаш куш өстүрер операторлар эки түңнелдерни чедип алгылаан.

Оларның шуптузун чаңгыс чүүл — чаа чүүлче чүткүл, күш-ажылга кызымак чорук, алыс бедик түңнелдер дээш демисел каттыштырып турар. Мурнакчыларның күш-ажылының бүдүрүкчүлүү республиканың кедээ ажыл-агыйында ортумак деңнелден 4-5 катап бедик, продукцияның бот-үнези чиик боор турар.

Ооң-биле чергелештир мал ажылында дыка хөй коллективтер кудуу көргүзүглерлиг боор келген. Он-он сүт-бараан фермалары бир саар инектен чылда чүгле 600—1000 килограмм сүттү амдыгаа чедир саап ап турар. Бо чылын шээр малдың 12 бригадазы төрүүр 100 шээр малдан 30-50, а чамдыктары 20-30-не хураганнарны болгаш анайларны алгылаан. Ивилерниң база тевелерниң баш саны кызырлып турар. Өлүрүнден база самчыгдалдан он-он муң баш мал чыл бүрүде хорап турар.

Хожудап турар ажыл-агыйларда, фермаларда болгаш бригадаларда тургустунган байдалды ханызы-биле медереп, билип көөрү-биле, эргим малчыннар, силерни кыйгырып тур бис. Чогумчалыг ажылдап болурунуң бүгү-ле аргалары бисте бар. Ыңай ажылывысты агаар-бойдуска чарбыыр эргевис чок.

Кедээ ажыл-агыйны улам хөгжүдеринге, мал продукциязын көвүдедиринге чугула рольду эртем ойнаар ужурлуг. Чүгле эртем, ооң чедиишкиннерин, мурнакчы дуржулганы, ажыл-агыйны башкарарының экономиктиг хевир-янзыларын, кэрээни, арендаяы, кооперацияны, бот-башкарылганы шиңгээдири бистиң кедээвисти катап тургузар арганы бээр. Бистер боттарывыстың эртемденнеривистен, Агроүлетпүр эвилелдиң, АҮК-териң болгаш совхозтарның удуртукчуларындан база специалистеринден дуза дилеп, оларның сүмелерин алыксап тур бис.

Кэрээни, арендаяы, бот-башкарылганы шиңгээдири-биле кады деңшилгелиг технологияны, материал-техниктиг баазаны деңге быжыглаар ужурлуг. Дыка хөй фермаларда, малчын коданнарда кадыг ажылдарны механчыжастаары дыка куду, хол-биле кылыр ажыл колдаан.

Эрткен Наадымда саанчылар болгаш черле бүгү кадарчылар тонна-тонна мал чемин хүнүң-не хол-биле дажыглап, каап берип, мал кажааларын хүүректер-биле аштап турбазын дээш, малчыннарның күш-ажылын чиигедири-биле кедээниң инженер-техниктиг ажылдакчылары, Силерден дилээн турган бис. Ынчалза-даа кылган чүве дыка эвээш болду. Силерден база катап дилеп тур бис: биске дузалажып-ла көрүңер.

Ниитиниң малын бруцеллезтан база туберкулезтан кадыкшыдар талазы-биле, ол чылдагааннардан бистиң ажыл-агыйларывыстан муң-муң баш мал чылдың-на кызырлып, хоравазын дээш, бүгү-ле хемчеглерни алырын зооветспециалистерден бистер база дилээн турган бис. Ышкынып оскунган бир баш малывыс — чедир албаан продукция, ол дээрге ажыл-агыйга каража, ол дээрге алызы барып, ажылдаар черни оскунганывыс ол. Ол дээш кайы хире каражадап, төлеп кээр улус бис?

Республикада ажылдап кылдынган социал программа хамыктың мурнунда бистерге, малчыннарга, хамаарjыр. Шак ол сагыш човаашкынынга бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажыл-биле харылаарывыс эргежок чугула. Бөгүн биске килограмм эът, сүт, дүк аажок үнелиг. Бот-акшаланыышкынның үезинде ылап-ла олар орулганың кол дөзү боор, социал-культура амыдыралдың объектилерин тударының темпизин шапкынчыдар арганы берип турар. Бистер, малчыннар, ол программаны шиитпирлээринге бодувустуң салыышкынывысты киирер ужурлуг бис.

Ынчаарга социал программаны күүседири бистиң совхозтарывыстың директорларындан улуу-биле хамаарjыр. Силерден дилеп тур бис, эргим удуртукчулар! Кедээ ажыл-агыйның кол адырының ажылдакчыларынче, бистерже онза кичээнгейни салып көрүңер. Чуртталга бажыңнары, чунар-бажыңнар, уруглар садтарының тудуунче, малчыннарның кыштаглаарын электрижидеринче, бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажылга болгаш дыштанылгага эргежок чугула бүгү-ле чүүлдерни тургузарынче хөй акша-хөреңгиден үндүрүп берип көрүңер.

Республиканың бүгү-ле ажылчы чонун каттыштырарынга болгаш найыралын быжыглаарынга Наадым кезээде-ле төөгү ёзугаар бараан боор чаңчыга берген болгай. Ынчангаш шак ол эки чаңчылды уламчылап көрээлиңер. Наадымывыс эде тургустунуушкунга, улустарның найыралынга дуза болзун. Шак бо бүгүнү бистиң аныяктарывыска дамчыдып бээр ужурлуг бис. Красноярск база Алтай крайларның, Сибирьниң өске-даа девискээрлериниң колхоз-совхозтарының болгаш бүдүрүлгелериниң коллективтери-биле найыралчы харылзааларны бүгү талалыг хөгжүдүп, интернационалчы холбааларны быжыглаалынар.

«Республикада кем-херек үнүлгези-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы программаны [illegible] берип. Бистиң ажылывыска эргежок чугула өске-даа ажылдарны кылып турар өске-даа ажылчыннарның ажылдаарынга болгаш дыштанылгазынга чогумчалыг байдалдарны тургузары-биле бүгү-ле чүүлдерни кылырын улус депутаттарының чер-чер Советтеринден, республиканың административ органнарындан, ажыл-агыйларның удуртукчуларындан дилеп тур бис.

Эргим эштер! Мал ажылын ажыктыг болдурарын бедидериниң, продукцияны бүдүрерин көвүдедириниң база республиканың чурттакчы чонун аъш-чем продуктулары-биле хандырарын экижидериниң херээ бистиң холувуста болгай.

Бөгүнде бистиң кол-ла сорулгавыс — малдың чайгы семиртилгезин билдилиг организастаары, немелде деңзи, элбек сүт дээш демисел болур. Чайын турнуктур семирткен мал — келир кыштаглаашкынга чедиишкинниң магадылалы-дыр. Хүн бүрүзүн, шак бүрүзүн ажыглаар, одарларны солуурун, дүнеки кадаттың аргазын, саар малга ногаан конвейерни солуштурарын ыяк сагыыр херек. Хой кыргылдазын, оларның эдериштирилгезин болгаш тарып боозадылгазын шынарлыг доозар херек. Мал ажылының салым-чолу чем баазазындан хамаарjыр. Бистиң кижи бүрүзүнүң хүлээлгези — мал чемин бүдүрерин көвүдедиринге бодунуң шыдаарла салыышкынын киирери болур. Бир эвес күш-ажылдың быжыг сагылга-чуруму чок болур чүве болза, аренда-даа, кэрээ-даа, ажылга таарымчалыг эки байдалдар-даа база четчир санныг мал чеми-даа ажылга дуза болбас. Сагылга-чурумну үрээн, ажыл-агыйжы эвес болгаш харысалга чок чорук бүрүзүн күш-ажылчы коллектив шыңгыы буруу шавар херек. Бистиң боттарывыс дээрден башка чорум-чуруму кым-даа тургузуп бербес. Ынчангаш ону бистер шуптувус чер бүрүзүнге-ле тургузаалынар.

Өскээртен дуза-даа манавайн, чуртталга бажыңнарын, малдың кажаа-хоралаларын, мал чемин белеткээр цехтерни септеп эгелээр херек. Кыштаглаашкынга белеткел октябрьга чедир доостур ужурлуг. Сентябрьны кыштаглаашкынга белеткел доозарының шалыпчы айы кылдыр чарлаарын саналдап тур бис. Бот-бодувуска дузалажып, удур-дедир хынажып тургаш, ону организастыг эрттирээлинер.

Ферма бүрүзүнге, бригада бүрүзүнге ажыл-херектиң байдалы дээш бистиң шуптувустуң бедик харысалгазындан ажыл-иштиң чедиишкини улуу-биле хамаарjыр. Республиканың малчыннары мурнуку хевээр-ле карак кызыл ажылдап, бо чылды база ниитиниң беш чылды доозар талазы-биле сорулгаларын чедиишкинниг күүседир, келир кыштаглаашкынга өй-шаанда белеткенир, ону бедик деңнелдиг эрттирер боор доорзиңге быжыг бүзүрелди илередип тур бис.

УЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

ААЛДАРЫНДА ЧЕДЕ БЕРГЕН

Дүүн республика Наадымының киржикчилери малчыннар боттарының аал-оранныарында чеде берген. Оларның тарап чоруурунуң мурнунда Агроүлетпүр эвилелинге оларга өртектиг тураскаал белектерни тывыскан.

ЧУРУКТА: Тес-Хемниң «Кызыгаар», «Таңды сыны», «О-Шынаа», Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозтарның болгаш мурнакчылары күш-ажылчы чедиишкиннери дээш шаңналдарны алган үези.

Оларның аразында малчыннарның чемпиону, чүс башка онаашты 121 анайны менди алган Владимир Багай-оол, тевежи Эрендей Орус-оол болгаш оон-даа бедик көргүзүглерни Наадымга уткуштур чедип алгылаан мурнакчылар бар.

Оңдар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

БӨГҮН

«АЛТАЙ ХАНГАЙ АЯЛГАЛАРЫ»

Моол Арат Республиканың Убса-Нур аймааның хөгжүм-шии театрының «Алтай Хангай аялгалары» деп концерт программалыг артистери республиканың малчыннарының байырлалы — Наадымга боттарының уран талантызын бараалгатканнар. Артистер Загиржап биле Жавзма оларның тыва ырларны күүсеткенин, моол өнүктерниң моол улустуң шойдүнчек ырларын национал хөгжүм херекселдеринге ойнаанын көрүкчүлер магадап көрген.

Ол ышкаш артист Алтангарлдиң «Ытте йерээл» деп уран номчулганы бараалгатканын, артист Самбуунуң моол улустуң «Шагнын дөрт үези» деп ырызының аялгазын лимби-биле тын тынмайн күүсеткенин Наадымның киржикчилери улуг сонуургал-биле дыңнаан. Моол өнүктер бөгүн Тес-Хем районнуң Самагалдай суурга чеде берген болгаш баштайгы концертин ажыл-ишчилерге бараалгадыр.

ДААРТА

НАЙЫРАЛ ЧЫЫЖЫ

Бурят АССР-ниң найысылалы Улан-Удэ хоорайның Найырал кудумчузу-биле Данияның, ГФР-ниң, Лаостуң, Швецияның, Австрияның, Американың, Камбоджаның болгаш автономнуг республикаларның төлээлери барык 900 ажыг кижи янзы-бүрү национал идик-хептиг чыскаал-биле базып эрткен. Оларның аразында бистиң республиканың төлээзи — «Тыва» улусчу аас чогаал ансамблиниң артистери база бар. Ол дээрге Азия болгаш Европа чурттарының найыралчы харылзааларынга тураскааткан «Байкал — делегейниң алдын эртинези» деп аас чогаал фестивалының киржикчилери-дир.

Хоорайның эң улуг «Октябрьның 25 чылы» стадионга аас чогаал фестивалының киржикчилериниң уран талант талазы-биле ёзулуг шылгалдазы болган. «Тыва» ансамбльдиң артистериниң тыва улустуң аас чогаалынга үндезилээн сыгыт-хөөмейин көрүкчүлер улуг сонуургал-биле көрген. Азия болгаш Европа чурттарының найыралчы харылзааларынга тураскааткан аас чогаал фестивалы ажылын даарта доозар.

Төрээн чуртувуста

● **ЭЛИСТА.** Калмыкияның Яшал районунуң тараажылары күрүнеге тараа садарының планын ажыр күүсеткен. Олар пландан ажыр тараа садарын уламчылап турар. Ниитизи-биле 60 муң тонна эки шынарлыг тарааны садар деп бедиткен хүлээлге алдынган. Ол дээрге пландан үш катап хөй болур.

Автономнуг республикаларның ажыл-агыйлары бо чылын байлак дүжүттү өстүрген. Чаагай тарааны ажаап, савалап алыр черлер чедишпестеп турары тараажыларны дүвүреди турар. [illegible]казы Ростов областың тараа хүлээп алыр пунктуларында бо чылдың дүжүдү база-ла савазырап турар.

● **УФА.** Башкирияның картон-рубероид заводу кылып турар кол продукцияларындан аңгыда, чуртталга бажыңнарының хаваларынга херегээр тудуг материалдарын база кылып эгелээн. Хирээнди холуксаалыг брустар белен өрттенмес, өлшыкка иривес болгаш шынары тудуг ыяжындан артык боор турар.

Завод чыл төнчүзүнге чедир 200 бажың хаваларын бүрүн белеткээр. Ыяштан кылган бажыңнарга бодаарга, бо чаа материал-биле кылган бажыңның өртек-үнези 20 хуу чиик боор турар.

● **ЧАПЛИНКА.** (Херсон область). «Украина» колхозтуң тараажылары эрткен чазын элээн хөй гектар черге кызыл-тасты болгаш арбайны шаанда тараачыннарның чажып турганы ышкаш хол-биле чажып тургаш тараан. Уттундурган ол арганың ажыктыынга чон бүзүрээн.

Шенелде кылдыр чаңгыс шөлге хол-биле чажып тараан тарааларның бир гектары-ла, сеялка-биле чаштырганынга бодаарга, 8-9 центнер дүжүттү хөйнү берген.

● **ОРДЖОНИКИДЗЕ.** Соңгу Осетияның тускайжыттынган ажыл-агыйлары ары чигирин белеткээр ажылды доосkan. Олар эм шынарлыг бо чемни садып алыкчыларга чорудуп бээр талазы-биле боттарынга алган хүлээлгелерин барык ийи катап ажыр күүсеткен.

Амгы үеде ары өглерин тайгаларда аппарган. Альпы оъттуг черлерден тергиин шынарлыг эвээш эвес продукцияны күске чедир алырын ары өстүрүкчүлери планнап турар.

(СЭТА).

Мурнакчы дуржулга

БИС ШЫДААР БИС БЕ?

Республиканың Садыг министерствозунуң ногаа баазазынга ногаа аймаа, эң ылаңгыя картофель хөйү-биле үрелип, үндүр октаттынып турары билдиниг болгай. Картофельди камгалалыг кадагалап болурунуң аргазы бар. 1990 чылдың июньда № 25 «Экономика и жизнь» деп солундан дараазында чүүлдү кызыра чара парладывыс.

«Кызылда ногаа баазазынга ынчаар ажылдап болур бе» деп айтырыгны садыг министри П. Н. Ходыревке салдывыс.

ОРУЛГАЛЫГ НОГАА БААЗАЗЫ

[illegible]

цинтирлээн. Ажылдың шаңы кылдыр [illegible] планнаттынган картофельди камнап алганындан үнген акшаны артырган. Чижээлээрге, 1 тонна картофельди, [illegible] үндүр бижиир деп [illegible] болза, бир эвес ол картофельди чидирип чок камнап алганда, ооң өртээ [illegible] артар. [illegible]

[illegible] 5 муң рубль немелде орулганы берип турган.

Бир эвес планнаттынганы [illegible] болза, 1 тонна картофельди кадагалаарынга 40 рубль 28 копеекти чарыгдап турган болза, бригада херек кырында чүгле 27 рубльди чарыгдаан. **Планнаттынган чарыгдал-биле боттарының үндүрген чарыгдалының ылгалы 205 муң рубльди база шалың кылдыр алганнар.** Ооң 1200 рубльди картофельди шыг- [illegible]

М. МУРЗАГУЖИНОВ.
Джамбул хоорай.

Совалгу шакта

ЧАА ПАРТИЯ ТУРГУСТУНГАН

ВАРШАВА, (СЭТА). Польшада чаа ниитилел-политиктиг каттыжыышкын тургустунган. Оңу хамаатыы шимчээшкини деп адаан Ук шимчээшкин чурттуң кооскү политиктиг болгаш хөй-ниитиниң [illegible] «Солидарность» [illegible] профэвилелиниң [illegible] Л. Валенса [illegible] турган үеде оон үзүп чорупкан политиктиг ажылдакчылар бо шимчээшкинниң [illegible].

Чаа партияның төлээлекчилери Збигнев Буяк биле Владислав Фрасынок чоокта чаа чурттуң парламент кежигүннери-биле ужурашкаш, шимчээшкинниң үзел-бодалын база сорулгаларын оларга чугаалап берген.

— Чаа шимчээшкин эрге-хоойлуга үндезилеттинген чаартылгалар дээш туржуп турар — деп, З. Буяк парламент кежигүннеринге дыңнаткан. Ооң алыс утказы чүл дээрге тургустунуп келген чаа партия Тадеуш Мазовецкийниң баштап турар чазааның политиказын уламчылаар сорулгалыг [illegible].

СОВЕТ ДАЙЫНЧЫНЫ ЭГИДИП БЕРГЕН

КАБУЛ. (СЭТА). Афганистан Республиканың Даштыкы херектер министерствозунуң [illegible] туттурган база бир совет дайынчыны совет талага хүлээдип бээринин [illegible] эрткен субботада болган Бо удаада узбек оол Ильяс Саатовту совет талага хүлээдип берген.

И. Саатов туттурган соонда, Баглан можуга турган. Афган эрге-чагырганың ылаңгыя исмалант даар абщинаның удуртукчузу сенатор Мансур Надириниң кызымак чоруунуң ачызында база бир совет солдат төрээн чуртунче ээп чедип келир аргалыг болган.

— «Афганистанның ислам партиязы» деп адаттынар [illegible] каттыжыышкынында туттурган совет дайынчылар ам-даа бар. Ол каттыжыышкынны Гульбеддин Хекматиар деп кижи командылап турар. Каттыжыышкын Баглан можуда хевээр-ле [illegible] турар — деп, И. Саатов СЭТА-ның корреспондентизинге чугаалаан.

ТЫВАНЫҢ профэвилелдери

№ 3. июль. 1990 ч.

Чоннуң чайгы дыштанылгазы

ТААРЫМЧАЛЫГ БАЙДАЛДЫ ХАНДЫРАР

1990 чылда бистиң республикада ажылдап турар 130 муң ажыг кижилерниң чүгле 3500 хирези курорттарга дыштаныр. Оон иштинден 2000 кижи Тывада «Чедер» биле «Үш-Белдир» курорттарынга дыштаныр, оон арткаяннары республикадан дашкаар — Кара далай, Кавказ, Прибалтика, Ортаа Азия болгаш өске-даа черлерже баар. Оон аңгыда «Дус-Хөл» дыштанылга баазазынга бо чылын 3 муң хире кижи дыштаныр. Ак-Довурак хооранда, Хову-Аксында болгаш «Каа-Хем» хөмүрдаш разрезиниң кыш-чай чок ажылдаар санаторий-профилакторий бүрүзүнге 700 кижи кадыын быжыглаар. «Азас» туризм черинге бо чылын 1200 ажыг кижи келир. Туризм болгаш экскурсияның каттыжыышкынының таварыштыр бо чылын шупту 46,4 муң кижи дыштаныр.

Оон аңгыда, «Шивилиг», «Улаатай», «Кара-Суг», «Ажыг-Суг», «Алаш», «Чүрек-Дөргүн», «Уургайлыг» дээн ышкаш чоннуң «черлик аржааннар» деп адаар аржаан сугларынга, дустуг хөлдеринге чылдың-на 10—12 муң кижи кадыын быжыглап турар.

Профэвилелдерниң акша-хөреңгизи-биле тудуп турар пионер лагерьлеринге ниитизи-биле 20 муң уруглар дыштаныр.

Сан талазы-биле алгаш көөрге, бистиң республикада дыштанып турар кижилерниң саны арбын-даа ышкаш кылдыр көстүр-дүр. Ынчалза-даа шынар талазы-биле, чоңга ачы-дуза чедирилгези, эмнелге дузазы болгаш культура программазының талазы-биле четпестер кайы хөй. Ынчангаш 1987 чылда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профоблчөвүлелдиң кады хүлээп алганы 124 дугаарлыг «Аржааннарны болгаш дустуг хөлдерни чөптүг ажыглаарының болгаш ында дыштанып турар чоннуң хандырылгазын экижидер дугайында» доктаалдың борта база катай сактып, көдүрүп көрзе эки боор деп бодап тур мен. Ол доктаалдың кол утказы — путёвкалар берип турар курорттар, санаторий-профилакторийлер, турбазалар, «Дус-Хөл» дыштанылга баазазы болгаш пионер лагерьлеринде ниити байдалды профоблчөвүлел болуушкун харылап турары туризм болгаш экскурсия каттыжыышкыны, курорттар эргелели болгаш дыштанылга черлерлиг бүдүрүлге черлери-биле кады долузу-биле харылап турар. Ында ниити байдалдың корум-чурумну, эмнелге, аъш-чемни шуптузун организастап харылап турар. Өске, путёвка чок, «черлик» арга-биле дыштаныр, чоннуң чыглып турар аржааннары болгаш дустуг хөлдерин ол черлерниң район болгаш кожуун Советтери харылаар. Район девискээринде турар аржааннарда корум-чурумну, чоңга эмнелге, культура болгаш өске-даа дузаны районнуң тус-тус черлери харылаар.

Үстүнде айыткан доктаалдың оон аңгы бир кол сорулгазы — аржааннарны болгаш дустуг хөлдерни камгалаары болуп турар. Долгандыр турар девискээрниң оът-сигенин, малгаш-куртун [illegible] чүгле арыг бодап турар кижилерге удур чогуур хемчеглерни алырын республиканың болгаш районнарның ол талазы-биле харылаар органнарынга дагзып турар. [illegible] Советтер болгаш районнар девискээринде турар [illegible] массалыг дыштаныр черинге таарымчалыг байдалды бүгү талазы-биле хандырар.

[illegible] хүннерде профоблчөвүлелге курорттар удуртур эргелелге Тарыс аржаанынга канчап барып эмнээрил деп чоннуң айтырыглары көвүдеп турар. [illegible] Тарыс аржааны [illegible] районнуң девискээринге хамааржып турар болгаш, чоннуң орта дыштанылгазының бүгү-ле айтырыгларынга харылаар чер — [illegible] депутаттарының Кызыл район Совети болуп турар. Чоннуң канчап чедеринниң-даа айтырыгларын, эмчи, садыг болгаш өске-даа хандырылга дугайында айтырыгларны бо Совет боттарының шиитпирлеп шыдавас айтырыгларын үстүкү органнарга чедип тургаш, шиитпирлээр.

Оон ыңай бистиң республиканың кайы-даа булуңунга баарга, профоблчөвүлелдиң удуртукчуларындан үргүлчү чоннуң салыр айтырыы: «Бис автономнуг республика болганывыста, курорттарны чүге Красноярск крайга бериптер бис, боттарывыска чагыртыр кылдыр ап алзывысса кандыг чүвел дээр?». Бо айтырыгны профоблчөвүлел Москвада курорттар харылаар төп чөвүлелге үш чыл бурунгаар тургускан. Бистен удур салган айтырыглары: «Силерниң курорттарыңар бир чылда 2—2,5 ай ажылдаар болгай, а арткан 10—9,5 айларда чаа тургустунар курорт эргелелиниң ажылдакчыларының курорттарның директорларынга, бухгалтерлерге, [illegible] болгаш бүдүн чылдың шалыңын [illegible] төлеп ап [illegible] тур бе? Ынаар силерниң курорттарыңар [illegible] ажылдаарының саң-хөө түңнелиниң нарылгазы чылдын-на ортумаа-биле 100 муң рубль болуп турар, ону республика бюджеди бодунга ап шыдаар бе? Үште, орулга хамаанчок, карылгалыг курорттарны улам ыңай сайзырадырда, септеп-селиирде акша-төгеригни канчап алыр силер?»

Айтырыг бүрүзүнге «Чок» деп харыы берген бис. Канчаар-даа бодап көөрге, өске харыы, шынап-ла, чок болуп турар.

Борта немештир чүгле үстүнде айыткан чарыгдалдарны Красноярск крайның курорттар эргелели ап турарындан аңгы, «Чедер» биле «Үш-Белдирниң» сөөлгү ийи чыл иштинде чаа тудугларга болгаш септелгеге 2 миллион рубль түңнүг чарыгдалды кылган болгаш Красноярскиден чылдың-на 10-10 КамАЗ машиналар ишти янзы-бүрү чүктү сөөртүп турар бис.

Ниитизи-биле чугаалаарга, Тыва АССР-ниң бюджединден курорттарның сайзыралынга чарыгдал шуут чок болуп турар, профоблчөвүлел сөөлгү ийи чылда чартык миллион хире рубльди ынаар киирген. Удавас тус-тус черлерниң бот-орулга-чарылгаже кирерин таварыштыр Красноярск край бистиң курорттарывыстан ойталаары билдингир, ынчангаш бистиң республиканың план органнары бо айтырыгже сагыш салыр үези келген.

Бистиң курорттарывыстың келир үезиниң дугайында кысказы-биле чугаалаарга мындыг: «Чедерниң Агропромстройниң [illegible] 1991 чылда «Үш-Белдирниң» чүгле чайгы үеде ажылдаар кылдыр сезонун көвүдедир хемчег алыр бис. Электроэнергия айтырыын шиитпирлээрнимзинден ол курортту кыжын ажылдадыр арга чок болуп турары чоңга билдингир боор.

«Шивилиг» аржаанының келир үезиниң дугайында 1990 чылдың январь 3-те «Шын» солунга чон-биле чүмелешкен мээң материалымда шупту бижиттинген, оон ыңай улуг өскерилге болбаан.

Чоннуң чайгы шөлээзиниң үезинде оларны дыштандырып, эмнеп болур курорттарывыс, дыштанылга баазаларывыс болгаш 40 ажыг аржааннарывыс бар дээрзин үстүнде демдеглээн бис. Ажыы-биле чугаалаарга, чамдык кол-кол аржааннарже чон шуужуп турар. Ол аржааннарның турар черлерин харылап турар районнарның күүскомнары, хөй-нииити организацияларының ында дыштанып турар чоңга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш ажылдарны чорудар, дыштаныкчыларны аъш-чем продуктулары-биле хандырарынче кичээнгейни угландырар апаар. Ынчангаш республиканың ажылчы чонунга чайгы эки дыштанылганы, кадыкшылды Тываның профэвилелдерниң область чөвүлелиниң өмүнээзинден күзедим.

Чаагай-оол МОНГУШ.
Профоблчөвүлелдиң даргазының оралакчызы.

АҢАА ДЫШТАНЫР

Чоннуң амыдырал байдалының бедээнинден болгаш оон хүн бүрүде негелделериниң улгатканындан республикада кадыкшыл быжыглаарының албан черлериниң саны дыка чедишпейн турар. Ылангыя санаторийлерниң, курорттарның саны эвээш, аңаа дыштаныксаан кижи бүрүзүн хандырар арга чок.

Улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел обкому республиканың башкыларынга дыштанылга баазаларын тургузары-биле (хөлдерге болгаш аржааннарга) улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел Төп комитединге 1988 чылда айтырыг тургузуп, ол баазаларны тударынга акша-хөреңги-биле дузалаарын дилээн. Профэвилелдерниң республика комитеди ол сорулгага ажыглаары-биле 330 муң рубльди бистиң республикага үндүрүп берген.

Амгы үеде «Дус-Хөл» дыштанылга баазазында 30 оруннуг пансионадывыс бар. Аңаа бо чайын курстарга өөренип келген башкылар дыштанып ап болур арга бар. Эрткен чылын ол пансионатка 140 кижи дыштанган, а бо чылын база-ла ол хире башкыларны дыштандырар бис.

Сүт-Хөл районнуң «Шаараш» аржаанында 20 оруннуг чайгы бажыңнарны туткан. Аңаа дыштаны келген башкылар Сүт-Хөлче походтар, 1 хүннүң туристиг походтарынга киржир. Спортчу маргылдаалар, концерттер база аңаа болур. Хүнде бир дыштаныкчының чемнинге 1 рубль 36 көпеек чарыгдаттынар, путёвканың өртээ 36 рубль.

Бай-Тайга районнуң «Шивилиг» аржаанында 25 оруннуг профилакторийнивис база бар, аңаа беш сезон ажылдаар. Ында ам үшкү сезон эгелей берген.

Эрзин районнуң Бай-Хөлде 20 оруннуг профилакторийни база туткан, аңаа база-ла беш сезон иштинде башкылар дыштаныр. Ынчангаш аңаа чай дургузунда 100 башкы дыштанып ап болур-дур. Бай-Хөл — эмшинарының талазы-биле Дус-Хөлден дудак чок, а суунуң арыг-силииниң талазы-биле, хемчээлиниң талазы-биле Дус-Хөлден дыка улуг. Бо профилакторийге дыштанып турган үелерде солун концерттерни-даа көөр силер, кинолар база доктаамал үнүп турар. Спортчу маргылдааларга база киржип болур силер.

Татьяна ОКСУР.
Улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң инструктору.

Республиканың ажылчыларының, бүдүрүлгелерниң социалистиг чарыжын организастаарынга профэвилелдер улуг үлүгүн киирип турар. Оларның түңнелдерин эзугаар кызыл туктарны, вымпелдерни, өске-даа шаңналдарны тыпсып турар.

ЧУРУКТА: Өвүр районнуң төлээлеринге Кызыл тукту тыпсып турганы.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«ҮШ-БЕЛДИР»

Үш-Белдирниң турар чери, ону долгандыр бойдузу эңне чараш, каас, янзы-бүрү үнүш, кат-чимизи, даш бүдүмелдери, хемнер-суглары онзагайланып турар болганда, аңаа курорт тургузар факторлар четчип турар. Харындаа Үш-Белдирниң бо онзагай туруш-бандалдыг бичии девискээринде даглыг Кавказтың, Барыын Сибирьниң, Швейцарияның кайгамчык бойдус чурумалы бары дыка солун.

Үш-Белдирниң аржааныг суунуң изии 85 градус чедип турар, ооң составында колдуунда кремнистый сероводород бар, эвээш радоннуг. Шинчилел кылып өрүмнеп көөрге, чер бүрүзүнде сугнуң температуразы аңгы-аңгы болган. Кол эмнеп болур аарыглары: нерв аарыглары, янзы-бүрү радикулиттер, невриттер, плекситтер, солярит-тер, янзы-бүрү сөөк-даяк аарыглары, кеш аарыглары, херээжен улустуң аарыглары болгаш өске-даа шимчээр органнарның аарыгларын чединшкиннииг эмнеп турар.

Бо хүннерде курорттуң эмнеңир, чурттаар болгаш немелде баазалары экижээн, ынчалза-даа оларны чаңгыс хүн азы чыл иштинде тудуп, ажыглап эгелей берген дээр болза шын эвес. Бо курорттуң материал-техниктиг болгаш эмнеңир баазазында хөй-хөй айтырыглар ам-даа артпышаан. Чижээлээрге, эмнеңир ванналыг корпусту 10 чыл иштинде тудуп келгенниниң түңнелинде чүгле бо чылдың сезонундан эгелеп ажыглап эгелээнин чон билир, а аэропорт шөлүн тудуп эгелээнинден бээр ам 15 чыл чедип турар, ам-даа ажыглалда кирбээн. 200 олуттуг клуб тудуун планнап эгелээнден бээр ам 3 чыл чедип турар, бүгү талазы-биле белен-даа болза, тудуг ыяжы чогундан чүгле таваа салдынган чыдар. Бо бүгү четпестерниң кол чылдагааны, бир талазында, ынаар ужар самолёттар чүгле АН-2 болганда хөй пуруузунда агаар-бойдустуң байдалындан хамааржыр, кыжын хар улуг чагганда барык ай-айы-биле аргыжылга чок апаар. Четпестер профэвилелдерниң Красноярскиде курорттар эргелелиниң талазындан кошкак удуртуп турарында деп база санаар апаар, ылангыя мында ажылдап турар төлээзи А. А. Саянның, курорттуң директору Д. М. Кара-Салдың кошкак ажылы дизе частырыг болбас.

Эң берге айтырыгларның бирээзи — кадр айтырыы, чүгле дизе, сезоннуг ажылга ажылдаар кижилер тывылбас.

Бо хүннерде хары утда курортта 300 ажыг кижини хүлээп ап турар, ооң иштинде 170 кижи профэвилелдерниң чиигелделиг путёвкалары, а артканнары Красноярскиниң хамааты ужар чүүл эргелелиниң, Тываның автотранспорт каттыжыышкынының болгаш арга-арыг ажылдакчыларының тус-тузунда кылып алган корпустарында дыштанып турарлар.

«Үш-Белдир» курорт келир үеде, аэропорттуң шөлүн тудуп дооскан база электроэнергия айтырыын чедимчелиг шиитпирлээриниң түңнелинде бүдүн чыл дургузунда ажылдаар курорт апаар.

Март-оол МОНГУШ.
Профоблчөвүлелдиң күрүнениң социал камгалал килдизиниң эргелекчизи.

«ШИВИЛИГ» АРЖААНЫ

Бай-Тайга районнуң девискээринде турар бо аржааны курорт кылдыр тударының дугайында айтырыг каш чыл улаштыр тургустунуп келген. Кедизи барып, аңаа курорт турары ам безин билдине берген. Ол талазы-биле шинчилел ажылдары чорүттунган, төлевилел-смета документациязы белеткеттинип турар.

Бо сураглыг аржаанның дугайында чоннуң чугаалары-даа дыннаан, солун, сеткүүлдерге парлаттынган чүүлдерни-даа номчаан мен. Ынчангаш ол аржаанда дыштанылга сезону эгелеввээн-даа болза, июньнуң ортан үезинде аңаа чедип, чоннуң хүндүлээри ол ыдыктыг черниң аржаан-суун ижип, ында байдал-биле танышкан бис. Ажыы-биле чугаалаарга, сеткилге таарышпас чүүлдер эвээш эвес болду. Аржаанның үнүп чыдар черлеринде ол чоок-кавының аалдарының инектери дезээлеп, сугну ижип кылаштажып чоргулаар-дыр. А шоргаларны кылып кааны (бо үениң дениеди-биле алырга) көөрге база-ла чаржынчыг деп чугаалап болур. Бо бүгүнү чоңга таарымчалыг кылдыр кылып алырының аргалары чок бе? Бодунуң районунуң девискээринде турар бо хире сураглыг аржааны бай-тайгажыларның чоргааралы, бодунуң кадыкшыл чери кылып алыр талазы-биле районнуң удуртукчулары чогуур хемчеглерни чедир албайн турар-дыр деп бодал кижиниң сагыжынга дораан кирип кээр. Ажыы-биле чугаалаарга, аарыг-кадыы-даа хамаан чокка, чүгле чайгы хостуг үезин эрттирип алыры-биле ынаар чоруп турар кижилер кайы хөй дээрзин ол аржаанга каш удаа дыштанган эштерден дыннаан бис. Ам бо аржаанда кадыкшыл сезону эгелээн. Ында дыштанып турарларга таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле бүгү хемчеглерни алырынга районнуң удуртукчулары боттарының төлептиг үлүүн киирер боор деп идегеп турар бис.

Бистиң аңаа чоруп турганывыс үеде аржаанда эвээш эвес улус дыштанып турар болду. Оларга ужуражыры-биле чеде бердивис.

— Мени Султреков Иосиф Николаевич дээр — деп, баштайгы ужуражып чугаалашканывыс аржаанчы чугаалады.— Тываның бо аржаанынга ам үш чыл улаштыр кирип тур мен. Маңаа таарышпас аажок, радикулит, куяң болгаш өске-даа аарыгларга удур дыка эки эм шынарлыг аржаан-дыр бо. Харын маңаа удавас курорт ажыттынар деп сураг бар болгай, ынчан путёвка тыптыр эвес, өскээртен кээп турар бистерге-ле берге-дир аа — деп, Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалиди Иосиф Николаевич чугаалады.

Кожавыс Хакас автономнуг областың Таштып районнуң «Абаза» совхозунуң удуртукчулары 20 ажыг ажылчынын бир неделя дургузунда бо аржаанга дыштаныры биле чорүткан болду. Олар мында эки дыштанып, аржаанга кирип, кадыкшылын быжыглап ап турарынга аажок өөрүүр болдулар. Аржаанның оларга таарыжып турары, аржааны ижип, аңаа каксып турарын олар чугаалап, сегип турарынга аажок таарзындылар. А. Торохова, Г. Султрекова олар маңаа чаңгыс эвес удаа кээп турарынга чоргаарланыр болдулар.

— «Тыва даг-дүгү» комбинаттың бөдүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цехиниң мастери Любовь Очур-оолдуң удурткан № 1 ээлчегниң ажылчыннары бис. Ээлчээвистиң шупту кежигүннери 3 хонук маңаа дыштаныры-биле комбинаттың профэвилел комитеди чорүткан — деп, олар чугаалаадылар. Дыштаныкчыларның бо аржаан дугайында бодалын, оларның канчаар дыштанып турарын сонуургап, чамдыктарынга сөс берген бис.

Тамара Ховалыг, цехтиң машинизи:

— Шивилиг аржааны дээрге, бүгү Тывада сураглыг аржаан-на болгай. Ылангыя чайгы сезон үезинде маңаа чон шуут сыңышпастай бээр деп чугаалап болур. Мен бо аржаанга чаңгыс эвес удаа кээп, дыштанган-даа мен. Эрткен чылын база бистиң бо ээлчээвисти бээр дыштандырып чорүткан чүве. Бо ээлчег — цехтиң мурнакчы ээлчээ, ынчангаш бисти бээр шаңнал кылдыр каш хонук дыштандырып чорудуп турарынга аажок өөрүүр, таарзынар-дыр бис. Аржаанга кирип, ижип эмнеп турар бис. Биске бо аржаан дыка таарыжыр. Маңаа кээрге, кижи шуут чиик апаар. Бо черниң арыг агаары, бойдус чурумалы кижиниң сагыш сеткилин безин көдүрө бээр. Магалыг-ла аржаан-дыр бо. Бай-тайгажылар бо аржаанынга чоргаарланыр ужурлуг.

Татьяна Сарыглар, машинист:

— Бо магалыг аржаанга кирип, кадыкшылывыс быжыктырып ап тур бис. Мында агаар-бойдузу-даа, тайга-сыны-даа кайгамчык-ла-дыр. Бистиң доозуннуг хоорайывыстан маңаа келирге, сагыш-сеткилге безин дыка өрүнчүг-дүр. Агаарның магалыын! Аржаанга кирип, радикулит, ангина, чүстер аарыглары дээш, өске-даа аарыглардан адырлып ап тур бис. Мындыг магалыг бойдус чурумалдыг, арга-арыглыг черге дыштаныры тергиин-дир.

Биче-кыс Канзан, машинист:

— Бо сураглыг аржаанга чаңгыс эвес удаа кээп тур мен. Магалыг-ла эм сугтуг аржаан чүве бо. Бо удаада мында бичии оглумну эккелген, аржаанга кирип тур мен. Буттары быстынмастаан оол-дур ийин, эмчилер бо аржаанга кирип көрүнерем деп сүмелээн чүве, ынчангаш оглумну мында аржаанга кирип турарым бо. Не кижиниң бүгү-ле сагыш-сеткилин ажы-төлүнче угланган чоруур болгай. Оглумнуң аарыынга бо ыдыктыг черниң аржааны дузалаптар ирги бе деп бодап турарым бо ийин. Маңаа сеткил чангаан кижилер хөй-ле боор чүве-дир. Ынчангаш идегеп турарым бо ышкажыл.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың мурнакчы бо ээлчээниң ажылчыннары маңаа мага хандыр дыштанып, аржаанга кирип алганнар. Ам удавас оларның автобузу келир. Чоруптарынга белеткенип алган, аштаныпчемненген, ажык шөлде хол бөмбүү биле ойнаан турлар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ЧУРУКТА: бөлүк дыштаныкчылар.

(Бо арынны профоблчөвүлелдиң парлалга төвү белеткээн).

«ЧЕДЕР» КУРОРТ

Тываның сураглыг курорттарының бирээзи — «Чедер». Республика [illegible] ол ырак эвесте турарындан аңаа чедери безин түвек чок. Ам ында үшкү сезон ажылдап турар. [illegible] ажылчыларының [illegible] чайгы шөлээзиниң [illegible] бо курортка дыштанып, кадыкшылын быжыглап алырлар. [illegible] бо курортка дыштаныкчыларның саны-даа эвээш, ажылдаар сезоннары-даа хөй эвес турган. А бо чылын аңаа 3-кү сезон ажыттынар, а келир чылдан [illegible] Агропромстройнуң ажылдакчыларының профилакторий-санаторийин ажыглалга кирип, бүдүн чыл дургузунда ажылдаар курорт апаар.

Курортта колдуунда-ла малгаш-биле эмнеп турар. Ынчангаш ол талазы-биле эмнээшкинни чорудуп турар [illegible] бардывыс. [illegible] арыг-силиг, эмнээр [illegible] дыштаныкчыларның дыштаныр [illegible] ажылдап олурар [illegible] Белек Васильевна-биле чугаалажып, дыштаныкчыларның өөрүшкүзүн бижээн кыдырааштарның арыннарын ажып көрдүвүс. «Чедер» курорттуң бүгү ажылдакчыларынга, ылангыя эмчи сестралары Тамара Семёновнага, Людмила [illegible], [illegible] Кудумаевага өөрүп четтиргенивисти илереттивис», «Курорттуң бүгү эмнээр [illegible], ылангыя [illegible] эмнээр черниң ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенимни илереттим. Красноярскиниң № 9 шахтазының ажылчыны». Өөрүп четтиргениниң [illegible] сестерин ол кыдырааштардан номчуп болур.

— Силерниң ужуражып чугаалажыксап чоруур малчыннарыңар бо өрүүстэ чурттап турар чүве — деп, эмчи сестразы Екатерина Дордумовна бисти эдертиш чорутту. Шынап-ла, ол өрүүстүң дыштаныр өрээлинде аалчы каш угбайлар [illegible] олурдулар. Оларның кайыын келгенин, канчаар дыштанып турарын, ол курорт дугайында чүнү бодап турарын сонуургап айтырган мен.

— Мен бо курортка бир дугаар кээп тур мен. Бодум Чаа-Хөл кожуунуң «Большевик» совхозтан келдим. Эки дыштанып алдым, ам чанарынче белеткенип турар мен — деп, ол совхозтуң хоочун малчыны, Дузак Натас-ооловна Куулар чугаалай-дыр.— Совхозумга мал ажылынга хөй чылдарда ажылдааш, ам пенсияже үнгүм-даа, ынак ажылымда хевээр мен. Оолумну-биле кады мал тудар бис. Чүстер аарыы мени берге байдалга [illegible] турар, ынчангаш совхозум мээң путёвка садып берген, мында дыштанып турарым бо. Курорт эки-дир: аъш-чеми-даа четчир, янзы-бүрү эмнээшкини-даа эки-дир. Моон артык чүү турар боор, магалыг дыштанып, эмненип алдым.

— Мен «Тыва» совхозтан келдим. Мени Куулар Чолдаа Херел-ооловна дээр, малчын кижи мен — деп, чугаазын ол эгеледи.— Бүгү назынымда малчынмаа келген мен, бо курортка моон-биле үш удаа кээп дыштанып, эмненип тур мен. Эмчилерниң эмнээри-даа эки-дир, сагыш салыышкынга чүгле четтирдим дээр апаар, хомудал чокка дыштанып алдым. Кадыкшылым-даа быжыглап алдым. Маңаа солун концерттерни-даа, кино-тоглааны-даа көөр-дүр бис. Моол артистер безин концертин көргүскеш бардылар. А боттарывыстың артистеривис база бар болгай, каш удаа концерт көргүстүлер. Эки эмненип, дыштанып алдывыс — деп, ол чугаалады.

— Мен Өвүр районундан келдим. Маңаа чаңгыс эвес удаа дыштанган мен, эки курорт-тур дээрзинге идегээр кижи мен. Дыштанып, эмненип турар кижилерге таарымчалыг бүгү чүүлдер бар-дыр, ону шупту дыштаныкчылар көрүп, билип турар. Ынчалза-даа курорттуң девискээринден эгелээш, дыштаныкчыларның чурттап турары комнаталарынга чедир арыг-шеверни чогуур негелдеге чедир тургузары чугула-дыр деп билип турар бис.

Ажыы-биле чугаалаарга, Красноярскиден келгеннер мында дыка хөй-дүр. Кижи бодаарга, республиканың чонун маңаа дыштандырары чугула болгу дег. А өскээртен келгеннерге путёвкаларны кым берип турар чүве ирги, чоп дыннаарга-ла, путёвка айтырыы дыка берге дижир боор чүве ийик. Бо айтырыгны дараазында сезоннарда черле өөренип көргени дээре болгу дег — деп, милицияның хоочуну, пенсионер Сенди-Сүрүң Санчиевич Монгуш чугаалады.

Дыштаныкчыларга солун болзун дээш ында культура-массалыг эвээш эвес ажылдарны хоочун башкы, ам пенсияда Зоя Михайловна Афанасьева чорудуп турар.

КАДЫКШЫЛДЫҢ ҮНДЕЗИНИ

Чоннуң чайгы дыштанылгазының база бир хевири — спортту [illegible], спортчу маргылдаалар. [illegible] Спорт — кадыкшылдың үндезини деп чугаалажып турарывыста [illegible]. Күш-культура болгаш спорт-биле [illegible] [illegible] [illegible]

Профэвилелдерниң ВДФСО Тыва область чөвүлели [illegible] коллективтериниң ажылдакчыларының ортузунга күш-культураны болгаш спортту [illegible] [illegible] ажылдарны чорудуп турар. Ажылчы чоннуң күш-культура база спорт ажылдарының материалдыг баазазын хандырып, ынчангаш республиканың профэвилелдер чөвүлелиниң дузазы-биле [illegible] бистиң спорт [illegible] күш-культура коллективтеринге болгаш дузаны чедирип турар. «Хүреш» стадионну [illegible] 100 муң рубльди тудуп, «Тайга» стадионунга 60 муң [illegible] [illegible] [illegible] 70 муң рубльге спорт залын тудуп берген, спортчу [illegible] [illegible]

[illegible]

Министерстволарның, ведомстволарның, каттыжыышкыннарның болгаш профэвилел обкомнарының чанынга күш-культураның кадыкшыл клубтарын тургузуп, оларга методиктиг дузаны чедирип келген бис. Республикада амдызында шыңгы 7 клуб бар, оларның кол сорулгазы: чон ортузунга күш-культураның янзы-бүрү хевирлерин, материалдыг баазазын хөгжүдери. Сан-хөө министерствозунуң чанында турган «Финансист» күш-культура кадыкшыл клуву [illegible] — министерниң оралакчызы Ф. Ф [illegible] удуртулгазы [illegible] сан-хөө ажылдакчыларының чайгы спартакиадаларын доктаамал эрттирип турар. Эмнелге, курсадыг болгаш херек-ледикчилер кооперациязының ажылдакчыларының ортузунда күш-культура болгаш спорт сайзырап, [illegible] спортчу маргылдааларны, түннел оюннарны эрттирип турар.

Республиканың малчыннар Наадымынга «Хүреш» стадионнуң дериг-херекселин чаартып, тыва хүреш шилиндек 64 мөгениң чараш хүрежин Наадымның киржикчилеринге сонуургаттывыс.

Владимир БИЧЕ-ООЛ.
Профэвилелдерниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң даргазы.

АҢАА ДЕМНИГ АЖЫЛ ХЕРЕК

Районда чурттап турар хоочуннарның болгаш инвалидтерниң амыдырал-чуртталгазының байдалын [illegible] «Сагыш салыышкын» программаны социал хандарылга килдизи ажылдап кылган болгаш ол ёзугаар ажылдап турар. Ол соруглга-биле чер-черлерде дуза чедирери негеттинип турарларны тодарадып тускай дансыны [illegible]. Кымга кандыг дуза херегин деп чүвени ында айыткан. 1989 болгаш 1990 чылдың беш айларында дараалында ажылдар кылдынган. Бо талазы-биле Алдан-Маадыр, Бора-Тайга, Баян-Тала суурларда ажыл [illegible] «Алдан Маадыр» совхозтуң директорунуң кыдында үеде пенсионерлерге болгаш инвалидтерге хөмүр-дашты дажыглап берип, чамдык улустарга акша дузаламчызын көргүзүп турар. Чижээ, Алдан-Маадыр суурда чер чедип албас берге байдалдыг хоочуннар болгаш инвалидтерге дуза чедирер талазы-биле тускай кижини ында тургускан. Ында А. Ш. Соржак ак сеткилдиг ажылдап турар. Бодунга хамаарыштырган кижилерге [illegible] доктаамал [illegible] оларга бир [illegible] ажылдап боттуг дузазын чедирип турар.

Чугула бо ажылга школачылар база киржип турар. Хоочуннарга болгаш инвалидтерге доктаамал дузалажып [illegible] ужурашкылдарны эрттирип, солун ажылдарны кылып турарлар. Пионержи класс бүрүзү түс-тускайында быжыглаттынган өөредилгелиг. Олар өг-бүлелерге барып, бажың ажылынга дузалажып турарлар. Баян-Тала, Алдан-Маадыр, Бора-Тайга болгаш өске-даа школаларда буянныг, ажыктыг бо ажыл багай эвес тургустунган.

Эмчи дузазы пенсионерлерге база чер-черлерде багай эвес тургустунган деп болур. Эмчи ажылдакчылары тускай дансызын тургузуп алган, неделяда бир удаа бажыңга хайгааралды чорудуп, кижиниң байдалын көрбүшаан, эмнерин бажыңнарга чедирип садып турар. Чер-черлерге барып [illegible] шуптузу хомудалдар чок [illegible] турар.

Садыг хандырылгазы талазы-биле бисте дерги чугулдер кылдынып турар. Магазинде садыгга турбайн албас кижилерни колдай Советтер төлээлери садылбазын берип каан, олар [illegible] дашкаар үнмес тиригл турар ийикпе. Азы оларга аъш-чемни арттырып каарын практикалап турар.

Сүт-Хөл суурда пенсионерлерге сүттүг хүннүг садып турар.

Пенсионерлерге болгаш инвалидтерге дуза чедирер сорулга-биле «Буянныг ажыл дуза ажылазы» [illegible] чорудулган. Аңаа районнуң төп эмнелгези, херелекчилер [illegible] сан-хөө киирикчилер. Алдан-Маадыр суур [illegible] киришкенин айтыр апаар. Буянныг чугула бо хемчегге Ийме, Баян-Тала, Ишкин, Кызыл-Тайга суурларының арат кошкак киржилгени хомуданыыг. Оон киирген акша-биле пенсионерлерге ниит чемни бир удаа кылган. 12 кижиге акша дузаламчызын [illegible] [illegible] турар.

Культура [illegible] хоочуннар-биле ужуражылгаларны эрттирерин база чугуладап турар бис. Пенсионер, [illegible] хоочун компаниятер. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы А. С. Ондар база оон өңнүү ишти пенсионер Дулуш Седенова олар-биле ужуражылганы солун эрткен. Ынчаарда-даа культура, спорт талазы-биле ажылдар районда ам-даа чогуур деңнелинге чедир тургустунмайн турарын айтыр бодап турар мен.

Хоочуннар, инвалидтер чыл санында кадыын быжыглаан эмнелгеже Шагаан-Арыг арганында хөй дыштаныр турар «Сүт-Хөл», Карл Маркс совхозтар база районнуң улус өөредилге килдизи ында профилакторийни кылып алган. Эрткен чылын чүгле хоочуннар болгаш инвалидтер 300 ажыг кижи дыштанган. «Үш-Белдир» болгаш «Чедер» курорттарга 18 кижи дыштанган.

Хүлээп алдынган «Сагыш салыышкын» программаны күүседилгезинниң талазы-биле 1990 чылдың июнь 14-те район Советиниң күүсекомунуң хуралынга айтырыгны чугаалашкан болгаш ол талазы-биле тускай хемчеглерни ажылдап кылгаш, күүседиин хүлээп алган.

Хоочуннарга болгаш инвалидтерге ачы-дуза чедиририн мооң-даа соңгаар сайзырадыр сорулга-биле Советтер, оон депутаттары, чер-черлерде херээженнер чөвүлелдери, албан черлериниң болгаш организацияларының удуртукчулары бистиң-биле кады чогуур хемчеглерни ап ажылдаар боор деп идегеп турар бис.

Анисья МОНГУШ.
Социал-хандырылга килдизиниң эргелекчизи.
Сүт-Хөл район.

НААДЫМ: ЯРМАРКА

Июль 21. Эртенгиниң 7 шактан эгелээш-ле, хөй улус Кызылдың рынокунче. Октябрь кудумчузунче [illegible]. Машиналар [illegible] Садар, садып алыр. Кандыг-даа садыглаашкынның, ярмарканың сорулгазы ындыг.

1990 чылда Наадымга турачакатыг ярмарканы организастаарын Агроүлетпүр эвилелдиң харылзаар специалистиг комитеттиң даргазы, «Тыва эът, сүт, аъш-чем үлеттир» каттыжыышкынның даргазы К. Ш. Ялакова даашкан.

Кайы-кайы ажыл-агыйлар бо ярмаркага эки белеткенгенин Ниям Шой-[illegible]ден айтырдым. Чөөн-Хемчик районнуң ажыл-агыйлары, ылаңгыя «Хөндергей», СЭКП-ниң XXII съездиниң аттыг, Кызыл райондан «Кок-Тей», «Кара-Хаак» совхозтар [illegible] белеткенгенин ол айытты. Кок-Тейжилер балык садып турарын [illegible] Керза [illegible] Тайгадан балык тудуп турар болду.

Шынап-ла, хөндергейжилерниң садыглап турарын [illegible], арбай [illegible]. Ол чүүлдерни целлофан хаптарга [illegible] Эът база бар. А [illegible] алып каан.

Рыноктуң бир булуңунда инек эъдин улус аажок-ла садып ап тур. Оозун бодаарга, эът шыырак. Кайы ажыл-агый боор [illegible] «Найырал» [illegible] Чолдаар Игорь Сарым-оол [illegible] таныштырды. Кызыл [illegible] 7 [illegible] 50 [illegible] тураа [illegible] садыглап эгелээн. Улусту ап турары эки. Шынап-ла, совхозтуң [illegible] Раиса Чамзырын, Роза Сарым-оол, Чинчи Доңгак олар [illegible] чорудуптар [illegible] садып ап турлар.

База бир [illegible] келдим. Улус-ла хөй, тыва далган садып ап турлар. [illegible] чурттакчы [illegible] алыр [illegible] Кызылдың, [illegible] келген улус оң садыглап, [illegible] чурттакчыларын [illegible] «Тарва Баян» совхозтан «Эрткени хаак» деп кооперативтиң ажылчыннары-дыр. Ол коллективтиң удуртукчузу Виктор Сат-биле чугаалаштым.

— Он беш шоолай далган экелген улус бис. Садып алыкчылар [illegible] тур — деп, ол [illegible]. Далган [illegible] шуптузу ажыл. Бо кооператив [illegible] турар [illegible] ажылы бар. [illegible] Дөрбетей Кара-Сал биле Херелгей [illegible] олар тараазы [illegible] бээр. Шынап-ла, ону канчаар [illegible], далганың [illegible] дөрт [illegible].

Далганны кооперативтиң бухгалтери С. Шагжы [illegible] Ю. Моңгуш, Н. Моңгуш, Н. Сат база [illegible] У. Куулар садып алыкчыларга далганын хаптап, иргеп, үлеп берип турлар. Тыва далганны орус-даа [illegible] алыр.

Тоджунуң «Май 1» совхозу [illegible] база садып турду. Магазинде [illegible] садыг магазиннериивисте ол хевер [illegible] ол [illegible] алгаш боор-лар. Ынчаарга ону рынок [illegible] садып [illegible] Тывалар болган боорзадаан.

Ярмаркага дирит хой-ларны база [illegible] «Суглак» совхоз база [illegible] деп [illegible] арга чок.

Кызылдың, Кызыл-Мажалыктың эът комбинаттарының коллективтери [illegible] аъш-чемин [illegible]. [illegible] боор [illegible] далга эъди садып алыр [illegible].

Бо ярмаркага Кызылдың аъш-чем садыгының коллективи хөй-хөй [illegible] садып [illegible] чугаалаштым [illegible].

— Наадым хүннеринде бисте улуг-ла ажыл онзаш-ты. Ярмаркадан ангыда, театрга, паркка, а даарта, июль 22-де ипподромга ажылдаар бис — деп, аъш-чем садыгының директору Н. М. Гурьина чугаалады. Оон чугаазының бадыткалын Октябрьская кудумчузунга хөй-хөй киоскилерден көрүп болур чорду. Савалаан чем-ниң хевин. Аңаа чеже иш үнген деп? Барык 100 хире кижи. Аъш-чем садыгының бүгү-ле коллективтери киришкен. Үш хүн дургузунда сивалап келген. Ярмаркага 7-8 автомашинаны бараан сөөртүр кылдыр хаара туткан. Садып алыкчыларның аажок-ла хереглээри ижызыг конфета, шоколад аймаа, кофе, кекс, куурган сүт, майонез, бо чылдың эгезинден бээр кылып эгелээни «Алаш» деэр пряник — чүүн чок дээр! Хоорайның № 9, 10, 30 магазиннери база садыгчылардан Л. Салчак, И. Кечил-оол олар ярмаркада [illegible] чорудар [illegible] Нелли Михайловна чугаалады. Оларның [illegible] ангылааш, черле ниити коллективтиң кежиктери эки киржип турарын база айытты. Ниитизи-биле ярмаркадан 30 муң хире рубль орулгазы киирип алыр бис деп бүүрелин директор илередти.

К. Ш. Ялаковтуң карманнап алгаш чораан планындан көөрүмге, ярмаркага Агроүлетпүр эвилелдиң коллективтери райнонар аайы-биле чүглерни дыка садарын айтып каан. Сонгаан дээр 1 тонна, чөктаан эът аймаа 3 т, малдың ишти-тырны 7 т., эът 14,4, балык 3,7 т. дээш өске-даа аъш-чем аймаа бар. Ярмаркадан үнгүүт садып алганы бараанын чедирери-биле Агроүлетпүр эвилели 4 автомашинаны үндүрүп берген. Оларның ажызын чон көрүп, аштап турдулар.

Ярмарка дүжүнге чедир уламчылаан. Чоннуг хөй, улуг бараанар, аъш-чем даа бар болган. Чүгүм оон түңнелин тускуг коллективтер, ниити республиканың-даа үндүрер. Оон канчаар эртемнии садып алыкчылар [illegible] база [illegible]. Сүмелерин, дорт [illegible], [illegible] сорулгалыг болгай бис.

Бот-ла-да [illegible] ярмаркага [illegible] ажыл-агыйлар кале база [illegible] алгаш садылгаларын тодарадыпкан. Чижээ, дириг малдар, [illegible] ярмарканың [illegible] Октябрьская кудумчузунга [illegible], аскылап каан болза, улус бот-боттарындан кайда чүнү садып турарын айтырышпас турган боор. Оон ангыда соктаан тараа айтырган улус хөй болду. Садып алыкчыларның эң-не хереглээр чеминиң бирээзи — өреме көрбедим. Азы таварышпаан ным ол бе? Чамдык ажыл-агыйларның [illegible] кире бергилээн. [illegible]

[illegible] Ыраккы Тожудан белин кээп турда, чоокку районнарның ажыл-агыйларының чамдыызы канчап барганыл? Чептүг чылдагааннар бар-ла ыйнаан. А өскелери?

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бо чугула болуушкунну организастап эрттирген талазы-биле мактал, хомудал-даа турар ужурлуг. Ону мактаар, чемелээр-даа улус — садып алыкчылар. Ынчангаш ярмарканың организакчылары частырыгларны мооң соңгаар болдурбазы-биле санал-оналдарын чон Агроүлетпүр эвилелге, совхозтарга, садыг организацияларынга киирер, солуннарга бижиир боор деп идегедим.

Селеп ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: хойну, далганны садыглап турганы.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

ЧАЖЫНДАН ЭГЕЛЭЭР

Сөөлгү үеде Тывада аныяк-өскенниң ортузунда оорлаар, хулиганнаар, ок-биժек тудар чоруктар көвүдээп. Черле көрүп чоруурга аныяктарның чылдан чылче аажы-чаңы, мөзү-бүдүжү өскерлип чорup олурар боор чүве-дир. Эртем-техниктиг деңнилге чеже-даа сайзырап, хүн бүрүде амыдыралы бисче чаа чүүлдер кирип турар болза, сагыш-сеткилививс ол бүтүден ядаравас, хоозуравас ужурлуг.

Бай-Тайга районнуң Хемчик бажының арай адаанда, Шыйдазын деп черге төрүттүнген мен. Каш-ла чыл болгаш 80 харлаар деп чор мен. Мээң аныяк чораан шаам-биле бо шагны дөмейлээри эпчок-даа бол, бодумнуң чалыы назынымның чылдарын сеткил ханыышкынныг, таалаашкынныг сактып чоруур мен. Бо үеге бодаарга, ынчан үжүк-бижик билбес, түреңги амыдыралдыг-даа чурттап чораан болзувусса, ол үелерниң магалыын аар. Культуравысты, чаагай чанчылдарывысты, аажы-чанывысты дедир эгидиптер ындыг күш турган чүве болза. Амгы шагның аныяктары ол бүгүнү боттарының карактары-биле көргеш, бодунуң чону дээш чоргааралы киткеп, хүндүткели хөрлээлеп келир ийик.

Шаанда «кижиниң кижи өлүргени» деп сөстү колдуунда дыңнавас чораан, ам ол хонуктуң дургузунда республиканың девискээринге ынча-ынча өлүрүүшкүннер болган деп медээни Иштики херектер министерствозунуң дыңнадыындан номчааш, кижи чаржынар-дыр.

Ылыктыг кандыг-даа чүүлүвүс эртпаан, хүндүлелиг дег бичии-даа чүүлүвүс чок калган чок эвес бис бе? Национал чоргааралывысты чидирип, культуравыс алып каапкан чок бис бе? Кым-кым дээрзи бодуп канчаар алдының чоруруундан-на билдинер бээр. Бир эвес кудумчуга кылаштап чорааш эскерер болзуңарза, аныяктарның аажы-чаңының кайы хире чаржынчыг апарганын көөр силер. Ында-мында алгыржып, кускуннашкан, эрт, кем-дүшкен чоңга шорулган, хоорай автобустарынга, кинотеатрларга, автовокзалдарга улустуң мурнунче күш-биле чүткээн. Эзирик ында-мында чойтуладыр ошкашкан. Ээ-та, уламчылап-даа канчаар.

Дыл — чонуң байлаа, уран чүүлү, культуразы, төөгүзү. Ону ам канчаар ажыглап чоруур-дур бис. Көдээ черден келген кижи хоорай кижизи-биле арай деп-ле чугаалажып шыдаар дизимзе хөөредиг болбас боор. Дылывысты үен-даян сөстер-биле согажалап алган бис. Ам тыва-ла кижиге тыва дылды очулдурар апарган үе ышкажыл. Дылывыс аажок илереэн. Хоорай тывалары чүгле кара-чугаалажып чугаалажыр. Ажыглалдан ам-даа үнмээн. Кончуг чараш чиңгине тыва сөстерни чугаа аразынга киириптер болзуза, олар билбейн баар. Тайылбырлаар апаар сен.

Аныяк кижиниң кижизидилгези чоргектиг үезинден эгелээр. Ынчангаштың тыва чон — «Кижи болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп чугаалажып чораан. «Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн кажып болбас», аданелер уругларын чажындан-на тура эки чүүлдерге өөредип, бак чүүлдең чайладып чорууp болза эки. Ада-ие хүлээлгезин кижи бүрүзү өнчүнүнге чедир күүседип чорза, амыдыралывыска ындыг чүүлдер турбас ийик.

Николай ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
Хоочун артист.

ӨРТТЕН КАМГАЛААЛЫҢАР

Тыва АССР-ниң арга-ыяш фондузунуң ниити шөлү 11,4 миллион га чер. Арга-ыяш ажыл-агыйының ажылдакчыларының ажылында бир кол, берге чүүл — арга-ыяшты өрттен камгалаары. Ол ажылды 8 арга-ыяш ажыл-агыйы, 27 лесничество чорудуп турар. Оларның кужу арга-ыяшты өрттен камгалаарынга ам-даа чедишпес боол турар. Ынчангаш чурттакчы чонну арга-ыяш камгалалынга хаара тудар талазы-биле улуг пропаганда ажылын Тываның арга-ыяш ажыл-агыйының девискээр бүдүрүлге каттыжыышкыны чорудуп келген. Чылдын-на чурттакчы чоннуң аразынга 20-30 муң хуудустарны тарадып, лекция, беседаларны чорудуп, радио, телевидениеге солуннар дамчыштыр тайылбыр ажылын чорудуп турар бис. Арга-ыяшты өрт халдавызынга таварыштырбазының кол магадылалы кижи бүрүзүнүң бойдустуң бо чайгаар бүткен байлаанга хамныг, хумагалалдыг чорук болур. Ынчангаш арга-арыгга чорааш, өрт үндүрбес дээш кончуг серемчилелдиг болур ужурлуг бис. Ол дээрге от-биле оваарымчалыг болуру, бир эвес одаг салгаан болза, одагны ыяк өжүрүп каары. Республиканың девискээринге арга-ыяштың өрттенип турарының кол чылдагааны кижилерниң от, одаг-биле оваарымча чок болганы боор-дур.

Өрт республикага арга-ыяшты улуг хоралыг девискээрге чылдын-на чок кылып келген. Чижээлээрге, эрткен 1989 чылда Тывага 280 өрт болган. 8168 га черге арга-ыяш өрттенген. Түс чериниң чурттакчыларының от, одаг-биле оваарымча чок болганындан 287 өрт үнген. Эң хөй косаралды Кунгуртуга, Тожуга болган өрттер чедирген. Тожуга — 2320, Каа-Хемге — 750, Кызыл районга 3650 га черге арга-ыяш өрттенген. Бо черлерге хып үнген өрттерни өжүрери-биле Якутиядан, Иркутскиден, Красноярскиден, Тюменьден өрт өжүрүкчүлерин чалап, хөй чарыгдалдарны үндүрер ужурга таварыштывыс. Ол өрттерни өжүреринге түс чериниң чурттакчыларының киржилгези кончут идепкей чок болган. Өрт өжүрериңге хаара тудтунган кижилерниң чамдыызы кылаштажып чангылап берген. Шак ындыг чемелээшкинни Кунгуртуг суурнуң чурттакчыларынга хамаарыштырып болур. Чурттап турары төрээн чериниң арга-ыяжы хову-шөлү хып турда, кончап сагыш амыр чеже берип ажы ону ырактан [illegible] көөрүн турүп болуру? Сонгаар [illegible] аргаар-[illegible] дуска камныг чорук аргаар-[illegible] ында хөй чүүлдер бижиир хуралсуглааза чугаа-соот үндүрер. Ынчалза-даа камаан херек кырында өрт өжүрери дээн ышкаш хол-биле кылып кириптер чүүлдер тынтып кээрге, ойта дүжер чүүлдүрүптер бистиң аразында эвээш эвес.

1989 чылда сан-чурагайлар бүдүүр алырга, самолеттар, вертолеттар ажыглааны санаваска, ниитизи-биле өрт өжүрериңге 128 муң рубльди чарыгдаан. Арга-ыяшка чедирген когаралдың түңү 127 муң рубль. Бо сан-чурагайлар херек кырында үндүрген чарыгдалдарны, өрттүң чедирген когаралын долу-биле бадыткавайн турар Когарал оон-даа хөй. Чижээ, дээрге, бо айтырыгның мынчап талазын ап көрээлинер. Арга-ыяш бисте кат-чимистиг, моогуң, кыш, дээн ыяштарны, аң чиигге аң дээш өске-даа чүүлдерни берип турар. Чүгле өлүк дээш, кайы хире хөй орулганы ап турарывысты билдиңгир болгай. Арга-ыяшты өрттедип алгаш, өрттерни өжүреринге киришпейн барганы, бойдустуң чеже байлааны чидирип, когаралга таварышкан бис? Өрттенген арга-ыяш каш чыл улаштыр бодунуң байлаан кижилерге берип шыдавас болгай. Чеже кат-чимис шөлү, куш, аң-мең аймаа өрттенген деп бодаар силер. Оон ыңай, арга-ыяш дээрге бистиң тынып турар агаарывысты «бүдүрүп үндүрүп турар фабрика-дыр». От, одаг-биле оваарымча чок болганывыстың түңнелинде тынар агаарывыстың үнер дээрин «үзе шаап» турар-дыр бис.

Чер-черлерде бүдүрүлгелерниң, совхозтарның удуртукчулары арга-ыяшты өрттен камгалаарының, өрт үнгенде ону өжүреринге киржилгениң киржилгезин багай организастап турар. Бо чүүл ылаңгыя кедээ Советтерге дорт хамаарылыр. Мында Арга-ыяш ажыл-агыйының девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынының бодунуң бүрүзү база бар. Черлерде кедээ Советтер, бүдүрүлгелер, ажыл-агыйлар-биле харылзааны кошкак тудуп, арга-ыяшты өрттен камгалаарынга, өрт өжүрериниге оларның ажыл-чорудулгазының киржилгезин организастаар талазы-биле дуза ажылдап келген. Эң ылаңгыя ыяш белеткеп турар ажыл-агыйлар-биле ажыл багай. Бо ажыл-агыйлар арга-ыяшты өрттен өжүрериниң командаларын тургузарын, оларның өрт өжүрериниге белен болурун хынавайн турар.

Арга-ыяш аразынга чораашт, өрт болдурбазының айыыл чок чоруунуң дараазында чамдык негелделерин сагыыңар:

— кургаг оът-сигенниг, ыяштыг черлерге одаг кыпсыпаңар;

— хып турар серээгини арга-ыяш аразынга октаваңар, одагларны хынамчалыг өжүрүңер;

— хову-шөлдерге, алаактарга кургаг сигенни өрттетпеңер;

— арга-ыяшты боктадырбаңар.

Бо болгаш өске-даа негелделерни шыңгыы сагыыр болзувусса, өрт үнериниң айыылы биче-лээр.

Арга-ыяш аразынга өрт айыылының чок болурунуң дүрүмнерин сагываан дээш, 1989 чылда чамдык хамаатылар торгаткан, административтиг харыысалгаже оларга онааган. 32 кижи 650 рубльге торгаткан. Ол дээрге чиик кежээ боору чугаажок. Өрт айыылының чок болурунуң дүрүмнерин сагываан дээш, Ырбанда ыяш белеткээр участоктуң начальниги В. Разоренов олда участоктуң мастери К. Баканов, Тываның дүрүнгүр станциязының эртем ажылдакчызы В. Сахаровский, «Коммунизмниң херели» совхозтуң кол агрономы С. Оюн, Чадаанада ыяш ажыл-агыйының мастери Г. Долгих, «Кызыл тараачын» совхозтуң малчыны С. Сагалков дээш өске-даа хамаатылар административтиг болгаш өске-даа хемчеглерге алыскан.

Арга-ыяш аразынга чорааш, от, одаг-биле оваарымчалыг болуңар. Төрээн чуртувустуң байлаа арга-ыяшты камгалаңар.

Сергей КУЛАКОВ.
Арга-ыяш ажыл-агыйының девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынының арга-ыяш камгалалының инженери.

Кижи болгаш бойдус

АЛДЫНЧЫ-БИЛЕ ЧУГАА

Чоокта чаа «Эйлиг-Хем» совхозтуң чайлагларынга кезип чорааш, арт-сын ажыр Бак-Хонаш деп черде келгеле чартык ай чедип чоруур алдынчыларга ужураштым. Алдын казыкчылар дээш геологтар чүгле Буура дааның артыы ийик эвес, ол чоокавы хемнерниң уннарын барык дөгерезин шинчилеп каапкан. Шинчилелдер болгаш тывыш эрткен чүс чылдал-ла эгелээн. Оон сөөлгү херечилериниң бирээзи тайгада бижимелдиг төжек болур. Ында мынча деп каан: «Н. И. И. 1914 чыл». Баштайгы үш үжүк макаа алдын тывыжы чорудуп турган кижиниң инициалдары-дыр.

Сес кижиден тургустунган ол отрядтың начальниги Валерий Арешков-биле бистиң аравыска болган чугааны номчукчуларга сонуургадып көрейн.

— Валерий Анатольевич, силер чүү деп организацияны мында төлээлеп турар силер?

— Бис болза ССРЭ-ниң Геология министерствозунуң «Союзгеоразведка» бүдүрүлге эргелелиниң Березовск дээр бүдүрүлге-геология каттыжыышкынының дугаары 819 бөлүүнүң 7-ги отрядыдыр бис. Турар черивис Кызыл чоогу Сукпакта, дарга-бошкаларывыс Новосибирск хоорайда.

— Кандыг сорулгалыг ажылдап турар силер?

— Тыва чурту ниитизи-биле черле байлак болгай. А бистиң бо турар черивис Бак-Хонаш онза эртинелиг — [illegible] алдын бар. Мында алдын чериниң кайы каъдында чыдарын, оон курлавырының кайы хирезин тодарадырын оралдажып турар улус бис. Шурфтар казар дөрт ажылчын, ийи геолог, шофер — кежигүннеривис ол-ла.

— Ажылчыннарның ийизи тыва улус чорду...

— Ийе, Белек-оол биле Даваа дээр оларны. Геология мен безин 12 чыл ажылдадым, а Белек-оол Хомушкуевич Дадарыктың стажы оон-даа хөй. Дүржулгалыг, кадржаан ажылчын чүве. Оон-на чылдагааны-биле ол бистиң организациявыстан Сукпакта бажың алган. Өг-бүлелиг, топтуг-топтаанныг, кывымак кижи.

— Мында алдын эвээш эвес деп түңнел үндүрер болзуңарза оон чүү болуру?

— Ындыг түңнелди үндүрериниң кырында келдивис харын. Оон чүү болуру дидир силер бе? Чүү боор, дараазында чылын идегелдиг эштер, техника ап алгаш, бодум алдын тывыжын чорудуп эгелээр мен. Алдын курлавырын тодарадыр шинчилел ажылдарын чорутпушаан, боттарывыс алдынны чуп эгелей бээр бис.

— Силерниң-биле бо кожа олурар малчын Лариса Освалай болгаш силерниң долгандыр чаңгаглаан малчыннар алдынчылар дугайында эки сөс этпес улус чорду. Ону билир силер бе? Көрүнер даан, Валерий Анатольевич, бо бичии хемчигештиң унун таларткан каапкан-дыр силер. Малчынның орар чериниң каш метр черде силерниң бир ажылчыннарыңар үш метр ханы оңгар казып тур. Долгандыр ындыг оңгарларның саны та чеже чүве. Тайга чериниң бойдузунга бо бүгү аарышкылыг болбазының аргазы чок.

— Малчыннарның дувүрээзинин эки билип ор мен. Бистиң ажыл-чорудулгавыстың соонда одар-белчиир кызырлыр деп турарында шынның кезии база бар. Ынчалза-даа он-он чылдар бурунгаар алдын тывыжы чорудуп турган кижилерниң бурузун чүгле бистиң кырывысче чая кааргга, арай таарышпас боор. Шурфтарны дедир хөөп турар бис. Сезон доосту бээрге, ажылдап турган черивисти оон ээзинге хүлээдири көрдүнген. Черниң ээзи, бистиң бо таварылгада ыяш ажыл-агый чери, актыга ат салып бербес болза, бистиң чайладыр кылган ажылывыстың отчёдун хүлээп албас. Ынчангаш сезон доосту бээрге, рекультивация ажылдарын албан чорудар апаар бис. Каш он чыл бурунгаар мааа алдын [illegible] [illegible] турган [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бис.

— Делегей өртектери-биле алыр болза, ол дээрге эвээш эвес акша ышкажыл. А Тыва АССР оон чүнү алгаш?

— Буруудатпайн көрүңер, ол дээрге мээң билбезим чүве [illegible].

Алдынчыдан интервьюну Кодур-оол ОЮН алган.

ХАЙЫРААН КАЛБАК-ШЫГЫМНЫ

Тайга-таскыл аразында чиңгир ногаан апарган чыдар өскен-төрээн Серлигге бо чылын база-ла каш артты ажылдыр, каш хемни кежилдир ап четтим. Эйлиг-Хемниң бажында мында калбак шык бар. Эки үеде оон сигени бутка орааштынып чыдар чүве, орта кылаштаттынмас. Хемче ниленчек дээрден башка, херип каан алгы дег, дески шык-ла болгай.

Шаанда Эйлиг-Хем, Ортаа-Хем, Куйлуг-Хем ол ынчалдыр чайлаан аалдарның бүгү чону хамык байырлалдарын бо шыкка эрттирер турган. Мөге-даа хүрежи мааа болур, аът-даа чарыштырар. Хаактыг-Адыр талазынче кудургай дээрден башка, [illegible] чер бо.

[illegible] байлак оран ам ол байлааның бачы-[illegible] салымга таварышкан тур. Калбак-Шыкты өрт, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Бак-Хонаштың, Серлигниң, Хаактыг-Адырның [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 10—20 метр чада боор. Баштай шириин иттиргеш, оон ханыладыр каскан-нап каапкан. Ам олар чоогалар апарган.

Ие-чер балыын эмнеп-домнап алган-даа болза, сорбулары арткан. Чаъс-чайык боорга, каъттардан баткан чаъс суу ол чоогалар таварып хемче баткаш, черниң сүг эрозиязын болдуруп эгелээн. Черле ынчаш бо мынаар геологтарның дылынга шурфтар дээр оңгарларны база эндере каскан. Оларын оон дедир хөмген деп бодаар силер бе? Чок. Кырын ыяштаж-биле базырып каан, олла. Олары удавас ирип каарга, ынаар мал-маган, кижи-даа андарлып батса канчаарыл?

Моон бо черимге [illegible] деп аза-эртине турбайн бо [illegible] дег-даа бодап [illegible] дир мен.

Шаандагы алдынчыларга ам ышкаш, күчүлүг техника турбаан, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Ам база катап мында чимээнип кээп-тирлер.

Геологтар, археологтар дээш баар эртемниг кижилерге черле хай-чагырга тывылбас боор чүве ирги бе? Бойдустуң, мында чурттап орар үндезин чурттакчыларының эрге-ажыының дугайын олар бодавас-тыр. Бистиң бо девискээривисте чыдар алдынга дегбенер дивейн ор мен. Ону бойдуска хора чедирбейн алырының аргазы таанда бар-ла чүве ыйнаан бо.

Бодуи хуумда чурттуң каны-даа девискээринге хемнер баштарынга кижиниң ыяш хыдыыр, чер казар ажыл-чорудулгазын шуут соксадыр болза эки деп бодаар мен. Оон чылдагааны-биле тайгадан агып баткан хемнерниң суу улуг хемнерге четпейн барып турар.

Сөөлгү чылдарда шынаага оът-сиген багай үнер апарган. Ынчангаш малчыннар чайлагларже чайлаглап үнер [illegible] таваржыр. Манаа [illegible] одар-белчирни үстүүр [illegible] чугаалааным ышкаш [illegible] каапкан боор-дур.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чүве [illegible] чоңга эът турбас [illegible].

Шуут-оол БИЧЕ-ООЛ,
«Эйлиг-Хем» совхозтуң малчыны.

НААДЫМ: АЯЛГАЛАРЫ

Шагның дөрт эргилдезинде могаг-шылаг чок ажылдап, дер-бузун теп, үйгу-дыжын уттуп, чымыштыг, бачым ажыл-ишке хаара туттунган чоруур республиканың малчыннары улуг байырлалы — Наадымга киржири-биле хөгжүм-шии театрынга чыглып келген. Көк-оол аттыг театрның кирер эжииниң аксында чурукта түңрүк аътты мунупкан малчын кижи холун өру сунуп, келгеннер-биле мендилежип турган ышкаш сагындырар. Ол дээрге малчыннарның байырлалының симбилиг демдээ-дир. Оон ийи талазында орус, тыва дылдарда мындыг одуругларны бижээн:

«Аалчыны дөрже чалаар — ужур ындыг.
Аяк шайны кудуп сунар — чаңчыл ындыг.
Өөвүсче, ордувусче, өргээвисче
Өргүн чонну чалап тур бис, моорланар!».

Ордуже республиканың малчыннары — районнардан шилиттинип келген мурнакчылар чартык чылда кылган ажыл-ижин түңнеп, солуннгаларын тодарадып, байырлыг хуралга дугуржуп чугаалашкан. Санал берген малчын бүрүзү уттундуруп бар чыткан Наадымның катап дирлип келгенинге өөрүшкүзүн илередип турду. Ийи хонук иштинде мага хандыр дыштанып, оюн-тоглаа көрүп, спортчу маргылдааларны сонуургап, хоорайның төөгүлүг болгаш тураскаалдыг черлерин кезип алыр дээн малчыннарга найысылал Кызыл эжиин ажыып, аалчыларның сеткил-сагыжын хомудатпас дээш бүгү хемчеглерни алган.

— Тывага баштайгы Наадым 1922 чылдың июль 28-те «Мал ажылдакчыларының национал-революстуг байырлалы — Наадым» деп ат-биле эрткен. Сөөлгү чылдарда ол байырлал уттундурган. Наадымның өзулуг улусчу өзу-чаңчыл кылдыр эртти-рип эгелээн. Ам эртип турар байырлалды малчыннарның сеткил-сагыжынга артып калыр, оларның культурлуг дыштаныгазынга таарымчалыг болдурары-биле найысылалдың культура ажылдакчылары бүгү хемчеглерни алган. Ниитизи-биле Наадым малчыннарның өзулуг байырлалы болур дээрзинге идегеп турар бис — деп, СЭКП Тыва обкомунуң культура болгаш чогаадыкчы организациялар секторунуң эргелекчизи Чүлдүм Чап мени ужураш каш чугаалаар чорду.

Ол чугааны республика Наадымынга киржип келген малчыннарга турасхааткан байырлал концерти бадыткаан. Тываның комсомол шаңналының лауреады, күрүнениң ырының болгаш танцызының «Саян» ансамбльиниң, филармонияның «Чалыы назын» эстрада-цирк бөлүүнүң «Наадымга турасхааткан» деп ыры-хореографтыг композициязы көрүкчүлерниң магадалын болдурган. Концерттиң көргүзүүн бүрүзүн үзүктел чок адыш часкаашкыны-биле көрүкчүлер уткуп турган. РСФСР-ниң алдарлыг артизи Н. Куулар, Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Д. Кежиктиг, В. Монгуш, бирги Бүгү-россия конкурузунуң лауреаттары О. Монгуш, Т. Саншат, А. Оюн оларның күүсеткен танцыларын, ырыларын, цирк баралгадыгларын малчыннар сеткил ханып, урам таланттыгларын дээш өөрүшкүзүн диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле уткуп турган. Ол ышкаш С. Сокольниковтуң тыва ырларны арыг күүсеткени улуг сонуургалды болдурган. Улусчу чогаадылганың ийиги Бүгү-эвилел фестивалының лауреады Улуг-Хем районнуң «Амырак» улусчу аас чогаал ансамбли тыва улустуң хөөмей-сыгыдын сонуургаңчыг кылдыр чогта бараалгаткан.

Наадым үезинде бисте аалдап келген Моол Арат Республиканың Убса-Нур аймааның хөгжүм-шии театрының артистериниң «Алтай Хангай аялгалары» деп концерт программазындан чамдык күүседиглерни Наадымның киржикчилеринге бараалгатканы малчыннарга эң-не өөрүнчүг болуушкун болган. Моол өниктериниң тыва дылга ырлаан ырлары мактаңчыг, дыңнаксанчыг болган. Орус, тыва, моол ыры, танцы долган концерт найыралдың ыры шоору болуп хуула берген.

Тыва хүрешти көөрү-биле чыылган чон «Хүреш» стадионну чык дола берген. Торгу тоннар кеткен, холдарында сүттүг аяктар туткан аныяк артист кыстар шөлче үнүп келген. Тыва улустуң эрги чаңчылын өзутаар таңдызынга, арат чонунга, төрээн Тывазынга, аңы-дүннма кайыралынга чылыг йөрээлдерни илередип, ак сүттү тос чүкче чажып, чалбарган. Хүреш үезинде ыр-шоор, каткы-хөг улам чаңгыланган. Ылаңгыя РСФСР-ниң алдарлыг, Тыва АССР-ниң улустуң артизи Николай Чүдей-оол тыва улустуң «Бай-ла Тайга» деп ырызын, республиканың сураглыг сыгытчыларының бирээзи, Бүгү-эвилел конкурстарының лауреады Лазо Монгуштуң сыгыт-хөөмейин, «Чалыы назын» эстрада-цирк бөлүүнүң артистериниң көргүзүглерин чыылган чон дыка-ла сонуургаан.

Ол кежээ республиканың хөгжүм-шии театрынга Наадымның киржикчилери мырыңай сыныштпайн тургулаан Кежеге ажыттынган. Сценада тыва шии чогаалының алдын эртинези — «Хайыраан боттук» чогаадыкчызы Виктор Шогжапович Көк-оолдуң чуруу кестүп келген. Ийи незектиг, алды көргүзүглүг драма-шииниң шаанда ойнап турганын ээтаар катап тургускан РСФСР-ниң улустуң артизи Максим Мунзукка өөрүп четтирипшкиниң илерелинин демдээ кылдыр адыш часкаашкыннары үзүктел чок диңмирей берген. Көргүзүг бүрүзү овур-хевирлерни диригжидип, каракка шаандакы тыва амыдырал чуруттунуп эгелээн.

Шииниң кол рольдарында маадырларның овур-хевирлерин РСФСР-ниң улустуң артизи Б. Бады-Сагаан, алдарлыг артизи Е. Кендинбиль, Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Т. Ондар, А. Куулар, артистер О. Чалзыбенен, А. Ширин-оол болгаш өскелер-даа киржикчилер ге чоок болгаш эргим кылдыр ойнап шыдаан. Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистериниң Наадымның бүгү киржикчилеринге белек кылдыр сунган сураглыг шиизин кижи бүрүзүнүң чүректеринге өөрүшкүзүн шапнаан дизе хөөредиг болбас.

Эртенинде аът чарыжының соонда аалчылар «Кызыл» аалчылар бажыңының мурнуу талазында шөлге хооранның аныяктарының культурлуг дыштаныгазын организастап турар «Арбат» чыыжы солун программалыг көргүзүгнү бараалгаткан. Ыры, шүлүк, хөгжүм Наадымның киржикчилерин чалгааратпаан.

— Наадым өзулуг байырлал кылдыр эрти. Хүрешдаа, аът чарыжының-даа үелеринде кижи чалгаараар ужур турбас-тыр. Кайда-даа ыр-шоор, танцы-сам. Кызылчылар аалчыларны уткуп алырынга шыырак белеткенген ышкаш. Бөлүк өөрүм-биле Алдан-Маадыр чурт-шинчилел музейинге, Чурукчулар бажыңынга, Гастелло аттыг паркка баргаш, сеткилиңис ханды. Херегжээн бараанарны-даа садып алгыладывыс. Сеткил хандыр дыштанып, хөглеп алдывыс. Ам чымыштыг малчын ажыл-иживисче хап кириптер бис — деп, Чөөн-Хемчикте «Тыва» совхозтуң хоочуну, мурнакчы малчыны Очур Албай-оолович Монгуш чугаалаар чораан.

Наадымның киржикчилеринге культура талазы-биле хандырылга эки болган. Концерттер, шиилер, кинолар театрларга доктаамал болгулаан. Наадымның бүгү-ле ажылдары организастыг эрткен деп санап болур. Чамдык четпестер тургандаа болза, ону келир чылдың Наадымында болдурбас дээш чугула хемчеглерни алыр. Ынчангаш келир чылдың Наадымынга киржир эрге дээш бөгүнден эгелээш шудургу ажылдаарын малчыннарга кансап күзевес боор.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: концерттен көргүзүг.

АЪТ ЧАРЫЖЫ

Наадымның бир көрүштүг, солун кезээ — аът чарыжы. Июль 21-де Кызыл—Эрзин оруунуң 12 километринге узун оруктa —25 километрге маңнаар аъттарны салган. Аңаа 30 ажыг аът киришкен. Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Улуг-Хем, Таңды, Бии-Хем районнардан келген аъттар аңаа чарышкан. «Кызыгаар» совхозтуң калчан куу аъды (мунукчузу А. Сенчитмаа) аңаа эрткеш кубок, I чергениң дипломун база 80 рубль-биле шаңнаткан. К. Маркс совхозтуу — ийиги, «Совет Тыва» совхозтуу — үшкү черлерни тус-тузунда алган.

Ооң соонда аът чарыжы Кызылдың ипподромунга уламчылаан. Солун-на болган. Көрүкчүлер-даа [illegible]. Аңаа маңнаар, челер, чыраа аъттарны 1000 метрден 4000 метр хемчээлдиг черлерге салгылаан.

Селен ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: салыр аъттарның чыскаалы; кубокту тывысканы.

МӨГЕ ХҮРЕЖИ

Улустуң байырлалы Наадым хүнүн кижи бүрүзү [illegible] ажылчы белээ-биле уткаан деп чүвени [illegible] а беттары кайы хире [illegible] ирги деп айтырып олурдум. Стадионга чыылган чонну көөрүнге, ниити бажы кызырт. Тыва улустуң сонуургаар чүвези мөге салыы, аът чарыжы. Бо удаада 64 мөгени хүрештирген.

Мөгениң майыы кадырып деп чүве база бар. Владимир Монгуштуң дугайында Биче-оол Монгул-оол бистиң [illegible] «Малчын шугу [illegible]» деп [illegible] [illegible]. Ол [illegible] ийи мөгениң [illegible] [illegible]. Мөгени дыр Монгуш моон мурнунда «Найырал» шаңналынга Владимир-биле хүрешкеш, шынгза тайгаш, октадыпкаш, дыка-ла хомудаан.

Бирги салыгда Маадыр Владимир Монгушту октаан. Кижиниң удурланыкчыларындан [illegible] хүрешкеш [illegible] барып болгу хүрешти чорбан болгаш билир мен. Володя элчок хүрештер [illegible] «Арзылаң Чамдаавыка» шаңналынга октатпаан көрген мен.

Бо хүрешти бир [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] Ол [illegible] [illegible] [illegible] 64 [illegible] [illegible] хүрештирген.

Улуг мөгелерден [illegible] дөрт кижи арткан. Беженгей Күжүгет (Сүт-Хөл), Мерген Монгуш (Бии-Хем), [illegible] Чалыр (Тес-Хем), Геннадий Монгуш (Бии-Хем).

Дөрт [illegible] [illegible] Василий Чалыр Мерген Монгушту, Геннадий Монгуш Бежеңгей Күжүгетти октаан. Бо удаада [illegible] [illegible] Хем районундан келген аңаа мөге Геннадий Монгуш болган.

Бир чылын Василий Чалыр шүглүп [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Бо удаада ол [illegible]. Ол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болур.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТА: шүүлген мөге Геннадий Монгуш.

Эки кижилер дугайында

«СЕНДЕН БАШКЫ ҮНЕР, БҮЗҮРЭЭР МЕН»

1958 чылда Кызыл-Мажалыгның өртүмел школазын доозадым. Кызылдың башкы училищезинге өөренип кирген мен. Кезээдеги биле өөренип, бичии чаштарга билигни көргеп турган мен. Өөредилге-даа доозулган. Школага ажылдаар мени манап турган. Ажылдангаарым-даа уламчыл. Дипломнарымны өөбо черлерже ажылдадын чорудар чугаа-да чорун түрде-менде ийи чер сүмелээн: Үжеп (Наа-Хем районунда) биле Мөңгүн-Тайга. Аалым-биле, ачам-биле телефон дамчыштыр харылзажып мен. Мөңгүн-Тайгаже сүмелээн.

Ынчаш Мугур-Аксы школазының директору Николай Шаравиевич Донгак турган. Чурттаар бажыңны болгаш эргежок чугула эт-херекселди-даа үндүрүп берген. Николай Шаравиевич канчаар тургустуунуп алганымны, бажыңның септелгезиниң шынарын, харын-даа кандыг орун-дөжек херекселин бергенин безин хынап көрүп, сагыш човап бо-ла кээр турду. «Аксы-сөзү эптиг-ээлдек, сагыш човаачал, ачам-даа ышкаш-тыр аа» деп, бодап турган мен. Августуң сөөлгү он хонуу билдиртпейн эрте берген. Сентябрь 1-даа келген. Чаа өөредилге чылын уткаан бүгү школаның байырлыг шугум чыскаалының соонда алган класымга келдим. Тос харлыглар — шупту 32 өөреникчи, дозур кара, кара-хүрен, саргыл 64 карак мени топтап көрген. Чаптанчыг-даа. Багай-ла чүве — олар мени, мен оларны билбес — дылдарывыс билишпес болдувус. Он хонук дургузунда түрү көрүп келген мен. Школаже күзелдиим-биле чорупкаш, кежээ караам чаштыг чанып кээр апарган мен. Өөреникчилеримниң орус, а мээң тыва дыл билбезимге ажылдыг чоргааралыг бүдүн өөреникчи дорду болу берген. «Чанар-дыр» деп шиитпирлеп алдым. Мунчулгалыг берге бир өйде школа директору чедип келди. Мунгашталдыр бүргээн дээр дег арын-шырайымны көргеш, ол айтырды: «Чүү болду?». Аваа бүгү чүвени тайылбырладым. «Каттырып каар ийикпе азы кончуур боор» дег бодап мен. Ынчалзада ол турган сандайны менче чоокшулады салгаш, ада кижиниң сургаал үнү-биле чугаалаан: «Мен ажылдап бердеп турар үемде база берге-лер турган...»

— Силерге база бе? — деп, ооң кичээнгейлиг нарыктарынче кылдур көрбүшкен, айтырдым.

Менден эки башкы үнүп болурун. Өөреникчилеримниң [illegible] бүдүрей [illegible], ынакшыырын, улуг Ленинниң төрээн дылы — орус дылды тыва уругларга өөредиглер [illegible] дээрзин тайылбырлаан чагыг сөзүн, сүмезин каткан.

Күш ажылга кижи чоорту дадыгап, чанчыгар деп чүвени биле берген мен. Баштайгы дагдынычым деп саныгы берген директорум [illegible] Донгак [illegible] чедип келгеш өөренген чылын-биле шайны чылыдыпчан Ак шайны аарткан ора. Амыдыралды [illegible]. Араан салып кааш, директор мынча диди: «Галя, сени эргежок чугула херек сөстерден орус-тыва словарьжыгаш бижип бейин, оларны өөренип каар сен. Он хонгаш көөр бис. Он бүтпес болза, сени аалыңче салыптар мен».

— Ындыг-дыр, Николай Шаравиевич, өөренип алыр мен.

Дараазында дыштаныр үеде директор база бо келди. Сөстерни айтырган, тыва сөсту [illegible] [illegible]. Понедельниктен [illegible] школага чеде бердим. А дагдынычым класс [illegible] турган. Бо [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Ынчангаш [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] мен. Бо [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Башкылар [illegible] мени мактап, [illegible] «Сенден чеже башкы үнер, бүзүрээр мен» дээн. Национал школага орус дыл башкызы болуп ажылдаар кылдыр ынчан ыяк шиитпирлээн мен.

Ийе, бирги директорум, баштайгы дагдынычым ачызында тыва школага орус дыл башкызы болган мен. Бо хүнүмге чедир үжен ажыг чыл дургузунда тыва уругларны орус дылга өөредип келдим. Башкым чагыг сөстерин ам-даа бодап сактып кээр мен. Улуг кижи үлегерлиг [illegible] — Николай Шаравиевич Донгак ышкаш кижилер буянныг «Шын» солунун дамчыштыр дагдынычымга өөрүшкүнүң сөстерин [illegible] мен.

Галина ГОЛОВИНА (МАКСАКОВА).

Ак-Довурак хоорай.

БУЯН-КЕЖИИ МӨҢГЕ АРТАР

Бичиимде бистиң Хайыраканның сумузунуң даргазы турган Сыгыр-оол Монгушту амдыгаа дээр утпаан мен. Оон мээң сеткилимге арттырып каан эки бүдүжү — чонбиле ажылдап, чугаалажып билири база кижилерниң чамдык даргалар ышкаш «алалавазы». Турникке туттунуп, спортчу мергежилгелер кылып турда тергиин-не. ТАР-ның аъттыг шериинге тургаш, дайынчы даалгаларны канчаар күүседип турганын өөреникчилерге бо-ла чугаалап бээр.

Ада-иемден хенче чажымдан чарылганым-биле капсырлаштыр, хаара-ап, «контр сыскындызынга» шамнаткан. Хайыраканда интернадынга хүлээп албайн баарга, Арыг-Бажы суурда акым болур кижиниң аалынче январьның чыккылама соогунда чадаг баскаш, Бора-Оорга кырында ийи чаагым, ийи дизимээм үжүй берген турээп дорумда, шанактыг, дорут аъттыг Сыгыр-Дарга Шагаан-Арыгдан чоктап ора таваржы берип, дедир Хайыраканга эккеп, интернатка тургузуп кааныын назында утпас мен. Оон этелээш, даргамны хүндүлээр. Советтерниң эргезин деңнээр чүве тыппас кижи мен. Сыгыр-оол Монгушту чогум канчаар хүндүлеп адаарын билбес мен. Чоннуң хүндүлеп алап алганы — Сыгыр-Дарга. Бир часкы хүн ол бистиң интернадывыс чанында турникке келгеш, шеригден чаа хажып келген аныяктар Тас, Кожавай, Шожан-оол, Байыр-оол, Дунгар-оол суглар-биле маргышка берген. Ынчан дөртен чоокшулаан Сыгыр-Дарга аныяктарны ашканын база утпаан мен. Үстүнде адаан ным ол аныяктар ам алдан чоокшулааннар, дарга чеден оранчок ашкан. Чоокта чаа Кызыл районнуң наадымынга чорумда, бир-ле кижи мени тыртыпкан. Көрүптеримге, Сыгыр-Дарга бо-дур. Бажының дүгү мээңиинден кара. Оозун аткаар чылбыйтын дырап алган. Чугаалап, хөөреп турда, биеэги-ле хевээр. Мээң улгадып, өскерилгенимни ол кайгады. «Өскерлир деп чүү адам боор, кырган-ачай мен. Силерниң ачы-буяныңарда эртем-билиглиг, ажы-төлдүг, харын-даа аныяк шаамда ээрлендир девип, сырыннаалдыр ырлаплаа чордум, даргам» дээш, хоочуннуң холун үр-ле силгидим. Ынчанмас арга чок. Улугну улуг дээр, уругну чаш дээр. Сыгыр-Дарга буянныг кижи, чоннуг кижи.

Дөртен чыл бурунгаар доңуп-дожап, аштап-суксап, ыглап-сыктап чораан өскүс оол мени ам-даа утпаан. Даргамның мени «улгатканынны» дээни утка-лыг-ла болгай. Хайыра чок ажыг кыштың соогунда доңуп өлген болзумза, өөр-өнер шаам кайлал. Буян-кежиктиг хоочунум-биле ужурашканым менээ дыка-ла өөрүнчүг болган. Ол бо хүннерде Кызыл-Сутлуг Баян-Колда персоналдыг пенсионер.

Эки кижи назылаза-даа, ачы-буяны мөңге артар.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

Телевидение

ИЮЛЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Барымдаалыг фильм. 9.00 УАЧД-ге үш ужуражылышкын. Концерт. 9.40 Уруглар [illegible]. 10.40 Эки тура оюннары. Баскетбол. Эр кижилер. ССРЭ биле Италияның [illegible] командалары. 12.10 «Үе». 12.40 Мульт-фильм. 12.50 Эки тура оюннары. Хөл бөмбүү. Херээженнер. ССРЭ биле Канаданың [illegible] командалары. [illegible] Эр кижилер. ССРЭ биле Японияның [illegible] командалары. 13.50—15.55 Боттап. 14.55 «Чамбы [illegible] биле [illegible]». 5 серийлыг уран-чечен телефильм. 1-ги серия. 16.00 «ТелеЭКО». Журнал. 16.30 Политиктиг [illegible]. СЭКП-ның XXVIII [illegible] [illegible] түңнелдери. 18.00 «Үе». 18.30 Эки тура оюннары. Эштинишкин. Чиик атлетика. 20.50 «Экранда Сибирь». Киножурнал № 14. 21.00 «Үе». 21.30 «Бенони биле, Роза». Уран-чечен телефильм. 3-кү серия. 22.35 Литература уран-чечен программа «Сөс». 00.25 00.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильмнер. 8.45 Л. база В. Анисимовтар ырлаар. 9.05 Уругларга фильм. «Бүгүдеге [illegible] чажыт», 1-ги серия. 10.10 Барымдаалыг фильм. 10.50 «Бо бүгү [illegible]». Уран-чечен фильм. 2-ги серия. 12.05 «Ойнаарактар театры». 12.35—13.25 Ритмиктиг гимнастика. 13.30 РСФСР-ның [illegible] телеторжалары. «[illegible]». (Тюмень). 16.15 Эки тура оюннары. [illegible]. Чиик атлетика. Чадырда (17.00) —Кино журлавыры. 18.00 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

18.30 Улусчу чогаадылганың III Бүгү-эвилел фестивалы. Түңнел концерт. 19.00 «Азия товү». Информастыг программа. 19.30 Медээлер. 19.35 «Мастерниң холдары». Ондар Маржымал дугайында киноочерк. 19.50 «Кодээ амыдыралы». «Наадым — мал ажыл агыйлыгларның байырлалы».

МОСКВАДАН

21.50—22.25 «Ажыл-херекчи кижилер». Барымдаалыг фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 Н. В. Гоголь «[illegible] сүнезиннер». Уран-чечен телефильм. 2-ги серия. 19.50 Колдаж. 20.00 «Тамчыктыг [illegible] чаңнары». 20.15 [illegible] [illegible] ырлаар. 20.45 [illegible] [illegible]. 21.15—21.50 Н. Н. [illegible] [illegible] [illegible].

Кино

ИЮЛЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Отпетые мошенники» (АКШ) 9.30, 12.00, 14.30, 17.00, 19.30, Видеозалга: «Танцуй, танцуй!» (2 серийлыг) 10.00, 13.00, «Обман» 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Тень» 13.00, 15.40, «Двое на голой земле» 17.40, 19.40 (уваткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Клятвы нашего детства» 14.30, 16.10, 20.00 (узаткан), «Случайный вальс» 16.20 шактарда.

Бай-Тал [illegible] 1970 [illegible] [illegible] [illegible] 1990 [illegible] июль 20-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

«[illegible]» [illegible] [illegible] Кара-Чер [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Октя Данзынович
САРЫГЛАРНЫҢ

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34. ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26. ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92. ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82. 3-36-25 идеология — 3-34-57. ◆ совет тургузуг — 3-34-98. 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73. ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-30-03 3-34-39 ◆ опулга — 3-34-84 корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ чолуу херээ база — 2-22-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга хуудус

Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 453 ТС—00843

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июль 25 среда № 170 (14370)

1925 чылдан үнделеттинип турар. Өртээ 3 кап.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

САРААТ-ЛА САРААТ

«Чыраа-Бажы» совхозтуң ажыл-ишчилери малга быжыг чем-суурну тургузар дээш сигенчи бригадалар, звенолар, хууда кижилер ортузунда чарышты калбарткан.

Агаар-бойдус кандаашкынныг-даа болза, үнген сигенни бүрүн кезип, белеткеп алыры-биле ажыл-агыйның Дыртыыпа Ооржакка удурткан бот-орулга-чарылгалыг механизастаттынган бригадазы Дагыр-Шемиде сиген шөлүнден дүүнге чедир 230 тонна сигенни сараат-сараат кылдыр белеткеп тургускан.

Ол ышкаш Шык-Бажы сүт-бараан фермазының чанында улуг, делгем сиген шөлүнде Дадар-оол Монгушка удурткан аренда кереэзи-биле ажылдап турар звено дүүнге чедир 75 тонна витаминниг сиген далганын белеткеп кылгаш, саваладаан. Алды кижиден тургустунган ол звено белеткеп кылган витаминниг далганын совхозтуң Шык-Бажы сүт-бараан фермазынче чоруткан.

КИНО ТЫРТТЫРЫКЧЫЛАРЫ

Рига киностудиязының чанында тургустунган видеотөптүң кино тырттырар ажылдакчылары бистиң республикада ажылдап чоруп турар.

Оларның кол сорулгазы—тыва улустуң аас чогаалын сыртаалдаары. Дыка хөй аас чогаал ансамбльдериниң ажылдары-биле танышкан. Олар амгы хүннерде найысылалда чогаадыкчы ажылын уламчылавышаан.

Кино тырттырыкчылары Чөөн-Хемчик районче дүүн чорупкан болгаш улустуң аас чогаалы-биле таныжарлар. Районнуң ол-бо ажыл-агыйларынга чоруп тургаш хамнаар кижилер тывар болгаш хамнаашкын ёзулалын кинога тырттырып алыр күзелдиглер.

БӨГҮН

АЖЫЛДАП КИРИПКЕН

СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң болгаш райкүүскомунуң каттышкан хуралы националдар аразында харылзааны экижидер сорулга-биле 10 ажыт кижи составтыг бөлүктү тургускан.

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың фабриказында, цехтерде, бригадаларда ажылдап турар хөй нация кижилерниң аразында найыралчы харылзааны быжыглаар, корум-чурум айтырыгларын дарый шиитпирлээр сорулга-биле суртаал ажылын бөгүн эгелээн.

СЭКП райкомунуң, райкүүскомунуң харыысалгалыг ажылдакчылары — район Совединиң депутады Опул-оол Хертек, Зоя Ооржак, Александр Буруулдай, Виталий Байыр болгаш өскелер-даа комбинаттың ажылчыннары-биле ужуражып, чугаалажып, тайылбыр ажылдарын чорудуп кирипкен.

ДААРТА

ОЛАРНЫҢ КҮЗЕЛИ

Тываның ус-тывыжының болгаш уран кылыглаларының амгы үеде кандыг байдалда турарын өөренип көөрү база ону сайзырадыр талазы-биле кандыг ажылдарны кылып чорударын сүмелээри болгаш боттуг дузаны көргүзери чоннуң ус-тывыжының болгаш уран кылыглар талазы-биле Москваның эртем-шинчилел институдунуң Тывада чоруп турар бөлүк ажылдакчыларының кол сорулгазы.

Москвадан келген эртем ажылдакчылары Светлана Большова, Мария Кончарук, Татьяна Волкова болгаш Тываның чурт-үлетпүр девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының бөлүк ажылдакчылары Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнарга барып, ол черлерде каттыжышкынның бүдүрүлгелери, организациялары-биле танышкан.

Ол бөлүк даарта Эрзин районче чоруптар.

УЛУГ-ХОВУ УНУН ДУРГААР

Чурумалдыг чиңгир көк шынаа чаптылып чоруй барган. Ында тараан меделер шаялеп чалгаан. Сигенни кезер бистерлиг тракторлар ында-мында маңнашкылаан. Улуг-Ховунуң бо шынаазында мал чемнеринге белеткелдер хайнышкынныг. Бир тракториске ужуражы берген бис. «Ак-Туруг» совхозтуң хоочуну Санаа Эрес-оолду кады чораан даргавыс мактады. Ол аныяктар-биле медени кестирип турар. Владимир Хүргүл-оол аныяк механизатор. Бодунуң тракторун үрелиишкин чок башкарып база көвей сигенни кестирген.

Улуг-Ховунуң бригадазын механизастаан звеноларга үскен. Бир звено-ла 1400 тонна мал чемин белеткээр. Бо звенонуң ажыл-ишчилери ниити чүс ажыг тонна сарааттарны тургускан. Мал чемнери белеткеп алырының чарыжынга мурнап турар. Хөй чылдыг мал чеминиң дүжүдү гадан-на 33 центнер болган.

Кезип каан сигенни бөлдүрүп, тракторларлыг дырбаалтаан улус база бар. Дуржулгалыг механизатор Намнай Лайбың ам тоску класска өөренир, трактор башкарып билир оглу Буян биле бөлдүрүп чор. Меде дээр сиген узун болгаш дыгый. Ынчангаш оон дүжүдү бедик деп, улус чугаалажып тур. Бо шөлде кезип каан сигенни ийи катап бөлер. Оон башка черде чыпшынчак сиген олчаан чыдып каар.

Ак-Туругнуң бо шөлдери суггаттыг. Оон ортузун дургаар суггарылга системазының узун ак бетон шоргаларын салып бадырыпкан. Совхозтуң ажылчын бригадазы медени кезип доосkaш, база катап суггарып эгелээр. Ам өскен сигенни августа кезер ужурлуг.

Мында мал чеми белеткээр улустуң сонуургалы [illegible]. Бир дугаарында планнап каан даалганы ажыр боттандырарлар. Ажылдың өртек-үнези деп чүвези база бар болгай.

— Бо шагда сарааттың техника күжү-биле салырга, саадалга чок, магалыг-ладыр—деп, сараат салыр дерилгелиг трактор башкарыкчызы Кенден Сергеевич Кара-оол бодунуң кылып турар ажылын демдегледи. Бо хоочун тракторист аныяк оолдар-биле демнежип, ийи чүс бежен ажыг тонна сараат мал чемин белеткээн. Сараат салыышкынында үш оолдуң шалып ажылдаарын, оларның мал чемнериниң белеткелдеринде бедик бүдүрүкчүлүг ижин хоочун ажылчыннар онзалап демдеглеп турдулар. Совхозтуң оон өске-даа аныяктарын мал чемнерин белеткээринге киириштирип турар.

Ак-Туруг шынаазында сиген кезилдезиниң ниити байдалы багай эвес. Чамдык хүннерде чаашкын шаптыктаан. Ынчалза-даа оларның ажыл-ижиниң маңы кудурвааан. Эртенги шакта ол совхозтуң конторазынга чугаа болган. Сиген кезер бригадаларны, звеноларны немей тургускулаан. Бо чай каңдаашкынныг. Ынчангаш аңаа муңгагдавайн, ыяш ажыл-агыйның чериниң чөпшээрели-биле арыглардан будукбүрүнү чыырын база пландадылар. Аңаа суурнуң чурттакчылары, школачылар шупту киржир.

ЧУРУКТА: Улуг-Ховуда сараат салыр тракторнуң башкарыкчызы Кенден Кара-оол.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Мурнуку чүүл

«ЧУРТТААР ОРАН-БАЖЫҢ — 2000»

Ук программа «буруй» берген. Чүү шаптыктап турарыл?

Өг-бүле бүрүзүн 2000 чылга чедир аңгы бажың-биле, азы квартира-биле хандырар сорулганы салып, совет күрүне «Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программаны боттандырып эгелээн. Ол программага дүүштүр чурт-талга тудуун Тыва АССР-ге калбартырының программазын база ажылдап кылган. Тудуг организацияларының бүдүрүлге баазаларының кошкак байдалын, тууйбу болгаш өске-даа тудуг материалдарының бүдүрүлгезиниң хемчээлиниң эвээжин барымдаалап көргеш, 1988 чылдың сентябрь 30-де хүлээп алганы № 176 доктаалынга республиканың Министрлер Чөвүлели 2000 чылга чедир Тывага өг-бүле бүрүзүн аңгы квартира азы бажың-биле хандырып шыдавазын демдеглээн. Республиканың чаза ажыл-херектиң байдалынче ол үеде элээн деңзигүүрлүг көргени доктаалдан илдең. Ажылдап кылдынган «Чурттаар оран-бажың—2000» деп программада үнелиг чүүл чуртталга тудуун кескүзү-биле калбартып, кижилерни чуртталга шөлү-биле хандырарынче угланган бериичелиг базымнарны кылырын шиитпирлээни болур. Ол шиитпир эки түңнелдерни берген-даа. XII беш чылдың 4 чылында чуртталга тудуунуң планын 104,4 хуу күүсеткени ону бадыткаан. Эрткен беш чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, чуртталга тудуунуң хемчээли 80,3 хуу өскен. Бир эвес «Чурттаар оран-бажың- 2000» деп программаны ажылдап кылбаан болза, ындыг күжениишкинниг ажылдап, ол хире бурунгаарлаашкынны кылыры чигзиничиг-ле турган боор.

«Чурттаар оран-бажың—2000» деп программа күүсеттинмес чыгы дээр янзылыг бодал сөөлгү үеде тыптып келген. Төп болгаш аңгы-аңгы девискээрлерле парлалгага шак ындыг хөөннүг чүүлдер үнгүлээн. Ол чигзиниишкинде үндезин бар бе?

Чуртталга тудуун калбартырының дугайында республика программазында 2000 чылга чедир Тываның чурттакчы чону 86,1 муң кижиге өзер, 2001 чылдың январь 1-де шупту 381 муң кижи чедер хире. Ол үеге чедир 39 муң чаа өг-бүле тургустунар. 2000 чылга чедир 61,2 муң квартираны тудуп, чуртталга шөлүнүң фондузун ийи катап улгаттырар ужурлуг. А 1988 чылда бажың ээлчээнге кирген кижилерни 1994 чылда хандырарып планнаан. Кызыл хоорküүскомунда бажың ээлчээнде 1988 чылдан турар кижилер хамаанчок, ооң мурнунда чылдардан турар кижилер 1994 чылда бажың алтар бис деп кордавайн турар. «Чурттаар оран-бажың—2000» деп программа күүсеттинмейн баар дээрзинге чигзиниишкинниң чылдагааннарының бирээзи бо.

Чуртталга тудуунуң программазын күүседир дээш тудуг индустриязының баазазын улам хөгжүдери көрдүнген. Улуг панельдиг бажың тудуунуң күчүзүн улгаттырар, Кызылда бажың тудар комбинатка бажың кезектерн кылырын көвүдедир, «Тыва агроүлетпүр» каттыжыышкынының чаа күчүлерин тургузар, тудуг материалдарын бүдүрүп үндүрер күчүлерни республикага немей тудар дээш өске-даа хемчеглерни ап чорударын программага планнаан. Тудуг индустриязының күчүлерин улгаттырар талазы-биле ажыл Тывада кончуг кошкак чоруп турар. Чижээлээрге, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны тудуг индустриязының чаа күчүлерин тургузар хамаанчок, бар күчүлерин чаартыр, эде дерииир талазы-биле хемчеглерни кончуг оожум ап чорудуп келген. Каттыжыышкынның Туранда ыяш пунктузунуң дугайында айтырыг ону хаарынга чедир тургустунуп турган. Чүге дээрге Бии-Хем районда тудуг ыяжының курлавырының эвээжээни-биле ыяш кезип алыр черни каттыжыышкынга тускайлап бээри болдунмазының кырында апарган. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкын районнарда бар тууйбу бүдүрер цехтерниң ажылын шуудадып чадашкан. Ол цехтерни кооператив, аренда дээн ышкаш ажыл-агыйны организастаарының дээштиг хевирлеринче маажым кирип турар. Каттыжыышкынга хамаарыжыр цехтерниң чаңгызы-даа планныг онаалданы эрткен чылдарда күүсетпейн келген. Тудуг индустриязының бүдүрүлгелериниң чүгле Элегес-Аксында тууйбу заводу бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап турар. Тудуг материалдарының бүдүрүлгезиниң эвээжи, тудугжуларны материалдар-биле четче хандырбайн турары чигзиниишкинниң база бир чылдагааны.

Республиканың тудуг организацияларының чамдык удуртукчулары тудуг ажылын чорударының политиказын кезек үе иштинде өскертирин саналдап турар апарган. Оларның бодалы-биле алырга, чуртталга тудуун дүргедедирин кезек када шегдеткеш, тудуг индустриязын, тудуг материалдары бүдүрер күчүлерни тударынче күштүг салыр өйү келген. Чүге дээрге тудуг материалдары бүдүрүп үндүрер индустрия конпакта, алызы барып, тудуг ниитизи-биле оожумнай берип болур. Бо саналче кичээнгейни угландырып болурунуң байдалы бөгүн тыптып келген.

Тудуг ажылдарын акпаландырарында, тудуг материалдарын бүдүрүп үндүрериниде нарыыдаашкыннардан аңгыда, чуртталга тудуун чорудуп турарында шыңгыы четпестер бар. Ындында-ла чедишпес тудуг материалдарын тудуп турар объектилерде багай кадагалап, ону буданнап турар. Туттунган чуртталга бажыңнарының шынары амдаа куду болуп артпышаан. Эде кылыышкыннарга база тудуг материалдарын артыкка чарыыр ужурга таваржып турар.

Чуртталга тудуун планнаттынган хемчээлин кылып чорудар ажылчын күштү чыып алырынга, тудугжуларның ажылын ниитизэчеглиг кылдыр организастаарынга база-ла тудуг материалдарының чедишпези доктар болу берген. Ооң түңнелинде, чуртталга бажыңнары ажыглалга киирер хуусаазындан орайтады ажыглалга кирип турар.

Өске чергениң тудуглары-биле чергелештир чуртталга тудуун дүргедедип, «Чурттаар оран-бажың—2000» программаны боттандырарының кол оруу—тудуг материалдарын бүдүрүп үндүрерин көвүдедири. Келир беш чылда тууйбуну чылда ортумаа 80 миллионну бүдүрүп үндүрерин планнап турган. Ол сорулга-биле Кызылда тууйбу заводунуң эде дериниишкинин 1990 чылда доозуп, аңаа чылда ортумаа-биле 38 миллион тууйбуну бүдүрерин планнаан. Бо заводту арендага алган «Элегес» күрүне-бүдүрүлге кооперативиниң удуртукчулары болгаш специалистери Кызылда тууйбу заводун эде дерииринчогуунча чок деп санап турарлар. Чүге дээрге заводтуң турар чери хем эриинде, экологтуг негелдэлерге таарышпас, оон ыңай алаа чылыг бээр чер база чок. Ынчангаш олар заводтуң күчүзүн улгаттырбайн, ооң ажылының шынарын экижидер деп шиитпирлээннер. Бо заводка келир беш чылда чыл санында 38 миллион тууйбуну бүдүрер деп планнааны үндезин чогу-ла илдең. Дериг-херекселин, аңаа бодаарга, ораначок күштүг Элегес-Аксында тууйбу заводу 1991 чылда 36 миллион тууйбуну бүдүрүп үндүрүп, төлевилээн күчүзүнүң деңнелинче үнер деп турар.

«Чурттаар оран-бажың—2000» программаның күүсеттинмейн баарынга чигзиниишкиннерде үндезин бары илдең-дир. Ынчалза-даа хамык ужур программаның боттанмайн баарында эвес, а ол программаның теви-биле чуртталга тудуун элээн калбартып алырының аргалары тургустунар.

«Чурттаар оран-бажың—2000» программаның «буруй» берген чери тудуг материалдарын эвээш бүдүрүп үндүрүп турары деп шагда-ла билдингир. Ынчангаш бо угланыышкынга ажылды күштелдирерп чугула боол келген-дир. Бажың тударда хамыктың мурнунда тудуг материалы херек болгай.

ИНДИЯ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕМЬЕР-МИНИСТРИНИҢ АЯН-ЧОРУУ

Совет удуртулганың чалааның ёзугаар Индия Республиканың Премьер-Министри Вишванатх Пратап Сингх июль 23-те албаның найыралдыг аян-чоруун кылып Москвада чедип келген.

Индий чазактың баштыңын болгаш оон кадарын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, оон калайы база албаның өске-даа кижилери аэропортка уткаан.

Мотоциклистерниң хүндүткелдиг үделгези-биле бөлүк автомашиналар аэродромдан Кремльче шууштур чорупкан.

Аэропорттан Кремльге чедир орук дургаар кудумчуларга болгаш шөлдерге ийи чурттарның күрүне туктарын болгаш индий чазактың баштыңынга байыр чедирген транспарантыларны аскан турган.

• • •

Индиядан келген аалчыны Кремльдиң Улуг ордузунуң Георгий залынга уткууруну ёзулалы болган.

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев болгаш ооң калайы Индияның Премьер-Министринге база оон калаяынга изиг байыр чедирген. М. С. Горбачевтуң болгаш В. П. Сингхтиң аразынга кыска беседа болган.

• • •

Индияның Премьер-Министри В. П. Сингх Совет Эвилелинге аян-чорук кылып келгениниң баштайгы хүнүнде ийи чурттуң аразынга кады ажылдажылганы улам хөгжүдер талазы-биле чугаалажыышкыннарны эгелээн. Кремльге Н. И. Рыжков-биле чугаалажыышкынны ол кылган. Каш чылдар мурнунда тургустунган экономиктиг, садыг болгаш эртем-техниктиг харылзааларны улам долу ажыглаарынче улуг кичээнгей салдынган.

• • •

Хүннүң ийиги чартыында Кремльдиң Улуг ордузунга М. С. Горбачев биле В. П. Сингх кады кылган меделгелге ат салган. Бо меделгел амгы үеде быжыг тайбыңның идеязы болу берген болгаш политиктиг амыдыралда калбаа-биле ажыглаттынып турар Дели декларациязының бадыткалы болгаш улам ыңайгы хөгжүлдези болур. Информация талазы-биле кады ажылдажылганың чазактар аразының дүгүржүлгезинге база ат салдынган.

Ат салыышкынының ёзулалынга Н. И. Рыжков болгаш совет-индий чугаалажыышкыннарының киржикчилери киришкен.

(СЭТА).

ПЛАННАР КҮҮСЕТТИНЗЕ-ДАА...

Районда амдырал [illegible] рылга бүдүрүлге эргелели эрткен беш айларының планын 101,1 хуу күүсеткен. Бо коллектив 16 хевирниң [illegible] чонга чедирип келген. Шалыпчыларның саны өскен. Ак-Довурак хоорай биле Кызыл-Мажалык суурда Мария Лүндүптүң удуртканы дааранып болгаш [illegible] септээр цех, Андрей Петровтуң нарын техника септекчилери, Куучай Кара-оолдуң удуртканы [illegible] Татьяна Кара-Сал. Барлык, Аксы-Барлык суурларда чагыглар хүлээп алыр [illegible] пунктулар [illegible] Нина Сеңи, Ирина Моектээр бердинген планнарын ай, квартал аайы-биле доктаамал ажыр күүседип келгеннер.

Кадрлар-биле хандыртынган. Эргелелде ажылдап турар 113 кижини 3 салбырда, 5 комплекстиг хүлээп алыр пунктуларда быжыглаан. «Барлык» совхозтуң [illegible] чагыгларны [illegible].

Планы күүсеттинип турза-даа, бо улуг коллективте чедир кылдынмайн турар ажылдар [illegible] дүүшпес. Ачы-дуза чедирилгезиниң чамдык черлериниң ажыл шактарында хаарлыг турарын, ында ажылдап турар кижилерниң каржы-хажагайын, сагыш човангыр эвезин, эт-херекселдери четче эвес болурун, чагыгларны айыткан хуусааларында күүсетпезин илереткен чагаалар районнуң, республиканың солуннарының редакцияларынга бо[illegible]. «Ак-Довурак хоорайның Постоянный суурда баш [illegible] чер бар. [illegible] үш хуусаада, улай барып, бажым таартып ап чадаштым. Ында ажылдап турар [illegible] сатып салбас, [illegible] безин чок. Эш-өөрүн ында чыып алган, оларның-биле чугаалажырынга өөрлежип, каш кижиниң бажын хачы-биле таарып турда, ажылдаар шагы төне бээр. Сөөлүнде баргаш, өскээр чарлыгарын соксадырып, машинкадан тып алырын сагындырып чугаалаарымга, [illegible] мени хүлээп албаан. Эртенгиниң 9 шактан [illegible] 12 шакка чедир [illegible] жагай кижини тудуп турары-биле эптежири берген-дир...» Бо хомудалды «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглаар фабриказында [illegible] дик сорттуг рудадан даг-дүгү арыглаар цехтиң хоочун ажылчыны Оолак Доокур бижээн.

Эргелелдиң начальниги Валентина Серебрякованың кабинединге бо хомудалды сангарып турувуста, база бир кижи кирип кээп, ол-ла баш таарыкчызының адресинге [illegible] лаан. Эр улустуң бажын таарар мастер Надежда Го[illegible] [illegible] септедири-биле ону Кызылче аппарып [illegible] турганы бадыткаттынган.

Радиотелеаппаратуралар, идик аймаа септээр мастерлер Глеб Майнагашев, Радж Брутян артык кезектер чогу-биле чагыгларны саададып, бердинген планнарын күүсетпээн. Аңгы-аңгы хевирниң хеп даараар пөстери, идик септээринге херелгээр [illegible] чуур машиналарының артык [illegible] чок болгушаар [illegible].

Аянгаты, Дон-Терек [illegible] ажылдаар [illegible] болгаш өске-даа эдилелдерни эвээш садып турарынга хомудалдарның кирип турары база чоптуг. Бо чылдың эгезинден бээр чүгле 4 муң 600 рубль өртектиг ыяштан кылган херекселдер садканын айтырга-ла, четчир.

Материалдыг баазаны бы[illegible] мында сагыш салбайн келген. Ак-Довурак [illegible] Ында эр, херээжен улустуң бажын чангыс өрээлде таарып турары [illegible] «Хемчик» совхозтуң [illegible] кышкы үеде ажылдаар арга чок, соок, бичии тар бажыңда турар. Бижиктиг-Хая, Хөнделең суурларга бажыңнар тудары негеттинип келген.

Эргелелдиң начальниги Валентина Серебрякова, парторганизация секретары Мария Лүндүп, профком даргазы Куучай Кара-оол [illegible] лаан күүселдезиниң ниити чурагайларын, хууларын четдип алыры-биле кызыгаарлаттынмайн, чоннуң негелделерин кичээнгейлиг [illegible] четпестерни чайладыр материал-баазаны быжыглаар дээш үениң негелдезинге дүүштүр эде тургузуп ажылдаар апаар.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).
Барыын-Хемчик район

Санал, бодал

АМДАЖЫДАРГА БОЛУР БЕ?

Дерзии, кара сагыштыг кижилер эвээжээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Бо чылдың № 109 «Шында» С. Монгуштуң «Шынны шиидер херек» деп чүүлү бодумнуң бодалдарымны номчукчулар-биле үлежиринче албадапты. Манаа чаңгыс чижекти кирип кээдим. Ооң ат, фамилиязын манаа адавас мен.

Майза Самагалдайга ниити анияк оол дерзии хулиган[illegible] холундан чырык ор[illegible] чарылды. Чеже-даа хоралаза канчап биче туда бээрил. [illegible]дурук-биле шанчылкаш [illegible] тарай кылаштажы бер[illegible]зе. Шак ындыг дерзии ман[illegible] [illegible] Адыг-мажаалай-даа болза, угааныг, бодунуң та[illegible]ында кылаштап чоруур.

[illegible]

Федор ТАУ.
Күш-ажылдың урап турган хоочуну. Тес-Хем район.

Чидиг айтырыглар

ЧӨПШЭЭРЕЖИЛГЕ, КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА

Партияның XXVIII Хуралдаанынга М. С. Горбачевтуң [illegible] Бо бүгү айтырыгларны [illegible] ниити чурттуң эрге-хоожуттарынга дүүштүр чорудары негеттинип турар.

Бистиң республикада национал[illegible] национальдар аразында [illegible] рылгаларда нарыыдааш[illegible]нар база турул келген. Кем-херек үүлгедиишкиннерин өлче чая кээр чоруктар шын эвес. Чон ортузунда национал болгаш интернационалчы сонуургалдарны каттыштырып, таарыштырып билири деп чүл, национализмниң база шовинизмниң илерээшкиннери кандыгыл, соң хоразы, националдар аразында адааннашкак чоруктарны күткээни дээш харысаалга дугайында чедир тайылбырлаар болза эки.

Бистиң «Суглак» совхозта орус, тывадан аңгы чуваш, хакас, бурят, эстон дээш өске-даа национал төлээлери найыралдыг ажылдап, чурттап турар. Чурттакчы чонуң саны [illegible] муң ажыг турар. Оларның үштүң бир кезии — тывалар. Ажылчыйның, суурнуң удуртур-баштаар черлеринде [illegible] тыва [illegible] ла бүзүрээр турар. Кадыг-Сойлуг [illegible] Шаңгыр-оол Самдыевич [illegible] Александр Дырдыевич [illegible] тургузары [illegible] болгаш чон [illegible] национал аразында [illegible] хамаарылгаларны тударынга канчаар-даа ажык улуг салдарлыг.

Суурувуста националдар аразында харылзааларда чидигленип турар чоруктар чок. Чүгле совхозтуң ажылчыннары эвес. Кызылдың чамдык бүдүрүлгелериниң, «Көк-Тей» совхозтуң ажылчыннары, специалистери чурттап турар болганда, чон хуралы эрттирип алыры, чурттап турар чер аайы-биле кижизидилге ажылын чорудары белен эвес. Боттарывыстың ажылчыннарывыстың ажыл, амыдыралын, сонуургалын эки билир бис. Өске организацияларның кижилери арай тооксавас. Кезээ Совет девискээринге өске бүдүрүлгелерниң бажыңнары тударын та канчап чөпшээреп турган чүве.

Бистиң девискээрге база орус хамаатыларны үндүр сывырар дээн-дир деп чугаалар тарап турган. Айтыра-айтыра кээривиске, ол чугаалар үндезин чок апарган. Чамдык кижилер бир-ле кижиден дыңнаан чугаазын ылавылап албайн чыда, чар [illegible] ажыдар, өөскүдер, чон ортузунга [illegible] турар. Кежээ [illegible] болгаш машина чүъктүг [illegible] турар.

Моон соңгаар шын-мени чугаа турбазын дээш, цех начальниктерин чыгааш, партгомга хуралдадывыс. Совхозтуң ажылчыннарының хуралын база эрттирдивис. Совхоз директору В. Е. Бессонов шуугаазын чугаа орус чоннуң талазындан болуп турар деп шугумчуглээн. Орус чон база бот-шугумчулекчи бөзү-биле чугаалап, ынчап болбас дээрзин демдеглеп турду. Бир херээжен кижиниң ат болдувус, камгаланар деп дуза дилеп телефон долгааны илерээн. Саян артынга баргаш, шынга дүүшпес чугаа тарадып турарын база орус чон боттары буруу шапкан. Баштангы келген орус тараачыннарның салгалы мал ажылының талазы-биле цех начальниги А. И. Грудинин тыва, орус чоннуң шылгаттынган найыралын хумагалаарының чугулазын айыткан. Тыва чоннуң батын көрбээн мен, харын даа хүндүлээчел чон деп, ол бадыткаан. Тыва өгге кирер [illegible], албан аяк шай тудуп хүндүлээр, сеткили биче чон дээрзин ол чугаалаан. Шупту коммунистер ону деткээн болгаш, интер[illegible]чы эп быжыглаарынга үлегер көр[illegible] [illegible] демдеглээн турар.

[illegible] ни органнарының [illegible] салдынып турар.

Коллективте күш-ажылчыдаа хөөн, кижилер аразында [illegible] хамаарылгаа удуртукчу болгаш коммунист кижиден кончуг хамаарлыр. Ол удуртукчу шын эвес туруш шилип алыр болза, улусту дедир ыдар. Ынчангаш удуртукчулар-биле база ажылды күштелдирер болза эки. Тайылбыр ажылынга политкичээлдерин, ужуражылгаларны, диспуттарны ажыглап болур. Партия ажылдакчызының ат-алдарын бедик тударыкүзенчиг. Сукпактың соңгулда округунга болган чамдык партия ажылдакчыларының шын эвес чоруктары база партияга чоннуң бүзүрелин буза шаап чыдар. Бо талазы-биле ажылче бистиң элээн кужувус үнген.

Интернационалчы кижизидилгеге СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң, партия обкомунуң бо айтырыг талазы-биле пленумунуң шиитпирлерин түс черниң байдалынга таарыштыр чаа аргаларны [illegible] ажыглап [illegible] амыдыралга [illegible] ужурлуг бис.

Михаил САРЫГЛАР.
«Сукпак» совхозта партком секретары.

Кызыл хоорайның девискээринден элээн ырак черде хаваннар өстүрер комплекстиң чаңгыс аал кылдыр тудуулаан кажаалары көстүп келди. Планның даалгаларын ажыр боттандырып, хөй хаванны өстүрүп турар бо бүдүрүлге черниң бир улуг бажыңында колбаса кылыр цехти ажыткан. Эът болбаазырадыр дерилгелерлиг улуг цехтиң элээн каш ажылчыннары чай чок ажылдаан турлар.

Комплекстиң хоочун ажылчыны Иргит Чавыралович Сүрүң ажылды башкарбышаан, кылып белеткээн продукцияны ыштаар черже дажыглап тур. Ооң кады ажылдаар эштери холдуунда аныяк тар болду.

— Манаа ажылчыннары продукция кылырынга өөредип, оларның билиг-мергежилин бедидерниче база сагыш салып турар бис, — деп, ол чугаалады.

Баштай ол шалыпчы аныяктарны адады. Белекмаа Евдокия манаа келгеш, хоочуннарның арга-дуржулгазын ажыглап, элээн каш мергежилдерин чедип алган. Иргит Виктор, Дарааш Владимир мал эъдиниң колбаса кылырынга кезип белеткээрлер.

Кызыл районда «Көк Тей» совхозтуң хаваннар азырап өстүрер комплекзинде колбаса цехиниң ажылчыннары бир айда 16 муң ажыг рубльдиң продукциязын кылыр даалгазын ажыр боттандырып келген. Олар ооң аңгыда, ыштаан эътти база белеткеп, садыгларже кирер. Продукцияның өртек-үнезиниң улгатканын дыңнатты. Ам бир килограмм колбасаның өртээ 12 рубль. Ыштаан эъттиң — 6 рубль 50 көпеек.

ЧУРУКТАРДА: цех начальниги Иргит Сүрүң, ажылчын Белекмаа Евдокия.

Оннар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЧАГЫГ-СӨЗҮН БЕРИП ЧОРУУР

Бистиң районнуң культурлуг амыдыралынга улуг-хуузун эвээш эвес киирип чоруур, аныяктарның дагдыныкчылары хөй. Оларны манаа хөйү-биле чижеглеп болур мен. Ынчалзажок бо удаада оларның аразындан улгады берген бир херээжен кижиниң дугайын «Шын» солун дамчыштыр номчукчуларга таныштырыксадым. Ооң адын Долгар Ондаровна Оюн-Бартан дээр. Ол улус судьязынга хөй чылдарда ажылдаан.

Долгар Ондаровнаның назы-хары улгатса-даа, даштыкы байдалын ап чоруурy арыг-силиг. Хептиң онуң болунга таарыштыр шилип кеттинер, ам-даа аныяксыг көстүр. Чон-биле чугаалажы бергенде, ыяап ла оюн-баштак бир сөстү чугаалаан чоруур. Бо дээрге ниниң өске чонга үлегерлиг талазын көргүзүп чоруурунуң херечизи деп билир мен.

Ол бот-тывынгыр уран чүүлдүң концерттеринден чыда калбас. Ооң аныланда-ла узбек танцы оинаарын, ам-даа кагбаанын эш-өөрү мактап чугаалажыр. Долгар Ондаровна-биле республика көрүлделеринге кады чеже-даа киришивис. Ол киришкеш, лауреат атты чаалап ап келдивис. Ниити ырга болгаш ниинчаңгыстың номерлерин-даа күүседип турдувус. Тываның улустуң ырларын хомуска ол аялгалай бээрге, залда көрүкчүлер таалап дыңнаар чорду.

Культура бажыңында колдуунда аныяктар ажылдап турар бис. Дагдыныкчывыс Д. Оюн-Бартан кезээде бистерниң, аныяктарның аразынга чоруп, бодунуң чагыг-сүмезин берип, кагбайн чоруурунга ону хүндүлээр бис. Амыдыралга чүү турбас деп, улуг назылыг кижи-биле ниити-хөңнүн-даа үлешкей-ле. Ооң үлегерлиг талалары биске өөредиг болуру чугаажок.

Николай ДОНДУВАЙ.
Тес-Хемде Самагалдай суурнуң чурттакчызы.

ЭП-НАЙЫРАЛДЫГ ЧУРТТААЛЫҢАР

Бистиң аравыста чамдык [illegible] нарда, оруктарда хулиганзыг [illegible] гаар эртип турар хуралдар, митингилер эрттирерин [illegible] удур мен. Аңаа хоойлуларга удур шиитпирлер хүлээп алыры хоойлу өзугаар болдунмас ужурлуг. Чүге дизе, ындыг хевирлиг хуралдар, митингилер хоойлу үндезилээр юридиктиг бурун эрге чок болуп турар.

Кызылга июль 4-те болган митингиге чораащ, чамдык хамаатыларның чүве чугааларының кеңенин, оларның сагыш-сеткилиниң, бодалдарының ханы эвезин, бичерниң ажылдакчызы кижи улусту ынчаар дорамчылап болур бе, аңаа кым ындыг эргени бергенил? Бо кижи моон мурнунда Тываже шерии киирер деп турган болгай. ССРЭ-ниң чиигине прокурорунда бээни ындыг эрге чок. Ол бодунуң чугаазынга байдалды чавырылдырар хамаанчок, харын ону улам хөрлээледиринче кыйгырып турду. Ооң ындыг чурумунуң дугайында РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң прокуратураларынче дыңнадыр деп саналдыг мен.

Кем-херек үүлгедиишкининиң кол чылдагааны чүдел?

[illegible] кызызын, харын[illegible] национал харылзааларны чидиглендирер оруктуң хөй улус эскерип бээр. [illegible]

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга В. Б. Кара-Салдың ажылындан хамаар дугайында депутаттар В. Ковальчуктуң болгаш В. Муромцевтиң саналдарынга [illegible] база удур мен. Чүге дизе, [illegible]

[illegible]

рудары кончуг чугула деп санаар мен.

Республикада кем-херек үүлгедии-биле демиселди күштелдирер талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң эрткен сессиязының дугайында база чугаалаксадым.

Илеткел бо удаада депутаттарны хаара тудуп, оларның сонуургалын болдуруп турары-биле дээштиг болган. Ындыг-даа болза илеткелде кирген хемчеглерни ажылдап кылырының механизмин баш удур бодаваан болгаш ооң контролюн тургуспаан. Эрге-хоойлу камгалаар органнарының хүн бүрү ажылын аңгы кезектер-биле катаптап киирип турар чоруктар илеткелде бар.

Хемчеглер ажылдап [illegible] чүүлдерниң бирээзи-биле Кызыл хоорайга милицияның [illegible] ажылдарын чедип алыр дугайында айыткан. Мен бодаарымга, ол айтырыгны чогумчалыг кылдыр шиитпирлээри берге. [illegible] ССРЭ-ниң НХМ-инче [illegible] болза эки [illegible] кем-херек үүлгедир чоруктуң [illegible] ТДЛТЭШИ-ниң [illegible]

[illegible] ганнарының ажыл-чорудулгазын уткап-баштаарын база аңаа дагзыр.

Назы четпээннерниң талазындан кем-херек үүлгедир чорукту болдурбазы-биле чурттап турар черлериниң аайы-биле социал-педагогиктиг комплекстерни тургузар, оларның [illegible] дугайында материалдарны болгаш статусту тып ап болуруңуң аргалары бар.

Мен бодаарымга, кем-херек үүлгедиинин кол чылдагааннары [illegible] леге болгаш школага кижи[illegible]

[illegible]

Александр ООРЖАК,
Ориндиктиг эртемнерниң кандидаты.

КАРЖЫ, ЧИИЖЕҢ СЕТКИЛДИҢ ХАЙЛЫГ УРЖУУ

[illegible]

Иван ЛОПСАН.
Партияның хоочуну.

Дузалал ажыл-агыйы — ниитиге ажыктыг

АНАА ОРБАСТАР

Күш-ажыл кылып чоруур кандыг-даа кижиниң хырны тодуг, а экти бүдүн, омак-сергек болурун билир бис.

Бир-ле хүн Советская кудумчузун орү чоктап орарымга, сумкада эът көдүрген херээжен кижи эртип бар чораан. Оон-биле амыр-менди солушкаш, эътти кайыын садып алганын айтырдым:

— Давааларның өг-бүлези хаван эъди базаарлап турлар. Арган-даа, семис-даа эвес, ёзулуг чиниринге өй-тап эът-тир. Улус арылдырыптар дей берди — дидир.

Ооң чугаазын дыңнааш, холу куруг орбас кырганнар Даваа, Сергелен Ооржактарны дораан сактып келдим. Олар суурда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге идепкейлиглерниң бирээзи улус болгай. Олар канызы-даа: бирээзи — башкы, а өскези милиция шугумунуң хоочун ажылдакчылары. Хуудаа, күрүне-даа ажылын олар кызымак кылып чорааннар. Ам хүндүлүг дыштанылгазында-даа болза, дузалал ажыл-агыйы тудар талазы-биле аныяк өг-бүлелерге үлегер көргүзүп, 4-5 инекти, 40 ажыг шээр малды база хаваннарны азырап, артыкшылдыын күрүнеге дужаап орар. Ада-иезиниң дузалал ажыл-агыйын сайзырадырынга ажы-төлүнүң дузазы база биче эвес. Күш-ажыл кылып чоруур кандыг-даа кижиниң хырны тодуг, а экти бүдүн, омак-сергек болурун билир бис. Чүге дээрге ол кижи ажылдың үнезин билир.

Оларның тудуп турары бода болгаш шээр малдары өг-бүлениң бюджединге багай эвес орулганы берип турар. Туралаанда эъдин чип орар, сүдүн саггаш, чаагай амданныг хойтпаан кылып ижип, өшкүзүнүң дүгүн күрүнезинге дужаап орар. Чалгаа-шүшпең кижилерниң мынчаар чурттаары берге. Даваа Чүлдүмовичиниң үениң агымы-биле чаагай амыдыралдыг чурттап орарынга кым-даа чоргаарланыр. Боттарының кызыл күжү-биле амыдырап-чурттаары деп чүве бо хире эки-дир. Чайын Хемчиктиң көктүг-шыктыг шынаааларынга кадыыр тудуп, сигенин ол белеткеп алыр. Бодунуң хуузунда мал чемиштең ангыда, элээди ажы-төлүн эвилелдээш, совхозка чыл санында 15—20 тонна сигенни база белеткеп берип келген. Күзүн олар Сүт-Хөлдүң ыяш ажыл-агый чери-биле керээ чарааш, катты дужаап турган.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

«ЧАЛАТТЫРГАН» ТУДУГЖУЛАР

[illegible]

Көрген-оол МОНГУШ.
Улуг-Хемде хоочун башкы.

АРЖААНГА ДЫШТАНЫРЛАР

[illegible] Профком аржаанга дыштанар малчыннарның графигин тургускан. Совхоз дирекциязы оларны автобус-биле хандырар.

Аржаанга дыштанып, кадыкшылын быжыктырып алган малчыннар долу күш-биле ажылдап, күш-ажылчы бедик көргүзүглерни чедип алырлар.

Каадыр-оол ТУВАК.

ОЙЗУ ЧУГААЛААР

[illegible]

— Дештиң Сереладыңның иштинде баглааш, бо анай-хураганнарыңны чүге өөнүң бир талазында хөнеп алган сен, акым? — деп айтыр- [illegible]

Аалдарывыс аразы ырак эвес-ле болгай, дараазында дыштанылгада база оңу та- [illegible]

АЛДЫННЫГ ЧЕРДЕ

Казах ССР. Чурттуң түс-түс девискээрлеринде ажылдап турар шахтёрларның ажыл-амыдыралының байдалын экижидер дугайында негелде салып турары черле чептүг. Оларның амыдырал-чуртталгазының байдалынче сөөлгү үеде кичээнгей салдынмайн келгенин Казахстанның Жолымбет деп черинде алдын казып турар дагжыларның амыдыралындан көрүп болур.

Каш чыл бурунгаар бо комбинатка херекке онаашкан кижилер ажылдап турган. Ол албан черин дүжүрген соонда, [illegible]

ЧУРУКТА: шахтёр өг-бүлелерниң чурттап орар [illegible]рактары.

СЭТА-ның фотозу

ДАШТЫКЫДА

СОВЕТ СПЕЦИАЛИСТЕР КОГАРААН

КАБУЛ, (СЭТА). Афганистанның оппозициязында турар чепсектиг күштери Кабул хоорайны реактивтиг снарядтар-биле боолаарын үргүлчүлеп турар. Июль 22-де ындыг боолаашкын бооп турда, бир снаряд совет эртем болгаш культура бажыңынга дегген. Ооң түннелинде, анаа турган совет специалистерден Н. Л. Архаров өлген, Н. В. Николаев биле Д. Ю. Шанов аар балыглаан. Бо специалистер Кабул хоорайга тудуг-монтаж ажылдары кылыры-биле чоокта чаа анаа чеде берген.

Балыглаан кижилерни [illegible]

БЕНЗИН ӨРТЭЭ УЛГАТКАН

СОФИЯ, (СЭТА). Болгария [illegible]

ССРЭ-ден, Чөөн Европа чурттарынче чорудуп берип турган нефтиниң ниити хемчээлиниң эвээжээнинден база бензин кылыр нефтиниң чедишпестээнинден болгаш чурттуң акша орулгазының четпестеп турарындан чазак ындыг хемчегни алыр ужурга таварышкан деп, чазактың медеглелинде чугаалап турар.

Ол продукцияларга өртек улгатканы-биле холбаштыр рынокта байдал кончуг нарыыдаан. Болгар болгаш даштыкы чурттардан келген хамаатылар бензинни каш катап аар өртекке садып [illegible]

МАРГЫЛДААЛАР ЧИДИГЛЕНГЕН

БЕРЛИН, (СЭТА). ГДР-ниң улусчу палатазының хуралы амгы үеде хүнүң чыл[illegible] уламчылап турар. Анаа [illegible] чаңгыс айтырыгны — [illegible] Германияны каттышты[illegible] социал-экономик[illegible] негелделерниң дугайында айтырыгны чугаалап турар. Либералдыг партияның удуртукчулары [illegible] маргылдаа [illegible] кежигүннерниң ара[illegible]

[illegible] чидиглеңген.

Палата кежигүннерниң чамдыктары чуртту каттыштырарының дугайында айтырыгны дорт хуусаа айытпайн, бүгү айтырыгларны, ылангыя ГДР-ниң чурттакчыларының амыдырал [illegible] кандыг ындыг айтырыгны үре шиитпирлеп алгаш, ам боттандырар болза эки деп санап турар.

СОНГУЛДАЛАРГА БЕЛЕТКЕЛ

ВАШИНГТОН, (СЭТА). АКШ-тың президентизи Джордж Буш чурттуң барыын талакы штаттарын үш хүн дургузунда эргип чораан. Президентиниң ол чоруу тускай сорулгалыг болган деп, массалыг информация чепсектери бижип турар. Бо чылдың ноябрь 6-да АКШ-тың сенадынга болгаш төлээлекчилер палатазынга сонгулдалар болур.

Президент ол сонгулдаларга болуушкун партиязының төлээлекчилери хөй бадылааашкынны ап, тиилелге чедип алзын дээш баш удур сонгукчулар-биле ужуражып келген.

Президент Буш чуртта боор турар бүгү-ле четпес чүүлдер дээш демократчы партияның удуртукчуларын буруудадып турган. Ындыг буруудадыышкыннар кылыры-биле ол кызыгаарлаттынмаан, бодунуң партиязының кандидаттарынга сонгулда кампаниязынга ажыглаар акша-хөреңгини база чыып чорупп турган.

ЧОГААДЫКЧЫ УЖУРАЖЫЫШКЫН

Тыва АССР-ниң культура [illegible] алдарлыг ажылдак[illegible] [illegible] тээгү [illegible] чогаалчы Е. Т. Танова база ажыл[illegible] [illegible] В. Б. Сагаан-оол «Чедер» курорттуң дыштаныкчылары болган ажылдакчылары-биле ужурашкан.

Екатерина Тюлтуг-ооловна тыва литературазының тээгү[illegible] амгы байдалы [illegible] [illegible] чогаалдары [illegible] Виктор [illegible] курортту дыштанып турар. Бо курорт [illegible] [illegible] таныштырган.

Ужурашкага бот-тывызыкчы композитор А. Танова[illegible] [illegible] Е. Танованың, В. Сагаан-оолдуң [illegible] [illegible] ырларын ырлап, дыштаныкчылар күүседипкен.

Раиса ТОЛЗАТМАА.
Кызыл хоорай.

ТЫП БОЛГУ ДЕГ

[illegible]

Мартин КУУЛАР.

ХЫНАЛДАДАН ИЛЕРЕТТИНГЕН

Тываның курсалыг [illegible] [illegible] ажылдакчылары [illegible] социалистиг [illegible] [illegible] [illegible]

Любовь ФРИДРИКОВА,
Республиканың курсалыг инспекциязының эргелел начальниги.

РЕДАКЦИЯДАН. Курсалыг инспекцияның эргелелиниң база курунениң социалистиг өнчү-хөреңгизин оорлаарынга удур демисел чорудар килдистиң ажылдакчылары демижип алгаш, чөптүг хыналданы кылган-дыр. Курунениң өнчүзүн харыылакчыларга хүлээнген, ону хайыралдыг камгалап, чонга баралгаадыр түрбүже, садыгның чурумун хажыдып, боттарының хууда оңчузу дег ажылдап турар удуртукчулары база оон ажылдакчылары хыналдага илереттинген. Оларның ажылының харыызын Респотребсоюзтуң удуртукчуларындан манап артывыс.

КАТАП ТУРГУСКАН

[illegible]

Моторк ТИРЧИН.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

ИЮЛЬ 20.

[illegible]

ИЮЛЬ 21.

[illegible]

ИЮЛЬ 22.

[illegible]

Мария КУЗЬМИНА.

БАЗ-ООЛ БИЛЕ ЛИЗА

[illegible]

Кодур-оол ООН.
(«Шынның» корр.).

Турисчи кокпалар-биле
ХӨЙНҮ БИЛИП АЛДЫВЫС

[illegible]

Кенден САЛЧАК.
Бай-Тайга районунуң Тээли ортумак школазы.

телевидение

ИЮЛЬ 25.

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

[illegible]

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

[illegible]

КЫЗЫЛДАН

[illegible]

МОСКВАДАН

[illegible]

КЫЗЫЛДАН

[illegible]

МОСКВАДАН

[illegible]

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

[illegible]

КИНО

ИЮЛЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ». [illegible]

«КАА-ХЕМ». [illegible]

«ВОСТОК». [illegible]

[illegible]

Индекс 54741

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ● редактор — 3-42-34 ● [illegible] — 3-34-17 ● [illegible] — 3-34-92 ● [illegible] — 3-45-93 ● [illegible] — 3-36-82 3-38-25 ● [illegible] — 3-34-57 ● [illegible] — 3-34-98 3-41-23 ● [illegible] — 3-34-49, 3-36-73 ● [illegible] — 3-41-16 ● культура — 3-39-15 ● информация — 3-37-11 ● [illegible] — 3-39-03 3-34-39 ● [illegible] — 3-34-93 ● корректорлар — 3-37-11 ● [illegible] — 2-27-41 ● [illegible] — 2-32-75 ● бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудус.

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитеттиниң типографиязы. Кызыл [illegible] [illegible] № 1.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июль 26 четверг № 171 (14371)

1925 чылдан үндүрүлүп турар

Өртээ 3 кеп.

Хүннүң айтырыы — мал чемин курлавырлаары

ХӨЙНҮ БЕЛЕТКЕП АП БОЛУР

«Мурнакчы» совхоз бо чылын 3550 тонна сигенни, 450 тонна сенажты, 500 тонна силосту белеткээр планныг. Бо хүннерде суур чоогунда шөлдерде хөй чылдыг сигенни массалыг ажаап кирипкен. Эртенги чылгы чарыштың тиилекчизи, арендалыг коллектив Виктор Алдайның звенозу бо хүннерде 36 гектар медени кескен, оон бир гектарындан 35 центнер чедир дүжүттү ап турлар. Кожалары Доржу Биче-оолдуң, Шыырап Лааның звенолары база ажылдап кирипкен.

Механикшылдырган бо звеноларда сиген кезер 6 тракторну, 3 прессеткичини, 2 грабльдыны бижыглаан. Бо чылын чиъстыг болганы-биле совхозтуң девискээринде сигенниң үнгени эки. Ынчангаш кижи күжүн, техниканы эвилелдээр болза, мал чеми белеткээр планны ажыр күүседириниң аргалары бүрүн бар.

Совхоз эрткен чылын мал чеми белеткээриниң планын түгде 54 хуу күүсеткен. Малды кыштан мөлдүк-калдык ажырган. 1989 чылда мал чеми белеткээринге турган частырыгларны болдурбазы-биле ажылды шыырак организастаар, эң ылангыя кедек черлерде сигенни кезери-биле ынаар хол кадыырлыг улустарны база үндүрери чугула.

Бо ажылга өөреникчилерни, аныяктарны шуптузун хаара туткаш, оларны аъш-чем, дериг-херекселдер-биле бүрүн, доктаамал хандырар болза, тайгада кыштаглар чоогунга хөй сарааттарны салып ап болур.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга район.

АМ-ДАА 30 ТОННАНЫ БЕЛЕТКЭЭР

«Сүт-Хөл» совхозта Тас-оол Конзай-оолович Монгуш хөй чылдарда малчыннап, эки түңнелдерлиг болуп мактадып чоруур. Баштайла чылгычылаан, амгы үеде өшкү кадарып турар. Алысла аът-чылгыга ынак болгаш чүгүрүк, челер аъттарлыг. Маргылдаа чарышка олары бо-ла эртер. Ажыл аъттары база бар. Мал чеми белеткээринге оларын ажыглаар. Бо чылын малчыннар Наадымынга чедир ол 10 тонна сигенни кезип, сараттаан.

Шөлүн баш удур суггарып, аштап, арыглап алыр. Амгы үеде сигенниң дүжүдү чаагай, ынчангаш ам-даа 30 тоннаны белеткеп алыры-биле хайнывышкынныг ажылдап турар. Эрткен чылын 50 тоннаны белеткеп алган турган.

Т. Монгуштуң хөй уруттарының иези ийи чыл бурунгаар чок апарган, ынчалза-даа ажыл-шуужуге алыспайн, малын малдап, ажы-төлүн азырап чоруурунга чаңгыс чер-чурттуглары өөрүүр. Биче чажындан малчын өг-бүлеге өскен болгаш ол малды ажаап-азыраарының аргаларын шаандан тура-ла эки билир.

Базыр МОНГУШ.
Кара-Чыраа суур.

«АЛДАН-МААДЫРДАН»

МЕДЭЭЛЕР

Совхозтуң малчыннары амгы үеде малдың чайгы семиртилгезинче база сиген кезилдезинче улуг кичээнгейни угландырган. Кежээниң, Манчүректиң чайлаглары ында дыка хөй малчыннар бо чылын чеде бергилээн, ында оът-сигенниң үнгени эки. Аренда керээзи-биле ажылдап турар хоюжулар Маадыр-оол Ооржак, Бегзи Ондар, Маадыр-оол Монгуш, Мөңгүн-оол Сарыглар, Солун-оол Сарыглар олар малмаганын чечек-чимистиг, сериин тайгаларда семиртип ап турар. Олар чылдың-на эрте тайгалаар, чайгы одарларны билдилиг ажыглап келген. Ынчангаш оларның көргүзүглери чыл санында-ла бедик.

• • •

Совхозтуң малчын өг-бүле бүрүзү 10-15 тонна сиген белеткээр планныг. Амгы үеде бо ажыл эгелээн. Эң ылангыя Бопуяк Ооржак амдыызында 22 тонна сигенни сараттап алган, кымныдаа мурнап турар. Ол ышкаш Николай Ооржактың өг-бүлези 16 тоннаны, Дадар-оол Монгуштуу 9 тоннаны белеткеп алган. Сигенде малчыннарга дузалажыры-биле дирекция 7 тракторну бижыглаан.

Хову звенолары база, сиген кезилдезинде шалыпкын ажылдап турар Геннадий Ооржактың звенозунда 12 кижи бар. Коллектив чазын 149 гектарда хөй чылдыг сигенни суггарып алган, оон дүжүдү чаагай. 61 гектарны кескеш, бөлгеш, 131 тонна сигенни сараттаан. Сигенин кескен шөлдерни удур-ла суггарып турар, август төңчүзүнде ону база катап кезип алыр.

Арагачы ДОНГАК.
Сүт-Хөл район.

ШАЛЫҢ СҮЗҮП, САРААТ САЛЫП...

«Ак-Туруг» совхозту., база бир механизастаан, мурнакчы звенозунда келдивис. Калбак шынаада улуг-улуг сарааттарны ында-мында тургузуп каапканын кижи магадаар. Кызыл-дагжыларның механизастаан звенозунуң күчүлүг ол хире-дир.

Мал чеми белеткээр звенонуң хоочуну, ажыл-агыйда сураглыг механизатор Мунзук Артына-биле чугаалажы бердивис. Даглар дег бедидир салып үндүргүрүпкен сарааттарже эргий көрбүшаан, ол чугаалай-дыр:

— Кандаашкынныг чыл-ла дээш, ажыа олурар болза окта шыя эвес. Шынааның сигенин кезип, ажаап, сараттап доозупкаш, шөлүвүстү суггарар бис. Моон ийи дугаар дүжүттү алыр бис. Бо Кызыл-Дагның арыгларының берге черлеринден үнген сигенни хол-биле кескеш, туруп-кай бис.

— Планныг даалгавыс муң дөрт чүс тонна, ону ийи катап ажыр күүседиптер бодап турар бис — деп, Василий Кара-Сал чугаалап, бо ажылды дооскаш, дараазында кезер черинче айытты. Шынааның бир ужунда үнген сигенниң чааганы база аажок болду.

Сараат салыкчыларының бирээзи — Хураган-оол Сүүр-оолду механизаторлар мактап, сарааттым чааскаан-даа салып каaптар чыгыы күштүг, артында-ла шалыпкын эр-ле болгай дижтилер. Мал чемиң белеткекчилериниң барык шуптузу кызымак ажылдап турар.

Бир тракторнуң сигенни кестирер дериглези сына берген. Ону дүрген каңнаар ужурлуг. Үрелген-дир деп чүрээ [illegible] чүве-биле дөмей, каңнакчы Хайдып Сарыг-оол бо халдып келди. Үрелген кезекти ол эптей туткаш, каңнай каапкан. Оон ынай үрелиишкин чок болган. Каннакчы шынаада өске бригадаларны эргиир дээш чорупту.

• • •

ЧУРУКТАРДА: Кызыл-Дагда мал чемнери белеткээр механизастаан звенонуң механизаторлары Вячеслав Самба биле Василий Кара-Сал каңнакчы Хайдып Сарыг-оол; база бир сараат белен болур.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ сөзү, фотолары.

СЭКП ОБКОМУНУҢ БЮРОЗУНДА

«Республикада националдар аразының харылзааларында таарымча чок илерээшкиннерниң болгаш оларны сөөктээр талазы-биле хемчеглер дугайында» айтырыгны СЭКП обкомунуң бюрозунуң июль 24-те болган хуралынга чугаалажып көрген.

Националдар аразының харылзаалары сөөлгү үеде республикада чидиглеңгенин хүлээп алган доктаалда демдеглээн. Националисчи болгаш шовинисчи янзы-бүрү чугаалар, тываларның болгаш орустарның, өске-даа националдыг кижилерниң аразынга хүндүлешпезиниң, найыралдыг эвес харылзааларының фактылары илерел турар.

Орус дылдыг чоннуң иштинден хөй кижилерниң, оларның аразында улуг амыдыралдыг [illegible] эвес специалистерниң республикадан үнүп чоруп турары партия болгаш совет органнарының, хөй-ниитиниң, ажылчы чоннуң [illegible] сетгил дүвүрээшкинин болдурган.

Кем-херек үүлгедир чорук болза националдар аразының дүрбүжүүшкүннерин болгаш чөрүлдээлерин тывылдырып ооскудериниң үндезини болуп турар. Хамаатыларның амы-тынынга болгаш кадыкшылынга удур угланган аар кем-херек үүлгедиишкиннери көвүдээн. Эзирик кижилер мурнуку хевээр эргежоойлуну хөйү-биле үрел ту- [illegible]

[illegible] нелгиишкинин ылдыр шилчип, кижилерни сырый каттыштырар эвес, а чарылдырыкчы рольду ойнаан. Республиканың болгаш хоорайның совет органнарының бичаарда ажылдааны чогуур дугуржулга, холбаштырыылга чок болган.

Аныяк кижилерниң чурт-талга амыдырал байдалдарының айтырыгларын шиитпирлээрин, оларның нигелделерин болгаш эрге-ажыктарын хандырарын чамдык удуртукчуларның кадыг-доңгун болгаш тоомча чок көрүп турарының дугайында бо чылдың июль 14-те аныяктарның хуралынга хөй шугумнулел болган. Оон-биле чергелештир эрге-чурумну, янзы-бүрү националдыг кижилерниң аразынга [illegible] тарын билдир чорукту быжыглаарынга комсомолду, аныяктарны киириштирер талазы-биле чүүлдүг кандыг-бир хемчеглерни ол курал тодаргайлап шыдаваан. Эмин эрттир изиглениишкиннерден, барыкдаа чок буруудадышкыннардан ук курал база хостуг эвес болган.

Түс чериниң болгаш төп чамдык солуннарга парлаттынган чаңгыс талалыг, ылапты чедир бодаттынмаан чүүлдер националдар аразының харылзааларынга [illegible] өскүрүпте салдарын чедир- [illegible]

нерин ажып эртерин чок [illegible] дег деннелдин удур[illegible] рындан чөптүү биле негээ турар. Үстүнде айыттынган [illegible] чүүлдерни чамдык сеткилдиг эвес кижилер [illegible] тарынга ажыглап, чон [illegible] багай хөөн-сеткилди [illegible] турар.

Ниитилел-политиктиг амыдыралга, националдар аразының харылзааларынга [illegible] эвес чүүлдерни [illegible] күш-ажылчы коллективтерге болгаш чоннуң чурттап турар черлеринге сагылга-чурумну база хорум-чурумну [illegible] болур бодамча [illegible] болгаш [illegible] коммунист удуртукчуларның [illegible] дугайын СЭКП обкомунуң бюрозу сагындырган.

СЭКП обкомунуң бюрозу боттуг шугумчулелдерни [illegible] албышаан, чамдык солуннарга радио-телевидениеге [illegible] үстүнде адаттынган [illegible] оон адрезинге [illegible] бодлаан баалыткал болгаш [illegible] чок шугумчулелдер-биле чөпшээрешкен.

СЭКП обкомунуң кидилери, партия Кызыл хоорайның болгаш районнары, В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дугу» база «Тыва кобальт» комбинаттарының парткомнары болгаш партия [illegible] организациялары националдар аразында харылзааларын [illegible]

[illegible]

ИНДИЯНЫҢ ПРЕМЬЕР-МИНИСТРИНИҢ АЯН-ЧОРУУ

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев болгаш Индияның Премьер-Министри Вишванатх Пратап Сингх июль 24-те Кремльге албан ёзузунуң ужуражылгызынга делегей байдалының болгаш ийи таланың хөй бөлүк айтырыгларын делегей хөгжүлдезиниң база бот-тарының чурттарында [illegible] чаартылгаларының чаа [illegible] дазынга дүүштүр чугаалажып көргеннер.

Албанның бо аян-чоруу болза уламчылаан [illegible] болгаш идегелдиң [illegible] тинде — хууда идегежирииниң артызы-дыр. ССРЭ-ниң болгаш Индияның аразынга харылзааларны ол бурунгаарладып, делегей политиказынга совет-индий факторга немелде [illegible] шылдаар деп М. С. Горбачев бодун [illegible] демдеглээн.

Делегей [illegible] [illegible]

ниң делегейге ужур-дузазын, ССРЭ-ниң болгаш Кыдаттың, Индияның болгаш Кыдаттың аразынга харылзааларга дедпшилгениң чугулазын демдеглээн.

Каяа-даа каттышпас шимчээшкинге Индияның таарымчалыг ролюн, кожаларыбиле харылзааларны таарыштыр экижидеринге оон киирген салыышкынын делегейге ужур-дузазын М. С. Горбачев демдеглээн.

ССРЭ-ниң болгаш Индияның аразында улуг [illegible] [illegible] Президент болгаш Премьер-Министр чөпшээрешкеннер.

Тайбың найыралдыг болгаш [illegible] 1991 чылда 20 чыл болурун-биле холбаштыр М. С. Горбачев болгаш В. П. Сингх [illegible]

нер. Экономиктиг кероэге ат салыышкынын болгаш бар Керээни уздадырын М. С. Горбачевтуң Индияга баарының үезинде боттандырып болур дээрзинге баш бурунгаар дугурушкан.

• • •

Пушкинниң болгаш Толстойнуң чогаалдары Россияның сагыш-сеткилин индийлерге ажыдып бергени [illegible] каш, Рабиндранат Тагорнуң чогаалдары Индияның сагыш-сеткилин совет кижилерге ажыдып берген. [illegible] Рабиндранат Тагорнуң [illegible] Москвада [illegible]

рал парыгынга байырлал [illegible] ажыткан үеде [illegible] турган. Тураскаалдың ажытканының байырлыг ёзулалынга ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков болгаш В. П. Сингх чүве чугаалааннар.

• • •

Москваның М. В. Ломоносов аттыг Күрүне университединиң Хүндүлүг докторунуң дипломун болгаш медалын Индияның Премьер-Министринге ол хүн МКУ-нуң залынга тывыскан. [illegible]

• • •

Индияның [illegible] политиктиг болгаш [illegible] Махатма Гандиниң болгаш Индира Гандиниң [illegible] Премьер-Министр барып [illegible] Индияның [illegible] Премьер-Министри — Джавахарлал Неруга алдар [illegible] тургускан тураскаал самбыразынга индий чазагтың баштыңы база чечектер салган.

• • •

Июль 25-те Индияның Премьер-Министри Вишванатх Пратап Сингх Москвадан Ташкентиже чорупкан.

[illegible] В. П. Сингх болгаш оон [illegible] ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев [illegible]

• • •

Индияның болгаш Совет [illegible] Н. И. Рыжков [illegible]

(СЭТА).

ОШ ОБЛАСТА БАЙДАЛ

Кыргыз ССР-ниң Ош облазында байдал [illegible] [illegible]

[illegible] «Черемушки» [illegible]

В. ГОНДУСОВ.
СЭТА-ның корр.

(Төнчүзү 2-ги арында).

СЭКП ОБКОМУНУҢ БЮРОЗУНДА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында)

лективтерге болгаш чонунуң чурттап турар чериниң байы-биле кижизидилге болгаш тайылбыр ажылын күштелдирер, кем-херек үүлгедир чоруктарны ажыт эртер талазы-биле алдынып турар хемчеглерниң дугайын чугаалап турар. [illegible] дыннадып чедирер. [illegible] лерни чагып оожуктурар байдал экижир дээрзинге бүзүрелди оларга тургузар.

Республикадан дашкаар көжүп чорууруң күзеп турар кижилерни база катап бодалың көөрүнче болгаш бууха шиитпир хүлээп албазынче СЭКП обкомунуң бюрозу кыйгырган.

СЭКП обкомунуң килдистери, партия Кызыл хоорайнуң болгаш районнарның партийжылар СЭКП ЦК-ның сентябрь Пленумунуң (1989 чыл) шиитпирлерин болгаш «Амгы байдалдарда партияның национал политиказы» деп СЭКП-ның Платформазын боттандырар талазы-биле планнарны болгаш хемчеглерни күүседиринге [illegible] СЭКП-ның XXVIII съездизиниң «Демократтыг национал политика — эки туранган эвилелинче улустар аразында тайбың болгаш найыралче орук» деп резолюциязын күүседир талазы-биле сорулгаларны тодарадыр. Социал-экономиктиг сорулгаларны чүткүлдүг боттандырарынче күженииишкиннерни мөөнээр, улус бүрүзүнүң культуразынга, дылынга, чаңчылдарынга хүндүткелдиг чорукту ханы тургузар. Социал чептиг чорукту чер болганга кезээде сагыыр, кадр политиказын шын боттандырар, ында чет пес чүүлдерни узуткаар.

Националдар аразының харылзааларының антырыгларын шын болгаш боттуу-биле [illegible] нун [illegible] ролюн болгаш харыысалгазын СЭКП обкомунуң бюрозу демдеглээш, республикада чурттап турар улустарның найыралын быжыглаарынга, оларны сырый каттыштырарынга Тываның журналистери төлептиг үлүүн киирер дээрзинге идегелин илереткен.

Улус депутады-биле интервью

СЪЕЗД СООНДА БОДАЛ

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизиниң ажылын Россияның чону улуг сонуургал-биле хайгаарап турган. Ынчангаш оон түңнелдерин чер-черде сайгарып чугаалажып, сонгукчулар, улус депутаттары боттары-даа аңаа хамаарыштыр үнелелди берип турар. РСФСР-ниң улус депутады К. А. Бичелдей-биле бистиң чугаавыс база ол дугуунда мындыг утланыышкынныг болган. Съездиге, оон түңнелдериниң чамдык айтырыгларынга улус депутадының бодалдарын манаа каксы-даа бол, дыңнап көрээлиңер.

— Съезд — Россияның амыдыралында улуг болуушкун-дур, ынчангаш оон түңнелдеринге хамаарыштыр анализ кылыры, мен бодаарымга, черле артык эвес. Чамдык айтырыгларга үнелээн бодумнуң бодалдарымны, туружумну илередирин оралдажып көрейн. Россияга боттуг чаартылгаларның болурун күзеп, идегеп, оон кандыг-ла-бир тодаргай аргазы бар деп чүвени көрүп турарлар эвээш эвес дээрзин Съездиге көрдүвүс. Кижилерниң бодалдарының ангыангы болуру чугаажок. Баштайгызы, чижээ, төөгүнү арыглай ширбип каапкаш, эрткен үениң аңдара-дүңнере туттунтар дээр-дир, бирээзиниң бодап турары-биле алырга, чаартылганы чазыглардан өөренип тургаш, аңаа үндезилеп чорудар. Мээң мурнундагы социал-экономиктиг байдалдың алыс утказын арттырбышаан, чүүлдерниң эгелерин, аттарын солуп кааптар деп бодалдыг-даа кижилер база бар. Ынчангаш Съездиге тургустунган санал-онал, бодал, күзел бүрүзүн кысказы-биле тодарадыры белен эвес. Ынчалзажок ол Съезд, хөй националдыг, шиитпирлээр айтырыглары хөй Россияның эки келир үезинге, бөгүнгү, даартагы хүнүнге бүзүрели, идегели болган деп чүве нескү.

— Депутаттарның бодалдарының ангы-ангы болуру чугаажок. Съездиге тургустунган өзек айтырыгларның бирээзи — Россияның күрүне тускай догуннаашкынының дугайында улус депутады силерниң бодалыңар кандыгыл, Каадыр-оол Алексеевич?

— Съездиниң ажылын киирткизи-биле чуртта, ниитилелде тургустунуп келген байдалга бүрүнү-биле дүгүшкек болган. Тыва чонну аңаа төлээлеп барган депутат кижи мен, оон чуну чугулалап көрген мен? Айтырыгны ынчаар тургузуп келир чүве болза, харыы мен бодаарымга, ындыг-ла нарын болбас: кыдыг-кызыгаар черлерге теңгеп хамаарылганы демократчы, дең эргелиг харылзаа болур кылдыр үндезини-биле эскертир болза эки. Ол — Россия девилелинге «ожум революция» болур, бир эвес ол Россияның бодунуң иштинге боттаны бээр чүве болза, Эвилел деңнелинге база боттанып уштуруп. Ажыы-биле чугаалаарга, Россия чамдык айтырыгларның тургустунганынга таарзынмайн, «шугулдап» турар. Ынчанмайн канчаар, айтырыг — Россия амгы үеде бодун Эвилел структуразында чиг эт бээр чер бол берген деп санап турар-дыр, ол хирезинде бодунуң автономияларын чиг эт бээр черлер болдура бергенин ол билбээнчешсп, хүлээп көрбейн турар. А ук автономиялар дотация ап турарындан өре-ширеден уштунмаштааш туруп берген. Бодунуң автономияларынга тускай догуннаашкын бербес болза, ССР Эвилелиниң составынга бодунуң бүрүн тускай догуннаашкынын албазын Россия ам билип эгелээн. Ынчангаш Россия Федерациязының тускай догуннаашкынының дугайында Декларацияны деткип, ол чүүлге бүзүрел-биле хүлээп алган мен. Ынчалзажок аңаа хамаарыштыр өске бодал, айтырыг база тургустунуп келир. Ол чүл дээр болза, экономика талазы-биле боттуг тускайлаң чорук чокта, тускай догуннаашкын-биле чүнү канчаптарыл? Рынок талазы-биле [illegible] дугайында чугаа чорупт турда аан. Россияның болгаш оон автономияларының боттуг тускай догуннаашкынның оон чурттакчыларынга оон соонда кажан бир-даа эвес, амгы үеде херек чүүл болдур. Ынчалзажок Декларациядан тускай догуннаашкынга чедир орук ыраакта база бедүүн эвес деп чүвени билген турары чугула.

— Ол талазы-биле ындыгдыр. РСФСР-ниң Дээди Совединиң палаталарынга хамаарыштыр силерниң бодалыңар кандыгыл?

— РСФСР-ниң ийи палаталыг Дээди Совединиң тургузар айтырыг сагыш-сеткилимни элээн дүвүреткен чүве. Россия Федерациязының төөгүзүнде Россия парламентизиниң дең санныг болгаш дең эргелиг палаталары — Республика болгаш Националдар Советтеринден тургустунган Дээди Совет бир дугаар тургустунуп турар. Ындыг шиитпирни мен Россияда-даа ССР Эвилелинде-даа националдар аразында харылзааларда шиитпирлери негеттинип турар бедүүн эвес айтырыгларның илерели кылдыр билип турар мен. Националдар болгаш Республика Советтериниң сан талазы-биле дең болуруун (126-126) үндезин Конституцияда салдынган. Ынчалзажок Россия парламентизиниң контроль база хоойлу-дүрүм ажылдап ылгаар арга-шинээн улгаттырар сорулга-биле. Республика Совединиң кежигүннериниң санын 450 чедирерин чамдык депутаттар саналдаан Националдар Совединиң кежигүннериниң санын — 168 чедирер деп айтырыг база тургустунуп турган, национал-девискээр депутаттарының корпузунуң аргабайдалдарын өөренип көрген.

Россия депутаттарының [illegible] да, политиктиг талазын ап [illegible] палаталарның сан талазы-биле 450—168 деп дең эвези таарышпас болгу дег. Ийиде, санны шак ынчаар тургузарын чедип алыр күзелдиг улус депутаттарының хөй кезиинге палаталарга шак ындыг [illegible]. РСФСР-ниң Дээди Совединге оларның хууда төлээлекчилериниң болгаш чамдык бөлүктерниң, эвилелдерниң төлээлерин көвүдедир сорулганы салып алганын көргүзүп турар. Ооң-биле кады, Россияның эвээш санныг национальностуңнарынга болгаш улузунга хамаарыштыр алыр чүве болза, төлээлээрниниң санының дең, дең эвези — чурттап олурары, националдарывыстың, чаңчылдарывыстың, езулалдарывыстың хөгжүүрүнүң дугайында айтырыг-дыр. Кандыг, [illegible] РСФСР-ниң Дээди Совединге чамдыктарның төлээлээрин көвүдедирни бе, азы РСФСР-ниң Дээди Совединге национал-девискээр тургузугларының дең санныг болгаш дең эргелиг төлээлеринин Конституция бүдүвээр эргезин бадыткап бүзүредири ол бе? Мен хуумда сөөлгүзүн чугула деп санаар мен.

— РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалынга Б. Н. Ельцинни Съезд соңгаан болгай. Аңаа силерниң хамаарылгаңар?

— Съездиге кирипшен националдар төлээлериниң аразындан кажан-бир келир үеде-даа эвес, а амгы боттуг чаартылгаларга бүзүреп, аңаа идегеп турар кижилер оон кандидатуразын деткээн. Ооң программазын база өөренип көрген. Чижээ, Россияның национал автономияларының политика болгаш социал-экономика айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле хүлээп ап болгу дег чүүлдер ында бар деп чүвени олар эскерген. Мен бодум хуумда ооң кандидатуразы дээш бадылаашкынымны берип тура, чүнү-даа мурнай, ССР Эвилелиниң Россияның иштинге Тыва автономияның ужур утказының туружунуң дугайын бодаан мен. Оон ынай, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы албан-дужаалга автономияларның национал төлээзи Р. И. Хасбулатовту Ельцинниң саналдааны, ону Съездиниң соңгааны — Б. Н. Ельцинниң аазааны программазының боттанып эгелээниниң эгези кылдыр көрүп турар мен. Ынчангаш [illegible], ол угланыышкынга ону кижиниң деткивес-ле келир-дир.

РСФСР-ниң эвээш санныг улустары, бистерниң, боттарывыстың салым-чолувусту Россияның-биле каттыштырганывыстың шынныын эвес болганын төөгү бодунуң шиитпирлээр. Съездиге санал-оналдар, бодалдар ангы-ангы болганнаа бирги Съездиниң шиитпирлеринге болгаш бодумнуң чонумну Россия база ССР Эвилелиниң составынга тура хөгжүп, сайзыраарының аргазы бар дээрзинге бүзүрээр мен.

— **Ындыг байдалга силерниң хууда хамаарылгаңар кандыгыл, Каадыр-оол Алексеевич?**

— Парламент кежигүннериниң санын көвүдедир деп идея чүгле күзенчиг эвес, а эргежок чугула деп билип турар мен. Ынчалзажок оон боттанышкынын чедип алыры элээн шаптараазыныг. Ол дугайын каксы-даа бол тайылбырлаарын оралдажып көрейн. Бирээде, амгы үеде национал, социал болгаш экономика айтырыгларында байдал нарын турда [illegible]

Интервьюну бистиң корреспондентивис Вера КУУЛАР алган.

КЫМНЫҢ ОГЛУЛ?

Моон мурнунда үнген «Шылгарал» арнынга бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыстың шериг хереэн эрттирип турарының дугайында бижээн болгай бис. Ам база оларның турар кезээнден келген характеристикаларны парлаар-дыр бис.

Аңаа солдат Эрес Сырбыкович Масыш шериг тудуг отрядынга бодунуң албан-хүлээлгезин эрттирип тургаш, чүгле эки талаларын көргүскен. Бодунуң хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турар. Биче сеткилдиг, хүндүлээчел. Бүдүрүлгеде зоЛчег онаалгаларын ажыр күүседип турар.

Бодунуң эш-өөрү-биле найыралдыг. Күш-дамыры сайзырангай. Чүгле хөй-ниитиниң ажылдарынга киришпейн турар.

Дайынчы болгаш политиктиг белеткели эки. Совет Армияның Уставын эки билир. Шериг формазын арыг эдилеп чоруур.

* * *

Аңаа дайынчы Аяс Ипполович Саңгаа бодунуң албан-хүлээлгезин эрттирип тургаш, чүгле эки талаларын көргүскен.

Дайынчы болгаш политиктиг мергежилди эки шиңгээдип ап турар. Күш-ажылга ынак болгаш бодунуң хүн нормазын 105 хуу күүседип келген. Таныылдаар ажылын эки эрттирип турар.

Уставты эки билир болгаш ол ёзугаар бодунуң албан-хүлээлгезин күүседип турар. Хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг. Шаңнал-макталдыг. Эш-өөрүнүң аразынга хүндүткелдиг. Арыг-силиг. Күш-дамыры сайзырангай.

* * *

Шораан Ячевич Суван ларазында талаларын көргүскен Чурумнуг, күүседикчи. Кандыг-даа ажылдан чажам дивес. Бодунуң характери сөөкүм, хүндүлээчел. Өөрү-биле найыралдыг. Салбыр командириниң хүлээлгезин күүседип турган. Чагырып турар улузундан негелде чогуу-биле албан-хүлээлгезин. Дең дужурткен. Сагындырыг бээрге, дораан хүлээп алыр. Күш-ажылга ынак. Шеверлекчиниң болгаш дашчының мергежилин чедип алган. Дайынчы болгаш политиктиг белеткели эки.

Хөй-ниитиниң ажылынга киришпейн турар. Шериг форманы сагып чоруур. Моральдыг талазы-биле быжыг. Күш-дамыры сайзырангай.

Подполковник ЕСИН.
Шериг-тудуг отрядының командири.

АЯС—ЭРЕС СОЛДАТ

Аяс Өдек Улуг-Хем районунуң Эйлиг-Хем суурга 1970 чылда төрүттүнген. Шагаан-Арыгта ортумак школа дооскаш, төрээн суурунга чолаачылап ажылдап турган. Бистиң кезекте чоруу дээш канчаар ажылдаарын ол аныяандан-на биле берген. Ооң ачазы беш чыл бурунгаар чок апарган. Авазы Татьяна Михайловна Шивит ийиги бөлүктүң инвалиди, дөрт уругнуң иези. Ол берге үелерде Аяс шыдаар шаа-биле өг-бүлезинге дузалажып турган. Оон бээр-ле Аяс шынчы чоруктуг, күш-ажылга ынак болуру, кызымак болгаш чүткүлдүг болур чүүлдерни үнелей берген.

Шериг кезээнге албан-хүлээлгезин эрттирип келген үезиниң иштинде ол аас шаңналын сес катап алган. Ону кезектиң командири бир катап мактаан. Аяс Өдек бодунуң кызымак чоруунуң түңнелинде өзүлдүг эрес солдат апарган. Ол бодунуң хүлээлгезин кончуг эки күүседип турар. Бо дээрге чүгле командирлерниң эвес, а бистиң бүгү хөй националдыг коллектививистиң үнелели-дир. Кончуг харыысалгалыг хүлээлгелерни аңаа дидими-биле онаап болур. Чүге дээрге ол бодунуң ак сеткилдиг, чүткүлдүг чоруу-биле командирлериниң, эш-өөрүнүң бүзүрелин чаалап алган.

Шериг албан-хүлээлгезин эки эрттирип турар аныяк аңаа дайынчы Аяс Өдек националдар аразының харылзааларының талазы-биле бодунуң кежигүнүнге соңгуттурган. Ол хүлээлгезин база багай эвес күүседип турар.

Аяс техникага кончуг ынак, ынчангаш машиналарны салдынган сорулгаларны күүседиринге ыяк кылдыр белеткеп турар. Могап шылап турупкан-даа болза, ону тооваан, соонка доңуп турза-даа, аңаа ундаравайн, автотранспортту ол чогуур үеде белеткеп каар чижектер тургулаан. Ооң шак ындыг эки мөзү-шынарлыг болганы дээш оон авазы Татьяна Михайловнага командылал чериниң мурнундан «Четтирдивис» деп сөглеп тур бис.

Чамдык үелерде Аяска берге деп чүвени бистер билип турар бис. Кадык багай болгаш оон авазы хире-хире болганчыга эмчиге чыдып, эмнеди бээрин база оон дыңнаан бис. Аяс авазы дыка дүвүреп, сагыш салбазын дээш оон хамааржыр бүгү ле чүвени ак сеткилдии-биле күүседип чоруур. Эки оглун алырыңарны болгаш оон тыныштыг чорууңарга чоргаарланып чоруурунарны силерге күзедивис, Татьяна Михайловна!

А. ЛИТВИНЮК.
Кезектиң командири.

ЧУРУКТА: Аяс Өдек солдат эштери-биле политикчээл үезинде.

Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс

ГВАРДЕЙЖИ АНАА ДАЙЫНЧЫ

Механик-чолаачы гвардейжи аңаа дайынчы Жанцан Сат-биле моон мурнунда таныш эвес турган мен. Ынчан шериг хүлээлгезиниң хуусаазы дооступ берген солдаттар, сержантылар кураавыр [illegible] А ол Жанцан, өөредилге кезээнден чаа келген. Дайынчы амыдыралдың күш-ажылчы хүннерин чаа эгелээн аныяк солдат-тыр ийин.

Ол солдат чурттаарынгазын сизагай ротага эгелээн. Оон хуу составының данзызында Совет Эвилелиниң Маадыры гвардейжи лейтенант Алексей Ерофеевтиң адын мөңгези-биле арттырган. Лейтенант бодунуң өлүм чок маадырлыг чоруун 1945 чылда Эльба хемге болган тулчуушкун үезинде көргүскен. Ындыг болганда бо ротага шериг албаны эрттирери — дайынчы танкист бүрүзүнге улуг аас-кежик болуп турар. Артында олче аң-не эки солдаттарны шилип алыр.

Элээн үе эрте бергенде, ол ротага чеде бергеш, аныяк солдаттарның амыдырал байдалын [illegible]

— Бүзүрээр болзуңарза бүзүрекер, бүзүревес болзуңарза бүзүревенер — деп, рота командири гвардейжи улуг лейтенант Ермаков мээң чугаалады.— Чаа келген оолдарның аразында ам безин Маадырның адын эдилээн шаңналга төлептиг болуп шыдаар механик-чолаачылар бар апарган болдур ийин.

Оон ол гвардейжи аңаа дайынчы Сатты [illegible] безин [illegible] сагылга-чурумнуг күш-ажылга ынак кижи-дир деп мактады.

Жанцан Сат дайынчы өөредилгениң баштайгы хүннеринден эгелээш, бодунуң кызымак чүткүлдүүн көргүзе берген. Аңаа чүнү-даа дагзып каарга чогуур үезинде эки шынарлыг кылдыр кылып каар болган.

Жанцан дайынчы машинаны база эки башкарып билир. Ам безин машина башкарар талазы-биле дыка мергежээн, эрги солдаттарның майыын базар деп берген.

— Даарта Маадырның шаңналы дээш маргылдаа болур. Чедип [illegible] — деп, офицер мени чалады. — Ооң тиилекчизи бистиң аныяк солдадывыс апаарынга шуут-ла [illegible] тур мен.

Рота командириниң саналын хүлээп алгаш, эртенинде маргылдаа болур черже чорупттум.

Агаар эртенден эгелээш арай чүдерексеп эгеледи. Танкодромнуң оруун кук туман шуглапкан. Ынчалза-даа маргылдааны соңгаар-[illegible]

Танкистер боттарының дайынчы машиналарын [illegible] мандирниң дүүрүнге чугаалаарын [illegible] Сат эң эки түңнелди көргүсту. Совет Эвилелиниң Маадыры гвардейжи лейтенант Алексей Ерофеев аттыг шаңналды Жанцанга тывыскан.

— Билип ал. Шаңнал шилчип чоруур болгай. Ындыг болганда оон доктаамал ээзи болур деп шиитпирлеп алган болзуңза, бодуңнуң дайынчы мергежилиңни доктаамал бедидер апаар сен — деп, эш-өөрү Жанцанга чугаалап турдулар.

— Дыка сагыш салып дүвүревенер, солдар. Бедик шаңналды холга доктаамал тудар дээш кызыдар апаар мен — деп, Жанцан оларга [illegible]

Төнчүзүнде мындыг чүүлдү немеп каайн: Жанцан Сат Чөөн-Хемчик районга Хендергей суурдан шеригже кыйгырткан. Солдаттың ада-иези, чаңгыс чер-чурттуглары аңаа бүрүн чоргаарланып болурлар.

Вениамин ТЕРЕМЕЦКИЙ.
Майор.

БАЛТИЙ ДАЛАЙ ЭРИИНДЕ

«Хүндүлүг ада-не Чинис Күжүгетовна, Семис-оол Хертекович!

Шериг кезээниң командылал чери, партия болгаш комсомол организациялары, Силерге улуг өөрүшкү-биле дыңнадырывыс болза, силерниң оглуңар улуг сержант Адыг-оол Артур Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин — Төрээн чуртун камгалаар ыдыктыг хүлээлгезин тергиин эки күүседип турар. Адыг-оол Артур быжыг сагылга-чурумнуг, шынчы болгаш ак сеткилдиг, дайынчы даалгазын тергиин эки билир, эш-өөрүнге өөредилге болгаш шериг хереэниң талазы-биле дузалажып турар. Дайынчы болгаш политиктиг билии быжыг, эш-өөрүнүң болгаш командирлериниң хүндүткелин чаалап алган.

Ынчангаш оглуңарны сагыш човангыр, эрес, эвилең-ээлдек, топтуг аажы-чаңныг кылдыр кижизиткениңер дээш силерге улуу-биле өөрүп четтирдивис. Силерге быжыг кадыкшылды, хууда аас-кежикти, ажыл-ижиңерге чединиишкиннерни күзедивис».

Шериг кезээниң командири офицер Ю. Кабаков.

Кезектиң командириниң политика талазы-биле оралакчызы офицер Ю. Балабин.

Кезектиң штаб начальниги офицер В. Перетертов.

Офицерлерниң ат салган, таңма баскан байырлыг чагаазы. Тээли суурда чурттап турар ада-иезинге Калининград хоорайдан, шериг кезээнден бо чылдың март 8-тиң бүдүүзүнде чедип келген.

Мен хуумда бо оолду, оон ада-иезин [illegible] дээрбе билир, таныыр мен. Оон адазы партия, совет органнарга ажылдап чораан, ам [illegible] авазы бо [illegible] культура ажылдакчызы.

Адыг-оол Артур бичиизинден тура-ла оожум, топтуг бүдүштүг. Ол спортка, музыкага, бүгү-ле чараш чүүлдерге ынак.

Школага өөренип чораан чылдарында спорттан чарылбайн келген. Шыдыраага район, республика маргылдааларынга киржип, шылгараңгай черлерни ап турган. Комсомол Төп Комитединиң «Хөм бөмбүк» деп шаңналының футболга Бүгү-эвилел маргылдаазынга төрээн Тываның адын камгалап, Якутияга барып, Бай-Тайгадан бодунуң үе-чергези оолдар-биле багай эвес түңнелдерлиг ойнап чораан. Спорттан ангы ол күш-ажылга ынак. Өг-бүлениң эң улуу болгаш, [illegible] шала чуур, хем чуур, аъш-чем хайындырар, дүннаарын ажаар. Ада-иези чок турда бажыңынга кире бээрге, Адыг-оол Артур кирип келген аалчыны столче чалааш, аяк шайны кудар чаңчылдыг. Бодундан улуг кижилерни ыяап-ла силер деп хүндүлеп чугаалажыр. Ортумак школа дооскаш, турган аттестат алганының эртенинде, төрээн совхозунуң 400 ажыг ирттин эштери-биле хүлээп алгаш, [illegible] сезирти [illegible] күзүнүнде онча-менди хүлээлип бергеш, ол-ла чылын 1988 [illegible] шеригже кыйгырткан.

Бистиң улуг Төрээн чуртувустуң барыын талакы кызыгаарында, Калининград хоорайда, Балтий далайның [illegible] Бай-Тайганың [illegible] шериг хереэн эрттирип турарын үстүнде номчудувус. Аңаа черле канчап чоргаарланмас бис. Төрээн Тываның болгаш тыва чонунуң адын сыкпайн, шериг хереэн [illegible] эрттирип турары өөрүнчүг-дүр. Адыг-оол Артур ам бо чылдың ноябрь-декабрь айларда шериг албанындан халажып чанып келир. Дээди өөредилге черинге өөренир күзелдиг.

[illegible] сеткилдиг, ээлдек-эвилең чаныг Артурнуң дугайында номчукчуларга бараалгаткан каш сөзүм бо ийин.

Казарбай ТҮЛҮШ.

Хоорай, суурларывыс аян-шинчизи

«Шынның» совет тургузуг килдизинге номчукчуларның эвээш эвес чагаалары келгеп турар. Ол чагааларның темазы ангы-ангы. Тодаргайлаарга, ирге-хоойлу, Советтер органнарының болгаш социал хандырылганың ажылы чорудулгазында чедер четпес ажылдарны номчукчулар бижип, боттарының бодалдарын. [illegible] база киирип турар. Номчукчуларның чагааларындан бо удаада хоорай, суурлар чаагайжылгазында четпестерни илереткен чүүлдерге доктаадым.

Боттарының чурттап турары девискээринде чаагайжыдылганы четпес чорудуп турарын чамдык номчукчуларның [illegible] четпес болбайн эки. Ынчалзажок бижиишкин кандыг-бир айтырыгны, ылангыя девискээринде аныыл-ыште четпестерни бижикчиниң бетинде, баштай-ла тус черге эдип ап болурунуң аргазын көөр айтырыгны харылзап орар удуртукчулар-биле сүмележир аңы бодуу холу-биле туттунуп кылыры. Кандыг-бир чылдагаандан ол бүтпес болза, солунга ону ынчаар келир болгай. Чүге дээрге амгы үеде кандыг-даа айтырыгны баштай-ла тус черниң удуртур органнарынга шиитпирледирин көрүп турар болгай. Ынчангаш редакцияже келген чагааларнын тус черниң чаагайжыдылгазында четпестерин болурга шиитпирлеп болур туруган айтырыглыг үш авторлуг чүүлдериндеп одуруларны манаа доңгулап киирип көрейн.

— Суурувус чылдың хекжүл оранынга өөрүп турар бис. Оон-биле чергелештир чаагайжыдылгазынче база сагыш салып келдивис. Ыяштарның өзүмнерин олуртуп, херим-кажаазының сеткилге-зин-даа чурттувус. Суур чоогундан ырак эвесте бок төктүүлгеп турду. Ол чаржыктыг байдалывыс эттинип, оон бокту ыраткан,— деп, Эрзинден Мөңге Дульбаа чагаазында бижээн. Ынчалзажок чурттакчыларывыс аразында хөглээн арга-ерыг хогзуунуң бок төгери уламчылап турарын хомудаан. Бок төгер черни чуруммуттувайн турбаас. Ийи чаңгыс чурттакчылар ону тоомчага албайн келгени — ооң сеткилин дүвүреткен. Ол үстүү хаван адаанда, чечегин селгүүстээр, мал-маган оъттаар черинге моон соңгаар бок төкпезин бижип, чурттап орар чонуң хүндүлээрин, бойдустуң чайгаар бүткен чаражын чударатпазын чурттакчылардан дилеп турар.

Серинн-Даг биле Кара-Хоолай деп черлер Хандагайты суурдан ыраак эвесте турар. Ол чараш черниң девискээринде бок-чам долганын **Өвүрде Хандагайтының чурттакчызы, күш-ажылдың хоочуну Баир Монгуш** чагаазында бижип турар. Бок ангыда автор бок долган черниң базырыктарында эртеберүүкү өгбелерниң арттырган каан үнелиг чүүлдери барын ол айыткан. Автор ону чугулалап айтыпшаан, тантаашкын даа, амгы-даа үелерде олче бок төгери уламчылап, байдалды эдеринче кедээ Совет (даргазы К. Т. Ховалыг), районнуң бойдус камгалалының салбыры (даргазы Ч. М. Монгуш), коммунал ажыл-агыйн бүдүрүлге эжелели (даргазы М. А. Кошкар-оол) база санитар-эпидемиологтуг станцияның ажылдакчылары сагыш салбайн турарын чагаазында демдеглээн. Ол бок төп турар черниң девискээринге чурттакчылар малын даа оларгадын болуруун база ол бижип.

Кызыл хоорай, Кузнецов кудумчузу, бажың 32, квартира 3. К. М. Монгуш Шевченко болгаш Кузнецов кудумчуларының белдириинде болгаш оон чоогунда дөрт аал чурттаар бажыңнарының девискээринде бок төгер чериниң арыг-шевериниң четпезин дыңнадып, редакцияже медээ киирген авторнуң адреси бо. Бок, [illegible] тер оңгарның черлери [illegible] түңнелдери, ыжыын чурттакчыларның [illegible] [illegible] бергилээр. А чайгы үеде [illegible] немеш [illegible] бок бээр [illegible] автор бижип турар. Мындыг чүт байдалдан-на болган [illegible] [illegible] № 1 [illegible] чурттакчы ажыл-агыйл участоктуга хамааржыр болгай. Ол [illegible] Совединге сагыш салыры оңзаген дилеп турар.

Үстүнде авторларның чагааларын доңгуган айтырыглар тургузуп ораргa, боттарының девискээринде бойдустуң чайгаар бүткен чевирин камнап, камгалаарынче болгаш чурттакчы бүрүзү арыг-шеверни сагыырынче угландырган. Ол дээрге [illegible] чурттакчы бүрүзүнүң [illegible] болуру чугаажок. Ынчалзажок авторлар боттарының суурларында чаагайжыдылгада четпестерни бижип тура, хамаарышкан даргаларга [illegible] бети дээрге херек [illegible] дыңнадып, сүмелешкен-дир. Бир ийи агитбригадаларның чурттакчыларын чыгааш, девискээринде бокту ырадырының херээн айтырып сүмелешкен болза, редакцияже чагаа бижип, түңнел манаары [illegible] тар ажыл-дыр деп кижи бодаар. [illegible], кандыг-бир четпестерни бижип тура, автор кижи ол четпестерни эдеринге киржилгези кандыгыл? Эрги ёзу-биле кыдыындан-на көрүп алгаш, шүгүмчүлээрге черле таарышпас хире. Ам ындыг чоруктан адырлырының аргазын тывар болза эки. Чаңгыс суурда чурттап, ажылдап чоруур [illegible] бодунуң-даа ажылдарын [illegible] болурда, ол-ла бүгү ажылдарны сүмележип кылып, четпестерни дораан эдеп алыр.

Сиирнимаа ЧООДУ.
(«Шынның» корр.).

ТУДУГЛАР НЕМЕШСЕ-ДАА

Он ниити беш чылдың эрткен дерт чылдарында Барыын-Хемчик районунуң партия организацияларының, район Советиниң күүседикчи комитединиң [illegible] ажылдарының, оларның культура хандырылгазы организастаарын [illegible] талазы-биле [illegible] эвес тодаргай ажылдарны кылып чоруткан.

Чурттакчы шөлүн кевүдедип, тудугну шапкынчыдары-биле чамдык [illegible] дынган. Чижек-биле алырга, беш чылдың эрткен дерт чылдарында Шекпээрге 624, Дөн-Терезинге 320, Бижиктиг-Хаяга 180 база Хөндергеге 180 өөреникчиниң өөренир школаларны тудуп, ажыглалга кииргеннер. А оон соонда Ак-Довурак хоорайда 784, Эрги-Барлык суурда 720 олуттуг школаларның тудуун дарый эгелээн. Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге хамааржыр Барлык суурда 140, Дөн-Терезинде 90, Аянгатыда 50, Ак-Довуракта 280 уруглар турар садиктерни ажыглалга кииргеннер, чамдык садиктерни алгыдыр чаартып кылган. Кадыы кошкак уругларга Хөндергей суурда болгаш Кызыл-Мажалыкта тускай садиктерни ажыткан. Ынчаарга бо чылын «Тыва даг-дугу» комбинат 280 [illegible]

каш, ында 800 номерлиг автоматтыткан чаа станцияны тургускан. Оон ап-ыында районнуң чону чурттуң [illegible] [illegible] хары[illegible] [illegible], [illegible] турар аппаратны «Радио» станциязы [illegible] тур Ак-Довурак хоорай-биле дорт харылзажыптар аргалыг болган.

Бир эвес эрткен он бирги беш чыл-биле деңнээр болза, он ниити беш чылдың дерт чылдарында [illegible] планнаттынганындан өскен. 980 өг-бүле чаа бажыңнар-биле хандыртынган.

«Тыва даг-дугу» комбинаттың ажылчын хандырылгазынга киирген база районнуң херегленикчилер ниитилели чонга бараан саарыштаалының хемчээлин эрткен беш чылда деңнээрге, 26 хуу улгаттырган. Районнуң бир чурттакчызынга хамааржыр ортумаа-биле 1040 рубльдиң барааның эрткен чылда саткан. Ону РСФСР-ниң ортумак көргүзүү-биле деңнээр болза дыка бедик. Бо чылдың бирги кварталында районнуң садыг четкилери база багай эвес ажылдап, бараан саарарын 105 хуу күүсеткен. Ол эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге 20 хуу [illegible]. Чүге дизе республиканың херегленикчилер ниитилели [illegible] районнуң чонун хандырар [illegible]

[illegible]

Улустарның найыралы — ыраан ыры үндүр найыралы

КАРАККА КӨСТҮП КЕЛИР

[illegible]

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: моол артистерниң көргүзүглеринден.

Одар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Виктор КАРА-САЛ. («Шынның» корр.).

ДЭЭЖИ КАЙЫЛ?

[illegible]

Алдын-оол ОНДАР. Ийме ортумак школазының башкызы.

АЖЫК КОСМОСЧЕ ҮНЕРИНГЕ БЕЛЕТКЕЛДЕР

[illegible]

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

[illegible]

Мария КУЗЬМИНА. Милицияның майору.

Чедер хөлдүң, ында курорттуң айтырыглары

ТӨРЕЛДЕР ЧЫЫЛГАН

[illegible]

Анай-оол ДАРЖАА. Тыва радионуң корреспондентизи.

КАИ экраны

[illegible]

31 ООРЛААШКЫН

[illegible]

Валерий ОРУС-ООЛ. ИХМ-ниң уют курватоннунекторзу.

ХӨЛДҮҢ СОГЛУП КААРЫ ОЛ БЕ?

[illegible]

Саал САМЫЯ.

Школа болгаш амыдырал

БЕЖЕН ЧЫЛДЫҢ НҮҮРҮНДЕ

1940-чы чылдың сентябрь 1-де Сүт-Хөлге Сүт-Аксы деп чаа школаны ажыттынган. Ынчан Сүт-Хөл Чөөн-Хемчик кожуунунга хамаарышкан турган. Ол күзүн мен, [illegible] оолдар, кыстар өгбелерибис-биле школа деп чүвениң эжиин бир-ле дугаар ажыдып, келир үеде аас-кежиктиг, ажыл-амыдыралывыстың кандыг кижилер болурувустуң салым-хуузун [illegible] эртем-билиг чедип алырывын эге-чаада школаның өөреникчилери болганывыс ол. Школавыс эргелекчизи (директору) Иван Чаламович Онамчал бисти, бичии хире оолдар, уруглар-ны хүлээп алгаш, чааскаан, [illegible] ийи класстың эжиктерин ажыдып алгаш, ийи класс аразынга кылаштап турган башкылап турган. 1 база 2 дугаар класстар. Ынчангы школаның бүгү байдалы, өөреникчилерниң назы-хары, бүгү хандырылгазы дээш чергелиг чүүлдер-ни [illegible] [illegible] арга [illegible]. Бирги класска бежин он, он бир, он ийи харлыг дээш он дөрт харлыглар-ны бе[illegible] хүлээп ап, өөредип турган. Үениң байдалы ындыг.

Ол чылдың күзүн чайын. Бир хүн ачам: «Школага өөренир сен, уруум. Сени-биле назы өөренир. Чалбак-Хараган, Чээ-Булуң ынчаар аалдарның дыка хөй уруглары [illegible] [illegible] аалдары. Олар база [illegible] ай [illegible] [illegible] уругларын школага чедире бээр болдулар» — деп бо Ачамның ол чугаазын дыңнааш, өрүп, аажок [illegible] турарымны чүү дээр. Ол хүн каяа-даа [illegible] ирги [illegible] [illegible] турган мен. Ачам ынчан Сүт-Хөл сумузунуң төлээзи [illegible] (даргазы) турган. Ынчангаш уруглар-ны школага [illegible] [illegible] дугайында чаа [illegible] [illegible] [illegible] турганы ол. Чамдык [illegible] [illegible] школага [illegible] хөңнү чок. «Бо ары школа чорудуктарга, малчыны [illegible] [illegible] чаш уруг-дарыны кым алыр?» — дээр хөй турган.

Хуусаа-даа келгени ол бээр. Ачам мени бир хүн Дөшпер-Ак дээр аъттыг ушкарган. [illegible] [illegible] [illegible] артынгаш. Чалбак-Хараган [illegible] Сүт-Аксы [illegible] [illegible] чедип [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Чалбак-Хараган. Чаттый (Е. Танова), [illegible] [illegible] Чандаш, Айланмаа. Девип [illegible] болгаш [illegible]. Оолдардан Хөнинг-оол, Шура, Хурал-оол, Чучак, Конгар-оол, Дарый-оол суглар база четкилей келген. Ол үеде өөреникчи кижиниң бүгү-ле хандырылгазы ада-иеге [illegible] турган. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Шомба, Седип, Шүүрген-оол Ондар олар чаа [illegible] турган. Маргаш, [illegible] [illegible] [illegible] саваны [illegible] [illegible] бээр, ол [illegible] [illegible] [illegible] база [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ол-ла хевин-биле өөренир.

Баштайгы дээрде аъш-чемни өреге бүрүн белеткеп [illegible] турган. [illegible] [illegible] аъш-чемниң тускай [illegible] [illegible] айбанчар [illegible] [illegible] турар [illegible]. Белеткээн аъш-чемни поварга [illegible] [illegible] дужаар [illegible] [illegible] [illegible], тараа, быдаа, [illegible] [illegible], бышкаш, [illegible] сүт, ааржы, курут, [illegible].

Школавыс беш-ле өрээлдиг чүве. Ийи өрээл — өөредир класстар, 2-ги — [illegible] (хүүрээ өрээлдери), бир-[illegible] — чем хайындырар чер. Школаның баштайгы поварызы Иван Эрелчин хоолу чемниг, [illegible] [illegible] кижи. Ооң [illegible] [illegible], тайылбырлаары [illegible] [illegible] чем [illegible] [illegible] [illegible] чедир айтып турар бээр. Ол ышкаш улуг бичи [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бар [illegible]. Ооң [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible].

Баштайгы 1940-1941 өөредилге чылында өөредилге номнары хамаанчок, [illegible] бүдүн [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]. Бир карандашты үш, дөрт ол-[illegible] үлежип алгаш, [illegible] бижип өөренип турган бис. Ол [illegible] [illegible] [illegible] үлеп бээр турган. Башкывыс бодунуң [illegible] [illegible] [illegible] айтырга, ооң [illegible] [illegible] доктаадып турду. Ам бодап көөрге, ол үениң башкылары даа, өөреникчилери даа дыка-ла [illegible] [illegible] турган. Ол хире берге байдал турда багай демдек алыр [illegible] оолдаар. [illegible] үрээр кижи чок турган.

Ынчан школага повардан өске кандыг-даа ажылчын чок турган. Ынчангаш демиис сугун дээр одаар, оттулар ыяш белеткээр, дазылга, [illegible] [illegible] өрээл аштаар, арыглаар, поварга дузалажыр дээш, оон-даа өске ажылдарны боттарывыс кылып турган бис. Ол бүгү ажылдарны [illegible] хуваап [illegible] [illegible] [illegible] күүседир турдувус. Бот-[illegible] соонда, хостуг үелеривисте пос бөмбүкчүгеш кылып алгаш оон-биле ойнап аржыыл хап, чөгүн чажырып, аскак-надайлап ойнаар бис. Ол оюннардан аңгыда оолдарывыс тевек тепкүрежип база ойнаарлар. Кежээлерде керосиннинг денниң имиргей чырыынга нажык хал, нажык адып бодажып, аът чарыштырып шаагаа кирер бис. Кыжын бир ынак оюнувус — чүңгүлаары. Ынчаар-ла өөредилгениң бирги чылын доозуп-кан бис.

41-42 өөредилге чылында школавыска ийи чаа башкы келген: Чигжит Салчак, Яндаймаа Оюн. Оларның келгени школага улуг чаартылга, бистерге — өөреникчилерге улуг өөрүшкү болган. Яндаймаа башкывыс танцылаар, ырлаар, а Чигжит башкывыс спортчу кижи болган. Чаа ырларны, танцыларны өөренип эгелээн бис. Ынчан дайынчы ырларны кая-даа аныяктар улуг күзел сонуургал-биле өөренип турган. Башкывыс биске «Тулчуушкунче», «Үделге», «Чер бажыы», «Отчугаш» деп дайынчы ырларны өөреткен. Ол ышкаш «Подгорная», «Гопак» болгаш матростар танцызын база өөренип алган бис. Башкывыс хол куруг эвес, бир дошпулуурлуг чүвени кижилерни хүндүлээрин, оларга [illegible] [illegible] ка[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бооп.

Олу [illegible], аксы-биле база [illegible] турраш бисте ол тачыларны өөредип каан Кызымак, ажылчы башкы.

Чигжит Салчак башкывыс бүгү өөреникчилерин эртенниң-не тудаал алгаш, маргадыр, янзы-бүрү мергежилгелер кылдырар. Оолдарны бат кагарынга, хүрешке, хааттаарынга өөреткен. Бо-ннын ажылчыны башкыларывыстың бисти эртем-билигниң эге-чадазынга өөредип, кижизидип, келир үениң кадрлары кылдыр белеткеп кааныңга өөрүшкү-вүс амдыгаа дээр өшпээн.

Эге класстарга өөреникчи чылдарывыс Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдары. Ынчангаш Тывага ажыл-агый, өөредилге, сагылга-чуруми дайын байдалынче шилчээн турган. Оон-биле кады ополчен шериг өөредилгези бирги черге айтырыы турган. Школага база шеригниң эге билиин өөредип, башкыларывыс чай-шөлээзи чок-ла турар чүве. Дүне безин дүвүрээн чарлаптар, бүгү өөреникчилер шериг дүү-биле дүрген четтингеш чыскаалыптар. Оон-на дүнеки походче үнүптер...

Сүт-Аксы школазының баштайгы өөреникчилери болуп кады өөренип чораан эш-өөрден амгы үеде улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында ажылдап чоруур ат-алдарлыг, күш-ажылдың хоочуннары бары чоргааранчыг. Ындыгларга Тывада ат-сураа алгаан чогаалчы Екатерина Танова, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, бот-тывынгыр композитор Александр Ондар, улус өөредилгезиниң тергиинери хоочун башкылар Борбак-оол Сарыглар, Маржымал Ондар, Мөңгүн-Тайга районнуң улус судунуң даргазы Дарый Идам-Сүрүң, Сүт-Хөл районнуң Киров колхозунуң баштайгы чолаачылары чораан күш-ажылдың хоочуннары Хензиг-оол Мөңгүш, Чечекпаа Ховалыг дээш, оон-даа хөй ажылчы, биче сеткилдиг эштеривисти адап, бижип болур.

Школаның бо хүнгү амыдыралында чедир четпес-даа айтырыглар бар. Бо хүннерге чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларның чамдыктарын адаайн: школа бежен чыл дургузунда туруп келзе-даа, чаа школа хамааны чок, кандыг-даа немелде тудуг туттунмаан. Бо хүннерде ол бичии, тар, эргижирээн школада өөреникчилерниң саны көвүп, түс-түс чүүлдер шылап турар. Өөренир класстар чедишпес, оон ыңай кабинет системазынче шилчип шыдавайн турар. Түс-түс эртемнерниң үежик ...[illegible] депшилгезинге дузалаар [illegible] кабинеттери чок болурга-ла, кичээлдер немелде чедир бедик деңнелге эртпес болду. Ийи башкы кадрлар-биле хандырылгазы багай. Ылангыя ырының болгаш музыканың, уран чурулганың, даштыкы дылдың дооскан, тускай эртемниг башкыларымыз школа хөй чылдар дургузунда хандыртынмайн келген. Оон уржуунда өөреникчилер үс-түнде айыттынган эртемнерге ажыл чогуур билиглерин чедир албайн турар.

Коллективте боттарынга онаашкан ажылынга кызымак, хоочун башкыларның арга-дуржулгазын бот-өөредилге-биле өөренип, чогаадыкчы аргаларны боттарының ажыл-херээнге тывызык ажыглап турар мурнакчы башкыларның саны чылдан чылче өзүп турары өөрүнчүг. Ындыгларга школада тыва дыл болгаш тыва литература башкызы, коммунист, ССРЭ-ниң улус өөредилгезиниң тергиини, методист башкы Анчатпаа Шавыраавна Мөңгүш болгаш эге класстар башкылары Херел Кыспаевна Ооржак, улус өөредилгезиниң тергиини (РСФСР-ниң) Диктан Оялаевна Мөңгүш, аныяк башкы Розалия Александровна Ондар олар хамааржырлар.

Галина ОЧУР-ООЛ.
Сүт-Хөл район.

ЧУРУКТА: эге класс башкызы Розалия Александровна Ондар 1980 чылда башкы училищезин, 1988 чылда Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң педагогика факультедин дооскан. Эртенги өөредилге чылында ийиги класстылар-биле ажылдап кыштаан. Аныяк башкы бодунуң ажылынга улуг педагогтар Ш. А. Амонашвилиниң уругларга ооңнар методу болгаш С. Н. Лысенкованың методтарын ажыглап турар. Башкы Р. А. Ондар ийиги класстылары-биле кичээл үезинде.

Шаңгыр-оол КУУЛАРНЫҢ фотозу.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

УРУГЛАР ИНТЕРНАТТАРЫНДА ТУРАРЛАРНЫҢ СТРАХОВАНИЕЗИ

Амгы үеде уруглар бажыңнарында, школа-интернаттарда өзүп арткан ийи-ле ада-иези чок, тала-[illegible] хайгааралы чок түс-түс муң уруглар турар.

Олар өзүп доругуп келгеш, боттарының амыдыралын тудуп чоруй баарлар. Амыдыралдың баштайгы чылдарында оларга материалдыг дузаламчы көскүг негеттинер. Ындыг дузаны күрүнеден аңгыда түс-түс будуруглгелер, организация албан черлери болгаш хамаатылар чедирип болур.

1989 чылдың ноябрь 1-ден эгелеп ындыг уругларның страхованиезиниң тускай хевирин тургускан. Страхованиени ол уруглар 18 харназы четкиже чедир 200, 300, 500, 1000 рубльге кылдыртып болур. Страхование дадывырын хары утда бир катап төлээр, ол — кылдыртқан страхованиениң түңүнден болгаш урутнуң назы-харындан хамааржыр. Чижээ, бир харлыг урутну 200 рубльге камгалаар болза оон дадывыры 145 рубль 00 көпеек болур. А он харлыг урутну ол-ла түңге камгалаарда дадывырының хемчээли 183 рубль 74 көпеек болур.

Бир эвес страхование немелел чардыңган соонда камгалаткан урут энцефалит, полиомиелит, остеомиелит дег аарыглардан аараан инвалид апаар болза күрүнениң страхование органнары инвалид апарганы дээш страхование дузаламчызын дажыңында хемчээлдерге төлээр.

бирги бөлүктүң инвалиди апарга — 200 хуу,

ийиги бөлүктүң — 120 хуу,

үшкү бөлүктүң инвалидинге камгалаттырган акшазын 60 хуу кылдыр төлеп бээр.

Инвалид апарганының талазы-биле страхование дузаламчызын камгалатканы акшазы-биле кады страхование хуусааны доосулган соонда хары утда төлеп бээр.

Уруглар албан черинде турар кайы-бир урутга страхование кылдырар дугайында айтырыгны будуругуге коллективи азы түс-түс хамаатылар страхование инспекцияларындан тодарадып ап болур.

РСФСР-ниң Күрстрахованиезиниң баштаар чери туристеп чорааш, озал-ондакка таварышканда алыр страхованиениң тускай хевирин доктаадып тургускан.

Страхованиениң сорулгазы — экскурсиялап, туристеп чорүп турганда озал-ондакка таварышкан хамаатыларның материалдыг эргелиышканнарын камгалаары болур.

ССРЭ-ниң болгаш өске-даа чурттарының девискээринге туристи аян-чорук тар кылып чоруур дээн хамаатылар ындыг камгалалды кылдыртып ап болур. Аңаа хоорайларга чадаг туристеп чоруур болгаш музейлер сонуургаар кирип чоруур кижилер хамаарышпас.

Страхованиениң ниити түңү 3000 рубль, оон дадывыры 1 рубль. Страхованиени туристиг путевканы барымдаалап кылыр. Туристеп чоруур пунктуга четкен азы туристиг маршрутту үнгеннен үеден эгелеп страхование күштүг апаар.

Долу бот-өрүлгеларлыг азы болгаш бот-акшалал кылышкыже шилчээн будуруглге коллективтерин, эртерегседерин Күрстрахование органнары улуг аварияларлан болгаш болуушкуннардан база бойдустуң айыыл-халавындан камгалап эгелээнин дыңнадып тур.

Страхованиени коллективтиң эт-хөреңгизиниң долу балансыда көрдүнгени ортумнге азы оон кайы-бир кезиинге (хуузунга) кылдыртып болур.

Страхованиени адырның будуруглге бөлүктериниң кылып турар ажыл-чорудулгазын база айыыл-халапка таваржы берип болур дег байдалдарын барымдаалап көрүп тургаш, тускай тургусқан ставкалар ёзугаар кылдыртыр. Ставкаларны камгаладып турар түңге хамаарыштыр 0,15 хуудан 4 хуу чедир көрген.

Будуруглгениң (хаттыг [illegible]) эт-хөреңгизин ортке, үерге, частыышкынга, сугга азы агаардан келген хорага таварышкан, кожа турар черлерден аккан сугга алышкан, авария болган чылыдылга системазы, суг дамчыдар болгаш канализация системалары үрелген орт азы авария болган таварылгаларда, электри энергиязын өжүрген таварылгаларда үрелип баксыраан болза страхованиеде көрдүнген түңнү төлеп бээр.

Страхованиени чыл санында кылдыртыр. **Айтырыгны Күрстрахование эргелелинден болгаш инспекцияларындан тодаралып алыр. Телефон №№ 2-27-90, 2-28-36.**

Новосибирскиде болгаш Улан-Удэде харылзааның электротехникумнарынга дараазында мергежилдерге сургуулдар хүлээп ап турарын Тыва АССР-ниң Харылзааның будуруглге-техниктиг эргелели чарлап тур: «Автоматтыг электрохарылзаа», «Хөй каналдыг электрохарылзаа», «Почта харылзаазы», «Радио харылзаазы болгаш радиодамчыдылга».

8 классты болгаш ортумак школаны дооскан кижилерни хүлээп алыр. Билдириишкиннерни июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Экзаменнер август 1-де эгелээр.

Ортумак школаның «4», «5» демдектерге доозканнар экзамен дужаавас.

Документилерни болгаш экзаменнерни дараазында адреске хүлээп алыр: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53, кадрлар килдизи. Телефон №№ 2-48-12, 2-23-90.

КӨКТҮГ, ШЫКТЫГ ХӨНДЕРГЕЙДЕ

Боттарының аразында дуржулгазын ёзугаар Өвүр, Сүт-Хөл болгаш Чөөн-Хемчик районнарның партия, совет болгаш чамдык ажыл-агый органнарының удуртукчулары кайы-даа районнарның чурттакчыларының [illegible] чайлаар чайлаа болур Хөндергей унунга уруглар-ның пионер лагерниң төвүнге ужурашкан. Оларның [illegible] сорулгазы — чаңгыс хемниң унунда чурттап, чайлаглап турар үш районнуң малчыннарының ортузунга [illegible] болгаш культура хандырылга ажылдарын экижидери.

Чайгы үеде тайга черге малын семиртип келген, сүт-саалдын көвүдедири-биле ынаа үш районнуң малчыннарының ортузунга кижизидилге болгаш культура массалыг ажылдарны экижидер, партияның болгаш күрүнениң, чурттуң эде тургустуушкунунуң херээнге хамаарыштыр ап турар хемчеглериниң талазы-биле доктаамал медээлерни чедирген турар лекция, беседаны экижидер сорулганы салган. Оон-биле кады кайы-даа районнуң уран чүүл коллективтери Улуг болгаш Аныяк Хөндергейлерде ажылдап, чурттап турар малчыннарга, саанчыларга, кадарчыларга концерттерлиг доктаамал аалдап барып турарын чугаалашкан.

Чайлаглап көшкен малчыннарга автомагазиннерниң доктаамал четкен турарын, ол ышкаш эмчи ажылдакчыларының хайгааралын күштелдирерин сүмелешкен.

Сүт-бараан фермаларының ажылдакчыларының төлээлериниң киржилгези-биле кылдынгап ажылдың түңнелин үндүрүп турарын дугурушкан. Ам түңнел үндүрери август 10-да болур.

Кол-ла сорулга болза, кайы-даа районнуң чаңгыс девискээрде чурттап турар улустарының аразынга найыралды быжыглаары, турумчуурун [illegible] болур [illegible] [illegible] [illegible] удур демиселди күштелдирери болур болгаш бо херекке чүгле районнарның удуртукчулары эвес, а харын ында чурттап турар бүгү кижилерни киириштирерин хандырары болур.

Кайы-даа районнарның пропагандистчи бөлүктери ол девискээрде чурттап турарларга лекция, беседалыг, кино, концерттиг аалдап чедип, оларның негелде-херегледерин хандырары дээш ажылдаар.

Кылдынып турар ажылдарның талазы-биле доктаамал чырыдылгаларны организастаарын районнар аразының «Ленинчи орук» солуну чорударын сүмелешкен. Ол бүгү ажыл ам кидин чорупп турар.

Александр СЕМИС-ООЛ.
Өвүр район Советиниң даргазы.

ЧАЖЫДЫ ЧҮДЕЛ?

Башкы — ол белен эвес чымыштыг мергежил. Ону чамдык кижилер апаа-бир чиик, «столга олура хлеб тарып чиир» белен ажыл кылдыр санаарлар. Ол ындыг эвес. Башкы кижи өөренип алган эртемингге бердинген, оон үндезин дестерин улам хаңыладып, билиин бедидип өөрсүнмишаан, ажылдап чоруур. Ооң сагыш-сеткили дыш чок, дүвүрел-биле долган, бичии чаштарның бирде чалашкаш ыглажыы, бирде өөрүшкүлүг каттыржып, шурап-маңнап турары-биле капсырлашкан. Чаштар. Оларның башкызындан дуза дилээн карактары, билиш алгаш, башкызынга харыылансаан [illegible] [illegible] башкызының карааңда чүрүттүнүп арткан. Башкының чүрээ, сагыш-сеткили чаштарның салым-чолу-биле тудуш.

Класста өөреникчилерниң чүңү канчап олурарын, чүңү бодап, кандыг байдалдыг өөренип чедип келгенин башкызы оларның карактарындан дораан-на номчуптар. Ол хире өөреникчилеринге башкы кижи чоок, эргим. Ол хөй уруглуг не-биле дөмей, чамдыкта чаптааш, кады каттырыжып, чамдыкта өөредириинге бергедээш, мунгарап-даа олурар, ада-иезинден артык сагыш салып, удуп-даа чыткаш, дүжеп хонар, аттынып-каш, кээргеп чоруур, аныяк салгалга чүрээн сөңнээн кижилер — башкылар ол.

Ылап-ла ындыгларның бирээзинге Бажың-Алаак ортумак школазының эге класс башкызы Түреш Кыдыраш-овна Мөңгүш хамааржыр. Ол 32 чылда башкы ажылынга бараалгап келген. Ооң башкылап турары 2 «б» класстың өөреникчилериниң билии шыырак, мөрүм-чуруму-биле өскелерден ылгалып турар. Негелделиг, ажылынга бердинген бо башкының классы социалистиг чарышка бо чылын тиилекчи болган. Ол таварылга эвес. Районнуң улус өөредилге килдизинден чоруткан комиссия-даа ажылдарны класстың чедиишкиниң күүсетине — ооң ажылының түңнелин бадыткап турар.

Түңнелдериниң чажыды чүдел? Башкы ада-ие, пионержи улуг класс-биле бир демниг, быжыг харылзаалыг. «Октябрятчы дурумнер» деп класс шагын ада-иелериниң күжү-биле эрттиргени солун болган бетінде өөреникчилерниң харыысалгалыг чоруун бедиткен. Уругларның ада-иелери класс шагын башкарыжып, октябрятчы дурумнерни олардан тывызыксыг билбээчеңнеп айтыра каапкаш, ооң күүселдезин ойнап аарак негеп турары сонуургалдыг болдурган. Октябрятчы бөлүктерге ада-иези хуваагаан [illegible] хаара туткан. Ынчангаш эң эки өөредилге, чурум дээш чарыш октябрятчы бөлүктерде күштелген. Хөй-ниити ажылынга уругларның [illegible] улгадып, бот-башкарылгага [illegible].

Башкыларның зона семинарынга Түреш Мөңгүш сайзыраңгай эки [illegible] эрттирген. Ол бодунуң чогаадычы отчётун берип методиктиг [illegible] кылган. Башкының ажыглап турары көргүзүг материалдары черле солун, байлак болду. Улуг арга-дуржулгазын эш-өөрүнге, аныяк башкыларга күзелдии-биле дамчыдып, харын өске эштериниң кичээлдерин көргүзүг кичээлдерни эрттирипнтери безин дидим базым, бодунуң дуржулгазынга бүзүрел ол хире улуг дээрзин бадыткап турар. Кичээл эрттирериндин аңгыда, школаның сургуул хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип келгени өөрүнчүг. «Хөглүг стартарга» каапитаннап, командазының тиилелгези дээш туржуп турганы каттырынчыг-даа, чаптанчыг-даа. Бистиң школада башкыларның улуг-биче чок хөглүг дыштаныры чарчыл апарганын демдеглеп каайн.

Залга ол кежээ катгы-хөг диңмирээр, а өөреникчилер башкыларының [illegible] [illegible] дээш база өөрүүр. Уран чүүлден ол база чыда калбас. Хөөмейлеп [illegible] [illegible] бээрге таалаанчыгын чүү дээр. Ол үеде ырак Мөңгүн-Тайганың харлыг баштары, хөй казарып өскен ээстери карактарга чурумгылдан турганы чугаа чок. Түреш Мөңгүш — улус өөредилгезиниң тергиини, «Улуг башкы» аттың эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну.

Александра МӨҢГҮШ.
Бажың-Алаак школазында эге класстарның өөредилге эргелекчизи.

КАЛБАК ЫЯШКА...

Ынчан чаа-ла он хар ажыг мен. Улуг-Хем кожуунунуң Хендерге, Кызыл-Даг, Ийи-Тал, Эъжим, Демир-Суг, Көк-Чыраа, Чааты, Торгалыг сумуларының болгаш арбаннарының арат чонунуң чаа тыва бижикти өөренип турган [illegible] [illegible] [illegible] кунндарын мынча чылдар эртсе-даа, ол солун үениң баштайгы өөреникчизи, оон сөөлзүредир ону эш-өөрүмге, арат чонга өөретчип чораан культармейжи чылдарымның дугайын аки билир мен.

Совет эртемденнерниң деткимчези-биле база Тываның эртем-билигже сундуглуг салым-чаяанныг кижилериниң күжү-биле чаа тыва бижик чогааттынган, ону Кызылдаа, кожууннар төптеринде өөренип эгелээн деп «дидир-дидир» чер болганга дыргын тараан үе. Ол үеде бистиң Хендерге, Эъжим хүрээлелиниң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Тюлюш Кечил-оол, мээн [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чүвениң ужу-кыдыын шалабула биле берген аревэчилер Кызылга, кожуун төвү Чаатыаксынга түр курстарга эш-өөрү-биле өөренип алган келгеш, чер-черге чонну өөредип эгелээн. Ол оолдарның аразынга бистиң чериң чамдаа Тамай Сиринг, Маан нак, Апак, Доспанмаа, Сайдырбаа, Ананбан дээн ышкаш херээжен аныяк кыстар база чаштарын чолдантыр кестирип алгаш бижик башкылап чорупп турар чүве.

1930-31 чылдарда чоннун чаа бижикке өөренип алыры дээш чүгүлдүүйн кижи чогаар. Бижик бөлгүмүнүн башкызы өөреникчилеринге саазын, карандашты үзе кезип тургаш, үлеп бээр. Ынчангаш ол үеде кижи бүрүзү калбак ыяшты чонуп хоюглааш, ону үстээш, аңаа хүлдү дескип кылдыр чаггап, аңаа карандаш хевирлиг ыяш-биле бижиир турган. Оон [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] дыын тозунга, элезин-довурак-ка, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бижиттинер турган чүве-ле болгай. Чамдык дөскел чоктар улустуң божалап каан алгыкежинге безин бижиглээш, ээлеринден чеме-хала-даа дыннап чораан бис.

Ол үеде чоннуң үжүк-бижикке өөренип алыр дээш чүткүлдүг кызымаа аажок. Кайда чайы аалга, кыш үеде чыглыр, өөренир деп чарлаан болза, ол үезинде кыжын, чайын, ырак-чоок, аъттыг-чадаг-даа дивес, ол-ла үезинде бүгү келзе чогуур кижилер чыылган турар. Оск ыңай кайы аалга чыглыр дээн болза, ол аалдын ээлерин келир өөрү өөрүшкүлүг хүлээп ап, оларны ашкарап чемгерер, хонар-дүжер орун дөжээн белеткээр, аът-хөлүн оъткарар-суггарары ышкаш ажылды боттары кандыг-даа өртек-хөлезин чокка хүлээп алыр эки чаагай чаңчылдыг чораан. Оон ыңай ол үеде электри чырыы бар эвес. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] сип, үс-чагдан эгелээш, курп [illegible] [illegible] [illegible] удур ыяк белеткээри аажам турган.

Чоң үжүк-бижикти, элээн өөренип апкан соонда аразында харылзажырда чагаалажыр, оюн-баштак-биле ырлар-кожамыктар-биле харылзажыры дыка нептерээн турган. Ону ам бодаарга, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тударынга эвес, ону боттарының өөренип алганын катаптап быжыглаарынга база ажыглаар бир арга-хевири турган. Ынчангаш ол үеде бистерни оолдар, кыстарны аалдар аразынга «айбылаарда дужаа белен» деп үлегер чугаа ышкаш почтачылдаан турганын, соң харызын экзээр дээш чажам дивейн чорупп турганывысты ам-даа утпаан мен. Ындыг почта дажыкчылары ол үеде бистин үе-эргевис хөй турганы чугаажок.

Василий ТАМДЫН-ООЛ

Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, персоналдыг пенсионер.

«БИС — 25 ЧЫЛ АЖЫЛДААН БИС»

Ындыг темалыг кежээ район төвүнүң Культура бажыңынга болуп эрткен. Ону район эмнелгезиниң коллективи организастаан. Эмнелге шугумунга 25 чыл ажылдаан ниити аарыглар эмчизи Н. С. Оңгай-оол, эмчи сестралары А. Н. Тойбухаа, Л. О. Хүлер, Б. Ч. Комбу, склад эргелекчизи К. Х. Сотнам, кезер эмчи салбырының санитарказы Т. К. Сенги-Доржу оларның буянныг ажыл-ижинге тураскааткан [illegible] көргүзүглер, фото-чуруктарның хана солуннар чыылганнарын [illegible] [illegible] [illegible] турган.

Ур чыл ажылдаан ол кижилерни [illegible] [illegible] аъш-чем делгези столдарже чалалкан. Кежээни эге сес-биле эмчи сестразы Ч. Х. Сүге-Маадыр ажыткан. Аяк шайны аартап, амыр-шөлээн хөөрежип, чугаалажып олурда, кежээниң башкарыкчызы Лидия Кочаа ажык чугааны уламчылаан. Ол юбилярларга айтырыгларны салып, оларның хууда амыдырал-чуртталгазын сонуургап турган.

Чээрби беш чыл ажылдааннар чүгле кижилерге экидадынышылды эгидип билир эвес, а харын шүлүк чогаадыр [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] луун ол кежээ көргүскен.

Седип-оол НРГИТ.
Бай-Тайга район.

телевидение

ИЮЛЬ 26
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Хуудаарун каан оол». Мультфильм. 9.30 Артистер кожумунуг фестиваль. 10.00 Барымдаалыг фильм. 10.20 «Владимир Высоцкий. Монолог». 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30—13.00 «Үе». 13.20 «Чалыы назын бисти баштаан». Уран-чечен телефильм. 3-кү серилзы. 16.25 Кубаның национал байырлалы — Национал хосталга хүнүнге. Кинопрограмма. 17.00 Мультфильм. 17.15 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.00 «Үе». 18.30 Эки тура оюннары. Чиик атлетика. 20.30 Депшилге. Информация. Реклама. 21.00 «Үе». 21.30 «Бенони биле Роза». Уран-чечен телефильм. 5-ки серилзы. 22.30 «Чадалар». 23.45 «Баштактаныш база алыс шыны-биле». Я. Поплавская, А. Тихонович база «Аас-кежиктиг таварылга» деп бөлүктүң концерти. 00.20 — 00.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Сиген дениинде». Телефильм. 8.45 Фильм-концерт. 9.15 «Чиде берген эртинени дилеп тывары». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.20 Мультфильм. 10.35 «Бо бүгү оон дугайында». Телефильм. 3-4 серилары. 13.05 — 13.55 «Ойнаарактар театры». 16.15 Эки тура оюннары. Суг поло. ССРЭ база АКШ-тың шилиндек командалары. 17.00 Ритмиг гимнастика. 17.30 Концерт. 18.00 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Хүлүмзүрүг». Чагытайда пионерлер лагерин-де. 19.15 «Азия тевү». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Барымдаалыг фильм. 20.30 Эки тура оюннары. Баскетбол. Эр кижилер. Хол бөмбүү. Херээженнер. 22.00 «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». Кинофестиваль. Барымдаалыг фильм. «Бир эвес бо хөгжүм эвес болза». 22.30 «Азияның үнү». Нептереңгей хөгжүм болгаш ыры күүседикчилериниң 1-ги делегей конкурузу. 22.55 — 00.00 Л. Бакрадзе режиссерунуң фильмнери. «Далаштыг».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.30 Н. В. Гоголь. «Өлүг сүнезиннер». Уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 19.50 «Коллаж». 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ИЮЛЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Большой» (АКШ) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узатқан). Видеозалга: «Загон» 10.00, 12.00, 14.00, «Жертва обмана» (2 сериялыг) 16.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Улыбка солнца» 11.00, «Большая прогулка» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Аленький цветочек» 10.00, «Двое на голой земле» 15.00, 16.40, 18.20, 20.00 (узаткан) шактарда.

(Солуннуң дараазында номери июль 28-те үнер).

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-35-91; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-89; корректорлар — 3-37-11 ◆ тидүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудазы. Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулар бажыңы № 1.

Чагыг № 435. [illegible]

республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июль
28
суббота
№ 172 (14372)
1925 [illegible]
Өртээ 3 көп.

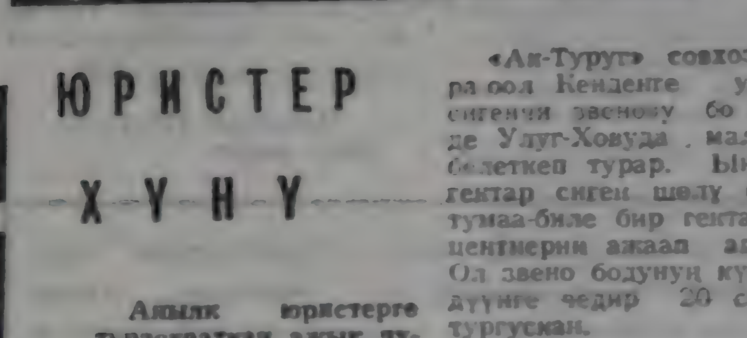

ЮРИСТЕР ХҮНҮ

Ажык юристерге турасканкан ажык чугаа хүнү дүүн республика прокуратуразынга болуп эрткен.

Прокуратура шутумунда ажылдап чоруур дээди болгаш ортумак эртемниг специалистерниң ажык чугаа хүнүн республика прокурорунуң бирги оралакчызы, Тыва АССР-ниң улус депутады Николай Ондар удуртуп эрттирген. Хоойлу-дүрүмнү сагыыр, хамаатыларның эргелериниң камгалаар талазы-биле чорудуп турар ажылдарны болгаш моон соңгааргы сорулгаларны республика прокуратуразында кадрлар килдизиниң эргелекчизи Людмила Корешникова чыылганнарга чугаалап берген. Ол ышкаш хоойлу-дүрүмнү камгалаар, националдар аразында харылзааларны быжыглаар талазы-биле [illegible] ажык специалистер кылган. Эки ажылчын [illegible] мактадыг, бижыг [illegible] юристерге [illegible] мактадарны бажырлыг байдалга тывыскан.

ЧЭЭРБИ САРААТ БЕЛЕН

Бо чылын республиканың девискээринде агаар-бойдустуң байдалы кандаашкынныг-даа болза, үнген сигенни чидириг чокка ажаап алыр дээш малчын бүрүзү, мал чеми белеткээр бригадалар алган планнарын күүседип алыры-биле бар аргаларны ажыглап турар.

Эрткен чылга чедир Улуг-Хем районнуң девискээринден дыка хөй совхозтар сиген кезип ал турган. Бо чылын район боду бергедээшкиннерге таваржы берген. Ынчангаш шөлдерде үнген сигенни чидириг чокка ажаап алыр дээш чарыш сигенчилерниң аразында калбарган.

«Ак-Туруг» совхозтуң Кара-оол Кенденге удуртнан сигенчи звенозу бо хүннерде Улуг-Ховуда мал чемин белеткеп турар. Ында 114 гектар сиген шөлү бар. Ортумаа-биле бир гектардан 32 центнерни ажаап ал турар. Ол звено бодунуң күжү-биле дүүнге чедир 20 сарааты тургускан.

ӨГ-БҮЛЕЗИ-БИЛЕ — СТАДИОНЧЕ

Чадаана хоорай апарганындан бээр 45 чыл оюнга тураскаатпан спортчу байырлалды шак ындыг ат-биле бо-гүн, июль 28-те, эрттирер.

Ол дээрге спортчу өг-бүлелерге база пентередир дээн сорулгалыг солун болгаш ажыктыг ажыл-дыр. Хөглүг старттарның программазы янзы-бүрү. Аңаа хөй өг-бүлелер киржир дугайында чагыгларны киирген. Ол болза кижизидилгениң база бир чугула хевири. Байырлал Чадаана аттыг стадионга болур. Ону райспорткомитет [illegible] биле организастап эрттирер.

База бир солун чүүл болза, үе юбилейинге тураскаадып бараан-лотерея ойнаашкыны болур. Аңаа телевизорларны хевистерни, хөй чүүр машиналарны болгаш өске-даа чүүлдерни ойнадыр. Шак ол старттарны болгаш лотерея ойнадырын хоорайга бир-ле дугаарында эрттирер, ону Чадаана хоорайның чурттакчылары база аалчылар четтикпейн манап турар.

НОМНАР БАЙЫРЛАЛЫ

Уругларның ынак чогаалчызы К. Чуковскийниң адын адалаан республиканың уруглар библиотеказы август 1-де тургустунганындан бээр 20 чыл оюн демдеглээр. Аңаа тураскааткан уруглар номнарының байырлалы Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгында бөгүн болур.

Республикада уругларның 25 библиотеказы бар. Найысылалда уругларның Маршак болгаш Гайдар аттыг библиотекалары уруглар номнарының байырлалынга идепкейлиг киржир. Даштыкы, совет болгаш өске-даа чогаалчыларының уругларга бижээн тоожуларын, чечен чугааларын, тоолдарын, шүлүктерин паркка садып саарар. Садыг организацияларының киржилгези-биле болуп эртип турар уруглар номнарының байырлалынга ада-иелер, бичии уруглар кирижип, мага хандыр дыштанырлар.

Бичии уругларга тураскааткан концерттер, спортчу маргылдаалар, кинолар, мультфильмнер, ном садыглаашкыннары организастыг болуп эртер болгаш аңаа найысылалдың хөй санныг чурттакчылары киржир.

«Шынга» чагаалардан

Саналдар, бодалдар

МЫНЧАЛЗА КАНДЫГЫЛ?

Бодум районда агроүлетпүр каттыжыышкынында экономистеп ажылдап турар болгаш АҮК-биле совхозтарның аразында харылзаалар кандыгыл дээрзин база специалистерниң ролюн көрүп, билип пат-ла болдум. Шын, кодээде эде тургустунуушкунда эки чүүлдер бар. Ынчалза-даа мени дүвүредип чоруур айтырыглар дугайында ыыттавайн баар аргам чок. Чүлерил ол?

Бистиң республиканың районнарында агроүлетпүр каттыжышкыннары 18—20 кижи штаттыг, оларны совхозтар акша шилчидип, азырап турар. Чогум оларның ажылдары агыйларга дузазы кандыгыл, ынчаш? Херек кырында алыр болза, олар хүлээлгезин эки-ле күүседип шыдавайн тур. Ынчангаш моон соңгаар АҮК-терниң херээ чок деп дорт сапаар мен. Чүге дизе, агроүлетпүр каттыжышкыннарында ажылдап турар специалистерививстиң эртем-билии совхозтарныы-биле дөмей. Кайызында-даа колдуунда дээди эртемниг специалистер ажылдап турар.

Республиканың Агроүлетпүр эвилелинге чыл санында АҮК-терниң база совхозтарның специалистерниң семинарлары эрткилээр. ол ышкаш чурттуң ол-бо хоорайларынга курстарга, билиг бедидер школаларга база-ла кады барып өөренир боор-дур. Ынчангаш ылгал чок дээрим ол. Ол хиреде совхозтар агроүлетпүр каттыжышкыннарынче чыл бүрүде 20—40 муң рубльди шилчидер, АҮК-тер ооң-биле амыдырап турар. Келир чылдан эгелеп, күрүне совхозтарга продукция дээш немелде төлевир бербес, ону сонсадыр болгай. Ол төлевир күрүнениң садып алыр өртээнче кире бээр. Мындыг таварылгада АҮК-терже акшаны шилчидер бе, азы капчаарыл деп айтырыг туруп келир.

Бир эвес агроүлетпүр каттыжышкыннары бо хевээр турар болза, совхозтарның специалистери эде тургустунуп, бот-тускайлаң, бот-башкарылгаже долузу-биле шилчип кирери берге болур деп бодаар мен. Чүге дээрге шаг шаандан тура өөредип каан чаңчыл-биле үстүкү АҮК-тен айтышкын-дужаал, сүме манап азы ажылывысты каттыжышкынның специалистери кээп кылчып бээр ыйнаан дээр хоочураан «аарывыс» хевээр-дир.

Шаанда колхоз, совхозтарның специалистерниң хөй кезииниң эртем-билии кошкак турган, ынчангаш оларга дузалажыры үениң негелдези боор турганы чоп. Амгы үеде барык шуптузу дээди болгаш ортумак тускай эртемниг, арга-дуржулгалыг специалистер совхозтарда ажылдап турда, Тыва АССР-нин Агроүлетпүр эвилели биле совхозтарның аразында туруп турар аппарат (АҮК-тер) шуут артык деп бүзүрээр мен.

Ийе, АҮК-тер дүже бээр болза райкүүскомнар хамаарышкан килдистерниң ажылын долузу-биле харылаар, негелдени шыңгыырадыр апаар. Чижээ, районнап болза, совхозтарның бүгү-ле планнаашкынын, а агробанк, статэргелел, саң-хөө килдистери — учёт болгаш отчёт база янзы-бүрү анализтерин тус-тузунда харылаар апаар.

Районнарга АҮК-терин дужүрер болза, совхозтар бүдүрүлге-саң-хөө планнарын база чыл отчёттарын, квартал балансыларын Агроүлетпүр эвилелинге шуут дорт барып дужаар. Ынчап ол ажыл харын улам дээштиг болгаш шынарлыг болур деп бодаар мен. Мурнуңда канчап мындыг турджук! Бо таварылгада совхозтарның специалистери хөй чүүлдү билип алыр, отчёттарның, планнарның шынары экижиир. Ол ышкаш совхозтарның специалистериниң бот-харыысалгазы база бедиир, бот-тускайлаң, бот-идепкейи улам бедиир, эде тургустунар апаар.

Амгы үеде совхоз агроүлетпүр каттыжышкынынче чыл санында шилчидип турары 20—40 муң акшазын бодунга ажыглап, малчыннарга бажыңнар, чунар-бажыңнар, кызыл-булуңнарны, бригадаларга, фермаларга бичии садыг-магазинни тудар, газ-плиталарны, дензилерни садып тургузуп, өске-даа чугула чүүлдерни садып тыптынып алыр апаар.

Бистиң республикада мал, чер ажылының специалистери четчир болгай. Эртемденнеривис база бар. Олар Агроүлетпүр эвилелдиң баазазынга эртем-бүдүрүлге-практиктиг килдис болуп алгаш, ажылдаар болза дыка эптиг деп бодаар мен.

Доржу СУГДУРОВ.
Эрзинде АҮК-түң кол экономизи.

БИР ДЕМНИГ ҮНЕР

ТЭЭЛИ. Районнуң малын келир кыштан хүр ажырып алыр дээш Бай-Тайга райкүүскому шыңгыы хемчеглерни ап турар.

«Бай-Тал» совхозтуң Даштыг-Тей хойжу бригадазынга, «Кара-Хөл» совхозтуң Делег-Хөл өшкү бригадазынга мал чемин белеткеп бээрн-биле хөй-хөй аныяктарны болгаш хоочуннарны даарта үндүрер.

Ол ышкаш районнуң күүседикчи комитединиң болгаш РАҮК-түң ажылдакчылары ийи хүн иштинде районнуң совхозтарынга ажылдаан. Боттарынга алган планныг онаалдаларын район төвүнүң чамдык организациялары күүседип алган. А арткан организациялар келир дыштаныр хүннерде база катап онааган черлеринге ажылдаарлар.

УЛАМЧЫЛААР

ШАГААН АРЫГ. Республиканың бирги чери дээш бут бөмбүгге маргылдаалар уламчылавышаан.

Даарта оюннар чер-черлерге уламчылаар. Ыланғыя республиканың каш даккыр чемпиону «Автомобилист» (Бии-Хем) командазы бодунуң адын камгалап, Улуг-Хемниң командазы-биле ойнаар.

ЧУРУКТА: Тес-Хемниң Берт-Даг суурда аъш-чем магазининиң садыгжызы Чанчыпаа Салбакай ажылчы чонну херек бараанн нар-биле хандырарынче улуг кичээнгейни салып турар. Магазинде янзы-бүрү консервалар, макарон кылыглары, конфеталар дээш, оон өске-даа чемнер бар. Ол садыгның эргелекчизи Баяк Маазым-биле дугуржуп, хуу улустуң киирген продукциязын хүлээп ап, садыглап, садып алыкчыларны эът аймаа-биле база хандырып турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

ДЖ. АНДРЕОТИНИҢ АЯН-ЧОРУУ

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң болгаш Италияның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Дж. Андреотиниң ажыл-албан аайы-биле ужуражылгазы июль 26-да болган. Делегей болгаш Европа хөгжүлдезиниң кол айтырыгларынга, совет-итали ийи таланың харылзааларын шалкым хөгжүдеринге хамаарыштыр чугаалажыышкыннары кылган.

М. С. Горбачевтуң эрткен чылдың ноябрьда Италияга күрүне аян-чоруунуң үезинде чугаалажыышкыннарының уламчылаашкыны кылдыр амгы ужуражыышкынны оон киржикчилери санап көрген.

Итали чазактың баштыңының дилээнин ёзугаар ССРЭ-ниң Президентизи эде тургустунуушкуннуң амгы нарын болгаш харыысалгалыг [illegible] Рынок харылзааларынче шилчиири болгаш [illegible] — амгы үеде кол айтырыглар болуп турарын демдеглээн.

Эде тургустунуушкуннуң чедиишкинниг болурунуң чугулазын Италияның удуртулгазы болгаш барыын чүнте билип турар деп, Дж. Андреоти айыткан. Эде тургустунуушкунга хамаарыштыр совет удуртулгада [illegible] а эде тургустунуушкуннуң реформаларны боттандырарының тодаргай программазы бар фактызы ол бедипбиле үнелээн.

Европа диинге байдалдың хөгжүлдезинче улуг кичээнгейни ССРЭ-ниң Президентизи [illegible] бедии-биле үнелевишаан, айтырыглар турбажок, ук чугулалар моон соңгаар-даа чогумчалыг угланыышкын-биле хөгжүүр дээрзинге бүзүрелин илерелээн.

• • •

Чугаалажыышкыннар соонда М. С. Горбачевтуң болгаш Дж. Андреотиниң парлалга конференциязы болган.

• • •

Бистиң чуртувуска ажыл-албан аайы-биле аян-чорук кылып келген Италияның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы хүннүң ийиги таңында ССРЭ-ден [illegible].

(СЭТА).

ССРЭ хоойлужудулгазында көрдүнмээн боо-чепсектиг бөлүглежиишкиннерни тургузарын хоруур болгаш чөпшээрел чок боо-чепсекти чөпшээрел чок кадагалап шыгжаан таварылгаларда ону хавырар дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Сөөлгү үеде чурттуң чамдык девискээрлеринде түс черлерниң эрге-чагырга[illegible] суларгай чоруу-биле ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң, кызыгаар, иштики, демир-орук шериглериниң болгаш хоойлуда көрдүнген өске-даа шериг кезектериниң составында кирбейн турар боо-чепсектиг бөлүглежиишкиннер тургустунуп турар. Ол чүүлдер дүжүүрлүг чорук тургузуп, байдалды нарыыдадып, кижилерниң амы-тынынга айыылдыг тургузуп турар. Ындыг хевирниг хөделиишкиннерниң уржуундан боо-чепсек хунаап алыр, шериг албанныгларже болгаш милиция ажылдакчыларынче база шериг болгаш хамаатылыг объектилерже халдаар, өске-даа кем-херек үүлгедиишкиннери болдурар, кандыг-даа буруу чок хамаатыларны өлүм-чидимге таварыштырар чоруктарга [illegible] турар. Ындыг бөлүглежиишкиннерге кодуунда кем-херек үүлгедикчилери, шериг албанынче баарындан ойталаан ийикпе, азы ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринден дескен кижилер хаара туттунуп турар.

ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң, ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң чамдык кезектеринде болгаш салбырларында, өске-даа министерстволарның болгаш ведомстволарның организацияларында боо-чепсекти камгалап кадагалаарында харыысалга болгаш чогуур чурум чок чоруктар, бүдүрүлгелерге боо-чепсекти хоойлуга чөрүштүр кылып, чепсегленген бөлүглежиишкиннерни акша-херенги-биле хандырып, оларга транспортту болгаш харылзааны берип турары боо-чепсекти, ок аймаан, частыр бүдүмелдерни, шериг техниказын болгаш шеригниң өске-даа эт-херекселин хунаарынга, ол чүүлдерни хоойлуга чөрүштүр өске-даа аргалар-биле тып алырынга идиг болуп турар.

ССРЭ Конституциязының 73 чүүлүнге болгаш «ССР Эвилели биле федерация субъектилериниң аразында бүрүн эргелерни аңгылаарының дугайында» ССРЭ Хоойлузунга дүүштүр боо-чепсектиг бөлүглежиишкиннерни тургузарын ооң күрүне эрге-[illegible] болгаш [illegible] башкарылгазының дээди органнарының адынга [illegible] дыр чүгле ССР Эвилелиниң эргезинге хамаарыштырган [illegible] кандыг боор [illegible] бөлүглежиишкиннерниң тургузар талазы-биле өске органнарның болгаш организацияларның кандыг-даа хөделиишкинни хоойлуга дүүшпес.

ССРЭ Конституциязының 127[7] чүүлүнүң бирги пунктузунга үндезилээш, доктаадырым болза:

1. ССРЭ-ниң девискээрлеринде тургустунган ССРЭ хоойлузунда көрдүнмээн боо-чепсектиг бөлүглежиишкиннер (боо-чепсектиг каттыжышкыннар, отрядтар, дружиналар, салбырлар болгаш боо-чепсектиг өске-даа организастаттынган бөлүктер) хоойлуга дүүшпес деп санаттырар болгаш бо Чарлык парлаттынган үеден эгелээш, 15 хонук хуусаа дургузунда тараттынган турар ужурлуг.

Ол-ла хуусаа иштинде ол бөлүглежиишкиннерниң боо-чепсээ, октары, частыр бүдүмелдери, шериг техниказы болгаш өске-даа шериг эт-херекселдери ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң төлээлекчилеринге дужааттынган турар ужурлуг.

Бо негелдени күүсетпээн таварылгада эрге-чагырганың республика болгаш чер-чер органнары, оларга чагырткан иштики херектер органнары, а ол ышкаш ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу болгаш ССРЭ-ниң Күрүнениң Айыыл чок чорук комитеди ындыг боо-чепсекти, октарны, частыр бүдүмелдерни, техниканы болгаш шеригниң өске-даа эт-херекселдерин хураап алырын боттандырар; ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң чогуур салбырлары оларны шыгжап кадагалаары-биле хүлээп алыр.

Бир эвес боо-чепсектиг ук бөлүглежиишкиннерниң хөделиишкиннери чоннуң болгаш күрүнениң аныыл чок чоруунга айыылды тургузуп кээр болза ССРЭ-ниң иштики херектер министри иштики шериглерни ажыглаар эргелиг, а чамдык операцияларга ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң салбырларын киириштирип болур.

2. Кандыг-даа органнарның болгаш организацияларның, албан-дужаалдыг кижилерниң болгаш хамаатыларның моон мурнунда тургустунган ССРЭ хоойлузунда көрдүнмээн бөлүглежиишкиннерни камгалап арттырарынга азы боо-чепсектиг чаа бөлүглежиишкиннерни тургузарынче угланган шиитпирлеринде болгаш хөделиишкиннеринде юридиктиг үндезин чок болур болгаш ол дээш хоойлуга дүүштүр харыысалганы хүлээр апаар.

3. Оларда бар боо-чепсекти эки тура-биле дужаап бербээн, боону, ок-чемзекти азы частыр бүдүмелдерни чөпшээрел чокка ап чоруурун, шыгжап турганы, садып алганы, кылып белеткеп азы садып турганы дээш боо-чепсектиг бөлүглежиишкиннерниң киржикчилерин амгы үеде күштүг боор турар хоойлуларның негелдезинге дүүштүр кеземче харыысалгазынга киирер дугайында айтырыгларны ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу, ССР Эвилелиниң Прокуратуразы дарый шиитпирлээр.

ССРЭ-ниң чиигине прокурору, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның прокурорлары бо айтырыгларны хууда контрольга алыр.

4. Эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың республика болгаш чер-чер органнары, ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу, ССРЭ-ниң Камгалал министерствозу болгаш ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди, боо-чепсектиг болгаш ону кылып бүдүрүп турар өске-даа министерстволар, ведомстволар болгаш организациялар чөпшээрел чокка боолар, ок-чемзек, частыр бүдүмелдер, шериг техниказы болгаш өске-даа шериг эт-херексели кылыр, хавырар, кайы хамаанчок кадагалаар болгаш чидирер чоруктарны болдурбас талазы-биле хемчеглерни дарый боттандырар.

Боо чидирген азы ону саткан кижилерге хоойлуда көрдүнгениниң ёзугаар харыысалга онаар.

5. Бо Чарлыктың күүселдезин дээш харыысалганы эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң Даргаларының боттарынга, а ол ышкаш ССРЭ-ниң иштики херектер министри эш В. В. Бакатинге, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы эш В. А. Крючковка, ССРЭ-ниң камгалал министри эш Д. Т. Язовка болгаш ук черлерниң чер-чер органнарынга дагзыр.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ

Москва, Кремль.
1990 чылдың июль 25.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведин чыылдырар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза.

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң чедиги [illegible] 1990 чылдың август 30-да Кызыл хоорайга чыылдырар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың июль 27.

• • •

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыылдызының үшкү сессиязынга дараазында айтырыгларны тургузарын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму [illegible] тур:

1. Тыва АССР-ниң күрүнениң суверенитединиң дугайында Декларация.

2. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Регламентизиниң дугайында.

3. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң [illegible] комиссияларының дугайында [illegible] болгаш [illegible] даргаларының [illegible] дугайында.

4. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң «Республиканың [illegible]» [illegible] дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлузун [illegible].

5. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң [illegible] Тыва АССР-ниң хоойлуларын [illegible]

[illegible] дугайында.

6. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыылдызының бирги болгаш ийиги сессияларынга улус депутаттарының киирген чагыгларының күүседиишкин турарының дугайында.

7. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Күрүне [illegible] талазы-биле [illegible] тургузар дугайында.

8. Организастыг айтырыглар.

9. [illegible]

КАРА-ХӨЛДҮҢ МАЛЧЫННАРЫ

• • •

[illegible]

— [illegible] нап чор бис. Бо чылдарның дургузунда чеже-даа берге кышкы хүннер, когурумнуг часкы үелер болгулаан. Чыл санында чүс хойдан-на чүс хураганны менди алырын кызып, ажылдап келген бис. Ындыг чарыш кижини быжыг туруштуг болурунче сорук кирер чүве-дир — деп, хойжу чугаалап ор.

Хойжу аал чединишкиннерлиг: 1970 чылда чүске онаалтыр 119 хураганны менди доруктурган. Малчынның кадайы Хертек Серенмаа Сурунговна ажылынга кызымак, хойлар хураганнап эгелээрге, ол сакманчылаар. Бо хойжулар боттары хураганны менди доруктуруп өстүрүп алыр. Кышкы болгаш часкы үелерниң берге ажылдажын дың нелээ шыдажып эртерлер.

Бо чазын чүстен чүс башты, эрткен чылда 107-ни алганнар. Малчыннар Наадымның күш-ажылчы чедиишкиннерлиг утканнар. Хойжу Хертек Дажы боду эрткен чылдарда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижик-биле шаңнаткан. Күш-ажылчы Алдар орденниң үшкү чергезин база алган.

ЧУРУКТАРДА: малчын өг-бүле Дажы, Серенмаа Хертектер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

• • •

КОММУНИСТЕР, ОЛАРНЫҢ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРИ

ООҢ БОТ-ҮЛЕГЕРИ

[illegible] Ол биле база бо шаан тараа ажыл-агыйы [illegible] М. Л. Куулар [illegible] алырын утпас кижи. Улуг Хову болгаш Дагыр-Шеминиң хову-трактор бригадаларының чажар үрезинин база мооң чудуруп ап турар. Күзүн дүжүт ажаалдазыныӊ үезинде шаңның ажылчыннары 40 кижи чеде бээр. Ынчан олар [illegible]

[illegible] Олардан мурнакчылар база хөй. Шаң ажылдакчызы Монгушкей Куулар, инспектор Донгак-оол Куулар кызымак ажылдап, эш-өөрүнүң хүндүткелин чедип алганнар.

Бо коллективтиң кижилери экономиктиг өөредилгеде хаара туттунган. Оларның кым-даа өөренириниге алзадавайн турар, а амыдырал ону чайгаар-ла негей берген. Ынчангаш өөредилге болур хүнде кижи бүрүзү аңаа ынак белеткенип алгаш, идепкейлиг киржип турар. Чүге дизе экономиктиг өөредилгениң пропагандистер амыдырал-биле холбап өөредип турар.

[illegible] хоржок. Партияның [illegible] бир-ле коммунистер [illegible]

Коммунист М. Л. Куулар [illegible] 11 уругларлыг [illegible] чылдар [illegible] үн төлептиг [illegible] эдип чоруурлар. Амгы төле 4 уруглары ангы өг-бүлелиг, ажы-төлдүг, арткаңнары өөрениң турар. Оларның аразында чурум үрер чоруур кижи чок. Ада-иези кандыг-даа уруглары база ындыг.

Бо коммунист ышкаш СЭКП кежигүннеринге «Чыраа-Бажы» совхоз-кооперативте партия организациязы чоргаарланыр. Ындыг коммунистер бистиң аравыста хөй болганындан эде тургустунуушкунну эчизинге чедирерин бүзүрээр бис.

Каадыр-оол ТУВАК.
Чөөн Хемчик район.

ЧАҢГЫС ДЕМНИГДЕ

Бистиң республиканың коммунистериниң XXII Тыва область конференциязынга чоргаарлан эки төлептиг коммунистер киришкен.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Платформазын болгаш СЭКП Уставының төлевилелин сайгарып, номчааш, конференцияга коммунистерниң берген саналдарын бистиң партия организациявыстың коммунистерниң саналы-биле дүгжүп турары партия чон-биле тудуш, партиядан чон хөйнү манап турарының дорт херечизи-дир деп билдим. Партияның алдар-ады, келир үези коммунистерниң, чоннуң чаңгыс деминиинде.

База бир ындыг чүүлге доктаадаксадым. Партияның идеология ажылын үндезини-биле экижидери чугула. Идеология ажылы чон ортузунга улуг салдарлыг. Ынчангаш партияның ат-алдарын эргезин кудулатпазы чок.

Партком секретарьларынга идеология талазы-биле хостаткан оралакчыны тургусса эки деп турар ораторларга сеткилимни каттыштырып турар мен.

Ажы-биле чугаалаарга, кылыпкан чүвези чок, ол хирезинде чүгле шугумчулаар, бодун бедик көрүп чоруур чамдык эштерже кичээнгейни шыңгы угландырар үе келген. Аксы-биле шуугаарын эзэжеткеш, ажылдаарын көвүдедир болзувусса амыдыралывыс экижиир. Чүгле бүрүлээрлеринге билдирбес болзувусса, ажыл бүтпес. Үезинде ажылдап кылып чораан чамдык кижилеривистиң четпестерин көргүзүп шуугаары багай, ындыг частырыглар турган, ам ону болдурбас дээш ажылдаар ужурлуг бис.

Николай ТЮЛЮШ.
Өвүр район.

АҢАА ЧИЖЕК-НОРМА ЧИИК

Бистиң аравыста ажылдап чорууурлардан бодунуң хүлээзиген ажылынга ёзулуг бердинген, эң-не ак сеткилдиг кижилер кончуг хөй. Эң ылангыя чуртувуста бүгү-ле ажыл-херекти чаартып, катап тургузары дээш бодунуң хүлээлгезинге улуг-биче-даа чокка бердингеннерни бис мактап турар бис. Шак ындыгларның аразында Барыын-Хемчик районнуң Ак-Довуракта № 1 оруг-бүдүрүлге участогунуң Кызыл-Мажалык салбырының ажылчыннар, механизаторлар сөөртүр ЗИЛ-130 деп машинаның чолаачызы, партия кежигүнү Чылбак-оол Сюрооловия Соянны хамаарыштырып болур. Бо чолаачының мактаварстыы арганы чок. Ол оруг участогунга 1975 чылда ажылдап келгеш, бо хүннерге чедир үзүктел чокка ажылчыннарны, механизаторларны кыш-чай чокка сөөртүп келген. Машиназы эргидаа болза, техникага камныындан үрелиишкинге таваржып, бүдүрүлгеге озалдаашкын кылып көрбээн. Чолаачы харын-даа өңн районга хамаарышкан оруктарга чорук. Бай-Тайга районнуң эң кадыр-кашпал оруу Алаш уну-биле «Кара-Хөл» совхозтуң төвү Кула-Аскырга чедир оруктарны эргип, каш чылдарны улаштыр орукчуларны, механизаторларны сөөртүп, ырак совхозтуң ажылчы чонунуң амыдыралын үзүктел чокка хандырып, транспорт шимчээшкининге берге байдалды таварыштырбайн келген.

Бо орук-бүдүрүлге участогунуң ажылдакчыларының кызымак ажылдааны биле эрткен чылдың планын 122 хуу күүсетке-минде Соянның киирген үлүү бар дээрзин маргылдаа чок. Ол чүгле орукчуларны сөөртүрү-биле кызыгаарланмайн, тракторларга, механизмге херегләэр кывар-чаар материалдарны база чедирип турар. Чамдык таварылгаларда ажылчын күш чедишпейн бергенде, ол оруктарга озал-ондак болгу дег черлерге орук демдектерин, чагыларын сөөртүпшаан, ону кадап, кылып каар.

Чылбак-оол Соянның машиназы эргижирээн-даа болза, черле капитал септелге кылып, туруп көрбээн. Хынамчалыг болганындан агар септелгезин чоруп турган-ла, кылып аарын эш-өөрү мактап турар.

Чолаачыларның бир кол кичээнген салыр чүүлү болза, үс, бензин ажыр чарыгдавазы, техникаже сагыш салыры болгай. Ооң машиназынга бензин чарылгазы камналгалыг боор келген.

Чылбак-оол Сюр-оолович чүгле кылган ажылынга үлегерлиг боор чоруур эвес, ол бодунуң өг-бүлезинге база-ла үлегерлиг: 6 уругнуң адазы, оларның эң бичези 10 класста. Ооңуң хөрээжен эжи Кызыл-Мажалык эмнелгезинде 30 чыл ажыр ажылдап чоруур.

Серин-оол САРЫГЛАР.
Барыын-Хемчик район.

Валентина Дондуковна Комбу — Чөөн-Хемчикте курстрахование инспекциязының улуг инспектору. Аныяк коммунист камгалалдың хөй хевирин чонга тайылбырлаар талазы-биле эвээш эвес ажылдарны чорудуп келген. Ооң ажылдап орар кабинединге чурттакчылар бо-ла келир. Оларга бодун болгаш ажы-төлүн база хуу өнчү-хөреңгини канчаар камгаладып алырын тайылбырлап, кижилерге ооң ажыктыын чугаалап берип турар.

ЧУРУКТА: В. Комбу ажыл үезинде.

Виктор ХОВАЛЫГНЫҢ фотозу.

«КАҢ АЪТТЫҢ» БАШКАРЫКЧЫЗЫ

[illegible] берген [illegible] маркалыг [illegible] Сүт-Хөлдүң [illegible] чоруур [illegible] бо районда [illegible]

[illegible] Шаңгыр-оол [illegible] Монгуштуң улустуң «каң аъттың» хала чок башкарыкчызы диңмиринде ужур-ла бар. Ол бодунуң ажыл-ишчи изин чүгле Сүт-Хөл районунда эвес, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик районнарның ховү-шөлдеринде база арттырып каан.

Шаңгыр-оол Монгуш Сеңгү Осетияга 1967 чылда профессионал-техниктиг училище дооскаш, [illegible] суггарылга системазының [illegible] механизаторлап кирген. Техниказынга камныг бо хоочун механизатор 20 чыл бурунгаар хүлээп алганы Т-150 маркалыг тракторун ам-даа башкарбы-[illegible]

[illegible] «Сүт-Хөл» совхозтуң Кара-Чыраа салбырында суггарылга [illegible] хүй нормазын ажыр күүседип, чагай дүжүттүг өстүрериинге үлүүн киириштирип чоруур.

Бораш ОНДАР.

ДАГДЫНЫК-ЧЫЗЫ-АВАЗЫ

Чылбак Серенчаповна Хертек дошкун, шириин агаар бойдустуг «Кара-Хөл» совхозка хөй чылдарда хойжулап, бедик түңнелдерни доктаамал чедип ап келген. Ынчангаш алды чыл мурнунда пенсияже үнзе-даа, өг-бүлези-биле мал кадарбышаан турган. Ынчалза-даа эрткен чылын уруглрының адазы чок апарган. Ам канчаарыл? Төрээш өстүрүп, шуптузун ортумак школа доостуруп, ажыл-ишке ынак кижилер кылдыр кижизиткен беш уруунуң каны-бирээзинге малын хүлээдир, а боду чанынга дузалакчылаар, байлак дуржулгазын оларынга дамчыдар апаар.

Совхозтуң мурнакчы механизатору, кедээ Совет күүскомунуң, СЭКП Бай-Тайга райкомунуң кежигүнү Владимир Хертек катнезиниң саналынга чөпшээрежип, мергежилин солуп, суурда чылыг, чырык, делгем бажыңын каггаш, мал чыннап үнген. Аныяк өг-бүле — Владимир Чүлдүмович биле Зоя Данзын-ооловна Хертектер улуг кижизиниң аайы-биле шак ынчалдыр малчыннай берген. Бо өг-бүле ажылга кызымак, ынчангаш малга база шыдаар боор бис деп бүзүрээн. Боттарының ат-алдарын база бодааннар.

Эрткен кыжын Кара-Хөлдүң девискээринге хар улуг болган, ынчалза-даа авазының дагдынганы аныяктар ооң арга-сүмези-биле ажылдааш, кадарган ирттерни онча-менди ажыргаш, дук планын күүсеткеш, совхозунга дужааган. Ам олар кыс хураганнарны хүлээп алганнар.

Малды кадарып, ажаап азырап шыдаар улус-тур деп чүвени баштайгы чылда шак ынчаар көргүскен. Совхозу идегелди көргүзүп, моон соңгаар төрүүр хой кадарар кылдыр хураганнарны хүлээткени ол.

Амгы үеде бо өг-бүле звенозу Хүннээрек деп сериин, оът-сигенниг тайгада малын семиртип турар.

Коммунист В. Хертек ажылга черле кызымак кижи. Аныяк өг-бүле хуузунда малды база өстүрүп эгелээн. Олар найыралдыг, чурттап амыдырап олурары шыырак.

Коммунист кижи болгаш, өөрүнүң аразынга тайылбыр ажылын ол чорудуп, агитатор болуп ажылдап турар.

Александр ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.

«Шынга» парлаан соонда

«ВАЛЮТА ДЭЭШ АҢНААШКЫНГА» ХАМААРЫШТЫР

«Шын» солунга «Валюта дээш [illegible]» деп материал үнген. [illegible]

«Достук» аңнаар [illegible] хемчег алзып турган кижи болду. Үндүрүлүүнге-даа чедип турган. Партия Бии-Хем [illegible]

[illegible] хоржок-ла-дыр.

Мачак КУЖУГЕТ.
Бай-Тайга район.

ЧАҢГЫС СУУРНУҢ КИЖИЛЕРИ

Бир суурда чурттап чоруур кижилер — кымның кайы кудумчуда, кымнарның чанында, канчаар чурттап чорууруң, чүнү ажылдап турарын, оглу, кызы чежел, дөргүл-төрелдери кымнарыл деп чүвени аразында билчир, таныжар болгай. Чаңгыс суурнуң улуг-биче чону, дарга-бошкалар, эмчи, башкылар хамаанчокка, чаңгыс улуг коданның кижилери-дир. Ол суур дээрге ында чурттап, ажылдап чоруур кижи бүрүзүнүң суурү болур. Бир эвес суур кижизинге озал-ондак, өлүм-чидим дижик эзы улуг баймырлал, хурал-суглаа, ужуражылышкыннар, кино, концерт болур болза, бүдүн суурнуң чурттакчыларының иштии өөрүшкүзү, иштии кажыдалы болур.

Мындыг чижекти маңаа бижиирин кызыдайн. Эрткен чылын Хандагайты суурга авария болганындан, хары угда 5 кижи ажылтындан чарылды, ооң кадында, бо-жуунувус даргазы база чок болду, ынчан бүдүн Хандагайты суур, чанында 3 километр черде Солчур суур 2-3 хонукта кады ыглажып, кажыдап келдивис. Ол дээрге чаңгыс суурнуң кижилери, чаңгыс өг-бүлениң, коданның кижилери-дир.

Бистиң Хандагайты суурда бистиң-биле кады чурттап чоруур хүндүткелдиг өгбелеривис бар. Пенсионерлер — Хандагайтының хун-дулуг чурттакчылары 85 харлыг С. Таваажай, Б. Монгуш—81 харлыг, Донгак Хевек —78 харлыг, тудужу чораан Монгуш Биче-оол, шагдаа ажылдакчызы чораан Монгуш Тас, Маадырбай Монгуш өг-бүле ышти... дээш кымнарны чок дээр. Үстүнде улуг өгбелерни танывас, билбес кижилер бо суурда чок. Ол ышкаш бо суурда ажылчыжынге, чуруң-сагылгазынга-даа ат-алдарлыг, үлегер-чижектиг кижилер хөй.

Суурда кады кожа чурттап чоруур эки ат-алдарлыг кижилерден аңгыда, суурнуң ат-алдарын базып, арага-дарылаан, кулиганнап, оорлап, шош-содаа үндүрүп, чоокка чованчыг, ыраккы ыянчыг кижилерни чок деп болбас. Мынчангаш чаңгыс суурда чурттап чоруур кижи бүрүзү суурнуң арыг-силии, келир үези, хөгжүлдези дээш, ында чурттап чоруур бичии салгалга дузалажып, кижизидип чурттаар ужурлуг. Бот-боттарын хүндүлежир, деткижер, дузалажыр. Кижи бүрүзү чону дээш чурттаар. Чон чокта чуртталга чок, «чону — чоорган» деп үлегер сөс бар. Чаңгыс суурнуң кижилери эптиг, найыралдыг, чаңгыс коданның ажы-төлү дег чурттазын деп күзээр-дир мен.

Чаңгыс суурнуң чурттакчылары эптиг, найыралдыг, хүндүлежип, өөрзэнде, кады өөрүүр, хомудаанда, деңге хомудап чорар.

Мадон МОНГУШ.

САЛГЫН-БИЛЕ ЧАРЫШТЫРГАН

«Совет Армияга албан-хүлээлге эртерин [illegible]

[illegible]

[illegible] ри кааставн чоруурун көрген мен.

Олег Намчылович биле Дарый Лопсанчаповна Саая-ларның амыл-хууда амыдыралы база аас-кежик-биле бергеттинген чорбадыве. Олар элээди үш уругларын кижизидип өстүрген төлептиг ада-ие. Эң улуу оол, Владимир дээр, Кызылдың мебель фабриказында чалалыкчы. Ооң удаазы кыс, Лена «Сибирьниң найысылалы» дээртиен, шында-ла бүгү Сибирьде эң улуг хоорай, ооң эртемиинин, культуразының төвү Новосибирскиге полиграфия училищезин дооскаш, республика типографиязында ажылдап турар. База-ла сарыг дыттыг Чадаанага төрүттүнген бир хеймер кыс бар. Ыры-хөгжүмге ынак кижилер ам чаагы сестер бир ыры-биле аянныышп турарын дораан эскерээ. «Серыг дыттыг Чадаана салбастады, Долаана» дээр ыныжыгай. Ырыда кыс-биле эргэн үш ажылдыкы бичии Долаана Кызылдың педагогика институдунуң дөрткү курсчузу. Бо чүүлдүн маадырлары бо удаада найысылал Кызылче чалаттырып келген. СЭКП Тыва обкомунуң автобазазынга чолаачылап ажылдааш, бодунуң чолаачылап чорааныкдан бээр ам 20 дугаар чайын үтүп ап турары ол.

Седип МОНГАЛ.

Москва адаанда Ивановка суурнуң чурттакчызы Валерий Сергеевич Вавиловту ол чериң чурттакчылары эки билир. Ол моон мурнунда «Фаустово» совхозтуң директорунуң оралакчызы болуп ажылдап турган. 1988 чылдың апрельде совхозтан 10 казыраны, сиген кезер 11 гектар черни, 3 га тараа шөлүн аренлалап алгаш, хуу ажылын кылып эгелээн.

Ада-иезинге улуг оглу Валера, оон бичиилери Ангелина, Олеся, Дениска дузалажып турар. Арендалыг өг-бүлениң хүлээп алган малының баш саны көвүдээн, сүт-күр инектер апарган. В. С. Вавилов эрткен чылын дужааган продукциязының акшазы-биле хууда трактор садып алган. Бензинни совхозтан садып ап турар.

ЧУРУКТА: Вавиловтарның өг-бүлези.
СЭТА-ның фотозу.

АЖЫЛДААРЫВЫСТАН ХАМААРЖЫР

Хову-Аксынга болган националдар аразында таарымча чок чүүлдерниң дугайында Тываның чурттакчы чону кончуг эки билир болгай. Оон-биле харылзаштыр бедик мергежилдиг кадрлар айтырыы «Тыва кобальт» комбинатта тургустунуп келген.

Комбинаттың кадрлар килдизиниң начальниги В. Д. Ондар-биле «Шынның» корреспондентизи ужурашкаш, кадрлар четчелээр талазы-биле чорупп турар ажылдың дугайында сонуургаан.

— Василий Доржуевич, комбинатка бөгүн кандыг кадрлар херек боор турарыл?

— Амгы үеде «Тыва кобальт» комбинадынга эң не херектелдиниң турар ажылчын кадрлар кобальт рудазы казар проходчиктер, чылыг бээр тепте котелдарның болгаш турбиналарның машинистери. Бо мергежилдин ажылчыннары бисте бөгүн чедишпес. Ынчангаш ортумак школа дооскан, шериглен келген ооңдарны, оон ынай техника билир эр кижилерни комбинатка ажылдап кээп, үстүнде адааным мергежилдерге өөренип ал. Тываның улуг болгаш чугула бүдүрүлгелериниң биразының ажылгижин шуудадырынга улуун киирер боор деп чалап тур бис.

Проходчиктер, котелдар болгаш турбиналар машинистери бүдүрүлгениң технологтуг шугумунда кол черлерни ээлеп турар ажылчыннар болганда, оларны [illegible] мурнады [illegible] хемчеглерни [illegible] апаар бис. Ажылдап [illegible] кижилерге чаагайжыдып [illegible] чурттаа бажыңындан өрээлдерни [illegible] бис. Чамдык өрээлдер [illegible] өг-бүлелер, ажылдап хөй эвес кижилер чурттаарынга таарыштыр тудуп [illegible]. Оон ынай, уругларлыг кижилер боттарының уруглары садикке тургуступ ап болур. Уругларны дарый садикке киирип алырының аргазы бисте бар.

— Ажылдаар күзелдиг кижилерниң профессионал белеткелин канчаар чорудар силер?

— Комбинатта кежээки ээлчегниң профессионал-техниктиг училищези ажылдап турар. Мурнунда чылдарда база ол училищеге ажылчын кадрларны белеткеп турган бис. Ажылга хүлээп алган кижилер хүндүс бүдүрүлгеге ажылдаар, а кежээ азы ажылдаар ээлчээнден хостуг үезинде өөренип апаар-дыр ийин. Ажылчыннарны өөредип болур инженер-техниктиг ажылдакчылар училищеде башкылап турар.

Училищени дооскан соонда ажылчын мергежилди [illegible] дап азаның дугайында шыңгыылганы тывылыр. Ол шынзылга бүтаар Хову-Аксында «Тыва кобальт» кашнаш өске-даа бүдүрүлгелерге ажылдап болур эргелиг.

Өөредир мергежилдерге белүктерни четчелээн соонда өөредилгени дарый эгелээр бис. Чүге дээрге комбинатты кышкы үеде ажылдаарынга белеткээр апаар болгай. Черле ынчаш херек ажылчыннарның белеткелин дарый болгаш шынарлыг чорударжуулут бис.

— Ажылчыннар комбинатка амдыызында чедишпейн-даа турар болза, кижи бүрүзүн хүлээп албас, шилилге турар ыйнаан?

— Турар. Кижилер-биле беседалажып, оларның кайы, канчаар өөренип, ажылдап чорааның сонуургаар, ону барымдаалаар апаар бис. Кижи-ле бүрүзүн хүлээп алыр болзувуста шын эвес. Кижилерниң ажылдаар күзелин, тура соруун, [illegible] ныңнарын көөр апаар бис. Кызып ажылдавас, арагалаар, ажыл шагы хээр кижилерни хүлээп албас. Бир эвес ындыг кижилер кирип келген болза, оларның-биле чарлып апаар бис. Проходчик сүт болза, кончуг берге, харысалгалыг, кижиден шыдамык, шынгыы чорукту негээр ажыл-дыр эвес бе.

— Чамдык кижилер өг-бүлелиг баар болгай. Өг-бүлениң херээжен ээзин ажылдадыр чер бар бе?

— Бар. Школаларга башкылар, Культура бажыңынга тускай эртемниг культура ажылдакчылары, бичии уруглар садигинге кижизидикчи башкылар азы ол талазы-биле арга-дуржулгалыг кижилер херек. Эмчилер, библиотекарьлар дээш өске мергежилдиг херээжен кижилерни ажылдадыр ажылдар бар.

— Проходчиктерден, машинистерден аңгыда өске ажылчын мергежилдиң кижилери ажылдаар ажыл бар бе?

— АТБ-те, комбинаттың автотранспорт цегинге ДЕ категорияның чолаачылары херек. Бисте чолаачылар бар, а категориязы таарышпас боор чүве-дир. Автоматчыткан контроль хемчээшкиннериниң дериг-херекселдериниң слесарьлары, нарын электроннуг дериг-херекселдиң эдиикчилери херек. Бо ажылдарга харылзааның ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң доозукчуларын, бо талазы-биле арга-дуржулгалыг кижилерни хүлээп ап болур бис.

— Ажыы-биле чугаалаарга, бистер, тывалар «Тыва кобальт» комбинатка чүгле орус кижилерни хүлээп ап турар деп артыктап тургавывыс чажыт эвес болгай. Ажылчыннар чедишпейн барган үеде тыва кижилер чүү хире кызып ажылдап турарыл, чаа кижилер чүү хире ажылга кирип турарыл?

— Амгы үеде проходчиктиң мергежилин 20 кижи шиңгээдип ап турар. Өске-даа мергежилдерни шиңгээдип ап, комбинатка ажылдаар күзелдиг кижилер бар. Бөгүн комбинатта ажылчыннар чедишпес. Ынчангаш ажыл оожумнаан. Кандыг ажылдаары бистен база биске ажылдап кээр кижилерден хамааржыр-дыр ийин.

Хову-Аксында националдар аразында таарымча чок чүүлдер турза-даа, комбинаттың коллективи интернационалчы коллектив бооп артпышкан. Орус эштерниң чамдыызы байдалды оожум чалыы-биле угаап билип, бистиң-биле кады ажылдап турар. Орус даа, тыва-даа дээш, өске националдың бедик мергежилдиң ажылчыннары, специалистери бисте бар. Олар бистиң даянып кол күжүвүс ол.

Бөгүнгү бергедээшкиннер түр үениң. Ону ажып эртер дээш демниг ажылдаар ужурлуг бис.

Бөгүнгү бергедээшкиннер түр үени

КЫМ БОЛЧУРУЛ?

АРЕНДА: эки, багай талалары

Сүт-Хөлде «Октябрь 30 чылы» совхозтуң малчыннары аренда кереэзи-биле ажылдааш, багай эвес түңнелдерни чедип ап турар. Эң ылаңгыя коммунист Дарышмаа Кууларның өг-бүлези ам үш чыл дургузунда чаа арга-биле ажылдап келген. Ол үениң дургузунда олар аренда керээзиниң эки талаларын база четпестериндаа ылап биле берген.

— Ажыл-ишчилерни арендаже шилчиткени үениң негелдезинге дүгжүп турар деп бодаар мен. Оон эки талалары черле хөй-дүр. Колла чүве — продукцияны бүдүрерде, ону садарда чүгле бодуң билир сен. Ону-моону кыл деп кым-даа айтывышкын берип турбас. Совхозтуң кыштаан, хойларын хөлезилеп алган болганда, оларны кижи бодунуң хуузунда дег кылдыр көөр. Бүгү-ле чарыгдалдарны эвээжедир дээш ажылдаарын кызыдар чүве-дир — деп, Дарышмаа Орус-ооловна чугаалаар.

Бо бүгү шупту шын харын. Бо өг-бүле моон мурнунда ажылдап тургаш, айда каттышкаш 200 рубль алыр турган. Ынчангаш оларның сонуургалы чавыс, чеже-даа ажылдаарга, оон эртер эвес дээш, чаңгыс тапбиле ажылдап турганнар. Каны-даа ажыл-агыйга ындыг болганы-биле мал кадарар кижилер тывылбастааны чажыт эвес. А малчыннаарла дээн кижилерни көөрге, боттарында ийи-чаңгыс бодалыг, элээн каш шээр малдыг болур. Эвээш-биче-даа болза боттарының хуузунда мал-маганын кадарып, өстүрер дээш, ам совхозтуң малын хүлээп алыр ужурга таваржыр. Ол хиреде хуу малды совхозтуундан аңгылаар дээш шуутаалыннар үнүп, чамдыкта харын малчыннардан айда бир бода дээш 5, а шээр мал дээш 3 рубльди тыртып-даа турду. Ол дээрге малчын кижини кызагдааны ол ышкажыл. Чаргы-чаалыдаа үнүп турду. Ол ышкаш хуу малының чиген сигени чеми дээш база малчыннарның айда алыр акшазын тыртып турдулар.

База бир таарымча [illegible] чүүл болза, совхозтуң шынарлыг малын боттарының хуузунда багай шынарлыг малы-биле орнап, солуп-даа келген малчыннар бар турган.

Ам байдал сыр өске дээрзин Д. Куулар чугаалап орар. Совхозтуң база боттуңдаа малы чаңгыс черде. Мал чеми чигени дээш совхоз кадарчылардан акша тыртпастаан. Чүге дизе, коданда бүгү мал, эт-хереңги хойжунуң хуу эргезинге кирген. Хойжу совхозка керээ ёзугаар продукция дужаар, арендага алган эт-хереңгизиниң, малмаганының хөлезиниң төлээр. Керээде чарган чүүлдер күүсеттинмейн баар апарза, ынчан ол кижи хуузунда малының эъдин, сүдүн, дүгүн-даа совхозка дужаар апаар. Оон башка улуг өреге дүжүп болур.

Эрткен чылдың түңнелибиле бо өг-бүле 6 муң ажыг рубль орулганы алган. Хуузунда азырап олурар малмаганындан база хөй орулга кирген. Совхоз моон мурнунда чылдарда малчыннарның хуузунда инектериниң сүдүн шуут-ла тайгалаан аалдардан безин чыып садып ап турган. Д. Кууларның өг-бүлези бир чайын чүгле сүттен безин 1500 рубль орулгалыг болган. А кускээр ону саларын соксаткаш, кыжын чиир ааржы-саржаан база белеткеп алган. Хуузунда [illegible]

[illegible] нарның хуузунда мал [illegible] ының сүдүн садып а[illegible] турары кончуг четпес деп, Дарышмаа Куулар санап турар. А ол хиреде сүт планы күүсеттинмейн турар. Бо өг-бүле эрткен чылын хуузунда малындан 8 тонна эътти, 200 килограмм өшкү, 100 килограмм хой дүгүн дужааган. Ол база аренда керээзиниң ачызы-дыр деп, бо малчыннар санап турар.

Эки чүүлдер бо-дур. А четпестер чүл? База бар. Өг-бүле ийи орун арай боорда кирер, кришаазы [illegible] даа чок борбак бажыңын айда 95 рубль-биле совхозтан хөлезилеп ап турар. Ындыг бажыңның өртээ 5 муң рубль деп турар. А хой кажаазы дээш чылда 290 рубль, хой кадарары-биле совхозтан хөлезилеп алган аъды дээш база айда 48 рубль төлээр. Мынчап көөрде чарыгдал улуг. Оон аңгыда, шээр мал бригадириниң, зоотехниктиң база мал эмчизиниң шалыңынга дээш чыл төнчүзүнде 950 рубльди тыртып алыр.

— Аренда керээзи-биле ажылдап турар улуска бригадир биле зоотехниктиң херээ чок. Олар биске чүнүдаа кылып бербейн турлар. А мал эмчизиниң камгалал [illegible] кылганы [illegible] ажылдаан акшазын харын төлеп болур бис — деп, Д. Куулар бодунуң сагыжын [illegible] ретти. Оон бодап турар [illegible] алырга, со бүгүнү керээге айтып алганы дээре.

Солуннардан номчуурга, [illegible] областарда, край[illegible] бистиниңде байдалды чугаалаваска, арендаторларны аажок кыскан-кыйган боор-дур дээрзин бо арендаторлар чугаалап олурлар. Ынчангаш ону болдурбазыбиле район оурузунге, азы харын совхозтарга-даа арендаторларның эвилелин тургузары чугула деп, Дарышмаа Орус-ооловна санаалдап турар. Олар арендаторларның [illegible] ажылын камгалаар.

Каадыр-оол ТУВАК.
Журналист.

Чалаана.

РЕДАКЦИЯДАН. Шынап-ла, арендаторларның ажылдап алган акшазын чедир төлевес, маргыжар чоруктар дугайында биске «Мөген-Бүрен», «Красное знамя» совхозтардан база өске-даа ажыл-агыйлардан хомудалдар хөй удаа кээп турар. Ол дээрге бир талазында, керээде ол чүүлдерни чедир аныттаанында-дыр. Үстүнде парлаанывыс материалдан алырга, Дарышмаа Орус-оолованың өг-бүлези совхозтан кажааны хөлезилеп алырда, ооң өртээ кажыл дээр дугаянында эки тодарадып албаан хевирлиг. Ону база керээге ылак айтыр ужурлуг.

Өртек доктаадырда, ол кажааны азы бажыңны эгезинде тудуп турда, өртээ каш турганыл, оон бээр чеже чыл эрткенил, чылда элендизи каш апарганыл дээрзин комиссия ылап-ла доктаадыр ужурлуг. Оон аңгыда, аът ажыглалының талазы-биле чүл дээрге, ол аътты малчын кижи кадагалап, ажаап азырап турары дээш хөлезини база турбас бе?

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, аренда кереэзи чарарда хөй талалыг айтырыгларны киирер, ындыг-мындыг маргылдаа үнүп келзе, ону канчаар шиитпирлээрин база керээге айтыр апаар-дыр. Тургустунуп келир айтырыглар талазы-биле хамыктың мурнунда директор-биле чугаалажыр апаар, чүге дизе кереэде ат салган кижи ол-дур.

Бисте чамдык эштер акша-шалың азы шөлээ дугаяында айтырыг туруп кээрге, дораап-ла редакцияже бижиири шын эвес. Кандыг-даа айтырыгны баштай үе-ла аайы-биле шиитпирлээр болгай. Совхозта болза, чижээ, шалыңны бухгалтерия шын эвес санаан болза, баштай улуг бухгалтерге баргай, оон экономиске, оон директорга, чоорту профкомга айтырыг тургузар. Депутаттар база бар. Олар дээрге соңгукчуларының бүгү-ле айтырыглар талазы-биле камгалакчылары. Профкомда күш-ажылчы маргылдаалар талазы-биле комиссия база бар. Районда профэвилел райкому ажылдап турар. Агроүлетпүр каттыжышкынында юристер база экономистер-даа бар. Шак ол бүгү черлерге айтырыгны тургузар. Чок болза шуут-ла судка хомудалды киирип каар. Керээде ынчаар айыткан турар ужурлуг.

Эргим малчыннар, силерде аренда база өг-бүле кереэзиниң талазы-биле байдал кандыгыл? Билдинмес айтырыгларны дутурушуп, сүмележип тургаш шиитпирлээлиңер. Аренда-биле ажылдаарының эки дуржулгазы кымдал, бижиңер. Оон өөренип аар кылдыр бистер, редакция ажылдакчылары баргаш, ону солунга чырыдаалы. Чагааларыңарны манап тур бис.

АРЫГ ОРУЛГА КӨВҮДЭЭН

Ооң удурткан коллективинде колдуунда саң-хөө талазы-биле тускай эртемниглер бар. Ол бодунуң арга-дуржулгазын аныяктарга дамчытпышаан, мергежил талазы-биле билиин бедидеринге деткимчени берип турар. Райкүүскомунуң саң-хөө килдизиниң ажылдакчылары эрткен чылын район бюджединиң орулгалыг кезээн күүседир талазы-биле чамдык эки түңнелди чедип алган. Күрүне орулгазын күүсеткени дээш Тыва АССР-ниң Саң-хөө министерствозунуң болгаш күрүне албан черлериниң профэвилел обкомунуң хүндүлел бижиги-биле шаңнаткан. Республиканың саң-хөө килдистериниң аразынга чарлаттынган чарышка олар тиилекчи болуп, шаңналдыг үшкү черни ээлээн.

Күрүне бюджединиң орулгаларын долу күүседири, бүдүрүлге болгаш албан черлериниң, организацияларның планныг онаалдаларының база саң-хөө байдалының күүселдезинден кол хамааржыр. Районнуң херелекчилер ниитилели, тудуг-септелге участогу долу бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкынында ажылдап турар. Ынчангаш бо организациялар продукцияның бот-үнезин чиигедип, арыг орулга алырын көвүдеткен.

Районнуң саң-хөө килдизиниң ажылдакчылары боттарының онаашкан ажылынга кызымак, саң-хөө хажыдыышкыннары-биле эптеш чок демисежип, хыналдаларны, рейдилерни өй-өйде организастап келген. Четпестерни чогуур үезинде чайладыр хемчеглерни ап турар. Контроль-ревизия эргелелиниң районда контролёр-ревизору Николай Чарыкчык, улуг бухгалтер Лариса Очур, бюджет талазы-биле улуг экономист Зинаида Донгак, үндүрүг талазы-биле инспектор-ревизор Шолбан Дөре олар боттарының ажылынга кызымак, хөй-нитти ажылдарынга идепкейлиг.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

„КОНТР“ оглу

Бо «контр» деп сөс кезээде мени дүвүредип, хөрээмни өйүп, угаан-сагыжымдан үнместеп, сеткилимни доюлдуруп чораан. Бичии чаш чылдарымда караам-биле көрүп, кулаам-биле дыңнап келгеним бо «контр» деп сөс ам безин эктимден аар шой куду базып чораан ышкаш сагындырар. «Сүт-Хөл хереэн» номчаан мен, ооң иштинде бижиттинген чүүлдерниң чамдыызынга чоп шээрешпес мен. Ында бижээни мээң ачам Монгуш Очурну тудуп аппарган деп каан. Ачамны тудуп албаан. А Кызыл хоорайже келдиртип эккелгеш, бажыннап алган чүве.

Эктимде ол аар шойну [illegible] ап октаптарын 30 ажыг чылдарның иштинде бодаңып келген мен. Республика прокуратуразынче-даа, күрүнениң Айыыл чок чорук комитединче-даа бижип келген мен. Харыы чаңгыс. Ачамның хереэн 58-ки чүүлдүң 57-же шилчидип каан дээр.

Кажан «Сүт-Хөл хереэ» үнүп турда, ооң соонда ол «контрларны» агартып каан дээрге [illegible] чораан [illegible] «балыгларым» хөрээмде хөвээр. Чүге дээрге мени [illegible] чораан ачамны оол [illegible] «берге кижизидил[illegible]» үезинде бажыннаан.

[illegible]

Мени божаан соонда, сыртыы саадаан хире болган. Ачамның иези Дыгваа кадай (улус ону Курзук-Кадай дээр) мени эмискиктеп, дөрт харга чедир азырап каан.

Төрээн иемниң кады төрээн акылары Сасыкпан, Ондар-оол Ондарлар үргүлчү Ак-Дашка чурттап чораан нар. Оларның чамдык ажы-төлүнүң аттарын билир мен. Чоок таныырларым база бар. Оларның-биле чаңгыс черге ойнап өзүп көрбээн мен. Төрээн авамның ады — Бора. Дыка чараш, чолдак ак кижи дээр чүве.

Ачам ол үелерде суму, Сүт-Хөл райпозун даргалап тургаш, авам өлген соонда Чыргакы чурттуг Сендемаа дээр кадай-биле таныжа берген. Ол кадай бистиң соңгу невис болуп чораан. Мээн төрээн иемни санаваска, ачамның үш дугаар кадайы чүве. Чылдар эрткен...

Шору улгады берген мен. Үш класс сөөлүнде безин улуг пашты үгбайн, шай кайындырып ижиптер апарган мен. Дамдынчап үргүлчү Кызылга өөренип чораан.

Бир катап акым чайын келгенде, та чүнү кылыныин кижи, ужурун билбээн мен, соңгу невис кадай акымны өгже киир ойладып келгеш, суугу долгандыр сывыртай берген.

— [illegible]

[illegible]

гаш, оң талакы холун долгап, өрүп каан кымчы-биле оргазын хан кучук кылдыр эттээн. Каш хондур акым хөйлең чок кылаштап келген. Ажыры кончуг-дур дээш хөйлең кетпес турган. Оон соонда база ынчаар эттээн.

1952 чылдың январының чыккылама соогу чүве. Ачамны Кызылда Айыыл чок чер комитеди келдирткен. Ачам ол хевээр барган. Колхозтан алыр тараавыс-даа албаан бис.

Январьның 8-9 хүннери-ле боор он. Дүне када удуп чыдырывыста эжикти чыртылады соктап эгелээн. Соңгу невис кадай ажыдыпкан. Кирип келзе-ле, алдын-сарала хептиг улус болган.

— Очур туттурган. Ооң бажыңын үжээр дээш келдивис — деп, бир кижи чугаалады.

— Чоп чыдар силер — дээш, бистиң тургуза сывыртаан.

Даң адар чоокшулап орган чүве. Ийи кижи дөрде турган улуг аптараның ийи талазындан тудкаш, тө силгипти. Чүп каан ийик-хеп... Бир кижи стол артында олуруп алгаш, даңзылап турар болду. Бажың иштинден чүве тыппаан. Оон соонда аңмаарны үжеп эгелээн. Ында база чүү-даа чок болган.

Ынчан бажыңывыс иштин [illegible] эвес. Дөрт демир орун, бир чем шкавы, зал биле кухняда ийи стол, улуг аптара бар. Мал-маганнан он ажыг шээр чүве, ийи инек, бир калчан-шилги чыраа аът. Оон шуптузун айтырып, бүрүткээш, он ажыг арын хире [illegible] бижээн чүвезиниң бир хоолгазын соңгу невиске түттсуп берген. Оон соонда [illegible] көрбээн-даа мен.

[illegible] Кек-Баштыг кадай ыглап кирип келди. (Са[illegible] Күдеректиң кадайы чүве).

— Багай ашакты [illegible] ... [illegible]

Үш [illegible] Соңгу невистиң авазы Хоюу кадай: «Сууруун [illegible]

та чүү болур чүве ыйнаан» — деп каап олур.

Кек-Баштыглар чаңгыс оолдуг турган. Оозунуң адын Шура дээр. Кенин база ынчаар адаар чүве. Олар базала бора-бүдүн чурттап чорааның билир мен.

Ол эртен суурга чугаа дыргын тараан. Өөреникчилер база мени «контр оглу» деп билир. Школага шугум чыскаалы болган. Башкыларның көрүжү безин кадыг апарган. Тудуп чораан кара савыяа сумкамны школаның капапчазының адаанче киир октапкаш, чорупкан мен. Ол школага өөренип турганым чаңгыс классчыларым Орлан-оол, Чаш-оол, Чаш-Уруг болгаш өскелер-даа бар. Арткан эш-өөрүмнүң салым-чолун четче билбес мен.

«Контр» деп сөстү он бир харлыымдан эгелээш, бо хүннерге чедир дыңнап чоруурум ол. Бактың кырынга бак [illegible] дээри ышкаш, каш шээр мал безин харга дүжүп өлгүлеп каар чүве чораан. Ийи инээвисти хавырып апарган. Мээн эки билир чүвем, соңгу невис кадай Кызыл хоорайже баарда-ла, бир демир-орунну албан салыптар турган. Ынаар баар мурнунда Содунам оглу Доржу-биле баш удур чугаалажып ап турганын Соскур-оол акым-биле каш-даа дыңнаан бис. Оларның чугаазын дыңнап тургаш, үргүлчү эттедип келген бис. Соңгу невис кулакты тудкан соонда кыдырады долгап дужуруптер. [illegible] он талакы холду алгаш [illegible] арадынче долгап чорудуптар.

[illegible]

1952 чылдың чайынында Чыргакыже көже берген бис. Соңгу невис Досумаа дээр бызаңчы ашак-биле өгленип алган. Ол ашактың оглу Өнер-оол ам Самагалдайда чурттап орар. Ачамның сураа дыңналбастаан. Мени кээргээр кижи бар эвес. Улуг-Алаак деп черге экспедиция улузу чурттап турган. Кезек бичии оолдар балык холдап тудуп алгаш, ында орустарга саткаш, хлеб биле борбак чигир садып алыр бис. Мээң баар өөм бар эвес. Тараа ургайынга шыгжап алгаш, бичиилеп чип турган мен. Мээн ол хлевимни күске-күжүген-даа чижип алыр.

1953 чылдың чайынында школа чоогу шыкка улуг чыыш болган. Партия райкомунуң-на төлээзи кижи боор он, улустарны чыггаш, хүрең-кызыл карттыг ном ажыттырып турар чүве. Оон соонда ол кижи номну ажыдынар дээш, бир чурук көргүскеш: «бо кижи контр кижи-дир, караан дежинер» дээрге, олурган улус чүнүң-биле-даа ол кижиниң караан чушкуп турар чүве чоржук. Ол «контр» деп турган кижизи Берия деп чүвени сөөлүнде билген мен. Кажан ол кижиниң караан деже чушкуп турда, мээң бажымга «мээң ачамның караан база дежип турган-дыр» дээш бодал кире дүшкен. Ол өйде турган черимден караам чажын чода-чода, кылаштап чорүй барган мен...

Бир-ле хүн суггур чаашкын болган. Мал эмчизи Очур-оол даайымның (соңгу иемниң кады төрээн дуңмазы) бажыңының дээвири берып дүшкен. Бистер шупту [illegible] азыгга орган болгаш ажырбаан бис. Хүннээректей бергенде шупту даштың хөөлбек чайынта ойнап турган бис. Хенертен Чечекмаа дуңмам оңгарда сугже барып [illegible]. Оон Ким-оол үндүр тыртып эккелген. Ынчан [illegible] көрбээн сен дээш, [illegible] кадайга чула эттетчеш. Сүт-Хөлде даайларының аалынче чанар дээш чорупкан мен. Чырганы суу [illegible] берген. [illegible] гааш, ледир келгеш, бичеги-ле [illegible] барган мен.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ
(Уланчылыр)

АВГУСТУҢ ҮЛҮҮНДЕ

«Тываобувьсоюз» [illegible] каттышкыжының [illegible] бүдүрүкчүлери бо чылдың эртен [illegible] болгаш продукция [illegible] 100 чүү [illegible] ... Дмитрий Черноков [illegible]

[illegible] удурткан «Восток» ателье-[illegible]

Бистиң корр.

ХУУЛАР ДАРГА

(АМЫДЫРАЛДАН ЧУГАА)

Ажыл-херек бүдүрүп аар дээш, албан черниче кире бердим. Улуг стол артында чымчак сандайда сарыг баштыг, чаактары секпилдерлиг аныяк эр ындазында ыянзыы хөлчок олур, арын-шырайын көөрүмге, арай наржызымаар. Дилеглиг кижи диттип чадап орар эвес, ажыл-херээмнин ужур-чөвүн саадал чок сааладыр тө каап бергеш, харыы манап олуруптум.

Олуруп-олуруп: «Дилээнерни хандырып шыдавас бис. Ону ынчаш хандырып-даа болбас чүүл-дүр» — деп арай бедик үн-биле харыы берди. Идегеп, бүзүреп келгеним аргажок болгаш харыыга таарзынмааным ынлередип, даргаже сиңниге рин оралдаштым: «Силерде ол бар болгаш бээриниң. Ону чогуур өртек-биле садарының аргазы барын бодап көрүңерем, дарга?» — деп кеш, харын мырыңай оларже бир сандап ажылдыр сооккуладыр чыла бердим. Дарга менче өрүмнээнзиг ындыр көрүп кээрге, караа үзер буганыы-ла:

— Канчаар-даа-ла чугаа даарга, домак билбес кандыг ваилыг кижи силер. азар Азы орустап чугаалаайн бе? — дей-дир.

Каяа-даа чонум-биле калы ажылдап чорааш, кадыг чымчак даргаларны чежени көрбедим дээр, чамдыкта рын баштай даштындач көөрге, хей сүртенчиг боор чаның орта олуруптуп кааш, таныжып чугаалажып кээрге чазык-чаагай, эптиг ээлдек харын кончуг хүндүлээчел эштер болу бээрге, чандыр угаап, чагдап чадап турган боду харын эгени бээр боор чүве-ле болгай. Ынчангаш идегелим оскунмайн, амдыкымдан кызытпышаан ор мен. Болур чүве болур, болбас чүве болбас-ла болгай. Болур ужурлуг чүвени эчизинге чедирер апаар. Ынчаарымга өртеп сарыг бажы дээрге өрт ышкаш улам кызып келгензиг, өгү-дылы караңайнып көскеп-ле үнду:

— Демин-не чугаалааым, дыңнадыңар, тенек аараан албыс сен бе? Дүрген моон үнүп чоруңар — деп негей берди. Дашкаар үнгеш, бүдүрүлге чериниң конторазының эжиинге келген турумда, даргавысче бир-ле кижи уткуй келди. Мээн демги дарга-биле чугаамның түңнелин дыңнап, билип кааны-лы ол боор. Чазык арын-шырайлыг өске бир аныяк эр:

— Ээзулуг ылап даргавыс ол боор, соондан кире бергеш чугаалажып көрүңер — деп бо ыйнваан. Дарганың соондан чыда калбайн, кабинетче кады кире бердивис. Шак ол кижи стол орта чеде бээрге, сарыг баштыг, хөрээ эдер кончуг даргам, шагар-арыга шактырыпкан чүве ышкаш, шаашкактап, хенертен-не тура халааш, чап-чаа келген бодууң хептиг киживиске чыпшылаңнап, чылбанайнып, мендилейдир.

Демги чаңнык ышкаш дошкун үнү, дерзии, хөлер аажы-чаңы ис чок читкен. Дыңнаарымга, артында-ла суук, хоют үннер, чашпаа сөстер улай-улай төктүп-ле тур.

— Эргим Севээн Малович, дыңнаңар аа. Эртен бо эш манаа келгеш турганы бо, чугула дээн айтырыглыг кижи чорду. Чугаалашкаш, харыылаары чөптүг боор — деп, ажыл-херээм дугайында меңи мурнай төөгүлеп каапты-ла. Боскум дунуп калган эвес, ам-на улажыптым:

— Үрезиннер, үрезиннер үжен тонна биске херек.

Иргит дарга боданмайндаа идегелим одун кыпсып эгеледи:

— Хандырбаска кайын болур. Висте четчир. Фонд болгаш курлавыр бар. Харын хөлчок дузалап-даа турган улус. Ажыл-агыйларның аразынга ажыктыг экономиктиг харылзаалар моон соңгаар доктаамал хөгжүүр апаар. Ам бо дораан боларбиле кады чорааш, алыр дээни үрезинни көргүзүңер.

— Мен-даа база шак-ла ынчаар бодадым — деп, мээн демги начальник деп болганым буга ышкаш бустатылаар кончуг даргам, эриг [illegible] дег эглиннеп-дир. — Ээраам болуп, чоруунарны [illegible] — дээш, бажы-биле имчей каапты.

Шак-ла мындыг «хуу.тул» чорууртар чанывыста олурганаар эллептиг аа? Манаа хамаарыштыр улустуң мындыг мерген сөстери сагышка кирип келир-дир: «Улуурган [illegible] угулза чок идик [illegible]». «Чашпаа кижи эжин [illegible], чаныган аът эзин [illegible]».

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район.

АКСЫМ-КЕЖИИ

Уйгу ойу, эртен эрте
Уругларың эргий көрүп
оргулаар сен...
Чоорганың ака тепкен
Чолдут чаштар
шөлээн дүжеп,
удуп чыдар.
Сагыжы ак не чүрээн
Чаражым сээң
сеткил-хөннүн илеретти.
Ада болган аксым-кежиим,
Ававыс сен
чырык черде
каастап чор сен.

Владимир ДОНГАК.

Аяк шайны аартап ора...

Бистиң кожавыс Моол Арат Республикаже аян-чорук кылып, чээрби беш кижи Тывадан чоокта чаа үнүпкен бис. Бистиң аравыска Шуурмактың ыяш ажылагыйының ажылчыннары, Шагаан-Арыгдан тудугжулар, Чаа-Хөлден болгаш Кызыл хоорайдан элээн каш кижи чораан бис.

Кызылдан Иркутск хоорайга чедир самолёттааш, оон ыңай оруктуң хөй кезиин поезд-биле чорааш, моол чериниң чараш-каазын, оон хемнерин, хөлдериниң арыг чаагайын магададывыс.

Моолдуң найысылалы Улан-Батор хоорайга келгеш, аалчылар бажыңынга чурттап турдувус. Анаа тургаш, ол хоорайның чараш, солун черлеринче экскурсиялап, музейлер көрүп, кино болгаш хөгжүм-шии театрларын, хүрээни, кыдат циркти дыка сонуургаан бис.

Сухэ-Батор хоорайга четкеш, ында турисчи баазага ийи хонуп, Гун-Нур (Терең-Хол) деп черге база четтивис. Ол хөлдүң суу тергиин арыг болгаш соок. А Дархан хоорайның чоогунда, он хире километр черде, Зуулзагын-Гол (Эниктиг-Хем) деп черге база четтивис. Улуг эвес, арыг суглуг хемчигештиң кыдыынга спортчу маргылдааларга киржип, оюн-тоглаага дыштанып, моол оннуктеривистиң чаңдызы-биле анаа таныжар аргалыг болдувус.

Моолдуң найысылалынга чорууп турар үевисте Цэцэгэл чурттуг тывалар-биле база ужуражып, таныжар аас-кежиктиг болган бис. Оларның бирээзи — аныяк чогаалчы Баатарын Зоригт, дээди эртемниг экономист. Ийигизи база-ла чогаалчы Чынаагийн Галзан. Үшкүзү — Янгалагиин Шыырап, экономика институдунуң ректорунуң оралакчызы, эртемден кижи болду.

Бистиң чуртувуста болуп турар сөөлгү өскерлиишкиннерни, Тываның дугайында олар дыка-ла сонуургаар улус болду.

Бистер Моолдан чанып чорууру деп турувуста, тыва ха-дуңмаларынга байыр чедирип, адаанда каш олуруглуг бо йөрээлдерин тыва солуннарга парлаарын улуу-биле дилээн улус.

Ам оларны помчукчуларның кичээнгейинге бараалгадып көрээлиңер.

Зоя БУЗУР-ООЛ.

АК АЪТ ЧЫЛДЫҢ ЧАГААЗЫ

Амыр чаагай!
Тыва дылдыг акы-дуңмаларывыс,
ава, честелеривис.

Харлыг Хайыраканы, Байы, Теректиг
Хомду, Хараатты Беш Богда, Ак-Хем
Дайын, Хураган, Кара-[illegible]
Чурттаан чурт бир чуңган сут бир
Тывалар ийик бис.

Ада ийикти тыртса
Соок бир-ле
Иез ииникти сүрсе
Хиндик бир-ле
Тывалар ииник бис.

Тыва ха-дуңмаларның сонуурунга.

Ада ийикти сүрсе сөөгүвүс бир,
Иие ийиктен болса иниивис бир
Өгбе, шаанан дылывыс бир, өреге
саназа чанчылывыс бир
Алдай Хомду уг чурттуг, алышкы өөр

Эргим тываларым!
Ээ бай Алдайым, хан хурвустум,
төрээн чуртум!
Тываларның хей-аъды кийскип,
кежик-буяны делгерезин!

«Тыва судулал» бөлгүмнүң
Улаанбаатар КЕЗЭЭЗИН
КЕЖИГҮННЕРИ.

ӨШКҮЛҮГ

Чечен чугаа

Оон адын Өшкүлүг дээр. Чүге ынча деп адааның ачазындан-даа, авазындан-даа айтырып көрбээн, тодаралып четтикпээнде, оларны [illegible] «бурганнай» бергеннер. Ынчалза-даа Өшкүлүг деп атты [illegible] тыптып келген [illegible] чамдыкта даап бодап даа боор. Бир чүүлүнде, Өшкүлүгнүң ава-ачазы малчын улус чораан, малга ынак аан. Оларның малы [illegible] бай-байлак [illegible] дээр кижизин илеретпейн чадавас. Өшкүлүг [illegible] келгенде ава-ачазы: «Мал соондан сүрүп кээн кижи кажан-даа [illegible] тавас, инектиг кижи — тодуг, хойлуг кижи — каас» дижип оргаңнын эпти дыңнаар.

Ийи чүүлүнде, Өшкүлүг үш харлап турда, Чыңдагыр даады [illegible] өшкү берген чүве-дир. Оон, Өшкүлүг биле барык деңге өскен. Өшкүлүг ооруурга аажок ынак, аңнарар-чемгерер [illegible] эр геледир. Өшкүнүң бажы Өшкүлүгнүң аажы-чаңын [illegible] берген, чаачыга берген. Ол Өшкүлүгже: «Мак, мак, мак!» деп алгырган, малчын [illegible]. Кыдыындан ону көрүп турганнар чаптааш-даа ынчаар адап каан чадавас.

Че, харын ат атпа [illegible]. Чараш-даа ат турган-на, баган-даа ат турган-на. Оон-даа дора баган аттар турган болгай. Кижиниң адындан хамык чүве хамаарышпас. Алдын-оол деп кижилер аалатпай аажок чалгаа-даа болур ыяр. Чудеп-оол деп кижилер аажок ажылдаар-даа болгулаарын амыдырап бадыткап турар болгай але. Өшкүлүг ындыг буянныг аттыг хирезинде, малгын аймаан барык-ла ставывас», алырап көрбээн аан.

Сөөлгү чылдарда чазак дузалап ажылдатынын саңдырадыр деп доктаал үндүрген соонда, Өшкүлүг бартоочка, [illegible] таралтар хавал, дагааны-даа азыраатар апаргаш үе ону ынчаар негеп келген. Өшкүлүгнүң [illegible] ол [illegible] ажылын көре берген. Шынап-ла, дузалал ажылдатынылыг болурга, хар [illegible] эвес деп чүвени өзүр чоорту билип бар чорааннар.

Өшкүлүг мынчангаш бир эр, бир хой хаван оолдары [illegible] алыван [illegible]. Оларны хар чедер четпес турда, аскыр хаваны хенертен читкен. [illegible], чырыл, [illegible] берге [illegible], барган чери, [illegible] Дээрп сураглап чоргеп тотхеш, оорларга шамнап каан.

Аскыр хаваны барык-ла ийи сооп берген дээр дижип турда, кара мал [illegible] аарган каяа-даа бо турган. «Аал аал көрек. [illegible] кижи [illegible] кара чедип чорааны ол? Ынча хонук иштиңде [illegible] берби, [illegible] амытан бе?» дижип, Өшкүлүгнер [illegible] тып каан чадап каан. Хаваны каажап чедип чорааны кайнар кижилерден Өшкүлүг айтырган. Оларны: «Аскыр хаван черле [illegible] кээрге [illegible] бар. [illegible] руптар, акталааны дээре» — дишкен. Өшкүлүг оларның сөзүнге [illegible] ынчаар [illegible] эвес, мал эмчизинче [illegible].

Мал эмчизинге чугаалаарга: «Дүште чеде бээр мен» — деп [illegible]. Манаан, манаан, сураг. Ийи хонгаш, үш хонгаш, беш хонгаш, сураг. Өшкүлүг кадайы-биле кады катап барган. Мал эмчизи база-ла чеде бээрин чугаалаан.

— Хап дыштыдар чүве бар бе? — дээш, карак баскаан.

Өшкүлүгнүң кадайы тургаш:

— Өөмде ындыг чүве чок — деп каан.

База-ла аанакайын, манаан, манаан, сураг-ла сураг. Неделя аймак Хавал катап-ла читкен турган бар ген. Хаван доктор дээш Өшкүлүгнүң [illegible] түрги берген. Өшкүлүг боданып [illegible] чалан, чаларадып [illegible]. Өш-биле домей, ол үеде хол дыңныдар арага аймаа садыгларга келбестээн. Өшкүлүг «арыглааны арга-биле алыры» бодап алган.

Катап-ла эмчизинче черге чедир мегежип чедип келген.

— Силерни чалап чор мен, эмчи.

— Чүге! — деп, эмчизи донгуп берген.

— Хаваным бир хаваннаан, оон дойн эртирер дээш, силерни чалап келдим ыйнаан. Оон-биле кады мындаагы диленин база бар болган — дээш, Өшкүлүг [illegible] чинчесинг карак [illegible]. Эмчи оон соон хаайынга-даа камнап [illegible].

— Ийе, харын! Мындаа-ла ынчаар болбазыкпе, доктар апаар, бүүредир апаар — дээш эмчизи доктрирзеш. Өшкүлүгтүң соондан өшкү [illegible] агай дег чиник адаа [illegible]...

Чиңмит ӨӨЛЕТ.

БИЧИИ УРУГЛАР ЧУГААЗЫ

Бир-ле катап беш харлыг Андрюша ачазындан айтырган-дыр:

— Бичии кижиге ийи холдуң херээ чүл?

Оозу шала тодаргай эвес харыылаан: бирээзинге — хлеб тудар, өскезинге — омааш.

— Ол чүң боор, чүтле чемненириинде эвес — деп, адазының тайылбырынга оглу чөпшээрешпээн.

— Бир холу-биле авазындан, өскези-биле ачазындан четтинер дээш.

Бичии кижиниң угаанның көрбес силер бе: оглунга авазы-даа, ачазы-даа — кайызы-даа кижиниң ийи холу-биле домей чугула херек.

• • •

Үш харлыг Долаана ыт чедип алган таныыры утбайдан айтырган:

— Ыдыңарның ады кымыл?

— Тузик дээр.

— Адазының ады?

• • •

— Ачай, муң марка дээрге — хөй бе, эвээш бе, кандыгыл?

— Сээң канчаар дээниңден хамааржыр: муң марканы ажылдап алыр дээн сен бе азы чарыгдаар диген бе?

Чарлалдар бюрозу

телевидение

ИЮЛЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Ырны сактып ал. Улуг [illegible] болгаш [illegible]. 8.45 Бистиң садывыс. 9.15 «Партнер». Коммерция медээлери. 9.45 «Праздник [illegible]». 10.00 «Дигиж амытаннар [illegible]». 11.00 «Соок дайын» соонда делегейже көрүш. Америк эртемден [illegible]. 11.20 Мультфильм. 11.30 Чечектен болгаш [illegible]. 12.10 «Диалог» деп каттышкан совет америк [illegible] дугайында. 13.00 «Ш» деп [illegible]. 14.00 «Праздник [illegible]». Уран-чечен фильм (ГДР). 15.25 Юрмала [illegible] «Ялта-90» деп аныяк ыраажыларның 7-ги Бүгү [illegible] конкурузунуң дугайында. 16.00 Эки тура оюннары. Баскетбол. Эр кижилер. 17.15 Дириг амытаннар [illegible]. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.40 «Шерлок Холмс биле доктор Ватсон». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялар. 21.00 «Үе». 21.30 «[illegible] медицинанчылары». [illegible] II Бүгү делегей [illegible] концерти. 23.20 Медээлер. 23.35 — 01.30 «[illegible] четир болгаш оол [illegible]».

ИИИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эки тура оюннары. Спортчу гимнастика. Уран гимнастика. 13.00 Видеоканал «Совет Россия». 15.30 «Диттиглиг [illegible]» — [illegible]. Уран-чечен фильм. 16.50 [illegible] 01 [illegible]. 17.15 Эки тура оюннары. Гандбол. Эр кижилер. 18.00 Фильм-концерт. 19.15 Эки тура оюннары. Хүреш. 20.00 «Тамчыктыг хуулгаар. [illegible]». 20.15 Барымдаалыг фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Улуг кижилерге мультфильмнер. 21.50 В. Токарева — «Дээр биле чер аразында». Телеспектакль. 22.50 — 00.25 С. Окашвили [illegible] чогаалдарынга ырлар.

• • •

Усть-Каменогорск хоорайның «Электроника» магазининден видеомагнитофон садып алыры биле бистиң республиканың районнарындан адын бижиткен кижилерге ук хоорайже бо чылдың август 1-де тускай рейс организастап турарын Респотребсоюзтуң баштаар чери дыңнадып тур. Түс чериниң [illegible] 8 шак 40 минутта турда, тускай рейс-биле чоруур.

Чагыткан видеомагнитофоннарын садып албаан кижилер ыңаар баарының биледин Респотребсоюзтуң баштаар черинден июль 31-де 14 шакта садып алыр. **Оон адрези:** Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу 31. Телефон № 3-10-71.

Айыттынган хүнде ол барааннарны садып албаан кижилерни даңзыдан казыыр болгаш хомудал хүлээп албас.

• • •

Кызылда ДОСААФ-тың каттышкан техниктиг школазы секретарь-машинисткалар болгаш «ВС» категорияның чолаачыларының курстарының ажыттынар деп турарын чарлап тур. Секретарь-машинисткалар курузу август 16-да кичээлдеп эгелээр. Өөредилге дээш 232 рубль төлээр. Чолаачылар курузу сентябрь 1-де кичээлдеп эгелээр.

Оон ангыда «Д», «Е» категорияларның мергежил бедидер курстарынга кижилер хүлээп алыры үргүлчүлеп турар.

Бистиң адревивис: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу 49. Телефон № 2-25-28.

КИНО

ИЮЛЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Преступление Антуана»** (Франция, 16 хар четпээнинер кирбес) 9.00, 11.00, 13.00, 17.30, 19.40 (улаткан). **«Оно»** 15.00. Видеозалга: **«Дакн»** 10.00, 12.00, 14.00, **«Человек с двумя тенями»** 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«В городе Сочи темные ночи»** (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Большая прогулка»** (Франция, 2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

Хандагайты ортумак школазын 1985 чылда дооскан доозукчуларны август 19-та эртенгиниң 10.00 шакта школа чанынга чыгларып [illegible] тур.

АДЫШТАРНЫҢ ЧАЖЫДЫ

ХАРЫН-ДАА ААЖЫ-ЧАҢ, МӨЗҮ-ШЫНАР-БИЛЕ ХОЛБААЛЫГ

Кижиниң адыжының иштинде кеш сыгыгларының чуруу хууда паспорт-биле домей. Чамдык даштыкы чурттарда эрттирилге чуруму аңаа үндезилеп тургусткан. ЭСМ-биле кожуп каан экранга холду чыпшыр тудуптарга, компьютер бодунуң кижизин бе азы өске бе дээрзин карак чивеш аразында тодарадыптар.

Шаг шаандан тура, муңмуң чылдар дургузунда хиромантия, азы хирология кижиниң адыжының сыгыгларының чуруун, дөстек, оңгак, чавыс, бедик черлерин организмде болуп турар аарыгзыг болуушкуннар, нерв системазының онзагай талалары, кандыг аарыг-биле аарый берип болуру, харын-даа аажы-чаң, мөзү-шынар-биле холбаалыг деп тайылбырлап келген.

Хирологияның айтып турары-биле алырга, адышта дөстектер бар. Юпитер деп дөстек эрге-дужаалга, чагырып дужаарынга ынаан, алдар сүрерин, идепкейжизин, кызымак, чүткүлдүүн, чоргаарын айтыр. Бир эвес ук дөстек хөлчок улуг болза, үстүнде айыттынган демдектерниң хөлүн эртир сайзырап, четпестерже шилчээниниң демдээ болур. Дөстек бичии хемчээлдиг азы шуут чок болза үй-балай, идепкейжи эвес, төлеп чок чорукту айтыр.

Сатурн деп дөстек чоргаар, хамаарышпас чорукту демдээ. Өй-тавында дөстек кижи чааскаан ажылдап шыдаар, оваарымчалыг, серемчилелдиг, белен бүзүрээчел эвес, шала муңгак, хөй чүве чугаалаарынга сундулуун, уран чүүлге, классиктиг хөгжүмге ынаан айтыр. Чогуур хемчээлинден улуг дөстек белен уяраачалын, муңгарааачалын, кошкаан, суларгайын айтыр. Көңгүс чок болза, амыдыралда тодаргай сорулга, чүткүл чогун, даартагы хүнну бодавас, хүнүн бодап чурттаксаар, амыдыралга сорулга чок дээрзин айтып турар.

Хүн деп дөстек — уран чурулгага, шүлүк чогаалынга, бүгү-ле чараш чүүлдерге ынаан, чүткүлдүүн, хөглүг мөзү-шынарлыын, күштүг тура-соруктуун айтыр. Улуг дөстек — күзээн чүүлүн чедип алырынга чүткүлдүүн, чүгле күзелдерин боттандырар дээш чурттап чорууруун, бичии дөстек — чараш, аянныг чүүлдерге тура чогунуң херечизи.

Меркурий деп дөстек — чогаадыкчы мөзү-шынарлыын, чараш чугаалап билирин, кандыг-даа байдалдарда бодун ап билирин, шимченгир, тура-соруктууң айтыр. Ол дөстекте 3-4 дорт шыыгглар холдуң эдилекчизиниң кижилериниң сагыш-сеткилин чиңгедип аргалаарынга, мага-бодун эмнеп-домнаарынга туралыын илередип турар. Чамдыкта дөстектер шала кыдыында болгулаар. Ындыг таварылгаларда ук планеталар боттарының-биле харылзажып, шынарлары дүгжүп, холужуп турар болур.

Ынчангаш Юпитер дөстек ортаа салааже чоок болуп, Сатурн-биле харылзаалыг, а Меркурий дөстек биче салааже чоок болуп, Хүн дөстээ-биле харылзаалыг болуп турар. Ынчаар алырга, дөстектерниң саны 4 эвес, үш апаар.

Венера деп дөстек хөгжүмге сундулуг, кээргээчел сеткилдиг, мөзү-бүдүжү чалбыыштыг, сагыш човаңгыр, дузааргак талаларын бадыткалы. Ай деп дөстек онзагай, солун фантастиктиг бодалдарны, арыг сеткилди көргүзер. Марс деп дөстек оожум, топтуг сеткилдиин, дидимин, шыдамыын илередир. Улуг дөстек — дошкуннун, чөңгээлээчелин, шуут чок болза — тура-соруктуң чогун, кортуун айтыр. Дөстектерни ангылап көрбейн, оларны адыштың шугумнары-биле холбаалыг көрзе чогуур. Оң, солагай адыштарның чуруктарын деңнээр болза, оларның чуруктары домейлешпес, бирээзинде бар шугум өскезинде чок болур.

Солагай адышта төрүмелинден салгаан шугумнар чуруттунган, оң талазында амыдыралчы, күш-ажылчы арга-дуржулганың арттырган демдектериниң шугумнары.

Оң талазында шугумнар солагайындан көвей болза, дыка эки. Салым-чаяаныңарны, күш-шыдалыңарны улам сайзырадып, чогумчалыг ажыглап, мөзү-шынарыңарны экижидип, чаартып турар-дыр силер.

Солагай талазының шугумнары оң талазынындан хөй болза, салым-чаяан, угаан-сарыыл, күш-шыдал, мөзү-бүдүштү шын, бериммелиг ажыглаарының талазы-биле четпес ажылдап турарыңарны сагындырып турары ол болур. Солагай адыштың шугумнары назы-ы иштинде улуг дыка өскерилбес, а оң талакы адыштың шугумнары чылдан чылче немежип, кижиниң угаан-медерелиниң сайзыралының идепкейлиг шиңгээдип, боттуң, өскениң частырыгларынга өөренип, шын түңнелди үндүрүп, өй-тавында оваарымчалыг чоруп, шиитпир, түңнел үндүрерде тал-билээ, далаш эвезин, өг-бүлези-биле харылзаазының быжыын, ынчалза-даа шугумчулел хүлээп алыксавазын бадыткап турар. Бодунуң угаан-медерелиниң сайзырадып тура, угаап-бодаашкын талазы-биле кымдап-даа хамаарышпазын кылыдар. Угаан биле амыдыралдың ортузунга чедир туттунган...

Адышта чүрек, угаан, амыдыралдың үш шугуму тода көскү (чур. 2).

Адышты дургаар билектен салааларже барган 4-кү шугум салым-чолдуң шугуму болур. Кижилерниң 2 хире хуузунуң угаан биле чүрек шугуму чангыс узун дургаар шугум кылдыр туттуу берген болур. Ол дээрге генетиктиг өскерлиишкинниң херечизи. Аажы-чаңның, сагыш-сеткилдиң дошкун, хажагай, каржызын бадыткап турар.

Адыштың дөстектериниң шугумнарының тода уу нерв системазының сайзырангаайын, сагыш-сеткилдиң байлаан көргүзер. Ындыг сайзырангай адыштыг болуру аки, багай талаларлыг.

Сагыш-сеткили байлак, делгем боорда эки болбас аргазы чок, ынчалза-даа ындыг адыштың эдилекчилери тургустунган байдалдан дыл гандыр кижилерден хамаарылгалыг, салым-чолдуң, амыдыралдың согугларындан камгаланыптар арга-шинээн куду болуру багай болуп турар. Ындыгларның аразындан чүс-чүс чылдарда алдар-аттыг артар кижилер-даа үнүп болур, ындыг-даа болза хууда амыдыралда оларның аас-кежиктиг болуру нарын херек. Адыжының иштиниң дөстектери, шугумнары эвээш кижиниң нерв системазы быжыг. Чуртталгада таварышкылаар шаптараазыннарже арткан кичээнген салбас, херелдери нарын эвес.

Солагай адышта угаан шугуму адыштың эргек болгаш айтыр салаа талазынын кыдыындан эгелээн. Бир эвес ол эгезинде 2 см хире черге амыдырал шугуму-биле тудуп турар болза, амыдыралдың арга-дуржулгазы чүв берген шугумнары кижиниң угаап-бодаашкынының бот-тускайлан эвезин, өскелерден хамаарылгалыын көргүзер. Мындыг таварылгада бодунга бүзүрелдиг, шиитпирлиг чорукту кижизидер херек.

Угаан, амыдырал шугумнары тудушпаан болза, кижи чүгле бодунга бүзүрээр, улуг идеалист, бодамча чок, шыдамык эвес, манаарынга ынак эвес, улуска бо-ла меңгеледип алыр, улуска «аазатпай», «аамай» диртип, бар аргаларны өй-шаанда ажыглап шыдавас, амыдыралга бодунга таарымчалыг черты аарын кыспас деп чүвени көргүзүп турар. Ол дээрге шупту солагай холга хамааржыр. Оң хол-биле деңнеп, чурттаганың арттырган истерин көрээлиңер. Бир эвес угаан шугуму эгезинде ору, Юпитер дөстээнче (айтыр салаа адаанче) углаан болза — холдуң эдилекчизи чедиишкиннерже чүткүлдүг башкарыкчы, лидер дээрзи илдең. Эрге-дужаалга ынаан, алдар сүрерин, удур туруушка, дужаар хөөнге [illegible] Юпитер дөстээнче углаан шыыглар айтып турар.

Угаан шугумнун узуну эргектен бичии салаага четкен болза, силерниң угааныңар чогуур деңнелинде-дир. Эргектен адыштың кыдыынга чедип турар эмин эртир улуг угаан шугуму улуг угаан-сарыылдыг айтып турар. Бир эвес сагыш-сеткил чымчак болза, ол эки. Сагыш-сеткили чымчак тургаш, улуг угаан-сарыылдыг боору кончуг эки, а бир эвес улуг угаан-сарыыл чүректиң хайнышкыннарын дуй база бээр болза, ол багай. Ындыг кижиниң арын-нүүрү чок болур, бодунуң күзелин чедип алыр дээнде, кандыг-даа арганы ажыглаарындан чалданмас. Чүгле бодун боданыр, чүгле бодунга чедиишкиннерни күзээр.

Угаан шугуму кыска болган тудум угаап-бодаашкын материалисчи угланыышкынныг болур. Адыштың ортузунга четкен, азы оон кысказа угаан шугуму кижиниң угаан ажылынга тура чогун чугаалап турар. Ол угаан-бодал-биле эвес, а инстинкт эзугаар чүве кылыр.

Дорт эвес, шала ыргак угаан шугуму кижиниң аажы-чаңының өскерлиинчелин, күш-шыдалын мөөнеп, эгелээн чүвезин төнчүзүнге чедирип шыдавазын айтып турар. Ай дөстээнче куду баткан угаан шугуму кижиниң угаан-медерелиниң байлаан көргүзүп турар. Бир эвес шугуму чүрек шугумунче көдүрүлгөн болза, угаан-бодалды эмоциялар ажып, базып турар. Дорт азы бичии кыдыынче үнген угаан шугуму угаан-сарыыл-биле эмоцияларның деңин, кижиниң бодамчалыын айтып турар. Ава болуру-биле холбашкан шугумнар билектиң эглир черинде черглешкен билектээш дег шугумнар ол болур. Оларның саны үш болза — эң экизи ол, эки тургузуунче айтып турар. Эң кыдыынга шугум адыш иштинче дыйлайтыр кире берген болза, бойзуру бергедээшкинниг болурун айтып турар. Үш шугуу аваның, уругнуң организминиң тургузуу эки байдалдаазын айтыр.

«КРЕСТЬЯНКА» журналдан Надежда ДОНГАК очулдурган.

ЧУР. 1

Дөстектер: 1 — Юпитер, 2 — Сатурн, 3 — Хүн, 4 — Меркурий, 5 — Венера, 6 — Ай, 7 — Марс.

ЧУР. 2

Шугумнар: 1 — Чүрек, 2 — Угаан, 3 — Амыдырал, 4 — Билектээш шугумнары, 5 — Салым-чол, 6 — Венера, 7 — Хүн.

ЧАЙЫРААНА

Чайгы шагда частып келген
Чараш кызыл чечек ышкаш
Чайырааным, чассыг кызым,
Чаптап ханмас, чараштайым.

Кужур аван кызым сен дээш
Кужур-дыжын өргүп чораан
Анай-хаак дег үезин эртпей,
Ааланын [illegible] салза.

Чурттаалганың оруурганынга
Чулбарлаткаш чиде бербээн
Ачаң чүрээ сопчу чорза,
Алдын хүнүн шонуу читпес.

Дозур кара караатарлыг,
Долаана дег кызыл чаактыг,
Чайыраана, чассыг кызым,
Чалыы шаандан эки чуртта.

Моңгуш КӨЖЕЛДЕЙ.

Чуглуг куш дег ужуга бээр
Чүреккир-ле тыва оглу.

Алексей СОДУНАМНЫН фотоэтюду.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

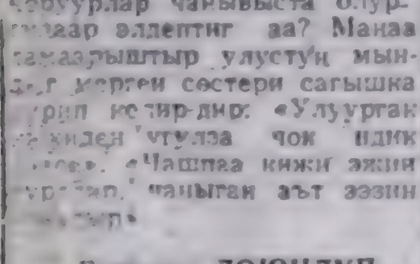

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ● редактор — 3-43-34 ● оралакчылары — 3-35-91, 3-34-17 ● приемная — 3-34-26 ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ● оралакчылары — 3-45-93 килдистер ● партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57; ● совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23, ● улегүр — 3-34-49, 3-36-73 ● агроүлетүр — 3-41-16 ● культура — 3-39-15 ● информация — 3-37-11 ● чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ● очулга — 3-34-93, корректорлар — 3-37-11 ● үлдүрүкчүлер — 2-27-41 ● солун кедереди заргазы — 2-32-75 ● бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудузу. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулары бажың № 1.

Чагыг № 456. ТС — 09843

Тувинская
республиканская
библиотека
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июль 29 воскресенье № 173 (14373)

1925 чылдан үнделеттинген

Өртээ 3 кап.

Саналдар, бодалдар

АРГАЛАР БАР, ОЛАРНЫ АЖЫГЛААР

«Чодураа» совхоз бо чылын 4100 т сигенни, 1500 т силосту, 600 т сенажты белеткээр ужурлуг. Амгы үеде бо ачыгла ажылче механизастаттынган 4 звено база элээн каш малчыннар кирипкен. Амгы үеде ниитизи-биле 200 ажыг тонна сигенни белеткээн, ол дээрге планның чүгле 8 хуузу-дур. Механизастаттынган звенолардан Марчын Баир-Белектиң удурткан коллектив 100 тоннаны сарааттааш, өскелерни мурнап турар. Үе эртип тур. Ам черле совхозта өске колкол ажылдар ындыынган. байырлалдар эртиен, хой кыргыдылы доозулган. Ынчангаш бүгү күштү мал чеминиң белеткелинче октаар үе келген. Дирекция, профком, кодээ Советтиң күүскому, мал бригадаларының удуртукчулары бо хүнде ажылды сезонче организастап чадап турар деп дорт чугаалаар херек.

Чыл эгезинде-ле малчын өг-бүле бүрүзү 10—15 тонна сигенни белеткээр деп хүлээлге алыр, оозу саазын кырынга артар. Оон уламындан харын механизастаттынган звеноларның белеткээн сигенниң үлежип алгаш, оон-биле малын чыл ажырар хиреинде, кыжын мал чеми чок, совхоз хандырбаан, азы сигенниң шынары багай деп чаргы үндүрер малчыннар эвээш эвес. Продукцияны чедир албайн келгениниң бир чылдагааны база-ла мал чеминиң эвээжинде. Малчын кодан бүрүзү оода-ла 5 тонна сигенни белеткеп алыр чүве болза, дыка-ла немере болур-дур ийин.

Мурнунда чылдарда сиген белеткээринге малчыннар идепкейлиг киржип турганын чугаалап каар бодап-дыр мен. Олар тус-тузунда хуваат-тынган шөлдүг, урут-дарыын безин эвилелдеп тургаш, оон сигенин ап турдулар. Бо сөөлгү ийи-үш чылдардан бээр ындыг чанчыл читти. Чүгле механизастаттынган звеноларга ынангаш, «аксын ажып алган» олурарлар, куш оглу дег. Бо черле таарышпас херек-тир. Оон уламындан мурнунда хол кадыыры-биле сиген кезип турган алаактар, оймактарда хөй-ле чаш хаак, хараган үнүп турар апарды ышкажыл.

Чамдык малчыннар сиген белеткээнинде-даа чок, малмаганың чаны эки одарладып семиртрекенинде-даа чок. аалдарынга анаа-ла хөлестеп олурар чоруктар кайы хөй апарды. Ынчангаш бригадирлер хамык малчыннарын, оларның элээди урут-дарыын, студентилерин дыштанылгазын ажыглап алгаш, мал чеминиң белеткелинче хаара тударын тон чугула айтырыг.

Совхозувустуң кол-ла адыры мал биле чер ажылы болгай. Олче куш салбайн, ам каннаар салыр бис? Эрткен 70—80 чылдарда районнуң албан черлери, организациялары мал чеми белеткээринге дыка-ла идепкейлиг киржип, ол талазы-биле социалистиг чарыштыг-даа турду. Ам 80 чылдарның сөөлүнден бээр боже сагыш салбастады. Чүге ындыгыл? Азы аренда, керээ дээш малчыннар боттары ажылдаар ужурлуг деп санай бергени ол бе? СЭКП райкому, райкүүском район төвүнүң коллективтеринге мал чеми белеткээр даалганы бериндаа турза, оон күүселдезин хынавастаан.

Кандыг-даа ажылга социалистиг чарыштың, тайылбыр-массалыг ажылдың, көскү агитацияның ролю улуг болгай. Амгы бисте байдалды көөрге, ол чүүлдер база-ла «аскап» турар. Мал чемин белеткелинге чарышты организастааш, оон түңнелин үндүрүп, мурнакчыларны шаңнап, мактап, а чалгаалар-ны шүгүмчүлеп, ыяттырып турар болза ажылга дыка-ла идиг болур. Совхозтуң конторазында, Культура бажынында, МТМ-де-даа лозунплакат чүге көзүлбестеди? Чоокка чедир-ле лекторлар, пропагандистер янзы-бүрү темалыг лекцияларны номчуп, беседалар эрттирип чорууур боор ийик. Ол чугула ажыл көзүлдүр-ле читти. Районнуң удуртур органнарының чамдык ажылдакчылары өрээлдеринче «ижээнээри» дам барган хевирлиг.

Бо чылын районнуң девискээринде оът-сигенниң үнгени багай эвес. Моон сонгаар-даа үнер, немежир апаар. Оралдажып, кызып көрээлиңер деп, совхозумнуң база районнуң чонун кыйгырып тур мен. Бодум аренда керээзи-биле ажылдап турар мен. Бо чылын мал чемин белеткээр дээш бүгү-ле күштү звеном-биле салдым. 1989 чылда планны каш катап ажыр күүсеткен улус бис.

Каадыр-оол СУВАНДИИ.
«Чодураа» совхозтуң малчыны.

ДҮЖҮТТҮҢ БАЗА БИР МАГАДЫЛАЛЫ

Амгы үеде Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Бии-Хем, Таңды, Барыын-Хемчик районнарының девискээринде тарымал үнүш эки өзүп турар. Оон-биле чергелештир тарылга шөлдеринде бок үнүштер чаъс соонда база дыка өзүп эгелээн. Ынчангаш тараа, картофель, ногаа болгаш мал чеми культураларны бок үнүштерден арыглаары дүжүттүң бир магадылалы боол турар.

Бо үеде «Искра», «Чыраа-Бажы», СЭКП-ниң XXII съездизи, ССРЭ-ниң 50 чылы, СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг база «Красное знамя», «Найырал», «Революцияның чалбыыжы» совхозтар тараа культураларының шөлүн бок үнүштерден арыглап ааштаан.

Бо бүгү ажылды түгле хол-биле кылыр деп кандыг-даа чугаа турбас ужурлуг. Ынчангаш ОПШ-15, ОВТ-1200 база ОМ-630 деп бүлгүртүкчүлерни калбаа-биле ажыглаар ужурлуг турбуже, оларны дыка хөй совхозтар болгаш септелге-техниктиг бүдүрүлгелер амдыгаа чедир белеткеп албааны илерээн, тодаргайлаарга, 83 ындыг херекселдиң чүгле 63 хуузун белеткеп алган болган. Чадаанада септелге-техниктиг бүдүрүлгениң 6 бүлгүртүкчүзүнүң чүгле ийизи ажылдап турар. Оон ангыда Кызыл районда 7, Барыын-Хемчикте 6 ындыг херекселдер белен эвес. Шагаан-Арыгда, Бай-Хаакта, Каа-Хемде септелге-техниктиг бүдүрүлгелер (удуртукчулары эштер С. Моносян, И. Примиренко, И. Молотилкин) болгаш ол районнарда агроүлетпүр каттыжыышкыннарының специалистери тараан үнүштерниң хоралакчылары, хээкчилери база бок үнүштери-биле демисежирде херглээр эргежок чугула машиналарны белеткээрин, оларны ажыглаарын кичээнгейге албас, хынавайн турарлар.

Оларда тускай машиналар бар-даа болза, «Х Улуг хурал», «Шекпээр», «Совет Тыва» совхозтар тараан үнүштерин халгаараавайн турары канчап-даа таарышпас. Ук ажыл-агыйларның агрономнары ындыг хемчегниң ажык-дузазын билбес эвесле болгай. «Өөн», «Саян», «ҮТКА 25 чылы» совхозтар тарылгазының шөлүн химиктиг арга-биле ужар чүүлдүң дузазы-биле чаштырар дээш, авиаторлар-биле керээни чарып алган-даа болза, тарылга шөлдерин чашпан-бок үнүштер тудуп «чээн»-даа болза, ону ажыглавайн, сөөртүр машиналар-биле база чаштырбайн турар «Совет Тыва», «Х Улуг хурал», «Хадын», «Ак-Туруг», «Большевик», «Хөндерген», «Октябрь 30 чылы» база Карл Маркс аттыг совхозтарның, Тес-Хем биле Эрзин районнарның ажыл-агыйларында тарылга шөлү аажок бок үнүштүг боол турар, ынчалза-даа олар ону аштап, арыглап кирбээн.

Бистиң республика картофель талазы-биле бодун черле хандыртынып чадап турар, дүжүт чавыс. Бо чылын ону 2208 гектарда тарып олурткан. Амгы үеде «Искра», «Тыва», «Ленинчи орук», «Революцияның чалбыыжы», «ҮТКА 25 чылы», «Кызыл тараачын», «Бурунгаар» база Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтарда, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында картофель шөлүнүң байдалы ниитизи-биле чүгээр, одуруглар аразын роторлуг культиваторлар-биле арыглаан, ам суггарып турар. А «Хөндергей», «Дөң-Терезин», «Енисей», «Күш-ажылдың хостуу», «Ак-Туруг» база СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтар картофель шөлүн болбаазыратпайн турар. Бо ажыл саадаан.

Бистиң ажыл-агыйларывыс сөөлгү ийи чыл дургузунда картофель үрезинин тыптынып чадап, шуут-ла түрээн. ол культураны бо чылын база-ла орайтап тараан, ынчангаш магадылалдыг дүжүттү алыр дизе, ону эки хайгаараар, ажаап карактаар херек. Чүгле ол тавалыгада ону олурткан ажыл-агыйлар үрезинни үрүп ап, ону садып саарарының планын күүседип болур.

Бо чылын бистиң ажыл-агыйларывыс ногааны 800 гектарда олурткан. Эрткен чылдың деңнели-биле деңнеп. ону чүгле эки ажаап, хайгаараар болза, планнаан дүжүттү ап болур. «Кара-Хаак», «Бурунгаар», «Барлык», «ҮТКА 25 чылы» база ССРЭ-ниң 50 чылы, С. Тока, Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтарда капуста эки үнүп турар, чүгле одуруглар аразын болбаазырадыр үе келген. Ногаалардан свекла, морковь болгаш огурец шөлүнде бок үнүштерни аштап арыглаар апарган. Капустазының шөлүн «Кара-Хаак», «Бурунгаар», «Барлык», С. Тока, Түлүш Кечил-оол, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтар аштап арыглап турар.

Ногаа шөлүн механизацияның дузазы-биле болбаазыратканының соонда, ону хол-биле база аштап арыглаар апаар. Бо ажылга шефчилер— хоорай, суурларның чурттакчылары база школачылар улуг дузаны чедирер ужурлуг.

Ногаа шөлдеринде аарыглар база хоралакчылар тывтып кээп турар. олар-биле демиселге кезээде белен болур херек. Бок үнүштер-биле демиселге улуг кичээнгейни салбас болза хоржок. Анаа хоралакчылар база чыглыр деп чүүлдү уттуп болбас. Ногааның хоралакчыларынга удур, эң ылангыя капуста биле редьканың хээкчилеринге удур карбофос, хлерофос — бо чүүлдерни норма-чижек өттүгаар холуп белеткеп алгаш, чаштырар херек.

Үнүштү фосфор-калий чемишчидилгелер-биле сезон дургузунда 2-3 катап чемгерип чаштырары, суггарылга, довурааш бөлери, хөрзүннү үндүрериниң үнүштүң дүжүткүр чоруун бедидир болгаш хоралакчылардан камгалаар. Үнүшке хоралыг дириг амытаннарның шөлде кайы хире боол турарын агрономнар доктаамал хайгаараар ужурлуг болгай, ону бир дөрбелчин метрде кайы хире апарганын тывар. а бир эвес көвүдей бээр болза, хлорофосту, карбофосту, сумицилинни нетелде өзүтаар холуп тургаш, чаштырар. оон ниитиниң нормазы бир гектарга 100—150 литр онаажыр. Бо дугайын агрономнар эки билир, эң ылангыя үнүш камгалал станциязының специалистери анаа улуг дузаны чедирер апаар.

Капустаның чемижи борбанталып турда, ону чиир курттарга удур дендробациллинни, энтобактеринни бир гектарга тус-тузунда 2-3, а битоксибациллинни 2 килограммны холуп алгаш чаштырар.

Бистиң республикада картофельди үрегдээр кара баштыг ак курттар бар. Ынчангаш оларга удур метафосту, хлорофосту ажыглаар.

Тарылга шөлүнге хоралакчылар болгаш бок үнүштер-биле демиселди өй-шаанда чорудары дүжүттү немей алырынга улуг магадылал болурун уттуп болбас.

Михаил ХАЗБУЛАТОВ.
Үнүш камгалалының республика станциязының начальниги.

Таңды районда «Коммунизмниң херели» совхозтуң төвүнде хой кыргыыр кооперативтиң ажылы бо хүннерде доозулган. Ында бедик мергежилдиг ажылчыннардан Канзанмай Оюн, Нина Оюн, Чодураа Оюн дээш оон өске-даа шалыпчыларның күженнишкинниг ажылының түңнелинде чээрби бир муң хойнуң кыргылдазы доозулган.

ЧУРУКТАРДА: кыргыкчылар Канзанмай Оюн, Мария Оюн; хойжу Олег Оюн.

О. ОХЕМЧИКТИН фотолары.

ССРЭ-НИҢ САҢ-ХӨӨ МИНИСТЕРСТВОЗУНДА БОЛГАШ ССРЭ-НИҢ КҮРҮНЕ БАНКЫЗЫНДА

ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйы хөгжүлдезиниң күрүне чээлизиниң 1955—1956 чылдарның үндүрүлгезиниң облигацияларының төлелгезин ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының албан черлери 1990 чылдың август 1-ден бо чылдың декабрь 15-ке чедир чорударын ССРЭ-ниң Саң-хөө министерствозу болгаш ССРЭ-ниң Күрүне банкызы дыннадып тур.

Ол-ла хуусаада 1947—1954 чылдарда үндүрген күрүне чээлилериниң төлелгези доостур.

УГААН-САРЫЫЛДЫГ ЧОРУК ТИИЛЭЭР

ССРЭ-ниң иштики херектер министри В. Бакатин июль 27-де ИХМ-ниң парлалга төвүнге парлалга конференциязын кылган. Министр анаа ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң «ССРЭ хоойлузунда кирдүнмээн боо-чепсектиг бөлүглежиишкиннерни тургузарын хоруур болгаш боо-чепсекти чөпшээрел чок кадагалап шыгжаан таварылгаларда ону хавырар дугайында» Чарлыынга хамаарыштыр тайылбырны кылган.

Бо дээрге чурттуң Үндезин Хоойлузунга дүгжүп турар кончуг чугула болгаш бүттүг документ деп, ол демдеглээн. Чурттуң чамдык девискээрлеринде тургустунуп келген айыылдыг байдалдарны соксадып алырының оон өске аргазы чок. Чарлыкта кирген бүгү чүүлдерни күүседири республика бүрүзүнге хамаарыр. Оон күүселдезин чүнүң-даа мурнунда чер-черде эрге-чагырга органнарынга даасקан. ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң органнары оларга бүгү талалыг дузаны көргүзер хүлээлгелиг. Бир эвес херек апаар чүве болза, боо-чепсекти-даа ажыглап тургаш, Чарлыкка удурланыр, ону күүсетпейн турар болгаш кижилерниң амы-тынынга кыжанып турар бөлүктерни чок кылыр апаар. Ындыг янзылыг хемчеглер база-ла хоойлуда көрдүнген болгай. Совет хамаатызы кижиниң хостуг эргезин камгалаары иштики херектер органнарының дорт хүлээлгези.

Иштики херектер органнарының ындыг таварылгаларда кандыг янзылыг хөделиириниң дугайын Чарлыкта тодаргай айыткан. Анаа үндезилээш Иштики херектер министерствозу бодунуң хууда кезектеринге база чарлыкты үндүрген. Билдингир чылдагаан-биле ук чарлыкта айыттынган чүүлдерни маңаа тодаргайы-биле чугаалавас ужурлуг бис деп, министр демдеглээн. Ынчалдажок, эрге-чагырганың республика органнары-биле Президентиниң үндүрген Чарлыын күүседип шыдаар арга бисте бар деп, министр чугаалаан.

Ол белен эвес, нарын айтырыг. Оперативтиг медээлерден алырга, боо-чепсектиг бөлүглежиишкиннер Грузияда, Прибалтикада, Молдавияда, Азербайджанда бар боол турар. Оларның саны ындыг-ла хөй эвес, а ол бөлүглежиишкиннерниң киржикчилери бисте боо-чепсек чок деп оалдыткаарын оралдажып турарлар. Ынчангаш истелге органнары кончуг улуг ажылды кылыр апаар.

Арменияда байдал онзагай нарын деп, министр чугаалаан. Ол республиканың удуртулгазының туруму чурттуң Конституциязынга болгаш угаан-сарыылдыг чорукка дүүшпейн турар. Ынчангаш ында боо-чепсектиг бөлүглежиишкиннер турустунуп болгаш [illegible] турар. Ол республиканың удуртулгазы [illegible] боо-чепсектиг бөлүглежиишкиннер [illegible] чоруун турар. Боо-чепсектиг [illegible] боол турар. Армения [illegible] ол бөлүглежиишкиннерниң киржикчилери дыка хөй. Олар чүгле хоойлуну камгалаар органнарының (ол республиканың суда болгаш харын даа төлээчи чок чоруун ажыглап алгаш, боо-чепсекти хунаап алыр чоруктарны уламчылап турар.

Министр ындыг янзылыг чижектерни чугаалаан: бо чылын Армениянын ындыг бөлүглежиишкиннери 6700 боону хунаап алган, оларның 1200-ү автоматтар.

Бо хүннерде Армениянын парламентизиниң сессиязы боол турар. Ында чурттуң Президентизиниң Чарлыынга хамаарышкан айтырыгны чугаалажып турар. Ол республиканың депутаттарының аразында угаан-сарыылдыг кижилерниң хөй боол турары мензээ билдингир. Олар Президентиниң Чарлыын күүседир талазы-биле тодаргай хемчеглерни алырын, боо-чепсектиг бөлүглежиишкиннерни доп-дораан тарадырын чүткүлдүг биле негеп турарлар. Ындыг болзажок анаа удур туруштуг кижилерниң депутаттар аразында бар боол турары мензээ база-ла билдингир деп, министр чугаалаан. Канчаптаа угаан-сарыылдыг чорук тиилеп үнеринге бүзүрээр мен, деп, министр онзалап демдеглээн.

ССРЭ-ниң чурттакчы чонунуң холунда турар бооларның дугайында тодаргай сан-чуругайларны чугаалап берген. Камгалал министерствозунда, Иштики херектер министерствозунда болгаш Күрүнениң айыыл чок чорук комитединде бар боо-чепсекти санаваска чуртта 4.7 млн. боо бар, оларның 3.6 миллиону хуу кижилерниң холунда турар. Ол дээрге колдуунда аң бооларды болур. А арткан боолар дээрге янзы-бүрү организацияларга чөпшээрел берип каан боолар.

Амгы үеде 11 муң 680 боону хавырары-биле дилеп, истелге ажылын чорудуп турар. Эрткен чылын нарын байдалдыг апарган районнарда милиция ажылдакчылары 164.313 боону хавырган.

1985 чылда боо ажыглап тургаш, 4.888 янзы-бүрү кем-херекти үүлгеткен. Оон соонда чылдарда ол хевирлиг чүүлдер эвээжеп эгелээн. А эрткен чылын ындыг үүлгедиишкиннер кончуг хөй болган. 7 муң хире үүлгедиишкин болган.

Амгы үеде милиция органнары бүгү черлерде боо-чепсек аймаан инвентаризастап эгелээн. Частыр бүдүмелдерни база. Боо эдилээриниң доктаадкан чурумун үрээни дээш элээн хөй бооларны хавырган.

Министр оон-даа өске чижектерни чугаалаан соонда, анаа хөй айтырыгларны салган. Чижээ, бир эвес Арменияда боо-чепсектиг бөлүктер эки тура-биле таравас апарза, оларның күш-биле тарадыр апаар бе деп айтырыг салдынган. Күштү ажыглаар апаар деп, министр харыылаан. Чурттуң Президентизиниң Чарлыы дээрге ССРЭ-ниң чазааның боттандырып турар политиказының бир кезээ болур. Ынчангаш ону боттандырары бистиң хүлээлгевис. Ону боттандырарын чурттуң чону негеп турар деп, министр түңнелинде чугаалаан.

(СЭТА)

ОШТА БАЙДАЛ

[illegible]

(СЭТА)

Номерже интервью

ҮЛҮҮМ КИИРЕР МЕН

Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң юридиктиг килдизиниң начальниги Александр Санчаевич Ооржак чоокта чаа юридиктиг эртемнерниң кандидады эртем адын камгалап алган. Эртем ады камгалап алганы дээш аңаа байыр чедирбишаан, А. С. Ооржактан ындыг айтырыгларны салган бис.

— Кандыг темага кандидат диссертациязын камгаладыңар. Ону кала камгалап алганыңар ол, Александр Санчаевич?

— «Сагыштыы-биле өлүрүкчү чорук кылган херектерни истээрде истелге органнарының ажылдакчылары-биле прокуратура байысаакчыларының кады чорудар ажылы» деп темага кандидат диссертацияны камгаладым. Ону Саратовтуң Д. И. Курский аттыг юридиктиг институдунуң чанында кандидат диссертациялар камгалаар талазы-биле тускай ыткан чөвүлелге камгалаан мен. Чорум диссертациямга Казаньның В. И. Ульянов-Ленин аттыг университединиң [illegible] криминалистика кафедразынга белеткээн мен. Татар АССР-ниң эртемнерниң алдарлыг ажылдакчызы, юридиктиг эртемнерниң доктору, профессор Виктор Павлович Малков мээң эртем талазы-биле удуртукчум турду. Эртем адын камгалап турумда, Башкир АССР-ниң алдарлыг юризи, юридиктиг эртемнерниң доктору, профессор Л. Л. Каневский, юридиктиг эртемнерниң кандидады, ССРЭ-ниң ИХМ-ниң Саратовта [illegible] курстарының криминалистика кафедразының начальниги П. Г. Великорецкий мээң тускай байыратчыларым турду.

— Эртем адын камгалап турунарда силерниң бижээн диссертацияңарны чугаалажып көөрүнге өске эртемденнер база кириштп-ле ыйнаан?

— Ийе. Камгалап турган эртемимниң [illegible] университединиң профессору, юридиктиг эртемнерниң доктору С. А. Шейфер. Свердловскиде [illegible] профессор Ф. М. [illegible] [illegible]

ретиктиг болгаш практиктиг үнелерин демдеглеп турдулар. [illegible]

— Кандидат диссертация камгалаарда силерниң бижээн ажылыңарны эртем чөвүлели эки деп хүлээп алган-дыр. Ону практиктиг ажыл-чорудулгага корум-чурум камгалаар органнарның ажылдакчылары ажыглап болур-ла ыйнаан?

— Мээң бижээн ажылымны [illegible]

— Бижээн ажылыңар улуг үнелелди алган дээш силерге база катап байыр чедирбишаан, ам ындыг бир айтырыгны салып көрейн. Эртем адын моон мурнунда-ла чедип ап болур арганар турган-на болгай. Чүге арай орайтап дужаай бергенинер ол?

— [illegible]

бурунгаар камгалап [illegible]

— Юридиктиг эртемнер талазы-биле Тывада эртем ады чедип алган ийи дугаар кижи силер боол турар-дыр силер. ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң Хабаровскиде милиция школазында башкылап турар Сергей Кужугет Тывага юридиктиг эртемнерниң кандидады аттыг бир дугаарында камгалап алган болгай. Юридиктиг эртемнер талазы-биле эртемденнерниң өзүп орарынга чоргаарланып турар бис. Эртемден кижи болганыңарда республикада кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселди күштелдирер талазы-биле чүнү кылза эки? Маңаа кандыг киржир бодап турар силер?

— Республикада [illegible]

Интервьюну бистиң корреспондентивис Маадай-оол ОЮН кылган.

Статистиканың Тыва республика эргелелиниң дыңнадыы

УЛАМ КҮЖЕНИИШКИННИГ АЖЫЛДААРЫ ЧУГУЛА

1990 чылдың бирги чартыында Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдези

1990 чылдың бирги чартында республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол-кол көргүзүглери дараазында сан-туругайлар-биле тодараттынар. 1 — бо чылдың бирги чартында херек кырында кы[illegible] — [illegible] рубль-биле, 2 — эрткен чылдың ол үезинге деңнээргэ — хуу-биле:

	1	2
Үлетпүр продукциязының хемчээли	[illegible]	[illegible]
Акшаландырыышкынның бүгү дестеринден ажыглалга кииргени:		
кол фондулар	45	82.4
нийти чурттаар шөлү — муң дөрбелчин метр	46	61.4
Акшаландырыышкынның бүгү дестеринден капитал салыышкыннар	97	90.3
ооң иштинде		
тептүттүнген	51	69.6
бүдүрүлге фондуларының херекселдери	44	93.3
Нийти ажыглалга транспорту-биле чүък сөөртүлгези — муң тонна	5116	94.9
Пассажирлер аргыштырылгазы — млн. пассажир-километр	325	102.4
Улус ажыл-агыйының орулгазы	27.7	90.5
Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның ажыл төлевириниң фондузу	179.7	106
Күрүне болгаш кооперация садыының үүрмектеп садар бараан саарылгазы	204	116.1
Чоңга өртек-хөлезилиг ачы-дуза	17.3	105.8

Улус ажыл-агыйының адырларының доктаамал эки ажылдаары чедип алдынмаан. Нийтилел бүдүрүлгезиниң чамдык көргүзүглери ооң мурнунда турганындан кудулаан. Эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, үлетпүр продукциязының, кергээлиг ажылдарның хемчээли, ажыл-агыйларның бүгү категорияларынга сүт бүдүрериниң болгаш садып алырының талазы-биле көргүзүг кудулаан. Бүдүрүлгеге хамаарышпас адырларның объектилерин тударынга чыл дургузунда кордунген акша-хөреңгиниң чүгле алдының бир кезин шиңгээдип алдынган. Чурттаар [illegible] капитал салыышкыннарын шиңгээдип алыры эрткен чылдың ол үезинде турганындан кудулаан.

Эрткен чылдың ол үезинге [illegible], 1990 [illegible] бирги чартыында 2.0 млн. рубльдиң арыг орулгазы чедир алдынмаан. Улус ажыл-агыйының бүгү адырларының талазы-биле чартык чылдың планы нийтизи-биле 108.7 хуу күүсеттинген.

Улус ажыл-агыйының бүгү адырларында 127 муң [illegible] ажылдап турар. [illegible] кижи санаваска 5 муң кижи кооперативтерде ажылдап турар.

ЧОННУҢ ОРУЛГАЛАРЫ

Бо чылдың бирги чартыында [illegible] болгаш албан-хаакчыларның айда ортумак ажыл [illegible] 2[illegible] рубль болган, эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге 18 рубльге (7.9 хуу) көвүдээн. [illegible] ажылдап турар [illegible] биле [illegible], кооперативтерде ажылдап турарларның бирээзиниң-не айда ап турар ажыл төлевири 350 рубль ажып турар.

Ажыл [illegible] бүдүрүкчүлүү [illegible] турар. Чоннуң бирги чартык чылда ажыл төлевири 6.2 хуу [illegible], а күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 1.9 хуу кудулаан. Тудугда бо көргүзүг дес-дараалаштыр 2.1 болгаш 3.6 хуу боор турар.

Кызыл хоорайның 150 ог-бүлезинге шинчилел ажылын кылырга, оларның нийти [illegible] ог-бүле кежигүннеринге онааштыр айда 170 рубль болган.

Чоннуң акша орулгалары 260 млн. рубль болган, азы эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, 7 хуу өскен.

[illegible] нийти түңү 158 млн. рубль, азы эрткен чылдың бирги чартыында турганындан 4 млн. рубльге көвүдээн.

ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ БОЛГАШ АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРИЛГЕЗИ

Чоннуң херегле[л] [illegible] дараазында көргүзүглер-биле тодараттынар [illegible] биле млн. рубль) 1 — 1990 чылдың бирги чартыында бүдүргени, (эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге). 2 — нийти өзүлде — млн. рубль-биле, 3 — хуу-биле.

	1	2	3
Чоннуң херег[лел] бараан[нары]	23.2	11.9	129
ооң иштинде			
аъш-чем бараан[нары]	21.8	0.65	102.2
арага аймаа	17	9.9	2.4 катап
Аъш-чемге хамаарышпас бараан[нар]	14.4	2	116
ооң иштинде чиик үлетпүр бараан[нары]	7.7	0.8	112

Чоннуң херег[лел] бараан[нарын] бүдүрери [illegible] арага аймаан болгаш [illegible] бараан[нарын] бүдүрерин [illegible] чедип алдынган. Пландан ажыр 48 муң рубльдиң аъш-чем продукталарын бүдүрген.

Аъш-чем продуктуларының [illegible] бүдүргени: 1 — бирги чартык чылда бүдүргени, 2 — эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге хуу-биле:

	1	2
Эът (күрүне курлавырынга) — тонна-биле	2210	1[illegible]
Колбаса кылыглары — тонна	1016	1[illegible]
Мал үүр (күрүне курлавырының чиг-[illegible]) — тонна	183	7[illegible]
Чалан сүт (күрүне курлавырынга) — муң тонна	14.3	[illegible]
Чемге [illegible] продукциязы — тонна	145	[illegible]
Хлеб, хлеб-[illegible] кылыглары — муң тонна	13.[illegible]	[illegible]
Кондитер кылыглары — тонна	1254	1[illegible]
Минералдыг суглар — муң декалитр	[illegible]	[illegible]
Эзиртпес суксуннар — муң декалитр	152	100.7

Кызылдың болгаш Кызыл-Мажалыктың эът комбинаттары колбаса кылыглары бүдүрер талазы-биле [illegible] онаалдаларын күүсетпээн. Кызылдың сүт заводу [illegible] кылыр планын күүсетпээн.

Чоннуң аъш-чемге хамаарышпас херегле[л] бараан[нарын] бүдүрери дараазында көргүзүглер-биле тодараттынар. (1 — 1990 чылдың бирги чартыында бүдүргени, 2 — эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге — хуу-биле)

	1	2
Даараныр үлетпүрүнүң продукциязы (нормативтиг өртек-биле) — муң рубль	[illegible]	115
Кидис идик — муң эжеш	[illegible]	[illegible]
Хөм идик — муң эжеш	[illegible]	8[illegible]
Даштыкы трикотаж — муң кезек	209	1[illegible]
Мебель — муң рубль	14[illegible]	107

Кызылдың аъш заводу биле Кызыл-Мажалыктың даараныр-трикотаж фабриказы пландарын күүсетпээн болгаш 407 муң рубльдиң продукциязын чедир бербээн.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазы болгаш ачы-дуза чедирилгези. Күрүне болгаш кооперация садыының үүрмектеп садар бараан саарылгазы 203 млн. рубль болган, азы 28 млн. рубльге (16.1 хуу) көвүдээн. Бараан саарылгазының [illegible] барык 25 хуузу арага аймаан садарын көвүдеткенинден чедип алдынган.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазының планы 103.[illegible] хуу күүсеттинген. Бо талазы-биле планы Кызыл хоорай болгаш бүгү районнар күүсеткен.

Нийтиниң чемненир черлери планын 99.2 хуу күүсеткен азы 11.1 млн. рубльдиң аъш-чемин чоңга саткан.

Бирги чартык чылда чоңга маңгарин, [illegible] болгаш чигир садары 4—8 хуу, [illegible] — 22, [illegible] — 30 хуу көвүдээн. А чоңга эът продуктулары болгаш кондитер кылыглары садары 2—5 хуу, мал үүр [illegible] садары 20 хуу [illegible]. Республиканың чурттакчы [illegible] [illegible] эрткен чылда турганындан хуузу [illegible].

Аъш-чем [illegible] рыногунда өртектер [illegible] турар. [illegible] 1.5 катап [illegible].

1990 чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге бирги чартык чылда ти аймаа [illegible] садары 20 хуу, [illegible] — 15, даштыкы, иштики хеп аймаа болгаш трикотаж кылыглары — 14-16, электри күжү-биле ажылдаар [illegible] болгаш [illegible] — 6—7, [illegible] садары 12 хуу [illegible]. Самдыраалар, хеп чуур машиналар, мотоциклдер болгаш мотороллер, автомобильдер, телевизорлар, даараныр машиналар садары [illegible].

Даараныр кылыглары, [illegible] кылган [illegible] хеп [illegible] бергелерге таваржып турган. [illegible] херекселдер [illegible]

пас аймаа, эр уктар садыгга көргүзбейн барган.

Хөл туур херекселдерни садары чуруумчаан.

[illegible] санап кээп үүрмектеп садар өртектериниң индекизи 1990 чылдың бирги чар[тыында] [illegible] таалы талазы-биле 102.9 хуу [illegible] — 101.7 [illegible] — 102.1, тудуг материалдарының — 102.9 хуу болган.

Январь — июнь айларда чедирген төлевирлиг ачы-дуза чедирилгези 17.3 миллион рубль болган. Эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге 5.8 хуу хөй. Бүдүрүлгелерниң боттарының хүлээнип алганы төлевирлиг ачы-дуза чедирериниң планын саңгарары 103.5 хуу, доктаадып каан план 101.2 хуу күүсеттинген. Бай-Тайга, Эрзин, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Өвүр, Таңды, Каа-Хем, Тожу болгаш Тес-Хем районнар планын күүсетпээн.

Чоңга 5.1 миллион рубльдиң ачы-дузазын чедирген план 100.3 хуу күүсеттинген, хемчээлиниң өзүлдези 3.4 хуу болган.

1989 чылдың январь — июнь айларынынга бодаарга, пассажир транспортунуң, чурттаар ажыл-агыйының, күш-культура болгаш спорттуң ачы-дузазын, школа назынын четпес уруглар албан черлеринге уруглар азыраарының талазы-биле ачы-дуза чедирилгезин эвээшти көргүскен.

ЧУРТТАЛГА БОЛГАШ СОЦИАЛ-КУЛЬТУРА ТУДУУ

Бүдүрүлгениң эвес объектилер тударынга бирги чартык чылда 49.8 миллион рубль капитал салыышкыннарны чарыгдаан, азы ооң нийти хемчээлиниң 51.2 хуузун чарыгдаан. 38.7 миллион рубльди чурттаар тудуунга, ооң иштинде бүдүрүлгелерниң хөгжүдериниң фондуларының акша-хөреңгизиниң күзели-биле 16.5 миллион рубльди [illegible], азы 42.5 хуу (эрткен чылдың бирги чартыында 44.2 хууга ажыглаан турган).

Акшаландырыышкынның бүгү дестериниң күзели-биле нийти шөлү 46.3 муң дөрбелчин метр чурттаар бажыңнарын ажыглалга кииргени. Боттарының акша-хөреңгизиниң болгаш күрүне чээлизиниң күзели-биле нийти шөлү 2.2 муң дөрбелчин метр 38 хуу бажыңнарны чурттакчы чон тудуп алган.

Эрткен чылдың ол үези-биле [illegible] чурттаар оран [illegible] тудуунуң [illegible] 20.6 хуу [illegible].

Бирги чартык чылда акшаландырыышкынның бүгү дестериниң күзели-биле 600 олуттуг школа назынын четпээн уруглар албан черлерин база 50 орунну эмнелгени тудуп, ажыглалга кииргени. Бо объектилерни ажыглалга [illegible] планының күүсеттинериниң деңнели 41.4 база 13.3 хуу болган.

Күрүнениң төлептүүкен капитал салыышкыннарының күзели-биле бирги чартык чылда планныг турган-ла, 1176 өөреникчи өөренир нийти билиг школазын ажыглалга кииребейн барган.

ДОЛГАНДЫР ТУРАР ХҮРЭЭЛЕЛДИҢ БАЙДАЛЫ

1990 чылдың бирги чартыында бүдүрүлгелер агаарже 12.5 муң тонна хоралыг бүдүмелдерни үндүрген. Ол дээрге эрткен чылдың ол үезинде турганындан 29.7 хуу [illegible] болган. Тываның электри четкилери, «Тыва [illegible]» комбинаты, сүт комбинады, «Тыва таңма [illegible]» каттыжыышкыны агаарже хоралыг бүдүмелдер үндүрерин эвээжеткен. Ынчалза-даа чамдык бүдүрүлгелер хоралыг бүдүмелдер үндүрерин көвүдеткен. Ол дээрге хлеб комбинады, Тываның Коммунэнерго бүдүрүлгези, Садыг министерствозунуң бүдүрүлгелери, «Элегес» кооператив болгаш өскелер-даа.

Республиканың Бойдус камгалалының комитеди сүт хөөлбектеринче боктуг бүдүмелдер аксыр база агаарже хоралыг бүдүмелдер үндүрүп турар 12 бүдүрүлгени илереткен. Бо хыналдаларның түңнелинде албан-дужаалдыг 88 кижиге административтиг хемчег онааган. 50 муң рубль торгаалды төлеттирген. Комитеттиң ажылдакчылары [illegible] 4 [illegible] септелге заводунуң — 3, хлеб комбинадының — 7 хүн хаг[illegible]. [illegible] агаарже хоралыг бүдүмелдер үндүрери 11 тонна кызырылган.

ҮЛЕТПҮР

Күрүне чагыы [illegible] база дээш харылзаалаларда кордунгениниң ёзугаар продукция бээриниң кергээлиг хүлээлгелери 94.8 хуу күүсеттинген. 4240 муң рубльдиң продукциязын херегленикчилерге чедир бербээн (1989 чылдың бирги чартыында 1197 рубльдиң продукциязын чедир бербээн).

Бүдүрүлгелерниң болгаш каттыжыышкыннарның 36.2 хуузу [illegible] чүрүмнү [illegible].

Үлетпүр продукциязының нийти хемчээли эрткен чылдың бирги чартык чылында көөрде 3.4 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү — 1.9 хуу кызырылган. Үлетпүр бүдүрүлгелериниң хемчээлин бүдүрүлгелериниң 50 хуузу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн — 43.1 хуузу кызырган.

Чамдык үлетпүр бүдүрүлгелериниң болгаш каттыжыышкыннарының 1990 чылдың бирги чартык чылында [illegible] түңнелдери: 1 — продукция чорудуп бээр талазы-биле кергээлиг хүлээлгелерниң күүсеттингени (хуу-биле), 2 — херегленикчилерге чедир чорудуп бербээн продукция (рубль-биле), 3 — продукция хемчээлиниң өзүлде темпизи (хуу-биле), 4 — күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң бедээни (хуу-биле).

	1	2	3	4
«Тыва даг-дүгү» комбинат	100		— 9.2	— 7.7
«Каа-Хем» разрез	100		9.2	— 3.9
«Тыва мебель» комбинат	81.9	1033	— 15.0	— 16.9
[illegible] тудар комбинады	84.6	769	6.3	— 1.1
«Тыва даг-дүгү» бүдүрүлге-тудуг комбинады	41.8	[illegible]	— 20.5	24.2
«Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкыны	97.4	64	0.1	—
Кызылдың даараныр фабриказы	100		7.1	9.2
[illegible] аъш заводу	90.4	115	— 4.3	— 12.5
Ак-Довуракта даараныр-трикотаж фабриказы	81.1	292	28.3	37.3
Улуг-Хем [illegible]	84.0	264	— 12.9	— 12.1
«Тыва чурт үлетпүр» каттыжыышкыны	100		— 0.7	3.5
Автосептелге заводу	92.1	46	3.2	3.4
Ном үндүрер чер болгаш полиграфия херектериниң талазы-биле күрүне комитеди	100		9.2	9.2
Тываның аъш-сүт үлетпүр каттыжыышкыны	100		3.5	1.9
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны	93.5	273	— 16.1	3.2
«Тыва [illegible] ажыл-агый» каттыжыышкыны	58.9	117	— 33.8	— 48.7
Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгези	100		— 5.0	8.7
«Тыва тараа үлетпүр» каттыжыышкыны	99.9	46	5.0	— 0.2
«Сүттүг» кооператив	100		1.0	
«Тыва арга [illegible] ажыл-агый» каттыжыышкыны	99.9	3	— 0.4	— 0.7

[illegible] 41.9 хуузу, Барыын-Хемчик районда — 42.9, Чөөн-Хемчик районда — 20, Таңды районда — 49, Каа-Хем районда — 33.3 хуузу [illegible].

Эрткен чылдың баштайгы чартыы-биле деңнээрге, Тес-Хем болгаш Кызыл районнарның бүдүрүлгелери үлетпүр продукциязын бүдүрер хемчээлин [illegible]. Эрткен чылдың ол-ла үезинге [illegible] бүдүрүкчүлүүн [illegible] Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Таңды, Улуг-Хем болгаш Каа-Хем районнарның бүдүрүлгелери чедип [illegible].

1990 чылдың бирги чартыында үлетпүр продукциязының чугула хевирлерин республикада нийтизи-биле бүдүрериниң дараазында көргүзүглерин көргүскен (1 — продукцияның хевирлери, 2 — херек кырында бүдүргени, 3 — планны күүсеткен хуузу, 4 — 1990 чылдың бирги чартыында күүсеткенин 1989 чылдың бирги чартыында күүсеткен хуузунга деңнээрге):

1	2	3	4
Хөмүр-даш, муң тонна	490	100	96
Белеткеп сөөртүп алган ыяш, муң кубометр	170.1	85	88
Ооң иштинде тудуг ыяжы	155.8	99	91
Иштиг материалдары, муң кубометр	35.5	88	95
Соңга болгаш эжик блоктары, муң дөрбелчин метр	29	97	93
Тудуг туу[й]бузу, миллион	22.6	113	111
Чыып эптээр конструкциялар болгаш демир-бетон кылыглар, муң кубометр	49.4	89	97
Сорттуг даг-дүгү, муң тонна	70.3	96	92

Кызылдың бажың тудуунуң комбинадында чыып эптээр демир-бетонну бүдүрер талазы-биле бүдүрүлге күчүлерин. Кызылдың кидис, хөм идиктер кылыр заводунда — идиктер бүдүрер, Ак-Довуракта даараныр-трикотаж фабриказында — даштыкы трикотаж хептер даараар күчүлерни четпес ажыглап турар.

АГРОҮЛЕТПҮР КОМПЛЕКИЗИ

Ажыл-агыйларның бүгү хевирлериниң ааны-биле тарылга шөлү 282.3 муң гектар болган азы 4.2 хуу кызырылган. Совхозтар эрткен чылын 291 муң гектар шөлге, а бо чылын 279 муң гектарга тараан. Чазын чаштырар тараа культураларын тарыыр планы совхозтар күүсетпээн. Планнаттынганынга хамаарыштыр тараа культураларының 98.1 хуузун чаштырган, картофельди — 86.5 хуузун олуртк[ан], ногааларны — 82.7 хуузун, кукурузаны — 73, хөй чылдыг сиген[нерни] — 89.1 хуузун тараан. 1990 чылдың июль 1-де байдалды ёзугаар алырга, аренда [illegible] ажылдап турар коллективтер тараа культураларының 35.8 хуузун, картофельдиң — 46.2, ногааларның — 41.8, мал чеми культураларының — 44.3 хуузун республикада чер ажыл-агыйында [illegible] өстүрүп турар.

Республиканың ажыл-агыйларында мал чемнериниң белеткели бо чылын мурнуку чылдаазы ышкаш база орай тап эгелээн. Июль 2-де медээни ёзугаар алырга, сиген [illegible] Чөөн-Хемчик, Таңды — чүгле ийи районнарның [illegible] кала мал чемнериниң 46 тонна единицазын белеткээн.

Тараа дужудун ажаап алырынга ажыглаар техника септелгези совхозтарда оожум чорup турар. Июль 1-де турган байдалды ёзугаар алырга, тараа ажаар комбайннарның [illegible] кезин, картофель ажаар комбайннарның 60 хуузу ажыглаттынып болур. Улуг-Хем, Тес-Хем, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик болгаш Барыын-Хемчик районнарның совхозтарында тараа ажаар комбайннарның чүгле 20-ден 34 чедир хуузу [illegible]. Эрзин болгаш Улуг-Хем районнарның ажыл-агыйларында тарааны чыттыр кестирер жаткаларның чүгле 24 хуузу ажылдаар [illegible].

Эрткен [illegible] тракторларны 16 хуу[illegible] автомобильдерни — 15, тараа ажаар комбайннарны — барык 29 хуу эвээш кылдыр септээн.

Эрткен чылдың баштайгы чартыында турганынга деңнээрге, 1990 чылдың бирги чартыында мал ажылының продуктуларының кол хевирлерин бүдүргени [illegible] дараазында саннар көргүзүп турар (1 — 1989 чылдың бирги чартыында бүдүргени, 2 — 1990 чылдың бирги чартыында бүдүрүп алганы, 3 — 1989 чылдың бирги чартыынга хамаарыштыр 1990 чылдың бирги чартыында хуузу):

	1	2	3
Малдың болгаш куштуң кол хевирлериниң эъди, муң тонна	6.2	6.6	105.0
Сүт, муң тонна	19.3	17.4	90.3
Хой дүгү, тонна	308	362	117.5
Чуурга, млн. борбак	24.1	30.4	126.1

Эрткен чылдың бирги чартыында турганынга деңнээрге, [illegible] 15 районнарында өзүлделиг болган, ооң иштинде Бай-Тайга районнуң совхозтарында — 86.3 хуу, Улуг-Хемниң — барык 40 хуу, Тес-Хемниң — 28.8, Таңдының — 25.7 хуу көвүдээн. Ынчалзажок Барыын-Хемчик болгаш Бии-Хем районнарның ажыл-агыйларынга эътти бо чылдың бирги чартыында бүдүргенин эрткен чылдың ол-ла үезинде турганынга деңнээрге, 73.8 болгаш 78.3 хуу болган.

Республиканың совхозтарынга сүттү бүдүргени 1989 чылдың бирги чартыында турганы-биле деңнээрге, 1.9 муң тонна эвээш азы 9.7 хуу кызырылган.

Бирги чартык чылда республиканың ажыл-агыйларынга бир инектен саггаан сүт ортумаа-биле [illegible] килограмм [illegible] 118 килограмм [illegible] — Бо чылын [illegible] бир инектен сүт [illegible] ортумаа-биле 4.[illegible] килограмм, [illegible] 5.2 килограмм турган.

Бир [illegible] чуурга [illegible] ортумаа-биле эрткен чылдың бирги чартыында турганындан 9 борбакка көвүдээн азы 119 борбак четкен. Чуурга бүдүргени 6283 муң борбакка четкен азы 26.1 хуу хөйнү көвүдээн.

Хой дүгүн эрткен чылдың бирги чартыында турганындан 54 тонна хөй кылдыр кыргаан азы 17.5 хуу [illegible]. Июль 1-де байдалды ёзугаар алырга, бир хойдан на ортумаа-биле 420 грамм дүк алдынган, эрткен чылдың бирги чартыында 380 грамм турган. Бии-Хем районнуң ажыл-агыйлары [illegible] хой кыргыылдазын [illegible].

Совхозтарда малдың болгаш куштуң баш саны (муң баш):

1 — 1989 чылдың июль 1-де турганы. 2 — 1990 чылдың июль 1-де бары):

	1	2
Мыйыстыг бода мал	116.8	117.4
Ооң иштинде инектер	35.2	35.3
Хаваннар	23.4	20.6
Хой болгаш өшкү	1220.9	1316.9
Куш	422.6	400.9

Республикада бода малдың баш саны нийтизи-биле 620 [illegible] 9.5 хуу [illegible]. Июль 1-ге чедир 8 районда малдың баш саны эрткен чылдың бирги чартыында турганындан хөй болган. Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Бии-Хем, Тожу болгаш Тес-Хем районнарның ажыл-агыйларында малдың баш саны [illegible].

Июль 1-де байдалды ёзугаар алырга, республиканың совхозтарында мыйыстыг бода малдың 61.1 хуузун, инектерниң — 61.6, хаваннарның — 33.3 хуузун арендага [illegible].

Ажыл-агыйларның бүгү хевирлериниң ааны-биле мал ажылының продуктуларын күрүнеге садыы (1 — 1989 чылдың бирги кварталында сатканы, 2 — 1990 чылдың бирги чартыында сатканы, 3 — 1989 чылдыынга хамаарыштыр 1990 чылда хуузу):

	1	2	3
Мал болгаш куш (дирит деңзи-биле) — муң тонна	8.0	7.8	98.8
Сүт, муң тонна	17.9	16.2	90.6
Дүк, тонна	308	377	121.4
Чуурга, млн. борбак	23.1	28.7	124.2

1989 чылдың бирги чартыы-биле деңнээрге, сүттү саткаты 9.4 хуу, малды болгаш кушту садканы 2.2 хуу кызырылган. Ажыл-агыйларның бүгү хевирлериниң ааны-биле мал ажылының продуктуларын садарының [illegible] күүсеттинген: малды болгаш кушту садары — 3.7 хууга, чуурганы — 17.1 хууга, дүгү — 99.2 хууга. Сүт садар план [illegible] күүсеттиниини 97.1 хуу.

Саткан бир баш мыйыстыг бода малдың [illegible] ортумаа-биле совхозтар 1 килограммга [illegible] (1989) [illegible] 310 килограмм турган, а бо чылын — 317 килограмм болган. Хаванның [illegible] бир баштың [illegible] ортумаа-биле 4 килограмм [illegible] (эрткен чылын 105, бо чылын 101 килограмм болган). Саткан хой болгаш өшкүнүң [illegible] ортумаа-биле 40 килограмм болган, эрткен чылдың [illegible].

Совхозтарның күрүнеге саткан мыйыстыг бода малының 36 хуузу ортумактан кудуу деңгелдиг болган [illegible]. Бай-Тайга районнуң совхозтарының садары [illegible]

[illegible] артан малы 67 хуу, Сүт-Хөл биле Өвүр районнарының — 50—54 хуу, Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Чөөн-Хемчик болгаш Улуг-Хем районнарының — 40-тан 42 хуу болган. Совхозтарның күрүнеге саткан арган хойлары нийти саткан хойларының 12 хуузу. Барыын-Хемчик районнуң совхозтарының — 38, Сүт-Хөлдүң — 47 хуу болган. Деңгилдези эки хойларны Кызыл, Эрзин, Тес-Хем районнарның совхозтары бо чылын күрүнеге саткан, эл бедик болгаш ортумак деңгилделиг хойлар нийти сатканының 95—98 хуузу четкен.

Акшаландырыышкынның бүгү дестериниң күзели-биле агроүлетпүр комплекизин хөгжүдеринге 38.3 миллион рубльдиң капитал салыышкыннарын чарыгдаан. Эрткен чылдың бирги чартыында турганынга деңнээрге, бо чылдың бирги чартыында ол-ла соруглаларга чарыгдалдар 7.9 хуу эвээжээн.

Баштайгы чартык чылда 240 [illegible] 8.2 муң шээр мал кирер кажааларны туткан, хонукта 15 тонна мал чемнерин белеткээр кормоцехти кылган, чылда 50 чижек септелге кылыр мастерскаяларны ажыглалга кирген. 15.2 муң гектар шөлдерни, 309 гектар суггарылга системаларын септеп чаарткан.

КАПИТАЛ ТУДУГ

Акшаландырыышкынның бүгү дестериниң күзели-биле 45 миллион рубльдиң кол фондуларын ажыглалга кииргени, ол дээрге, чыл даалгазының 17.3 хуузу-дур. Эрткен чылдың бирги чартыынга деңнээрге, кол фондуларны ажыглалга кирери 17.6 хуу эвээжээн.

Акшаландырарының бүгү дестериниң күзели-биле улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга 97.3 миллион рубль ажыглаттынган (чыл хемчээлиниң 34.9 хуузу). Бүдүрүлгелер болгаш организациялар боттарының акша-хөреңгилериниң күзели-биле капитал тудуунга 44.5 миллион рубльди чарыгдаан азы 1989 чылдың алды айларында чарыгдааныындан 6.7 хуу эвээжээн. Күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының капитал салыышкыннарының нийти хемчээлинге [illegible] бо чылдың бирги чартыында 47.6 хуу болган, эрткен чылдың ол-ла үезинде 45.3 хуу турган.

Ажылдап турар бүдүрүлгелерни чаартырынга болгаш [illegible] 12.5 миллион рубль түңнүг акша-хөреңгилер ажыглаттынган. Ол ооргатарга кирген капитал салыышкыннарының нийти хемчээлиниң 82.2 хуузу бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларының боттарының акша-хөреңгилери болуп турар. Эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, бо чылдың [illegible] чарыгдаан акша-хөреңгилер 17.5 хуу эвээш болган.

Бирги чартык чылда ажыглалга кирген тудуглар [illegible]

Республиканың керээлиг тудуг организацияларының бирги чартык чылда 55.1 миллион рубльдиң ажылдарын [illegible] 11.0 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 3.0 хуу кызырылган.

Тудуг организацияларының керээлиг ажылдарын [illegible] нийтизи-биле 97.9 хуу күүсеттинген [illegible] (1 — керээлиг ажылдар планының боттарының күжү-биле күүсеткен хуузу, 2 — 1989 чылдың бирги чартык чылынга хамаарыштыр 1990 чылдың бирги чартыында керээлиг ажылдарның хемчээлиниң хуузу, 3 — база ындаа хамаарыштыр күш-ажыл бүдүрүкчүлүүнүң хуузу):

	1	2	3
«Тыва тудуг» каттыжыышкыны	68.1	83.8	94.9
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны	99.1	73.8	93.7
«Тыва сүт-мелиорация» каттыжыышкыны	100.1	72.5	128.2
«Тыва камааты тудуг» каттыжыышкыны	98.7	84	95.7
«Тыва агроүлетпүр спецмонтаж» каттыжыышкыны	100.2	91.2	107.7

Тудуг организацияларының [illegible] керээлиг ажылдарының программазын күүсеттинген болгаш тудуг темпилерин эрткен чылдаазынга деңнээрге, чавызаткан.

Ажыл-агыйлыг арганы-биле күүсеткен тудуг-монтаж ажылдарының хемчээли база эвээжээн. Девискээр тудуглары [illegible] эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге 25 хуу [illegible] болгаш күрүнениң капитал салыышкыннарының чыл даалгазынга хамаарыштыр 107.3 хуу болган.

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Нийти ажыглалдың транспорту ужар чуул болгаш суг транспорту-биле пассажирлер аргыштырылгазының хемчээли улгаткан.

1 — 1990 чылдың бирги чартыында (миллион пассажир-километр). 2 — 1989 чылдың бирги чартыынга хамаарыштыр 1990 чылдың бирги чартыында — хуузу):

	1	2
Транспорттуң бүгү хевирлери-биле пассажирлер аргыштырганы	324.7	102
Ооң иштинде автомобиль транспорту-биле (автобустар)	205	97
Ужар чуул транспорту-биле	117.3	113
Хем транспорту-биле	2.4	111

Пассажирлер аргыштырар талазы-биле бирги чартык чылда курлагызы автомобиль транспорту 96.6 хуу, ужар чуулдуу — 107.6 хуу, хем транспорту — 93.8 хуу күүсеткен. Пассажирлер аргыштырарындан алыр орулгалар автобустар-биле 96.5 хуу күүсеттинген. Эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, орулгалар 135 муң рубльге кызырылган.

Пассажирлерни аргыштырарының шимээри [illegible] турар. Январь — июньда планнаттынган 8.5 муң рейстер күүсеттинмээн. Автобустар чорударының [illegible] 93.6 хуу болган. Чартык чылда Кызыл хоорайга 4.8 муң рейстер, ооң иштинде хоорайның бодунга 4.6 муң рейстер күүсеттинмээн.

1990 чылдың бирги чартыында 270 муң тонна чүъктерни эрткен чылдың ол үезинде турганындан [illegible] сөөртүген. 1 — 1990 чылдың бирги чартыында чүъктерни ажыглааны, муң тонна, 2 — 1989 чылдың бирги чартыынга хамаарыштыр 1990 чылдың бирги чартыында хуузу):

	1	2
Транспорттуң бүгү хевирлери-биле ажыглаан чүъктер	5119	95
Ооң иштинде автомобиль транспорту-биле	5071	95
Хем транспорту-биле	45	97
Ужар чуул транспорту-биле	2.2	55

Чүък сөөртүр талазы-биле керээлиг [illegible] бүдүрүлгелерин бирги чартык чылда Чадаананың болгаш Хову-Аксының автотранспорт бүдүрүлгелери күүсетпээн.

Харылзааның бүдүрүлгелери бүдүрүп кол ажылдарын [illegible] бирги чартык чылда 7.5 миллион рубльдиң орулгазын алган, азы эрткен чылдың ол үезинде турганындан 7.1 хуу хөй болган. Чоңга 1.8 миллион рубльдиң ачы-дузазын чедирген, азы эрткен чылдың бирги чартыындан 28.6 хуу хөй кылдыр күүсеттинген. Телефоннар тургузуп бээр талазы-биле курлагыг 93.6 хуу күүсеттинген. Телефоннар тургузуп бээр талазы-биле 1990 чылдың январь 1-ге чедир киирген чагыгларның иштинден 7.9 муң чагыглар күүсеттинмээн.

• • •

Бүдүрүлгениң социал үлегерлериниң [illegible] турган [illegible] чонка боттандырары [illegible] бүгү хевирлерин [illegible] кылдыр ажыглаары [illegible] бирги чартык чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдери [illegible] турар.

Статистиканың Тыва республика эргелели.

Бөгүн—ССРЭ-ниң Шериг-Далай Флодунуң хүнү

ДАЛАЙ КЫЗЫГААРЫНЫҢ КАМГАЛАЛЫНДА

Июль 29-та совет улус Шериг-Далай флодунуң хүнүн демдеглээр турар. Шериг далайжылар бодунуң профессионал байырлалын канчаар уткуп турарының дугайында Шериг чөвүлелиниң кежигүнү, Шериг-Далай Флодунуң политиктиг эргелелиниң начальниги адмирал В. И. Панин СЭТА-ның корреспондентизинге чугаалап берген.

— Василий Иванович, чоокта чаа эрткен съездиниң чалгыы силерниң бо чылгы профессионал байырлалыңарга база дегген боор деп бодаар-дыр мен. Чүге дизе, үш-дөрт чыл бурунгаар анаа хамаарылга бир ангы турган ышкаш...

— Байырлал дээрге байырлал-ла болгай. Ол [illegible] чугаалап турар. Байырлал бүрүзү ангы, чүүлдерлиг. Ындыг-даа болза, бистер сөөлгү чылдарда бо хүнде өөрүшкүнү мааңайывысты кескүүш-биле чидирип бар чыдарывыс хомуданчыг-дыр. Бир кезек үеде бо хүн [illegible] чединмикиннер [illegible] турган. Ам — херек бир ангы апарган. Бо бодалымны оон [illegible] чугаалавас мен. Бо чылгы Тиилелге хүнү кандыг болчук, шак ындыг ханы өөрүшкүнүң хүнүнде безин, чурттуң амы-тынын алган солдаттың ат-алдары дээш кодурген дашкаже дүкпүрүлтеринден эгенмес кижилер бар апарганын чугаалаар бодаан мен. Ол хүннүң чамдык солунналарын көөр болзуңарза, мээң чүнүң дугайын силерге чугаалап турганым билдине бээр.

Бистиң профессионал байырлалывыс — флот хүнүнге хамаарыштыр алыр болза, шериг далайжылар ону мурнукузу дег бодунуң чонунга Ада-чуртунга, шынчы албан-хүлээлгези-биле уткуп турар.

Ниет, мен СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегады болдум, бистиң ниитилелививиске оон Чепсектиг Күштеринге база чугаажок, съездиниң кол бодалдарының бирээзи чүл дээрге, бистер, кандыг-даа ангы-аңгы бодалдарлыг болзувусса, херек кырында ажыл-херектерге күжениишкиннеривисти каттыштырар ужурлуг бис деп бадыткап шыдаар мен. Бистер шуптувус кол чүүлге каттыжар ужурлуг бис — совет кижилер эки амыдырап-чурттаарынга төлептиг.

Мен бодап турарымга, съездиниң чамдык хүннеринде, кижилерниң сагыш-сеткил хайныышкыны эң дээди чадага чедип турда, чамдык делегаттар байдалды улам чидиглендирип турарын медерел билдим, хайы [illegible] мөөреп чыдар далайга күрүне кораблиниң сыык черге олуртуптарын, оон бүгү үттерин ажыдарын, капитанны башкарылгадан ап октаарын күзеп турар кижилер бар дээрзин анаа көрдүм. Лидерлээр дээш кордап турар чамдык кижилерниң чугаазындан күрүне кораблиниң шыдамыы, соң айыыл чок чорук дээш сагыш салып турарын көрбедим. Бир эвес эрге-чагырыгга хамаарыштыр чугаалаар болза, ол мерген угаанның шыныы-биле дегжир, а эрге-чагырганың бүгү талазы — харыысалгалыг чорук-биле тудуш-кан.

— ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң реформалаарының талазы-биле бистиң чамдык кол бодалдарывыс болгаш шиитпирлээр чүүлдер билдиниш турар болгай. Бо реформага хамаарыштыр Шериг-Далай Флодунда кандыг чаартылгалар болуп турарыл, база моон соңгаар чүү болурул?

— Сөөлгү үеде чурттуң [illegible] Чепсектиг Күштериниң [illegible] турар чаартылгалар бистиң флоттуң амыдыралының чугула айтырыгларынга база дээ-геп. Ол чүл дээрге, чурттуң камгаланыр аргазын бүзүреңдиг болгаш чедимчелиг тургузарының, албан-хүлээлгениң ажыл-чорудулгазынга сеткил ханмаан социал айтырыглары-дыр. Ол дээрге, шериг реформазының агымынга политиктиг ажылды үндезини-биле эде тургузарының, шеригниң бот-составынга политиктиг салдар чедирериниң чаа бедик шынарын чедип алыры. Ол дээрге, шериг албанныгларга болгаш оларның өг-бүлелеринге [illegible] хамаарыштыр социал хандырылганың база эрге-хоойлу камгалалының күрүне программазын хүлээп алыры-дыр.

Чурттуң камгалалы — бүгү күрүнениң сагыш салыышкыны-дыр, оон-биле холбаштыр реформа улус ажыл-агыйының комплекстериниң бүгү адырларында дег, Чепсектиг Күштерге ханы чаартылгаларны болдурар дээрзи билдингир. Мону далаштыг, кыры-биле көөр чорук турбас ужурлуг. Ук реформа чурттуң иштики арга-шыдалдарындан болгаш делегей харылзааларындан хамааржыр. Үстүнде чугаалааным бүгү чүүлдерни өөренип көрбейн тура, реформаны чорударын шынгызы-биле негеп турар чамдык, оон иштинде, шериг кижилер мени кайгадып турар.

Флотка хамаарыштыр тодарганы-биле чугаалаар болза, ам чорупп турар чаартылгалар шеригниң организастыг штат тургузуун, чепсегленииишкинниң болгаш техниканың сан болгаш шынар талазын, шериг далайжыларның албан-хүлээлгезиниң организастаарын болгаш оон үе-хуусаазын, ылангыя социал байдалдарын болгаш өске-даа айтырыгларны хаара туткан. Чижек-биле алырга, ам капитал тудугже киирген акша-хөреңги, материал-техниктиг арга-курлавырларның барык чартык кезиин социал айтырыгларны шиитпирлээринге үглап турар. Ындыг-даа болза, бо бүгү айтырыгларны шиитпирлээрде, бистер далайга дең күштерни тургузарының болгаш Каттышкан Штаттар-биле шериг-далай күштерниң дугуржулгазының перспективазынга үндезилеп турар бис.

— Василий Иванович, ам мындыг айтырыгны салыры база ажырбас боор деп бодап тур мен: Шериг-Далай Флоду күчүзүнүң талазы-биле база ооң техниктиг деңнелгези, улам ыңайгы сайзыралы черле кандыгыл?

— Амгы Флот дээрге эртемниң болгаш техниканың сөөлгү чедиишкиннериниң кал[illegible]-биле ажыглап турар кезерген нарын шериг организм-дир деп чугаалап болур, ону шыырак билиглиг-даа кижиге шынзыдып чугаалаары берге. Флоттуң бүгү байдалдарын барымдаалап, анаа шеригниң ангы-ангы хевирлериниң болур чогуурун-биле хаара туткан. Оон составында стратегтиг болгаш хөй чүүлдерге ажыглаар суг адаанының атомнуг [illegible] ангы-ангы ажыл[illegible] суг кырынга чоруур корабльдери бар.

Бисте агаардан халдаашкынга удур камгалалдың кеджектери база бар, анаа [illegible] авиация болгаш [illegible] ангы хевириниң зениттиг комплекстери, корабльдерни болгаш эрик камгалалының [illegible] чүүлү. [illegible]

лаг шериглери хамааржыр.

Шериг-Далай Флодунуң суг кырының күштеринге чаа салгалдың корабльдери база немешкен болгай, оларны шиңгээдип алыры чедиишкинниг чорупп турар. Ол дээрге, ужар чүүл ап чоруур крейсерлер «Киев», «Новороссийск», «Тбилиси» база «Киров» деп хевирниң ракеталыг крейсерлери, хемеге удур амгы шагның корабльдери, торпеда-биле чепсегленген улуг корабльдер болгаш оон-даа өске эң чаа техника бар. Камгалал доктриназын болгаш ону ажыглаарының дуржулгазын өөренип тургаш, далайларга операцияларны болгаш дайын чорудулгаларының чаңчыл болган аргаларын эде көрүп турар.

Суг адаанның хемелери — күчүлүг дайынчы чепсек. Оларның дугайында кысказы-биле чугаалаары берге, чүге дизе, бо күчүтеннерде эртемниң болгаш техниканың сөөлгү чедиишкиннери, харын-даа кижиниң чогаадыкчы, угаан-бодалының чылдазы ында деп чугаалап болур.

Ындыг-даа болза, техника чеже-даа чаа, күштүг болза, бистиң флоттуң күчүзүн чүгле оон-биле санавас болгай. Бистиң күчүвүс дээрге, чүнүң-даа мурнунда бистиң улустарывыста, бистиң кайгамчык матростарывыста, старшиналарда, мичманнарда, прапорщиктерде, офицерлеривисте болгаш адмиралдарывыста. Бүзүревес боор силер, чамдык даштыкы порттарже чөпшээрел-биле үнүп турар бистиң экипаждарывысты Барыын чүкте чугаалажып турары-биле алырга, бистер оларны тускай шилип ап турар-дыр бис. Чугаалап каайн, ындыг чүүл биске таптаашкын үезинде безин турбаан, ындыг-даа болза, кижилер-биле ажыл ам улуг дээрзин чугаалаар апаар.

— Суг дүвүнге болган озал-ондактар улустуң сагыш-сеткилинде артып калган болгай, ол дугайында чугаалаваска номчукчулар бисти билбейн баар чадавас...

— Ындыг халап дыка хөй кижилерниң сагыжында артып калган деп силер чугаалап тур силер, а ол бистиң чүректеривисте ханы балыг болуп арткан. «Сактыр» дээрге-ле биске ону кажан-даа катаптавас, тодарганлаарга, моон соңгаар ындыг чүүлдү шуут болдурбас. Чазак комиссиязының үндүрген түңнелдеринге болгаш ооң берген үнелээшкининге барымдаалааш, судно тудуунуң үлетпүрүнүң база Шериг-Далай Флодунуң специалистериниң киржилгези-биле ол соруулганы бистер демнежип алгаш шиитпирлеп турар бис.

— Бистиң байырлал мурнундагы бо беседавысты мунгараанчыг чугаа-биле тондурбээлиңер. Василий Иванович, чүге дизе, совет чоннуң ынак камгалакчызы Шериг-Далай Флоду бүгү-ле байдалдарга чылыг сактыышкыннарны алырынга төлептиг болгай. Ол бистиң Ада-чуртувустуң чоргаарал чораан болгаш артар-даа. Далайжыларга Төрээн чурттуң даасканы белен эвес албан-хүлээлгени чедиишкинниг күүседиринге, кадыкшылды, шериг далайжыларның өг-бүлелеринге, силерге аас-кежикти байырлал таварыштыр күзеп каарын чөпшээреңер.

— Четтирдим. Флотка [illegible] ынак болгаш ону [illegible] болдур. Оларга база [illegible] кадыкшылды, [illegible] аас-кежикти [illegible].

(СЭТА).

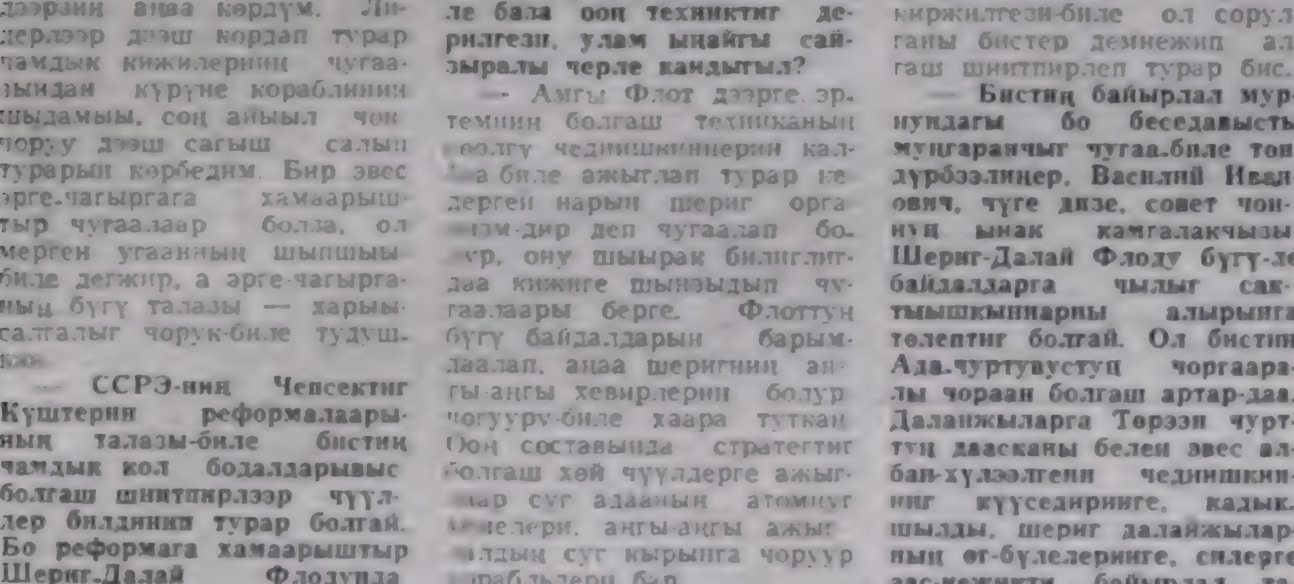

[illegible]

ЧУРУКТА: десант [illegible]

СЭТА-ның фотохроиказы.

МАГАДАДЫМ

Өрүп алган кырлаң чажыы
Өвүр черни каастап туру.
Саглы хемче шуушкан
сарлык
Чавагаңга домейлешти.
Чаилыг өйде клубка кээп,
Чазык-омак чаңнай бээр
сен.
Чалаган дег кыңгырама
Чараш үнүн куттулуп кээр
Кускү тооруң өңүн онаан
Хүрең кызыл чаактарың
Аяк хээлиг торгу тонга
Аянажып хереллендин.
Көвей малдың аразында
Хөнү сының көрүп тур мен.
Малчын, хойжу, сарлыкчы
деп
Магадавас аргам чогул.

Ондар ОХЕМЧИК.

Журналистиң оруk демдеглелдери

САЙН БАЙНА УУ, ЗАВХАН!

1. ЭГЕ СӨС

«Орус дылды билир болза, оранарга хостуг ужар зэир боор сен» деп шүлүкчү бижээн. Акы-дунма Моол черби-биле бис кожа-хелбээ болгаш, нывыста моол дыл билири — тыва кижиге артык эвес деп чүвени бүзүреп көрдүм. Моолда база хөй аймак-сөөк чон чурттап турар. Завханда база ындыг: дөрбеттер, урянхайлар, дарганттар, торгуттар, тывалар, калгалар дээш-ле баар. Олар боттарының аразында чугаалажыр болза билиишпейн баар чыгыы дээрзин Эрзин ынды МАР-ның Завханга чаа чораан билдим. Ынчангаш Моолда чурттап турар 2 миллион улус-чоннуң кол, чингине харылзажыр дылы — калга дыл боор чүве чорду. Бисте болза улуг орус дыл ышкаш. Мен ук дылды аза-муна билир болганымдан Тываның культура, уран чүүл ажылдакчылары-биле Моол Арат Республиканың Завхан аймаанга 10 чыгам хонук чоруп, аймакты барык эргий кезир аргалыг болдувус. Сөөлүнде кээп найысылал Кызылдан үнгеш, дедир ээп келгиже санап орарывыска, 2 муң ажыг километрни эрткен чордувус. Чогум канчаар эрткенивисти номчукчуга таныштыра бээр мен.

А амдызында мээң-биле кады ынчан чорук чораан чалыы өөрүмнү, хөй санныг номчукчуларны-даа [illegible] гадып турар бир айтырыгга солун арның дамчыштыр каксы харылап көрейн: «Канчап моолдап өөренип алырыл?» Баштак чугаа-биле алырга, оон белен чүве чок. Анаа «сыдык» тывалаптарга ол-ла. Чүге дизе тыва, моол чугаада хөй сөстер домей. Ону анаа чораан «саянчылар», «чалыы назынчылар»-даа бир деңге эскерип чорааннары чугаажок. Чижээ, бистиң — бажың, оларның — башиң чергелиг. Ынчалзажок, мында бир берге чүве бар. Моол сөстү адаары, бижиири ийи аңгы. Англи дылда ышкаш. Борта чаңгыс чижек киирейн. Садыгда идикти «гутал» деп бижип каан болур. Шак ол ёзугаар адаар болзуңарза силерни билбейн барып болурлар. Шын адаары «кутул». Ылгал бар аа? Үште, бис боттарывыс билбейн, моол сөстерни хүн бүрү амыдыралывыста бо-ла ажыглай берген турар улус болдувус. «Оюн-торлаа» дээн дижик бис. Торлаа дээрге моолдап оюн дээн «Байыр-наадым» дээрге база-ла барык катаптаттынып турар. Чүгле сөс эвес, а хеп-сынывыста, арыг-шырайывыста, ёзу-чаңчылдарывыста база домей чүүлдер хөй. Бо дугайында бистиң делегацияның удурткучузу, Тыва АССР-ниң культура министриниң оралакчызы В. О. Наксыл барган черлеринге чугаалап чораан кижи. Шак ынчаар шуптувус элээн [illegible] моол сөстер-биле, а кол-[illegible] чүүл ханы ындыг найырал-биле чүректеривисти, сеткил-сагыжывысты чүг[illegible] алгаш, бир эки хүн өкүктериже аъттаныштывыс. Шупту 62 кижи бис. Аралыта адаттыштан ансамбльдериниң бүрүн составы-биле чергелештир чогаалчылар, журналистер, режиссерлар, чурукчулар, даш чонукчулары база бар.

2. КҮДЭЭНИҢ КҮЖҮН КӨӨР

[illegible] аалчылар бажыңынга дүн чарып алгаш, найыралчы улуг оруувусту маңаа ужуражып, уламчылап үнүпкен бис. Ол хүн районнуң бүгү совхозтары Наадым эрттирер дишти. А бисти аймактың Улуг Наадымы, Моол хувискаалдың 69 чыл оюн манап турган. Баян-Тес сумузунуң [illegible] ийи чурттуң сүлде демдектерин кадаан кызыгаарга бисти Завхан аймактың культура килдизиниң эргелекчизи Б. Цээрнээ, ук килдистиң инспектору Д. Жигжав, аймактың хөгжүм-шии театрының кол дирижеру, композитор Д. Цэвээнравдан олар уткаан. Дагвын Цэвээнравдан каш чыл бурунгаар Ленинградта дээди профэвилел школазын дооскан кижи болгаш очулдурукчу хүлээлгени база күүседип чоруур кижи болду. Баян-Тес бистиң баштай баар. Тыва улустуң уран чүүлүн, байлак талантызын чүгле барааалгадып чедер чериве эвес, а Тыва АССР-ниң Эрзин районунда «Нарын» совхозунуң найыралчы харылзаа тудуп турар кедээ ажыл-агый нииттилели деп билир мен. Оон туржук, ында барза-барза бүгү БНМАУ-нуң мал талазы-биле база бир чемпиону, Эрзин чурттуг тыва ашактың оглу С. Өсөгбаяр чурттап, малын кадарып, хавыяага чедип чорууруң дыңнаан, бодун мурнунда Бөмбейге даайым Б. Соян-Кара сутта көрген мен. Оон бодунга бо удаада ужуражыр арга чок болзумза-даа, ооң аът мунгаш чуъктуг тевелер чедип алгаш бар чоруур фото-чуруун каттыжышкынның (ниитилел) Хүндүлел самбыразындан көргеш өөрүп турдум. Эрзинде төрелдериниң адаары-биле Өшкү-Байыр адазының чуртун ээлеп, бистиң Артыштыг ынчаар углуг чурттап чоруур кижи чүве. Чер аразы херии, даанган хүлээлге күштүг, ол ужуражылга кежээзинге кээп шыдавады.

Моол сумулар даады ындыг. Суму төвүнге чүгле албан-организациялар, школа, эмнелге, тускай эртемниглер, даргалар бажыңнары турар. Өскелери өглерге чурттаар. Амдыызында иштээр шык кыдыында хөй өг агарды, чогум кыжын дөө ол хөй херимнер иштинче көшкүлеп кирип кээрлер. Төрел-бөлүк ааны-биле. Акызы, дуңмазы, бээ, күнчүү чаңгыс херимниг болур. База бир мындыг чүүлдү эскердим. Чайын кырган ада-ие ол шыкта, азы кедээр ховуда лагерь деп адаар хөй өглер аразынче кэже бээр. Сүт-саан, ак чем кылып бүдүрерлери ол. Кыжын улуг дарга-даа бол, оглу азы уруу бажыңын оларынга чайлап бээр, а боттары өгге кыштаар. Бир талазында бажың ховарлы база бир кол чылдагааннык. Бистиң чуртувустуң кайы-даа булуңундан: Иркутск, Тыва, Алтай талазындан Моолче хаңылаан тудум ыяш улам ховартап бар чыдар боор чораан. Ынчангаш өг-бүле бүрүзүнге ыяштан бажың тулары барык болдунмас. «Бир эвес моол кижиге таптыг курук ыяжы чазааш, аппарып бээр болзуңза, сенээ ол шанчал кылдыр тулган ирттиг тудуп бээр» деп чугаа үлеген достут. Завхан Хубсугул аймак-биле кожа чыдар болгаш ыяжы шору. Хуб-сугулдуң 80 хуузу арга-арыгдан бүткен чер болгай. А эң ыяш чок чер Кыдат кызыгаарында Гоби аймак чүве. Анаа чораан таңгыр ырак сынчарда дээрден башка «өскүс» ыяш көрбээн мен.

Найыралдыг моол черге баштайгы концертививистиң шагы кээп, хөлбеңнээн [illegible] каттышкан концерт, бир көргүзүг өскезин солуп турар. Бирээзи Күрүнениң ыры болгаш танцының «Саян» ансамбльының артистериниң күүседии, а өскезинде «Чалыы назын» аттыг эстрада-цирк бөлүүнүң артистери моол улус, биче нарынзүге, чонга уран талантызын бараалгадып турар. Найызын кандыг дээр боор. Ынчалзажок борта эң-не хөй адыш часкаашкынны Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Кежиктиг Демир-оолдуң үлүүнге онааштыы. Бирээде, ол «холуксаа» чок, арыг калга дыл кырынга концертти башкарып турар. Ийиде, ооң моол хөгжүмчү Чулуунхүүнүң бижээни «Настан буурал ээзэ» («Назылаан кырган нем») биле композитор Магсаржавтың «Насны намар» («Назынымның күзү» деп ырларын күүсеткенин моол көрүкчү дыңнааш, үр-ле салыр хөңнү чок болду. Үште, ол дөө дүдүскекте көгерип кестүп чыдар Кажыктың оглу. Ону таныыр бир дарга ээлдек экилээш, мынча деп айтырган чүве иниң: «Чер-чуртуңда келдиң бе?». Демир-оглу эгезинде «Ийе» депкеш, хөлчок хөглүг каттырган кижи. Ол-ла даргага бис ийи анаа улашпас аргавыс чок болган.

Сөөлгү бир кол чылдагаан Д. Кежиктиг бо черден, бо аймактан өг-бүлелиг болган кижи. Ынчангаш бо аймактың ону таныыр-таныывас улус чону ооң дугайында даады «күдээ» деп чугаалажыр улус. Биргээр чугаалаарга, анаа ынаа кончуг чон. Сөөлзүреди барза-барза бир улуг дарга кижи концерт доостурга, чарлакчывыс Д. Кежиктиг чылыг-чымчак хүлээп алганы дээш моол көрүкчүге өөрүп четтиргенин илередип турда, менче ээккеш мынча дидир: «Мындыг авыяастыг кижи алдар-аттыг артист болбайн-даа канчаар». Биске, кулаавыска эң чок дыңналыр бол «авыяас» дээрге биске «талант» деп очулдуртунар. Ындыг болганда мээң кожамның чүнү чугаалаксааны билдингир ышкажыл. Ол кежээ, ук концертти база бир каастаан кижи РСФСР-ниң алдарлыг артизи Надежда Куулар болган. Ол моол улустуң «Гайхмара» деп ырызын бедик деңнелге күүсеткен. Көрүкчүлер катаптаарын дилеп турду.

Черле ынчаш бистиң «Саян» ансамбливисти аймактың кайы-даа булуңунга кончуг чылыы-биле уткуп-хүлээп ап турганнар. Баян-Теске хонганывыс эртенинде «Чалыы назын»-биле оруувус чарылган. Олар Баян-Зурэг аржааның тавартыр аймак төвү Улиастай хоорайже утлаар болганнар, а бистер бо [illegible] мулары [illegible] тургаш. Чарлалдарны баш удур [illegible] чем белен дишкен.

Седип МОНГАЛ.
(Уланчылыг).

АЖЫЛДААР-ДАА, ХӨГЛЕП, ДЫШТАНЫР-ДАА

[illegible]

ЧУРУКТАРДА: Бии-Хем районунуң малчыннар наадымындан эпизодтар.

Юрий КОСАРЬКОВТУҢ чуруктары.

Шүлүк кыдыраажындан

ШҮЛҮКЧҮГЕ

Кыска-даа бол, узун-даа бол, чуртталгаңда
Кыстырыгда кижилерге болчуп чору.
Уттундуруп, чааскаанзырап кагдыргаштың
Ужуп калыр хүнүң маңап, муңгарава.
Амыл биле угаан-бодал чаяалгазы
Амыдырал ханызынга сени кагбас.
Амыг дериң дамдызындан шыдып хөөкеш,
Арбай тараа амы-тыны ап үнүп келир.
Чүрээң орта илегелдиң чажыттары
Чүлүг суңгуун чула одун шыгжап алгаш,
Чүткүп чоруур күзелдериң үрезинин
Чүктеп алгаш, чалымнарже үне бээр сен.
Маанай ирип, чылдар эртер, салгалдарга
Маңап чораан күзелдериң боттанып кээр —
Маңган сыннар баштарынга сылдыс болуп,
Маңаа катап ырың, шүлүүң бодарап кээр.
Уттундуруп, чааскаанзырап кагдыргаштың
Узун оруун артын харап келзиңзе-даа —
Ужурзураан улуургактар иштин чүлгүп,
Уяраксап, куду көрнүп, чалча болба.

Алексей АРАПЧОР.

ХҮННЭЭРЕКТЕР

Сээң-биле кады чораан үелерни
Сеткилимде хүннээректер болуп хуулган.
Ында көвей чечек, чимис сагланнашкан,
Ырлар база үнүн алчып, ындыннаалган.
Дайның башкы хаяа чырыы чалбыыштаалган,
Дамырактар дажыг хем бооп мөөннешкен.
Бойдуста бар чурумалдар сиилбиттинген,
Бозалдарның дээжизи одагланган...
Амыдырал-чуртталгаже кокпажыктар
Айже, хүнче углапканзыг, шөйлүг берген.
Эргимим сээң өртек билбес ынакшылың
Эчис чолче мени кый деп эдерткени ол.
Ийи бисти доңнаштырган хүннээректер
Иңиртинде шолбаннар дег чырып чорда,
Мөңге назын менде ышкаш кыныып кээр-дир.
Бөмбүрзекти олар шыва чырыдыннар!

Моңгуш ДОРЖУ.

АЧАЗЫНЫҢ АЯЛГАЛАРЫН ОГЛУ УЛААН

МАРИЙ АССР. Моркн районнуң Кокшамары суурга ол черниң сураглыг кижизи, марий национал классиктиг музыканың үндезилекчизи Яков Эшпайның чүс чыл болган юбилейи-биле холбашкан байырлалдар эрткен. Ачазының байырлалынга киржири-биле төрээн черинге соң оглу, сураглыг совет композитор, ССРЭ-ниң Ленинчи болгаш Күрүне шаңналдарының лауреады, ССРЭ-ниң улустуң артизи А. Я. Эшпай база чедип келген.

ЧУРУКТА: чаңгыс чер-чурттугларынга А. Эшпай чүве чугаалап тур.

В. АСКОЧЕНСКИЙНИҢ фотозу.
СЭТА-ның фотохрониказы.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Июль 24-те республика девискээринге 29 кем-херек үүлгедиишкинни демдеглеттинген. Оларның иштинде Кызыл хоорайга — 11, оон аразында машина оорлаашкыны, куштээшкин, үптээшкин — бир-бир. 2 аар кем-херек үүлгедиишкинни, 4 хуу өнчү херекси оорлаашкыны болган. Кызыл хоорайның чурттакчызы В. П. Фунтиков Чагытай хелге автомашина иштинге турган 1Р-03120, ИЖ 18Е 12 калибрлиг аң боозун оорлаткан. Хоорайга ниитиниң корум-чурумун тударынга улусчу дружина кежигүннеринден 85 кижи киришкен. Эзириктер сергедир черге 18 кижи кирген. Биче хулиганнаашкын кылгаш, 5 кижи туттурган. Машинаны эзирик башкарып чораан 5 чолаачының КАИ илереткен.

Рабочая кудумчузунда 119 бажыңның чурттакчызы В. Б. Кардинин бажыңынче соп киргеш, 400 рубльдың эт-херекселин алгаш барган. Республика эмнелгезиниң кезиин эмнээр салбырынга 00.30 минутада 68 харлыг пенсионер иштинче бижектеткен О. Д. Саянбилдиг эккелген. Оон кадында чурттап турган, кайда-даа ажылдавайн келген Виктория Донгакты туткан. Таптыг-ла 22 шакта база эмнелгеге херимче бижектеткен 23 харлыг Александр Акташаны эккелген. Ол Улуг-Хем районнуң Чаа-Хөл суурнуң чурттакчызы болган. Оон бижектеткенин кол-ла чылдагааны — арага ижиш, кырышкаашкынның түңнелинде болган. Ол болушкунга буруулуг кижи Кызыл хоорайның чурттакчызы М. Б. Монгуш туттурган.

Чаа-Хем районнуң чурттакчызы 17 харлыг Виталий Сержик «Восход-3М» № 74-78 ТВА дугаарлыг мотоциклин мунуп алгаш чораан. № 2 поликлиника чоогунда Дружба кудумчузунга Е. В. Фатьянованың кырынче халыта берген. Хөл черде кем-херекчиниң ол кижини республика эмнелгезиниң кезиин эмнээр салбырынга эккелген. Е. Сержик кайда-даа ажылдавайн турар болганы илереен. Сүт-Хөл районнуң Кара-Чыраа чурттуг, 42 харлыг Кеңден-оол Хөвалыгны эмнелгеге эккелген. Оон дозунда шанчып-кескен балыглар бары тодараан. Ол арагалааш, кырышканының түңнелинде, ынчаар балыглат-кан. Школа башкызы Р. Б. Кыргыс туттурган.

Тандыы районга чаңгыс хүнде 2 мотоциклди оорлаан. Балгазын суурнуң чурттакчылары В. В. Кошнар-оол «Восход-3 М», а В. В. Иснов 60—17 ТВА дугаарлыг, кызыл өңнүг «Иж-Ю-3» мотоциклдерин оорлаткан. Ол-ла хүн Г. Г. Бочнарев балыктап чораан 61—16 ТВА дугаарлыг «ИЖ-Ю-3» мотоциклин [illegible] үптеткен. Оор херектериниң истелгезин чорудуп турар. Ол хүн Тес-Хем районга Балдал база дүүрешкиниг болган. Самагалдай суурнуң бензин кудуп алыр черинга чаңгыс «Чугураа» совхозтуң чурттакчызы Аян Севильбааны [illegible] мотоциклин хунаап алгаш барган. Ынчалдажек мотоциклди дорааң тывылган, ол дээш карачыттырып турар кижилер-биле ажыл чоруп турар.

Ак-Эрик суурга Чадыр Борис бижек-биле балыглат-кан. «Кызылдаар» совхозтуң кадарчызы, 25 харлыг, мурнунда шииттирип чораан Л. С. Лаваа туттурган. Ол-ла хүн районга 2 хулиганнаашкын болган, хуу өнчү херекси оорлаашкыны база илерээн. Мугур-Аксы суурнуң чурттакчызы, садыгжы Н. С. Салчак 02 шакта М-412 17—14 ТВЖ дугаарлыг автомашиназын оруктуң кыдыының иийнге тургузуп каарга, ол боду чугулуп баткаш, аңдарылган, түңнелинде ол машинага органган 72 харлыг Б. Саая мөчээн.

Июль 25-те республикага 34 кем-херек үүлгедиишкинни бүрүткеттинген. Оларның иштинде 1 аар кем-херек үүлгедии, 2 дээрбедекчи халдаашкын, 2 үптээшкин, күрүне болгаш хуу өнчү-херекси оорлаан 24 таварылга болган. Кызыл хоорайга — 6 оларның 2-зи үптээшкин, 1 күрүне база 3 хуу өнчү-херекси оорлаашкыны болган. Ниитизи-биле республикага биче хулиганнаашкын дээш 13 кижи туттурган. Хөй-ниитиниң черинге эзирик чораан 55 кижи туттурган, оларның 41-и эзириктер сергедир черге кирген. Ниитиниң корум-чурумун тударынга Кызыл хоорайның улусчу дружина кежигүннеринден бөлүк үнмээн. 36 кем-херек үүлгедиишкининиң 12-зин изиг дарызы-биле истеп илереткен.

Ол-ла хүн Абакан—Кызыл орууңга 22 шакта Сушь суур чоогунга Минусинскиниң чолаачызы С. Я. Путинцев билдинмес кижи арага ижээн, бижек-биле кыжанган. Ол билдинмес оол чолаачыдан 3 шил водка негеп-турган. ТО 38 № 13713 дугаарлыг боо-биле машинаның мурнуку дугуюнуң он талазынче база кабинаның артыкы шилинче боолагылаан. Чолаачыга чаяан боон, боо огу дегбээн. Боо-биле дерзии үүлгедиг кылып чоруп турган эзирик А. Д. Монгуш туттурган. Кызыл хоорайның Гастелло аттыг парыгынга ковүрүг кежип бар чораан назы четпээн Дима Далар-оолдуң чадаг-тергезин болгаш кроссовка идиин үптеп алгаш барган. Оон истелгези чоруп турар.

Чөөн-Хемчик районда Чадаана хоорайның Горький кудумчузунуң чурттакчызы Ч. Б.-М. Кууларның бажыңының соңгазын билдинмес кижи буза шапкан. Оон истелгезин кылып турар. Ол-ла районнуң Чыргакы суурда А. Т. Монгуштуң одарындан инээн оорлап аппарган. Ол дээш карачыттырып турарлар, кайда-даа ажылдавайн келген 31 харлыг Роман Кара-Сал, 35 харлыг Март-оол Ховалыг оларны туткан. Олар кайызы-даа Чадаана хоорайның чурттакчылары. Ол ышкаш Тандыы районнуң Чал-Кежиг чурттуг 35 харлыг Валерий Кыргыс база туттурган. Ол-ла Чыргакы суурнуң чурттакчызы Д. Д. Тамбадынның 3 инээн, Шеминиң чурттакчызы Б. М. Кууларның ийи аъдын оор алгаш барган. Ону оорлаан деп карачыттырган кижилер туттурган. Хову-Аксы суурга П. С. Тюменко арагалап турган [illegible] бижек-биле балыглат-кан. Ол кижини бижектээн О. А. Бузур-оол туттурган. Бай-Хаак суурга 05 шакта ол суурнуң чурттакчызы Сусловтуң мотоциклиң оорлаарын 3 оол оралдашкан. Ынчалзажок, ол оралдажыышкын бүтпээн. Ол-ла суурнуң чурттакчылары 21 харлыг Орлан Куулар биле Буян Монгуш олар карачыттырып, туттуруп алган.

Эрзин районнуң чурттакчылары боттарының суурунуң девискээринге дыштанып олурда, М 412 23—19 ТВЖ дугаарлыг машиналыг бөлүк эзирик оолдар келгеш, бижек-биле кыжанып, арага негеп, дорамчылап сөглеп турган. Карачыттырып турар Эдуард Бумбажай, Вячеслав Тамдын—Эрзин суурнуң чурттакчылары, «Чаа-Орук» совхозтан Альберт Хорлуу, Кызыл хоорай чурттуг Орлан Чульдум, Алексей Хертек оларны туткан.

Мария КУЗЬМИНА,
Милицияның майору.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ПРОКУРАТУРАЗЫНДА

1990 чылдың июль 27-ден 28-че дүнезинде тыва [illegible] болгаш албан-хүлээлгезинден хостуг үезинде хамааты хеп кедип алгап чораан милицияның ийи ажылдакчызының аразынга алгыш-кырыш болган.

Оон түңнелинде милиционер А. В. Жданов табельдиг боозу-биле боолап, хамааты Э. С. Хүрениң будунче балыглаан. Балыглаткан кижиге эмчи дузазын көргүскен, оон кадыкының байдалы [illegible].

[illegible] таварылгага талазы-биле хоорайның прокуратуразы хоойлу ёзугаар истелге [illegible].

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

РСФСР-ниң Күрстраховааниезиниң башкаар чери [illegible] чораш, озал-ондан [illegible] таварышкаңда алыр страхованиениң тускай хевирин доктаадып тургускан.

Страхованиениң [illegible] — экскурсиялап, туристтер чоруп турагш, [illegible] дакка таварышкан хамаатыларның материалдыг эргеажыктарын камгалаары болур.

ССРЭ-ниң болгаш өске-даа чурттарның девискээринге туристиг аян-чоруктарга кыл [illegible] чоруур дээн хамаатылар [illegible] дыг камгаланды кылдыртыр ап болур. Аңаа хоорайларга талаг туристеп чоруур болгаш музейлер сонуургап кө[illegible] чоруур кижилер хамаарышпас.

Страхованиениң нийти түңү 3000 рубль, оон дадывыры 1 рубль. Страхованиени турист путевканы барымдаалап кылыр. Туристеп чоруур [illegible] четкен азы туристиг маршрутче үнүпкен үеде эгелеп страхование күштүг апаар.

РСФСР-ниң Күрстрахованиезиниң башкаар чери спортчуларның коллективтиг камгалалының чурумун ажылдап кылган болгаш бадылаан. Страхованиениң бо хевиринин сорулгазы болза [illegible] тренерлериниң нөмелде камгалалын хандырары болур.

Бо талазы-биле [illegible] болгаш спонсорлар база керээни чарып болур.

Керээ ёзугаар кандыг-даа [illegible] 100 [illegible] 2 рубль 50 [illegible].

Тодаргай [illegible] спортчуларны база камгалап ап болур.

Спортчу мөрейлдээ үезинде бертиниип кемдээнде [illegible] страхование [illegible] Ол [illegible] бирги азы ийиги [illegible] инвалидни алдарган [illegible] страхование [illegible] телээр.

Бо талазы-биле айтырыгны Күрстрахование эргелелинден болгаш оон инспекцияларындан билип ап болур. [illegible] телефоннар: 2-36-36, 3-41-33.

Усть-Каменогорск хоорайның «Электроника» магазини дээн видеомагнитофон садып алыры-биле бистиң [illegible] **ук хоорайже бо чылдың август 1-де тускай рейс органызаштап турарын Респот** ребсоюзтуң баштаар чери дыңнадып тур. [illegible]

[illegible]

14 шакта садып алыр. Оон адреси: Кызыл хоорай [illegible] Телефон № 3-18-71.

[illegible]

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮЛЬ

Понедельник

ИЮЛЬ 30
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дириг амытаннар оранында». 9.35 Концерт. 10.15 Мультфильм. 10.30 «Магадарынга улуг чарыш». Уран-чечен телефильм. «Волшки». 12.00 Урал чурттун чечен-чогаалчыларынының концерти (Болгария). 12.30 — 13.10 «Үе». 15.00 «Эртем медээлери». 15.45 «Шүлүк чогаалының минуттаалары». 15.50 Уруглар шагы. 16.50 «Бис болгаш экономика». «Эдертургузугдуң шыгжамырлары каадыларыы». 17.40 «Чугаа». Кыска хемчээлдиг уран-чечен фильм. 18.00 «Үе». 18.30 Концерт. 18.50 Барымдаалыг фильм. 19.00 Чаагай сеткилдин оюннары. Чадаг-терге спорту. Спортчу гимнастика. 21.00 «Үе». 21.30 «Маадырның самы». Шии. Италиядан дамчыдылга. 23.50 Медээлер. 00.05 — 01.40 Чаагай сеткилдин оюннары. Баскетбол. Эр улус.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Нечель. Частная Витебскиде вернисажы». 8.50 «По-щучьему велению». Фильм-шии. 9.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.15 Чаагай сеткилдин оюннары. Чадаг-терге спорту. Бокс. 13.15 Цирк. 13.50 Кыска хемчээлдиг уран-чечен телефильмнер. «[illegible]». «Магаданныг». 15.00 — 16.00 Чаагай сеткилдин оюннары. Сүт-болезу. 17.00 Чаагай сеткилдин оюннары. Хоккей. Канада биле Швециянын шилилдек командалары. 18.00 «Үе». 18.30 «Ужуражыр черни өскертип болбас». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

19.40 Медээлер. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Чалыы үевис ырлары». 20.40 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.50 Хаган телефонмедээ. Концерт. 21.35 — 22.50 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.40 Концерт. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар». 20.15 — 20.50 Казах ССР-ниң Күрттелерадиозу. «Уруглар чемн — уруглариын херээ».

Вторник

ИЮЛЬ 31
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Маадырның самы». Шии. 10.50 Уруглар шагы. 11.50 «Ол болган... болган...» 12.20 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Үе». 15.00 «Бажың». Барымдаалыг фильм. 15.20 Уруглапга фильм. «Кагбайн көр...» 1-ги сериязы. 16.30 «Экии, хөгжүм!». 17.15 «Киржикчилер». «СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттары чугаалап тур». 18.00 «Үе». 18.30 Барымдаалыг фильм. 19.00 Чаагай сеткилдин оюннары. (Свет.) Бокс. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Сес» деп литературжу уран-чечен программага капсырылга. Концерт студиязынга философия эртемнериниң доктору Д. А. Волкогонов-биле ужуражылганың 23.20 «Эстрада вернисажы». 00.15 — 00.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Аас чогаал ансамблиниң концерти (Нигерия). 8.45 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.10 Чаагай сеткилдин оюннары. Чиик атлетика. 11.40 Уруглапга фильм. «Чараа-чеченнер дайыны». 1-ги сериязы. (Болгария). 12.50 Ритмниг гимнастика. 13.20 «Мишин хирургтуң хүнне-ри». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 14.35 — 15.05 «Күрүтүлер совуурганынын шаңналы». Кинофестиваль. «Бажың тудуп алыр мен». Барымдаалыг фильм. 17.15 Чаагай сеткилдин оюннары. Хол бөмбүү. Эр кижилер. ССРЭ биле Бразилиянын шилилдек командалары. 18.00 «Үе». 18.30 «Ужуражыр черни өскертип болбас». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

19.40 Барымдаалыг фильм. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Азия төвү». Информастыг программа.

МОСКВАДАН

20.45 Украин ССР-ниң Күрттелерадиозу. «Чажыт вектары». 21.50 Чаагай сеткилдиң оюннары. Хоккей. ССРЭ биле АКШ-тың шилилдек командалары. 23.30 Барымдаалыг фильм. 23.45 — 01.45 Чаагай сеткилдин оюннары. Бокс.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.40 «Ырыңны сактып ал». Улуг [illegible] болгаш уругларга. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 —20.45 Ритмниг гимнастика.

Среда

АВГУСТ

АВГУСТ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Аян-чорукчулар клуву». 9.35 «Экии, хөгжүм!». 10.25 «Сес», деп литературжу уран-чечен программага капсырылга. 12.05 А. Барыкинниң ырлары. 12.30 — 13.10 «Үе». 15.00 Владимир областа Карабанов хоорайда [illegible] 15.50 Уруглапга фильм. «Кагбайн көр...» 2-ги сериязы. 17.00 Уруглар шагы. 18.00 «Үе». 18.30 Хөгжүм эртинези. С. Прокофьев. Концерт. 19.00 Чаагай сеткилдин оюннары. Хол бөмбүү. Эр кижилер. ССРЭ биле АКШ-тың шилилдек командалары. Сүтже шураары. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Козель графиня». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. (ГДР ТВ-зи). 23.10 «Кайгамчык Коста-Рика». Хроникалыг барымдаалыг фильм. 00.25—00.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильмнер. 8.40 Уруглапга фильм. «Чараа-чеченнер дайыны». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.50 Н. Рубцовтуң шүлүк чогаалы. 10.30 «Кадык болунар, доктор Сарчук». 11.15 — 12.20 «Мишин хирургтуң хүннери». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.35 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Органныг залда». (Омск). 18.00 «Үе». 18.30 «Ужуражыр черни өскертип болбас». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы.

КЫЗЫЛДАН

19.35 Уруглапга фильм. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: «Улус депутаттарының иштери». «Кижи болгаш хоойлу». Делегей байдалының дугайында беседа.

МОСКВАДАН

20.30 Концерт. 21.30 — 01.35 Чаагай сеткилдин оюннары. Хоккей. Канада биле Чехословакияның шилилдек командалары. Бокс. Бейсбол.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.35 «Юрмаладан Ялтаже». Аныяк ыраажыларның [illegible] конкурузу. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар». 20.15 «Вернисаж». Барымдаалыг фильм. 20.45 —20.50 Коллаж.

Четверг

АВГУСТ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Кайгамчык Коста-Рика». Барымдаалыг фильм. 9.50 «Козель графиня». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 15.00 Барымдаалыг фильм. 15.20 Мультфильм. 16.40 Аас чогаал фестивалы. 17.15 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.00 «Үе». 18.30 Концерт. 19.00 Чаагай сеткилдин оюннары. Сүтже шураары. Бокс. 21.00 «Үе». 21.30 «Козель графиня». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.50 Солдат ыры фестивалы. 00.20 — 00.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.45 Уруглапга фильм. «Чараа-чеченнер дайыны». 3-кү сериязы. 9.50 Барымдаалыг фильм. 10.35 Ритмниг гимнастика. 11.05 «Мишин хирургтуң хүннери». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 12.15 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литературжу дамчыдылга. 13.15 В. Селивохин (фортепиано) ойнаар. 13.35—14.15 Чаагай сеткилдиң оюннары. Баскетбол. Херээженнер. ССРЭ-биле АКШ-тың шилилдек командалары. 17.15 Чаагай сеткилдиң оюннары. Хол бөмбүү. Эр кижилер. ССРЭ биле Францияның шилилдек командалары. 18.00 «Үе». 18.30 «Ужуражыр черни өскертиг болбас». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 19.45 Барымдаалыг фильм. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Азия төвү». Информастыг программа. 20.45 Медээлер. 20.50 Тыва АССР-ниң Күрттелерадиозунуң симфониялыг оркестриниң концерти. 21.20 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

21.30 Чаагай сеткилдин оюннары. Бокс. 22.30— 23.00 «Гобой» ансамбль ойнаар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

20.15 «Ыны кижи-биле артар». 21.10—21.30 «Иллюзионнуг аттракцион».

Пятница

АВГУСТ 3
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Диннирээшкин» деп операция». Барымдаалыг фильм. 9.39 «Чыл үелери». Август. 10.30 «Козель графиня». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 11.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30—13.10 «Үе». 15.30 Украин мультипликацияның даартагы хүнү. 16.30 Телемост «50×50». 18.00 «Үе». 18.30 «Бир эвес силерниң [illegible]». 19.00 Чаагай сеткилдиң оюннары. Сүтже шураары. Бокс. 21.00 «Үе». 21.30 ИХМ-ниң медээлери. 21.40 «Ол болган... болган...» 22.00 «Аншлаг! Аншлаг!». 23.30 Медээлер. 23.45—01.00 «Көрүүшкүн» дамчыдылгага хөгжүмнүг капсырылга.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уруглапга фильм. «Чараа-чеченнер дайыны». 4-5 серияларлы. 10.25 Концерт. 10.55—11.20 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Баштайгы коргүзүгну магаданнары». 17.15 Чаагай сеткилдиң оюннары. Баскетбол. Херээженнер. ССРЭ биле Мурнуу Корейниң шилилдек командалары. 18.00 «Үе». 18.30 «Ужуражыр черни өскертип болбас». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Медээлер. 20.20 Медээлер. 20.25 Чарлалдар. 20.30 «Овур-хевир». Видеоканал.

МОСКВАДАН

21.30—23.35 Чаагай сеткилдиң оюннары. Бокс. Фигурлуг чуңгулаашкын.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

20.15 «Ужуп чоруур таварлар: дыңнатпааны бараалгадыр». 5-ки дамчыдылга. 21.05—21.30 Концерт.

Суббота

АВГУСТ 4
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Авам, ачам база мен». Уруг ийи харже кирипкен. 9.00 Уруглапга фильм. «Палатка». (Чехословакия). 9.55 «Партнер». Коммерция медээчизи. 10.25 «ССРЭ—АКШ: херээжен болгаш политика». Телекөвүрүг. 11.25 «Ногай чурумалдар». 11.50 «Бурда моден» сүмелеп тур». 12.20 «Кижи [illegible]». «Элээди үе, чалыы [illegible]». 13.20 «Чер — бистиң нийтн бажыңывыс». Фотоконкурс. 13.25 Буркина Фасонуң национал байырлалы — Революция хүнүнге. «Талантыг кижилерниң чурту». 13.55 «Мээн Чайковскийим». ССРЭ-ниң улустуң артизи Ю. Темирканов биле ужуражылганың. 15.00 Политика [illegible] лар. «Галерея». 15.30 Чаагай сеткилдин оюннары. Фигурлуг чуңгулаашкын. 17.45 Барымдаалыг фильм. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 «Шерлок Холмс биле Доктор Ватсонуң ужуралдары». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялар». 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Шерлок Холмс биле Доктор Ватсонуң ужуралдары». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.45 «Ыржым дүне бодалдар». Кыдат шүлүк чогаалындан. 23.00—23.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильмнер. 8.35 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Цыганнар дугайында. 9.35 «Карак чивеш аразы, доктаа!». 10.05 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Барымдаалыг фильм. «Мерос». 10.25 Коллаж. 10.30 Деп шилге. Информация. Реклама. 11.00 Чаагай сеткилдиң оюннары. Сүтже шураары. 12.00 Орус чугаа. 12.30 «Бистиң-биле, бис ышкаш, бистен дээре кыл». ГДР-ден дамчыдылга. 13.30 «Юргенстиң бухтазы». Барымдаалыг фильм. 14.00 «Совет Россия». Видеоканал. 16.00 «Дилеп чоруптувус». 16.30 «[illegible] арга-арыглап көөр». Уран-чечен фильм. 18.00 Чаагай сеткилдиң оюннары. Дзюдо. Хол бөмбүү. Эр кижилер. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Амыты болгаш шаандакы ырылар. 21.00 «Үе». 21.30 «Пи» демдек адаа-биле. 00.45 — 02.[illegible] «Шыпаада». Уран-чечен фильм. «Полиция телефону 110». (ГДР).

Воскресенье

АВГУСТ 5

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниң программа. 11.30 «Делегейни дескидир». Альманах. 12.30 «[illegible]». 13.15 Шүлүк [illegible]. 13.20 [illegible]. 14.20 Чаагай сеткилдиң оюннары. Бокс. 16.35 «Кедээден дамчыдылга». Панорама. 17.30 «[illegible] —2000». 19.00 Чаагай сеткилдиң оюннары. Фигурлуг чуңгулаашкын. 21.00 «Үе». 21.30 «Мең [illegible] дугайында бодалдар». 21.45 «Удурлан [illegible] кылдыр». Уран-чечен телефильм. 23.[illegible] — 00.55 Чаагай сеткилдиң оюннары. Хол бөмбүү. Эр кижилер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.40 Чаагай сеткилдиң оюннары. Хоккей. 10.00 Мультфильмнер. 10.25 «Баштактаныр база алыс шыны-биле». Киноконцерт. 11.20 Чаагай сеткилдиң оюннары. Баскетбол. Херээженнер. Сүтже шураары. 11.50 Барымдаалыг фильм. 13.10 «Бистиң чурттап турар оранывыс». Л. Бакрадзе режиссернуң фильмнери. «Чүрек». 14.00 «Совет Россия». Видеоканал. 16.30 «Кай-кай-кайнаар?» азы Буффонадолуг, поп-хөгжүмнүг, профессионал аймактар». 17.50 [illegible]. 18.10 Чаагай сеткилдиң оюннары. Дзюдо. 19.00 «Планета». Делегейге программазы. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Концерт-очерк. [illegible] хоочуннарынга. 21.00 «Үе». 21.30—00.05 «Ялта-90». [illegible] концерт.

КИНО

ИЮЛЬ 29-ТА

«НАЙЫРАЛ»: **«Преступление Антуана** (Франция, 16 хар четпээннер кирбес) 9.00, 11.00, 13.00, 17.40, 19.40 (узаткан), **«Оно»** 15.00. **Видеозалга:** **«Дакн»** 10.00, 12.00, 14.00. **«Человек с двумя тенями»** 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Кащей бессмертный»** 12.00. **«В городе Сочи темные ночи»** (2 серияльг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Улыбка солнца»** 10.00. **«Большая прогулка»** (Франция, 2 серияльг) 11.30, 14.10, 16.50, 19.30 шактарда.

ИЮЛЬ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: Ынакшыл дугайында кыска фильм (Польша, 16 хар четпээннер кирбес) 9.30, 11.50, 13.20, 15.30, 17.20, 19.10 (узаткан). **Видеозалга:** **«Ложная клятва»** (Индия, 2 серияльг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Тайна старого чердака»** 9.00, 12.20. **«Юнга со шхуны «Колумб»** 10.40, 14.00. **«Большой»** (АКШ) 15.40, 19.30 (узаткан). **Преступление Антуана»** 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Трагедия в стиле рок»** (2 серияльг) 11.00, 14.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Чудесный лес»** 10.00. **«Большая прогулка»** (Франция, 2 серияльг) 14.20. **«В городе Сочи темные ночи»** (2 серияльг) 17.15, 19.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: **«Случайный вальс»** 17.30, 19.00 шактарда.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34 ● оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ● ответсекретарь — 3-34-26 ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ● [illegible] — 3-45-93 ● [illegible] — 3-38-82; 3-36-25 ● [illegible] — 3-34-57; ● совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23 ● [illegible] — 3-34-49; 3-36-79 ● [illegible] — 3-41-16 ● культура — 3-39-19 ● информация — 3-37-11 ● [illegible] — 3-39-03; 3-34-39 ● очулга — 3-34-00 ● корректорлар — 3-37-11 ● [illegible] — 2-97-41 ● [illegible] — 2-52-16 ● [illegible] — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер.
Хемчээли 2 парааты хуудус.
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, № 1.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бугү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июль 31 вторник

№ 174 (14374)

1925 чылдан үндүрүлгелеттинген. Өртээ 3 кап.

Бугү күштү мал чеминиң белеткелинче

ЧЕДИ ХОНУКТА 381 ТОННА

«Кызыл тараачын» совхозтуң сигенчилериниң неделя дургузунда түңнели ындыг. Моон алгаш көөрге, темп шапкын. Владимир Карпенко, Владимир Горев баштаан комплекстиг бригада — шупту 18 агрегат Мочага деп черде сигенни кезип, бөлүп, сарааттап турар. Ооң иштинде медени 262 тоннага белеткээн. Чайгаар үнгенни база кезип турар.

Бо ажылга трактористер Н. Овчаров, В. Поносов, И. Ументеев база сараат салыкчылары В. Жданов, Б. Түлүш олар кызымак чоруун көргүзүп турар. Механизаторлар мал чеми белеткээрде, шынар дээш сагыш салып турар.

Сыгыр-оол ОНДАР.
Туран хоорай.

ТРАКТОРЛАР ҮРЕЛИП ТУРАР. КАНЧААРЫЛ?

«Торгалыг» совхоз бо чылын мал чеми белеткээрибиле арендатор 3 бригада, 2 звено-биле керээ чарган. Е. Түвет-оолдуң бригадазы Чаа-Суур чоогунда ховуда тараан 200 гектар медени кезип кирген. Ооң үнгени база багай эвес. Санчы Деспил-оолдуң звенозу 45 гектарда көк-суланы тараан. Ам арендалыг коллективтер шуптузу мал чеми белеткээринче кирген.

Ынчалза-даа артык кезектер чогундан тракторлар бола туруп алыр апарды. Евгений Түвет-оолдуң бригадазында 3 трактор үрелген. Септээр дээрге артык кезектер чедишпес. Самагалдайга, Чадаанага септеткен техника дораан-на үрелип турар. Бо «хоочу аарыгны» черле канчаар чүве ийик!

Механизаторлар бо чылын ниитизи-биле 3000 тонна сигенни белеткээр. Ажыл улуг. Бир эвес техника шак мынчалдыр ажылдаар болза, ону күүседири берге. Бо шаптараазынны чүгле республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң шугуму-биле шиитпирлеп болур. Сигенчилер боттарының турлагларын эки дерип алгылаан. Ынчалза-даа муң чемнээр макарон, вермишель болгаш өске-даа чүүлдер чок. Мал чеминиң белеткелинче малчыннар база хөйү-биле кирер. Оларны эң чугула чүүлдер-биле райпо хандырар ужурлуг.

Мартна КУУЛАР.

«ҮНГЕНИ ЧААГАЙ»

Өвүрде «Торгалыг» совхозтуң Кадый-Бажы бригадазының малчыны Кызыл-оол Сагаан ынчаар чугаалап олурар. Ол кадарчы Кожаалыг-Өзен деп чайлаанда хамыкты мурнай барганнарының бирээзи. Сөөлгү үеде чаъс чаггаш, элээн соок-даа болган. Ынчалза-даа алыс дуржулгалыг кижи болгаш, ол чайлаанда сери кажаалыг.

Чаа-Суур салбырының малчыннары бо чылын черле организастыг тайгалап үнген. Бо ажылга баш удур хынамчалыг белеткенген. Хойну чайлагларга барып кыргаан, чугган. Бо хүннерде Кадый-Бажы, Ирбитей, Сарыг-Хөл бригадаларының малчыннары Дош-Бажы, Түмелиг, Ак-Белдир деп черлерде чайлаглап турар. Оларның чайлагларында оът база эки.

Малды эки семиртип алыр дээш, олар боттарындан хамааржыр бүгү-ле чүүлдерни кылып турар, салбырның удуртукчулары оларга дузалап, эмнелге, культура, амыдырал хандырылгазының ажылдакчыларын доктаамал чорудуп, солун, сеткүүлдерни өй-шаанда чедиреринден малчыннарның ажылының түңнели база улуг хамааржыр.

Найгын-оол ДАМДЫН.
Өвүр район.

ЭРГИ ШӨЛГЕ ЧАА ЧУГАА

СЭКП ТК-ның Секретариадының хуралындан репортаж

Мурнунда чажыт деп санап, хаагдыг эртип турган хемчегге киржир дугайында чалалганы ийи журналист бир-ле дугаарында алган. Ындыг хемчегниң дугайында дыңнадыгны мооң мурнунда парлалганың киржилгези чокка бижээш, албанның документизи кылдыр дамчыдып берип турган.

Бо удаада СЭКП ТК-ның Секретариадының хуралының дугайында чугаа болуп турар. СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев ол хуралды даргалап эрттирген.

Бо одуругларның авторлары хүн айтырыгларын бүдүүзүнде алган болгаш июнь 28-тиң эртенинде оларны Төп Комитетке тодаргай материалдар-биле немей хандырган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандырар талазы-биле партия организацияларының практиктиг ажылының дугайында айтырыгны чугаалажып көрген болгаш бирги ээлчегде чорудар пропаганда база организастыг хемчеглерниң планын ажылдап кылган. СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү болгаш секретары А. С. Дзасохов бо айтырыг талазы-биле дыңнадыг кылган.

Политиктиг отчётту, Отчёт илеткел талазы-биле резолюцияны, «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп, Программныг медеглелди, СЭКП Уставын болгаш съездиниң өске-даа документилерин чугаалажып көөрүн калбартыр сорулга партия комитеттериниң мурнунга салдынган. Съезд мурнунда дискуссияның үезинде чедип алдынган дуржулгага бо ажылды чорударда даяныры, пропагандисчи ажыл-чорудулгага чаа аргаларны дилеп тывары эргежок чугула деп, СЭКП ТК-ның Секретариадының хуралынга айыткан.

Партияның ажыл-чорудулгазының хевирлерин чаартыр, СЭКП-ниң чаа Уставын ажыглаарынга байдалдарны тургузар, партия эге организацияларының ажылынче доктаамал кичээнгейни угландырар, партияның соңгулдалыг органнарының ролюн бедидер дугайында СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң негелделерин шиитпирлиг боттандырарының эргежок чугулазынче партия организацияларының онза кичээнгейин угландырган.

Амыдырал дээрге амыдырал-ла болгай. Эргежок чугула болгаш чайлаш чок негелде: тараа дүжүдүн чидириг чокка ажаап алыр, чаа бажыңнарны дүрген тудар, шынарлыг хөй барааннарны бүдүрер, бүдүрүлгелерни болгаш коммунал ажыл-агыйларны кышка белеткээр, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаар талазы-биле бүгүдеге дузалаары — коммунист бүрүзүнүң, бирги ээлчегде, эргежок чугула хамааты хүлээлгези.

Пропаганда болгаш организакчы ажылдарны чорудар планның утказы болган хемчеглерниң анаа даңзызы безин чаартылгаларның дириг өзүмнери болу берген. Массалыг информация чепсектери-биле харылзааларга хамаарышкан бөлүкту, планда ук бөлүкту безин ам ап көрээли. Ында айыткан чүүлдер черле чогумчалыг болуп турар.

Ынчаарга «партияга хамаарышпас массалыг информация чепсектери-биле харылзааларны чаагай сеткилге болгаш эш ёзузунга үндезилеп тургузар. Бижиир материалдарның темаларын оларга сүмелээр...» деп айыткан. «ССРЭ-ниң Парлалга куркомундан дилээр» деп эвилең сөстер база бар.

Эде тургустунуушкунуң тыныжы партийжи аппараттың бодунуң адресинге сүмелерден база илдең-не билдинип турар. Бо айтырыгга хамаарыштыр СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү болгаш секретары О. С. Шенин чүве чугаалаан. Күш-ажылчы коллективтерге, хамааты-ларның чурттап турар черлериниң аайы-биле, интеллигенция, хоочуннар, партия, совет активи-биле ужуражышкыннарны партияның удуртукчу ажылдакчыларының кылыры эргежок чугула деп, ол демдеглээн. Массаларның ортузунга кирип, анаа ажылдаары СЭКП-ниң удуртукчуларының практиказы болу берген. Чаагай болгаш ажыктыг ажыл-херектер ынчаарда калбарар апаар, эки түңнелдерин бээр.

Партия бодунуң идеологтуг ажыл-чорудулгазынга «демир-бетон» шинчилиг туруштан чайлап турарын база эскербейн барып болбас. Мооң мурнунда чылдарда партия ындыг турушка турган-на болгай. Ажылды чорударда, хөй-ниитиниң санал-оналын, аңгыларның болгаш социал бөлүктерниң эрге-ажыктарын, чер-черниң онзагай байдалдарын ылаптыг барымдаалап көөрү чугула дээрзин хуралга демдеглээн.

Хөй-ниитиниң бүгү организациялары-биле, каттыжышкыннар болгаш шимчээшкиннер-биле калбак чугаалажышкыннарны СЭКП Төп Комитеди чорудар бодалдыг. Экономиктиг реформаның, башкартынар рынокче шилчииринин эң чугула айтырыгларының талазы-биле чугаалажышкыннарны кылырынга, дугуржулганы чедип алырынга партия белен дээрзи база демдеглеттинген.

Амгы үеде кол чүүл — партияның амгы байдалын шиитпирлиг эдип, экижидери болур деп санал-оналдарны түңневишаан, М. С. Горбачев чугаалаан. Партияның иштики ажыл-херээниң дугайында чугаалажып кордувус. Ол дээрге съездилер-биле, партийжи документилерни чугаалажып көөрү-биле холбашкан. Кижилерниң амыдыралындан партияның илдең-не хоорулчак чорууң ажып эртер ужурлуг бис. Чон-биле кады чоруур, ооң бодалын, сагыш-сеткилин ханызы-биле билир херек. Партия дээрге чоңга бараан болуп турар дээрзин сактыр болгаш билир херек. Партияга өөрүп четтирдим! деп йөрээлге дыка үр үеде чаңчыккан турган-дыр бис...

Хөй чаа идеялар, документилер, хоойлулар бистиң ниитилеливисте бар апарган. Чаа идеяларны, документилерни, хоойлуларны билип алыр талазы-биле кижилерге дузалаар херек. Ол бүгү чаа чүүлдер ажылчы чоңга ажыктыг болур ужурлуг. Партия эге организацияларында кол чүүлдер кылдынып, бүттүнүп турар болганда, партия эге организацияларынче онза кичээнгейни угландырар дугайында эштериниң бодалынга каттыжар мен деп, М. С. Горбачев демдеглээн. Бүгү партия комитеттери кижилер-биле харылзааларны уламна калбартыр ужурлуг. Бистиң ажылывыстың стилин чаартыр херек. Ооң дүлгүүрү — ажык-чарлыг чорук, база катап ажык-чарлыг чорук болур ужурлуг!

Партийжи кадрларны көөр херек деп, М. С. Горбачев чугаалаан. Ажыл-херекти чаа ёзу-биле, партияның чаа хүлээлгелеринге дүүштүр чорудуп шыдаар кадрларны деткиир херек. Ашаа белеткел чок кижилер эрги ажылдап турган черинче катап киргени дээре боор. Бүгү адырларга кадрлар чаартынган турар ужурлуг. Чаа, авторитеттиг, чаа чүүлдерни бодап шыдаар кижилерни партия ажылынга дидим-биле алыр херек. Эде тургустунуушкун боду депшиткен, ниитилелдиң эрге-ажылынга бердингенин бадыткаан, съездиге бодун тодаргай көргүскен, хүн бүрүнүң ниитилел амыдыралынга бүзүреткен кижилерни дидим депшидер, деткиир херек. Бо ажыл-херек СЭКП Төп Комитединиң аппарадынга база хамааржыр.

Съездиниң идеяларын тезистерни болгаш цитаталарны дамчыштыр эвес, а хамыктың мурнунда амыдыралда чаа чүүлдерни дамчыштыр пропагандалаар херек. Кижилерниң аразынче ханылап кирер херек. Ниитилелдиң амыдыралында таарымча чок адырларны: экологияны, чер реформазын, конверсияны оюп эртип болбас. Ажылды тапталыышкынныг ёзу-биле көөр чоруктуң когун үзе узуткаары чугула. Партия бодунуң негелделиг ролюн кезээде медереп билирин күзээр болза, Советке, ажыл-агый удуртукчуларынга хамаарыштыр чогумчалыг сүмезин, көрүүшкүнүн илергейлээр, ниитилелде өлүгленчек кандыг-даа чүүлдерни шыңгыы шүгүмчүлээр, амыдыралдың кылымал хевирлерин кижилерге сыгаарынга удур болур ужурлуг деп, Чиңгине секретарь чугаалаан.

Партияның тургузукчу болгаш чиик эвес ажылынга дузалаарынче массалыг информация чепсектериниң мында олуржуп турар удуртукчуларын кыйгырдым деп, М. С. Горбачев медеглээн. Парлалгада коммунистер чогаадыкчы ёзу-биле тодаргай ажылдаар ужурлуг. Партия болза чоңга, эде тургустунуушкунга эргежок чугула, ынчангаш ону эде тургузар, чаартыр херек. Партия болза хамааты чөпшээрежилгениң партиязы болур ужурлуг. Бисте кайгамчык улуг курлавырлар бар-дыр, эштер. Эрткен мурнуку чылдарда частырыглар, хажыдыышкыннар болуп, чидириглерге бистиң чонувус таваржып турган-даа болза, делегей сайзыралынга ол боттут улуун киирген. Капитализм безин бистерден, ылаңгыя социал адырга хамаарыштыр, хөй чүүлдерни алган. Ынчаарга эде тургустунуушкун болза, депшилгени, кижи терелгетенниң дуржулгазын база байлакшыдар.

РСФСР-ниң Компартиязының тургузукчу съездизиниң ниити чадазынга белеткелдиң дугайында СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, РСФСР-ниң КП ТК-зының бирги секретары И. К. Полозков Секретариаттың хуралынга дыңнадыг кылган.

«Янзы-бүрү ниитилел-политиктиг организацияларның болгаш шимчээшкиннерниң боттандырып турар инициативаларын база хөделиишкиннерин канчаар көөр дугайында» айтырыгны хуралга чугаалажып көрген. Бо айтырыг дугайында СЭКП ТК-ның секретары В. А. Купцов дыңнадыг кылган. Чамдык организацияларның болгаш шимчээшкиннерниң сөөлгү үеде ажыл-чорудулгазы социал болгаш дүшкүүрлүг чорукту өөскүдүп турары-биле холбаштыр сеткил дүвүрээшкинин илергейлеттинген. Чогумчалыг болгаш социалистиг үндезинде туруп турар бүгү-ле шимчээшкиннер-биле таарымчалыг чугаалажышкыннарны кылырынче, кады ажылдажырынче М. С. Горбачев кыйгырган.

В. БЕЗБРЕЖНЫЙ,
А. ПЕТРУШОВ.
(СЭТА — «Правда»).

ЧУРУКТА: «Кара-Хөл» совхозта тудуг бригадазының мастери Социал Чанзанович Саая. Ооң бригадазы ажылагыйның товунге ниң ал ниити чуртаар бажыңнарны чыл санында немей тудуп турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

РОССИЯ: чылдың бирги чартыының түңнелдери

РСФСР-ниң улус ажыл-агыйының бүгү адырларында өзүлде темпизи көскүзүбиле кудулаан дээрзин бо чылдың бирги чартыының түңнелдери көргүзүп турар деп, 1990 чылдың бирги чартыында РСФСР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында республиканың Статкүркомунуң дыңнадыында чугаалап турар. Үлетпүр продукциязының бүдүрүүшкүнү 1989 чылдың бирги чартыының деңнелинде хевээр арткан. Одалга-энергетика, металлургия болгаш химия-ыяш комплекстеринде кудулаан. Нефть болгаш хөмүр-даш тывыышкыны, каңның, кара металлдарның белен прокадының, синтетиктиг каучуктуң, саазын аймааның, туйбунуң болгаш өске-даа кылыглар-ның бүдүрүүшкүнү кызырылган. Тудуг темпизи база чавызаан. Даштыкы садыг балансызы таарымча чок болган. Бүдүрттүнген национал орулга эрткен чартык чылдыындан 1,3 хуу эвээжээн.

Индустрияда структурлуг өскерилгелер болгулаан. Ооң составынга хереглел чүүлдерин бүдүрери («Б» бөлүк) 6,3 хуу өскен. Ынчалза-даа үлетпүрнүң ниити бараан бүдүрүлгезинде ол дөрттүң бирн безин четпээн. Ынчангаш, хереглел рыногунда байдал чогумчалыг эвес, чоннуң акша орулгазы амдызында мурнады өзүп турар.

Бирги чартык чылда арендага 1,3 муң үлетпүр бүдүрүлгелери, 100 хире тудуг трестери, садыгның болгаш ниитиниң чемненилгезиниң 12 муң структурлуг адырлары, амыдырал хандырылганың 78 муң бүдүрүлгелери болгаш ниити ажыглалдың автомобиль транспортунуң 150 ажыг бүдүрүлгелери ажылдаан.

Кодээ ажыл-агыйда ажыл-агый иштиниң аренда керээзи 17,8 муң колхозтар болгаш совхозтар (70 хуузу) ажыглаан, оларның иштинде барык 3 муң (12 хуу) ажыл-агыйлар — адырның кол бүдүрүлгезинде ажылдап турарлар болур. Июль 1-де республикада 900 тараачын ажыл-агыйлары санаттының турган, оларда 30,7 муң га чер бар.

Чартык чылдың төнчүзүнге чедир 100 муң хире кооперативтер ажылдап турган. Оларда 1,5 миллион кижи (дакпырлап турарларны катай санаарга) хаара туттунган.

РСФСР-ниң улус ажыл-агыйы бирги чартык чылда 2,3 миллиард рубльдиң арыг орулгазын алган, эрткен чылдыындан 4 хуу эвээш. Үлетпүр бүдүрүлгелериниң арыг орулгазы 39 миллиард рубль болган, 2 миллиард эвээш. Республиканың күрүне бюджединче арыг орулгадан 3,63 миллиард рубльди шилчиткен, 2,7 миллиард рубль эвээш. Ол чидиригни саарылга үндүрүү дуглапкан. Ону 36,2 миллиард рубль түңге алган, 3,2 миллиард хөй. Арага аймаан сатканындан немелде өзүлдениң чартыындан хөйү алдынган.

Ниитизи-биле РСФСР-ниң девискээринде бюджетче киирилде 107,1 миллиард рубль болган, ол эрткен чартык чылдаазындан 8 хуу хөй.

Республиканың чурттакчы чонунуң акша орулгазы 177,4 миллиард рубль болган болгаш эрткен чылдың январь — июнь айларныынга деңнээрге, 12,7 хуу өскен. Ниитиниң хереглел фондузундан чурттакчы чон 60 миллиард рубльдиң төлевирин болгаш чиигелдезин алган, эрткен чартык чылдаазы-биле деңнээрге 5 миллиард рубль хөй.

Күрүне банкызынга акша киирериниң касса планы күүсеттинген. Ооң-биле чергелештир чоңга акша төлевирин көвүдеткениндн артык акша көвүдээн.

Дыка хөй барааннның болгаш ачы-дузаның өртээ өскен. Аъш-чем продуктуларының хөй кезиниң күрүне өртээ өскерилге чок арткан, ооң-биле чергелештир картофель, ногаа, чимис өртээ көскүзү-биле өскен. Колхоз рыноктарынга ертек деңнели эрткен чартык чылдаазындан 23 хуу бедик болган.

Россия Федерациязының күш-ажыл курлавырлары бирги чартык чылда 87 миллион кижи болган. Ажыл-чорудулганың бүгү адырларынга 73,9 миллион кижи ажылдап турган. Эрткен чылдың бирги чартыынга деңнээрге, ажылдап турарларның ниити саны 500 муң кижиге кызырылган.

Күш-ажылдың сагылга-чуруму кошкап, прогулдар, анаа туруушкуннар, администрацияның чөпшээрели-биле ажылдавас чоруктарның уржуундан ажыл шагының чидирии көвүдээн, кадрларның үнер-кирер чоруу эвээжевейн турар. Июль 11-де болган шахтерлар забастовказындан ажыл шагының чидирии 73 муң кижи-хүнү болган, 7,4 миллион рубльдиң продукциязы чедир алдынмаан.

Националдар арасының чөрүлдээлериниң уржуундан чурттуң чамдык девискээрлеринден РСФСР-же 150 муң кижи дезип келген, оларның 40 муңу — Москвага болгаш Москва областа келген.

Бирги чартык чылда чоннуң хереглел барааннарын бүдүрерин 16,7 миллиард рубльге немей өстүрери көрдүнген турган, херек кырында ол 8,9 миллиард рубль болган. Үлетпүрнүң камгалал адырларынга 11,9 миллиард рубльдиң барааның бүдүрген, эрткен чартык чылдан 25,8 хуу хөй.

Бирги чартык чылда күрүне болгаш кооперация садыглары үүрментеп садар бараан саарылгазының планын 109 хуу күүсеткен. Эрткен чылдың январь — июнь айларныынга деңнээрге ол 16 миллиард рубльге көвүдээн, азы херек кырында өртек ёзугаар 15 хуу өскен. Ол немей өзүлдениң 74 хуузу боттуг бараан курлавырлары-биле чедип алдынган, а 10 хуузу — өзиртир суксунга онаажыр. Ылангыя май — июнь айларда бараан саарылгазы дыка немей өскен (17 хуу).

Бирги чартык чылда төлевирлиг бүгү ачы-дузаның хемчээли 19,7 миллиард рубль болган, ол дээрге 1989 чылдың бирги чартыындан 7 хуу хөй. Төлевирлиг ачы-дузаның доктааттынган хемчээлин 94 хуу күүсеткен. Амыдырал хандырылганың тускайжыттынган бүдүрүлгелери 3,4 миллиард рубльдиң ачы-дузазын чедирген. Сайгарылга планы чүгле 105 хуу күүсеттинген.

Бо чылдың бирги чартыында акшаландырыышкынның бүгү үндезиннеринден ниити шөлү 21,7 миллион дөрбелчин метр 359 муң квартираны ажыглалга киирген. Чуртталга тудуунуң чыл планы 28 хуу күүсеттинген. 1989 чылдың январь — июнь айларга деңнээрге, чуртталга шөлүн ажыглалга киирери 10 хуу эвээжээн. Школаларны, эмнелгелерни, клубтарны болгаш культура бажыңнарын ажыглалче эвээшти киирген. Амбулатория-поликлиника албан черлерин киирери 42 хуу көвүдээн. Хоочуннар, инвалидтер болгаш чажыдан инвалидтер бажыңнарын тудары дыка хожудаан.

Бирги чартык чылда агаарже хоралыг бүдүмелдерни үндүр октаары эрткен чартык чылдаазындан 1,2 миллион тонна, азы 7 хуу эвээжээн. Ооң-биле кады 5,7 муң бүдүрүлге агаарже хоралыг бүдүмелдерни үндүр октаарын 0,9 миллион тонна көвүдеткен. Хоралыг чүүлдер үндүрүп, ону сугже аксып турар бүдүрүлгелерни доктааткаының түңнелинде, арыглаттынмаан 8 миллион кубометр сугну бадырбайн баар арга тургустунган, ынчалза-даа дыка хөй сугларның байдалы кырып болуп артпышаан.

Чыл эгезинден тура республикага 822,5 муң кем-херек үүлгедиишкинни бүрүткеттинген, эрткен чылдың январь — июнь айларда турганындан 14,5 хуу хөй. 100 муң кижиге 529 кем-херек үүлгедиишкинни онаажып турар.

Бирги чартык чылда Эвилел министерстволарының болгаш ведомстволарының бүдүрүлгелериниң үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 152 миллион рубльге эвээжээн. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге чагыртыр үлетпүрнүң продукция бүдүрүүшкүнү мурнуку хевээр арткан. Хереглекчиге чедирбээн продукцияның хемчээли бирги чартык чылда 2,7 миллиард рубль болган, ол дээрге эрткен чартык чылдаазындан 0,9 миллиард рубль хөй. Продукция чедиририниң керээлиг хүлээлгезин 98,8 хуу күүсеттинген, бүдүрүлгелериниң 17,5 хуузу ону күүсетпээн (1989 чылдың бирги чартыында 99,2 хуу күүсеттинген, бүдүрүлгелерниң 15 хуузу өспейн турган).

Бо чылын РСФСР-ниң кодээ ажыл-агый культураларының тарылга шөлү 117,3 миллион гектар турган, эрткен чартык чылдаазындан 1,4 миллион гага (1 хуу) хөй. Тараа культураларын 63,9 миллион гектарга тараан, оларны тараан шөл 2 хуу эвээжээн.

Мал болгаш куш садып алыры 5,5 миллион тонна болган (эрткен чылдың деңнелинге 99), сүт — 21,0 миллион тонна (103 хуу), чуурга — 17,5 миллиард борбак (98 хуу). Ниити-эвилел болгаш республика фондуларынче эът продуктуларын бээр талазы-биле бирги чартык чылдың күрүне чагыы 89 хуу күүсеттинген, сүт — 96 хуу, чуурга — 116 хуу.

Кодээ ажыл-агый машиналарының хевирлериниң хөй кезиин үлетпүрге бээри эрткен чылдың бо деңнелинден куду болган. Минералдыг чемишчидилгелерни болгаш чугай материалдарны эрткен чартык чылдаазындан тус-тузунда 1,2 болгаш 1,9 тонна эвээшти берген. Нефть продуктуларын доктааттынган лимиттен база эрткен чылдың деңнелинден эвээшти берген.

Бирги чартык чылда агроүлетпүр комплекизин хөгжүдеринге, кодээ ажыл-агыйның бүдүрүлгениң чепсек-херекселдери-биле хандырып турар адырларны катай санаарга, акшаландырыышкынның бүгү дөстеринден 15 миллиард рубль капитал салыышкыннарны ажыглаан (бүдүрүлгелерниң чыл лимидинге хүлээп алганының 41 хуузу).

Акшаландырыышкынның бүгү дөстериниң күзели-биле капитал тудугга кол фондуларны эрткен чартык чылдаазындан 1,2 миллиард рубльди эвээшти ажыглалга киирген. Күрчагыгның ажыглалга киирер 62 объектилеринден (эрткен чылын ажыглалга киирбээнин катай санаарга) ажыглалче 26-ны, азы 42 хуузун киирген. Акшаландырыышкынның бүгү дөстериниң күзели-биле шиңгээдип алдынган түң эрткен чылдаазындан 4,4 миллиард рубль эвээш болган. Ажылдап турар бүдүрүлгелерни техниктиг эде дериринге болгаш чаарты кылырынга 12,6 миллиард рубльди чарыгдаан.

Демир-орук транспорту-биле пассажир аргыштырар талазы-биле күрүне чагыы 100,7 хуу күүсеттинген, ужар чүүл — 103 хуу. Хоорайларга маршрут автобустары-биле пассажир аргыштырары 102 хуу күүсеттинген. Ынчалза-даа пассажир транспортунуң хөгжүлдези пассажирлерниң негелдезинге четпейн турар.

(СЭТА).

МАЛЧЫН ӨӨРЕНИКЧИЛЕР

Сүт-Хөлде Баян-Тала ортумак школазының үстүкү класстарының өөреникчилери 16 кижи совхозтуң 4 кодан өшкүзүн хүлээп алгаш, оларны саап, кадарып турар. Школа эгелегиже чедир бригада совхозка 40 кг саржагны дужаар деп керээ чарган.

Школа биле совхоз оларның ажылдаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургускан. Сүт тыртар машинаны садып берген. Аъш-чем болгаш аяк-сава, майгыннар-биле хандырган.

Балжы деп черде ол бригаданы онгу класстылар Аяс Өлзей-оол биле Сылдыс-кыс Ондар удуртуп турар.

Бистиң корр.

АМ КАНЧАП БАРГАН БИС

«Барлык» совхозта хоочун агроном Шожукай Монгушка ужуражы бергеш, мал чеми белеткелиниң дугайында сонуургай бердим. Чеже хире хол кадыры-биле сигеннеп турарын айтырарымга, кижим тура, совхозта арендаторлар, кооператорлар бар, ынчангаш хол кадыры-биле сиген кезер улус киирбес деп шиитпирлээнин дыңнатты.

Элдепсиндим. Чүге дизе ам кээп арендага, кооперативке сылдап алгаш, мал чеми белеткээриниң ол аргазын октаптарывыс ол бе?

Бир эвес хол кадыры ажыглавас болза, сиген белеткээр планны күүседири берге-ле. Бо чылын совхозтуң сиген шөлдеринде дүжүт чавыс, ынчангаш аргаларны ажыглап, арык-бута уннарында, оруктар хажызында, алаактарда, оймактарда сигенни чүгле хол кадыры-биле кезип тургаш, элээн белеткеп алыр арга бар. Совхоз төвүнде база салбырларда-даа сигеннеп болур улус хөй. Чүгле организастап, эвилелдээр херек. Мурнунда сезен чылдарда директор Ч. Дожулаа турда, бир тонна сигенни хол кадыры-биле кезип, ооң бөлерге, ооң өртээ 40 — 48 рубль турган чүве. Ону баш удур ынчалдыр чарлап каарга, улустуң киржири-даа идепкейлиг. Хереэженнер безин ынчап ээр улустан шалыпкын киржип турду.

Ам канчап барган бис? Аргаларны ажыглаар дугайында чеже катап чугаалажыр улус бис ам?

Сарыглар ТАВА-САМБУУ.
Барыын-Хемчик район.

УЛУГ ЧААРТЫЛГАЛАРЖЕ ОРУК

СЭКП-ниң XXVIII съездизи чугула айтырыглар талазы-биле [illegible] оон [illegible]. Ол талазы-биле оон [illegible] коммунистер-даа, партия [illegible], эртемденнер-даа — обществоведтер, политологтар онзалап турар. Партийжи чыыштың ажылынга киришкен кижилерниң бодал-саналдары онза сонуургалды хайныктырып турары билдингир.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүну, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары И. К. ПОЛОЗКОВТУҢ СЭТА-ның корреспондентизиниң айтырыгларынга харыыларын моон адаанда парладывыс.

— Иван Кузьмич, партияның XXVIII съездизиниң түңнелдерниң дугайында силерниң бодалыңар кандыгыл?

— Ону бедии-биле үнелеп турар мен. Эде тургустунуушкунче партияның угланыышкынын съезд чүгле бадыткаан эвес, а ниитилелге улам ыңай улуг чаартылгаларже орукту ажыткан. Социал-экономиктиг, политиктиг болгаш угаан-бодал чорудулгаларын чаа ёзу-биле угаап көөрүнүң дециелинче кодурлуп, партияның бодуун шыңгыызы-биле чаартырының чугулазын медереп биле бергенивис чугаажок. Дүүн биске таарышпас, шын эвес азы, бети дизе-ле, маргылдаалыг кылдыр санаттырып турган хөй-хөй шиитпирлерни, бөгүнде келгеш, айтырыгларны бүгү талазы-биле өөренип көргенниниң соонда, изиг-изиг, чидиг-чидиг маргыжыышкыннарның соонда, коммунистерниң шуут хөй кезиин хүлээп ап турар апарган. Эде тургустунуушкун дугайында партия бодунун билиишкинин ханылаткан, социализмни чаартырының стратегтиг, кол идеяларын долгандыр, коммунистиг перспективаны долгандыр ооң хүрээлени сырый каттыжып турар. Кол-ла чүве ол-дур.

— Партийжи шуулганның кандыг чүүлдерин онза үнелээр силер?

— Социалистиг шилип алыышкынга съездиниң шынчызын чайыннанчаа-биле көргүскен ооң принципиалдыг туруштуун хамыктың мурнунда демдеглексээр ийик мен. Экономиканың кризизиниң байдалынга, кайда чедип келдивис, бөгүн чогум кымнар бис база кайнаар чоруур ужурлуг бис дээн ышкаш айтырыглар дугайында ниитилелдиң чамдык кезиинге идея талазы-биле сандараашкынның болгаш чайгылыышкынның байдалынга ол принципиалдыг туруш илергейлеттинген. Ону билип алыры черле чугула.

— СЭКП-ниң удуртур органнары съездиге дыка чаартынган болгай. Политбюронуң составынга эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының бирги секретарьларының кестүп келгенин чүү деп үнелээр силер?

— Ниитизи-биле удуртулганы чаартыры — политиктиг кандыг-даа организацияга ала-чайгаар, дүрүм ёзугаар болур чорудулга-дыр. Бир эвес партия бурунгаар чоруур тыңгарыкчы күш болур дээр болза, политиктиг демиселдиң мурнуку одуруунче амыдыралдың болуунуң депшидип үндүрүп турары чаа кижилер-биле ооң удуртулгазы өй-өйлеп чаартынган турар ужурлуг. СЭКП-ниң удуртулгазының чаартылгазының темпилери ниитилелде болуп турар өскерлиишкиннерниң шапкын темпилеринге бо таварылгада дүгжүп турар деп бодаар мен. Бир чылдагааны ында. Ийиги чылдагааны чүдел дизе, партия болгаш күрүне органнарының эрге-хүлээлгелерин аңгылаарынче угланган айтыышкынның чогум-на амгы үеде көскүзү-биле боттанып турарында, мурнунда турган партийжи удуртулганың кежигүннериниң чамдыктары күрүне албан-дужаалдарының ажылынга моон соңгаар-даа боттарын бүрүнү-биле бараалгадырлар. Адак сөөлүнде, үшкү чылдагааны, ол кол боол чадавас. Эвилелдешкен республикаларның компартияларының тускайлаң чорууңуң хөгжүлдезиниң үе-чадазында оларның удуртукчулары СЭКП ТК-ның Политбюрозунга төлээлеттирген турар дугайында айтырыг дүрүм ёзугаар тургустунуп келген. Ол чорук партияның чаңгыс эвин чүгле быжыглаарынга дузалаар эвес, харын-даа ниитизи-биле СЭКП-ниң болгаш республикаларның партия организациялар бүрүзүнүң ажыл-чорудулгазынга эки салдар чедирер дээрзи чугаажок.

— ТК-ның амгы составының дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Мээңиң-биле алырга, ында эки чүве чүл дизе, мурнукузунга бодаарга, ажылчыннарның элээн калбаа-биле төлээлеттиргени. Бо талазы-биле чугула чүве болза, ТК-ның составы дыка чаартынган, мен болза, чалыыткай берген деп чугаалаар ийик мен.

— Силерниң-биле алырга, Политбюронуң. Секретариаттың болгаш ТК-ның ажылының онзагай чүүлдери чүдел?

— Ол онзагай чүүлдер СЭКП-ниң чаа Уставында демдеглеттинген. Съездилер аразында, ооң-биле кады чүгле бодунуң Пленумнарынга эвес, харын-даа доктаамал ажылдаар комиссияларны дамчыштыр партияның бүгү ажыл-чорудулгазын ТК удуртур хүлээлгелиг. Оларның ылап-ла доктаамал ажылдаарынга бүзүрээр мен, чүге дизе, оларны долгандыр эң эки дээн интеллектуалдыг күштер мөөңнеттинген. Политбюро принципиалдыг политиктиг айтырыгларны сайгарып көөр база шиитпирлээр, а Секретариат — хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдезин хандырар хүлээлгелиг. Политбюронуң кежигүннери чүгле политиктиг хүлээлгелерин күүседип, бистиң партияга мөзүлеш методтар-биле СЭКП-ниң политиказын ажылдап кылыр болгаш боттандырар. Сөс биле ажыл-херектиң аразында харылзааның боттуг херек болу бээринге кончуг эки үндезин ол.

— Партияның чаңгыс эвин съезд камгалап шыдаан деп санаар силер бе? Бир эвес камгалап шыдаан болза, чүнүң күсели-биле чедип алганыл. Бир эвес шыдаваан болза, чүге шыдавааныл?

— Херектиң байдалынга айтырыг коңгүс дүүшпес-тир. Сагыштыы-биле хөөктүрүп турган деп чугаалавас болза, СЭКП буурап дүжериниң шуут-ла кырында келген деп съезд мурнунда дыңналып турган үннер байдалды көзүлдүр-ле дүшкүүредипкен. Ол-бо айтырыглар талазы-биле партияга турган болгаш болуп турар каржыышкыннарны, янзы-бүрү санал-бодалдарны партияны чарылдырарынга чылдак кылдыр хүлээп алырын чамдык кижилер дыка-ла күзеп турган хире. Мен ынчаар санаваан-даа мен база санавайн-даа турар мен. Эде тургустунуушкуннуң шапкын хөгжүлдезин канчаар хандырарыл, экономиктиг кризистен канчап дүргеп үнерил? Коммунистерниң шуут хөй кезининиң бодалы ол турган. Сырый каттыжарының ниити сорулгазы — эде тургустунуушкун, социалистиг үндезиннерге чуртту чаартыры.

— СЭКП-ден үнген Б. Н. Ельциниң болгаш «Демократтыг платформаның» чамдык баштыңнарының чуруушунуң дугайында бодалыңар кандыгыл?

— Коммунист болуру азы болбазы — кижи бүрүзүнүң арын-нүүрүнүң хереэ-дир, чүгле ооң аан. Кым-бир кижиниң албадал-биле хүрээленге турарын бистиң партия күзевес деп бодаар мен. Амгы үеде, кажан партия эрге-чагырыгга тергиидээрин кордавайн турда, кажан чуртта хөй партиялыг система тургустунуп турда, кандыг партияга турарын кижи бүрүзү боду шиитпирлээр эргелиг.

— Демократтыг централизм принцивин чаа ёзу-биле тайылбырлаар дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Партияны быжыглаарын, ниитилел амыдыралынга коммунистерниң ролюн бедидерин күзеп турар болганывыста, ону чаа ёзу-биле тайылбырлаары тоң чугула. Демократчыдылганы улам калбартыр херек — амгы үеде онза чугула чүве ол-дур. Бир эвес партийжи демократия коммунистерниң политиктиг бедик медерелинге болгаш культуразынга даянган турар болза, чүгле ындыг таварылгада ол дээштиг болур дээрзин утпаалы.

— РСФСР-ниң Компартиязының тургузукчу съездизиниң баштайгы үе-чадазының түңнелдерин СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлеринге, чугаажок, дүүштүр көрүп-ле тур боор силер але, Иван Кузьмич?

— Ынчанмайн канчаар. Мээңиң-биле алырга, ийи съезд чаңгыс угланыышкынныг байдалга эрткен деп бодаар мен: шынныг чорук кончуг чидиг, хөй планныг маргыжыышкынга тывылган. Ийи съездиниң туруштарының аразынга принципиалдыг кандыг-бир каржыышкыннар болбаан. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң бистиниден онзагай ылгалдыг, ажыктыг, үре-түңнелдиг, бүгү-ле эки чүүлдерин тургузукчу съездиниң ийиги үе-чадазында барымдаалап шыдаар бис дээрзинге бүзүрээр мен. Ооң платформазынга, аңаа хүлээп алдынган Программының медереллинге болгаш Уставынга дүүштүр ажыл-чорудулгазыны тургузар бис дээрзин база катап демдеглеп каайн.

АДЫН СЫКПААН

Кандыг-даа ажылды дагзырга, ону шыдаар улус чоруур. «Тиилелге» совхозтуң хойжузу Николай Чингинович Күжүгет, ооң өг-бүлези ындыг. Мурнунда Чөөн-Хемчиинге СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтан көжүп келгеш, Чедерниң ховулаазынга кадарары-биле бир кодан хойну хүлээп ап турар, өг-бүле ат-алдар дугайын бала бодааннар. Чүгле чайлаглаар чер хову боорга муңгараапнар. А черинде долгандыр ногаан аргаларлыг, дамырак кара суглар ырлажып чыдар, ёзулуг-ла хевис дег шыктар, оймактарлыг чайлаглар Чадаана хемниң унунда бар, ооң аңгыда, Адар-Төш тайгазы кандыг ийик.

Зоя Максимовна биле Николай Чингинович мурнунда-ла билир. Черле ынчаш кижи баар, ажылдаар, чурттаар дээн черин баш удур-ла өөренип, билип алыр болгай. Ынчангаш Күжүгеттер база-ла ынчанган. «Тиилелге» совхозта Т. Баавыл, Б. Ондар болгаш өске-даа мурнакчы, ат-алдарлыг хойжулар барын билир турган. Бис чоокта бис деп бодал-биле Николай биле Зоя Күжүгеттер ажылдап кирипкен.

Черле олут чокка ажылдаарга, үүле бүдер. Кежээ кижи даалгазын ыяап күүседир. Бо хойжулар 1989 чылда харын ниити совхозта бирги дугаар черде болганнар. Оттунүүчел — өөренигчел. Чанында ажылдап, чурттап чоруур малчын эш-өөрүнүң дуржулгазын көрүп, оларны, шынап-ла, оттүнүп турганнар.

Бо чылын өг-бүле 100 хойга снааштыр 103 хураганы алган. А мурнунда чылда 116 дээн бис. Хойнуң назыны-даа маңаа салдарлыг болду ыйнаан. Ынчалза-даа Николай Чинчинович «буруунуу» бодунга чүктеп олурар. Эрткен чылын Улуг-Хем девискээринге сигеннеп турда, хоюу чашпан чээн. Хөй хой ийистевейн барганының чылдагааны ында деп санал турар.

Бо малчыннарны дуврөөп турар кол айтырыг — «Тиилелге» совхозтуң девискээринде одар-белчиир чедишпес. Чайын, кыжын-даа ховуга-ла хой кадарар. Чайын Чедер хөлдүң шыгы хой малга чүү боорул аан.

Малды семиртир-ле сорулга-биле олар ам одарын солуп, көшкен. Сиген кезилдезинче кирер. Кожазы-биле бир тракторну белеткеп алган.

Хертек СЕМИС-ООЛ.

ЧУРУКТА: Николай Чингинович биле Зоя Максимовна Күжүгеттер.

Виктор КАРА-САЛДЫН фотозу.

Чидиг айтырыглар

ОЛАРНЫ КАНЧААР ШИИТПИРЛЭЭРИЛ? НОМЧУКЧУЛАР СҮМЕЛЕП ТУР

ЧОН АРАЗЫНЧЕ ХАНЫЛАП КИРЕР

Амгы үеде бистиң республиканың амыдыралында эң берге болгаш дүвүрээзиниң нарын айтырыг, кем-херек үүлгедиишкиннериниң улам-на өзүп, ниитилел болгаш улус чоннуң тайбың амыдыралынга халаптыг аар-берге уржуктарны таварыштырып турары дээрзин кончуг эки билип турар бис. Республиканың удуртулгазы, Дээди Советтиң болгаш чазактың-даа деңнелинге болдунар хемчеглерни удаа-лараа ап келген. Ооң тодаргай херечизи Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок сессиязынга бо талазы-биле тускайлап чугаалашкаш, чаа хемчеглерни алганы болур.

Республиканың, ооң удуртулгазының адрезинге хамаарыштыр шүгүмчүлелдиг болгаш дүвүрээзиниг медээлер төп парлалгада «Известия» болгаш «Труд» солуннарның арыннарында безин сөөлгү үеде көстүп келгилээни таварылга эвес. Чазактың ап чорудуп келген хемчеглериниң, түр-даа, доктаамал-даа комиссияларының, эрге-хоойлу органнарының ажылының түңнелинде чедип алдынган, оожургалдыг чүүлдеривистиң мынчага чок болуп келгениниң, харын кем-херек үүлгедир чоруктарның улам идепкейжип турар апарганының чылдагааннары чогум чүдел? Хүлээп алдынып турган хөй-хөй шиитпирлерниң ажыктыг беримчезин кажан алыр бис?

Шаанда шагда тыва кижиниң кара чаңгыс сестиң коргар чүвези арга-сынның адыг-мажаалайы турган. Ам тывалар адыг-мажаалайдан коргар туржук, боттарывыска ойнап-танцылап бээр артистер кылдыр өөредип ап тур бис. А кижи, чон аразында кижиден кыпсыныг кылдыр коргар апарган чаржынчыг чорук кажан оожургап, чавырлырыл? Маңаа хамаарыштыр чүнү кылзывысса экил?

Республиканың Дээди Совединиң сессиязынга Тыва АССР-ниң улус депутаттарын боттарының хамаарышкан, соңгуткан округтарынга кем-херек үүлгедиишкиннериниң болдурбазының талазы-биле ажылдарга хамаарыштыр ай санында бир неделя ажылдаар кылдыр даалгаларны бергени кончуг чүүлдүг. Хоорай, район, кожуун Советтерниң депутаттарынга хамаарышкан Советтер ындыг хевирлиг даалгаларны чогуур хуусаалыарда берип ажылдадыры күзенчиг. Кандыг-даа чаданың үстүкү-даа, ортумак-даа, адаккы-даа база үлетпүр-бүдүрүлгелерниң-даа удуртукчулары, депутаттар, коммунистер, интеллигенция амыдыралдың иштинче, чон аразынче ханылап кирип, республикада тургустунуп келген халаптыг бергелерни ажып эртеринге бүгү чоннуң күжүн деминниң-биле мөөңнеп каттыштырарын үе негеп келген деп бодаар мен.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң хөй кезии чүге илереттинмейн турарыл? Ол дээрге кижилер-биле, чон-биле хандыр ажылдавас, чедир өөренип көрбес, ындыгларның оруунга баш бурунгаар идегелдиг «кыпа» салбас чоруктуң уржуктары-дыр. «Хоойлу билбес дүжүмет хол чедер» — деп тыва улустуң үлегер сөзү бар. Эрге-хоойлу темаларынга хамаарыштыр суртаал ажылы дээштиг кылдыр чедир чоруттунмайн турар. Болдунган кем-херек үүлгедиишкиннериниң угланыышкынын соора тайылбырлап, националдар аразының чөрүлдээлеринче шилчидерин оралдажып турар сыр өске хөөннерниң ажыы-биле тыптып кээп турары, ындында-ла бергедеп турар байдалды улам нарыыладып, көсту көвеп турар. Ындыг хөөннүглерге хоойлу ёзугаар ойтур шавыышкынны дүрген бээри чугула. Чамдыктарның республиканың дээди, үстүкү удуртулгазын халажып дүжериш безин негеп турар апарганын чүү деп көөрүл? Удуртулганың харыысалгазы улуг болбайн аан. Ёзулуг күүсекчи күш чон-на болгай. Чоннуң чаңгыс демин, күжүн каттыштырган чаңгыс эп-сеткилдиг демисел, кандыг-даа бергелерни ажып эртер дээрзинге кым-даа бүзүрээр апаар.

Хамык ужур удуртулганың халажырында эвес, хамык күштерни сырый каттыштырып мөөңнээринде, кижи бүрүзүнге чедир ажылды дээштиг чорударында деп бодаар мен. Эрге-чагырга чок ээн участок кайда-даа чок, хамаарышкан коллектив, кооператив бүрүзүнүң удуртукчулары, организация бүрүзүнүң баштыңнары харыысалганы боттары алыр ужурлуг. Боттарының коллективтеринде ажылдакчыларын хандыр өөренип көөрүн, кижизидерин чедип алыр ужурлуг деп бодаар мен.

Черле ынчаш сөөлгү үеде идеология-политика-кижизидилгелиг ажылды суларааның ыттавас арга чок. Маңаа кижилер-биле тускайлаң чорудар ужурлуг ажылды чугаалап турарым ол. Чоннуң караа көскү, кулаа дыыжы болгай. Чон-биле чедир ажылдавас чоруктан чедип алыр ужурлуг чүүлдеривисти чедип албайн турарывыс чажыт эвес. Чон ортузунга кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур идеология-политика-кижизидилгелиг ажылдарның өске чаа, ажыктыг солун аргаларын тып ажыглаарының орнунга, Кызыл хоорайда шеригжиткен, чепсектиг тускай отрядтың көстүп келгенинге чон таарзынмайн турар. Бир талазында бижээн, өске талазында пистолединиң азынган, өске-даа чепсегленген херекселдерлиг ол шериглер, чепсээн кымнарга удур ажыглаары ол ирги? Чонну коргудуп, сүртедип турган кижизидери ол бе? Азы шуут-ла «күш деггээриниң» политиказынче шилчип турары ол бе дээрзин чон тодарадып шыдавайн турар. Мен хуумда ындыг күш деггээриниң политиказын кажан-даа ажыглап болбас деп бодаар мен. Бистиң республикада бижек болгаш шиш баштыг мези ап чорууруң хамаатыларга хоойлу ёзугаар хораан болгай. Ону корум-чурум тудукчулары боттары көөргеди бээрге, эпчок эвес бе? Республиканың Иштики херектер министерствозу, эрге-хоойлу органнары, бо талазы-биле харыысалганы боттарынга алган болганда, кем-херек үүлгедиишкиннериниң оруун дуглаарынга кандыг арга-хемчеглерни ажыглаза экил дээрзин тодарадып көөрү, оларның база эргези деп бодаар мен.

Биче-оол ДОЮНДУП.

ЧАҢГЫС ЧЕР-ЧУРТТУГЛАРЫМГА

«Чаңгыс кезек от болбас, чадаг-тая чаглак болбас»

Июльдуң бирээде «Тувинская правда» солунга «Ялазы чок деп бодааннар» деп С. Мельниковтуң чүүлү парлаттынды. Ону сонуургап номчуурумга, Тожуда боочепсектиг оорларны тутканын бижээн болду. Төрээн ынак черимниң ат-алдарынга багай чүүлдү, чүдек-бужар үүлгедигни кууруумчу, төлеп чок аныяктар кылганынга, кадыым багай кижи дыка-ла нервилендим. Ол боо-чепсектиг оорларның барык хөй кезин мээң төрүттүнген суурум — Сыстыг-Хем аксы чурттуг, оларның ада-иезин-даа таныырым, амгы үениң аныяк оолдары-дыр.

Бодумнуң төрээн черимден шак ындыг чүдек, мөзү чок чоруктар тыптып кээрин кажан-даа бодавайн чораан мен. Олар Хүт. Севиден хөй малдарны оорлап сүрүп кел чыда, ол-ла суурларның магазиннерин үптеп база боттарының-на төрээн сууру — ясли-садтың складынче кирип оорлангаш, Енисейниң солагай талазынче кешкеш, оорлаан малдарын соп чип, можаарап чыдырда, чогуур черлерниң төлээлери, оон барып туткулап алганы таптыг болган. Улуг байлактыг, чараш шөлдерлиг, арга, дагларлыг Енисей биле Сыстыг-Хемниң белдиринде аныяк ажылчын, аңчы суурну оорлар ынчаар бужартатты.

Ол суурнуң төөгүзү безин онза болгай. Шагда Сыстыг-Хемниң бажынга орус ажылчыннарның күжү-биле алдын тывыжының улуг бүдүрүлгези ажыттынды. Ооң тайлымы-биле Россиядан көжүп келген орустар ол хем ансынга чаа тудуг суурларны кылып эгелээрге, ядыы тыва аңчылар ол суурну «Орус шөлү» деп адап алган. Ол үе-дүптен бээр ук суурга бо чылдың июньда болганы ышкаш, каржы-хажагай чорук болганын амгы үениң арткан өгбелери безин дыңнап көрбээн чүве-дир. Күрүнениң аңнаар ажылагый черинге кижилер тайбың ажылдап, чурттап турда, ажыл кылбайн, толанчылап, үптеп-оорлап чоруур аныяк кижилерниң арын-нүүр чогун, чүдээн көрүңнерлен.

«Кокай оглун чеже-даа азыраарга, шыргайже чүткүүр» деп улустуң чиге сөглээн домаа бар. А бистиң ол Сыстыг-Хемниң оорлары дег аныяктарны чеже-даа кижизидерге, азыраарга, күрүне күсели-биле партия, чазак өөредип, кижизидип, базым бүрүде-ле сагыш салып турда-ла, чамдыктары база кокай оолдары дег, шыргай иштинче көрнүп турган ужуру чүл? Алган калайын, ажы-төлүн, ха-дуңмаларын олар чүге эриг баары, эки сеткили-биле кээргевестерил? Оорлар, чогум чүнү бодаан силер, оолдар? Аштап-суксап чор силер бе? Чүл?

Тожуда чаңгыс чер-чурттугларым, төрээннерим, сыстыг-хемчилер, ивижилер («Май 1» совхозтуң) бо болган үндезин чок, каржы үүлгедиглерниң соонда, бодаңнар, оон чогуур түңнелди кылып, аныяк-өскенниң, ажы-төлүңерниң кижизидилгезинче, корум-чурумунче база өөредилгезинче кижи бүрүзү дээштиг кичээнгейни салып, чалбыыштыг чаа амыдыралывыска, чамдаа дээртпейн, ажылдап, чурттап көрээлиңер! Оорларга, улуг туралыгларга удур шуптувус эптеш чок байдалды тургузуп, демисежиилиңер! «Чаңгыс кезек от болбас, чадаг-тая чаглак болбас» деп аңчының чечен домаа бар. Моон алгаш көөрге, чүгле демнежип ажылдап, толанчыларга, оорларга удур демисел чорудар болзувусса эки.

Михаил МЕНДУМЕ.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

ЧАГААЛАРДАН ОДУРУГЛАР

Сөөлгү үеде кем-херек үүлгедиишкини кызырылбайн турар. Ол үүлгедиглерни аныяк-өскеннер кылып турарын солуннарда медээлерден номчуп турар бис. Амгы үеде аныяк-өскен арагага чүткүлдүг апарган. Чүге дээрге ада-ие хепкерип, чемгерип, кара дүъшке чедир удудуп турар-дыр. Күш-ажылдың үнезин билбес кижилер азырадыкчы хөөннүг болу бээр. Олар кем-херекти үүлгедирге, чиик көрүп каар. Кижи амы-тынынга четкен кижиниң дээди хемчегге шиидер болза, ынчан кем-херек үүлгедиишкини кызырлыр чадавас. Мээң сүмем ындыг.

Чаш ДАҢЗЫ-БЕЛЕК.
Улуг-Хем район.

* * *

«Малчын» колхоз турар үезинден бээр ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозка малчыннадым. Кадыым баксыраш, чаш ажы-төлдүг уругларымның уругларының аразында, самдар өгде сыңмарлажып чурттап ор мен. Совхоз баштаар черинге бажың дээш та чеже билдириишкин биживедим дээр. Ооң түңнели чок. Совет чазак Маадыр-не, күш-ажылдың хоочуну не кижини тооп көрбес апарганы ол бе? Уругларым адазы аар аарыгта таварышкаш мөчээн. Өскүс ажы-төлүмге, мендэ Совет чазаам ээ көрбези ол чоор бе? Бажың бүде бээрин дыка үр манап келдим. Мындыг боорга, «Шын» солунче биживес арагам чок болду.

Бопук-Кара СААЯ.
Маадыр ие.
Мөңгүн-Тайга район.

* * *

Сүт-Хөлге болган кем-херек үүлгедиишкининге удурланган митингини июнь 28-те телевизордан көрдүм. Ол митингини анализтеп бодап орарымга, аймак-сөөк ылгаарынче кончуг дүрген шилчий бергенин дораан эскердим. Сактырга баш бурунгаар белеткеп каан дег болду. Араганың уржуундан болган кем-херек үүлгедиишкинин ынчаар көргүскени — сеткилимге таарышпады. Үндезин чурттакчылар кажан өске нация чонга удур ындыг митинг эрттирип чоржук? «Бистер эвес болза, тывалар дора өлүр» сүт деп сөстер октагылап, дорамчылаарлар болгай.

Муң-муң чылдарда туруп келген чуртувусту тыва чон билир. Митингини удуртуп эрттирер состав борта харыысалга чогун көргүскен. Микрофонну былаажып, чүве чугаалаан кижилер тыва чонну бактап эгелээрге, митингини башкарган бөлүк кандыг-даа хоруушкун кылбаан. Кем-херек үүлгедиишкиниң ажыглааш, нациялар аразынга эпчок сөстер октап, үскүлештирер бодаан кенен сеткилдиг кижилерге эптеш чок байдалды тургузар турган-дыр. Ынчангаш бо эрткен митингини бодум хуумда эки талазы чок, кижилерге шын билиишкин чедирбээн деп санаар мен.

Борис МОНГУШ.
Сүт-Хөл район.

ШУПТУВУС ДЕМНЕШСИВИССЕ

Республиканың коммунистеринге, бүгү ажылчы чоннарынга, аныяктарынга СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң кыйгырыын кичээнгейлиг номчуп көрдүм. Өске эш-өөр-биле бир дөмей, кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткилин дүвүредип турар, чугула айтырыгны көдүрген документ кылдыр үнеледим. Ону амыдыралга боттандырарынга шуптувус демнешсивиссе деп күзээр мен.

Сүт-Хөл районда корум-чурум хажыдыышкыннары тус черниң чурттакчыларын дүвүредип турар. Кижиниң бодап чорбааны, аксы-дылынга эптешпес коргунчуг үүлгедиишкиннер болуп турар. Кады өскен эжин бижектеп, кады чурттап орар дуңмазын боолап, ажыл-амыдырал аайы-биле балыктап турган хамаатыларны өлүрүп, өрттелип турар кижилер тыптып келгилээн-дир. Кинoларда көөрге, немец-фашистер кижилерни адып-боолап, сарайже киир сывыртааш, өрттедип турар боор. Мындыг коргунчуг халап тыва чонувуста, канчап нептереп, өскүп эгелээнил? Чылдагааны чүдел?

Корум-чурум үрээшкиннериниң кол-кол чылдагааннарын кыйгырыгда тодаргай айыткан болду. Бодумнуң хамааты хүлээлгемни күүседип, ажыл-агыйым аайы-биле корум-чурумну баш бурунгаар болдурбазының профилактиктиг ажылдарынга киржип турар мен. Бо-ла айтырыгга хамаарыштыр хууда бодалдарымны илередикседим. Корум-чурумну быжыглап алыр болзувусса, өске бүгү айтырыгларны экижидип ап болур бис. Ынчалзажок хурал-суглаавыстың айтырыгларының шиитпирлери дорт адрезинге четпейн турар. Хурал-суглаа болурга, аңаа биеэги-ле саныг кижилер кээр бис. Ол келген даргалар, актив боттарывысты удур-дедир сургажып-ла турар бис. А кем-херекти үүлгедип, хоойлу-дүрүмнү хажыдып турарлар кыдыында кылаштажып турар-дыр. Өске хуралдар-биле кады моон мурнунда шиттирип чораан база кем-херек үүлгедип болгу дег кижилерниң чыыжын республика азы район-даа деңнелинге эрттирзе чүл? Оларның сагыш-сеткилин ажык чугаалажып көрзе, дыка хөй ажыктыг чүүлдерни билип ап болгу дег-дир. Бо дээрге мээң бодалым-дыр.

Кем-херек болгаш корум-чурум хажыдыышкыннарының дыка хөй кезиин аныяктар үүлгедип турар. Ниитиниң культураның чавыс деңнели болгаш дыка хөй социал амыдыралдың, аныяктарның ажылга киирериниң айтырыгларының шиитпирлеттинмейн турары маңаа салдар чедирип турары чугаажок деп Кыйгырыгда айыткан. Хөй чылдарда улус өөредилге шугумунга, партия ажылынга-даа ажылдап келдим. Амыдыралдан алгаш көөрге, уруглар ада-иениң, башкыларның хайгааралында болгаш каржы чурум үрээшкиннери кыла бербес боор чүве. А кажан ортумак школаны доозуптарга, оларның мурнунга аң-не нарын айтырыг тургустунуп келир. Доозукчуларның чамдыктары өөредилге черинче кирип шыдавайн, ажылга тургустунуп алыры база бергедежи бергилээр. Огулуг кылыр ажыл тыппайн, чалгаараар, мөөңнежир, өрү-куду кылаштажып тургаш, чамдыкта корум-чурум хажыда бергилээр кижилерниң салдарынга алзыптар таварылгалар турар.

Амыдыралдың янзы-бүрү программаларын хүлээп ап келдивис. Оларның-биле кады «Аныяктар — 2000» программаны чүге ажылдап кылып болбазыл? Бо программа база комплекстиг болур ужурлуг. Бир эвес мындыг программаны хүлээп алырының айтырыы тургустунуп келир болза, чер-черлерде аныяктарның боттарының киржилгези-биле, оларның негелделерин, сонуургалдарын өөренип көрүп тургаш, тургусса деп саналдыг мен. Маңаа хамаарыштыр аныяктар аразынга дискуссия чүге эрттирип болбас деп. Кым-даа болза, бодунуң сагыш-сеткилиң чугаалаай-ла. Борта хамаарыштыр Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң аныяктар айтырыының талазы-биле комиссиязы, БАЛКЭ Тыва обкому боттарының саналын киирзе деп күзелдиг мен. Корум-чурум айтырыын чүгле иштики херектер килдизинче, хоойлу-дүрүм камгалалының ажылдакчыларынче чая каггаш орарга таарышпас, ындыг болганда шуптувус демнежип ажылдаары эки түңнелге чедирер.

Дамдынчап ХОВАЛЫГ.
Сүт-Хөл суурнуң чурттакчызы.

СҮМЕЛЕРИН БЕРГЕННЕР

Суурда кем-херек үүлгедиишкини чавырылбайн турар. Моон соңгаар кандыг арга-биле ажылдаза экил? Шак мындыг айтырыгга Чаа-Хөл кожууннуң Совединиң чоокта чаа болуп эрткен ээлчег чок сессиязынга санал-оналын берген депутаттар доктаап, боттарының сүмелерин чугаалааннар. О. Х. Норбу, М. М. Дугар-Сүрүң, З. Д. Маады, Г. С. Саганай болгаш саналдаан өске-даа депутаттар суурда хөй-ниитиниң активтеринге улусчу дружина кежигүннеринге даянып тургаш, демнежип ажылдаарын сүмелеп турдулар.

Аныяктарны ажылга хаара тудар хемчеглер алдынып турбажок, ам-даа негелдезинге четпейн турар. Бо талазы-биле депутаттар саналынга чугаалааш, малчыннаар күзелдиг аныяктарны деткип, оларга өгден салып бээрин өөренип көөрүн демдеглээн. Оон аңгыда, өг-бүлеге ажы-төлдүң кижизидилгезинче сагыш салыры — чугула айтырыг. Чамдык ада-ие элээди ажы-төлүн сула салгылапкаш, олургулаар. Моон соңгаар назы четпээннер корум-чурум үрээшкиниң болдура бээр болза, ада-ие шуут дорт харыылаар айтырыгны санал берген депутаттар көдүрген.

Зоя МОНГУШ.
Кожуун Совет депутады.
Улуг-Хем район

ШЫН

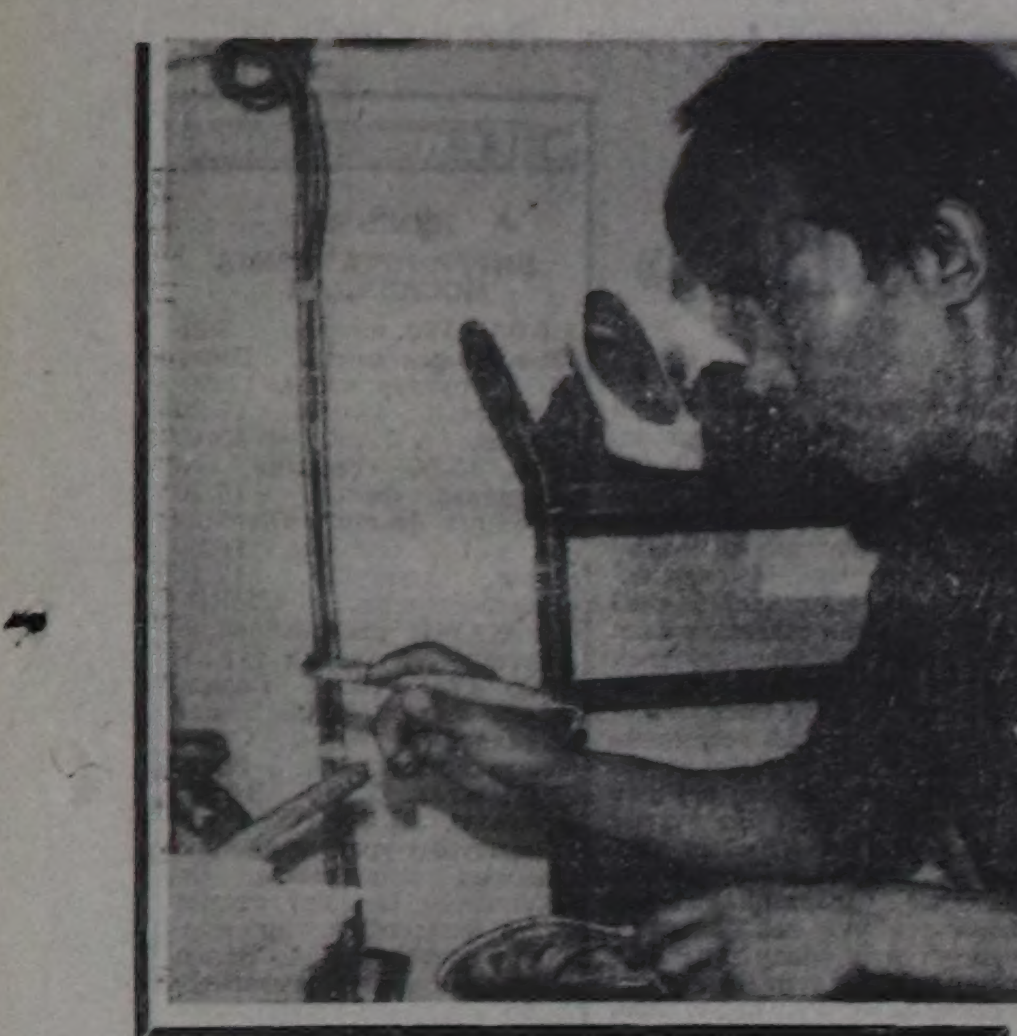

Беш каът чуртталга бажыңының бир ужунда дөрт өрээлдиг бажыңны идиктер септээр мастерская кылдыр хостаан. Бо септелге мастерскаязы ажыттынгандан бээр элээн каш чыл болганын кым-даа билир. Улустуң кирер эжиинде бир өрээлди караңгыладып кааның кижи кайгаар. Аңаа кире берген кижи бо чүү ужурлуг чер боор деп элдепсиние бээр. Ону харышдаа улуг, делгем соңгаларлыг кылдыр кылыр ужурлуг турган.

Ам бо септелге чериниң ажылдакчылары-биле таныжаалыңар. Септелгеде дөрт кижи бар. Идиктерин даараар машина, хоюглаар станок болгаш оон өске-даа дерилгехерекселдер бар.

Дуржулгалыг мастер Макар Ондарның шалыпкын ажылдаарын ооң эштери демдегледи. Ол улустуң септедир идиктерин саадатпайн кыла шаап бээр.

Септекчилерниң бригадазы чайгы үеде цехтиң планныг даалгаларын чамдык айларда күүсетпейн келгенин база бир мастер Ольга Григорьевна Курлянчикова чугаалады. Чылдагааны — маңаа ажылдаар улустуң чедишпези. Бо цехте таарымчалыг байдал тургустунмаан. Ооң ужурунда өөреникчилеп кирген аныяктар үр ажылдавайн, чоруй баар. Өрээлдерже агаар киир хадыдар дерилгелерни тургуспаан. Ынчангаш өрээлдер изиг болгаш дунааргай. Удуртукчу даргалар маңаа келгеш, планның канчаар күүсеттинип турарын айтырганш чоруй баар. Таарымчалыг байдалдар тургузарынче сагыш салырын бодавас-даа. Цехче кирер мурнуку өрээлди каастап дериирингe 22 муң рубльди чарыгдап, ол түңнү бир кооперативке төлеп берген. Ол өрээл караңгы турбушаан.

ЧУРУКТА: мурнакчы мастер Макар Ондар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Профоблчөвүлелдиң президиумунда

ХАНДЫРЫЛГАДА ЧЕТПЕСТЕР

Республиканың ажыл-агыйларында, бүдүрүлгелеринде болгаш организацияларында ажылдап турар ажылчыннарны тускай идик-хеп-биле болгаш хууда камгалалдың өске-даа херекселдери-биле хандырып турарының дугайында айтырыгны профоблчөвүлелдиң президиумунуң хуралынга чугаалашкан. ССРЭ-ниң Күрхандырылгазының Тывада кол девискээр эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Б. С. Самарин, «Тыва агрохандырылгадан» В. Б. Тумат, «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының материал-техниктиг килдизиниң начальниги Р. Д. Булатова олар аңаа дыңнадыглар кылган.

Тускай идик-хеп-биле малчыннарны канчаар хандырарыл, ону кайы хире хуусаада кедер кылдыр берип турарыл, ооң өртээн бистен тыртып ап турары шын бе? Ол талазы-биле билдинмес айтырыглар кайы хөй.

Ажылчы чонну тускай идик-хеп-биле болгаш хууда камгалалдың өске-даа херекселдери-биле хандырарын экижидер талазы-биле профэвилел организацияларының ажылын күштелдирер дугайында доктаалды ВЦСПС-тиң Президиуму хүлээп алгандан бээр каш чыл эртсе-даа, ол ажылда четпестер ам-даа уламчылавышаан. Профэвилел организациялары тускай идик-хепти чагыдарын боттарының хуралдарынга чугаалажып көрбейн, а чүгле администрацияның кылып кааны чагыглары-биле чөпшээрежип олурары шын эвес. Бүдүрүлгениң, организацияның, ажыл-агыйның удуртукчуларының оралакчыларының бирээзи тускай идик-хеп-биле хандырылганы шуут харыылаар хүлээлгелиг.

РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлулар кодекизиниң 149-ку чүүлүнге үндезилээш, эргелеп-башкарылганың хевиринден болгаш күш-ажылды ында организастаанындан хамаарылга чокка, кадыкшылга хоралыг, хир-чам-биле холбаалыг, агаар-бойдустуң таарымча чок байдалдарынга хамаарышкан болгаш өске-даа ындыг чижектиг ажылдарда ажылдап турар кижилерге тускай көрдүнген идик-хепти болгаш өске-даа херекселдерни халас бээри көрдүнген. Ол идик-хепти үе-үелеп чуур, кургадыр, дезинфекциялаар, септээр ажылдарны администрация харыылаар. Бо ажылдарны «Тыва хлеб продукт», «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкыннар, АКМК-118, «Кодээ электри тудугда», «Тыва агроүлетпүр тудугда» чогуур деңнелде чорудуп турар. Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Бии-Хем болгаш өске-даа чамдык районнарда ажылчыннарны тускай идик-хеп-биле хандырарының айтырыгларында каржы хажыдыышкыннарны болдуруп турар. Аренда керээзинде кирген ажылчыннарга берген тускай идик-хевиниң өртээн республиканың дыка хөй совхозтары тыртып ап турарын Күш-ажыл хоойлузун үреп турары кылдыр санаар апаар.

Каа-Хем, Кызыл районнарның колдуунда-ла шупту совхозтарының ажылчыннары, механизаторлары часкы хову ажылдарын тускай идик-хеп чокка эрттиргеннер.

Республиканың ажыл-агыйларынга, үлетпүр бүдүрүлгелеринге, организацияларынга бээри-биле бөгүнге чедир 7 млн. 150 муң рубльдиң тускай идик-хевинге керээни чарган. А чагыгларны киирип кааш, ону албас чоруктар бар, ооң уламындан складтарның хеп шыгжаар өрээлдери долган, хамык бараанпар ында сыныышпастаан. Хептерни чагып кааш, албайн туруп бээрге, биске бер ге-дир дээрзин Б. С. Самарин чугаалаан.

Чамдык бүдүрүлгелер чагыгларын киирерде, хемчээзин-даа айытпас чүүлдер кайы хөй. Ынчангаш, складтан хептерни алырда, кымга кайы хеп таарыжырыл дээрзин билбес болганындан дугаары таарышпас хептерниң чамдык ажылчыннарга таваржып турары ол. Ол ышкаш, бүдүрүлгелерден келген чагыгларның канчаар күүсеттинип турарында контроль чок. Мооң чылдагааны-биле Агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлгелериниң болгаш ажыл-агыйларының ажылдакчыларынга Тываның кол хандырылга эргелели 239 муң рубльдиң тускай идик-хевин, хууда камгалалдың өске-даа херекселдерин чедир бербээниниден 19 муң рубльдиң торгаалын төлээриниң кырында келген.

Чамдык бүдүрүлгелер тускай идик-хеп алырының чагыгларын киирерде, ында ажылдап турарларының санын барымдаалавайн, а эрткен чылдарда киирген чагыгларынга немелде киргеш, олла олчаан кириптер фактылар база бар болуп турар. «Тыва тудуг» каттыжыышкын 1990 чылдың тускай хептеринге чагыг киирерде чогуур нормазындан үш катап хөйнү киирген.

Чамдык тускай хептерни республиканың бодунга кылып алыр арга турда-ла, оларны ырак областардан, республикалардан чагыдар чоруктар ам-даа уламчылавышаан. Чижээлээрге, ажылдаарда кедер хол-хаптарын республиканың караа четпестер ниитилелиниң бүдүрүлгелеринде кылып турар, бирээзиниң-не өртээ — 86 көпеек. А складта оларның саны 800 муң кезек. Алгы заводунда тургускан «Коммунар» кооперативтиң бүдүрүп үндүрүп турары хол-хаптарының бирээзиниң-не өртээ —3 рубль 50 көпеек. Брянск хоорайдан чагыткан шынары багай хол-хаптарының бирээзиниң-не өртээ 1 рубль 80 көпеек. А оларның саны — 21 муң кезек. Ол ышкаш өртек-биле 25 муң хол-хаптарын Грузин ССР-ден чагыдып алган, оларның шынары база багай.

— Киирген чагыг ёзугаар тускай хептерни алыр дээш чеде бээрге, кандыг дугаарлыг хептерни чагааның барымдаалавайн, анаа-ла бөлүк-бөлүү-биле берип турар фактылар бо-ла болгулаардыр. 36 дугаарлыг идик кедер уругларга 40 дугаарлыг идик кедирип каарга канчап таарыжырыл? — деп профоблчөвүлелдиң президиум кежигүнү, республика типографиязының хоочун ажылдакчызы В. Н. Попованың чугаазынга канчап каттышпас боор.

Чамдык мергежилдиң ажылчыннарынга бээр тускай идик-хеп дугайында доктаалдар-даа, ниитпирлерге-даа эвээш эвес. А ону амыдыралга боттандырар үе келген, кайда ажылды эки башкарып билир удуртукчулар бар болдур, ында бо айтырыг болур чогууру-биле ниитпирлеттинип турар. А дыка хөй бүдүрүлгелерниң, ажыл-агыйларының удуртукчулары бо чугула айтырыгже кичээнгейин кошкадып, ажылчыннарның ол талазы-биле негелделерин кулак дашты-биле эрттирип тергин кызыдып турар чоруктар-биле шынгыы ажылдарны чорудары чер-черде профэвилел организацияларындан негеттинип турар дээрзин президиум хуралынга санал бергеннер демдеглээн.

Уран чүүлдүң найыралы — улустарның найыралы

ААЛДААШКЫН — ЧААГАЙ ЧАҢЧЫЛ

Тускай чалалга, дугуржулга ёзугаар Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Сарыг-оол Шожут-оолович Саая удурткан бөлүк чурукчулар Моолдуң Убса-Нур аймаанга четкеш чанып келген. Чурукчу Сарыг-оол Саая биле бистиң корреспондентивис ужурашкаш, интервьюну кылган:

— Моол чурукчулар-биле найыралчы харылзааңарга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Сарыг-оол Шожут-оолович?

— Моолдуң Убса-Нур аймааның чурукчулары-биле харылзаавыс 1989 чылдың сентябрь айда эгелээн. Эрткен чылын аймакта Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Эренгэйн Сухэ баштаан чурукчулар С. Нямчап, Л. Намсрай, Н. Баяа олар Тывага аалдап келгеш, Хандагайты — Чалаана — Ак-Довурак — Абаза — Абакан — Шушенское таварып, ажыл-ишчилер-биле ужуражып, чурумалдыг черлерни көрүп, ук хоорайларда төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдыг черлери-биле таныжып, элээн чогаадыкчы ажылдарны кылган улус. Ылангыя В. И. Ленинниң шөлүлге үезинде чурттап, ажылдап турган Шушенское суурну моол өнүүктер улуг сонуургал-биле көрген. Чурукчулар чанa бергеш, Тыва дугайында янзы-бүрү темалыг чуруктарны чураан.

— Адырам, силер чаа-ла Моолдан келдивис дидиңер, ынаар чорааныңар дугайын чугаалап көрүңерем.

— Ийе, Моол Арат Республиканың Убса-Нур аймааның Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң чалалгазы база дугуржулга, керээ ёзугаар июль 9-тан 23-ке чедир чогаадыкчы сургакчылаашкынны кылдывыс. Бисти моол чаңчыл ёзугаар кадак тутсуп, ак сүт сунуп уткуп алган. Ол аймактың национал байырлалы — Наадым үезинде чеде бергенивис биске эң-не өөрүнчүг болган. Ол байырлалды көрүп чоруп турганш, моол улустуң эрги чаңчылдарын ыдыктыы-биле сагып турарын магададывыс: моол хүреш ийи хүн дургузунда үргүлчүледи. Бир көрүштүг оюн — аът чарыжы: маңнаар, челер, чыраалаар, саяктаар аъттардан аңгыда, кулуннарны, богбаларны аңгы салыр. Чарыш аъдының мунукчулары 5-12 харга чедир бичии уруглар, оолдар болур. Йөрээл, ёзулалдар база солун дивес силер бе...

— Кандыг ёзулалдар, йөрээлдер дээриңер ол?

— Эрткен аът дижик. Ооң адын мунукчузунуң адын чарлап турганш, чоңга аът мунган кырганнар чарлаар, алгап-йөрээр. Ол ышкаш шүүлген мөгелерге шаңнал тыпсырда база-ла шөйдүнчек моол ырыны ырлавышаан, алгап-мактаар. Эрги шагның ёзулалдарын, йөрээлдерин, чаңчылдарын моол улус кедергей сагыыр болду. Тываларга шаанда база мындыг турган деп дыңнаан мен. Ол ам шупту уттундурган, ам катап ону диргизери чугула дээрзин чугаалап олурарым ол ышкажыл.

— Оон ыңай силерниң сеткил-сагыжыңарга чүү кончуг солун болду?

— База бир ёзулал — Наадым бүдүүзүнде аныяк оол шериг хүлээлгезинден халажып келген азы дээди өөредилге черин доосkан болза, аңаа чаа өгнү тип бээри база улуг байырлал. Ол өгнүң бүгү дериг-херекселдери, иштики, даштыкы каасталгалары шупту чаа болур. Баштай келген аалчыларны оолдуң ада-иезиниң эрги өөнге шайладыр. Ооң соонда чаа өгже киирер. Ол өгнүң хараачазының адаанда үш чүзүн кадакты көк, кызыл, ак өңнүг кылдыр аскан турар. Ак кадак адаанга чүве чугаалаан кижи суй белзээн сунар. Шевергин, чараш сиилбип кылган ширээ кырында чемниң бүгү дээжизи бар. Өгнүң дөрүнде хүндүлүг кижилер, оң талазында эр кижилер, солагай талазында херээжен улус олурар. Бир узун назылыг кижи дүндүкче ак чемни чашкан соонда, олурган кижилер шупту алгаг-йөрээл ырларын нүүседир. Эр, херээжен улус аңгы-аңгы ырлажыр. Бир кижи эгелеп каарга, өскези уламчылаар. Ол үеде эң улуг назылыг кырган улуг, семис хой ужазын кескеш, кижи бүрүзүнге чедиштирер. Оон соонда улуска эът салыр, арага кудар. Сос алган кижилер чаа өгнүң ээлеринге ырлашпышаан алгаг-йөрээл кылыр. База бир онзагай ёзулал ол болур чорду, ону биске чоп неп тередип болбас деп.

— Ол ёзулалга силер база киришкен ышкаш-тыр силер, ол чаа өгнүң ээлерни сонуургап көрбедиңер бе?

— Сонуургавас боор бе?! Аймакта сураглыг чурукчу Сэвэгжаптың оглунуң өө болду. Ол оол Улан-Баторнуң университедин доосkаш, юрист эртемниг, биче лейтенант эргелиг. Моол өнүктер-биле хөөрежип, эгин кожа олуруп, арага тары, ыды-мысты амдап, чаглыг аътти чип, ол улустуң чаагай чаңчылдарын сагып, билип ап чордувус. Чурукчулар дээрге көрген, билген чүвелерин чүректе, каракка чуруттунуп келир кылдыр шыгжап алыр улус болгай.

— Моолга чоруп турганш чүнү-чүнү билип алдыңар, аймактың өске черлеринге четтиңер бе?

— Мен, Сарыг-оол Саая, чурукчулар Ондар-оол Ортун-оол, Петр Изындеев, Валерий Елизаров аймактың Харгас, Нарынбулак, Тарналган деп сумуларынга чордувус. Баруун Зуслан-Харгираа дээр улуг дагның артынга кезек чуруттундувус. Ол черниң чурукчулар даргазы Сухэ башкы институдунуң чурулга талазы-биле факультедин доосkан. Моолдуң спорт мастери, альпинист, 23 чыл дургузунда чурукчуларны үзүк-тел чок даргалап келген. Хөглүг, чугаакыр кижи чораан. Ук черлерде ус-шеверлер хөй. Олар оттук-бижек, сырга, билзек, шооча, дүлгүүр кылыр, пөске, ыяшка хээлер чуруур, алгы-кеш эттээр, аргамчыны чептен аргып алыр, дүк салыр, ширтек бүдүрер, тооладажыр, тывыдыктажыр. Эр, херээжен улус анаа орбас, ажылгыр чон чорду.

— Аныяк-өскенни база хайгаарап көрдүңер-ле ыйнаан, оларның корум-чуруму кандыг-дыр?

— Оваа дагаан черге база чордувус. Ону база улустуң байыры кылдыр демдеглээр чон чораан. Мөгелер-даа хүрежир, аът-даа чарыштырар. Лама кижи йөрээл кылып, судур номчуур, хам кижи кижилерниң бачыдын арыдыр хамнаан турар. Наадымдаа, оваа-даа байырлалдарының үезинде аныяк оолдар, кыстарны көрдүвүс. Олар шупту национал идик-хептиг, улуг кижилерни хүндүлээр, оларның мурну-биле эртпес, оюп чоруур. Олар черле алгы-кышкы үндүрбес. Ол хиреде аът чарыжынга, хүрешке киржир болгаш өске-даа спортчу маргылдааларга сундулуг болур чорду. Ындыг аныяк-өскенни көргеш, кижи чоргаараар.

— Чогаадыкчы сургакчылаашкыныңарга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Сарыг-оол Шожут-оолович?

— Кылыр дээн ажылдарым бар. Харгас сумуга шаанда тывалар чурттап чораан. Улангомдан барык 240 километр черде турар. Ында Хар-Тэрмэс дээр аржаан бар. Ону дыштанылганың профилакторийн кылып каан. Өг ышкаш бажың кылып каан. Ол дээрге чурт-шинчилел музейи-дир. Моолга чоруп чораан аян-чоруумну «Бай-ла Моол» деп улуг хемчээлдиг чогаалга дамчыдар бодаан мен. Ол ышкаш Улангомда чурулга уран чүүлүнүң галлереязын тудуп эгелей берген. Бистиң республикада бар эвес. Шиитпирлеп чадап каан айтырыывыс-ла болгай. Моол улус экология айтырыгларын шыңгыы тургузуп турар. Малдың одар-белчиирлеринге черле дегбес. Бисте кандыг ийик, шупту тарып каапкан ышкажык. Эрги чаңчылдарны катап эгидип эгелээн улус деп чугаалаадым чоп. Улангомда хүрээни тудуп алган, удавас ажыдар, аңаа үш дээди эртемниг лама ажылдаар. Аймакта 40 хире чурукчулар бар, оларның 15-и Моолдуң чурукчулар эвилелиниң кежигүнү.

Моол Арат Республиканың чемпиону, Шолбан-сылдыс орденниң эдиленчизи, аныяк малчын Лхавасуренниң аалынга база кирдивис. Ол малчын 1000 чылгыны чааскаан малдап турар. Күрүнеге 8 тонна бе хымызын дужаар. Ону күүсетпес болза, акша-төгерикти бербейн баар. Алды уруглуг кижи чораан. Ооң чуруунуң хевирин кылып алдым.

— Ону номчукчуларга көргүзүп болур силер бе?

— Болбас боор бе. Хемчээли улуг, ынчангаш чурукка тырттырып алзыңарза дээре боор. Чурукчунун дилээн ёзугаар Ондар Охемчик хоолгалай тырттырып алды, ол чурукту киирдивис. Ол ышкаш чолаачы оол Найданның болгаш моол хүреш дугайын чуруур мен. Кылыр ажылдар бар, ону чүгле чогаадып кылыры арткан.

— Ам кайнаар баар силер, өске чурттарже дээрим ол-дур ийин?

— ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң чалалгазын ёзугаар Мексикаже удавас аъттаныптар мен. База солун, онзагай чурт. Олче Совет Эвилелиниң бөлүк чурукчулары чоруур. Боданыр, чуруттунар-ла болган кижи-дир мен ийин.

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР кылган.

ШАҢНАЛЫ — 1000 АКША

30-40 чылдарның болгаш 50 чылдарның эгезинде кем-буруу чок черге репрессияга таварышкаш, амы-тынындан чарылганнарга тураскаал кылыр талазы-биле шиитпирни улус депутаттарының Кызыл хоорай күүскому чоокта чаа хүлээп алган. Ук тураскаалдың эскизин чогаадып кылырының конкурузунга Совет Эвилелиниң кайы-даа хоорай-суурларында чурттап турар кижилер киржип болур.

Аңаа кирер ажылдар ук конкурстуң бүгү негелделеринге дүүшкен турар ужурлуг. Жюри кежигүннери 11 кижини соңгаан. Бүгү-ле айтырыглар талазы-биле хоорküүскомнуң тудуг болгаш архитектура талазы-биле килдизинден билип ап болур.

Конкурска кирген ажылдарның бирги шаңналы 1000 рубль. Сентябрь 1-де ооң түңнелин үндүрер.

Сергей ШААЛЫ.

„КОНТР" оглу

(Төнчүзү. Эгези № 172 «Шында»).

Ынчан күс дүшкен. Школага өөренир дээш чеде берген мен. Мени «контр» оглу деп билир болганнар. Ынчан Кара-оол, Байыр-оол, Бүрбү Кара-Салдар алышкылар-биле турган мен. Олар ам башкылап чоруурлар.

Кызыл хырын чүнү кылбас боор. Соок апарган үеде аштап-суксап, доңуп-дожап чоруур эвес. Досумаа ашакты «ачай» деп чеде бээримге, мени өөнге тургузуп алган. Аңаа баргаш эки чүве-даа көрбедим. Ашак тайгаже ыяш кезип чоруткан. Соңгу нем авазы-биле, Чечекмаа, мен база Өнер-оол арткан бис. Мен «артык хырын» болу бердим. База-ла кыдыглад ып эгелээн мен...

Он бир ай апарган. Соңгу нем кадай Чыраа-Бажынче тон даарадып алыр дээш чорупкан. Удатпаанда Очур-оол чедип келди. Авазы-биле медээжок чугаалажып орлар. Оон мени ыяш киирип эккел дээш, дашкаар үндүрүпкен. Дыңнап турарымга мээң адым адааш, ачазы үнүп келген деп олурар болду. Бүзүревээн мен. Ынчалза-даа өөрүшкүлүүм аажок апарган.

Дүъш четпээнде, ыяш чүктеп алгаш өг чанынга чоокшулап келиримге, калчаншилги чыраа аъдым тур. Ыяжым дүжүрүп кааш, аъдымга баргаш, мойнундан куспактанып тым, аъдым мен че бажын савап кагды. Өгже кире бээримге, соңгу нем кадай чедип келген олур.

— Даштын аътты кым мунуп келди? — деп айтырдым.

— Мен. Бир кижи мунуп чораан. Чырганы чедип алыйн дээримге, берди. Ам дораан нелээн баткаштың чугаалажыр бис деп бо ийин.

Дем чаа-ла ачамның дугайында шала-була дыңнаан болгай мен, чедип келген деп аан. Кадайның шырайы каржы-даа болза, иштимде өөрүп тур мен.

Мени бар-ла шаа-биле тоттур чемгерип алганнар. Чугаазының чымчаа кончуг апарганнар. Черле билип тур мен. Удатпаанда аъттангаш, Чыраа-Бажынче чорупкан бис. Орук ара чоруп олурувуста, айтыра-дыр.

— Бир эвес ачаң келген болза, мени алыр силер бе?

Дыка үр боданып келгеш, ийе дидим. Оон башка черчеринге мени эттээр деп чүвени билир мен. Эрткен барган чүвелер чугаалажып чораш, Чыраа-Бажынга чедип келдивис.

Аъттан дүжүп кээримге, соңга караанда улуг кара, доңгур баштыг ашак тур.

— Таныыр сен бе?

— Чок — дидим.

Кире бээримге, ачам мени куспактапкаш, ыглап бадырыпкан. Мен чүгле каттырар болдум. Ачамны шуут таныВаан мен. Узун-на арган кара чүве болган. Кижи өөрээнде каттырар дээри-ле шын чүве болду.

Ужурашкаш үр болбаанда-ла ачам кожер машина тып эккээри-биле Сүт-Хөлче чорупкан. Элээн үр болганда машинаны эккелген. Ол аразында соңгу нем Сендеңмаа Чыргакыдан кожуп чедип келген. Чүдүртүнүп эгелеп турувуста, улузувус ачамга арага кудуп эгелээн. Мооң мурнунда чугаалап турганы-биле алырга, ачам чүгле мени алыр дээш келген турган. Ол улустарга ачам ынчаар көгүттүрген.

Улуг-Хемче көжүп чорупкан бис. Арыг-Бажынга келдивис.

Ачам кара-бажыңга чыдып турда, бухгалтер Маадык акымны Сүт-Хөл райсовнуң сан-хөө килдизиниң даргазындан «үндүр тепкен». Дарый-Доқ угбамның ашаа Сыңаа Честейни Димитров аттыг колхоз даргазындан дүжүрген. Ачамның дуңмазы Тыртый-оолду область прокурорундаа «үндүр хөөглепкен». Бистерни школадан үндүрген. Дамдынчапты Абаканның башкы институдундан сывырыпкан. Ам салаа базып санап көөрүмге, бодум безин он школага өөренген болган мен. Ынча школага өөренген кижиниң чаңгыс классчылары хөй болбайн канчаар. Республиканың булуң бүрүзүнде бар.

Ачам-биле Дамдынчап ужуражырда Шагаан-Арыг көвүрүүнүң кырынга таварышкан. Ырактан көөрге кылаштаары, ачазы ышкаш кижи чоруп орган. Кара-бажыңда чыдар ашак канчап чедип кээр болду деп бодаан.

1955 чылдың августа ачам-биле Сүт-Хөл чораш, ийи инээвистиң өртээ 2000 рубльди алган бис. Ам болза 200 рубль. Оон өске чүнүдаа албаан бис. Ынчан ачам бодунуң дуңмаларын болгаш оолдарын шуптузун чыып алгаш, Арыг-Бажынга эккелген.

Бүгү өг-бүлениң чуртталгазын катап эгелээн. Чаа-ла шупту бот-башкарнып эгелеп чораан. Ачам кара-бажыңдан үнүп келгеш, үш чыл безин четпейн чораш, Хендерге деп черге «Кымчы» Кызыл-оол деп кижиге өлүрткен. Ынчан 49 харлап турган. Бодунуң аныяк назынында чырык хүн көрбээн. Ол үеде ачам хову бригадирлеп турганш, август 24-те сиген кезилдезиниң медээзин дамчыдар дээш, Дөңгүр-оол ашак-биле Арыг-Бажынче чоруур деп турганш, чогушкан ийи кижиге таварышкан турган.

Ук төөгүвүстүң кырган ачаларымның талазындан алырга, назыны кыска. Ачамның кырган-адазы Узун-Белек ашак алдан маадырлар-биле кады чоруп турганш, бажын кестирген. Оон оглу ачамның адазы Соваакы ашак ак-орустарбиле демисежип турганш, бодунуң дуңмазы-биле кады боoладып өлүрткен.

Ачамны хоорлуткен соонда, үр-даа болбаанда кижи бүрүзү амыдыралының аайы-биле тарап чорутнулаан. Чүгле мен аңаа, угбам өөнге артып калган мен...

Чылдар билдиртпейн эрте берген. 1963 чылдың күзүнүнде шеригден халажып чанып келдим. Хендергеге Сыры акымның өөнге баарымга хойжулап турар улус болган. Оон суурга чеде бээримге, эжим Дөөдек база шеригден келген болду.

1963 чылдың күзүнүнде соңгу невис база чок апарган. Ол кадай Торгалыгга чурттап турганш аарый бээрге, Сыңаа Честей Арыг-Бажынга эккелген. Кадайның сөөгүн бистер алышкылар, угбашкылар шупту тудуп каан бис. Оон азырап каан чаңгыс уруу-даа, кады төрээн дуңмазы-даа келбээн.

Бисти чеже-даа эттеп, бертик-бежелге таварыштырып каан болза, боттарывыстың шынчы, ак сеткилдиг хүлээлгевисти күүсеткен бис. Бистерни кижизидер хамаанчок, дора көрүп чораан кижилер хөй. Чүгле Соскур-оол акым ийи катап хаван оорлааш, кара-бажыңга кирип чораан дээрден башка, өскелеривис бижиг турушту г болуп чораан болгаш чоруур-даа бис.

Мээң бодумнуң партстажым безин чээрби чеди чыл. «Тываның аныяктары» солунга редакторлааным-биле катай комсомолга он ажыг чыл ажылдааш, кижизидилге талазы-биле элээн хөй чүүлдерни кылган мен. Күртелерадио комитеттиң кол редакторунга, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга-даа, «Шын» солунның редакциязынга-даа ажылдап турар үемде кижизидилге дугайында материалдарны хөйү-биле бижип турар мен. Кижиниң кижизиг болуру чүгле бодундан хамааржыр. Кажанда-даа кижи дугайында багай чүвени чугаалаан херээ чок. Ындыг кижи сенден-даа артык эш-өөрлүг болуру магат.

Ачамны «контр» дээш бажынмап алырга, чоок төрелдер безин кижини тоовас болур чораан. Азы олар «контр» деп сестеп корткаш, мени өглериңче киирбейн турганнары ол бе? Кажан улгадып, амыдырап чурттай бээрге, төрелдер тыптып кээр боор чорду. Хөй чер кезип, улчуп чораш ачамның болгаш авамның кады төрээн дуңмаларының акыларының ажы-төлү-биле чоок эдержир харыым чок болган. Олар ам мени төрел билбес «дөңгүр көк бута» деп-даа чоруурлары бар.

Кара Очур «контр» бе деп айтырыгга харыыны кым-даа мээң харыылап шыдавас. «Сүт-Хөл херээн» номчааш безин оон харыы тыппаан мен. Кижиниң иштинде артып калган сорбуларын кым эккиртип бээр боор. Каккан балыг экирий-даа бээр болза, сөглээн сөс «контр» дээрим ол уттундурбас чүве-дир. «Сүт-Хөл херээн» чоңга чарлап, агартып кааны кончуг эки-дир. Ону-даа болза, чон билип алган.

Ында бижиттинген чамдык фактыларга бүзүреп болбас. Ачам кажанда-даа Кара-Чырaага төрүттүнмээн. Ол Шеми-Аксыынга төрүттүнген кижи чүве. Ол үеде бажынаттырган кижилерни харыылаар кижилер база турган. Ам оларның дугайында чүге ыытташпас бис. Буруулуг кижилер ол үеде СЭКП обкомунуң бюро кежигүннери турган болгай. Тока, Анкудинов, Дьяков сугларны адап каан. А арткан бюро кежигүннери канчап барган. Оларның дугайында хемчег алдынганы билдинмес.

Мен Токаның тураскаалын ап каaптыңар деп негевейн тур мен. Ооң кылган ажылы хөй. Ону чүгле чонга ажыы-биле чарлаар турган. Эки чүүлдери бо-дур, багай талазы бо-дур деп, шыны-биле чырыдары чугула-дыр деп бодап чоруур мен.

Ачамны карартыр өчүп, кылбаан чүвезин кылган деп-даа турган улус хөй. Оларның чамдыктарын таныыр мен. Үениң байдалы ындыг турган деп чүвени угаап билир болгаш оларга өш-өжээн бодавас мен. Ол үеде бажынааттырган улустуң ажы-төлү база мен ышкаш бажынын дүгү агара-ла берген боор. Олар база-ла мен ышкаш аар «шойга» бастырып алгаш чораaннар-ла болгай. Үжен ажыг чыл иштинде чүнтеп келген «шойнуң» аарыынга баш дүгү көгерип каар болчук.

Бо болган болуушкунну кыскаладыр бижидим. Архивтен уштунган чамдык чүүлдер-дир. Мээң-биле кады өөренип чораан чаңгыс классчыларым безин мээң бо төөгүмнү номчааш кайгаар боор. Оларга мен кажандадаа чугаалап чорбаан мен. Мону бижиириинче «Сүт-Хөл херээ» албадапкан.

Партия, чазактың ачызында Москваның күрүне университедин доозуп, эртем-билиг чедип алыр аксым кежии болду. Ооң ачызында чонумга бараан болуп чор мен. Чүгле шын дээш туржур херек.

Сүт-Хөл улузу ачамны «Кара-Очур», «Бараан» дарга дижир. Ынчангаш чону ону хүндүлээр. Ажылга важок кызымак. Эртен колхозчуларны боду оттуруп чедип кээр. Эргин бажының киндизин өру көдүргеш, «Турунар, ажыл-агый ат болду!» деп турганын кончуг эки билир мен. Ёзулуг революсчу шиичилиг, шынчы коммунист чораан деп бодаар мен. Ачамның шаңнаттырганы Күш-ажылдың Кызыл Тук ордении бодум кадагалап чор мен. Оон алган медальдарының дугайын билбес мен. Кажан сапап турумда, беш хире медаль турган чүве.

Көдээ чоннуң амыдыралы дээш, оларның эки чурттаарынга бодунуң үлүг-хуузун киирип чораан ядыы араттың оглу «контр» бооп болур бе? Ачамның боду улуг шыырак болгаш кара-бажыңга бүгү-ле яланы шылап эрткен. Ол үеде кады бажынаттырып чораан өөрлери Серин-оол, Дииң-Кара, Эмер-Сарыг «Кара Очур контр бе?» деп айтырыгга кандыг харыы бээр ирги?

Мен мону кончуг кысказы-биле бижидим.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ,
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

«ОСКУНДУРГАН» АКША

Ажыл-албаным аайы-биле ындыг — кижилерниң хүн бүрү негелде-хереглели-биле холбашкан. Ынчангаш мээң албан хаар өрээлимниң эжиин кандыг чоруктуг кижи ажыдып кирбээн дээр: алыр шалыңы эвээш болган, пенсиязы кызырылган, садыг-магазиннерде бараан чогунга хомудаан... дээш чүнүүдаа чаргылдажып келир кижилер кээр. А бажың айтырыынга холбаштыр тургускан хомудалдар мырыңай эндерик: эвээш шөлдүг квартирадан эгелээш, баш кырында чаглак чок кижилер база келгилээр. Оларның шуптузунга кайын дуза чедирип, сүме кадып шыдаар ийик мен аан, ынчалза-даа болдунар аргаларны ажыглаар апаар чүве-дир ийин.

Чоокта чаа болган бир ужурашкылга дугайын чугаалавас аргам чок болду. Ол мээң херээмни аажок өйүп чор. Бо чораан назынымда дыңнап-даа көрбээним таварылга дугайын дыңнааным ол. Чүгле мен эвес, өске-даа кижилер көөр туржук, сураан безин дыңнаваан боор.

...Ажылдап орар өрээлимниң эжиин дидим эвес соктаан соонда, ол угбай оожум кирип келди. Арай боорда дыңналыр үн-биле мендилешти. Сандайже чалаарымга база дыка хынамчалыг олуруп алды. Бодун ынчаар туттунарга ажык чугаа үнмезин билир болгаш, агаар-бойдусче, кадыкшылга хамаарыштыр, ооң херээнде кадааны «Маадыр-ие» орден дугайында чугаалар кылдым. Шынап-ла, келген аалчы сула салдынып, иштики-хөөнүн ажыдарынга белен апарды. Ынчан харын келген херээн сонуургадым.

— Амдызында мээң ат-сывымга дегбээлиңер — деп, ол база-ла хагдынмышаан, диледи. — Берге айтырыг мени бээр кээринче албадады.

Ынча дээш тап-билээ үн-биле чугаалап эгеледи. Чөөн-Хемчикке хөй чылдарда малчыннап чорааның, хөй уругдарыглыг болгаш Маадыр ие атка четкенин, ам Кызыл хоорайда чурттап турарын, бир уруу институтту чаа дооскаанын элээн делгеренгей чугаалады. «Бажыңы бичии, уруглар көвей, хоорккүскөм дузалавас...» деп ооң ам чугаалаар чүүлүн баш удур даап ор мен. Ындыг таварылгада дуза кадар арга менде бар эвес, чүгле оочурла, оочур болгай. Хөй уруглуг өг-бүлелерге кандыг чиигелделер барын чугаалаар деп белеткенип ор мен. Ынчалза-даа чугаа ол дугайында эвес болду.

— Уругларның адазы-биле дөртен чыл хире кады чурттап келдивис — деп, ол уламчылады.— Мынча чылдар иштинде амыдыралга эки, багай чүү-даа тургулаан. Ынчалза-даа ниитизи-биле эки чурттап келдивис. Барык бүгү назынывыста малчыннап, районга хамаанчок, республикага эки көргүзүглерлиг малчыннарның арзынга кирип келдивис. Эвээш-биче шаңналдарывыс-даа бар. Ажы-төлдү база эки өстүрдүвүс, барык шупту эртем-билиг чедип алган. Соңгааргаа өөренип чорааннар бар, ам-даа өөренир деп турар. А бир уруум институтту доозупкан, ол ам хуусаалда ёзугаар бир районга барып ажылдаар. Аңаа акша-хөреңги херек, оода чадаарда, тон садып бергей, а мээң пенсиям-чер албас. Хөй үе дургузунда чыгдынар апаар, а уруум удавас чоруур, акша херек — дээш, ол угбай менче көрүп алган олур.

Бодум хуумда база аайын тыппайн бардым. Бистиң албан чери, материалдыг дуза көргүспес чер болгай, боду бюджетте көрдүнген каш акша-биле деңгүп амыдырап орар. Акша бажы билир черлерге ынча-мынча түңү бер деп даалга бээр эрге база чок. Аайын тыппайн, чүү деп-даа харыылаарын билбейн ор мен. Азы мээң бодумга хуумда хамаарыштыр чугаалап орары ол бе? Таныбазым, бир дугаар көрүп орарым ие-дир.

Мээң элдепсиниип орарымны ол база эскерип кагды. Чазык хүлүмзүрээш, уламчылады:

— «Оскундура» берген акша дугайын чугаалап ор мен, оглум. Хой түңнүг акша.

— Канчап?

— Ооң тоогузу ханы — дээш, келген аалчым чазамыктай олуруп алды,— чугаалаары ыянчыг-даа, берге-даа, чугаалавас дээрге, арга-сүме база херек. Мынчага чыттавайн келген мен, ам ындажыр арга чок апардым.

Шынап-ла бүгү назынымда агаарлыг черге чорааны хүнге додупнап арнымдап пылды. Сөстерин адаары, ажы-төл дугайында чугаалай бергенде, көрүжүнүң чымчап кээри хөй уругну төрээш азыраан ие дээрзин бадыткап турар ол хоочун дараазында төөгүнү меңээ чугаалап берди.

Бо-ла ажылдап, ажы-төлдү өстүрүп келген үезинде ол өг-бүле акша-хөреңгини эвээш эвести чыып ап келген. Ынча хөй уруг-дарыгның идик-хеви, аъш-чеми берге болбайн аан, ынчалза-даа көдээ черде чурттап орар тыва кижилерге черле чиик: төрүл-төрелдери-даа дузаны көргүзүптер, азырап туткан мал-маганының-даа ажык-дүжүүн көрүптер. Ынчангаш оларның уруглары эктинден элээр, хырнындан аштаар туржук, «дептерге» шыгжаптар акшаны-даа артыктап алыр аргалыг болган. Олар боттарының хүлээнген ажылынга ак сеткилдиг: малының төлүн меңдиг ап келген, сиген-ширбиилин-даа өйшаанда элбедир кезип ап келген, а ол дээш төлевир база эвээш эвес. Чүгле ол эвес, өгнүң херээжен ээзи даараныр, улустуң айбызын кылыптар шевер кижи-дир, ол база өртектиг болгай.

Ол бүгү акша-хөреңгини өгнүң эр ээзиниң адынга ажыткан «дептерлерге» суп турган. Ында онзагай чүве чүү турар боор, аал-оран чаңгыс, ажы-төл — боттарыны.

Чылдар шуужуп эртип-ле турган. Уруг-дарыг өскен, өөренири өөренип, өгленири өгленип эгелээн. Бир хүн херээжен ээзи акша уштур дугайында чугаа үндүрүп келген. Бирээзинге тон, өскезинге — машина, бажың база садар, аңаа эт-херексел база херек. А эр ээ ону тоовааан, акша чок дээн.

Уругларның иези ону база херекке албаан. Эр кижи октаргайны одуртур бодаар болгай, чугула таварылгада уштур дээн-дир деп бодап каан. Деңге чыгган акша-ла болгай, өг-бүлениң ээзи кижи-дир, боду билир ыйнаан.

База үе эртип-ле турган. Шыгжагда акша немежип-ле турар, а чарыгдаттынмас-таап туруп берген. Чүнү-даа садып алыр дээрге, эр кижи акша чогун чугаалаар. Ие аңаа шыдашпайн, ам шуут акшаны негеп эгелээн. Шынап-ла, чарыыр чүве хөй, ону шыгжаар дээш чыгган эвес, саттынар дээш-ле ажылдап алган ыйнаан.

Ынчан өгнүң эр ээзи чорупкан. Өске черде таңныылдап ажылдай берген. Кызылда чок. Акшаны айтырарга-ла чок дээр. Мурнунда чурттап турган районунуң ажаалга кассазындан (ам ажаалга банкызындан) шынзылга чорудупкан болган. Ында айыткаңы болза, эр ээниң адынга турган акшаларны он ажыг чыл бурунгаар-ла уштуп аппарган. 5—6 рубль чыдып калган.

— Дораан оолдарымга, уругларымга бардым — деп, ие уламчылады. —«Канчаар деп бодап тур силер; аданар хамык акшаны чок кылган-дыр. Чүве саткан эвес, силерге берген эвес, ону оскээр шыгжаан-дыр, дузалажынар» дидим.

Элдептиг чүве чүл дээрге, ениң ол дүвүрелин ажы-төлүнүң үлешпейн турары. Адазы-биле барып ужуражыр, ону айтырар кижиниң чогу, чамдык кыс уругларының безин шуут тоомча чок болуп турары. «Силерни бодааш кызыл дерим-биле ажылдап ап, чыып чораан акшам-дыр, ол ынчаар ис чок чиде бээрге, канчап аңаа орар силер, дилеп көрүңер, оолдарым, уругларым» деп, ие ээрешкеш-даа чадап каан. Кандыг-даа харыы бербестер.

— Ынчаарга, мен албан черлеринче киргеним ол, силерниң ат-алдарыңарга багай болур ыйнаан — деп кыжанган-даа. Түңнел чок. Ынчангаш ук ие «албан черлерин» кезип чоруп кааны ол.

— Кая-даа баарымга, «эң онзагай таварылга-дыр» дээрден өске сөс тыппас, меңээ канчаар-даа дузалаарын билбес боор-дур — деп, ие чугаазын доозуп ор. —силерниң арга-сүмеңер кандыгыл деп бодап чор мен.

Шынап-ла, чүнү сүмелээр боор. Өрү баштыг кижи бүрүзүнүң эң чөптүг болгаш ар шииткекчизи — арын-нүүр болгай. Ие кижиниң ажыг дерин төп чораашчыып алган хөреңгизин оскундуруп аппарган кижилерниң арын-нүүрүн оттурар дээрден башка чүнү канчалтар мен?

...Хомудалын херек долдур шыгжап алган чоруур ол ие мээң сагыжымдан ыравас. Ол ам кандыг «албан черинин» эжиин оожум соктап кирип, човулаңын порук үн-биле чугаалап чор ирги?

Дан ИРГИТ.

Бистиң корреспондентивис чугула айтырыгны тургузуп тур

«ТУСКАЙ ЭРТЕМИМНИҢ ААЙЫ-БИЛЕ АЖЫЛ БОЛЗА...»

«Инженер, экономист, башкы, зоотехник, агроном, товаровед кижи мен. Эртемим аайы-биле ажыл дилеп чор мен. Кайда, чүү барыл? Дузалап көрүңерем!»— деп, дилег кылган кижилер Кызыл хоорайда чонну ажылга тургузар, бир өске мергежилге өөредир болгаш профуглаңыышкын талазы-биле төпке хүнүн кээп турар. Ажыл чок чорук шуут узуткаттынган деп бистиң чуртувус чоргаарланып чоруур болгай. Херек кырында ындыг бе, ынчаш? Мен бодап көөрүмге, ажыл чок чорук бистиң чуртувуска бүгү чылдарның иштинде турган. Ынчалза-даа ону чажырып келген деп бодаар мен. Ажыл чок чорукту чажырары дээрге-ле бир кижиниң кылыр ажылын ийи, харын-даа үш кижи кылгаш, ортумак шалыңны ап келген. Кайы-даа бүдүрүлгеде кижи күжүн төтчеглеп турар дээрзин билип алыр деп бодаар болза, экономист-даа, социолог-даа болган херээ чок. Рынок харылзааларынче шилчий бергенде, ажыл чок чорук илереп келири чугаажок.

Номчукчуларны ниити чугаа-биле аймаактырып орбайн, найысылал Кызыл хоорайны чижекке алгаш, бодунуң тускай эртеминиң аайы-биле ажыл дилээн кижилер дугайында таныштырарын оралдажып көрейн. Бо айтырыгга харыы бээри-биле чонну ажылга тургузар талазы-биле төпке чедип, ында ажылдап турар специалистер-биле чугаалаштым. Мээң сонуургап чоруур айтырыгларымга тодаргай харыы бээри-биле төптүң кол специализи Ульяна Хүлер-ооловна Нүрсат факт-барымдаалыг документилерни тудуп алгаш, мээң-биле элээн сайгарылганы кылган чүве.

Төптүң санап турарын ёзугаар алырга, республикада 1451 ажылчын күжү чедишпейн турар. Ол дээрге үлетпүрге, транспортка болгаш харылзаага, тудугга ажылдаар янзы-бүрү мергежилдиң ажылчыннары, специалистери болгаш албанхаакчылары-дыр. Кызыл хоорайның үлетпүр бүдүрүлгелеринге болгаш тудуглаарынга ажылдаар 809 кижи чедишпейн турар. Бо дээрге нийти сан-чурагайлар-дыр. Чогум бодунуң тускай эртемиииң аайы-биле ажыл дилеп турар кижилерниң санын тодараткан тускай медээ амдызында чок боор турар. Янзы-бүрү мергежилдиң кадрларынга айда хереглел чеже боор турары база билдинмес болган. Дээди болгаш ортумак тускай эртемниг специалистерге тускай картотека амдызында кылдынмайн турары хараадаачыг болду. Шак мындыг тускай картотеканы кылып алыр болза, дээди болгаш ортумак тускай эртемниг чеже хире специалистерниң чедип алган тускай эртемиииң аайы-биле ажылдавайн, ам ажылдап турар өске черлеринге кайы хире таарзынмайн турарын билип алырда, эки-ле турган ийик.

Бо чылдың эрткен алды айларында төптүң ачы-дузазын 134 кижи ажыглаан. Олар ам улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында ажылдап, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге үлүүн киирип турар. Чыл эгезинден бээр дээди болгаш ортумак тускай эртемниг 62 специалист чонну күш-ажылга тургузар талазы-биле төпке кээп, бодунуң тускай эртемииниң аайы-биле ажыл айтырып келген. Оларның арзында инженер-тудугжу, экономист, зоотехник, башкы, товаровед тускай эртемниг кижилер бар. Экономист тускай эртемниг М. Пар, инженер тускай эртемниг Е. Оюн, геодезист тускай эртемниг П. Халагаев, экономист Т. Ульянова дээш өске-даа кижилер тускай эртемииниң аайы-биле ажыл дилеп турар. Көдээ ажыл-агыйы талазы-биле агроном тускай эртемниг специалист бодунуң эртемииниң аайы-биле тааржыр ажыл тыппайн, корректорлап ажылдай бергенин база билир мен. Шынап-ла, тускай эртемниг специалистер бодунуң чедип алган эртемииниң аайы-биле ажыл дилээш каш-даа чыл тыппайн баарлары бар. Шак ындыг специалистер Кызыл хоорайда безин эндерик. Олар өске черлерде кирип алган. «Ам канчаар, тускай эртемим аайы-биле ажыл тып чадашкаш, өске черде ажылдап чор-ла мен. Өг-бүлелиг, ажы-төлдүг кижиге акша-шалың херек болгай. Амыдырап-чурттаар апаар. Албадаткаш, мергежилим аайы-биле ажылдавайн чоруурум ол-дур» деп чорууруң таныырым чеже-даа кижиден дыңнаан мен. Шынап-ла, бодунуң чедип алган тускай эртемииниң аайы-биле ажылдавайн, кандыг-бир ажылда кирип алган, ол-даа болза, ажыл-дыр деп өөрүп чорууржар бистиң аравыста хөй.

Ийет. Ажыл чок чорук бистиң хуннеривистиң херек кырында болуушкуну деп чүвени бодаары безин берге. Ажыл чок чорук, шынап-ла, бар дээрзин миннир ужурлуг бис. Рынок харылзаазынче шилчий бергенивисте ажыл чок кижилер мырыңай эндерлип келбес бе? Бо айтырыг бистерни бөгүн дүвүредип турар. Мындыг дүвүренчиг айтырыгны бодап келгеш, кижиниң бажынга чүүдаа кирип келир-дир. Бичии уруглар школага өөренип турар үеде оларга ийи-үш мергежил чедип алыр арганы тургузары, бүдүрүлгечи ажыл-чорудулганың кайы-бир хевиринге оларның хандыкшылын өөренип көрүп тургаш, таарыжыр хире өөредилге программазын шилип алгаш, салым-чаяанныг уругларны дилеп тывары чугула боор турар.

Кижи бүрүзү ажылдыг болурунуң айтырыы — ниитилелдиң быжыг болурунуң айтырыы. Бистиң улус ажыл-агыйывыс рынок харылзааларынче шилчиир деп белеткенип турар болгай. Ынчан чүү болу бээрил? Материалдыг бүдүрүлгеден дыка хөй ажылчын күжү хостаныр деп экономистер санап турар. Ол ам безин эгелей берген. Ажылындан кымнырдаа мурнай үнүп чоруур ужурга таваржып турар кижилер кымнарыл? Кады ажылдап турар өөрүнге бодаарга ажыл стажы эвээш, мергежили ындыг-ла кончуг шыырак эвес аныяктар үнүп чоруп турар. Шак ынчаар ажыл чок апарган аныяк кижилер канчаарыл? Шак ындыглар кол кылып турган ажылын чидириптеринден ангыда, амыдырап-чурттаар акша-хөреңгиң чок артар. Оон ангыда, чурттаар оран-бажыңын, бажың алыр оочуруң оскунар, чурттап турган черинден, хоорайдан үндүр бижидер ужурга таваржыр болгай. Ындыг аныяк кижилер көдээже дедир чанар хоону база чок. Мынчап келирге, канчаар бис? Тускай чурттаар оран-савазы, ажылдаар чери чок кижилер тыптып келбес бе? Ол кижилеривисти канчаар бис?

Бодунуң тускай эртемииниң аайы-биле ажыл тыппайн турар кижилеривиске канчаар дузалажыр бис? Бо бүгүнү бодап келгеш, Кызыл хоорайга күш-ажыл биржазын шенелде кылдыр ажыдып көрзе-даа чүл деп айтырыг тургустунуп келир-дир. Хоорайның бүдүрүлгелериниң күзели-биле күш-ажыл биржаларын тургузуп көрзе-даа чүл? Дачазынга бажың тудуп алыр, ооң шеверлел ажылдарын кылып алыр дээн кижилер ажылчын күжү чедишпес бергедеп турары чажыт эвес. Бир эвес Кызыл хоорайга күш-ажыл биржазы турган болза, түр ажыл чок кижилер шак ындыг кижилерге бодунуң дузазын чүге чедирип болбас деп? Төлевирин ажылын кылдыртып ап турар кижи-биле боттары дугуржуп ап болгай-ла.

Тускай эртемииниң аайы-биле ажыл тып чадап турар дээди болгаш ортумак тускай эртемниг специалистер боттарының санал-оналын, бодалдарын, чүге ажылга хүлээп албааның чылдагааннарын, эртемииниң аайы-биле кайы черлерге чорааның солун дамчыштыр илередип бижиир боор дээрзинге бүзүреп тур бис.

Манай-оол ОЮН.
(«Шынның» тускай корр.)

ЧАЙГЫ ДЫШТАНЫЛГАДА

Барыын-Хемчик районнуң школачылары эрткен өөредилге чылын багай эвес түңнелдерлиг доосаш, ам боттарының дыштанылгазын эртирип, чайгы практикаже киргеннер.

Ак-Довурактың үш дугаар ортумак школазының 3-тен 8 класс чедир өөреникчилери боттарының төрээн школазының чанынга ногаанчыдылга ажылдарынга болгаш ногаа өстүреринге киржип эгелей берген. Ол ажылдарны школада дээди эртемниг аныяк башкы Марина Хертек удуртуп турар.

— Бистер школавысты долгандыр чаагайжыдып база чайгы үеде чамдык ногааларны өстүрүп, ажаап турар бис. Мында киржип турар школачы бүрүзү ийи неделяның дургузунда үзүктел чок ажылдаар — деп, аныяк башкы М. К. Хертек чугаалаар.

ЧУРУКТА: школа участогунда.

Владимир МОНГУШТУҢ фотозу.

СӨСТЕН АЖЫЛ-ХЕРЕКЧЕ ШИЛЧИИР

Бисте Культура ордузунуң коллективи мени улус төлээзинге томуйлап алган. Аңаа соңгуткан соонда, хулиганныг кем-херек үүлеткен аныяктарның херээн сайгаржырынга кириштим. Баштайгы хүнде Окпан Саая биле Александр Бүрбүй-оол оларның оор-сук кылган херээн көрдүвүс. Олар Эрги-Барлык суурга дүне тракторлуг чедип келгеннер, даңгаар эртен 5 шак 30 минутада аалчылар бажыңының дужунга бир херээжен кижи көрүп кааннар. Аңаа чедип келгеш, олар бижек-биле ону коргудуп тургаш, 5 рубль бээрин негээн. Ол херээжен АТБ-де кондукторлап ажылдап турар, ажылынче далажып бар чорааны бо. Танывазы оолдарга акша бээринден ол ойталаан, ынчалзажок ол оолдар ооң холундан сумказын ушта тырткаш, 16 рубльдн алгаш барганнар.

Когараан кижи автобузу келир бетинде, милицияга баргаш, болган херекти дыңнадырга, оолдарны дораан тудуп алган. Бо оолдар үүлгедигни кылган соонда, чаштынмаан-даа, үптеп алган акшазы-биле аъш-чем садып алгаш, бажыңынга чедип келгеннер. Оларның бирээзи Окпан Саая — Афганистанга шериг албаны эртирип чораан. Ооң дайынчы шаңналдары безин бар. А Александр моон мурнунда-ла хоойлу-дүрүм хажыдышкынының салдарын бодунга апкан болган. Ол 14 харлыг турган, бир оолду кемдеткен, оозу дээш 3 чыл шенелделиг. Ол шенелдезинге чедир 2 чыл 5 хонук арткан турган. Ынчалзажок, ол 17 харлыында база-ла бир кем-херекти катап-ла үүлгедип алган. Ону 16 акша үптээни дээш үш чылга шииткен, а мурнунда шенелдезин катай алырга, 6 чыл болган. Шииткел соонда ол карактарының чажын тудуп чадап каан. Ындыг үүлгедигни кылырының бетинде, өске кижилерниң карманын үжеп чурттаары, хоойлуга таарышпас дээрзин ол чүге бодавааныл? Баштайгы шенелде шииткелден-не түңнел үндүрер турган-дыр. Амгы үеде күш ажылчы кижилерниң хөлегезинге чурттаары, азырадыкчы хөөннүг болуру — аныяк кижилерге таарышпас чүткүл-дүр. Ооң эки Окпан Саяга 3 чылдыг шенелде берген. Ооң интернационалчы хүлээлгени күүседип чорааның база өөренип көрген. Ынчалзажок, дайын киржикчизин ооң үүлгеткен бо херээ кааставайн турар, чүге дээрге Афганистанга шериг албаны эртирип, дайынга киржип чораан келгеннерни Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкеннер-биле деңнеп турар болгай.

Бо херектиң соонда, июнь 27-де, Аянгатыга өлүрткен аныяк оол — Викторнуң будалчак, нарын херээн сайгарып хүнзедивис. 1970-71 чылдарда төрүттүнген алды оол, чаа-ла 16 харлаан Алексей Монгуш-биле аас былаажып, чогушкан турган. Буруудаттырганнарның тайылбыры-биле алырга, кым-бир кижи дорамчылап, багай сөс сөглээн, ол кижиге Викторнуң бижээ чораан. Ол оларга кыжанып турган. Ооң оолдар ону дилеп, Аянгатыга бажың подвалдары көрүп, боолуг чорупп турганнар. Сайгарылгага «Ооң-биле чугаалажыр бодадывыс» деп олар өчээннер. Алды кижи чаңгыс кижи-биле боолуг чугаалажыр бодааннар, олар ол күзелин боттандырган-даа. Эрес Хомушку херим ыяжы-биле какканын, камгаланган ынчалдым деп турар. А артканнары оолдуң холдарындан, буттарындан туткаш, черге ийи удаа савай какканнар. Ол үүлгедиг бо чылдың январь тоңгүзүнде болган. Үүлгедикчилер оолду ынчаар хилинчектээш, каалтарга, ооң бажынче хап чүгүргеш, ол-ла черинге мөчээн. Чүгле эртенинде оолдуң өлүг мага бодун кожалы тып алган.

Төрүп каан иезинге мындыг ажыг-човуланга таварышкы дег. Берге чүве туйбас. Бодунуң эжин шак ынчаар сеткил чок ажылдаарга, канчап таарзыжыл?

Кыдыындан көрүкчү болуп, дүвүрээзиниг чугаалар тарадырын болдурбаалыңар.

Кады чаңгыс суурга чурттап өскен, школага чаңгыс парта артынга өөренип келген эжинге ындыг карыкы аажылаашкынны ол көргүскен. Национальдар арзынга чөрүлдээлер тыптып кээри ийи чаңгыс таварылга-дыр. Ынчалзажок, тыва оолдар боттарының амы-тынынга хайыра чок болганының истелгезин хавл эвес чорудуп турар. Оларның херээниң истелгезинден алгаш көөрге, арагалаан, чашпан тырткандаа болгулаар. Ооң соонда ол бүгүнү ажыглаанда, чүнүдаа үүлгедиринге белен чоруур.

Тээли суурга спортчу маргылдаалар болуп турда, Ак-Довурак хоорайның № 1 школазының өөреникчизин Аяс Намзырайга спортчу боргүн бербээн дээш соргазынче бижек-биле шанчыпкан. Мындыг кончуг үүлгединиинг карыкы хамаарылга аңаа кайын келгенил? Кижизидилге өг-бүлеге эгелээр, ылаңгыя ажы-төлү ийи-чаңгыс өг-бүлениң уруг-дарыының кижизидилгези кара туразында болурун амыдыралга база көрүп турар бис. Мындыг кара туразында, сула салыпканындан кем-херек үүлгедиишкиннинге чедирип турары чажыт эвес. Бола бүгү үүлгедиглерден анализ кылырга, бистерниң ажы-төлүвүс өөренип турар школаларга, өөредилге черлеринге мындыг судтарны үнүүшкүн-биле баргаш эрттирип турар болза, ажыктыг деп саналдыг мен. Чүге дээрге, кем-херек үүлгедиглерин кылганнарны шиидип турарын карап-биле көргеш, түңнел үндүреринге, черле мичаш, боданырынга дузалыг чадавас. Хулиганнарга, арагачыларга эптежир аргажок байдалды тургузар ужурлуг бис. Чурттап турар черивистиң девискээрлериниң аайы-биле эр улустуң комитеттерин чүге тургузуп болбас бис. Бистерниң адаларывыс, элээди аныяктарывыс арзында бүгү талазы-биле үлегерлиглер эндерик болгай. Ындыглар комитеттен тургузуп, хулиганнарга, арагачыларга, чашпан тыртарларга удур эптеш чок байдалдыы ажылын организастаай-ла. Ам чугаадан ажыл-херекче кирер үевис келген. Кым-бир кижи хорум-чурум хажыдышкыны болдура бээр болза, шуптувус демнежип тургаш, торгаалды дораан кылыр, аңаа удур демиселди чорудаалыңар. Кыдыындан көрүкчү болуп, дүвүрээзиниг чугаалар тарадырын болдурбаалыңар.

Александра ГАИНУТДИНОВА.
Барыын-Хемчик районнуң улус судунуң улус төлээзи.

Телевидение

ИЮЛЬ 31

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Маадырның самы». Шии. 10.50 Уруглар шагы. 11.50 «Ол болган... болган...» 12.20 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Үе». 15.00 «Бажың». Барымдаалыг фильм. 15.20 Уругларга фильм. «Кагбайн көр...» 1-ги сериязы. 16.30 «Экии, хөгжүм!». 17.15 «Киржикчилер». «СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттары чугаалап тур...» 18.00 «Үе». 18.30 Барымдаалыг фильм. 19.00 Чаагай сеткилдиң оюннары. Синхроннуг эштиишкин. Бокс. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Сөс» деп литературжу-уран-чечен программага капсырылга. Останкинонуң Концерт студиязынга философия эртемнериниң доктору Д. А. Волкогонов-биле ужуражыышкын. 23.20 «Эстрада вернисажы». 00.15 — 00.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Аас чогаал ансамблиниң концерти. (Нигерия). 8.45 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.10 Чаагай сеткилдиң оюннары. Чиик атлетика. 11.40 Уругларга фильм. «Чараачечеңнер дайыны». 1-ги сериязы. (Болгария). 12.50 Ритмниг гимнастика. 13.20 «Мишин хирургтуң хүннери». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 14.35 —15.05 «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». Кинофестиваль. «Бажың тудуп алыр мен». Барымдаалыг фильм. 17.15 Чаагай сеткилдиң оюннары. Хол бөмбүү. Эр кижилер. ССРЭ биле Бразилияның шилиндек командалары. 18.00 «Үе». 18.30 «Ужуражыр черни өскертип болбас». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

19.40 Барымдаалыг фильм. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Азия төвү». Информастыг программа.

МОСКВАДАН

20.45 Украин ССР-ниң Куртелерадиозу. «Чажыт вектор». 21.30 Чаагай сеткилдиң оюннары. Хоккей. ССРЭ биле АКШ-тың шилиндек командалары. 23.30 Барымдаалыг фильм. 23.45 — 01.05 Чаагай сеткилдиң оюннары. Бокс.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.40 «Ырыны сактып ал». Улуг кижилерге болгаш уругларга. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 —20.45 Ритмниг гимнастика.

КИНО

ИЮЛЬ 31-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Ылакшыл дугайында кыска фильм»** (Польша, 16 хар четпээннер кирбес) 9.30, 11.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан). **Видеозалга: «Ложная клятва»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Тайна старого чердака» 9.00, 12.20, **«Юнга со шхуны «Колумб»** 10.40, 14.00, **«Преступление Антуана»** 15.40, 17.30, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Большой» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 (узаткан) шактарда.

● ● ●

«Тыва турист» деп туристчи-экскурсия бүдүрүлге каттыжыышкыны дараазында маршруттарга турисчи путёвкаларны саналдап турар:

Фрунзе хоорайга август 12-ден 17-ге чедир, путёвка өртээ 214 рубль; Каунас — Минск хоорайларга август 27-ден сентябрь 3-ке чедир, путёвка өртээ 355 рубль; Трусковец —сентябрь 3-тен 22-ге чедир, путёвка өртээ 450 рубль; Вильнюс — сентябрь 4-тен 8-ке чедир, путёвка өртээ 334 рубль; Бендеры — сентябрь 6-дан 16-га чедир, путёвка өртээ 343 рубль; Алма-Ата — сентябрь 9-тан 13-ке чедир, путёвка өртээ 205 рубль; Калининград — Минск хоорайларга сентябрь 15-тен 22-ге чедир, путёвка өртээ 347 рубль; Каунас — Минск — сентябрь 10-дан 17-ге чедир, путёвка өртээ 355 рубль; Таллин — сентябрь 21-ден 25-ке чедир, путёвка өртээ 328 рубль; Бухара — сентябрь 22-ден 26-га чедир, путёвка өртээ 243 рубль; Фрунзе — сентябрь 23-тен 28-ке чедир, путёвка өртээ 214 рубль; Севастополь — сентябрь 28-тен октябрь 8-ке чедир, путёвка өртээ 383 рубль.

Аъш-чем, чурттаар чериниң, экскурсия хандырылгазының, самолет-биле баарының, дедир келириниң чарыгдалдары путёвка өртээнге кирип турар.

Тайылбырны дараазында адрести ёзугаар ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 1, «Мөңгүлек» аалчылар бажыңы, 2-ги каът, телефону 3-12-81.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжы амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агропромыштыг — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ хындыкчылар — 2-27-41; ◆ солуга келбейн баргаада — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажызы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садылгазының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 458. ТС—00607. Индекс 54241